

Українознавчі Студії

8-9/2007-2008

8-9/
2007-2008

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника
Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.

ЗМІСТ МОВА

Василь Грещук Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника.....	3
Віталій Кононенко Концепт <i>муорість</i> в етнолінгвістичному аспекті.....	14
Василь Німчук Дещо про авгментацію і деавгментацію.....	24
Ярослав Яремко Світло і тіні української термінології.....	34
Роман Бачкур Словотвірна детермінація як інтердисциплінарна проблема.....	40
Валентина Грещук Мова роману Петра Шекерика-Дониковаго "Дідо Иванчик".....	48
Наталія Пославська Субстантивний блок словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування.....	63
Іван Думчак Деякі особливості транслітерації іншомовних антропонімів українською графікою.....	70
Ірина Джочка Семантико-сполучувальна характеристика фразеологічних сполук зі значенням кількості в українській мові.....	75
Оксана Скварок Дериваційні інтенції твірного слова у діяльнісно-динамічному представленні його семантики і природи похідного слова.....	83
Ольга Криницька Інтенція як детермінанта ідентифікації та розгортання комунікативної стратегії й тактики у художньому тексті (на матеріалі драми Миколи Куліша).....	90
Ольга Понич Лексичне вираження концептів "добро"/"зло" в оповіданні Анатолія Дрофаня "Архімед".....	98
Оксана Вінтоняк Форми словозміни прикметників гуцульської говірки села Баня-Березів.....	105
Наталія Стецюк Структурно-семантична характеристика словотвірних гнізд з вершинами дієслів нюхового сприймання.....	111
Маріанна Галюк Словотвірна семантика прислівників, мотивованих відносними прикметниками.....	118
Галина Волинець Нульсуфіксальні назви місця з просторовим значенням у словотвірній системі української мови.....	126

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Роман Піхманець Рік "великого перелому": 1896 у творчій долі Василя Стефаника.....	133
Євген Баран Еволюція поетичного мислення Василя Слупчука (на матеріалі поетичних збірок 90-х років ХХ століття).....	149
Наталія Мафтин У діалозі з Богом, Природою і Нацією (ідейно-образна палітра малої прози Василя Кархута і Жигмонта Процишина).....	155
Віктор Дудко Зі студій над листами Тараса Шевченка.....	164
Світлана Луцак Домінанта світоглядного діалогізму в художньому висловлюванні (на матеріалі української літератури межі ХІХ – ХХ століття).....	179
Ольга Деркачова Мазохізм як домінанта у творенні художнього світу в поезії Олега Солов'я (на матеріалі збірки "Аль Катик").....	190
Тамара Гаупт Перекладацька діяльність Марка Вовчка в контексті українсько-російських літературних взаємин (до 100 річчя з дня смерті письменниці).....	198
Оксана Довган Традиції Данте у творчості Василя Пачовського та Юрія Клена.....	208
Марта Мельник Епітафія, шарж чи ксенія?: особливості літературної епітафії у сатиричній ліриці Романа Купчинського.....	221
Галина Стасюк Олена Пчілка і Леся Українка: продовження творчих пошуків.....	228
Оксана Семак Проблемно-тематичний діапазон драматургії діаспори першої половини ХХ століття.....	237

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

Валентина Васильсва Проблеми гармонізації приватного права України до законодавства Європейського Союзу.....	245
Світлана Матвієнків Інформаційний простір України як чинник інтеграції суспільства.....	252
Олександра Стасюк Діяльність підпільних друкарень ОУН (1941-1953 рр.) (статистичний аспект).....	259
Ігор Райківський Розвиток українського народознавства в Галичині у першій третині ХІХ ст.....	278
Алла Соловей, Валерій Штерн Політична культура як складова політичної системи українського суспільства.....	296
Ігор Гурак Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 року.....	305
Сергій Адамович Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: використання досвіду в українських реаліях.....	316
Василь Бурдулянюк Наукове товариство український науковий центр кінця ХІХ – початку.....	323

НБ ПНУС

787496

78 74 96 том

Степан Борчук Українські адвокати в суспільно-політичному житті Західної України (1923-1939 рр.).....	331
Лілія Бурачок Участь Осипа Назарука у консолідаційних процесах українського політичного табору (1930-ті рр.).....	338
Ольга Забавська Перші громадські організації українців у Великій Британії.....	350
Марина Володіна Проблеми та перспективи співробітництва України з НАТО в контексті стратегічного партнерства між НАТО та Європейським Союзом.....	358
ОСОБИСТІТЬ, ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ	
Олена Бондарева Особливості авторського міфотворення у драмі Я. Верещака "Душа соя зі шрамом на коліні": текст, підтекст, інтертекст.....	368
Ярослав Гарасим Фольклорні символи у художній концепції світу Гавриїла Костельника: етностетичний аспект.....	389
Тарас Ткачук "Балканські надписи" (5 500/5 400- 4 200/4000 р. до н.е.) і знакові системи культури Кукутень-Трипілья і Кам'яної Могили.....	395
Андрій Печарський Особливості психодинаміки Еросу-Танатосу в житті і творчості Надії Кибальчич.....	405
Наталія Плетенчук Філософія екзистенціалізму в романі "Чого не гоїть огонь" Уласа Самчука.....	413
Оксана Баран Джерела і шляхи формування української сільської інтелігенції у Галичині (кінець XIX ст. – 1939 р.).....	423
Семен Побуцький Галицька митрополія XIV століття в інтерпретації українських і російських дослідників.....	433
Оксана Курилів Національний характер і вади суспільства в сучасній українській прозі: реалізація іронічного смислу.....	440
МИСТЕЦТВО	
Володимир Лукань Митрополит Андрей Шептицький і церковне мистецтво Галичини.....	450
Олена Сироїд До проблеми рецепції духовної пісні усної традиції кінця XVIII – першої половини XIX ст.....	460
Наталія Толошніак Творча постать Бориса Кудрика у контексті мистецько-освітніх тенденцій музичного життя Галичини першої третини XX століття.....	469
Тамара Ткачук Синтез мистецтв у художньому світі Станіслава Пішибишевського та Ольги Кобилянської.....	479
ПОСТАТІ	
Василь Грещук Непересічна особистість (до сторіччя від дня народження професора Івана Ковалика).....	491
Василь Грещук, Гафія Василевич Невтомний трудівник на ниві мовознавства.....	494
РЕЦЕНЗІЇ	
Василь Грещук Словник словотвірних гнізд української мови (Клименко Н.Ф., Карпівська Є.А., Кислюк Л.П., Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 2005. – 264 с.).....	497
Борис Савчук Вартісне наукове дослідження з історії українського визвольного руху (Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.). Львів, 2006. 383с.).....	500
Василь Грещук, Марта Петришин Крилаті вислови на щодень (Шеремета Л.В., Шеремета О.В. Латинь на кожен день: Словник латинських афоризмів, літературних цитат, наукових термінів, приказок, прислів'їв, фразеологізмів. – Івано-Франківськ: Облдрукарня, 2005. – 78с.).....	503
Василь Бурдуланюк Розвиток української науки в кінці XIX – на початку XX століть (Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ: КНЕУ, 2006. – 366 с.).....	506
Уляна Єдлінська Термінологічні праці Олексі Горбача (1918-1997).....	510

Головний редактор **ВАСИЛЬ ГРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. Дмитро Бучко, докт. філол. наук, проф. Марія Гдіянич, докт. філол. наук, проф. Ніна Гуйванюк, докт. філол. наук, проф. член-кор. НАН України Микола Льницький, докт. істор. наук, проф. Микола Кугутяк, докт. філол. наук, проф. акад. АПН України Віталій Кононенко, докт. філол. наук, проф. Богдана Крива, докт. юрид. наук, проф. Володимир Луць, докт. філол. наук, проф. Володимир Матвійшин, докт. філол. наук, проф. Богдан Мельничук, докт. психол. наук, проф. Віктор Москалець, канд. філол. наук, доц. Роман Піхманець (відпов. секретар), докт. екон. наук, проф. Михайло Романюк, докт. філол. наук, проф. Тарас Салига, докт. філол. наук, проф. Степан Хороб, докт. мистецтвознавства, проф. Мирон Черепанин.

Рецензенти:

Мар'ян Скаб, докт. філол. наук, проф. Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича; Любомир Селюк, докт. філол. наук, проф. Львівського національного університету імені Івана Франка.

Адреса редакції: 76 000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Засновник – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Свідчення про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р. видане Міністерством інформації України
Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника

Комп'ютерний набір та верстка – Ірина Шикеринець. Наталія Манюх. Редактор – Роман Бачкур.

Здано до набору 12.09.2007. Підп. до друку 12.02.2008. Формат 70х108/16. Папір друк. Друк на ризографі. Умов. друк. арк. 31,3. Умов. фарбо-вдб. 32. Обл.-вдб. арк. 32. Тираж 300 прим. Зам. № 21. Ціна за домовленістю.

Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника

Друкарня Видавничо-дизайнерського відділу Центру інформаційних технологій Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

© Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника

МОВА

УДК: 811.161.2.: 81'282

ББК: 81.2Ук-5

Василь Грещук

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ДІАЛЕКТІВ: МОВА НОВЕЛ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті розглядається мова новел В. Стефаника з погляду використання у ній діалектних рис. Встановлено, що письменник в авторській мові вживав тодішню українську літературну мову в її західноукраїнському варіанті. Мова персонажів новел стилізована під покутський говір. Детально охарактеризовані основні фонетичні, морфологічні і лексичні риси покутського говору, які відображені в мовленні літературних героїв новел.

Ключові слова: покутська говірка, мова персонажів, авторська мова, літературна мова, діалектні риси.

Мова новел Василя Стефаника з погляду взаємодії у ній літературної мови і покутського діалекту віддавна цікавить мовознавців, однак і нині однакості з цієї проблеми немає. Вже перші наукові розвідки про творчість письменника ще з передвоєнного періоду заакцентували увагу на проблемі використання покутських діалектних рис у мові його художніх творів. Одні дослідники вважали, що новели Василя Стефаника писані покутським діалектом. Відомий український письменник, літературний критик, публіцист Антін Крушельницький ще в 1931 р. писав: "Й у користуванні діалектом мав Стефанік гідного попередника – гуцула Федьковича. Але знову: у Федьковича діалектом писані діалоги. Та є у нього оповідання, де діалект – це тільки зверхня прикраса. Те саме й у його поезіях. Стефанік – навпаки. *Все пише діалектом* [виділення наше – В.Г.]... Стефанік перший надає права горожанства не тільки покутському діалектові, але й діалектові взагалі в українському письменстві" [7, 114]. Однак кількома роками перед тим автор підручника з української стилістики й ритміки Володимир Домбровський зазначив: "...не можна собі представити персонажів Стефанікових оповідань, взятих з галицького життя, балакаючих харківським наріччям, натомісць відчуваємо як щось зовсім природне й самозрозуміле, що мова Стефаника там, де він оповідає від себе, різниться від мови введених ним осіб, а – зберігаючи деякі наріччів окремішності галицьких діалектів – наближується до загальноукраїнської літературної мови" [2, 15]. Трохи згодом аналогічну думку висловив молодий ще тоді мовознавець Іван Ковалик, який розпочав ґрунтовні дослідження мови й стилю письменника. Проаналізувавши вживання діалектних одиниць у мові новел та співвідношення їх із літературними, учений дійшов такого висновку: "Коли переглядати новели нашого автора, то стрічаємо у них досить стисле й послідовне відмежування в уживанні

мови літературної й говіркової. Діалектизмів уживає автор тільки й виключно тоді, коли говорить до нас устами своїх постатей-героїв – селян – селянок та їх дітей (монологи й діалоги) [6, 408]... Сам автор зате в своїх описах та в своїх автобіографічних новелах, як також і його герої не селяни вже говорять і думають мовою літературною” [6, 410]. Таким чином, ще у передвоєнний період минулого століття формуються два протилежні погляди на функції покутського говору в мові новел Василя Стефаника. Одні дослідники обстоюють думку, що новеліст писав свої твори покутським діалектом, тобто він становить основу авторської мови та мовних партій персонажів, інші вважали, що авторська мова – це тодішня літературна мова, поширена в Галичині, нею послуговуються й персонажі-неселяни, а покутський говір властивий лише мовленню літературних героїв-селян.

У 60-ті рр. минулого століття з новою силою розгорілася дискусія про покутський діалект у мові новел В. Стефаника. Поштовхом до неї стали публікації Броніслава Кобилянського, який, проаналізувавши співвідношення діалектних явищ у мові персонажів і авторській мові, дійшов висновку, що Василь Стефаник писав свої твори покутським діалектом [4]. З ним не погодився відомий стефанікознавець Василь Лесин. Перебіг цієї дискусії, як і відголоски її в сучасному мовознавстві, детально висвітлено в нашій статті [1, 48-52], тому немає необхідності тут ще раз зупинятись на ній. Зауважимо лише, що більш аргументованим і переконливим виявився висновок Василя Лесина, який фактично ще раз підтвердив висловлений перед тим погляд Івана Ковалика: “Таким чином, мова персонажів-селян у творах Стефаника є переважно діалектною з більшою чи меншою кількістю внесених у неї літературних елементів (саме її мав на увазі автор, коли просив “приспособити свої твори для літературної мови”). Мова авторська є органічним синтезом тогочасної української літературної мови, якою видавалася українська періодика в Галичині, з деякими елементами покутського говору” [8, 44-45].

У цій статті проаналізуємо, які діалектні риси покутського говору відбиті в мові персонажів художніх творів Василя Стефаника.

Мовлення героїв новел засвідчує системне заманіфестування різнорівневих покутських діалектних рис. У ділянці фонетики відбиті такі явища.

Звук *а* незалежно від походження після м’яких приголосних і шиплячих переходить у голосні переднього ряду *е*, *я*, *і*: – Ой, дитинко, ми тобі з мамов *весіле* лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов... (“Стратився”)*, – Боже, Боже, як народови тісно стало жити, а як *свєвита* надійдуть тай нарід таки веселит си – гадкувала собі баба (“Лист”), Та я свому синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на *місіць* не подивит си (“Засідання”), – Ти, небоже, Петре, не будь угурний, таже знаєш, що молодий мусит старому *змовчѣти* (“Засідання”), Бувало прийдемо до него *колідувати*. *Відколідуюм* шо *відколідуюм*, а він *віходить* із хати тай: *проше*, *братья*, до хати, най вам *файно подькиую* за *кольидку* (“З міста йдучи”). Хоча в

* Тут і далі ілюстрації наводяться за [9]. Це видання, на думку дослідників, подає канонічні Стефанікові тексти [5, 97-98]. У прикладах збережено правопис і пунктуацію цього видання.

деяких словах маємо *а*, як і в літературній мові: – То ви наші? Богу *дякувати*, шо ви вже раз прийшли – говорила (“Марія”). Звук *и* виступає на місці *а* в зворотних дієсловах: – Тимку, бери, май, кліщі та тягни зуб, та я цей ночи по стінах *драв си* (“Morituri”).

Етимологічний *е*, а також з *ь* після *ч* та *й* не переходить в *о* в займенникових формах та під наголосом: – То *его* смерть, а чій кременал? (“Суд”), – ... Тай дід як умре, тай *ему* маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами (“Давнина”), – А я прийшов *письмо* від Федора прочитати, бо *вчєра* на пошти прийшло (“Лист”).

У префіксі *ви-* на місці *и* послідовно виступає *і*: – ... *Віколідуюм* шо *віколідуюм*, а він *віходить* із хати тай: *проше*, *братья*, до хати... (“З міста йдучи”).

Звук *е* під наголосом лише в окремих словах обнижується до *а*: – ... Гадаю собі: таже *траба* якогось ліку шукати! (“З міста йдучи”), – Ой, Ілашку, видко, шо не буде, але як її не буде, тай мене не *траба* (“Шкода”).

Кінцеві *с’* та *ц’* зазнають диспалаталізації: – ... Ще й тепер *дєс* попід сволоками заткнені “Божі листи” та “Луці Заливайки”, але тепер ніхто вже їх не читає, минули си... (“Давнина”), – Та *шос* старший брат має на раді казати – говорив *війт* (“Засідання”), – *Оца* Марія, шо ми в неї, дивіт си, як задеревіла від вашого співу (“Марія”), – *Якос* незабавки, як Максим умер, та в мене хлопец *заслаб* (“З міста йдучи”). М’який звук *ц* ствердів і у суфіксах *-ець*, *-цьк*: – ... А ти не *вмієш*, а я *хлопец* і мені не пасує голосити... (“Діточа пригода”). – Звертів я си по місті за ручителями тай *надибаю шєвца*, отого злодюгу *Лянчінцого* (“Підпис”). Диспалаталізація м’яких *с* і *з* у суфіксах *-ськ-*, *-зьк-* засвідчена менш послідовно, ніж у *-ець*, *-цьк*: – ... А якіс царі такі страшні, *московскі* та *турецкі* та вськогого дива (“Янгол”), але: – *Донько*, підпали вогонь та звари мені тої *московської* гарбати, бо *чую помічна* дуже (“Мати”).

Шиплячі приголосні, на відміну від літературної мови, пом’якшені: – Та не *віховасш* си, *богачю*, у підтичках жіночих (“Суд”), – Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, шо *ціпа* в руках не годно *удержєти*, тай ще воно *кокошит* си! (“Палій”), – То як мої діти не *схотіли* би *пошьинувати* моїх святих, то *купіт* шкірену *шкатулу* та *покладьте* їх мені на груди (“Дід Гриць”).

Давні звукосполучення *ь*, *ь* з сонорним *р* між приголосними перейшли в *єр*, *єр*: – ... *Дєс* я беру воду з *керниці*, а він *дєс* на самім споді у такі подерті *кожушині*, шо Господи! (“Стратився”), – ... а з твоїх очий, як з глибокої *кирниці*, я *віловю* его очи і *сховаю* їх в моє серце, як у *коробку* (“Сини”), – ... Гого, цілий рот *кервавий* і руки? (“Діточа пригода”).

Приголосний носовий *м* асимілює наступний *ј*, внаслідок чого на його місці *появляється* носовий *н*: – *Помнєть* коротка *якас* (“Суд”), – *Бийте* по голові *дьидю*, у *розум*, у *тімне* (“Лесева фамілія”).

Групи приголосних *чн*, *чм*, *чт* зазнали дисимілятивних змін відповідно у *шн*, *шм*, *шт*: – ... *Ідіт* трошки коло неї, *грайте* си, бо єї *скушино* (“Вістуні”), – ... *Коби* забічи до *корими*, бо як *допаде*, тай *знов* буде *рейвах* на ціле село (“Лесева фамілія”), – А я прийшов *письмо* від Федора прочитати, бо *вчєра* на *пошти* прийшло (“Лист”).

За аналогією до тих слів, у яких приголосний *л* закономірно змінився на *ў* (правописне *в*) у звукосполученнях *ьл*, *ьл* між приголосними, звук *в* *появився* і у словах, в яких перед *л* не було

зредукованого: – Пий *горівку*, та затерпне (“Палій”), – ... Твій спів і Іванова *сопівка* ішли низом... (“Сини”). Те саме стосується й л в абсолютному кінці іменників у називному відмінку, якщо після нього занепав ъ: – ... Входимо до хати, пообсажує за *стів* тай каже: приймати мете як є, бо якби я не одинокий, то жінка би якос прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вібачийте (“З міста йдучи”).

На місці щілинного з спорадично вживається африкативний дз: –... Але як настав *мадзур*, тай найшов кожушину аж під вишнею. Кажу вам, *мадзур* біда, очи печи тай гріху за него нема... (“Камінний хрест”).

Подовжені приголосні стяглися в один звук в іменниках II відміни: –... Стара ціле *житє* обтикали їх бервінком та васильком та голуби перед ними золотила... (“Сини”).

Звукосполучення губних з й на відміну від літературної мови зазвичай не має епентетичного л: “Льиг я спати. *Стю* як камінь, *стю* – не вісипльио си” (“Майстер”). Однак навіть у наведеному реченні у спільнокореневому дієслові засвідчений епентетичний л (*вісипльио си*). – *Як робє*, так мают, так їм Бог благословит (“Палій”).

Приголосний ф в деяких словах виступає на місці літературного хв: –... За малу *филю* був бим си затьиг (“Камінний хрест”), – ...Вчула я, що хтос дверима рипнув тай *сфатилам си*, кажу, певне до родів (“З міста йдучи”), – ...Походи трохи по нім мінуто, дві, тай готовий, ребра потерті на *форост*, бо то біленька кістка, як папір (“Злодій”).

Щілинний с у суфіксі *-ськ-* після сонорного н іноді переходить у ц: –...Коби вам Бог тільки сили дав, абисте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуровані в *панцких* палатах (“Дід Гриць”). В окремих словах перехід с у ц відбувається після голосних о, и: –...Газди, а проше, а *доцьгніт-же...* (“Камінний хрест”), –...Як прийдеш додому, тай кажи жінці так: “Мой, жінко, де ти міні *прицьгала?*” (“У корчмі”).

Звук й після і в багатьох словах редукується: – Ат сука баба, як *вішло* на єї, то зараз заговорила! (“Вона – земля”), А якби *віт* приходив та хотів розгонити, то ви не пустіт... (“Суд”), – Не *бі* си, такий мудрий, як старий (“Мамин синок”).

Досить послідовно відбиті в мовленні персонажів морфологічні особливості покутських говірок. У ділянці словозміни іменників впадають у око такі.

Іменники середнього роду колишніх *-jō-* основ у називному й знахідному відмінку однини мають закінчення *є*: – Цес якби лучив на старого, то взев би *житє* коло власної хати (“Злодій”), – ... Я подав си до порога, бом чув, що її очи віпали і покотилися як мертве *камінє* по землі (“Сини”).

В орудному відмінку однини іменники жіночого та чоловічого роду I-ї відміни, як і узгоджувані з ними прикметники та займенники, мають стягнене закінчення *-ов*, *-ев*: – ...Що ти *цев руков* годеи удіяти? (“Озимица”), – ...Банно ми за *найменшов крішков* у селі, за *найменшов дитинов*, але за тим горбом таки ніколи не перебаную (“Камінний хрест”). За аналогією до іменників I-ї відміни деякі іменники III-ї відміни в орудному відмінку однини теж закінчуються на *-ов*: Ми обоє спалили село. В саме полудне пішло *кровйов* попід небо, кров заслонила ясне сонце (“Гріх”).

Іменники чоловічого і середнього роду II-ї відміни в давальному відмінку однини мають закінчення *-ови*: – То вона, бачу, дала той вексіль *братови* (“З міста йдучи”). Цілому *селови* шию та прьиду тай пальці ми деревиют (“Засідання”).

Закінчення *-и* характерне для іменників I-ї відміни м'якої і мішаної групи у місцевому відмінку однини: –...По *земли* собі бігай (“Лист”), Мені легко стало на *души* тепер та я хочу цего газду в руку поцулувати (“Злодій”). Таке ж закінчення мають іменники II-ї відміни чоловічого і середнього роду м'якої групи та іменники III-ї відміни у родовому, давальному і місцевому відмінках однини: – Ану-ко покажи, як ти меш іхати у воську на *кони?* (“Мамин синок”), – ...Як умру, то най на моім *поли* чічки ростут (“Сини”), –...Коби тьи Бог хоть до *осени* додержив (“Катруся”), – Ой, синку, я так тої *смерти*, як мами рідної, чекаю (“Святий вечір”), – Коли-ж бо я, синку, кількому морозови і такі *студени* не годна вітримати (“Святий вечір”), – А в вас, мамо, на *печи* Різдво? (“Лист”).

Іменники давньої і-основи в давальному відмінку мають закінчення *-ем*: – Куме Іване, а лишіт же ви собі жінку, таже вона вам не воріг тай *дітем* своїм не воріг... (“Камінний хрест”).

Іменники назви істот у знахідному відмінку множини вживаються у формі називного відмінка: – Кобим не вмер ще доти, доки хлопці підростут, то мала би щистє, бо я би тото межі *люди* розтрутив, аби робило саме на себе... (“Вістуні”), –...Нічо ти не кажу, най тьи Бог скарає за мене тай за *діти* (“Лесева фамілія”).

Іменник у формі родового відмінка однини з прийменником *до* заступається іменником у формі давального відмінка однини зі зредукованим прийменником *д'*: – Тікай із землі, біжи *д'бабі* на піч! (“Лист”), –...Бий як суку, бий, най вона тобі *д'хати* дідівських куснів не волочить (“Святий вечір”).

Іменники з числівниками *два*, *три*, *чотири* вживаються у формі колишньої двоїни: –... Так ми сиділи нераз добрих *три години* у Максима (“З міста йдучи”), –...Уходит з комори тай каже: Мой, старий, таже муки нема, лиш зо *дві мисчині* (“Підпис”).

Покутські діалектні риси виявляються й у прикметниковій та займенниковій парадигмах. Так, прикметники мають тільки тверду основу: “Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на *сине* сукно...” (“Роса”). Прикметники, означальні, вказівні та присвійні займенники жіночого роду в давальному й місцевому відмінках однини мають зредуковане закінчення *-і*, *-ї* без кінцевого *-й*: – Приходить си сидіти в *свої* душі, як у *завалені* хаті, де все розбите і понівечене (“Дід Гриць”), – То йдіт, грійте си в *студені* хаті (“Марія”), –... Та тут *порьидні* рибі нима шо на один зуб узьити (“Камінний хрест”). Поряд із літературними формами вищого ступеня порівняння прикметників трапляються й такі, які утворені за допомогою частки *май*: – Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надібас, тай роздере, а з бучком *май безпечнійше* (“Новина”).

Паралельно з літературними відмінковими формами особових займенників *я*, *ти*, *він*, *воно*, *вона* у родовому, давальному і знахідному відмінках поширені скорочені енклітики: –...Як *ні* угрів кулаком межі очі, то кажу вам, шо тут-тут було падати (“Злодій”), – Правду кажеш, бігме правду, за це *ті* люблю! (“Злодій”), –...Коли на *тьи* подивит си, тай зчорніє з жури (“Катруся”), – Іду до него та знаю, шо вже *'го* не застану

(“Стратився”), – Ліпше, синку. Уваліт му ноги як псови, аби тьгав за собов! (“Лесева фамілія”), – Небезпечно уже ї не застану (“Стратився”), – Е, шо ми будем на ню дивити си! (“Злодій”).

Поширені також редуковані займенники: – То вона, бачу, дала *тот* вексіль братови (“З міста йдучи”), –...Я, видите, тому не розумію нічо та все *тото* разом тримаю (“Підпис”).

У деяких числівниках трапляються фонетичні варіанти, зокрема *штири*, *трийцять* та ін.: –...А як я вмру, то маєте всі *штири* надо мною голосити чудними голосами, красними словами! (“Давнина”), – То вже три, а я ще рахуюси молодий чоловік – міні може є, а може ще нема *трийцять* і п’ять років (“Басараби”).

Покутські говіркові особливості відбиті й у дієслівній словозміні. З них найбільш поширені такі.

Дієслова з основою на г, к в неозначеній формі мають суфікс *-чи*: – ...Коби *зачічи* до коршми, бо як допаде, тай знов буде рейвах на ціле село (“Лесева фамілія”), –...Діду, – кажут – ми вам *печи* будемо, прати будемо, запишіт нам поля (“Сини”).

Основи дієслів II-ї дієвідміни у I-й особі однини теперішнього часу зазнають вирівнювання внаслідок граматичної аналогії до основ інших особових форм, при цьому приголосний перед закінченням палаталізується: –Мусиш пити, як я *просю!* (“Злодій”), – Знаєте шо, Зубе, нате вам п’єтьдесеть левів гезди, *платю* вам все весіле, але ви гет віметіт це сміте з хати (“Суд”).

У 3-й особі множини дієслів II-ї дієвідміни теперішнього часу в закінченні, в якому згідно з відзначеною фонетичною закономірністю а переходить у е, и, і, втрачається кінцевий т: – А шо-ж вони *їдьи?* (“Мамин синок”), –...Що вже чужим казати, як свої діти – та вони *не хоте* робити! (“Палій”).

Аналітичні форми майбутнього часу утворені поєднанням інфінітива основного дієслова з особовими формами допоміжного дієслова *їати*, при цьому останні вживаються зазвичай перед інфінітивом: – То *меш* з нами горівку *пити*, але не вівкай. бо спарю (“Злодій”), – Але дайте руку, бо гріх *мете* мати, я хочу вас поцувувати як рідного тата (“Злодій”).

У закінченнях дієслівних форм 3-ї особи однини і множини теперішнього часу, а також 2-ї особи множини наказового способу кінцевий т твердий: –... *Ходит* по селі та все знає, шо де дієси (“З міста йдучи”), “... Вижу, пани лиш *зайдут* на ресторацію та *пют* та *поїдают* шо найліпше і гроші *мают*” (“Засідання”), – То *їдіт*, грійте си в студені хаті (“Марія”).

У поодиноких дієсловах I-ї дієвідміни трапляються форми 3-ї особи однини майбутнього часу з закінченням *-ет*: – Якурат я. Так воно там стоїт, шо кожний *пізнаєт* (“Підпис”).

Минулий час дієслів зберігає фонетично й морфологічні змінені залишки перфекта, що за своєю структурою є поєднанням звичайної форми минулого часу, за походженням дієприкметника, з залишками особових форм колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі, що фактично звелися до закінчень: –... Тай *пішов ем* до хати, виніс кочергу тай лопату тай склав навхрест (“З міста йдучи”), –... Тай *пішов-сми* до

нашої брехунки, до Касиянихи (“З міста йдучи”), – Чим *бив-ес?* (“Суд”). При цьому енклітичні залишки особових форм допоміжного дієслова можуть вживатися і препозитивно щодо дієслова: – Але ци *сте чули*, яку Тимофій має патороч із жінков? (“З міста йдучи”).

У формах умовного способу вживається частка *би* з особовими енклітиками в 1-ій та 2-ій особах однини і множини, такими, як і у формах минулого часу. або частка *бих* аористного походження: – Вижу, люди, шо буде біда, *уступив бим си* гет, а шос ні до него тягне... (“Злодій”), – Та нам коби цеї нехтолиці хто доносив, то ще *бисмо дубали* поволи (“Моритурі”), –... А казавем вам: “Наймїт у мене дівку”, були *би-сте мали* свої гроші (“Палій”), – Але кобих її лише уздрів, тай *бих перевалив* як суку! (“З міста йдучи”), – *Волїла бих* тьи на лаву лагодити (“Виводили з села”).

Аналітичні форми 3-ї особи однини і множини наказового способу творяться за допомогою частки *най*: – Діду Іване, а батюгов того борозного, *най біжит*, коли овес поїдає (“Камінний хрест”), Та серед того як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі шо стояли в сінях. почали кричати: “Вони вбили, *найже відпокутуют*” (“Суд”).

Мовлення персонажів новел репрезентує покутські діалектні службові частини мови. Так, серед сполучників, характерних для покутського говору або і для суміжних з ним інших південно-західних говорів, поширені *ануж*, *заки*, *таже*, *ци*: – Бабо, *ануж* ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чога ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає (“Басараби”), –...Та *заки* ти обернеш си, то пороги в хаті поскривлюют си, та вугли погниют (“Виводили з села”), –... *Таже* ти сама, дитинко, видиш шо нема відки (“Катруся”), –... Не знаю, хто за кого будем гріх мати, *ци* ти за мене, *ци* я за тебе? (“Злодій”). Із покутських часток відзначимо підсилювальну *-ко*, яка зазвичай супроводжує наказовий спосіб дієслів, та *май*: Кажут: “Старий, старий, а встань-*ко* та подивиси на нашого Івана, який він газда?” (“Майстер”), – *Ануж ко* глипни на моє, бо я вже его чешу другий вечір, аж ні груди больи (“Підпис”), – Та шо, *май*, чувати, віте? (“Засідання”). Це також вигуки *мой* та *аді*, що утворився у результаті злиття сполучника *а* з формою наказового способу дієслова *дивись* та наступного усічення: –... *Мой*, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве (“Злодій”), –... *Аді*, які мені побожні, лиш фоста на заді хибує (“Побожна”).

Покутська діалектна лексика відбита передовсім у мовленні персонажів. Вона репрезентує різні семантичні угруповання слів. З-поміж покутських діалектних слів виділяються назви осіб за різними ознаками, зокрема за професією, характером діяльності – *дохтір* “лікар”, *шандар* “поліцай”, *професор* “учитель”, *злісний* “лісничий”: –... Аби ї *дохторі* так по смерти пороли! (“У корчмі”), – Гей, як вони всі покінчили школи – тоді наші діти, та як пристали до нас, як ми збили си до них до купи! Де, моспане, тут вже *шандарям* дати раду (“Дід Гриць”), – ... Збереться бувало рада і ухвалить: “Так і так, це *професор* нелюдений, він дітий нам не вчєє добре” (“У нас все свято”), –...Надибає мене *злісний* тай каже: ходіт на збір та хоть на старість подивите си, як мужики до купи еднают си (“Засідання”). Це також назви осіб за їх соціальним станом (*богатир* “багач”, *газда* “господар”) та за спорідненістю (*дьидя* “батько”, *вуйко* “дядько, брат матері”): – ...*Богатир* був теменний, гроші сушив на верені і пішя ніколи не ходив (“Басараби”), –...Був ем майстер, був ем *газда* – ціле

село прикаже. Тепер я лайдак (“Майстер”), –...Аді, чуєш, що *дьидя* каже, абис баби слухав, абис не пустував (“Лист”), – Ба, *вуйко* Василь ідуть до нас із Николов Сименовим, із тим, що в школах він си вчить (“Лист”). Велику групу покутських назв осіб становлять негативнооцінні найменування: *латюга, паршъик, кальвін, бенькарт, льирва, пайташ, кабан* та ін.: – Ні, бравем си з ним за-барки за якогос там *латюгу*, шо туманит людей! (“Засідання”), – Май, ти *паршъику*, не телепай си над книжков як шибеник на грабку, але давай, брьи, горівки (“У корчмі”), –... Тай поволочив, *кальвін*, таку збиту на друге село (“З міста йдучи”), –... Кров свою п’ємо, жидам *бенькарти* годуємо (“У корчмі”), – Ти, стара *льирво*, та ци ти здуріла? (“Лесева фамілія”), – Як не глухнути в таким мліні, стидайте си, старі *пайташі* (“Morituri”), – Марш, *кабане*, назад до дому! (“Червоний вексель”).

У мовленні героїв новел засвідчена покутська побутова лексика. Назви одягу репрезентовані лексемами *камазелька* “жилет”, *черес* “широкий пояс з кишеньками і пряжками”, *кіптар* “хутряна безрукавка”, *сардак* “верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з грубого домотканого полотна”, *окрайка* “тканий пояс з кольорової шерсті”, *рантух* “біле тонке полотно”, *гачі* “верхні чоловічі штани з домотканого полотна або сукна” та ін.: – Як у якого пана. Бо є такі, шо на соломі сплют, а зубами обіскають си. Зверхи *камазелька*, а сорочки нема (“Засідання”), –...Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував *черес*, клав у “злодійку” петку тай гайда до коршми! (“З міста йдучи”), –...Але вповідали люди, шо на храму вона скинула *кіптар*, а сорочка кервавівська! (“З міста йдучи”), –...Лиш бих руки обрубав, тай *сардак* на себе тай на мелдунок (“У корчмі”), –...Тай я скинув *окрайку* і ми її [вівцю] спутали (“Вечірня година”), – Знов пускає *рантух*, який же біленький, як сніг (“Діточа пригода”), – Мой, старий, каже, але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синих *гачах*... (“Роса”). З назв їжі вжиті діалектизми *солонина* “сало”, *барабуля* “картопля”, *бевка* “юшка з муки і води”, *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *начінка* “страва з кукурудзяного борошна, кукурудзяних або манних крупів, локшини, масла, цукру та різних приправ”: –...А *солонини* як унесе, то така як долоня завгрубшки (“З міста йдучи”), –...Коби якого борщику, або *бевки*, або дідька рогатого, або шо... тицьне тобі *барабулю* (“Осінь”), –...Тай сирца я роздавала людем до *кулешки* (“Шкода”), –...Перед богачами все *солонина* та мнесо, а *начінки* лиш трошки, а перед бідними все лиш *начінка*, а мнеса крішка (“Суд”). Серед побутової лексики виділяються назви будівель, споруд господарського призначення, такі, як *коleshня* “стайня, сарай, хлів”, *куча* “приміщення для свиней”, *кошниця* “виплетена з лози повітка біля хати для зберігання кукурудзи в качанах”: –...Ого, вже за мінуту тай верещит, аж крізь вуха промикає си: *паршъику*, а тиж мой, шо корову із *коleshні* виводиш?! (“З міста йдучи”), –...А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, та й клади собі хату. А най вона буде як *куча*, але твоя! (“Палій”), –...Тай таким не спирався, бо не було куда, лиш відмотав воловід від ясел, тай заліз у *кошницю* (“Басараби”). Це також назви знарядь праці (*рускаль* “лопата”, *клевець* “молоток”), посуду (*порція* “келишок”), предметів хатньогосподарського призначення (*дзитарок* “годинник”, *гридка* “жердина для одягу, прикріплена до стелі”, *вереня* “рядно”, *коверець* “невеликий килим, витканий з вовняних ниток”): –...Дес

я побіг за *рускалем*, дес я спускаю ту воду в став.. (“З міста йдучи”), “... А в голові як коли би цигани *клевцями* гатили” (“Майстер”), – То як вже віколідуюмо, а він пе *порцію* до нас тай слози обтирає (“З міста йдучи”), “... – Плюну у жмені, сокиру в руки тай дивиси, а будинок як *дзитарок* віріс на подвірю” (“Майстер”), – Як умру, то кожда собі забере одну перекладину з *грядок*, бо кожда однака, бо ви в мене однакі, мої діти (“Давнина”), –...Богатир був теменний, гроші сушив на *верені* і пішя ніколи не ходив (“Басараби”), –...Дід тобі всі *коверці* під ноги підкине, а байструкови порубає все полотно найтонше на пелінки (“Сини”).

З інших груп покутської діалектної лексики, шо використана в мовленні персонажів, відзначимо також назви частин тіла – *твар* “обличчя”, *чиколонки* “суглоби пальців”, *чупер* “волосся”, *тамба* “пашека”, *писок* “рот”: – Потім мене такий туск напав, шо-м *чиколонки* гриз і *чупер* собі микав... (“Камінний хрест”), –...Пий тай запри собі *тамбу*, бо в мене забава! (“Палій”), –...Ти не пхай си межі молодих, але бери то, шо до твого *писка* (“Озимина”). Назви грошових одиниць – *грейцір*, *лев*, *феник*, *корона*: –...Та ще кілька я зашию, аби душу погодувати – нема *грейціря* на топливце (“Засідання”), –...Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дайте *лева* на церквову тай йдіть собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку, – судив вїт (“Засідання”), – Коби-с, мамо, вішолопала послідний *феник*, то би обідець був (“Янгол”), – Та пара коний, та віз ще на початку війни австрияки взяли, коні з возом тисячу *корон* (“Воєнні шкоди”). Назви транспортних засобів – *шіфа* “корабель”, *коля* “поїзд”, *фіра* “підвода”: – На чім поїдеш? – На такі *шіфі*, як хата, великі, таким морем широким, широким, гет, гет... (“Мамин синок”), – Дьидю, чуєте, то вже чьис віходити до *колії*, а ви розспівали си як за добро-миру (“Камінний хрест”), –...Зразу то ховали в такого газди, шо він без мотилиці, але прийшли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вивезли відти шос сім *фір* найкращої одежини (“У нас все свято”). Це і метеорологічна й метрологічна лексика – *люфт* “повітря”, *плют* “негода”, *морг* “міра землі, шо дорівнювала 0,56 га”, *корець* “центнер”: – Осінь, осінь його доконала, сирий *люфт* і студінь (“Похорон”), –...Іду я до него у таку *плют*: “Дай міні грейцір, най ноги вбую” (“Палій”), – А шо, старий, де ваша Україна, а кілька *моргів* поля ти хотів від пана...? (“Дід Гриць”), –...зберуться до старости, вернуть з паперем, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною і їдь в инше село годитися: кілька *корців* збіжа дістанеш, кілька дров, чи маєш псалтир читати в церкві чи цілу службу співати (“У нас все свято”). Засвідчені лексичні діалектизми на позначення абстрактних понять – *речинець* “час, дата, термін”, *патороч* “клопіт”, *туск* “сум, туга”, *рихт* “право”, *путерія* “сила, міць”: – То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит *речинець* платити тай дотискають (“З міста йдучи”), – Але ци сте чули, яку Тимофій має *патороч* із жінков? (“З міста йдучи”), –...Люде, такий туск, шо не памньитаю, шо си зо мнов робит! (“Камінний хрест”), –...Як ем с торбов за твій поріг переступила тай я вже не твоя газдиня, нема *рихту* (“Святий вечір”), –...Я не чекаю, аби воно убрало си в силу, аби *путерія* набрало, аби воно коло мене нажило си (“Кленові листки”).

Крім указаних груп покутської лексики, використаних у мові героїв новел В. Стефаніка, заманіфестовані поодинокі репрезентанти багатьох інших семантичних груп, такі, як *бульбона* “пропасть, глибина в річці”,

грунт “земля”, *деревище* “домовина”, *буката* “шматок, кусень, частина будь-чого”, *дучка* “діра, яма”, *стуза* “попіл”, *креминал* “тюрма”, *кертиця* “кріт”, *турма* “стадо, згряя” і т.д.: – Гет люди падут у долину так, якби їх хто трутив у *бульбону* (“З міста йдучи”), – *Грунт* маєш? – Є, пане, таже беж *грунту* сегодни ніхто не даст (“Підпис”), “...Йдете ви, ідут діти за *деревищем*, ідут люди” (“Лист”), “...Лишаю *букату* поля. на кого вже ви тепер скажете... (“Дід Гриць”), “...Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі *дучки* поробити, аби її відти вибрати (“Басараби”), “...Дес як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий маєток та від *стузи* обтирати руки (“Дід Гриць”), “...Приповідає нам, що як кожний з нас посидит у *креминалі* за мужицьку справу, то вже ніколи нічого бояти си не буде... (“Дід Гриць”), “Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як *кертиця*...” (“Роса”).

Помітну частину покутських діалектних слів становлять дієслова різної семантики, а також прикметники, прислівники, наприклад, *рунтати* “торкати, зачіпати”, *пацити* “страждати, терпіти”, *напудити* “злякати”, *залямити* “побачити, помітити”, *ландати* “вештатися, волочитися”, *банувати* “сумувати, тужити, шкодувати”, *белендіти* “базікати, говорити небелиці”, *спацірувати* “прогулюватись”, *спрьитати* “сховати, забрати”, *хибувати* “не вистачати, бракувати”, *угурний* “впертий, нерозсудливий”, *горівчиний* “сп’янілий”, *файний* “гарний”, *красний* “гарний, приємний на вигляд”, *банно* “сумно”, *гезди* “тут”, *сила* “багато”, *файно* “добре” та ін.: – ... Воно правда, що то вже здрихавили ті дошки, але як то з-під церкви *рунтати*? (“Засідання”), – Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мені однако *пацити*, ци за одну, ци за дві (“Новина”), “... Так ти її заповідай, та може *напудиш* (“У корчмі”), “... Що *залямит*, тай до жидів на горівку несе (“Лесева фамілія”), “... Дес воно *ландас*, дес воно нишпорит по дворі як курка (“Мамин синок”), “... Вона *банус* за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! (“Марія”), “... а руки закостенілі будут з непамети сіяти сміх панам, що *спацірюют*, яру пшеницу по каміню (“Вона – земля”), – Та коби хоть Бог змилював си та муки вам довгої не дав тай лежі гнилої, аби вас борзо *спрьитав* (“Святий вечір”), – ... Аді, які мені побожні, лиш фоста на заході *хибус*! (“Побожна”), – Ти, небоже Петре, не будь *угурний*, таже знаєш, що млодий мусит старшому змовчѣти (“Засідання”), – ... А дес по опівночи вертавси додому вже добре *горівчиний* (“З міста йдучи”), – Я тебе *файно* вімию, вічѣши, а зватра підеш зо мнов до церкви. Мама таку *файну* сорочечку і поясок даст. Всі будут дивити си тай мут казати: аді, який Андрійко *красний*! (“Мамин синок”), – ... То ї *банно*, а я туди з віскоком їду?! (“Камінний хрест”), – ... Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки *гезди* плаче... (“Лист”).

Таким чином, мовлення персонажів новел В. Стефаніка зорієнтоване на покутські говірки Стецевої, родинного села письменника, та навколишніх сіл Снятинського району, носіями яких були прототипи літературних героїв. Системно відображаючи основні фонетичні, морфологічні, лексико-семантичні риси вказаних говірок, мовлення персонажів являє собою зразок літературно опрацьованого покутського говору, протиставляючись водночас авторській мові, яка, попри певну кількість діалектизмів, репрезентує тогочасну українську літературну

достатньо порівняти будь-які сегменти новел, в яких авторську мову змінює мова персонажів. У авторській мові теж можуть бути деякі діалектні риси, але їх зовсім небагато і більшість із них можна розглядати як діалектизми тільки з погляду норм сучасної української літературної мови, а на час написання новел вони були нормативними для західноукраїнського варіанта літературної мови.

Література

1. Грещук Василь. Лінгвістичне стефанікознавство: здобутки і перспективи // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawsze*. – Tom VII-VIII. – Kraków: Szwajpolt Piol, 1998. – С.47-61.
2. Домбровський Володимир. Українська стилістика й ритміка. Перемишль, 1923. – Фотопередрук зі статтею Євгена Пшеничного та післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1993. – 177 с.
3. Кисілевський Кость. Надпрутський говір Стефанікових персонажів: Матеріали до словника // *Українське мовознавство в останній добі*. – Рим, 1973. – С.153-189.
4. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. – К.: Радянська школа 1960. – 275 с.
5. Ковалик Іван. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаніка // Ковалик І.І., Ощипко І.Й. Художнє слово Василя Стефаніка: матеріали до словопоказчика до новел В. Стефаніка. – Львів, 1972. – С.95-101.
6. Ковалик Іван. До характеристики мови В. Стефаніка. Функційність діалектизмів у творах В. Стефаніка // Ковалик Іван. Питання українського і слов’янського мовознавства. Вибрані праці. Частина II. – Львів-Івано-Франківськ, 2007. – С. 408-411.
7. Крушельницький Антін. “Бо пани тебе не приймуть” (Замість привіту на шістдесятиліття В. Стефанікові) // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – К.: Дніпро, 1970. – С.113-119.
8. Лесин В.М. Ще раз про мову В. Стефаніка // *Радянське літературознавство*. – 1965. – №9. – С.38-48.
9. Стефанік Василь. Твори. З дереворитами В. Касіяна і М. Бутовича. – Львів, 1933. – 222 с.

The dialect features in the language of Vasyl Stefanyk's stories are regarded in the article. It has been established, that the writer in the author's language uses Ukrainian literary language of that time in its West-Ukrainian variant. The characters' language is stylized to Pokutskiyi dialect. The basic phonetic, morphological, and lexical features of Pokutskiyi dialect, reflected in the characters' language, are characterized in detail.

Key words: pokutskiyi dialect, characters' language, author's language, literary language, dialect features.

УДК: 81:39
ББК:81.032

Віталій Кононенко

КОНЦЕПТ МУДРІСТЬ В ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті розглядаються різноманітні аспекти смислу концепту "мудрість" на прикладах з української літератури. Неоднозначність оцінювання, численні асоціативні паралелі, що супроводжують мудрість, засвідчують її суперечливий антропологічний характер.

Ключові слова: концепт, мудрість, смисл, етнолінгвістика.

Категорія мудрості в її філософсько-теоретичному осмисленні визначається як "досвідченість, що характеризується етичною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей" [ФЕС, с. 401]; однак таке розуміння далеко не вичерпує того смислу, що його репрезентує реальне мовлення в різних контекстуальних умовах, з урахуванням національно орієнтованого тлумачення слів *мудрий*, *мудрість* та похідних від них, інших компонентів парадигматичних рядів тощо. Вже в поглядах представників філософської антропології виокремлений аспект, що пов'язує "мудрість" зі способом життя, етнологічною картиною світу, особливостями мислетворчої діяльності, отож передбачає проекцію концепту на світорозуміння.

За словником, *мудрість* '1. властивість і якість за значенням *мудрий* (отож наділений, обдарований великим розумом; який має значний життєвий досвід і под.); 2. глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід; 3. що-небудь складне, трудне' [СУМ, т. 4, с. 819], отож це позитивне поняття, в основі тлумачення якого лежать семи "розум", "досвід". У характеристиці слів *мудроці*, *мудрація*, *мудрування* відмічена їхня семантична близькість до слова *мудрість*. Проте діапазон смислових конотацій у ряду *мудрість* – *мудрація* – *мудроці* – *мудрування* виходить далеко за межі лише стилістичних обмежень, причому основні корективи не обминають і лексему *мудрість*. За контекстами уже *мудроці* мають конотації зниженості, іронічності, це й не мудрість як така, а її подібність, криве дзеркало: "О *мудроці* поганські!" (Леся Українка); *мудрація* передає іронічне сприймання мудроців, отож теж не справжню мудрість: "А ми втнемо рукавця і нові, Хіба *мудрація* велика!" (Л.Глібов); *мудрування* здебільшого позначає хитрування, зайві розмірковування: " - Коли позичите – віддамо без хитроців. Ми люди прості, без *мудрувань* живемо" (М.Стельмах). У той же час і сама *мудрість* у своїх багатосмислових виявах нерідко характеризується як зовнішня ученість, що не є дійсною мудрістю, а лише її імітацією, хитрощами, які ховаються під одежею мудрості; мудрість, котра відірвалась від реальності, знаходить досить точні позначення в мовному матеріалі: *зарозумілість*, *хитромудрість*, *хитромудроці*; пор.: "Із приводу незрозумілих істин – Гіпертрофована твоя *зарозумілість* Дивацтвом пахне..." (І.Драч); "Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих гідностей, без яких ніякі мистецькі *хитромудроці* не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті" (О.Довженко) [див.: СУМ, т. 11, с. 66].

Можливе нюансування значення слова *мудрість* пов'язане в першу чергу із зрушеннями в його функціонуванні; зокрема, в народному світовідчутті *мудрий*, *мудрувати*, а відтак і *мудрість* – поняття неоднозначні; *бути мудрим* не завжди добре, *мудрість* – не обов'язково якість зі знаком "плюс". Ідеться не стільки про заперечення мудрості як противаги глупоти, скільки про знижене сприймання цієї риси навіть у її сув'язі з такими категоріями, як *розум*, *досвід*, *духовність*, *поряність* і подібні властивості. З іншого боку, поняття *мудрість* може розширювати свій смисловий потенціал, "втягувати" в своє мікрополе інші позитиви (*мудрість* – *доброта* – *людяність* і под.); пор.: "Скільки *мудрості* в поглядах на життя, скільки *людяності*, *доброти* в серці!" (О.Гончар); "Усе життя я доростати буду до *мудрості* твоєї й *доброти*. До висоти твого важкого труду" (Д.Павличко). Отож мудрість може слугувати добру, а може підтримувати пусте, недобре; пор.: "Добро хай осяє *мудрість* чола" (І.Драч).

За своєю сутністю мудрість спрямована на пошук істини, а відтак і правди, добра, краси, свободи як категорій, що відбивають глибинний смисл людського буття, людського духу. За Біблією, істина зазвичай сприймалася як Боже слово [СББ, с. 446]; у філософії – як адекватне відображення суб'єктивної реальності в свідомості людини через визначення відносної відповідності пізнавального образу [ФЕС, с. 252]. Н.Д.Арутюнова пов'язує істинність з етичним аспектом [1, с. 572-576 і далі]; головне в істині – правда: "Істина набула моральний ореол й стала правдою" [Там само, с. 639]. Але *правда* – категорія не універсальна, а зумовлена, зрештою, етнічною самосвідомістю. Отож шлях до правди, віри відбивається у національному світовідчутті, а звідси й *мудрість* має конкретизувати свої цілі й ідеали; як писала Леся Українка, "вірю я в правду свого ідеалу".

Однак прагнення дійти істини, правди як вияви *мудрості* поєднуються з пріоритетом "жити в істині" [ФЕС, с. 401]. Гасла на кшталт "Правда переможе", "Правда на землі одна" й под. ще не є свідченням усвідомленої *мудрості*, оскільки не є системою суджень, теоретичного й емпіричного обґрунтування. Є.Маланюк, наприклад, вибудовує систему міркувань у таких образах: камінь – символ мудрості – носій правди: "Поглянь на *камінь*: він мовчить Мовчанням *мудрості* і віри... Минає все. Лиш він, як *правда* Найбезумовніша..."; пор.:

Висока думка в'юнितись не вміє.
Впиралась чолом у погашені гасла,
крізь товщу стелі росла в надію
і, як свіча, без повітря гасла.
Боліла *правдою*.

(Л.Костенко)

Мотиви пошуку правди, ідеалу в роздумах про життя, його принади й болі з орієнтацією на українську дійсність властиві поетам різного часу й художнього спрямування:

Мов свобідний орел, моя думка в просторах шугала.
І я, спраглий, схилився і пив із криниці *життя*.
Ні, не марно я жив, - я боровся, шукав *ідеала*,
Мов свобідний орел, моя думка в просторах шугала –
В тих просторах *життя*!

(М.Вороний)

Мудрість може бути сильною й безсилою, здатною перемагати і здатною зазнавати поразки. За одними міркуваннями, в ім'я *мудрості*, правди, любові можна йти на загибель; вищі людські цінності, включаючи *мудрість*, вимагають самопожертви. У поезії під промовистою назвою “З камери смертників”, відкидаючи ідею майбутнього страшного суду як відплати, І.Багряний пише: “І вже не вірячи у Божий страшний суд, За *мудрість* і любов, за скривджених і вбогих Ми підем на Голгофу – ти і я...” За іншим баченням, лише сила, а не мудрість здатна забезпечити перемогу, відтак *мудрість* вторинна, не придатна для боротьби. Є.Маланюк, наприклад, пише про *безсилу мудрість* Візантії перед *мідним гулом незламних легіонів*, проводячи паралель між минулими часами переваги сили і сучасністю, в якій *мудрість* знеславлена, знищена, знівечена.

Поруч із “книгою мудреців” – Біблією джерелом мудрості для освіченого людства упродовж віків була східна філософія Індії, Китаю, арабського світу. Відгуки східної мудрості знаходять реалізацію в українській перекладній літературі, головне – в самих уявленнях про мудреців зі Сходу, книжників, “талмудистів”, письменників далекого минулого. Л.Костенко пов’язує, наприклад, *мудрість* мудрих із Тагором, із давніми символами мудрості – совою, мовчазним каменем:

Ліси та гори

мудрі як ТагориЩе кажуть *мудрі* камінь і сова

Де чудодійний корінь мандрагори

щоб переклав ту *мудрість* на слова?

Мудреці з сивими бородами, *мудрі* гноми й інші казкові герої – носії *премудрості*, поряд із біблійними книжниками та пророками, згадуються у творах українських авторів не лише як відгомін минулого, а й як асоціативно сприйняті постаті сучасного їм життя; пор. іронічні рядки Є.Плужника: “Хіба що діти будши, ми живем В країні добрих фей і *мудрих гномів*, А літ дійшовши, знавши смак у броні, Йдемо за фактами й календарем”; пор. також посилання на мудрість старих князів, володарів, що утверджували славу свого народу: “Нехай змурують чорний хмарочос там, де стоїш ти [Софія Київська], біла й золотава, о ліліє струнка в намисті з рос, яку плекала *мудрість* Ярослава!” (Ю.Клен).

Зрештою, *мудрість* може абстрагуватися від своїх проявів у просторі й часі, ставати чимось надлюдським, архетипом, ледве не абсолют. Її антитеза – глупство, дурість теж як одна з визначальних вісей людського існування; пор. у контексті “Молитви сліз Григорія Варсави Сковороди” І.Драча: “І *дурність* твого привіту Над усю *мудрість* світу”.

Мудрість як усвідомлення примарності людського життя викликає сумнів і щодо самого прагнення до осягнення людської мудрості. В осмисленні мудрості як властивості, що не дає переваги мудрому перед немудрим, а навпаки, лише робить існування мудрого безперспективним, бо він пізнав скороминучість життя, марність багатства та привілеїв, джерельною базою нерідко є та ж Біблія, зокрема “Екклезіаст”. Його переспіви в українській поезії просякнуті песимістичними настроями, в

центрі яких – нехтування мудрістю як чимось непотрібним, ледве не шкідливим.

Так, Д.Загул в інвективах на тему “Екклесіаст” настійно наголошує на марності мудрості перед відчуттям людської ницості: “Та горе в тім мені, що часто до правди я зітхав, До всіх багатств, до всього щастя ще й *мудрості* шукав”. Така мудрість, хоч і веде до правди, але не є порятунком: “Кривого вилічить не зможеш зусиллями ума І *мудрістю* не приворожиш, чого ніде нема”. Збільшення мудрості лише посилює горе: “А скільки смутку і страждання в *премудрості* землі! І хто помножує пізнання – побільшує й жалі”. Ідеї марності мудрості, знання, слави розвиваються, посилюються: “А серце *мудрості* хотіло, хотіло все пізнати”; “Що варт те золото в коморі і *мудроці* мої, Як разом з дурнями, о горе! – згнію і я в землі!”; “І тої *мудрості* учитись? – щоб з дурнями вмирать?”; “Хоч *мудрість* – сонцем нам сіяє, а дурощі, мов тьма, А все ж однаково вмирає і виїмку нема”.

Трактування мудрості з позицій агностицизму як явища трансцендентного, поняття-ноумена, а відтак і як прояву антиномічного нерідко перетинається з народними уявленнями щодо мудрості й мудрих як чогось чужого, суперечливого, протилежного здоровому глузду. Оцінювання *мудрості* в народній свідомості не дорівнює визначенню чистішої освіченості; більше того, побутує думка, що людина може бути мудрою, не будучи освіченою. В той же час саме визнання семантичних відношень між *мудрістю* й *освіченістю* засвідчує: на глибинному рівні мудрість усвідомлюється як похідна не лише природних здібностей, життєвого досвіду, а й ученості. Той, хто багато знає, і є мудрецем; залежність *премудрості* як книжкових знань виявляється в багатьох мовленнєвих ситуаціях: “Він завжди мав таку якусь внутрішню пошану до книжок і до тих, хто вмів ті книжки читати. Йому це здавалось верхом людської *премудрості*” (Г.Хоткевич). Якщо зважувати на прояви скепсису щодо *премудрості* як чогось важкого для сприймання й розуміння, то й в його основі зазвичай лежить ідея складності, незрозумілості саме книжкового знання: “І так мені хочеться бути разом з Вами... Побачити, як Ви... обходитеся без усякої книжкової *премудрості*” (М.Коцюбинський) [див.: СУМ, т. 7, с. 537]. Щоправда, та ж таки *премудрість*, попри те, що звичайно зумовлюється знаннями в тій чи тій галузі, може сприйматися з глузуванням, передовсім з огляду на те, що мовець сприймає набуті в такий спосіб навички насправді не як складні, а лише як зовні значущі, хитромудрі.

Водночас мудрість може ставати стрижневим компонентом стійких сполучень на кшталт *народна мудрість*, *життєвська мудрість*, високий позитивний потенціал яких не підлягає сумніву, хоч і виявляє свої конотації: скажімо, народна мудрість означає ‘здобуте народом розуміння сутності процесів і явищ’, життєвська мудрість – ‘досвідченість, здобута в різних життєвих ситуаціях’.

Ідея носія високої мислі, мудрості втілюється в образах мудреців, мудрих, мудраків, що їх виокремлено серед звичайних людей ще в текстах Святого Письма й наділено властивостями, не приступними іншим. Вони вищі від натовпу, від людей *премудрих*. З позицій *мудреця*, *пророка* Т.Шевченко в “Псалмах Давидових” засуджує лукавих, нерозумних, тих, хто зрадив ідеалам, живе неправдою; *мудрість* і *правда*, *слава*

поєднуються в одному концептуальному смислі: “Умудрітеся, немудрі: Хто світ оглядає, Той і серце власне знає, І розум лукавий”; “Покинув нас на сміх людям, В наругу сусідам, Покинув нас, яко в притчу *Нерозумним* людям”.

Проти *мудрості книжників*, за Біблією, повстали пророки: “Горе тим, хто у своїх очах *мудрі* та перед собою *розумні*” (“Ісаїя”); мудрості, відірваній від життя, від слова Божого, протистоїть мудрість Соломона, що ґрунтується на моральності, гуманізації. Вчення мудреців і пророків за релігійними канонами не є одним і тим самим, але вони можуть співпадати в роздумах про існування людини, про її майбутнє [див.: СББ, с. 448].

Оцінка, що її дає пророкам класична українська література, зазвичай побудована на антитезі: мудрі пророки прагнуть допомогти людям, але люди платять їм невдячністю, знущуються з них, переслідують, побивають камінням тощо; причому йдеться не лише про те, що “немає пророка в своїй вітчизні”, а й про саме неприйняття чужої мудрості, провідницького слова. Під *пророком* у більшості текстів на цю тему розуміється поет, носій високої думки, гострого слова, яке сприймається з презирством, як непотрібне, зайве і под. Шевченків пророк прийшов “свою любов благовістити, святую правду возвістити”, але *лукаві* “омерзались” і побили його каменем. “Навіщо сі тихі уста розв’язав І речі надав їм пророчі?” – запитує Леся Українка, адже “в них в’ялі серця”; одна втіха, що загримить слава “до зірок”, “з їх народу пророк”. З іншого боку, в українській поезії владно звучать сподівання на прихід пророка, месії, мудрість якого введе народ із тьми:

Там скрізь уже: сонце – співають: *Месія!* –
Тумани, долини, болотяна путь...
Воздвигне Україна свого *Мойсея*, -
не може ж так бути!

(П.Тичина)

З іншого боку, у народній свідомості *мудрець*, *мудрий* нерідко оцінюється якщо не негативно, то принаймні з іронією, в яку вкладено такі значення, як ‘насправді не такий розумний, як себе видає’, ‘розумний лише на словах’, ‘освіту має, але розуму небагато’, ‘хитрує, бо намагається щось одержати’ та под. Для позначення носія *мудрості*, що не є справжнім *мудрецем*, вживаються слова зниженого уживання – *мудрагель*, *мудрак*, *мудрагелик*, *мудрик*, *мудрівник*, *мудрій* [ЕСУМ, т. 3, с.529]; здебільшого це не стільки іронічне позначення мудреця, скільки вираження зневаги до його ученості (значення ‘занадто мудрий’, ‘хитрун’, ‘мудрий, але для себе’, ‘обмежений у своїх розумових здібностях’; оцінка нерідко негативна); пор.: “А ви його не прикривайте. Теж знайшли *мудрагеля!*” (А.Крижанівський); “Мене він не хотів мати радним через те, що я – *мудрагель*. Побоюється, що забагато знаю за його вчинки” (Л.Мартович).

Відповідаючи на запитання: “Де пророк?”, В.Кордун зобразив його в образі мовчазного *Проповідника*; його мудрість захована в слові, яке не знаходить відгуку в натовпі; розвивається ідея протиставлення пророка, мудреця й людей, котрі не хочуть чути його пророцтва: “Вже скільки віків мовчить *Проповідник*, чи вже він сказав при зібранні народу про довічну марноту, про безнадію?... навіщо ж він завдавав собі клопоту шукати

слова найвлучніші і трудити язик перед натовпом, навіщо списав ці слова у книгу?”

Мудрість – властивість, притаманна людині – мудрецю, мудрому, “книжнику”, однак прагматика мовлення пов’язує мудрі дії із широким колом носіїв – тих, хто діє зважено, розсудливо, хто прагне порозуміння і под., незалежно від ступеня його “премудрості”. Якщо ідеалом мудреця у вищому розумінні цього слова був Соломон, то в очах пересічних людей мудрецем може бути звичайна людина в її буденних справах, у щоденній поведінці; пор.: “Та ти вже у нас відома книжниця. *Мудра* та *премудра!*..” (М.Кропивницький).

Провідна ідея багатьох творів українських поетів – визнання мудрості свого народу, зазвичай без пояснень, у чому саме виявляється ця його властивість, часом із закликами виявити мудрість у тих чи тих обставинах; мають місце й протиставлення мудрого й немудрого в народі, визнання його руху до мудрості і под. Народну мудрість можна вбачати в діях народу в складних історичних обставинах, здатність народжувати й вирощувати мудреців тощо: “Народ – це сонцем випнуте чоло *Мислителя*, яке і смерть не скосить” (І.Драч). Для Є.Маланюка поняття *мудрість*, *мудрий* і *глу́пота*, *дурний* зіткнені в антиномії, що впливає з його розуміння рідного народу: з одного боку, поет висловлює віру в його життєдайні сили: “Ти на загинеш, мій народе, Пісняр, *мудрець* і гречкосій”; з другого боку, проклинає “хохлацькі охи і глупоти”.

В метафоризованому вираженні *мудрість* може приписуватися силам природи, землі, народу; нею можуть умовно володіти істоти, неживі предмети, абстрактні поняття; пор.: *мудрість природи*, *мудрість землі*; *мудре слово* (пор.: “Мені, було, аж серце мліло, ... як хотілось, Щоб хто-небудь мені сказав Хоч *слово мудре*” (Т.Шевченко) (пор. *золоте слово* Святослава зі “Слова о полку Ігоревім”); *мудрим* може бути і *мовчання*, за яким стоїть досвід, знання, життєві випробування: “Ні, на вуста усмішкою гіркою Ляга *мовчання мудрого* печать... Дар нелегкий ваш, досвіде й спокою, Дар розуміти, знати і мовчати!” (Є.Плужник)); *мудрою* (або *немудрою*) може бути справа, поведінка, є *мудре* й *немудре* життя. М.Зеров, наприклад, писав про “*мудрий* корабель, стовесельний Арго”; Є.Маланюк – про життя, яке “стає мудріше й гірше”; мудрість може пов’язуватися з думками, почуттями, емоціями; пор. у поетичному тексті: “І в цифри ловим струм натхнення, дивну чудність найменших справ вдягаєм в правди стислі й вперті, хоч непомилна лиш одна *екстази мудрість*” (Б.-І.Антонич). М.Орест шукає *скарби премудрості* “із добре знаними елементами християнського релігійного ритуалу” [2, с. 526] серед берез, що оселилися в темній хащі; спирається відтак на персоніфіковані образи:

Немов служителі добра і віри
Тут оселились, занедбавши світ,
І для скарбів *премудрості* і миру
Знайшли у хащі неприступний скит.

Поняття *храм мудрості* пов’язується з іменем Творця: “І не дійти ніколи до порога Твогого *храму мудрості* стрункого” (О.Тарнавський).

Мудрий мав би позначати високий ступінь розумності й з цих позицій не підлягати порівнянню з іншим *мудрим*; проте матеріал засвідчує можливість визначення мудрих як таких, що виявляють цю

властивість далеко не однакою мірою. Вже наявність *мудрості* й *премудрості*, *мудрого* й *премудрого* засвідчує, попри додаткові конотації, у других слів конотації поглибленої, переважно книжкової розумності, ще й поглибленого втілення цієї якості. Зрештою, не порушують норм слововживання форми *мудріший*, *наймудріший*, допустиме й *мудріший серед наймудріших*, хоч відносний характер таких означень очевидний: “Далі в крузі збитий напис, і вже ніхто з *нащадків наймудріших* царського ймення прочитати не може” (Леся Українка); “А знаєш, що полум’яна настурція *Мудріша* і дивніша дивних книг” (І.Драч). Опосередковано, через контекстне використання цих форм, висвітлюється ідея неоднозначності самого поняття *мудрість*, можливість її різнооцінної кваліфікації.

У цьому ж аспекті мають розглядатися позначення мудрого у формах, де сама словотвірна структура свідчить про невисокий, а часом низький рівень виявлення мудрості, підміну нею хитрощів, пристосуванства, інших негативних рис (пор.: *мудруватий*, *мудрований*, *мудренький* і под.): “То Шпак *мудроватий* хотів мене звести...” (Л.Глібов); означення *мудрований* може переймати значення ‘дуже розумний’, ‘добре обміркований’: “Свободи предтеча – розхристана втеча з *мудрованих* дум у мандруючий дим” (Л.Костенко). В народному слововживанні епітет *мудрий* може пов’язуватись також зі значенням ‘добре змайстрований, вдало зроблений’, вочевидь, за асоціацією: адже якщо над чимось помудрувати, то й вийде добра річ; пор.: “– Ходімо, Прокопе Ригоровичу, до мене. Пацька наварила *мудрого* борщу” (Г.Квітка-Основ’яненко).

Різде зниження оцінювання, одночасне зі змінами смислових конотацій та стилістичної забарвленості, характеризує прикметникові форми *замудрий*, *хитромудрий* (пор. похідні *замудрити*, *хитромудрість*). Префікс *за-* додає прикметнику негатиї, оскільки позначає того, хто видає себе за мудрого, але насправді не є ним; в очах інших *замудрий* скоріше хитрий, аніж мудрий, той, хто мудрує, вигадує щось, пристосовується до чогось або когось. Слово *замудрий* має нашарування іронічності, розмовності, поширене здебільшого в західноукраїнському регіоні з помітним впливом польського слововживання; пор.: “Коли Косован не дасть їй спокою, доведеться йому трохи нагадати ті часи, коли Лук’янові хлопці отаких *замудрих* дрючками навчали” (І.Муратов. “Буковинська повість”).

В означенні *хитромудрий* ще сильніше знижене оцінювання, основне смислове навантаження одержує перша частина слова – *хитрий*, той, хто намагається одурити інших, друга частина – *мудрий* – засвідчує, що така людина ще й намагається прикрити свої хитрощі якимись розміркуваннями, але його зарозумілість викрито; пор.: “Бо серце твердить в сивизні турбот Своєю зятю думу про народ. Її не зломить *хитромудрий* тест” (І.Драч).

В опозиційні відношення нерідко вступають й часом паралельні вживання дієслів *мудрити* й *мудрувати*; якщо перше з них зазвичай означає ‘ставати мудрим’, то друге – не лише ‘розмірковувати, роздумувати’, а й ‘хитрувати’, ‘удаватися в непотрібні міркування’; *мудрувати* здебільшого оцінюється як дія людини, яка хоче домогтись чогось нечесним шляхом, обманюючи інших. Додаткове семантичне нюансування привносить позначення *перемудрити*, тобто діяти так, що

мудрість обертається в хитрування, яке стає зрозумілим іншим і викликає не захоплення чияюсь мудрістю, а зневагу; оцінка негативна: “Крутив, поки й сам закрутився, *мудрив*, поки *перемудрив!*” (Панас Мирний).

Мудрість включена в систему різного роду опозицій, протиставлень, відтак і антиномій, що ґрунтуються на неоднозначності, мінливості, сказати б, “різновекторності” самого поняття в його оцінюванні з позицій народу, соціально відмінних верств, окремих осіб, причому протичленами можуть бути не лише інші поняття, а й значення самого слова *мудрість*.

У християнському богослов’ї розрізнення мудрості Божої і мудрості людської пояснюється її різною природою; засудження облудної мудрості як “земної, тваринної, диявольської” є утвердженням “правдивої” мудрості. Водночас релігійні догмати наголошують на практичній меті мудрості, яка причетна до роздумів про сутність світу, принципи моралі й поруч з якою є важливим складовим елементом культури [СББ, с. 446]. За таким підходом є *мудрість* і “мудрість” як антиномії, внутрішньо суперечливі категорії, пов’язані з пошуками правди, віри, спасіння, зрештою, самого добра і зла.

Більше того. *Мудрість* (*премудрість*) може здобувати ознаки своєї протилежності – не мудрості, глупоти, над нею можуть знущатися *немудрі*, отож межа між *мудрим* і *немудрим* стає відносною, тоді важко визначити, де мудрість, а де її антипод. Пор.: “Дізнаються небожата, Чия на вас шкура, Та й засудять, і *премудрих Немудрі* осудять!” (Т.Шевченко).

Слово-поняття *мудрість* може розходитись у своїх антиномічних значеннях на ґрунті протиставлення “свій” – “чужий”, за визначенням Ю.С.Степанова, “одного з головних концептів будь-якого колективного, масового, народного, національного світовідчуття” [4, с.126].

Звернімося до прикладу. У Шевченкових словах “Якби ви вчилися так, як треба, То й *мудрість* би була своя” визначено два типи мудрості: *своя*, рідна, національно означена, й *чужа*, запозичена; щодо тих, до кого звертається поет, то їхня мудрість, як це не парадоксально, саме чужа, не своя, бо не хотіли вчитися своєї мудрості. Продовження ідеї “своя” – “чужа” *мудрість* реалізується в Шевченкових інвективах щодо *мудрого* чужинця: “І на Січі *мудрий німець* Картопельку садить, А ви її купуєте, Їсте на здоров’я Та славите Запорожжя”, де *мудрий* вжито з іронією, з конотаціями ‘хитрий’, ‘хитромудрий’. Отож “чужа” *мудрість* не є мудрістю в позитиві, а лише хитрістю, пристосуванством, ошуканням, а тому опановувати таку мудрість-хитрість не личить.

У коло мовних реалізацій концептуального смислу *мудрості* входять образні засоби, символічні фігури, дескрипції, зумовлені, зрештою, потребою передати багатозарове, розмаїте поняття, що не вкладається в одне або кілька визначень. Здавна, ще з часів зародження християнського вчення, втіленням мудрості було Святе Письмо, відтак і книжки загалом як носії Слова, вищого розуму. Трансформуючись у різного роду й змістового наповнення записану думку, книжка залишалась джерелом знань, отож і мудрості. Порівняйте, наприклад, апофеоз книжки, виголошений Л.Глібовим: “Бачить – не бачить, Чути – не чує, Мовчки говорить, Дуже *мудрує*... Хто ж ти така В світі щаслива, *Мудра*, правдива І жартівлива?.. Річ коротенька – *Книжка* та й годі”; “Вчітьсья, діти: *мудра книжка* Скаже вам чогось багато З того, що колись другими І посіяно й

пожато..." (Я.Щоголів); "Шукаємо у книгах мудреця... дороги, що провадять до Творця" (О.Тарнавський) і под. Водночас книги ще не є джерелом усіх знань, усієї мудрості, бо людина живе ледве не в п'яті, не осягнувши справжньої істини: "Закрийте розумну книгу – Для неї нема ще дня. Несе наші дні, мов кригу, Усе навмання, навмання" (Л.Полтава).

Уособленням мудрості, розуму, досвідченості може слугувати голова, звичайно, така, яка засвідчує високі розумові здібності: "Як голова сивіє, то чоловік мудріє" (Прислів'я). Однак не менш поширені вислови зі словом голова на позначення дурного, нерозумного (пор. безголовий): голова як макітра, голова як качан говорять про позбавленого розуму дійсно або в уявленні мовця; пор. іронічне: "Розумна голова, Не гріх і розуму позичить..." (Л.Глібов). Водночас уживається вислів макітра розуму на позначення розумної людини (розумної голови): "Давайте поради! В вас же розуму добра макітра" (І.Нечуй-Левицький).

Разом з тим книжкова мудрість часто відриває людину від реального життя, перешкоджає його сприйняттю в усіх проявах і суперечностей, отож є наслідок несправжньої, вигаданої, недоречної мудрості на тлі людських поневірянь, нещастя і под.: "І обличчя мое бліде Не одягне ніколи усмішки, Що бувала колись у людей Над сторінками мудрої книжки. Ах, ця мудрість! Десяток слів. Ну навіщо поеми й промови?" (Є.Плужник). Книжка як символ може поєднувати значення 'мудрість' з іншим концептуальним смислом – непоборності людської думки, розуму, знання; у поезії часів війни "Біля університету" М.Бажан різко засуджує тих, хто нищить книги – носіїв високої мислі: "І книги, як птиці, на мокрій панелі Розпачливо б'ють обгорілим крилом"; падають долі з постаментів "поети й мислителі високочолі, сторожа дбайливо бережених книг".

Мудрість виявляє себе в поведінці людини, в її словах, думках, розміркуваннях; дума, на відміну від близької за значенням думки, зазвичай є виявом мудрості, а не розміркування, це продукт мислення; для Шевченка, зокрема, дума – результат тривалого мисленого процесу, філософське узагальнення, відтак і свідчення мудрості. Порівняйте, наприклад, його звертання до думи – своєї й не своєї, але близької йому за своєю глибиною, зваженістю, отож і мудрістю. Такі думи з'являються після довгих роздумів і не полишають поета, стаючи втіленням його світобачення: "Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами! Нащо стали на папері Сумними рядами?"; думи реалізовані в словах, записані не як узятя з книжок мудрість, а як народжені людським лихом, тими стражданнями, що їх осмислював поет. Високі думи не повинні зберігатись в серці, їх потрібно нести людям, що чекають мудре слово, бо ці думи мають народити дії:

І де ж твої думи, рожеві квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!
("Сон")

Постає проблема реалізації високих дум, тієї мудрості, що їх несе людям пророк, "апостол правди і науки" (Т.Шевченко). В "Одержимій"

Лесі Українки носієм високої мудрості, втіленої в думках, у ідеях спасіння людства, є *Месія*:

Над ним, - мені здається, я те бачу, -
нависли думи хмарою важкою,
от-от з них стрілить ясна блискавиця
і цілий світ осяє. Ох, коли ж,
коли вона розіб'є темну хмару?..
Годівлю дав юрбі, тілам і душам,
всім дав спокій, а сам у сій пустелі
пасе думок отари незчисленні.
Нема їм впину, а йому спочину...

Якщо мудрості додає не лише книжка, наука, освіта, думка, то постає питання, де шукати мудрості людської, буденної, що вирізняє мудру людину серед інших? За народними уявленнями, мудрість може бути вродженою, переданою від батьків, але основний шлях, яким має пройти людина, щоб стати мудрою в життєвому розумінні – це досвід, здобутий у спілкуванні з іншими людьми, це випробування, через які проходить людина. Прикметно в цьому плані бачення джерела мудрості, розуму в досвіді людини, здобутої під час покарання: " – Ти змудра мені відповідаєш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили" (В.Стефаник).

"Мерехтіння смислів", притаманне концептуальним поняттям у їхніх мовних реалізаціях [див.: 3, с. 6-7], відтворене в категоріях мудрості, мудрого внаслідок різних підходів до цієї людської властивості в філософії, релігії, народному світорозумінні. Неоднозначність оцінювання, численні асоціативні паралелі, що супроводжують мудрість, засвідчують її суперечливий антропологічний характер; постає питання, якою мірою можна розглядати мудрість із теоретико-метафізичних, трансцендентних позицій. Її розуміння тягнеться корінням у побут, "життя людей", отож і відбиває етнічно орієнтовані погляди широкого загалу.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-ое изд. – М., 1999.
2. Качуровський І. Променисті сільвети. – Мюнхен, 2002.
3. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу. – Київ – Івано-Франківськ, 2004.
4. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – 3-е изд. – М., 2004.

Скорочення

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – К., 1989.
СББ – Словник біблійного богослов'я / Пер. з франц. – Рим, 1992; Львів, 1996.
СУМ – Словник української мови. – Т. 1-11. – К., 1970-1980.
ФЕС – Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

In the article the various aspects of sense concept are considered "wisdom" on examples from Ukrainian literature. Ambiguity of evaluation, numerous association parallels, which accompany wisdom, certify its contradictory anthropological character.

Key words: concept, wisdom, sense, ethno-linguistic.

УДК: 81'373.611
ББК: 81.411.2-211

Василь Німчук

ДЕЩО ПРО АВГМЕНТАЦІЮ І ДЕАВГМЕНТАЦІЮ

У статті розглядаються різноманітні аспекти авгментації та деавгментації, зокрема описуються авгментативні афікси, простежується історія виникнення авгментативів, процеси їх деавгментації в давній та сучасній українській мові, розмежовується поняття авгментатива та пейоратива.

Ключові слова: авгментатив, деавгментація, пейоратив, дериват.

Українська дериватологія – наука, біля колиски якої стояв наш видатний лінгвіст Іван Ковалик, в останнє десятиріччя збагатилася кількома монографічними студіями, зокрема працею Володимира Олексенка про словотвірні категорії іменника [19]. Проте є категорії, притаманні словотворові всіх повнозначних частин мови, тобто міжкласні категорії (суперкатегорії), до яких ми віднесли й категорії квантитативності і кваліфікативності. До першої відносимо категорію демінутивності-авгментативності, до другої оцінної категорії (суб'єктивної оцінки) – підкатегорію гіпокористичності (пестливості) та підкатегорію пейоративності (згрубілості)¹. Із суб'єктивно-психологічних причин “чисті” квантитативи або кваліфікативи трапляються далеко рідше, ніж поєднання в одному дериваті демінутивності й гіпокористичності або авгментативності й пейоративності.

Нарешті в нашій лінгвістиці зроблено чітку класифікацію словотвірних категорій, котрі кваліфікують як супровідно-предикативні за характером, а в їхньому складі виділено словотвірну категорію об'єктивної зменшеності (малості) – експресивності, але чомусь фахівці досі виділяють лише словотвірну категорію збільшеності (великості) – пейоративності, не виокремлюючи спеціально категорію об'єктивної збільшеності (великості) [19, 131-175].

Найбагатший репертуар засобів творення та найбільша частота в українській мові демінутивів та гіпокористик, вочевидь, зумовила те, що відповідна деривація найкраще вивчена як у синхронії, так і в діахронії [26].

Варто зазначити, що демінутиви (гіпокористики) – іменники та прикметники (прислівники) засвідчуються із найдавніших часів,

¹ Українські відповідники міжнародних термінів на позначення цих категорій та підкатегорій і нині потребують удосконалення. Зовсім невдалими є, на нашу думку, номени *здрібнілість*, *згрубілість*; неадекватно передають суть явища навіть терміни *зменшувальність*, *збільшувальність*, створені на зразок російських *уменьшительность*, *увеличительность*; пор. у граматиці М.Смотрицького “видь имени” *оумалительный*: словище, *оуничжительный*: осенище. Є певна суперечність з уживаними нині термінами й дефініціями з цієї ділянки дериватології: “зменшувальні утворення” – “похідні іменники, що виражають знач. зменшеності”, “збільшувальні утворення” – “похідні іменники, що виражають значення збільшеності” (див.: Українська мова: енциклопедія. – К., 2004. – С.205, 199). У складі демінутивів доцільно виділяти справді *здрібнілість* (*мікрізми*, *мінускулєризми*, лат. *minusculatus* “маленький, дрібний”, *нанізми* гр. *νάννος* “карликовий, маленький” на позначення дрібних, дуже малих об'єктів – типу *малесенький*, *манюній*, діал. закарпат. *мац'и'кый*, *піц'и'кый*, *піц'и'кый*, *піц'и'кый* “дуже маленький”, *с'уц'ко*, *сун'ко* “стілечки ось”, *туц'ко*, *тун'ко* “стілечки ось”, *кун'ко*, *кун'ко* “скілечки”, галицькі: *тициненський*, *тиценський*, *тичечкий*, *тицький* “so klein, so pichtig”) (*Желехівський С., Недільський С.* Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 2. – С. 966, 968)

прикметникові займенники – із XV ст., (*усенький*) і XVI ст. (*саменький*), з XVIII ст. – числівники (*першенкій*) [26: 8, 14]. Давніми, ймовірно, є й дієслова-демінутиви (типу *лизькати*) та гіпокористики (типу *спатки* і под.) (не пізніше XVII ст.). Пор. ще: *хіхоньки-хахоньки*. Чимало демінутивів-іменників протягом історії мови втратили семантику малості, зазнали демінутивації. Цікаво, що дедемінутивуються головні назви на позначення об'єктивно (і порівняно) невеликих за розмірами предметів. Про дедемінутивацію в українській мові захистила кандидатську дисертацію В.І.Статєєва [51]. Але про дегіпокоритивацію фахівці забувають.

Дегіпокоритивації піддаються майже виключно назви спорідненості, наприклад: *батько*, *дядько*, *тітка*, діал. закарпат. *нянько* “тато”, *мамка* (*мама* збереглося в поезії, лайках тощо), (*в)уйко* “дядько по матері” (*уй* зовсім вийшло із ужитку), *стрыйко* “дядько по батькові”, *банка* “мати батька або матері”, *д'ідик* “батько матері або батька”, *прабабка*, *прад'ідик* (поруч із *прабаба*, *прад'ід*; пор. нейтральне *д'ідо* і про чужих – *баба*, *д'ідо*), свояцтва, наприклад: *невістка*, діал. закарпат. *батечко* “хрещений батько” (нейтральне *батько* тепер не вживається), *маточка* “хрещена мати” (пор. ще діал. закарпат. *хрис'на* “недорослий хрещеник, хрещениця”), близьких людей: *дружка* (на весіллі) (пор. ще: діал. закарпат. *Прис'ата Д'івич'а*, *Д'івич'а* “Богородиця”, *теско* “особа чоловічої статі, що має таке ж хрещене ім'я, як в іншій особі”, *сестричка* “медсестра, сестра милосердя”).

Досить потужним є також український арсенал авгментативних і пейоративних суфіксів. Історія їх у загальних рисах з'ясована [54]. Але досі не виокремлено осібну категорію об'єктивної авгментативності (збільшеності, великості). Деривати-авгментативи і пейоративи віддавна знані. Пор. в Івана Вишенського: Разорѣм благочестивое вѣры житницы! Наши скринки и шкатулы наполнены, и сожиздѣм болшиє скриниска, поклонившися папѣ ... тот... наши скриниска наполнит, тот наше прагнення ненасычонное утолит... – Чому ся ты, римлянине, смѣеш з духовнаго иноческаго чина? Ты ж ми, вѣдаю, отповѣси: “Для того ся смѣю, иж... простое одѣне носит... *поасище* нѣкчемное скураное или ремѣнное, *черевичище* нѣмаш на што погледѣти или *чоботища* невытрьтыи, аж гадится погледѣвши на них...” (кінець XVI ст.) [5: 25, 41], в *сермяжисках*; на голові... *кучмиско* [53, 79]. *Wołocysce pod boczysce, A siedliszce w hołowisce* [36, 254]. У старожитніх текстах виявлено вже й складні авгментативно-пейоративні суфікси – Людини(н): ...посполиты(й) человекъ, смердъ, *простилице* [4, 61].

Особливістю авгментативів і пейоративів є те, що відповідні афікси дуже важко проникають зі сфери іменників та прикметників у структури інших класів слів.

Напевно, зі сфери іменникових авгментативів-пейоративів в дієслівний словотвір перенесено суф. *-ан* (чи й *-ань*): діал. *пруганити(ся)* “повільно, мляво пересуватися (йти, їхати)” [43, 595] (корінь *пруг*, пор. чes. *plouhati* “волокти спідницю по землі”, *ploužit se* “волочитися, повільно йти” тощо; інші думки висловлено в “Етимологічному словнику української мови” [9, 456] та в книжці В.Махека, який пов'язує чеське дієслово з тією групою слов'янських слів, що й *плюгавий* [57, 462]),

тарганити “тягнути, волокити” (від *таргати* “тягати, рвати зубами” [10, 522]), діал. закарпат. *заголованити* “вбити” (пор. закарпат. діал. *головник* “убивця” [31, 303], давньоукр. *голова* “життя” [28, 348], бойк. *заголовити* “вбити” [20, 267]), *йазыканити*, *паз'іканити*, *пысканити* “базікати, багато говорити” (хоч пор. іменники *паз'ікан'а* “жінка-базіка”, *пыскан'а* “язиката дівчина, жінка”), *пеканити* “дуже важко нести, перти” (пор. *пекати* “важко нести”, *прислопанити* “притиснути, особливо до вертикальної поверхні” (пор. *прислопити* “те саме”, пор. *слопиц'* “пастка” *с'л'іпанити* “сліпати” (хоч пор. *с'л'іпан* “людина чоловічої статі, що недобачає”, *с'л'іпан'а* “особа жіночої статі, яка недобачає”), *талапанити* (*талабанити*) (б під впливом *лаба* “нога, лапа”) “робити сліди брудним взуттям” (*талапати* “йти грязюкою, особливо – в'язкою”, пор. *приталапати* “притоптати” [21, 146]) (пор. ще *цоубанити* “важко нести” й *цоубан* “величезний, важкий камінь”).

Напевне, нечисленні дієслівні пейоративи з суф. *-иц-ити* з'явилися через перенесення в дієслівну сферу іменникового суф. *-иц-е*: *періциити* “сильно бити, сікти, шмагати”, “сильно, безперервно йти (про дощ)”; імовірно, від *перти*, пор. діал. *перити* “бити, шмагати” [9, 350] (*і* замість *и* в суфіксі, можливо, під впливом *різнити* і подібних).

Не виключено, що з прикметникової системи до дієслівної залучено суф. *-юц-ити*: *телюцитися* “іти, їхати кудись далеко, з труднощами й без бажання, без потреби; теліпатися” (корінь *тел-я* або *тел-ити(ся)*; пор. діал. закарпат. *телитис'а* “щось дуже довго робити”, *утелитис'а* “розсістися”, зневаж. (припущення про те, що *телюцитися* – афективне або звуконаслідувальне (!) утворення [10, 541] – зовсім непереконливе).

Особливістю авгментативів є те, що вони надто рідко втрачають значення збільшеності – згрубілості.

Явище деавгментації, правдоподібно, існувало вже в праслов'янській мові. Ф. Славський припускає, що функція творення назв місця у суфікса *-išče*, мабуть, є вторинною й опирається на первісній експресивній: **boltišče* – це не тільки “багнисте, болотисте місце”, але й “велике багно, болото”; *dvorišče* “подвір'я”, а й “велике, величезне подвір'я”. Він вважає, що й функцію творення назв держаків найпростіше звести до первісної демінутивно-авгментативної функції [60, 96].

Напевне, у праслов'янську добу в окремих діалектах деавгментації зазнав дериват *dětišče* [56, 15] (пор. нині чеськ. *dětišče* “дитина”).

Нечисленні деавгментативи зафіксовано в старослов'янських текстах: *врѣтище* “мішок”, “грубий (волосяний) одяг, волосяниця” [61, 231], *дѣтище* “дитина” [61, 552], *покровище* “полотно, покривало” [62, 128]. Трохи більше деавгментативів засвідчують церковнослов'янські тексти східнослов'янської редакції, у яких, крім *врѣтище*, *дѣтище*, виявлено: *обувище* “взуття” [50, 557], *платище* “клапоть, обривок тканини” [50, 955].

Давні східнослов'янські тексти також не багаті на деавгментативи: *веретище* “груба тканина” [27, 394], *дѣнище* “довжина дороги, пройденої за день” [29, 132], *дѣтище* “дитина” [28, 166]. Деякі деривати-авгментативи на *-ище* можуть насправді бути з модифікованим суф. *-ищ-*, за допомогою якого у старослов'янській (церковнослов'янській) мові творилися назви молодих істот (його східнослов'янський відповідник –

-иць). Пор.: львичище “левеня” і львичиць “левеня” [49, 64], *копеличище*, *таймичище* “позашлюбна дитина” [48, 1279; 50, 913] та *таймичиць* [50, 913], *таибънище* (*таймичиць*, *копиличиць* [15, 423]) (пор. укр. діал. *копил* “позашлюбна дитина”), *младиць* і *младище* “що перебувають в дитячому віці” [49, 157]; *отрочище* і *отрочиць* “дитя, хлопчик” [49, 765], *рубище* “старий одяг, лахміття” [50, 182], *трудовище* “хвороба” [50, 1006] (“набряк”?), *ужище* “мотузка, канат” [50, 1167] (пор. *уже* “мотузка, канат”).

У сучасній українській літературній мові збереглися лише поодинокі такі деавгментативи: *веретище* (заст.) “одяг із грубої тканини; бідний одяг, лахміття” [38, 329], *дітище* [23, 288]. А нових виявлено також обмаль: *полотнище* 1) “шматок тканини натуральної ширини (як виткано)”; 2) “шматок тканини, що використовується як скатерть, прапор і т. ін.”, “полог” тощо [42, 97-98].

Мабуть, давно сталася деавгментація лексеми *днище* 1) “нижня частина або нижня стінка якого-небудь предмета”; 2) “грунтова поверхня під водою”, “нижня плоска частина улоговини на поверхні землі”, “дошка, в яку закладають гребінь при прядінні ниток ручним способом” [39, 314], про що свідчить семантика континуантів праслов'янського деривата **dъbnišče* у слов'янських мовах, зокрема в українській та російській, у говорах яких *днище* досі функціонує як авгментатив від *дно* [6, 441; 31, 394]. Менш імовірно, що в давніх утвореннях *днище* < *dъbno* “дно” та *днище* < *dъbъ* “день” первісно йшлося про місце (хоч пор. рос. діал. *днище* “день дороги або денна відстань” [6, 441], серб. *даниште* “одноденний привал; місце, де проводять один день” [56, 212]).

До деавгментативів можна віднести діалектне слово *деревище* “труна”, основний ареал якого нині – закарпатський діалект. Дериват *деревище* “труна” функціонує в деяких прилеглих до закарпатського діалекту бойківських говірках, в поодиноких наддністрянських говірках та в низці буковинських, в одній волинській говірці. Його виявлено навіть у дуже віддалених від карпатського простору двох говірках на Гомельщині (Білорусь) [2, див.: 7; 63; 20].

У частині закарпатських говірок поруч із назвою *деревище* “труна” виступає безсуфіксний варіант *дерево* “труна”. У континуантах праслов'янських лексем **dervišče*, **dervo* в інших сучасних слов'янських мовах значення “труна” не зафіксовано [55, 211-212]. Нинішній ареал деривата *деревище* “труна” в давнину, імовірно, був дуже широкий, поки його в більшості діалектів принаймні південно-західного наріччя не витіснило іншомовне запозичення *труна* (в різних варіантах), що прийшло в українську мову з польської, яка його запозичила з німецької [10, 656]. Воно поширилося майже по всьому ареалу української мови [1; 2; 3], витіснивши на величезній території питому найменування.

Крім названих номенів на позначення труни (*деревище*, *труна*, діал. *труно*, *труна* тощо) в говорах української мови функціонують лексеми: *домовина* у поліських (крім західних; в деяких середньополіських – *домоўка*), в окремих середньонаддніпряньських, в поодиноких слобожанських, карпатських і наддністрянських, *дубовина* – у подільських [1; 2; 3].

Термін деревище “труна” задокументований в українських пам'ятках із другої половини XVI ст.: рака *деревище* (не пізніше 1581 р.) [18, 189], Рака: Трунна, *деревище*, або мары (1627р.) [4, 107].

Мотивацію цієї та інших питомих назв домовини в українській мові треба шукати в прадавніх та давніх звичаях поховання померлих. Як відомо, в давніх слов'ян практикувалося і трупоспалювання і трупокладення.

На східнослов'янських землях у розкопаних могилах, наприклад, у Чернігові, виявлено залишки поховальної споруди у вигляді зруба з легкою солом'яною покрівлею, в якому було кремовано два трупи чоловіків, біля ніг котрих були забиті коні та один жіночий труп із забитою короною біля нього [16, 76].

На території дулібів-волинян розкопано могили з трунами, поміщеними в ямах, в яких споруджено зруб із тесаних брусів або товстих дощок, покритий дерев'яним помостом [25, 98]. У Києві та на околиці Чернігова знайдено чимало поховань у дерев'яних зрубках, так званих зрубних гробницях. На території літописних полян часто замість зрубів виявляють також чотирикутні рами, складені з брусів. В обох випадках могильні ями перекрито двохилими покрівлями. Зустрічаються ями, обкладені дошками. Виявлено й ями, дно й стінки яких обмазано глиною, рідше – вапном, або обкладено березовою корою [25, 110].

На території племені в'ятичів були поширені поховальні зрубні камери з дерева, що виконували роль своєрідних усипальниць, в яких зберігалися залишки труноспалювань або горшки-урни з прахом кремованих покійників [25, 146]. У східнослов'янських могильниках зустрічаються урни у вигляді “домиків”. Археологи камери-зруби з покладенням залишків від кремації так і називають домовинами [див.: 16, 76; 25, 146]. “Домовинами” можемо назвати й волинські та полянські зрубні гробниці, що за формою й нагадували хатини-домики. Такі поховальні споруди з дубової деревини, яка найдовше зберігається й не гниє, мабуть, наші предки називали *дубовинами*. Згодом назви *домовина* й *дубовина* (хоч це слово могло мати трохи іншу мотивацію, бо пор.: дуб “великий човен, видовбаний із дерева” [31, 451], дуб, діал., іст. “великий човен, видовбаний із суцільного дерева (перев[ажно] дуба) або зробл[ений] із дощок” [39, 428], *дубас* “рід довбаного човна, дуб” [13, 834]) перенесено на труну. Але чим же мотивований номен *деревище*? Тут нам може допомогти археологія. Археологи твердять, що найдавнішою формою труни, розповсюдженою в усій Європі вже в епоху бронзи, використовуваною також у добу заліза, була труна, видовбана у відповідному відтинку стовбура дерева або його половині. На слов'янських землях такі труни археологи спорадично виявляють вже у VIII – IX ст.ст., але головню між X і XIII ст.ст. чи навіть у XIV ст. На деяких територіях (Боснія, Русь) ця форма перетривала аж до нового часу. Такі труни покривано дошкою, дошками, другою половиною стовбура [58, 171]. Між іншим, дослідники твердять, що поховання в трунах у давніх слов'ян ніколи не були масовими і на звичайних кладовищах найчастіше зустрічаються ями, в які безпосередньо клали мерців [58, 174]. Для того, щоб помістили покійника в видовбаний стовбур, дерево мусило бути справді великим. Звідси – *деревище*. Наголос свідчить про те, що первинно йшлося про авгментатив (назви місця із суф. *-ище* в закарпатському

діалекті, крім *прибіжйище*, ніколи не мають наголосу на цьому форманті). Правда, первісно деревищем могли називати й колоди дерев, на яких спалювали покійників. Щодо *деревище* – первісно “домовина”, видовбана у стовбурі деревини – порівняймо типологічно подібний розвиток значення німецького слова Trog “корито”, яке у верхньонімецькій мові функціонує і з семантикою “домовина”, спорідненого з Truhe “скриня” [59: 628, 631], котре є кінцевою ланкою нашого запозиченого *труна* [10, 656].

У закарпатських говірках зазнав повної деавгментативності дериват *хлопчище*, що є звичайним позначенням поняття “дорослий хлопець”. У закарпатських говірках утратив семантику авгментативності і дериват *сиротишище*, який набув значення “сердешний” і вживається як вставне слово. Значення збільшеності втратили небагато дериватів-авгментативів.

Очевидно, дуже давно у східнослов'янських говорах почалася деавгментативність, депейоризація деривата *прозвище*, про що свідчать російські тексти починаючи з XII ст., у яких цей іменник зафіксовано зі значенням “назва, найменування; ім'я, прізвище” [30, 131]. Але ще в XVII ст. росіяни лексему *прозвище* вживали також із семантикою “лайливе прізвище” [48, 1529]. У цей же період мотивувальне дієслово *прозивати* в пам'ятках російської мови ще трапляється із пейоративним значенням “обзивати” [30, 135]. В обстежених українських текстах дериват *прозвище*, *прузвище* у значенні “прізвище, прізвище” виявлено з XIV ст., хоч відповідний дериват із суф. *-ище* деавгментувався далеко раніше: василіуль снь поповь кость *проузвищемь* сорочичь (1366 р.) [35, 258], согпомен порекло, *прозвище* (1642 р.; в ін. списку – *прозвико*) [17, 128].

Дериват *прозвико* без семантики авгментативності чи негативної конотації зі значенням “прізвище, прізвище” маємо в “Лексиконі” П.Беринди (1627 р.): *през(ъ)имѣ: прозвико, прома̀но(к)*, але на початку XV ст. він зафіксований із семантикою “назва” [4, 94; 35, 258].

Із XVI ст. засвідчується деавгментативність *назвико* “назва; ім'я” [52, 457] (пор. польськ. *nazwisko* “прізвище”), що нині функціонує із нейтральним значенням “прізвище” [42, 89]. Словотвірний варіант *назвище* сьогодні – “те саме, що назва”, діал. – “прізвище” [42, 89].

Прагнення до диференціації значень деавгментативів *прізвище* та *прізвище* наявне вже на початку XX ст.: *прізвище, прізвище* 1) “прізвище, прозвання”, 2) “прізвище” [33, 455]; хоч закріпилася лише в 20-х роках XX ст. Пор. *прозвание, прозвище* – *прізвище, прізвище*; (насмешл.) – прикладка; *фамилия* – 1) прізвище; 2) сім'я, родина [14: 182, 230]; *прозвание, прозвище* – *прізвище, прізвище*; (насмешливое) прикладка; *фамилия* – I. прізвище; II. родина, сім'я [24: 315, 415]. Нормативне усталення нинішніх значень відповідних дериватів сталося в 30-х роках XX ст.: *Прозвание* – *прізвище*. *Прозвище* см. *Прозвание; фамилия* – 1) *прізвище*; 2) *рід* [22: 633, 841].

До деавгментативів можна віднести деривати *видовисько, видовище* 1) “те, що відкрите для споглядання і привертає увагу”, 2) “вистава (театральна, циркова і т. ін.)” [38, 391], *дивовисько, дивовище* “чудо” [39, 273]. Пор. у XVII ст.: *дивовиско* 1) “дивовисько, диво, чудо”, 2) “чудовисько, страховище”, *дивовище* “видовище” [37, 13], *посміховисько, посміховище, посмішище* “той, з кого сміються, глузують”

[44, 348], *сміховисько*, *сміховище* у значенні “те, з чого сміються, глузують” [46, 410-411] та ін.

Частково деавгментувалися такі утворення, як *страховисько* = *страховище*; *страховище* розм. 1) “фантастична істота незвичайного, страшного вигляду; страхіття”; “тварина або людина незвичайного вигляду, ненормальних розмірів, ваги і т. ін.”; “те, що вселяє кому-небудь почуття страху, лякає когось своїми діями, великою силою, потужністю і т.ін.” 2) перев. мн. “розповіді, описи і т.ін. про страшні явища, випадки, ситуації тощо”, 3) перев. мн. “згубні, небезпечні своїми наслідками події, факти, які наводять страх” [46, 756], *чудище*, *чудовище*, *чудовисько* 1) “жахлива фантастична істота, потворне страховище”, “людина або тварина, яка має дивний, потворний зовнішній вигляд”, “тварина велетенських розмірів або величезна на зріст людина”, “предмет гігантських розмірів; величезна маса чого-небудь”, 2) *перен.* “про людину з негативними моральними якостями, надзвичайно жорстоку, люту і т. ін.” [47, 374-375] тощо.

Варто звернути увагу на те, що лексема *явище* в XIX ст. засвідчується в українсько-російському словнику Євгена Желехівського і Софрона Недільського ще зі значенням *Sckreckbild* “страховисько” [12, 1111]. У цей же час в українсько-німецькому словнику дериват *з’явище*, *з’явиско* перекладено багатозначним німецьким іменником “Erscheinung” [11, 319] – “поява”, “з’явлення”, “явище, примара, привид”, “зовнішність”.

У словнику за ред. Бориса Грінченка вокабули *явище* немає. Наявне в ньому слово *з’ява* “явлення” не паспортизоване [32, 191]. В. Дубровський українську лексему *явище* перекладає російською мовою “явление, появление, привидение, видение, призрак”, проте вокабула *з’явище* має в нього тільки один російський еквівалент – “явление” [8: 316, 118]. У 20-х роках XX ст. російський іменник *явление* перекладають як *з’явище*, *явище*, “(в театрі) ява” або тільки як *явище*; “(театр.) – ява” [14, 238]. У 30-х роках XX ст. літературною нормою стає дериват *явище* – еквівалент російському *явление* [22, 886]. Нині слово *явище* вживається із семантикою: 1) “будь-який вияв змін, реакцій, перетворень і т. ін., що відбуваються в навколишньому природному середовищі”, 2) “подія, факт” [47, 620], а вживання деривата *з’явище* в розумінні “явище” кваліфікується як застаріле [40, 743]. Окремого з’ясування вимагає питання про стосунок українського деривата *явище* до польського *zjawisko* “явище, феномен”.

Детальніше дослідження ще засвідчило б чимало дериватів, що втратили семантику авгментативності. Але ми не виявили жодного деривата на *-исько*, *-ище*, який би втратив пейоративність. Звичайно деавгментація та депейотаривація відбувається в момент переходу слова в розряд прізвища: *Василище*, *Іванище*, *Павлище*, *Петрище* і т.д., *Різун*.

Мабуть, деавгментативом є нормативний орнітономен *орлан* “великий хижий птах із родини яструбових” [42, 747] – дериват від *орел*, суф. –*ан*.

Частіше спостерігаємо депейотаривацію часткову або повну дериватів із суф. *-уха*, *-юха*, *-еха*: *жеруха* (*Cardardamine* L.) “трав’яниста рослина” [39, 522], *різуха* (*Najas* L.) “трав’яниста водяна рослина з зубчастими листками” [45, 571], *лизуха* зневажл. до *лизун* “той, хто любить цілуватися”; *лизуха* “захворювання худоби, птиці” [41, 484] *жовтуха* “жовтяниця, назва хвороби” [39, 542], *варенуха* “горілка, зварена

з медом, сухими фруктами, ягодами” [38, 292], *повитуха* [43, 663], *попелюха*^I “небезпечна хвороба рослин, збудником якої є грибок”, *попелюха*^{II} “жайворонок чубатий” [44, 185], *посмітюха* “чубатий жайворонок” [39, 347], *сплюха*, *сплюшка* “птах родини сов’ячих” [46, 544], *сюнюха* “ціаноз” [46, 189], *вареха* діал. “ополоник” [38, 292], діал. закарпат. *варуха* “ополоник” та ін.

Ми сказали лише про деякі аспекти вивчення проблеми. Про творення авгментативів і пейоративів та втрату ними значення великості (величезності) та зневажливості варто зробити монографічні дослідження.

Література

1. Атлас української мови: В 3-х т. – Т.1: Полісся, середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К., 1984. – Мапа № 346.
2. Атлас української мови: В 3-х т. – Т.2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі – К., 1988. – Мапа №369.
3. Атлас української мови: В 3-х т. Т.3: Слобожанщина, Донеччина, нижня Наддніпрянина, Причорномор’я і суміжні землі. – Ч.1: Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі. – К., 2001. – Мапа № 135.
4. Беринда П. Лексиконъ славенорвсскій... / Підгот. В.В.Німчук. – К., 1961. (фотомехан. перевид. стародруку 1627 р.).
5. Вишенский И. Сочинения. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.1. – М., 1955.
7. Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). – Ч.1. – Ужгород, 1958. – Мапа № 33.
8. Дубровський В. Українсько-російський словник. – К., 1909.
9. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. Т.4. – К., 2003.
10. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. Т.5. – К., 2003.
11. Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: у 2-х т. – Т.1. – Львів, 1886.
12. Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: у 2-х т. – Т.2. – Львів, 1886.
13. Історичний словник українського язика. – Т.1. – Зош.2. – Х.-К., 1932.
14. Йогансен М., Наконечний М., Німчинов К., Ткаченко Б. Практичний російсько-український словник. – Х., 1926.
15. Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи Средневековья. – М.-Л., 1963.
16. Лавров Н.Ф. Религия и церковь // История культуры древней Руси. – Т.2: Общественный строй и духовная культура. – М.-Л., 1951.
17. “Лексикон латинський” Є.Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1973.
18. “Лексис” Л.Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. В.В.Німчука. – К., 1964.
19. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника/ 2-е вид., доповн. і поліпш. – Херсон, 2005.
20. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч.1. – К., 1984.
21. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч.2. – К., 1984.

22. Російсько-український словник. – К., 1937.
23. Русско-украинский словарь. – Т.1. – К., 1968. – С.288 (у СУМі немає).
24. Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. – К., 1926.
25. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / Отв. ред. Акад. Б.А.Рыбаков. – М., 1982.
26. Семеренко А.В. “История формирования украинского деминутивного и гипокористического словообразования” / АКД. – К., 1988. Дисертацію написано під нашим керівництвом.
27. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Под ред. Р.И.Аванесова. Т.1 – М., 1988.
28. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Под ред. Р.И.Аванесова. Т.2. – М., 1989.
29. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Под ред. Р.И.Аванесова. Т.3. – М., 1990.
30. Словарь русского языка XI-XVII вв. – Вып. 20. – М., 1995.
31. Словарь украинского языка / Ред. Б. Д. Грінченко: в 4-х т. Т.1. – К., 1907.
32. Словарь украинского языка / Ред. Б. Д. Грінченко: в 4-х т. Т.2. – К., 1908.
33. Словарь украинского языка / Ред. Б. Д. Грінченко: в 4-х т. Т.3. – К., 1909.
34. Словник буковинських говірок. – Чернівці, 2005.
35. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – Т.2. – К., 1978.
36. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 6. – Львів, 1999.
37. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип.8. – К., 2001.
38. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.1. – К., 1970.
39. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.2. – К., 1971.
40. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.3. – К., 1972.
41. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.4. – К., 1973.
42. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.5. – К., 1974.
43. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.6. – К., 1975.
44. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.7. – К., 1976.
45. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.8. – К., 1977.
46. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.9. – К., 1978.
47. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.11. – К., 1980.
48. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – Т.1. – С.-Пб., 1895.
49. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – Т.2. – С.-Пб., 1895.
50. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – Т.3. – С.-Пб., 1895.
51. Статеева В.И. Дедемунификация в украинском языке. АКД. – Ужгород, 1982.
52. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. – Кн.1. – К., 2003.
53. Франко И. Иосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его “Метрика” // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46. – Кн.2. – К., 1986.

54. Хрисенок В.Ф. Динаміка аугментативно-пейоративного словотвору іменника в українській мові / АКД. – К., 1995. Дисертацію написано під нашим керівництвом.
55. Этимологический словарь славянских языков. – Вып. 4.
56. Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Под. Ред. О.Н.Трубачева. – Вып. 5. – М., 1978. – С.15.
57. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha, 1971.
58. Niesiołowska-Wędzka A. Trumny // Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII / Pod red. G.Łabudy i Z.Stiebera. – Т.6. – Cz.1. – Waszawa etc., 1977.
59. Paul H. Deutsches Wörterbuch / 7-e Auflage, bearbeitet von A. Schirmer. – Haale (Saale), 1961.
60. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Т. 1. – Warszawa etc., 1974.
61. Slovník jazyka staroslověnského. – D.1. – Praha, 1966.
62. Slovník jazyka staroslověnského. – D.3. – Praha, 1966.
63. Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickego z połowy XIX w. / Oprac. i przygot. do druku J.Dziedzeliwski / Red.nauk. J.Rieger. – Warszawa, 1997.

The various aspects of augmentation and deaugmentation are examined in the article, affixes of augmentation are described in particular, history of origin of augmentation is traced, processes of them deaugmentation in old and modern Ukrainian lingua, notion of augmentative and pejorative is differentiated.

Key words: *augmentative, deaugmentation, pejorative, derivate.*

УДК: 81'373.4

ББК: 81.034

Ярослав Яремко

СВІТЛО І ТІНІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті окреслено процес вироблення концептуальних засад української термінології, її історичну тяглість. Особливу увагу звернено на той вузол проблем, які проглядаються під сучасну пору, зокрема: сучасний стан функціонування української мови, який попри "термінологічний вибух" не відповідає її статусу як державної, відсутність єдиної методологічної концепції у розвитку української термінології тощо. Відтак повнокровний загальнокультурний поступ соціуму потребує адекватного розвитку національної термінології.

Ключові слова: загальнокультурний поступ, національна термінологія, мовна ситуація, термін.

Проблема національної термінології виходить далеко за лінгвістичні межі. Перефразовуючи відомий вислів "живе мова в устах народу – живе і народ", можна сказати: "Живе термінологія у мові – розвивається повноцінно і мова". Адже саме вона є найпотужнішим джерелом збагачення лексичного складу. Без неї це джерело міліє і маліє. Якщо "словник – це всесвіт, розташований за алфавітом" (А.Франс), то наука, як хтось образно зауважив, є не що інше, як добре упорядкована термінологія. Термінологія через мовну взаємодію відкриває для нас світові досягнення, робить мову конкурентноздатною, а тому є своєрідним барометром розвитку суспільства, виявом його інтелектуальної самодостатності. Не дивно, що коли українська мова в часи бездержавності була під постійним конвоем, то її термінологія – під постійним арештом. І все ж таки у 20-их роках ХХ ст. визріло ціле гроно словників (близько 70), сформувався міцний фундамент української наукової термінології. Найголовніше – українська мова отримала реальні можливості для функціонування в усіх сферах суспільного життя. Однак доба українізації тривала недовго. Після судилища над "Спілкою визволення України" Інститут української наукової мови було розформовано, а його співробітники, звинувачені в "термінологічному саботажі", майже усі стали жертвами одного з перших політичних процесів. Перестав виходити журнал "Мовознавство". Для "очищення" мови від "націоналістичних перекохань" було відкрито "мовний фронт" [1], що став частиною вміло організованого фронтального наступу на українську культуру й українство взагалі. Вийшло 5 бюлетенів під гаслом "Проти націоналізму в термінології", які, по суті, були списками репресованих термінів. Хоча формально політика українізації не була скасована, насправді ж це означало: поступ українського мовознавства зупинено, на розвиток національної термінології накладено табу. Лише наприкінці 50-их – на початку 60-их рр. спостерігалось деяке пожвавлення термінологічної діяльності.

Такий фрагментарний історичний екскурс робимо для того, щоб зрозуміти сучасні проблеми і усвідомити, що ми отримали в спадщину і яких зазнали втрат. Інколи порівнюють термінологічну ситуацію 20-их

років із мовною ситуацією 90-их. Відомо, що кожна аналогія накульгує. Ця – теж. Справді, лексикографічний аспект української термінології на сьогодні помітно розвинувся: уже оприлюднено й опрацьовано значну частину словників періоду українізації, підготовлено до друку чимало сучасних термінологічних праць; спостерігається певний прогрес в упорядкуванні й унормуванні української терміносистеми, у її збагаченні. Однак між згаданими вище періодами не можна не помітити суттєвих відмінностей: по-перше, у 20-их роках статус української мови визначав реальне її утвердження більшою чи меншою мірою в усіх сферах суспільного, політичного, культурного життя; по-друге, тодішні словники-проекти здебільшого виходили завдяки діяльності Інституту української мови, який 1921р. об'єднав усі термінологічні комісії. Тому ці лексикографічні праці не втратили певної наукової вартості й нині; по-третє, угрунтування української термінології здійснювалося передусім на національній основі, з оптимальним використанням власномовних ресурсів у поєднанні із міжнародною практикою термінотворення. За словами І.Свенціцького, "українізація передбачала не тільки "відмосковлення", але й уміжнароднення" [2, 16].

Тому в нас не повинен викликати ейфорію своєрідний термінологічний бум 90-их рр. З одного боку, це закономірна реакція в мові, яка внаслідок бездержавності була позбавлена еволюційних, поступальних умов розвитку і змушена за короткий час заповнювати прогалини у функціонуванні; з іншого – поруч із вагомими термінологічними працями з'явилося чимало видань, де російські терміни шляхом більш чи менш вдалого калькування перелицьовуються ніби на український лад. Маніпулюючи актуальністю проблеми, такі "словники" в умовах невпорядкованості терміносистеми незугарним калькуванням швидко заповнюють термінологічний вакуум: *копіюючий* прилад (замість *копіювальний*), *запам'ятовуючий* пристрій (з. *запам'ятовувальний*), *правомочна* стаття (з. *правочинна*), *достовірні* джерела (з. *вірогідні, правдиві*), *функціональні* розміри (з. *функційні*), *риночник* (з. *ринковик*), *ємність* (з. *місткість*), *благоустрій* (з. *упорядження*), *плавлення* (з. *топлення*) тощо.

Шкідливість таких інтерференційних форм для українського слововжитку – у їх правдоподібності. Вони деформують структуру української мови, обмежують її абстрактну спроможність у термінотворенні. Тому втішні кількісні набутки не є такими за якісними критеріями: наприклад, словників з українською мовою як вихідною (перекладних українсько-іншомовних чи тлумачних) на сьогодні видано значно менше, ніж іншомовно-українських – переважно російсько-українських. Це означає, що українська термінографія поки що неадекватно відбиває структуру та семантичне багатство нашої наукової мови. Взагалі під сучасну пору проглядається вузол проблем. Стрижневою є відсутність єдиної методологічної концепції у розвитку української термінології. Друга проблема є породженням першої: це існування різних тенденцій у розбудові терміносистеми. Інколи їх називають "західна" і "східна". Вважаємо, що така поляризація за географічним принципом є не те що невиправданою, але й шкідливою. Вона аж ніяк не сприятиме

мовному одужанню нації, витворенню її соборно-цілісного мовного образу, єдиного культурного простору.

Розбіжність термінологів виявляється у двох визначальних підходах: в основі першого – орієнтація на принцип “реальної мови”, в основі другого – відновлення автентичності української мови. Існуючі напрямки мають світоглядне підґрунтя. Вони спричинені різним баченням моделей дальшого розвитку української мови в цілому і термінології зокрема. Вектор першої тенденції скерований на дерусифікацію української наукової термінології, на досягнення її національної ідентичності – вдаючись до тавтології, на уґрунтування українськості в українській термінології. Прихильники другої тенденції вважають, що українська мова повинна базуватися на принципі “реальної живої мови”, яка склалася у радянський період і зафіксована у словниках та інших довідково-рекомендаційних виданнях 30-80 років. Попри всі суперечності, найавторитетніші із них (одинадцятитомний “Словник української мови”, тритомний “Російсько-український словник”, “Словник іншомовних слів” за ред. О.С.Мельничука та ін.) є вагомим набутком української лексикографії. Однак над другим напрямком тяжіє сила стереотипів, які сформувалися через непаритетну двомовність. Не применшуючи певної ролі російської мови як посередника у міжмовних контактах, зазначимо: поряд з чужомовними термінами-неологізмами російська мова “подарувала” і немало проблем, запрограмованих тогочасною суспільно-мовною ситуацією: галузеві терміносистеми перебували у силовому полі теорії “злиття мов”. Внаслідок цього “реальна мова” зазнала значних деформацій не лише у мовленні, але й у структурі мови, на різних рівнях. Обмежимося прикладами з військової термінології, коли автохтонні назви замінювалися формами, витвореними за російськими моделями (так званими інтерсхіднослов’янізмами), а саме:

1) морфемними кальками із суфіксами: -уч- (-юч-) в активних дієприкметниках теперішнього часу для вираження постійної ознаки, хоча властивою для української мови формою атрибутивного компонента у складі термінологічного словосполучення є віддієслівні прикметники із суфіксами -н-, -льн-, -івн-, -к- та ін.: *плавучі* засоби (з. *плавні*), *засекречуюча* апаратура (з. *засекречувальна*), *детонуючий* шнур (з. *детонаційний*); -овк(а) *екіпіровка* (з. *виряд*), *оковка* (з. *окуття*); -ир- (-ір-) *марширувати* (з. *маршувати*); із префіксом *обез-*: *обеззброєний* (з. *роззброєний*);

2) прикметниковими утвореннями, у яких внаслідок елізії (усічення) [й] на морфемному шві виникав роззів – невластивий для української мови збіг голосних: *колоніальні* (війни) (з. *колоніальні*), *екстериторіальний* (принцип комплектування війська) (з. *екстериторіальний*);

3) словотвірно невмотивованими іменниковими утвореннями типу *затвор* замість *замок*: в українській мові немає мотивуючого слова *затворяти*; назва *снаряд* (замість гарматень, стрільно) [3, 267] теж не має дериваційних умов для свого виникнення. У російській мові вона утворилася як остання ланка словотвірного ланцюжка “снаряжать – снаряжение – снаряд” із базовим значенням “совокупность инструментов, орудий для какого-либо занятия, ремесла”. Пізніше в семантичній

структурі цього слова виник похідний лексико-семантичний варіант “вид боеприпасов для стрельбы из орудий”;

4) спотвореними метафоризованими найменуваннями – так званими семантичними кальками: *ствол* (з. *цівка* зброї, *жерло* гармати) (в українській мові на відміну від російської немає слова *ствол* із базовим значенням “надземна частина дерева”, а тому і немає умов для вторинної номінації), *баумак* (гальмівний) (з. *черевик*);

5) термінами – абрєвіатурами, запозиченими часто без належної фонетичної адаптації: *ВВ* (*взрывчатые вещества*) замість *ВР* (*вибухові речовини*), *ПВО* (*противовоздушная оборона*) з. *ППО* (*противовітряна оборона*). Напрошується питання: чи можна узаконенням накиннути штучно форм і, навпаки, невиправданою відсутністю питомих назв сприяти повноті мовної самореалізації, утвердженню національної основи у термінології? Відтак реальний підхід вимагає суттєвих змін у напрямку реабілітації відповідних мовних явищ. Природним кроком на цьому шляху була б об’єктивна, науково виважена оцінка термінологічної спадщини. Адже термінологія будь-якої мови сильна своїми традиціями, своєю генезою. У цьому плані військовий зв’язок поколінь не обмежується лише радянським періодом, а має значно глибшу історичну тяглість. Тож абсолютизація принципу “реальної мови” стає своєрідним прокрустовим ложем для української термінології загалом і військової зокрема, утримує її в стані інертності та зрусифікованості, мимоволі ставить під сумнів її здатність виражати ті чи інші наукові поняття. Як наслідок – у мовця підсвідомо закріплюється відчуття вторинності чи провінційності української мови, а звідси – формується стереотип меншовартості, комплекс малороса. Таке сприйняття до того ж інспірується нібито “природністю” українсько-російського білінгвізму. У результаті методичного, всебічного і специфічно зацентрованого зомбування в інформаційному просторі України національна більшість мовно і психологічно почуває себе національною меншиною. Тому проблема повноцінного розвитку української мови (передусім там, де вона зазнавала найбільших утисків – у науковому стилі), хоч як це не парадоксально, набрала нової гостроти. І чомусь не змінює цієї ситуації проголошений статус української мови як державної?.. Більше того – знову набирає обертів механізм русифікації, “який створено і розкрито за кілька століть і який тепер діє вже у режимі самовідтворення, як хвороба у важкій стадії, що сама себе генерує” [4, 138].

Підтвердження цього – “парад мовних суверенітетів” на сході і півдні України, де низка місцевих рад не так давно надала російській мові статус регіональної. В інформаційно-мовному просторі як реакція на перипетії в суспільно-політичному житті країни виникли політоніми – лінгвістичні одиниці на позначення спеціальних політичних концептів – “мовна війна”, “мовний фронт” [5, 4] тощо. Відбиваючи безпосередньо позитивну чи негативну прагматику найменування, слова *війна*, *фронт* є власне конотативними в будь-якій мові, тобто належать до мовних універсалій (“бо війна війною”). В українській мові ці конотативи завдяки своїй сполучуваності з означенням *мовна* набули додаткових семантичних нашарувань. Якраз розгляд семантичних відношень слова-терміна як на рівні парадигматики, так і синтагматики сприяє увиразненню його

лексичного значення. Показовим виявом синтагматичних зв'язків слова є "Словник асоціативних означень іменників в українській мові" Н. Бутенко. В основу побудови словника закладено матеріали психолінгвістичного експерименту: до кожного іменника-стимулу опитуваним (інформантам) пропонувалося написати п'ять-сім узгоджених означень. Серед 934 означень, отриманих на іменник – стимул *війна*, і 516 означень на іменник – стимул *фронт* [6, 54, 305], ні серед типових (стандартних), ні серед периферійних реакцій-асоціацій не отримано означення "мовна". Якщо взяти до уваги, що у такому широкому спектрі реакцій сфокусовано світобачення різних інформантів, то відсутність означення "мовна" до слів *війна* і *фронт* говорить про суб'єктивістське (політиканське) забарвлення мовної проблеми.

Згідно з відомим соціолінгвістичним законом, вплив мови на суспільство є настільки широким, наскільки широкою є сфера функціонування цієї мови. Цей закон діє всюди, в усіх національно-державних спільнотах. Відповідним мав би бути вплив і тієї мови, назва якої є похідною від імені держави Україна. Натомість "у нашій проблематично незалежній державі" (Ліна Костенко) нині маємо класичну ситуацію розриву між "де-юре" і "де-факто": чим більше говориться про державність мови, тим менше її стає. А тому українська мова ще не стала провідною і в царині науки, яка є природним і обов'язковим середовищем для розвитку термінології. Не стала вона панівною й у сфері, без якої важко уявити самоутвердження держави, – у Збройних Силах України. "Відсутність повноцінного ...мовно-військового середовища в Україні є тривожним симптомом, який свідчить про духовну слабкість і моральну знесиленість українського суспільства" [7, 9]. Складається враження: у війську, де все субординовано, врегульовано і передбачено загальновійськовими статутами Збройних Сил України, єдиною вільністю ("отдушиной") є мовний "нережим": вряди-годи використовуються українські команди типу "рівняйсь", "струнко", "розійдись", а в загальному картина – "на місці бігом – руш". Безумовно, армія та флот зараз потребують вирішення багатьох інших проблем і, мабуть, стратегічно важливіших завдань, але чи може використання української мови на рівні ритуально-позірних команд викликати у військовика повноцінне відчуття причетності до українського війська?

Однак не будемо фатально виголошувати, що доля знову кидає нам виклик. Сьогодні сповільнився чи навіть призупинився той мовний поступ, що був характерний наприкінці 80-их – на початку 90-их рр. Прагматичні американці кажуть у таких випадках: "Бог допомагає тому, хто допомагає собі сам". А оскільки вони й не менші демократи, то у мовній сфері цю допомогу собі вони розуміють так: "Дуже небезпечно дозволяти, аби двомовність і надалі поширювалася. Ми повинні наполягати на тому, що англійська є нашою спільною мовою... Це те, що об'єднує нас" ("Українське слово". – 1996. – Ч. 1). Так сформував стрижень державної мовної політики спікер палати представників США Ньют Гінгріч після референдуму у Квебеку, результати якого засвідчили про реальну небезпеку відокремлення цієї франкомовної провінції від високорозвиненої Канади. Зауважимо, що у США "двомовність уведено тільки в освітні програми з метою адаптації дітей іммігрантів, які

навчаються за двомовними програмами у середньому не більше трьох років" [8,16]. Треба визнати, що за масштабами двомовності в Україні демократії незрівнянно більше.

Розпочало свій хід XXI століття. З дня проголошення незалежності України минуло 16 років. У контексті загальнокультурного поступу ми ще не так багато досягли, але багато чого уже втратили чи втрачаємо. На думку С. Грабовського, та Україна, "де домінує чиста українська мова, так, як це уявляли, припустимо, у 1991 році, українська культура, де всі читають Шевченка, Стуса та Юрія Андруховича, така Україна вже просто нездійсненна" [9,6]. Невже ми знову будемо говорити: "Так склалось історично..."

Література

1. Див.: Каганович Н. Мовна теорія українського буржуазного націоналізму // За марксо-ленінську критику. – 1933. – № 10; Хвиля А. Знищити коріння націоналізму на мовному фронті. – Харків, 1933.
2. Свенціцький І. Що таке українізація?: Враження і переживання. – Львів, 1927.
3. Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. – Київ – Львів, 1995.
4. Дзюба І. Доля мови – доля народу // Сучасність. – 1999.
5. Пукіш-Юнко І. Парад мовних суверенітетів // "Високий замок", 1 червня 2006 р.
6. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень в українській мові. – Львів, 1989.
7. Жулинський М. Мовна політика в Україні та проблема правописного кодексу // Тези наукової конференції з проблем сучасного українського правопису і термінології. – К., 1997.
8. Масенко Л. Мова і політика. – К., 1999.
9. Грабовський С. 10 років політичних змін в Україні // "Поступ", 26 січня 2000р. – Львів.

The production process of the conceptional principles of the Ukrainian terminology, its historical origin is outlined in the article. Special attention is addressed to the knot of the problems which are glanced through the modern period, modern stage of the Ukrainian language which does not correspond to its status as the official language and to the absence of the methodological conception in the development of the Ukrainian terminology. Invariable is the truth that the general cultural progress of the nation requires the optimal development of the national terminology.

Key words: *general cultural progress, national terminology, lingual situation, a term.*

УДК: 81'373.611
ББК: 81.411.2-211

Роман Бачкур

СЛОВОВІРНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЯК ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНА ПРОБЛЕМА

У статті пропонуються аспекти мовознавчих, зокрема дериватологічних, досліджень, у центрі яких – причини виникнення мовних фактів та явищ. Об'єднуючи такі дослідження під назвою словотвірної детермінації, окреслюється предмет та об'єкт її вивчення, методологія, рівні та аспекти дослідження, а також частково висвітлюються традиції встановлення причин словотворення в українському та зарубіжному мовознавстві.

Ключові слова: словотвірна детермінація, дериват, словотворча спроможність.

Будь-яке наукове дослідження спрямоване не тільки на опис і фіксацію фактів, їх групування чи класифікацію, виявлення взаємозв'язків між ними, а й на встановлення причин їх виникнення та існування. При цьому дослідження причинних зв'язків визнається в сучасній науці одним із центральних завдань, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення. “Будь-яке наукове дослідження, – пише І. Фролов, – або безпосередньо, або в кінцевому результаті своєю теоретичною ціллю визнає з'ясування найближчих і віддалених причин, що зумовлюють специфіку явищ, які вивчаються. У цьому сенсі можна сказати, що й сучасна наука розвивається під девізом родоначальника дослідних наук Нового часу Френсіса Бекона: “Істинне знання є знанням, що сягає причин” [22, 8]. Лінгвістичні студії з цього погляду є чи не найскладнішими, що зумовлено насамперед складністю предмета дослідження – мови. Незважаючи на це, виявлення причин виникнення та протікання мовних процесів та явищ, встановлення різноманітних закономірностей їх існування та деформацій, прогнозування тенденцій розвитку мовної структури та її функціонування все більшою мірою стають пріоритетними завданнями лінгвістичного дослідження. Дериватологічні студії в цьому сенсі є особливо важливими, оскільки з'ясування причин появи нових слів не тільки глибше розкриває закономірності розвитку та існування мови, а й дає змогу реконструювати етапи виникнення та зародження слова як такого, а також дає можливість простежити за особливостями роботи людської думки, словопороджуючого мислення, вивчити потребу людини давати імена навколишнім речам тощо.

На нашу думку, з'ясування причин виникнення нових слів у мові потребує окремого напрямку дериватологічних досліджень. Його поява обумовлюється й існуванням окремого об'єкту дослідження – чинників, які більшою чи меншою мірою сприяють словотворчим процесам. Такі чинники називають у лінгвістиці по-різному – факторами словотворчої спроможності, причинами словотворення, словотворчо релевантними

параметрами тощо. Ми пропонуємо використовувати терміни *детермінанта*^{*} (на означення конкретного параметра, чинника, явища, який так чи інакше впливає на словопороджувальний механізм мови) та *детермінація* (на окреслення напряму дериватологічних студій, об'єктом вивчення якого є з'ясування причин словотворення). У основі цих термінів – латинський корінь, що робить їх зрозумілими й операбельними. Окрім того, можливі й інші спільнокореневі утворення прикметникового типу (*детермінантний*) чи дієслівного (*детермінувати*).

Сама можливість постановки питання про зумовленість тих чи інших лінгвальних процесів уже закладена в сосюрівському підході до інтерпретації мови як системи систем, адже система передбачає існування взаємозв'язків та взаємозумовленостей між її компонентами. Таким чином, лінгвальні процеси повинні в першу чергу визначатися самою природою лінгвістичних одиниць, внутрішньомовними чинниками. Як систему систем розглядає мову Іван Ковалик, а словотвір інтерпретує як часткову систему, при цьому зазначаючи, що “під системою в мовознавстві розуміється внутрішньо організована сукупність взаємозв'язаних в певний спосіб мовних елементів та їх класів” [19, 12]. Дослідник справедливо вважає: “Виявлення системних зв'язків мовних одиниць, визначення системних відношень кожного компонента до інших мовних компонентів становлять одне з найважливіших завдань ... мовознавства” [19, 12-13].

Другим концептуальним твердженням, яке впливає з попереднього і на якому мало б базуватися вивчення словотвірної детермінації, є те, що акт деривації є результатом реалізації словотворчої спроможності твірної бази. Тобто причини лінгвального характеру виникнення деривата великою мірою закладені в твірному. У цьому й полягає один із аспектів вивчення словотвірної детермінації – виявлення таких лінгвальних характеристик твірного слова, які є релевантними для дериваційних процесів.

З іншого боку важливим є той факт, що мова є відображенням дійсності та втіленням думки. Більше того, саме позамовна дійсність, на думку багатьох дослідників, є визначальною щодо появи в мові нових одиниць і категорій. Слушною видається в цьому ракурсі думка Ю. Фоменка: “Причини семантичних змін потрібно шукати не в мовленні (тексті), а в екстралінгвістичній дійсності, в абстрагувальній, творчій роботі людського мислення. Нові значення (так само як і нові слова) виникають під тиском позамовної дійсності, в результаті абстрагувальної роботи людського мислення, яке виявляє риси подібності між окремими предметами й здійснює перенос найменування з предмета на інший” [21, 164].

Водночас абсолютизація тільки позамовних причин виникнення тих чи інших мовних явищ не підтримується усіма дослідниками. Так, Іван Ковалик, розмежовуючи внутрішньомовні та позамовні чинники, що впливають на утворення нових слів, віддає пріоритет власне

* За словником іншомовних слів. “причина, що визначає виникнення явища”.

лінгвістичним: “Діяння тих чи інших основних загальних закономірностей у сфері різних мовних рівнів зумовлене в першу чергу (виділення моє. – Р. Б.) внутрімовними факторами, проте ці закономірності зазнають певного впливу позамовних (екстралінгвальних) факторів, передусім соціальних, які можуть прискорювати або сповільнювати діяння відповідних (активних чи пасивних) внутрімовних факторів (пор., наприклад, значне зростання у радянський період кількості назв жінок за родом їх занять чи за професією у східнослов'янських мовах або розвиток термінологічних систем у період науково-технічного прогресу)” [19, 52].

У своїй основі словотвір як окрема галузь мовознавчої науки розвивався як формантоцентричний, де було звернено увагу на визначальну роль словотворчого форманта у класифікації, систематизації й науково-лінгвістичній інтерпретації дериватів, їх структури, семантики, функціонування. При цьому проблема детермінації словотворчих процесів зводилася в основному до виявлення специфіки морфотактики та валентних характеристик окремих словотворчих формантів, окреслення особливостей морфологічних процесів на морфемному шві під час дериваційних актів тощо. При цьому певною мірою залишалися поза увагою дослідників семантика й функціонування твірного слова, внутрішньомовні та екстралінгвістичні зв'язки твірного та деривата як чинники, які можуть визначати перебіг словотворчих процесів, прогнозувати появу чи відсутність певного похідного слова.

Основоцентричний аспект вивчення словотвірної системи мови чи не вперше дав змогу поставити проблему детермінації словотворчих процесів як результату реалізації словотворчого потенціалу певних груп твірних слів. Виокремлений наприкінці 50-х років ХХ ст. Іваном Коваликом і розвинений у працях його послідовників основоцентричний словотвір української мови на сьогоднішній день має чималі напрацювання, адже на основі аналізу словотвірних парадигм описано дериваційний потенціал прикметників, вигуків, великої частини іменників, в тому числі й аббревіатур, окремих лексико-тематичних груп дієслів [див.: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 9; 13; 14; 17; 18; 23 та ін.]. Основною метою цих студій насамперед було скрупульозне вибирування матеріалу та його класифікація, науково-лінгвістична інтерпретація. Виявлення причин реалізації словотворчої спроможності твірних, надмірного заповнення семантичних позицій словотвірних парадигм чи відсутності похідних дещо відсувалося на другий план, хоча названі праці сповнені виважених і обґрунтованих висновків та припущень щодо тих чи інших чинників словотворчої активності твірних слів.

Так, в українському відприкметниковому словотворі особлива роль приділяється семантиці твірних ад'єктивів, їх структурним характеристикам: “Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу з багатьох проаналізованих твірних послідовно виявляє невелика кількість у межах кожної лексико-семантичної групи,

переважно непохідних прикметників, семантика яких найбільш значуща у практичній діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких ад'єктивів у мовленні” [6, 168]. Важливим чинником реалізації словотворчого потенціалу твірних прикметників є також їх валентність у всіх проявах: “Власне семантико-валентнісними особливостями твірних прикметників детермінована структура словотвірних парадигм” [6, 169]. Дослідження словотвірних парадигм окремих лексичних груп іменників (назви спорідненості та свояцтва, назви рідин та абстрактні іменники) дозволяє зробити схожі висновки: “Реалізація дериваційного потенціалу конкретними іменниками залежить від їх семантичних і прагматичних чинників та сполучувальних можливостей” [14, 164]. Дещо конкретніші висновки формулює дослідниця словотвірних парадигм іменників-назв знарядь праці, частин тіла та металів: “є певні фактори, які позитивно позначаються на словотворчій спроможності твірного (лексична семантика, символічність, непохідність, важливість того чи іншого денотата, який вербалізується твірним, у господарсько-практичній діяльності та життєдіяльності людини)” [3, 16].

Спостереження над словотворчими потужностями дієслів конкретної фізичної дії з семантикою творення об'єкта дають можливість стверджувати: “Важливим системним фактором, який детермінує словотворчий потенціал дієслів, є їх валентні характеристики. Від твірних дериватів можливе утворення тільки тих похідних, значення яких передбачене валентною структурою мотивувального слова” [9, 164].

Більшою мірою проблема детермінації словотворчої спроможності досліджена у русистичі. Специфікою таких праць є те, що науковці здебільшого звертають увагу на різного роду обмеження, які діють у словотворенні певних типів дериватів на базі різних класів твірних слів [Див.: 10, 194-208; 15, 115-164; 25, 5-8]. При цьому зазначається, що “виокремлені обмеження ... мають здебільшого характер не жорстких, а ймовірних закономірностей” [25, 8].

Найбільш загальні тенденції, спільні для словотвору різних лексико-граматичних класів слів, сформулювала свого часу Олена Земська “Спостерігаються такі загальні закономірності в будові словотвірних парадигм різних частин мови: 1) у слів частовживаних словотвірні парадигми багатші, ніж у слів рідковживаних; 2) у слів нейтральних словотвірні парадигми ширші, ніж у слів стилістично забарвлених; 3) у слів, що мають вільну сполучуваність, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що мають обмежену сполучуваність; 4) у слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку” [11, 16].

Однак словотворчі детермінанти, які регулюють словотворчу спроможність різних класів твірних слів, не обмежуються вказаними. Так, на матеріалі словотвірних парадигм російських назв тварин словотворча спроможність твірних пов'язується з їх вживанням у

функції термінів а також із їх належністю до ядра чи периферії певної лексико-семантичної групи [16].

Більшість вчених основним фактором, який впливає на словотворчу спроможність різних класів твірних слів, зокрема іменників, визначають семантичний компонент: “на реалізацію словотворчих можливостей іменників впливають різноманітні фактори, однак головну роль при цьому відіграє семантичне обмеження їх сполучуваності з афіксами” [24, 69]. Ролі семантичного фактора у процесах словотворення присвячено також окреме дисертаційне дослідження [20]. Однак така закономірність не є універсальною в мові. Скажімо, при аналізі словотворчої спроможності російських назв осіб виявляється, що “найбільш вагомий фактор – мотивованість / немотивованість назв осіб. Валентність немотивованих одиниць в 2,2 рази вища за валентність мотивованих” [12, 7]. Іншими факторами, які виділяє дослідник, є такі характеристики твірних: багатозначність / однозначність, домінантність / недомінантність, антонімічність / неантонімічність, конотативність / нейтральність, іншомовність / неіншомовність, фонетична довжина (кількість складів), характер фіналі основи та належність твірного до певної частини мови [12, 6-10].

Чітку класифікацію обмежень, які діють у словотворенні відіменникових дериватів, подає також Н. Юсупова, виділяючи семантичні, формальні, структурні, словотвірні, стилістичні та лексичні фактори, які “впливають на сполучуваність основ із афіксами” [25, 6]. Схожий набір факторів, аналізуючи російські речовинні іменники, визначає Л. Денисик: “На словотворчі потенції речовинних іменників впливають морфологічні, словотвірні, морфонологічні, семантичні характеристики мотивувальних основ, їх належність до лексики обмеженого вживання, новизна значної частини досліджуваної, особливо термінологічної, лексики, факторами, які негативно відбиваються на словотворчих можливостях твірних основ, виступають їх дериваційна і семантична мотивованість” [8, 13].

Таким чином, вивчення словотвірної детермінації потребує певних узагальнень, вироблення єдиної системи методів і способів дослідження, з'ясування класифікаційно-типологічних ознак чинників-детермінат, критеріїв їх виокремлення тощо. При цьому словотворча детермінація, враховуючи багатоплановість деривата, може реалізуватися принаймні в трьох взаємопов'язаних площинах:

1) власне лінгвальній – похідне слово як реалізація словотворчої потенції похідного в межах існуючих у мові законів, засобів та способів;

2) екстралінгвальній – поява деривата як результат задоволення потреб соціуму, дійсності;

3) антрополінгвальній – поява похідного як результат реалізації людського фактора – роботи людської свідомості.

Таким чином, три рівні словотвірних детермінат – лінгвальні характеристики твірного слова, міжморфемна валентність та закони

сполучуваності, з одного боку, функціонування денотата, названого похідним словом, потреба у існуванні окремої назви для нього, з другого, та логіко-семантичні закони, відповідності й особливості людського мислення, з третього, – розглядатимуться в межах вивчення словотвірної детермінації.

Можливе існування й четвертого плану – “четвертого виміру”, який синтезував би три названі. Таким “виміром” не може бути ні що інше, окрім комунікації (в найширшому значенні цього слова). Тоді дериват можна представити як складний, прихований комунікативний акт з його ілокутивною метою та перлокутивним ефектом, з усіма причинами існування та протікання цього “комунікативного акта”.

Вивчення словотвірної детермінації, яка б ставилася в центр наукового дослідження, потребує розробки власної методології, що б забезпечувала адекватні й об'єктивні результати аналізу. Вона повинна бути спрямована на:

– вироблення критеріїв визначення самих словотвірних детермінат, окреслення їхніх меж, ознак, властивостей тощо (тобто чітке визначення предмету дослідження);

– опису та класифікації таких чинників (чи факторів), релевантних для словотворчих процесів

– і, нарешті, на встановленні міри важливості тієї чи іншої детермінанти, їх взаємодії тощо.

Така методологія, безперечно, певною мірою буде виходити за межі власне лінгвістики, насамперед у сферу прагматики, комунікативістики, знакової теорії, логіки, етнології тощо. Тому, на наше переконання, словотвірна детермінація є інтердисциплінарною проблемою.

Опис фрагмента словотвірної системи мови крізь призму її детермінації дасть змогу по-іншому охарактеризувати мовний матеріал і, що чи не найважливіше, забезпечить прогнозування розвитку мови, тобто реалізує прогностичну функцію мовознавчих досліджень, яка, на нашу думку, є вкрай важливою і на сьогодні частково обділена увагою.

Література

1. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20с.
2. Березенко В. В. Відадвербіальне словотворче гніздо: структура, семантика, потенціал: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 26с.
3. Беркешук І. С. Дериваційний потенціал іменників у сучасній українській мові (назви знарядь праці, частин тіла, металів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Прикарпатський націон. ун-тет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 20с.

4. Бойченко Л. М. Структурно-семантические типы аббревиатур и диапазон их деривационной активности в современном украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Харьковский гос. ун-т им. А. М. Горького. – Харьков, 1985. – 24 с.
5. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. – Київ – Полтава: АСМІ, 2005. – 356с.
6. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208с.
7. Грещук В. В. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348с.
8. Денисик Л. Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1988. – 16 с.
9. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ. – 2003. – 194с.
10. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
11. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.14-17.
12. Капраль М. І. Словотвірна валентність та словотвірна парадигматика назв осіб у російській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 16с.
13. Курило О. Відвигукова лексика сучасної української літературної мови: склад і структура // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Зб. наук. праць. – Вип.2. – Ужгород: Вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 2000. – С.130-135.
14. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01./ Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ. – 1998. – 180 с.
15. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 296с.
16. Моргун А. В. Зооніми в системі російського словотвору: словотвірна активність і типова словотвірна парадигма: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.
17. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Прикарпатський націон. ун-тет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20с.
18. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20с.

19. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 406с.
20. Трифонова Н. С. Зависимость словообразовательного потенциала слова от его лексико-семантических характеристик (на материале английских и русских цветообозначений): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1986. – 20с.
21. Фоменко Ю. В. Человек, слово и контекст // Концепция человека в современной философской и психологической мысли. – Новосибирск, 2001. – С. 164-168.
22. Фролов И. Т. О причинности и целесообразности в живой природе: Философский очерк. – М.: Наука, 1981. – 86с.
23. Чепуріна І. В. Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Таврійський нац. ун-т. – сімферополь, 2003. – 20с.
24. Юсупова Н. Г. Роль семантического фактора в реализации деривационного потенциала имен существительных // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы V Республ. научн. конф. – Ташкент: Укитувчи, 1989. – С. 65-69.
25. Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 22 с.

The aspects of linguistic are offered in the article, in particular word-building, researches in the center of which are reasons of origin of linguistic facts and phenomena. Uniting such researches under the name of word-building determination, an object and object of its study, methodology, levels and research aspects is outlined, and also is partly lighted traditions of establishment of reasons of word-formation in Ukrainian and foreign linguistics.

Key words: *word-building determination, derivat, derivative potential.*

УДК: 81'28:821.161.2

ББК: 81.05

Валентина Грещук

МОВА РОМАНУ ПЕТРА ШЕКЕРИКА-ДОНИКОВОГО “ДІДО ІВАНЧІК”

У статті аналізується мова роману П.Шекерика-Доникова “Дідо Іванчік”. Встановлено, що і мова персонажів, і авторська мова роману ґрунтується на гуцульській говірках Верховини і його околиць. Детально охарактеризовані основні гуцульські фонетичні, морфологічні і лексичні діалектні риси, відбиті в мові роману.

Ключові слова: гуцульська говірка, мова персонажів, авторська мова, літературна мова, діалектні риси.

Цього року у видавництві “Гуцульщина” опублікований роман Петра Шекерика-Доникова “Дідо Іванчік”, хоч написаний він ще в кінці 30-х рр. минулого століття, однак через трагічні обставини, пов’язані з репресіями і смертю його автора, шойно тепер прийшов до свого читача. Літературно-естетичну вартість цього твору визначають літературознавці. Нашу увагу привернула мова роману. Нещодавно, проаналізувавши мову двох оповідань цього автора, ми дійшли висновку, що вони написані верховинською говіркою гуцульського діалекту [1]. Однак це були невеликі за обсягом твори, до того ж це своєрідні літературні опрацювання народних легенд. Інша річ – великий епічний твір “Дідо Іванчік”.

Аналізований роман з погляду мови є одним із небагатьох художніх творів, який засвідчує особливий тип взаємодії літературної мови і діалектів, коли за літературну мову править говір, у даному випадку гуцульський, зокрема його різновид – говірки смт. Верховина та його околиць. Як у мові персонажів, так і в авторській мові засобами орфографії максимально точно засвідчено верховинські гуцульські говірки, пор.: А Шкиндя у вочі, то так з Іванчіком, ек би з рідним братом привитавси, бо про людске око удавав Іванчікови великого побратима. Але шо в його серци дієлоси на Іванчіка, то ніхто ни міг зміркувати, бо то страшно потайна котюга була. Він в души, то бажів Іванчіка втопити в лижсі води, а при людех наєві, то декував Іванчікови, шо ни погордував ним тай схотів прийти до него на толоку.

“Дми’, а Довгий є?” – запитавси позгоді Іванчік.

“Ні, нима”, – хетро усміхаючиси, казав Шкиндя – “... Тай ни треба міні того пустяги на кішню, бо він лиш довгий, ек коромесло, а косар, то нідочого”.

“А то шо в лісі здохло, шо ти так за него кажеш?”

“Та бо я правду кажу”, – засмієвси в давано Шкиндя.

“А, може, то він через мене ни прийшов на толоку?” – ни попускав Шкинди Іванчік.

“Ййде через тебе! Ні, ни прийшов, бо він до коси такий завзетий, ек жид до солонини” (375-376)¹.

Зрозуміло, без спеціальної фонетичної транскрипції, самими правописними засобами не можна повністю відбити усі діалектні риси,

¹ Тут і далі цифра в дужках вказує на сторінку тексту роману у виданні: Петро Шекерик-Доників. Дідо Іванчік – Верховина: Редакція журналу (видавництво) “Гуцульщина”, 2007. – 495 с. В ілюстраціях збережені правопис і пунктуація цього видання.

проте мова роману “Дідо Іванчік” послідовно фіксує систему верховинської говірки на всіх структурних рівнях. У ділянці фонетики відбиті такі говіркові риси.

Звук **а** після м’яких приголосних і шиплячих переходить в **е**, рідше – в **и**, **і**: *дек* (128), *у деді* (77), *з реду* (8), *без портениц* (8), *лечьно* (8), *на заклетих* (8), *листе* (8), *витегла* (63), *вигледала* (42), *жебу* (30), *декувати* (13), *дрижєв* (10), *лишети* (13), *двайціть* (8), *глиніний* (18), *книзь* (61). У частці ся на місці літературного **а** послідовно виступає **и**: *виплюскувавси* (9), *радувалоси* (10), *возилиси* (10), *не бійси* (10), *привитавси* (12), *розвівалоси* (13), *ни квапси* (19): після **й** – тільки **е**: *ек* (46), *єчьмінним* (61), *єблінка* (14), *смієвси* (66), *дев’ять* (18), *сворове* (14), *єсне* (15).

Голосний **и** в наголошеній позиції має обнижену артикуляцію і вимовляється як **е**: *порохе* (9), *глухей* (14), *хетро* (15), *кобесте* (88), *оден* (13), *дахе* (23).

Початковий звук **и** вимовляється як **и**: *ишов* (9), *игравси* (9), *ише* (61), *изчєз би* (9), *искра* (18), *инде* (8), *иноді* (49), *Іванчік* (122), *из* (школи) (133). Так само, як **и**, вимовляється і звук **і**, що походить із давнього етимологічного **о**, в новоутворених закритих складах: *пид* (лісом) (19), *вид* (тої скали) (8), *з викон* (8), (опередь самих) *ичь* (очей) (9), хоча *стів* (стіл) (19), *ків* (кіл) (61), *вів* (віл) (141).

Голосний **и** в ненаголошеній позиції часто переходить у **і**: *подівитиси* (49), *дівиси* (12), *чим* (лиш міг) (13), *мучіли* (40).

Ненаголошений звук **о**, переважно на початку слова переходить в **у**: *уни* (47), *указія* (28), *рубилі* (33), *кунтетний* (68): в окремих лексемах перед наступним складом із у лабіалізації зазнає не тільки ненаголошений **о**, а й **і**: *вигудували* (222), *цулував* (12).

Зрідка відзначено обниження артикуляції звука **е** під наголосом до **а**: та ни *трабував* їх кипом (31), *трабую* (18).

В окремих лексемах ненаголошений етимологічний **о** перед складом із наголошеним **а** не перейшов у **а**, як це характерно для літературної мови і деяких діалектів, пор.: дійте *богато* молока (19).

Шиплячі приголосні **ж**, **ш** та африкати **дж**, **ч** в різних позиціях виступають як м’які: *Божя* (70), *бжьоли* (92), *пужієт* (9), *коржя* (62), *калюжя* (91), *мужя* (91), до *товаришя* (12), *запрошяти* (64), *нашя* (37), *душя* (167), *нічь* (45), *дошьки* (67), *шенуєш* (19), *нишьком* (20), *трємбіташя* (70), *четвертий* (8), *Іванчік* (122), *джюгала* (30), *діточьок* (8), *найменчя* (8), *статочьні* (8), *вічьно* (45), *лечьно* (8), *гаджюга* (20), *невеличька* (8), *черсаком* (9), *чьорногори* (23), *чісте* (19), *плачь* (43), *чюжя* (43).

Кінцевий **р** зберігає давню м’якість: *козарь* (99), *мольфарь* (139), *козарь* (53). Водночас відзначена і депалаталізація **р** перед голосними **о**, **а**: обмила аж у *трох* .. водах (18), *бураки* (41), *поратунок* (11).

Приголосні **ц**, **с**, **л** в кінці слова зазнають депалаталізації, а також у суфіксах **-ець**, **-иц(я)**: *кудас* (41), *чьогос* (40), *дєс* (23), *цу* (77), *колис* (12), *без портениц* (49), *тасмницу* (10), *на лавици* (27), *у полицу* (12), *падурицу* (14), *конец* (16), *на палец* (18), *хлібец* (19), *вітрец* (23), *каганец* (34), *головиц* (18), *порошниц* (27), *через дурницу* (33). Так само стверділи приголосні **ц**, **з**, **с** у суфіксах **-цьк(ий)**, **-зьк(ий)**, **-ськ(ий)**: коло *Семенівської* буковини (9), *кінцков* дорогов (9), *старовіцкі* хати (9), *гуцульські* осидки (9), *чєлїдинских* сорочьок (10), *близким* (10), *богацкі* (10), *низко* (16), *близко* (20), *людскій* (123), у *людскі* голоси (66).

Приголосний **ф** часто виступає на місці літературного **хв**: *фої* (8), *фазив* (119), *фостиками* (17), *пофалит* (71), *филі* (109), *фіст* (24).

Звукосполучення губних з **й**, на відміну від літературної мови, не має епентичного **л**: *див'єчиси* (45), *примов'ю* (11), *схон'єв* (11), *люб'єт* (12), *гнів'єт* (14), *розправ'єла* (19), *примов'єв* (28), з *причеп'юванцями* (25), *не з'єв'єло* (65), *квап'єчиси* (19), *губ'єчиси* (82), *сп'єчі* (31), *вдив'ювавси* (393), *зароб'єти* (134), *стюху* (81).

Звук **л** перед голосним переходить у **в**: *орєв* (9), *стів* (18), *вугєв* (19), *кїв* (61), *гомівки* (20), *смертевну* (383), *вів* (141), *сів* (58), *бжів* (101), *попів* (51).

Помітна асимілятивна зміна **шч**, **с** на **шш**, **ш**, а **жд** на **ж**: *шо* (8), *шош* (8), *шюрила* (10), *ше* (30), *дворише* (12), *видпушише* (13), *моршів* (20), *вішював* (23), *вид шірого* (24), *шушениця* (415), *шшинаціть* (22), *дожє* (177).

Передньоязикові м'які приголосні **г'**, **д'** вимовляються як **к'**, **г'**: *кімє* (30), *телетіни* (111), *джвиніла* (47).

На місці літературних звукосполучень **мй**, **мл** внаслідок асимілятивної назалізації маємо **мн**: *из земні* (11), *ломнет* (14), *на тімє* (30), *в мєсконьким* (45), *на імє* (21), *зарумєснєлиси* (23), *памнетати* (210), *мєсєниці* (151).

Колишне звукосполучення **рљ**, **лљ** між приголосними перейшло в **ри**, **ли**: *до криви* (62), *дрива* (54), *дриворуб* (30), *слизи* (44), в окремих випадках - в **єр**: *кертовина* (110).

Відсутнє подовження приголосних в словах типу *камінє* (11), *кіє* (10), *волосє* (67), *пиддаше* (12), *сумліє* (149), *казаня* (19), *на закінченє* (19), *вид насланя* (20), *пелєше* (13), *корінє* (21), *смеречє* (8), *розлучєнях* (73).

У словах, похідних від *хрєст*, відсутній звук **х**, на місці якого появляється **и**: *ириєного* (22), *ирєтив її* (28), вони *ириєні* (43).

Характерна помітно більша поширеність звука **г** як у питомо українських, так і в запозичених словах: у *тазд* (48), *тражда* (49), на свою дурну *товню* (37), *гонтами* (37), *джюгала* (30), *гніт* (29), *фіглі* (25), *гардетав* (25), *нитав* (41), *таджюги* (20), *ни гриндзи* (19), *тоїт* (19), *румитаючі* (19), *товів* (15), *тайда* (14), *грунта* (13), *лєгіню* (12), *таздівський* (153), *груник* (9), *грунями* (73), *дватрейцєровому* (55), *гарчік* (56), *татунків* (63), *грецьний* (87), у *гуглі* (72), *тирjami* (79), *дзигарки* (81), *таверлувала* (81), *догати* (94), *друцига* (101), *вигоїти* (146), *фігљиво* (148), *ганя* (48), *гала* (49), *гота* (111), *белєга* (109), *натороїжений* (15).

У коренях форм вищого та найвищого ступенів порівняння прикметника та прислівника *бириший* (39), *бирше* (44), *найбірше* (9), *забірше* (10) на місці **л** виступає **р**.

Поширена редукція і втрата звуків у ненаголошених складах, а також цілих складів у кличній формі власних імен, рідше апелятивів: *шо аби йка* була головна робота (13), *йкого* красного маєтку (13), *йкої* днини (16), *вна* (49), *вни* (71), *Ива'* (206), *Дми'* (375), *хло'* (108).

Досить послідовно у романі відображені морфологічні риси гуцульських говірок. Іменники І-ї відміни однини в орудному відмінку, а також узгоджувані з ними прикметники та займенники мають закінчення **-єв**, **-єв**: *шумнючєв річєков* (8), *кінєков дорогов* (9), *стрїлов* (9), *гадинов* (9), *мертєвєв кієтков* (10), *вічєнов муєиков* (9), *руков* (13), *пилєков* (26), *соєиков* (26), *смоєов* (31), *зо мнов* (79), *золотєв полєвієв* (27), *слиєов* (18), *спарєнов пуєиков* (28), *вуйєов* (67), *хатєв* (68), *тов примїєков* (32), *одна за*

однов (32). Закінчення **-єв** в орудному відмінку однини характерне також для іменників III-ї відміни: *сієєв* (79) (і *сієєв*), *нічєєв* (81).

Для іменників I-ї та II-ї відмін у місцевому відмінку однини та для іменників III-ї відміни в родовому відмінку однини характерне закінчення **-и**: *на камєни* (20), *на місци* (474), *на дуєи* (26), *на серєи* (25), *на лицє* (26), *у риєєчєи* (18), *вид студєни* (9).

Замість форм родового відмінка іменників та займенників із прийменником до у прийменниково-відмінкових сполуках поширені форми зредукованого прийменника (очевидно колишнього **идљ**) з іменником, займенником у давальному відмінку: *д'Риздєу* (73), *д'нам* (66), *д'хатє* (163), *д'кождїє* (58), *д'горє* (20), *д'дїєдєви* (24), *д'мїє* (9), *д'нєму* (25), *д'осєни* (26), *д'ватрє* (27), *д'марєєи* (57), хоч паралельно відзначені *ид собє* (120), *ид нєму* (74).

Назви осіб у називному відмінку множини мають закінчення **-єє**: *панєєвє колєєдєєковє* (87), *сидєєт таздєєвє* (86), *судєєвє* (92), *радєєу радєєт радєєвє* (92).

У родовому відмінку множини іменники приймають закінчення **-ий**: *квартїє* (41), *молитвїє* (36), *головїє* (46), *з горїє* (53), *хатїє* (8), *зубїє* (12), *з губїє* (31), *дїтїє* (123).

Іменники колишньої і-основи мають у давальному відмінку множини закінчення **-єє**, а у місцевому відмінку множини закінчення **-єє**, **-єє**, **-єє**: *тим сусїєдєєм* (62), *на плєчєєх* (61), *на палєчєєх* (24), *на грудєєх* (25), *на ворєєтїєх* (58).

У поєднанні з числівниками два, три, чотири засвідчені залишки форм двоїни: *дві великі хатє* (10), *на штири шибє* (12), *дві голубї квартє* (17), *обї квартє* (28), *три козє* (53), *у двї дорєєзє* (90), *три грубї восковї свїчєє* (96), *дві дїєчє* (61).

У морфології прикметника впадає у вічі тенденція до вирівнювання відмінювання прикметників за твердим типом основи, пор.: від цих *порожєєх хатїє* (9), *трєєту середїєну* (21), *трєєтїє* (56), *ранїєшна роса* (21), *синїєми очїєма* (120), *послїєднєу* (19), *домашєєнїєх* (27), *на середєєнїєм свєєлоцє* (32), *на передєєнєу лавїєцу* (27), хоча поряд *на передєєнїєй лавїєци* (27), *на задєєнїєй лавїєци* (12).

Відносні прикметники середнього роду в називному відмінку однини мають закінчення **-єє**: *дїєдєєво волєєсє* (120), *маєєковє зерно* (366).

Форми вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників утворюються за допомогою частки *має*: *маєє лїєше* (28), *маєє бїрєше* (166), *маєє повнїєшїє* (152).

Числівники на означення сотень після два, три, чотири, п'ять мають **єє** не в формі родового відмінка однини, а в називному відмінку однини: *вїєговорїєт трїєєстєє* раз (63).

У складених числівниках від *одїєнадєєчєєтєє* до *двадєєчєєтєє*, а також *трїєдєєчєєтєє* звук **д** заступається приголосним **й**, хоч і непослідовно: *двайєчєєтєє* (8), *одїєнайєчєєтїє* (8), *трїєйєчєєтєє* (22), але *одїєнайєчєєтєє* (22), *дванаєчєєтєє* (51), *вїєсїємнаєчєєтєє* (22). Числівник *чєєтїєрнадєєчєєтєє* вживається у формі *шїєтїєринаєчєєтєє* (22), а *дєєв'єєнєєстєє* – *дєєв'єєтєєдєєсєєтєє* (22). Поширена також форма *пїєв сотєєка* (22) на позначення *п'ятдєєсєєтїє*.

Особовий займенник *вїєн*, *вєєна*, *вєєно* в непрямих відмінках однини має більш архаїчні форми, наприклад, займенник *вєєна* (*уєєна*) у знахідному відмінку – *нїєу*: *лїєш про нїєу мїєєслїєт* (18), *лїєш оєєстро крїєєкнєєв на нїєу* (30); давальний відмінок особового займенника *вїєн* – *послїєдєєвно йїєму* (67).

Для особових займенників *я, ти, він, вона, воно* і зворотного *себе* характерні енклітичні форми: не давали *ми* спати (40), утекли *ми* бестії з-перед самих ичь (60), сумліне би *те* гризло (35), гарчела на *мне* (10), гладив *мне* (45), сховали з-перед *мні* (60), так сми *го* зненавиділа (46), та чій *ти* нічю ни будет (11).

Знахідний відмінок займенника *він* у множині вживається у формі *ні*: уна доснагу так вигледала, ек тоти лісни, шо про *ні* нираз люде розказували у дедивим млині (42).

Вказівні займенники зазвичай вживаються у редульованій формі: у *тот* раз (52), на *тоту* скалу (8), у *тоти* дни (13), за *тото* (69).

Дієслова II-ї дієвідміни в 3-й особі множини теперішнього часу втрачають кінцевий *т*: там, де люде ни *доходе* (11). Натомість у дієслів I-ї дієвідміни в 3-й особі однини теперішнього й майбутнього часу доконаного виду в закінченнях появляється *т*: бига *приидет* (8), сонце *засвечюет* тай *пужіет* людий (9), *дает* (15), не *будет* (61), *пропадет* (11), *думаєт* (12), *приженет* (15), *сонет* (43).

Звук *т* у закінченнях дієслів 3-ї особи однини і множини теперішнього часу твердий: *спадают* (14), *гнів'єт* (14), *держит* (37), *сходит* (16), *си молет* (30), *ни мают* (31). Твердий *він* і у 2-ій особі множини наказового способу: *поможіт* (33), *освітіт* (35), *наведіт* (35), *видверніт* (35), *приверніт* (35).

Аналітична форма майбутнього часу дієслів твориться з інфінітива та особових форм допоміжного дієслова *їати*, яке може стояти як у препозиції, так і у постпозиції до нього: *мете* робити (13), *меш* видіти (122), то ніхто бірше *ни мет* мнє тут обзерати (42), шо й *видіти* ни *мут* (42).

Форми минулого часу зберігають фонетично й морфологічно змінені залишки колишнього перфекта, що являють собою поєднання колишніх дієприкметникових форм на *-ѣть* і особових форм теперішнього часу від допоміжного дієслова *быти*, при цьому останні можуть вживатися не тільки безпосередньо у постпозиції щодо дієприкметникових за походженням форм, а й у препозиції. 1-ша особа однини чоловічого роду і множини має форму допоміжного дієслова *смих*, 1-ша особа однини жіночого роду – *сми*: розумів *смих* (47), чюв *смих* (66), погадав *смих* (42), міні вже банно за цим, шо *смих* те так погано *заклев* та остро (26), так *сми* *го зненавиділа* (46), нічю *смих* ни *виділи* (81), *шо смих* були посиніли (81).

2-га особа однини чоловічого роду має форму допоміжного дієслова *єс*, а жіночого й середнього – *с*: шо *єс* чюв (66); декую тобі, Боже Сонечько наш добрий й великий, шо *єс* нас грішних и нашу маржину – Божу росицу держело на своїй ласці й мало у своїй опіці (24). У 2-ій особі множини допоміжне дієслово у формі *єсте*: декую тобі, днинко света, запашна, Сонечько велике праведне, шо *єсте* помогли у мирности .. днинку зоднювати (33).

Умовний спосіб утворюється з частки *бих* і перфектної форми дієслова: *ни лишив бих* (27), *пропали бих* (101), *почьорніли бих* (101), *абих те ни видів* (25).

У романі засвідчені діалектні риси в ділянці словотворення. Вони стосуються передовсім відмінностей у словотвірній будові дериватів, зумовлених зазвичай залученням діалектних (і не тільки) слів у ролі твірних основ, які не задіяні в словотворенні літературної мови: (й я мусив з нев разом) *разувати* (52), *мальфоване* (59), *стрілецтво* (62) у значенні

“полювання”, *дошкарі* (67), *березованя* (8) у значенні “бути старшим серед колядників, тобто бути березою”, (а до співанок, то він завжди) *першунарь* був (71), *скрипичьник* (77), *бездітник* (47), *свининець* (88), *куринник* (88), *гуслити* (гуслінку) (81), *заранки* (79), *наденки* (79), *плєсаки* (90), *накривчєста* (коновка) (59), тим *митілем* (миютси) (95), *пістолєтники* (97), *годованець* (47), *сівбина* (112), *ворожєка* (115) у значенні “ворожіння”, *пониж* (дворишшя) (49), *отав'єнка* (112), *чїрохлєпник* (70).

Помітні діалектні відмінності і в ділянці службових частин мови. Так, серед прийменників поширені типово гуцульські *опередь* (34), *назадь* (66), *післідь* (135), *позадь* (31), *верх* (27). Із гуцульських сполучників засвідчені *тимунь* (33), *ци* (80), *отєк* (38), *наколи* (42). Для гуцульських говірок характерна частка *ко*, яка вживається разом із формою наказового способу, ця риса теж відбита в мові роману: скажи *ко*, Єленко (373), ану *ко* отепер скажи (378), йди *ко*, біднице їсти (100). *Ігій, мой* – вигуки, вжиті в романі: *Ігій* на те.. Ти-и-и, опришку проклетий. *Мо-о-ой*. Забери ми си з *передь* ичь (25). Із синтаксичних діалектних рис засвідчені деякі місцеві специфічні прийменниково-іменникові конструкції. Так, на місці літературного сполучення прийменника *перед* та іменника у формі орудного відмінка однини поширені конструкції з прийменником у поєднанні з формою родового відмінка: Двійчестими *дверми*, криз *пиддаше* коло *ватерника*, *убіг* я у *гражду* на *задвіре* *перед хати* (12); Дідо висипав *перед печі* на *прибічюк* *глогові* *клетчіки* (27). У знахідному відмінку множини назви істот вживаються у формі називного відмінка: .. *дівитиси на голі дівки* (61); *помижи люде* (113). На місці літературного прийменника *про* у знахідному відмінку виступає прийменник *за*: *Забув навіть за свої нидороблені хати* (14).

У мові роману відбиті й типово гуцульські мовні формули етикету, зокрема привітання: *єк дужі, дідоцьку?* – криз плач привитавси я. *Гаразд єк ти дужий, лєгіню*, – весело сказав дідо, беручі мене на коліна пєстити, цулував прилипачько в лице (12).

Склад і характер лексичних діалектизмів у будь-якому художньому творі зумовлені його темою й сюжетом. У романі “Дідо Иванчик” художньо відтворений неповторний світ гуцулів, їх побут, вірування, філософія, обряди, господарювання, полювання, природа. Із ними передовсім пов'язано використання гуцульської діалектної лексики.

Значну частину діалектної лексики становить побутова. Серед неї виділяються специфічно гуцульські назви одягу, прикрас, зокрема *крєсаня* “чоловічий капелюх з прикрасами”², *гачі* “штани з домотканого полотна або сукна”, *кїптар* “хутряна безрукавка”, *сердак* “верхній короткий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками”, *гуглі* “верхній одяг без рукавів”, *опинка* “поясний жіночий одяг з одного незшитого полотнища”, *портєнци* “чоловічі полотняні штани”, *згарда* “жіноча прикраса шиї з намистин, монет і металевих хрестиків”, *бовтиці* “жіноча прикраса голови” та ін.: Дідо верг набік з голови *крєсаню* (23), У *гражду* увійшов дідо, лєгонько ступаючі ногами, шо були обуті у *пєстоли-свинєчьки*, *волоками* *оборсані*, у чьорні онучі та *крєшені гачі* (25), Поверх неї *крєшенєк-сардак*, а на то *зверьхе* *клала* свій *кїптарик* з *плєчь* (40), *Смерєкові* *ліси* *убиралиси* в білий *иней*, ек *молодєта* до *вінчєня* у білі *гуглі* (72), *Снурили опинки* й *запаски* (102), *Нираз* *малим хлопцем* *тікав* до діда

² Тут і далі при визначенні семантики лексичних діалектизмів використано також [2].

й без *портениці* (8), А за її дівочу косу, то дав викуп мамі, Ботичці, срібну *згарду* на шию, ковану з самих стародавніх дукатів, ше *праділових* (237), Ботик зайшов у церкву, а Ботичка лишилася на чесок під церквов полагодити дівці на голові *бовтиці* (213). Засвідчені й гуцульські загальні назви одягу – *лудине*, *уберя*, *фанте*: Казав дідо, що приказували старики, що ек би си хтос дев'ять суботий ни мив, ни чесав, ни бривси й ни перебиравси в чісте *лудине*, то дев'ятої суботи уже би си показував йиму “тот” – *цураха* би му вид нас (52), Він уберав її у найостатнійше *фантечко* (151).

Серед гуцульської побутової лексики, використаної в романі, привертають увагу назви їжі та напоїв, такі, як *бриндза* “спеціально приготовлений посолений сир”, *гуслінка* “спеціально заквашене густе кип'ячене молоко”, *буришнік* “печений картопляний корж”, *студенец* “холодець”, *пирого* “вареники”, *бануж* “густа страва з кукурудзяної крупи, зварена на сметані”, *буришка* “картопля”, *жилавник* “хліб з ячмінної муки”, *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *матарженик* “печений корж з картоплі і кукурудзяної муки”, *мандрусь* “печений корж із лободи та інших рослин”, *сербавка* “рідкий суп зазвичай без м'яса”, *буженица* “копчене м'ясо”, *розвод* “розведена водою гусянка” та ін.: У тоти дни приходило до діда й багато бідничії брати на роботу скороми: масла, *бриндзи* та *гуслінки* (13), Баба лагодилася печі *буришеники* (27), На Пушшіне варили в діда дуже масно й багато усекої їди: голубці, юшку, *пирого*, *студенец*, *бануж*, ейця, молошну кашу (107), Вуйна на передній лавици коло полиц лупила при ватрі уварену *буришку* на круглу, до вечері (27), Тої днини ни давали нічьо бірше їсти, крім сирої капусти..., барабулі, печериці із сільов тай тоненький ечмінний *жилавничьок*... (108), Казав, що то були такі великі й росохаті люде, що ек у Чьорногорі на стаї сипав окріп на *кулешу* варити, то аж тогди йшов у місто винести муки засипати тоту кулешу (128), Пекли *матарженики* з кропивов, свеклов та бруквов. А ек ни текало вже й свекли та брукви, то тогди пекли *мандрусі* з усього бурену й то усі мусіли їсти (134), Бувало, аж смієлиси з радости дітва, ек покладут опередь них велику черу йкоїс *сербавки*... (134), А ек приходила весна, то мав шо з куєвів носити д'хаті *бужениці* з оленів та серний... (159), Сонечко лишень було сполудне, ек косарі сіли в холод під бука припочувати та курити, а челідь винесла їм пити в бербеницях *розводу* – розведену водов квасну гуслінку (381).

З побутової добре репрезентована також лексика хатнього й кухонного начиння, зокрема *ліжник* “домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком”, *куделя* “кужіль”, *катран* “ганчірка”, *чепелик* “саморобний ніж”, *беривка* “велика пляшка”, *путина* “дерев'яна діжка”, *гарчік* “невеликий дерев'яний посуд для молочних продуктів – гусянки або сметани”, *погар* “склянка”, *порція* “чарка”, *кітлик*, *кітличок* “малий казанок або горщик”, *варінник* “горщик, в якому варять їжу” та ін.: Толоки позарубовані дінницями та стряпавими ломовицями в усілякі узорі: барткато, ичькато та кривульковато, ек розкішний, коверцовий гуцульський *ліжник* (10), Баба прела чьорний волос на запаски, уна таки ухлевала на лавици під *куделев*, сміючіси з мої причьки (18), Уна навіть у будні стерала із стін хати *катраном* порошок (19), Він держев у лівій руці *чепелик* вид граду, громову тріску й гадечу пацирку (20), “Є, пані березо! Єк би ни було для Джюнди? Ше з медом варений” – відповіла баба, сміючіси, тай борше чяпнуласи честувати, насипаючі у кубок з *беривки*

горівки... (84), Ишов він раз у полонину Гаджину тай ніс із Бистреця на плечох без припочівку *путину* вид бриндзи... (164), А другий раз видобрав води у *гарчік* (56), Нараз він лівов руков перевернув д'горі дном на столу *погар*... (178), Ніхто ни обзивавси, бо кождий видів, шо то си ни йго *порція* пила, а цих двох нисамовитих людий (184), Тогди Иванчік бравси до порайня: навертав в куті верклог берфелов на ватру, на берфелу вішев дугов мідений *кітличок*, варив у ним ечмінну кулешу... (195), Обмила аж у трох літеплих водах вид диму ше тогидну баранічу буженицу й набила її разом з бураками у глиніній, дрібно пошитий дрітьов *варінник* (18).

Не менш поширені в романі й гуцульські діалектні назви жилих і господарських споруд, господарського начиння – *гражда* “гуцульська садиба”, *кліть* “комора”, *колешня* “приміщення для худоби, стайня”. *кошера* “тимчасово загороджене місце для овець”, *оборіг* “повітка на чотирьох стовпах для сіна, соломи”, *стая* “житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти”, *зимарка* “будівля, де взимку зупиняються пастухи”, *колиба* “житло пастухів, лісорубів”, *клевец* “молоток”, *бабка* “мале кувалдо для клепаання коси”, *теркіла* “наповнені бесаги”, *бисаги* “дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече”, *кушка* “дерев'яна посудина, в якій косар носить брусок” та ін.: Богацкі тоти забудованя з *граждами* самотов сумували у садах на розложистій Ріжи (10), Хліви, шо наокола оповивали иззаду хати и обі *кліти* з боків, запахом овечього гною дихали (12), Вуйко під *колешне*в додоював послідну корову (19), У *кошєрі* на ріжи, де спали вівці під голим небом на осінници, він обійшов до трьох раз за сонцем наоколо ту *кошєру*, держечі під плечем тот книш, бризкаючі вівці у *кошєрі* тов видгашенов водов (55), Погріхувавси на ню, шо уна украла в него з-під *оборога* сховані там перед фінансами *бисаги* тітину (135), Нираз спали у порожних *стаях*, *зимарках* та *колибах* (142), Збивав косу з кісети, складав у стару *дзьобеньку кушку*, *клевец*, *бабку*... (137), Сам виніс із катушя Олексієву *теркілку*... (162), “Тай із нами, коледниками, дай Боже намногаліт, Иванку”, – обзивалися... Онисим'юкові сини, шо несли, аж угинаючіси, наповнені коледов *бесаги* на плечьох, такі верховаті ек кичіри (84).

Засвідчені в мові повісті деякі гуцульські назви хвороб, наприклад, *гостец* “ревматизм”, *почеревина* “дизентерія”, *потерюха* “заразна хвороба”, *мулец* “?”: Моя мама ніколи тої днини ні прела, ні шила, аби *гостец* руки їй не тег... (115), Одної осени туда, в поли, заслаб Процьо на *почеревину* тай минувси на ню (134), Люде ни слабували на *мулец*. Ніхто й ни чюв за *потерюху* (15), Бувало, йго сама челідь почепала на любосковане, бо він із лица був файний молодец, а він унікав вид челіди, бо си устидав їх, тай боєвси через заразу – *потеруху* (143).

Гуцульський ландшафт адекватно передають такі діалектні географічні апелятиви, як *грунь* “вершина гори”, *кичєра* “гора”, *ізвір* “міжгір'я, ущелина”, *плай* “гірська стежка”, *виртон* “урвище”, *тавра* “глибока яма”, *обіч* “узбіччя” та ін.: Чімраз вишше підходив у верх. Виростав понад *обочі* й *груні* (9). Цьому сприяють також гуцульські діалектні назви природних водних реалій, зокрема *ковбіре* “місце на річці, де глибока й спокійна вода”, *габа* “хвиля”, *гук* “водоспад” та ін.: Туда йти куражило мене лиш *ковбіре* у бистрій річці, бо нираз виплюскувавси я в нім, ек струг (9), Єк вода з головищ, *габа габу* б'ючі, плили йому з рота співанки... (32), На *гуках* розпорскувала срібними холодними краплями

води аж на лица подорожним (173). Гуцульські діалектні назви тварин, птахів, риб репрезентовані лексемами *гайда*, *кутюга*, *пирга* “собака”, *половик* “яструб”, *когут* “півень”, *жонва* “дятел”, *кертovina* “кріт”, *слиж* “в’юн”, *нересниця* “вид дрібної риби”, *струг* “форель”, *головатиця* “лосось дунайський, таймень”, *марга*, *маржина* “худоба”, *товаре* “одна особина худоби” та ін.: Єк молодецьок біг борше боронити мене вид *кутюги*... (11), Умлі ока, єк білиця у смереку из-перед стрільця, вихопивси я високо у кіле з перед *гайди* (10), *Пирга* люто сприсідала зразу на мене... (10), Понад граждов хетро пролетів *половик* (15), Кури ни своїми голосами зкодкодакали, ... лиш *когут* стоєв на задвірю нагороїжений до бійки з *половиком*... (15), На синих плесах, глибоких ковбірах та крутіжях темріло повно *нересниц*. Поблискували згорда до сонця й *струги*. Де-не-де було видко й хетру *головатицу* (173), Ловив *струги*, *слижі*, *нересниці* та баби (131), Внизу села, єк би води потоками спливали з горий на долини, так ишла *марга* пляями одним стегом, ботей за ботеєм, довгими редами (53), Вірив, шо хто робит на Уласія, то в него мусит бути йкес каліцтво мжи *маржинов*, богдай кіцько-тіцько. Або ногу дес у колодю вломит *товаре*, або у борінці ріг изшібет, або виб’єт око на сучьок, ци таки з добра-миру шош захромаєт на ногу (107).

З гуцульських діалектних назв рослин у романі використані *хобза* “бузина трав’яниста”, *гаджюта* “смерека або ялина”, *трепета* “осика”, *афини* “чорниці”, *чорниця* “ожина” та ін.: Руками на боки прогортаючі бліду папороть та вонечу *хобзу*, йшов я услід за дідом (20), Нарацки підсувався я попод густі *гаджюти* ид дідовим головицам (20), Зострахе я лелів єк лист на *трепеті* (41), Ми оба з дідом так упремо сокотили тих Довбушевих скарбів, шо смих були посиніли из студени, єк *афини*... (81), Ступав я босими ногами по довгих плакучех травах, желисно сискаючіси, єк дерли до криви міні гомівки колючі *чорниці* (20).

У романі заманіфестована й гуцульська діалектна обрядова лексика. Так, з весільної лексики засвідчені такі лексеми, як *обзорини* “оглядини”, *повниця* “обрядова посудина, зазвичай тарілка з чаркою, у яку складають гроші при обдаровуванні молодих”, *деревце* “прикрашена молода смерічка, яка використовується у весільному обряді”, *боєри* “гурт неодружених молодих хлопців, які супроводжують молодого у його відвідинах молодій під час весілля” та ін.: Иванчік, просто стрілец, видразу то покмітив тай лиш оба з Дмитрушем забралися у церкву, аби ніхто ни наздогадь, шо уни прийшли на Жеб’є в *обзорини* (213), ...Костюк любив пити на весіле кождому тай у *повницю* ни скупивси товсто веречі... (218), Близька родія тай сусіде, то вже в понедівнок увечер разом з музикантами поприходили на вбиране книзезового *деревця* (220), По їді *босре* встали тай виводили книзя з-за стола до вінчення... (221). Реалії похоронного обряду гуцулів вербалізовані діалектними словами *посижіне* “сидіння при небіжчикові вночі”, *грушка* “ігри при небіжчикові”, *комашина* “поминки в день похорону”, *прошия* “прощання з померлим” та ін.: Тай на Олексієвих подах все затихло, а в хаті, коло Олексієвого тіла, видбувалоси *посижіне*... (421), Інчі давали “огарчіка” в куті коло печі, а дехто йшов у хороми, бо там ишли на перемену забави: “били *грушки*”, “висіли”, “скакали на него”, “мололи млина”... (421), Всий нарід разом з Олексііхов уклек наокола гробу до *прошиі* (426). З різдвяної гуцульської лексики у романі вжиті діалектні слова *береза* “старший серед колядників”, *табора* “гурт (про колядників)”, *вибірца* “той, хто вибирав

колядників”, *плес* “особливе пританцьовування під час колядування”, *коледа* “винагорода колядникам” та ін.: Хоть кожда *табора* мала свого *вибірцу*, шо виберав коледників, котрі маот ити в коледники, а ни *береза*, то в Джюндиній таборі так ни було (70). *Берези*, поцоркочуючі дзвиночьками, прив’єзаними повісом до коледницьких хрестів, скликали кождий свою коледницку *табору* до *плесу* (77). Були такі хати, шо він до них навіть і ни хотів повертати, бо знав, шо уни навіть і на двір ни винесут *коледу*, а ни то приймили би у хату коледників (89).

Представлена в романі й гуцульська діалектна метеорологічна лексика, пор.: *мрєчь* “мряка, туман”, *пластовець* “лапаний сніг”, *плова* “злива”, *негура* “погана погода; похмура” та ін.: У долинах над Білов Річьков, потоками, пониж моїх ніг на погоду лежела густа, суха *мрєчь* (44), Люде говорили, шо єк так далі будет сунути кождої днини *пластовець*, єк він сунув вид Видорш, то зима увалит по самі церковні вікна (98), Ударила раптова *плова*, а витак зачєв падати град... (175), “Ади надворі йка *негура*, а за хвильку будет сонце гріти” (175).

Гуцульська діалектна мисливська лексика засвідчена словами *кріс* “рушниця”, *кашпівка* “різновид рушниці”, *западка* “пастка, зазвичай на ведмедя, вовка”, *теліш* “пастка на оленів, козуль”, *ззуб* “пастка на лисиць”, *поколодвa* “пастка на куниць”, *торгла* “пастка на білок” та ін.: Иванчік мав два *креси*: оден то *кашпівка*, а другий – кременовий – старовітчена (159), Робив *западки* на вовків та медведів... На оленів настав’єв *телеші*, подібні до *западок* на медведів. При входах у лисечі нори робив *ззуби* на лисів. Лісами робив на куниці та білиці *поколодвi* та *торгла*... (156).

Умотивованим у романі є використання гуцульської міфологічної лексики. Лише серед назв міфічних істот засвідчені гуцульські діалектні назви *арідник* “найстарший чорт”, *пекун*, *домар*, *зчезник*, *пустенник* “чорт”, *нявка* “мавка” та ін.: *Аридник*, изчез би, из своїми слугами, ничістов силов видразу тогди изгладит наш нарід из лица земні, єк лиш ми залишимо писанки писати, єк перестанут діти на вогники ходити гріти діда оперед Великоднем (72), Бо вірила, шо йго душа ни даласи ймити ничістий силі в руки, тай через то *пекуні* тої ночі, то так си розсідали та збиткували над світом (423), Але вни всі розказували, бувало, шо *домар* лакім був у порожних зимарках та стаях на полонинах пужіти нічлігарів... (203), На него, то всі в хаті так си вітрішшіли, єк би на самого *зчезника* (445), А червоних, битих таярів, то мав бербеницями, бо він ни був піший, мав до богацтва “йго”, зчез би, – *пустенника* (211), Але найголовнішим светом Розійгри є для *нявок*, тих красних, майже ніколи нивидимих голим оком лісових дівиц... (349). До гуцульських діалектних назв нечистої сили належить також ряд евфемізмів, які використані в романі, зокрема *він*, *хлопец*, *тот*, *слуга*, *не піший*, *нивмиваний*, *изчез би* та ін.: Бувало, нираз, єк звівалиси буйні вітри й смутно співали тужним шумом у лісі верх скали, то міні си причювало, шо у тій печері “*він*”, изчез би, пигичіт у скрипку до співанок галасливим вітрам (8), Усі люде говорили, шо дідо маєт до флоєри “*йго*”, зчез би, – “*хлопця*” (32), Казав дідо, шо приказували старики, шо єк би хтос дев’єть суботий ни мив, ни чесав, ни бривси й ни перебиравси в чісте лудине, то дев’єтої суботи уже би си показував йиму “*тот*” – цураха би му вид нас (52), Нарадив Иванчіка, єк можна дістати, або й самому вивести собі “*йго зчез би*” – “*слугу*” до стрілецтва, до скрипки, тай до богацтва (175), Інчі люде знов

говорили, що він був “ни піший” – мав помичьника до маєтку – “Хлюця изчез би” (101), Навіть забув заперти двері за собов тай усі люде, що були в хаті коло Олексія, то верглиси того пудного вавкання в хоромах, бо зрозуміли, що “нивмиваний” перевергси в ката... (414). Ряд гуцульських діалектних міфологічних лексем номінують осіб, наділених надприродними силами, здатними накликати або відвертати лихо, пор.: *мольфар*, *почінавник*, *примівник* “знахар, ворожбит”, *чередінник* “людина, яка може завдавати людині чи тварині шкоди”, *чінатарька* “людина, яка може завдавати іншим людям шкоди”, *градівник* “людина, наділена надприродною силою відвертати град, грозові хмари”: Змаленьку я чув, що там, де сходетси три плоти до купи ув оден вугов, ни можна перелізати там пліт, бо *мольфарі* висипають там на плоти зібрані з людей мальфи й чінки (20), Перед тим, ек мав дідо лечі спати, казав, що завтрашне свето Увидение є найбиршим светом у всіх *примівників*, *мальфарів* и *почінавників* (59), Засохрани її, Госпидку, вид кіточьки, вид фиси й вид звіри, вид лихого чьоловіка й вид *чередінників* й *чінатарьок* (34), ... а вид того чьесу у саму опівничь кожного року на Благовішшине зуведе, з цілого світа, злітаютьси чьорти, упірі, відьми, лісни, бісиці, *градівники* й всяка нечїста сила, шо пидлегаєт йиму, “изчез би”, до него на рапорт (130).

У романі заманіфестовані й гуцульські діалектні назви реалій полонинського життя – *стая* “дерев’яна будівля на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти”, *ватаг* “старший вівчар”, *ботей* “отара овець”, *кошєра* “тимчасово загороджене місце для овець”, *бовгар* “пастух, який доглядає стадо великої рогатої худоби на полонині” та ін.: Він сховав тоти медвежі вуха у тобівчїну тай виходит, супавий, на *стая*, а *ватаг* си питаєт, чьо він такий супавий (164), Внизу села, ек би води потоками спливали з горий на долину, так ишла марга пляями одним стегом, *ботей* за *ботєєм*, довгими редами (53), А за ними з коршми лунув усий нарід надвір так, ек на полонині виломнені вівці з *кошєрий* (186), Відєв, зроду ни поклонивси мандатор ні одному хлопови, а тогди мусів, бо над йїго головов стоєла мандаториха из замїтавков у руках, ек на полонині *бовгар* из ботов над ниповоротним товарем (161).

Окремими словами засвідчена гуцульська діалектна лексика на позначення грошей, частин тіла, місяців, музичних інструментів, метрологічна, лісосплавна й лісорозробна лексика, зокрема *банка* “гульден”, *грейцер* “австрійська розмінна монета”, *сороківєць* “дві давні австрійські крони”, *хорбак* “хребет”, *калюхе* “нутроші”, *твар* “обличчя”, *просинець* “грудень”, *денцівка* “особливий тип сопілки з денцем”, *флюєра* “довга сопілка без денця”, *око* “міра рідини, один літр”, *дараба* “пліт, збитий з кругляків, який сплавлюють по ріці”, *бутин* “лісорозробка, лісові роботи” та ін.: Найкрашшя корова коштувала найбірше до сорок *банок*. Газди платили робітникам по пару *грейцерів* за роботу... (138), На вінок поклав Костюк за шїте вінка *сороківця*, та хоть ни хотїла Палинючка тоти гроші брати, то мусїла, бо то си так годит (219), Приступив карапузови ногов до земні голов, а стара ноги, й обое молотили у подовки ризками шибеника по *хорбаці* так, ек на току сніп (124), Шо з слави, ек голод *калюхе* порет? (140), А Иванчік, то аж си на *твари* обмінив зострахе, бо зразу ни розумів, ци це сон, ци правда (184), А *просинця* добре рубати кіле до плотів, бо то кіле є дуже тверде (54), На *Просічьках* у протєж тужила *денцівка* (24), Бувало, майже шовечєра, ек седєт дідо на опецок та озмет *флюєру* из-за сволока й зачнет у ню играти, то було шо слухати (32), Тай

узєв *око* горівки (366), *Бутинів* тогди ни було. Цуги ни возили, за *дараби* так само ни знали (137-138).

Обширний пласт гуцульської діалектної лексики у романі становлять назви осіб за різними ознаками. Серед них виділимо назви спорідненості, такі, як *дєдьо* “батько”, *нєня* “мати”, *вуйко* “дядько, брат матері”, *вуйна* “тітка, сестра матері”, *стариня* “батько з матір’ю”: У *дєді* з реду дітий я двайцїть и четвєртий (8), *Вуйна* зачєла мене зацїтькувати. Узєла мою голов собі на руку й прїтулила д’собі, ек рїдна *нєня* (43), Маю си дє діти у свої *старині* (46). Назви осіб за віковими особливостями – *лєгїнь* “парубок”, *молодєк*, *молодєцьок* “юнак, парубок”: Ек пролюдні крисані в *лєгїнів* закєтїчені трєсунками, так місцями позакїтїчєвані гори садками (10), Лєдвє так котрий *молодєк* би шє був потрафїв заданцувати, ек старий берєза-Джюнда (71), Ек *молодєцьок*, бїг борше боронїти мене вид котюги, а хоть низадовго вжє мав змїнєти й вїсїмдєсєтку... (11). Назви осіб за їх внутрішніми якостями – *порєднєк* “порядна людина”, *робак* “працьовїта людина”, *пєцух* “чоловік, який любїть поратїся в хатї, виконувати жїночу роботу”, *пїзьмак* “людина, яка має злїсть на когось”, *пєршунарь* “людина, яка вєдє перед у чомусь, лїдєр”: “Ийга, шо ми за *порєднєк*...” (31), Чьорний *робак* був, ек припадав до єкоїє роботи (99), Ни був *пєцух*. Ни любїв зрєда кутати чїлїдинє кутанє (100), Але Шкїнди тай Довгому цє робїти ни єлосї, бо уни обє своїх *пїзьмаків* тай протївникїв завждї звєрталї з нїг лїш мальфами (211), А до спїванок, то він завждї *пєршунарь* був, бо він, прєто, сам умїв спїванки складати, й то такі, шо їх усі любїли слухати, пєрєймати тай спївати (71). Назви осіб за родом їх діяльностї – *смолєк*, *пушкар* “полїцай”, *сокотїнник* “сторож”, *конюхар* “гєндляр кїньми” та ін.: Вуйна назбїткї пужїла мене, шо ранє в запусний понєдївнок у хату увїйшло до них сїм *смолєків* вартувати, ци хтєс дєс си крадьми ни поскоромїт у говїнє (108), Бо Гєндлїчка вїдрєзу зробїв йїго своїов правєв руков – ватажком *пушкарїв* над усїма *пушкарями* в горах (148), Тогди можна то зїлє копати, бо Арїдникїв *сокотїнник* так, ек жїд, злакомїтєси на грїш, хапнєт йїго тай лїшєт сокотїти то зїлє (175), Кажут, шо лїсна нїколи би си нє всєлєпїла тїх мушшїн, шо вни ни є стєгливі до чєлїдїни, тїх, шо уни зачєп’єт будь-котру чєлїдїну, тай пєрємїтуют чєлїдьєв, ек *конюхарї* кїньми (143). Назви осіб за іншїми характерними ознаками – *гєдованєць* “вихованєць, утриманєць”, *зайдєй* “чужак, прїблудє, нєтутєшнїй”, *калюхач* “чєрєвань”, *обмїнчє* “дитина, обмїняна бїсицєю при пологах на новонарєджену дїтїну”, *пєгрїб’єнїк* “учасник похорону” та ін.: Бувало, дідо увєдно прорїкав вуйковї, абї вуйко, бєздїтнїк, брав мене до сєбє на *гєдованця* (47), Ти колєдуй людєм тїх колєд, шо тобї милїшшї у душі, а ни тїх, шо їх там хотєт навєрєчї *зайдєй* тай усєкі кушманєнїкї... (85), “Кобєстє, сєраки, отакї цїкаві булї й до колєдї, ек до їдї, отогдї бї булї з вас добрі колєднїкї, а так з вас лїш добрі *калюхачї*, а ни колєднїкї” (88), Люпайлючка нїколи си тїм ни грїзла, шо то можє він *обмїнчє*, бо уна сама була голєвна мошя, то знала засокотїти всє, шо трєба при злогєх, абї бїсиця ни пїдмїнєла дїтїну їй (123), Дєхто з *пєгрїб’єнїків* збєравсє попєвї йтї вїкна бїтї за йїго збїткї над Олєксїєм (427).

З-помїж гуцульських діалектних слїв, ужїтїх у мовї роману, видїляютьсє лєксєми з абстрєктним значєнням, зокрєма *пїзьма* “злїсть, гнїв”, *путьєра* “сїла”, *прїчька* “прїгода”, *домарїнє* “пєрєбування, праця бїля хатї, вдєма”, *плєс* “особлївє прїтанцьєвування пїд час колєдування”,

тружданок “труд, важка праця”, *кішня* “косовиця”, *кортєчка* “бажання”, *люба* “любов”, *примівка* “замовляння”, *обертин* “ритуальна дія для відвернення порчі”, *насланє* “порча” та ін.: Бо хоть він вірив, шо лісну наслав йиму Дмитро Шкиндя из Довгим, у *пізму* почерез стрілецтво, то люде, тоти, шо знали, почерез шо си ловит лісна мушшініна, инак говорили про йиго лісну, ек він (142), А витак, шо мав *путєрі*, то рвав напередь діда у хату (27), Баба прела чьорний волос на запаски, уна таки ухлевала на лавици під куделев, сміючіси з мої *причьки* (18), Ми пишли усі до церкви, лиш дідо лишивси дома на *домаріню*... (72), За плечіма Джюнді стало до *плєсу* шість коледників, по два у ред, из дзвинками у руках й зачели разом из Джюндов дідови плєсати (90), Хоть він уже материй був чьоловік, а у коледниках є великий *тружданок* (71), На того Им’я, то в Иванчіковим сусідстві були аж дві толоці на *кішню*... (371), Ловивси за одвірок у хаті, у хоробах, або в черсаці, ци за ків у плоту, тай данцував так, шо аж си постолі розлітали в шкремітки, ек го, бувало, натарапаєт та *кортєчка* поохотуватиси (136), А уни двоє, ек чьоловік из жінков, у родинним житю чюлиси дуже нишесливими, бо мижи ними ни було такої *люби*, ек уна би повинна мижи вінченими бути (141), Нарід аж тетєрів, вірючі в міщ и *путєрю* Дарадуїної *примівки* (447), Ти, фіглярю проклятий, знов поклав протів мого *насланія обертин*? (463).

Гуцульська діалектна лексика роману “Дідо Иванчік” репрезентована не тільки іменниками. Органічною складовою лексикону твору є гуцульські діалектні слова всіх частин мови. Серед прикметників це *пудний* “лячний, страшний”, *файний* “добрий, доброякісний”, *мосєжний* “латунний”, *пецьовий* “який любить поратися в хаті”, *варкий* “небезпечний”, *бізівний* “безпечний”, *куражистий* “темпераментний”, *черлена* “червона”, *торонкий* “великий” та ін.: Найгірше було міні лечно вид печіри у тій скалі, бо та печіра хоть невеличька, то була *пудна* (8), А на Луки добре садити чеснок-лук, метси *файний* родити (54), Старший коледницький вибірця Михайло Прокоп’юків-Смольчук... лівов руков поцоркочював голосним, *мосєжним* дзвиночьком... (74), Тай таки добре, діправди, видколи вуйко оженивси, то бабі полєкшєло, бо він був *пецьовий* чьоловік. Любив газдівство, тай любив си крутити у хаті коло чєліди (101), Я чюла... шо штиринацітого тижня вид Риздва, то *варка* весна. Шиснацітого тижня, то вже *бізівна* (115), Прото, він був *куражистий* до чєліди чоловік (142), Перєв’єзували йиго *черленов* ниточьков... (61), Уліті за мід, а узимі из стрілецтва торгував, бувало, він *торонку* суму (101). Из дієслівних гуцульських діалектизмів відзначимо *сокотити* “берегти, пильнувати”, *штрикнути* “стрибнути, скочити”, *вергнути* “кинути”, *засдріти* “побачити”, *кутатиси* “поратися”, *чюріти* “текти”, *скорнєти* “збудити”, *пазити* “пильнувати”, *дерти* “копати, брати – про картоплю”, *березувати* “бути старшим серед колядників”, *бізувати* “могти, бути в силі”, *гледжїти* “робити сир за допомогою глєгу, тобто вмісту шлунка маленького тєляти, яким підквашують молоко”, *юшити си* “злитися” та ін.: Дєдик приказував, шо у тій печєрі сидит Дониково сукровише на заклетих скарбах, бо колис він продав за ні чьортови свою жінку, а тепєр за покуту мусит їх там *сокотити* до суду віка (8), З печі порєсла ми на ногу искра. Ек шелєний, *штрик* я з припічька аж насєред хати (18), Дідо *верг* на бік з голови крисаню (23), Дідо мене *засдрів* тай усміхнувєя д’міні (25), Він так пудно боровєси з ничістов силєв – градовим царєм, спєраючі йиго далі йти з градом, шо аж чюрком *чюрів* з него піт (177), По Здвижїню

полонини опустїли знов. Смутком прикрилиси, аби тихо дрїмати цілу осїнь и зиму, аж доків їх навєсні ни *скорнєєт* голєс трємбіти до новєго пастирського житя на ціле літо (53), Вид Здвижїня, то вєже зачєли копати буришку у єму, й то приквєп’єючі *дрєли*, бо баба шєвєчїра воркотїла, аби *пазити* борше на надвїрну роботу... (54), Навїть на Жєб’є, на Єсєново та у Єворовє кликали мене *березувати* (85), А було й так, шо обрубували її в лісах, аби там її звїр вїїла, бо з жєлю ни *бізували* її ані рїзати, ані на її муку си дївити, ек уна си карєєт у голоді (103), У тих сторєнах жили такі мольфарї, шо воду *гледжїли* (173), Але Иванчік ни трабував тим, шо Обарїнчук на нєго *си юшив*... (378). Гуцульські діалектні прислівники, вжиті в романі, – це *пудно* “лячно”, *прилитачько* “міцно, пристрасно”, *варко* “небезпечно”, *борзо* “швидко”, *банно* “сумно”, *фист* “дуже, сильно”, *глітно* “юрбою”, *привитачко* “вітаючись”, *відтїв* “звідти”, *омпно* “прикро” та ін.: Ек лиш шош трошки я собєв забїрше мискнув, пирга шюрила вуха, вискїрєла білі, острї зуби й гарчєла на мнє так *пудно*, шо аж на нїй сєрєсть їжилєси (10), “Гарєзд ек ти дужий, лєгїню”, – весєло сказєв дідо, беручї мене на колїна пєстити, цулував *прилитачько* в лицє (12), Схїдних субєтїє є *варко* ходити по нєчєях, бо лєкомо шош ничїстє показуватиси, тай пужїти людїє (52), Йиму *банно* си учїнило за молєдєствє, шо видлєтїла вид нєго так *борзо*, ек лєстївка видлїтєєт (26), Мінї найлїпше смакувала пшєниця з макєм й мєдом, бо *фист* солєдка була (66), На йиго загорєді зачєли *глітно* вїрїкувати корєвки... (140), “Мирєм й у мєнє, дєкувати Правєдному, тай днїнци свєтїє, запашнїє”, – говорив *привитачко* до них Иванчік (207), А було пїдбїчі вид дєдїковїєх хатїє лиш трошки д’горї на грунтїк Сєвкїєвкє, то *відтїв* ужє було видко пєнад Білу Рїчьку... (9), Ек учєв я тоту бєбїну вїпанєху, то лиш засторєпїв, так ми *омпно* стало, шо уна мєнє пєсто дурно так тєжко лєтєчїт (46).

У мові роману добре заманїфєстована й гуцульська діалектна фразєміка. За браком мїсця у цїєй статтї навєдємо лишє дєякі прикєлєди, залишивши правє на окрєму статтє, прєдмєтєм якої станє дєтєльнїєй аналїз фразємного корпєсу аналїзованєго твору. Гуцульськими фразємами, вжитими в романі, є *нагнати кїз на бєр* “погрозувати комєсь нєпрїємностями”, *давати пуду* “лякати”, *окє в’єло* “надзвичєйно холєдно”, *вєлькє на души* “полєгшєло”, *лицє луптїєся* “сорємно”, *слїх бї їй пропєв* “уживєєтьєя як прокляттє і вїрєжєє пєбєжєннє комє-нєбудь зникнути, пропєсти”, *на низькє сїсти* “пєтрапєлати в нєзручнє станєвищє; зазнавати у чємєсь нєвдєчї”, *скакати в нєпки* “вїєвляти особлїву радїєсть з чєгєсь”, *харєманє пускати* “обдурєвати, змушувати вїрїти в щє-нєбудь нєрєальнє”, *у п’єстї нє чути* “нє бєятисєя”, *зєв’язувати цїпи* “схєдитисєя з кимєсь, зблїжуватисєя; вєступати в їнтїмнї, лєбовнїє зв’язки”, *кєпи бити* “насмїхатисєя, глєзувати з чєгєсь” та ін.: Але я тобї, Ивє’, за цє покажє так, шо ти мєш памнєтєти до грєбнєї дошки. *Нажєну я тобї кєзи на бєр*, и то борзо (210), Вид того лєковїшєя мінї *пуду давєло* (8), А вїмїє вид водї тєгла така лєуть, шо аж їноді морєзом такі кришїло. *Окє в’єло* вид студєни (9), Мінї видразу *вєлькє на души*, бо на Рїжє вїхєпївєси дідо Иванчік тай, смїючіси, пєбїг борше їд’мїні (11), *Ни лупїлєси лицє* йимє за нєю устїдом оперєдє людьми (102), А внє єкє?.. Бє то вєє з однєго рєдє, корїнь бї тому вєсєх. Фїглєвї! *Слїх бї їм пропєв* з цєго свїта, ек зїма навєсні (390), Але вєжє Юрїштанєва пєгрозє ни пєдогонїла Иванчікє, бє самє дєс у тим чєсї знєслї устєрїцкє мєндєторїю, тай ни то Юрїштан, алє й

сам пан Гердлічка *на низьке сів* (154), А Иванчікова Єлена, то аж таки *в непки скакала*, така була рада, що переіначила Иванчіка... (374), Всі си йнго боєли, бо він знав *харамани пускати* (380), “Тай що, що два?!! Ти гадасш, що може я си тебе напудила, ци шо?! Фе-е-дю! Таже я си тебе так бою, ек кіт лою! *У н'єті те ни чую!*” (391), А тепер, ек я *зав'езую вже ціпи* з тобов, то й поготів ни буду трабувати легати з нев спати (395), То він так робит з нами за тото, шо добре жиет из нас. Ек він сміет такі *кепи бити?* (424).

Таким чином, роман П. Шекерика-Доникова належить до тих небагатьох художніх творів, які написані гуцульським діалектом. Гуцульський говір однаковою мірою використаний як і в мовних партіях персонажів, так і в авторській мові. У мові роману досить послідовно відбиті різномірні діалектні риси південних гуцульських говірок, здебільшого околиць смт. Верховина. Водночас у передачі окремих гуцульських діалектних рис спостерігається непослідовність. Так, на місці давнього етимологічного *о* в новоутворених закритих складах у гуцульських говірках після губних та деяких інших приголосних виступає *и*, і ця риса добре відбита у мові роману (пор.: *пид, вид, з викон* і т.д.), однак в особовому займеннику *він* чомусь ні. Проте такі випадки поодинокі. В цілому про мову роману можна говорити як про писемну пам'ятку художньо опрацьованого гуцульського говору, риси якого настільки повно відбиті, наскільки дозволила правописна система без застосування фонетичної транскрипції.

Література

1. Грешук Валентина. Гуцульська говірка в мові оповідань П. Шекерика-Доникова “Нарозумився” та “Когутова рада” // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск XI-XII. – Івано-Франківськ, 2006. – С.32-38.
2. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Ярослава Закревська. – Львів, 1997. – 230 с.

The language of P. Shekeryk-Donykov's novel "Dido Ivanchyk" is analyzed in the article. It has been established that both the characters' and the language of the author in the novel are based on the guzul dialect of Verhovyna and its localities. The basic guzul phonetic, morphological, and lexical dialect features, reflected in the language of the novel, are characterized in detail.

Key words: *guzul dialect, characters' language, author's language, literary language, dialect features.*

УДК: 811.161.2'373.611

ББК: 81.2 Ук-211

Наталя Пославська

СУБСТАНТИВНИЙ БЛОК ТИПОВОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛІВ ІЗ СЕМОЮ РУЙНУВАННЯ ОБ'ЄКТА

У статті проаналізовано субстантивний блок типової словотвірної парадигми дієслів із семою руйнування об'єкта. Охарактеризовано семантико-валентні ознаки досліджуваних твірних, встановлено континуум словотвірних значень, реалізованих похідними іменниками, з'ясовано чинники, що впливають на дериваційну активність дієслів руйнування, зумовлюють їхні семантико-словотвірні трансформації.

Ключові слова: *дієслова із семою руйнування, типова словотвірна парадигма, субстантивний блок, словотвірне значення, віддієслівний іменник, актант, валентність.*

Сучасні дослідження зі словотвору характеризуються посиленою увагою до питань функціонального навантаження твірної основи у процесах деривації. Словотворчу спроможність різних класів твірних вивчає основоцентричний напрям дериватології [див.: 5]. Класифікувальною одиницею основоцентричної дериватології є словотвірна парадигма (СП) – множина похідних, мотивованих твірною основою на одному ступені деривації. Двоїстий характер СП, яка є одиницею плану змісту й форми, та необхідність відмежуватися від “примх лексики” визначили впровадження в науковий обіг поняття типової словотвірної парадигми (ТСП), “яку одержуємо, абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи інших дериваційних значень” [7, 73]. Опис ТСП твірних здійснюється за блоками, кожний з яких становить собою сукупність словотвірних значень (СЗ) похідних певної частини мови.

У статті поставлено за мету описати субстантивний блок типової словотвірної парадигми дієслів із семою руйнування об'єкта. Для розв'язання окресленої проблеми необхідно: 1) охарактеризувати семантико-валентні ознаки дієслів із семою руйнування об'єкта; 2) встановити у субстантивному блоці ТСП досліджуваних твірних континуум СЗ, реалізованих похідними; 3) виявити чинники, які впливають на дериваційну активність базем, зумовлюють їхні семантико-словотвірні трансформації.

Дієслова із семою руйнування об'єкта репрезентують деструктивну ситуацію, у результаті якої якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується цілість предмета на рівні макро- чи мікροструктури (*бити, бомбити, громити, кришити, ламати, нищити, палити, підривати, плюндрувати, троцити, шматувати, убивати* тощо). Вони виокремлені та згруповані в лексико-семантичне поле деструкції, яке налічує 522 одиниці, на основі архісеми руйнування, яка є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівного впливу на предмет. Уточнюють архісему диференційні компоненти змісту (об'єкт, мета, спосіб, знаряддя (засіб), інтенсивність, результат дії), що маніфестують специфіку руйнівної ситуації та її елементів-учасників. Лексико-семантичне поле дієслів деструкції є структурним сегментом макрополя вербативів конкретної фізичної дії (КФД), у зв'язку з чим дієслова із семою руйнування об'єкта марковані семами активності, цілеспрямованості, каузації та перехідності.

Виявлені семантичні ознаки досліджуваних твірних дали змогу сформулювати їх типовий семантико-синтаксичний контекст, релевантний

щодо дериваційних трансформацій. Актантна рамка вихідних одиниць має вигляд: **S-D-O(r)-I**, де **S** – це суб'єкт, що здійснює деструктивний вплив, **D** – деструктивна дія, спрямована на руйнацію кого-, чого-небудь, **O(r)** – об'єкт-результат, тобто об'єкт, на який поширюється руйнівний вплив і який виникає внаслідок реалізації дії як її результат, **I** – інструмент, знаряддя, за допомогою якого здійснюється руйнація: пор.: “Коли не стало патронів, кидалися врукопаш, біднота гамселила прикладом куркулів по набряклих крутих загривах” (О. Гончар), “Він вмів вправно відрізувати шматки навіть від черстої хлібини своїм ножем” (П.Гірник), “Він бив машину що було сили, помагав правою лівою рукою, крутив головки гайкам і ламав все, що вдалось зламати” (М. Коцюбинський). При цьому лівобічний суб'єктний та правобічний об'єктний актанти є обов'язковими елементами актантної рамки базем, а правобічний інструментальний актант – факультативним. Встановлені субстанційні валентності дієслів із семою руйнування об'єкта зумовлюють їхню словотворчу активність у породженні похідних на позначення виконавців, результату, знаряддя дії.

Аналіз словотвірних парадигм досліджуваних твірних засвідчив, що їхня типова словотвірна парадигма має три блоки: субстантивний, вербальний та ад'єктивний.

Субстантивний блок формують два типи словотвірних значень: транспозиційні – “опредметнена дія” – та мутаційні – “виконавець дії”, “об'єкт – результат дії”, “знаряддя дії”.

Найчисленнішу групу в структурі субстантивного блоку становлять іменники на позначення абстрагованої дії, наприклад: *биття, довбання, калічення, колупання, кусання, нищення, нівечення, пиляння, плюндрування, рубання, роздирання, трощення, труїння, убивання (ббивання), шматування* тощо. Із 522 твірних від 336 зафіксовані синтаксичні деривати. Висока словотворча активність у породженні вторинних найменувань зі СЗ “опредметнена дія” зумовлена специфікою вербативів, здатних до перманентної синтаксичної перекаатегоризації, якщо в цьому виникає комунікативна необхідність.

Утворення іменників зі СЗ “виконавець дії”, “об'єкт-результат дії”, “знаряддя дії” здійснюється шляхом лексичної деривації. Девербативи названих семантичних позицій формують множину конкретних субстантивів, які дериваційно реалізують актантну рамку вихідних одиниць, опосередковано маніфестують ті реляції, які існували між учасниками руйнівної ситуації. Іноді окремі актанти дериваційно не об'єктивуються, “проте не виявлено похідних, значення яких не передбачено валентностями твірного дієслова” [12, 9].

Конституенти макрополя КФД відзначаються активним продукуванням дериватів зі СЗ “виконавець дії”, оскільки поняття діяльності передбачає поняття діяча [див.: 16, 72; 8, 85 та ін.]. Однак для дієслів із семою руйнування об'єкта малохарактерне послідовне й регулярне породження “*nomina agentis*”. Так, із 522 твірних лише 67 словотворчо реалізували лівобічний актант у похідних (*душитель, знищувач, копач, мучитель, палій, різник, руйнівник, убивця (ббивця), спустошувач* тощо). Щоправда, названі деривати потенційні від усіх твірних, адже немає системних перешкод для їх утворення. Моделлю побудови агентивних імен може стати синтагма на зразок “той, хто деструктивно діє” (той, хто плюндрує; той, хто батує; той, хто брикає і т. под.) і словотвірна формула “дієслово + афікс із семою діяча”.

Мова наділена усіма засобами для утворення похідних на позначення виконавців руйнівної дії [див.: 2; 13].

Дериваційні лакуни у сфері актуалізації досліджуваними твірними обов'язковою лівобічною субстанційною валентністю зумовлені антропоцентричними та нормативними факторами. Перешкодою до реалізації суб'єктних актантів є відсутність комунікативної потреби у словотвірних агентивах. З одного боку, дієслова із семою руйнування об'єкта позначають ситуацію, яка здебільшого не є соціально нормативною, найчастіше носить спорадичний або випадковий характер, зазвичай відбувається протягом короткого проміжку часу, пор.: “– Сеї ночі тут замордували матір з немовлям” (О. Ільченко), “[Микола]: Не встиг я йому се сказати, а він як не кинеться на мене, як не почне *гаратати* мене палицею” (І. Франко), “Іван Зубов відломив шматок хліба” (В. Кучер). З іншого – суб'єкти дії досліджуваних вербативів, як правило, мають диференційовані найменування, виражені іншими словами, зокрема назвами істот, стихійних сил, явищ природи. Тому не завжди виникає мовленнєва необхідність номінувати або перейменовувати виконавця тимчасового деструктивного процесу. Окрім того, при неживому діячі (стихійні сили та явища природи), “коли суб'єкт вельми пасивний, суб'єктні імена утворюються дуже рідко” [14, 153].

Стримувальними чинниками щодо появи можливих іменників зі СЗ “виконавець дії” також виступили механізація та автоматизація виробництва, які “зумовили продуктивність нового типу мотиваційних відношень між дієсловом та ім'ям – відношень участі у дії” [17, 64], а не безпосереднього її виконання. Конституенти макрополя КФД як база продукування похідних все частіше використовуються для формування похідних на позначення знарядь, інструментів, за допомогою яких здійснюється активний вплив на об'єкти з метою зміни їх властивостей, переведення з одного стану в інший, руйнації тощо замість потенційних агентивних найменувань, пор.: *розподільник* “Прилад, устаткування для розділення чого-небудь”, *сікач* “1. Ручне знаряддя, яким січуть, рубають що-небудь; 2. Машина, механізм для різання чого-небудь”, *дробарка* “Машина для подрібнення чого-небудь”. При цьому “людина, як джерело дії, мислиться імпліцитно, як така, що керує різноманітними механізмами, які безпосередньо впливають на предмет, тому ім'я дається не людині, а машині” [16, 72].

Словотворчу пасивність дієслів у творенні іменників зі СЗ “виконавець дії” можна пояснити наявністю різнорівневих номінацій, синонімічних до потенційних дериватів. Так, за словами Г. Котельникової, яка вивчала специфіку девербативної агентивної субстантивації, слід враховувати, що похідне значення не завжди реалізується шляхом формування вторинних найменувань: “У мовленнєвій системі словотвірна недостатність дієслів компенсується системою номінативних одиниць інших модельно організованих способів – таких, як дериваційні сполучення *людина, що бачила; ... той, хто бачив; ...* або як субстантивна транспозиція ... – дієприкметники у субстантивній позиції” [9, 56]. З одного боку, ці номінативні одиниці заповнюють лакуни у системі *nomina agentis*, з іншого – можуть вживатися паралельно з похідними утвореннями.

Специфічними й визначальними ознаками акціональної ситуації, яку маніфестують конституенти макрополя КФД, є активна і цілеспрямована дія на предмет з метою його перетворення, зміни. У зв'язку з цим провідне місце у змістовій конфігурації динамічних вербативів посідають результативні семи, адже з онтологічного погляду планомірний вплив підпорядкований

еманашії – завершується лише за умови досягнення певного результату. “Дія активних дієслів спрямована на об’єкт, повністю охоплює його; об’єкт становить собою мету, кінцевий результат дії” [8, 44]. Результативні й об’єктні мікрокомпоненти як логіко-семантичні кореляти акціонально-руйнівного становища релевантні щодо антиципації словотворчої спроможності досліджуваних твірних, зокрема на їх співвідносному ґрунті формується облігаторна правобічна субстанційна валентність, що дериваційно актуалізується у лексичних похідних – предметних іменниках зі СЗ “об’єкт-результат дії”. У даному випадку реалізується функціональний принцип номінації, коли об’єкт позначається за цілеспрямованою дією, у результаті якої він виникає [1, 203-214]. Щоправда, окремі з аналізованих базем, при яких у ролі деструктивного діяча виступають явища і стихійні сили природи не марковані семою мети (цілеспрямованості) дії. Однак це не обмежує динамічності таких дієслів, а отже, не нівелює домінантності та словотворчої релевантності результатива у їхній семантиці. “Якщо суб’єктами дії виступають натурфакти, які в мові зображені як активні виконавці (вітер, ріка, землетрус), то активність ..., їх масштабність відображається в похідних, що мають значення “простір, місце, які з’явилися як результат впливу стихійних сил природи” (пролом, обвал, виїмка). ... У мовній картині світу ці похідні подані як результати не випадково, у них знайшла віддзеркалення наївна свідомість людини, яка уособлює сили природи і світ, який сприймає, як результат дії цих сил” [14, 153-154].

Похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії”, які зафіксовані від дієслів із семою руйнування об’єкта, позначають рани, пошкодження частин тіла; поламани, потрошені, сплюндровані предмети; отвори, заглибини, вибоїни; залишки, шматки, частини чогось тощо, наприклад: *вимивина, відріз, відруб, дряпина, кусок, ламань, мотлох, опік, попелище, прокол рана, розлам, розмив, рубець, руйновище, травма, ушкодження, шмат, щербина* тощо. Облігаторну правобічну субстанційну валентність дериваційно реалізували 103 базові одиниці.

У мовознавстві немає однозначної думки щодо встановлення похідності у парах спільнокоренових слів на зразок *діра – дірявити, крихта – кришити, межа – межувати, мотлох – мотлошити, пай – паювати, рана – ранити, шмат – шматувати, щербина – щербити* тощо. З одного боку, поширеним є погляд, згідно з яким субстантиви виступають твірною базою для вербативів, які структурно і семантично складніші й означають “дію, результат або продукт якої названий мотивуючим іменником” [див.: 15, 173-184; 4]. З іншого боку, існує міркування, що у парах “іменник – дієслово” вторинними найменуваннями є предметні одиниці [3, 263]. У дослідженні ми спираємося на думку А. Мейє, що мотиваційні відношення у парах “кореновий іменник – дієслово” “взаємно однозначні”: субстантив є одночасно і твірною базою, на основі якої сформувався вербатив, і віддієслівним утворенням [10, 278], у зв’язку з чим іменники *мотлох, шмат, щербина* тощо розглядаємо як деривати зі СЗ “об’єкт-результат дії”.

Незважаючи на те, що дієслова, які позначають активний і цілеспрямований вплив на предмет, до яких належать вербативи із семою руйнування, “утворюють результативні імена без будь-яких обмежень” [14, 149], лише 19,7 % із досліджуваних твірних мотивують похідні зі СЗ “об’єкт-результат дії”. Основним стримувальним чинником щодо появи таких дериватів, на нашу думку, є брак соціального замовлення на них – з одного боку. З іншого – те, що для називання результату руйнівного впливу часто

послугуються іншими найменуваннями, зокрема ад’єктивами: *сплюндрований, знищений, спустошений, розбитий* тощо. Інакше кажучи, облігаторна правобічна субстанційна валентність транспонується часто не в іменники, а в дієприкметники, прикметники. Як засвідчує структура ад’єктивного блоку ТСП досліджуваних дієслів, семантична позиція “який є результатом дії” характеризується великою протяжністю і глибиною місць.

Обмежує словотворчий потенціал окремих конститuentів поля деструкції в утворенні вторинних найменувань результату дії їх узагальнений зміст. Так, у ситуаціях, названих дієсловами *громити* “Руйнувати, розбивати, знищувати що-небудь”, *нівечити* “Псувати, руйнувати, знищувати що-небудь”, *нищити* “Руйнувати, палити, ламати і т.ін.”, об’єкт дії не визначений, ним у принципі може бути будь-який предмет. У дієслів, які можуть мати велику кількість референтів, що можуть стати учасниками ситуації, сполучуваність настільки широка, що типи актантів втрачають окресленість і актантні імена не утворюються [14, 157].

Активність, цілеспрямованість, націленість на результат як визначальні характеристики конститuentів макрополя КФД зумовлюють те, що для здійснення будь-якої акціональної дії, зокрема деструктивної, з метою зміни предмета, переведення його з одного стану в інший, руйнації особа часто послугується ріноманітними артефактами – інструментами, механізмами, пристроями тощо. У зв’язку з цим на словотворчу спроможність вербативів значно впливає те, чи процесуальні ознаки, які вони маніфестують, властиві суто однорідному континууму об’єктів чи багатьом. Якщо “дієслово позначає властивість, яку можна приписати кільком класам об’єктів, то воно здатне виконувати мотивувальну функцію у відповідних кількох семантичних розрядах імен” [6, 29-30]. Інакше кажучи, *крушити, ділити, деформувати, довбати* тощо може як людина, так і спеціальне пристосування, що детермінує словотворчу продуктивність динамічних вербативів у породженні не тільки похідних зі значенням “виконавець дії”, але й – “знаряддя дії”. Девербативи окресленої семантичної позиції засвідчені від 43 твірних, наприклад: *довбало, дробарка, подрібнювач, пробивач, різак, рубило, сікач* тощо.

Малопродуктивність деструктивів у породженні дериватів зі СЗ “знаряддя дії” можна пояснити наступним. По-перше, інструментальна субстанційна валентність у семантико-синтаксичному контексті досліджуваних твірних займає факультативне місце: “Інформація про знаряддя дії не є присутньою, оскільки знаряддя дії здатне ... замінити суб’єкт дії” [14, 136].

По-друге, словотворча пасивність аналізованих базем детермінується також їх значенням. Більшість дієслів характеризується включенням актантом. Так, з одного боку, у лексикографічному тлумаченні окремих твірних міститься вказівка на знаряддя, за допомогою якого досягається акціональний вплив, пор.: *батожити* “Бити батою; сікти”, *косити* “Зрізувати, стинати траву, збіжжя й т.ін. косою, косаркою тощо”, *свердлити* “Обертаючи свердло, робити в чому-небудь отвори, заглибини”, *висікати* “Вирубувати, знищувати що-небудь гострим знаряддям, холодною зброєю”. З іншого – деструктивну дію можуть здійснювати як істоти за допомогою власних органів (зуби, нігті, роги, копита тощо), так і натурфакти – явища і стихійні сили природи (вода, вогонь, землетрус і т. под.), пор.: *жалити* “Колоти, ранити, впиваючись жалом”, *дзьобати* “Щипати або кусати дзьобом”, *вивітрювати* “Повільно руйнувати, змінюючи щось (про дію вітру й інших

атмосферних явищ”, *виморожувати* “Нищити морозом”. Ознаки знаряддя дії формують денотативну сутність окреслених і подібних номенів, у зв’язку з чим інструментальні елементи латентно наявні в семантиці дієслів, які позначають руйнівний вплив, що реалізують суб’єкти і об’єкти екстралінгвальної дійсності. Словотворчий потенціал вербативів із включеним актантом у продукуванні похідних зі СЗ “знаряддя дії” обмежений, адже “інформація про зміст цієї валентності входить у семантику дієслова (виражена ним), і відповідно, не виникає необхідності виражати цю валентність дериваційно” [11, 165].

По-третє, активність деструктивів у мотивуванні дериватів на позначення знаряддя дії обмежується також конкретизованістю їх змісту, зокрема здатністю сполучатися з невеликою кількістю аргументів, що позначають інструмент впливу. Так, для досягнення передбачуваного результату, окресленого дієсловами із семантикою “ділити, відокремлювати частину від цілого; дробити що-небудь”, “пошкоджувати поверхню рубцями, дірками, заглибинами тощо” застосовують гострі, колючі, тверді “пристрої”. Незважаючи на те, що дія може стосуватися різних об’єктів, здійснюватися у той чи інший спосіб, знаряддя зазвичай застосовуються одні і ті самі, наприклад: ніж, ножиці, сокира, лопата, коса і т. под. Для більшості з них у мові існують несловотвірні найменування.

Таким чином, дієслова із семою руйнування мотивують іменники зі СЗ “опредметнена дія”, “виконавець дії”, “об’єкт-результат дії”, “знаряддя дії”, які є результатом транспозиційних і мутаційних перетворень базової деструктивної семантики. Найбільшу словотворчу активність досліджувані вербативи виявляють у породженні синтаксичних дериватів на позначення абстрагованої дії, для появи яких немає лексико-граматичних перешкод, якщо на них існує соціальне замовлення. Вторинні номінації інших семантичних позицій з’являються внаслідок процесів лексичної деривації, становлячи собою словотворчу реалізацію субстанційних валентностей вихідних дієслів. Послідовніше формуються девербативи зі СЗ “об’єкт-результат дії”, що зумовлено домінуванням у змістовій конфігурації твірних результативної семи, націленістю деструктивної ситуації на пошкодження, псування, знищення предмета. Менш продуктивно утворюються деривати зі СЗ “виконавець дії”, “знаряддя дії”, що детерміновано впливом семантичних, нормативних, комунікативних обмежень на заміщення суб’єктних та інструментальних актантів.

Література

1. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 156-249.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 212 с.
3. Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.
4. Возний Т. М. Структурно-семантичні групи дієслів у сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
5. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.

6. Дмитриева Н. С., Новикова Л. М. Компоненты семантики отглагольного существительного // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1981. – С. 28-36.
7. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I-VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 63-77.
8. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
9. Котельникова Г. Д. Номинативные ряды отглагольного личного субстантива в современном русском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Сборник научных трудов. – Гродно: ГГУ, 1982. – С. 54-65.
10. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с.
11. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 162-174.
12. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.01.01. – М., 1980. – 20 с.
13. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 35-82.
14. Семантические вопросы словообразования: Значение производящего слова. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 271 с.
15. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 408 с.
16. Хамидуллина А. М. Отглагольные имена деятеля в ономаσιологическом аспекте // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1981. – С. 67-73.
17. Шкатова Л. А. Мотивационные отношения глагола и имени в семантике названий лиц по профессии // Исследования по семантике: Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1981. – С. 60-67.

In the article the substantives block of typical word-formation paradigm of verbs is analysed from sema destruction of object. The semantic signs of explored formative are described, set continuum of the word-formation values realized by derivative nouns, factors which influence on derivative activity of verbs of destruction are found out, their semantic transformations are predetermined.

Key words: *verbs from sema destruction, typical word-formation paradigm, substantiv's block, word-formation value, verbal noun, actant, valency.*

УДК: 81'354:811.161.2

ББК: 81.2Ук

Іван Думчак

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ ІНШОМОВНИХ АНТРОПОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЮ ГРАФІКОЮ

У статті аналізуються складні випадки транслітерації іншомовних антропонімів засобами української мови. Автором критично осмислені правила чинного “Українського правопису” щодо передачі іншомовних онімів, а також запропоновані орфографічні положення, які спираються на традицію й сучасну мовну практику.

Ключові слова: антропоніми, графіка, правопис, транслітерація, слова іншомовного походження

Правопис слів іншомовного походження, зокрема специфіка передачі засобами української мови автентичного звучання іншомовних власних назв, впродовж уже чималого часового відрізка викликає жваву дискусію в середовищі українських шанувальників рідного слова. Причини діаметрально протилежних поглядів криються передусім в об’єктивних труднощах, пов’язаних насамперед з різними графічними системами (латинський алфавіт, кирилиця тощо), а також у площині суб’єктивній, вирішальну роль у якій відіграла “політизація” роботи тих чи тих правописних комісій у ХХ столітті. Нагадаємо, що від 1933 року до початку 90-х при укладанні українських правописів членам орфографічних комісій (відкрито чи приховано) ставили завдання – наблизити українську мову до російської. Навіть при укладанні виправленого і доповненого 4 видання “Українського правопису” (1993) уже в час існування незалежної України не вдалося відкинути політичної складової нового кодексу орфографії, про що свідчать відгуки як діаспорних, так і українських лінгвістів [див. 3, 30; 1; 11]. Звісно, що такі обставини не могли не позначитися на якості запропонованого правопису.

Нашу увагу привернули деякі положення чинного „Українського правопису”, які стосуються написання власних назв іншомовного походження. Так, на с. 9 зазначається, що “*g* і *h* звичайно (виділення наше) передаються літерою *г*” [10, 98]. І більше ні слова, лише приклади загальних та власних назв, на зразок: *гегемонія*, *гроз*, *Гете*, *Гюго*, *Гейне* та ін. Із цього правила випливає, що літера *г*¹ взагалі в словах іншомовного походження не вживається. Однак, коли подивитися в прикінцевий орфографічний словничок, то із літерою *г* тут ми уже віднайдемо кілька іншомовних власних назв, зокрема: *Гарібальді*, *Гданськ*, *Гете*, *Гібралтар*, *Гренландія*. Ці приклади скеровують нас до ще більш загадкової інформації, яка стосується ... вимови літери *г*. У примітці вказується на те, що “у власних назвах іншомовного походження етимологічний *g* згідно з усталеною традицією вимовляється як *г*; проте збереження *г* у вимові не є

¹ Усі попередні правописи від 1933 до 1990 р. взагалі викинули автохтонну українську літеру *г* на догоду московським емісарам задля зближення двох “братніх” мов і народів. Відновити літеру *г* (варто зазначити, що таке її написання вперше застосоване в Переспонницькому Євангелії (1556–61), а вперше до алфавіту графему *г* як самостійну літеру ввів М. Смотрицький у “Граматиці” (1619 р.)) вдалося у третьому виданні “Українського правопису” (1990) [дет. див. 6; 9, 118].

порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ* і *Гданськ*, *Гренландія* і *Гренландія*, ... *Гете* й *Гете*” [10, 17]. Важко збагнути, з одного боку, формальний бік поданого твердження: чому лише у вимові, якщо ж і графічно маємо таке представлення, з іншого боку, жодних посутніх змін не запропоновано. Цілком слушними у зв’язку з цим є роздуми Святослава Караванського, який висловлює занепокоєння такою ситуацією: “Постає питання: навіщо літера “*Г*” в українській абетці? Щоб її далі не використовувати? На мою думку, укладачі правопису (не без порад згори) погодилися на запровадження літери “*Г*” для заспокоєння громадськості в Україні та діяспорі, і разом зробили все, щоб написання імен та географічних назв нічим не відрізнялося від російського написання” [3, 30].

Які зміни необхідно запровадити до чинного правопису щодо написання графем *г* і *г* у іншомовних словах? Погоджуємося тут із пропозицією акад. Німчука В.В., суть якої полягає в тому, що на сучасному етапі „доцільно вернутися до правил 1919–1921 р. і проекту УП 26² (Українського правопису 1926 року – *уточнення наше*), що веліли в іншомовних запозиченнях – загальних назвах писати *г*, незалежно від того, *h* чи *g* звучить і пишеться назва в мові, з якої слово до нас прийшло (крім давно засвоєних, зокрема через грецьку мову – *Англія*, *Єгипет*, *Рига* та ін.). В апелятивах можна допустити паралельне вживання *г* та *г* відповідно до приголосних у мові-джерелі запозиченні: *гума* – *гума* і т.д. [5, 50]. Ці зміни допомогли б у багатьох випадках наблизити до оригіналу україномовне звучання іншомовних онімів. Послідовне використання зазначеного постулату унеможливило б уживання й антропонімів на зразок: *Хемінгуей* (Hemingway), *Хіларі* від Hilary, пор. назву *Хельсінкі*, яку використовували ще до недавнього часу. Українською ж мовою такі назви мали б передаватися за допомогою літери *г*, наприклад: *Гемінтвей*, *Гіларі*; сьогодні вже ніхто не сумнівається в правильності написання і звучання топоніма *Гельсінкі*. Звісно, що поява невідповідних форм зумовлена впливом посередника – російської мови, у якій немає двох графем для передачі латинських *h* і *g*. Відповідно до правил російської орфографії *g* передають через *г*, а *h* транслітерують здебільшого за допомогою літери *х*, пор.: *Хеллер* (Heller), *Хіни* (Heaney) та ін.

У зв’язку із такою двозначністю і тенденційністю правописних положень, дуже часто в авторів енциклопедій (зокрема енциклопедичних довідників про зарубіжних письменників) виникають транслітераційні труднощі. Ми проаналізували україномовну передачу прізвищ та імен зарубіжних письменників у найновішій енциклопедії “Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник” у 2 т. / за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського.– Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005–2006 [2]. У цьому довіднику лише прізвищ із початковою літерою *Г* зафіксовано 33. Автори намагалися послідовно в усіх антропонімах передавати *g* через *г*, пор.: Марон Публій Вергілій, Габріель Гарсія Маркес, Якоб і Вільгельм Грімм, Йоганн Вольфганг Гете, Джон Голсуорсі, Гюнтер Грасс, Аллен Гінзберг, Мігель Делібес.

Послідовне впровадження літери *г* в антропонімах, яка відповідає латинській *g*, заслуговує схвалення й підтримки, однак автори

² Дет. див. [4; 7]

енциклопедії не наважилися порушити наявну традицію щодо передачі **h** через **x** у власних назвах, що походять із германських мов, і відмовитися таким чином від посередницьких послуг російської мови, пор.: *Хатгард* (Haggard), *Хакслі* (Huxley), *Хеллер* (Heller), *Хемінгвей* (Hemingway), *Хілл* (Hill), *Хіні* (Гіні)(Heaney), *Хольберг* (Holberg). Тільки у випадку з ірландським поетом *Джастіном Гіні* автори подали в дужках паралельну, зауважимо, правильну форму, але лише в текстовій частині (у змісті – *Хіні*). Очевидно, що у багатьох іншомовних власних назвах потрібно узгодити написання графом **г** чи **х** згідно з правилами української транслітерації та звукової природи іншомовних відповідників.

Отже, зважаючи на чималу уже українську традицію транслітерації **h** та **g** в антропонічних іноземних назвах пропонуємо послідовно передавати їх відповідно через **г** та **г**. Це сприятиме впорядкованості й адекватності щодо написання власних номінацій.

Потребує уваги також написання графеми **и** в іншомовних назвах. Як відомо, написання **и** в апелятивах регулюється правилом “дев’ятки”, згідно з яким цю літеру слід писати після **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** перед наступним приголосним (*дизель, фортисимо*). Однак щодо власних назв це правило є непослідовним (пор.: *Сиракузи, але Сідней, Сінгапур; Ватикан, але Тікрит*). За нормами „Українського правопису” літеру **и** пишемо “у географічних назвах із звукосполученням –**ри** перед приголосним (крім **й**): *Мадрид, Крит, Мавританія, але Австрія, Ріо-де-Жанейро*” [10, 101]. Зважаючи на це правило, у слові *Цюрих* слід писати **и**, а не **і**, як це подано в орфографічних словниках (див. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. – К.: Перун, 2003; Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994) (до речі, видання “Українського правопису” за 2000 рік подає у прикладах щодо написання –**ри** онім *Цюрих*, але з невідомих причин ні в попередніх, ні в наступних редакціях зазначеного слова чи похідного *цюрихський* там немає). На нашу думку, правило про написання –**ри** в географічних назвах має поширюватися й на антропоніми. Тому в згаданій вище енциклопедії “Зарубіжні письменники” прізвища *Арістотель, Арістофан, Шпрітматтер, Річардсон, Колріджа* треба писати з **и**. Так само літеру **и** треба писати в імені американського письменника Ірвінга – *Вашигтон* (підтвердженням слугує написання столиці США), а також в прізвищі словацького письменника Мартіна Кукучина (а не Кукучіна, як це подано в довіднику).

Ще одна “рудиментна” похибка, пов’язана з написанням м’якого знака після **л** в словах англійського походження, авторами енциклопедії загалом виправлена. З огляду на те, що в словах *Чарлз, Семюел, Фіцджералд, Дойл* вимова **л** є твердою, тому і пишемо по-українськи без м’якого знака. Незрозумілим у зв’язку з цим є написання оніма *Мільтон Джон* у зазначеному енциклопедичному довіднику (прикрій недогляд?). Зазначимо, що в недалекому минулому (а в багатьох навчальних і наукових посібниках і досі) в цих і подібних випадках після **л** наявний м’який знак з огляду на аналогію до російської орфографії.

Помилковими є намагання “германізувати” деякі слов’янські прізвища, зокрема йдеться про *Чарлза Буковски* – американського письменника. За правописними нормами, “суфікси слов’янських прізвищ – **ск(ий), -цк(ий), -ск(ий), -ск(і), -цк(і), -ск(і), -цк(і), -dzk(і), -sk(y), -ck(y)**

передаються відповідно через –**ськ(ий), -цк(ий), -дзьк(ий)**”: *Броневський, Городецький* (10, 112). Навіть, коли не вказують автори статті на слов’янське походження письменника, слід брати до уваги характерні ознаки морфемної будови прізвищевої назви.

Послідовними і правильними є намагання авторів літературної енциклопедії передавати італійське **ie, ia** за допомогою українських літер **я, є**, перед якими ставиться апостроф, напр.: *Нікколо Мак’явеллі* (Machiavelli), *Вітторіо Альф’єрі* (Alfieri), *Аліг’єрі* (Alighieri) *Данте*. Таке українське графічне і відповідно звукове оформлення наближує ці антропоніми до оригіналу. Це ж стосується і вживання апострофа в таких онімах, як *Х’ю, О’Кейсі, Д’Екзіль, О’Ніл* та ін.

Виправданим є і передача німецького дифтонга **ei** через український аналог **ай**, напр.: *Цвайг* (Zweig), а не *Цвейг*, як здебільшого транслітерують українською мовою. В „Українському правописі” щодо цього існує “оригінальне” пояснення: “1. Німецький дифтонг **ei**, англійський **eu** та голландський **iu**, у передаються через **ей**: *дрейф, Гейне, Ейнштейн*.”

2. У власних назвах новішого походження німецький дифтонг **ei** передається через **ай (яй)**, дифтонг **ei** – через **ой**: *Айзенах, Нортгайм, Вайзенборн, Кайзер*” (9, 103). Як пересічному (і не тільки йому) користувачу мови з’ясувати, де давнє, а де новіше запозичення, в правописі, на жаль, не пояснили. Тому це правило, на нашу думку, вимагає коректування.

Унормування чинного українського правопису сприятиме ширшому зацікавленню українською мовою як українцями, так і іноземними громадянами, які її вивчають (власне поштовхом до написання цієї статті стали наші дискусії зі студентами українського відділення Варшавського університету). Кодифікація запропонованих правил усунула б суперечки навколо передачі певних звуків чи звукосполучень в іншомовних власних назвах засобами української мови. Українська мова як державна мова нашої країни повноцінно функціонуватиме лише за умови її унормованості та уніфікованості.

Література

1. Вихованець Іван. Ненаукові пристрасі навколо українського правопису // Українська мова. – 2004. – №2. – С. 5–23.
2. Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник. У 2 т. / за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – Т.1. – 2005. – 823 с; Т.2. – 2006. – 863 с.
3. Караванський Святослав. Два правописи – одна мова (правопис у діаспорі та правописи в Україні) // Урок української. – 2002. – №10. – С.27–31.
4. Найголовніші правила українського правопису (1921) // Історія українського правопису XVI – XX століття. Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 306–315.
5. Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX–початку XXI ст. – К, 2002. – 115 с.
6. Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія **г** // Мовознавство. – 1990. – №6; 1991. – №1–3

7. Проект „Українського правопису” 1926 року // Історія українського правопису XVI – XX століття. Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 426–448.
8. Тараненко О.О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 3–9.
9. Українська мова. Енциклопедія. – К.: “Укр. енцикл.”, 2000. – 752 с.
10. Український правопис // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови – стереотип. вид. – К.: Наук. думка, 2003. – 240 с.
11. Фаріон Ірина. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. – Львів, 2004. – 115 с.

Complicated cases of the foreign anthroponimic transliteration based on the using special ways of the Ukrainian language are analyzed in the article. The author critically examines main rules of the modern Ukrainian orthography as for the transliteration of the foreign proper names. Orthographic statements leaning upon the Ukrainian tradition and modern eloquent practice are proposed.

Key words: transliteration, graphics, anthroponim, words of foreign origin, orthography.

УДК: 81'373.611

ББК: 81.411.2-211

Ірина Джочка

СЕМАНТИКО-ВАЛЕНТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ

У статті досліджується континуум фразеологічних одиниць української мови з семантикою неозначеної кількості. Встановлено семантичну структуру фразеосемантичного поля “Кількість”. Проаналізовано валентний потенціал досліджуваних фразем, розглянено семантико-граматичні обмеження щодо сполучуваності фразеологізмів з іменниками та дієсловами.

Ключові слова: категорія кількості, фразеологічна одиниця, сполучуваність, сема, варіантно-синонімічна група.

Усі мови світу диференціюються не тільки за лексичним складом, а й за особливостями граматичної структури – системи граматичних категорій, граматичних значень та граматичних форм. Тотожні граматичні категорії можуть мати різні засоби вираження в різних мовах. Однак у мовознавстві функціонують і категорії іншого типу, не пов’язані з окремими словами чи їхніми формами. Засобами їх вираження можуть ставати як окремі лексеми, так і словосполучення або речення. Такими виступають у лінгвістиці поняттєві категорії, які сприймаються як універсальні, характерні для всіх або ж для абсолютної більшості мов. Однією з таких категорій, яку кваліфікують як атрибутивну, виступає категорія квантитативності. Вона виявляє себе у різних лексико-граматичних класах слів, перетинаючись не тільки зі сферою атрибутивності, предикативності, але й зі сферою предметності, утворюючи поняттєві категорії одиничності та множинності [8, 385].

Як і будь-яка сукупність певних одиниць, об’єднаних на основі спільних чи подібних елементів, поняттєві категорії характеризуються “польовою” структурою, з ядром і периферією в складі відповідного функціонально-семантичного поля. Як граматичне ядро поняттєвої категорії виступає відповідна їй граматична категорія, наприклад, категорія квантитативності співвідноситься з категорією числа [8, 385].

Апріорі відомо, що універсальним засобом вираження числа на граматичному рівні в сфері предметності виступають числівники. Саме ця їхня властивість дала змогу Іванові Вихованцеві трактувати числівник не як слово, а як лексичну морфему, яка разом з іменником становить нероз’єднувану синтаксичну сполуку і виступає єдиним членом речення, що дає змогу говорити про безпосереднє входження числівників у сферу категорії числа. “На базі числівників та взаємодії граматичної категорії числа і мислительної категорії означеності / неозначеності відбувається семантичне збагачення категоріального змісту числа значенневими компонентами категорії означеності / неозначеності. У зв’язку з цим посилюється поляризація неозначеного числа / означеного числа. Числівники роблять так звані морфологічно множинні іменники формами з реальною одиничністю або з реальною (в останньому випадку й означеною) множинністю” [2, 68]. Отже, числівники виступають репрезентантами насамперед поняття визначеної кількості, точно

окресленої. Поняття неозначеної кількості має в граматичній структурі української мови свої засоби вираження. Таким засобами найчастіше виступають нумералізовані іменники [5] та прислівники [3, 164-166], а також фразеологічні одиниці.

Об'єктом нашого дослідження стали фразеологічні одиниці на позначення кількості, дібрані методом суцільної вибірки з фразеологічного словника української мови. Зазначені ідіоми вже були об'єктом лінгвістичних студій [6; 11], однак сполучувальні особливості фразем на позначення кількості, які безпосередньо корелюють з їх семантикою, ще не були предметом окремих мовознавчих досліджень.

В українській лінгвістиці запропоновано в найбільш узагальненому вигляді ономазіологічну систематизацію української фразеології, яка передбачає розподіл усіх фразеологічних одиниць між трьома фразеотематичними групами ("Людина", "Абстрактні відношення", "Природа"), які в свою чергу поділяються на фразеосемантичні поля [14, 53]. Так, фразеотематична група "Абстрактні відношення і поняття" включає такі фразеосемантичні поля: "Можливість", "Простір", "Кількість", "Якість" [14, 55].

Фразеосемантичне поле "Кількість", як зазначають автори "Фразеології сучасної української мови", об'єднує варіантно-синонімічні групи "дуже багато" і "дуже мало" [14, 55]. Більш детальну семантичну класифікацію аналізованих фразеологічних одиниць подає С. Кравцова. На її думку, фраземи, які в українській мові передають значення кількості, "виражають різноманітні кількісні відношення: 1) повну відсутність (когось) чогось – "нічого (нікого) нема": *ні макової росини, ні душі...*; 2) абсолютну кількість – "абсолютно всі (все)": *усі як один, усі й уся...*; 3) точно визначену кількість, відповідну певному числу – "13": *чортова дюжина*; 4) точно визначену кількість, відповідну потрібній – "стільки, скільки треба": *ні більше, ні менше, тільки й усього, всього-на-всього*; 5) надмірну кількість – "надто багато": *лопатою не перевернеш, по горло, яблуку ніде впасти...*; 6) достатню кількість – "багато": *скільки сягає око, скільки завгодно*; 7) недостатню кількість щодо необхідної – "менше, ніж треба": *крапля в морі, крапля по краплі*; 8) взагалі недостатню кількість – "мало, дуже мало": *мов кіт заплакав, на пальцях порахувати можна...*" [6, 22-23].

Вважаємо доцільним, зважаючи на вибраний нами предмет аналізу, семантичний континуум досліджуваних одиниць поділити на чотири варіантно-синонімічні групи:

1) **надмірна кількість** ("дуже, надто багато, велика кількість, безліч"): *як бджіл по весні; як (мов, ніби і т. ін.) бджіл у вулику; як зірок на небі; як листу на дереві; як маку; як макового цвіту (на городі); як макового зерна; як (мов) оселедців у бочці; як (мов) грибів після дощу; як снопів на возі; як тієї сарани; як сміття; як трави; як ряски; як рясту; як у бочці огірків; як насіння в соняшнику; як реп'яхів на собаці; як у реп'яхах; як мурашині; як мурашви; як з рукава; як з мішка; як з рога достатку (Амальтеї); як (мов, ніби і т. ін.) мішок розв'язався, перев. з чим, жарт.; як (мов, ніби і т. ін.) за (на) гріш маку; як воду, з сл. пити і под.; як (мов, ніби і т. ін.) Мартин мила, з сл. набратися, налігатися, зневажл.; і на воза не вбереш; сипати словами [як (мов, ніби, наче і т. ін.) горохом]; хоч (хоть) греблю (гать) гати; хоч возом вози; хоч лопатою горни (греби,*

загрібай і т. ін.); хоч відбавляй; хоч купайся; хоч конем грай; голці (яблуку, яблукові) ніде впасти; ніде [й] голки (пальця) встромити (просунути); ніде [й] голки (пальця) встромити (просунути); ніде пальцем просунути; курці ніде клюнути; ніде курці ступити; ногою ступити (стати) ніде; дівати нікуди; аж (так і) кишить; кишка кишити; напхом напхано; битком набито; як набито; роєм роїтися; тьма-тьмуца; сила-силенна; купа (купою) на купі; хмара хмарою; кишеня не сходиться, зі сл. грошей і т. ін.; і кури не клюють, зі сл. грошей, у кого; і собаки не їдять, у пельку не лізуть, зі сл. гроші, грубо; лопатою горнути (гребти, загрібати і т. ін.) переважно зі сл. гроші; лопатою не перевернеш; не лічити / не злічити кого, чого; не лічено / не злічено кого, чого, нар.-поет.; ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати (не списати), фольк.; не міряно; й голці (яблукові, яблуку) ніде впасти; не було де і яблукові впасти; й голки нема де кинути; губити лік; не знати ліку; нема (немає) ліку (числа) кому, чому; нема (немає, не було) відбою від кого – чого; нема (немає, не було, не видно) кінця-краю (кінця, ні кінця, ні краю, краю); чого (кого) тільки (там) нема (немає, не було); три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні], з сл. наговорити, наказати, набалакати і т. ін.; три мішки усячини, з сл. наговорити, наказати, набалакати і т. ін.; сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні], жарт., з сл. наговорити, наплести і т. ін.; сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки, жарт., з сл. наговорити, наплести і т. ін.; сім мішків гречаного Гаврила, жарт., з сл. наговорити, наплести і т. ін.; сім міхів горіхів, гречаної вовни, жарт., з сл. наговорити, наплести і т. ін.; тисяча і одна; цифра кругленька (кругла); повний (повен) мішок чого, жарт.; повна голова; повна хата; повна торба; торба лиха і мішок біди; повна (набита, не порожня і т. ін.) кишеня (калитка); набитий гаманець; до бісового (чортового, бісячого) батька; до біса; до ката; до чорта; до дідька; до гибелі; до хріна; на всю губу; через край; непочатий край; без ліку (лічби) кого, чого і без додатка; без міри; без краю; без числа; трохи не по кісточки; по [саме] горло, з сл. бути, мати і т. ін.; по маківку; по [саму, самісіньку] зав'язку; по коліна; по вуха; по тім'я; по шию; в коліно; з горою; з гаком; з лишком; скільки душі завгодно; скільки душа забажає (запрагне, захоче, потребує і т. ін.); чого душа бажає (хоче, прагне і т. ін.); скільки сягає око; скільки влізе; як повна чаша; повна чашечка;

2) **абсолютна кількість** ("абсолютно всі (все)": *нема (немає) того в (на) світі, чого (б) не з дієсл.; нема (немає) того, щоб не...* з дієсл.; *тільки (хіба, лиш) пташиного молока нема (немає, не вистачає, бракує і т. ін.); до кола; до нитки; до тла; до останнього шеляга;*

3) **недостатня кількість** ("мало, дуже мало"): *та й по всьому; та й тільки всього; тільки й того; тільки й усього; всього-на-всього; не гурт, діал.; не гук, діал.; з горобину душу; як шилом патоки вхопити; як (мов, ніби і т. ін.) кіт заплакав; кіт заплакав; як (мов, ніби і т. ін.) шилом юшки вхопити; із заячий хвіст; із (на) заячий (гороб'ячий, горобиний) скік; і котові на сльози нема (немає, не вистачить); ніде (нема де) й голкою штрикнути; й голці ніде впасти; курці ніде клюнути; і кішки нема чим годувати; і (ні, ані) копійки (зламаної, мідної, щербатої) (зламаною гроша, шеляга) нема (немає, не було) за душею (рідко при душі) у кого; на щербатий гріш (шаг) чого; на макове зерно; вітер в кишенях; порожня (пуста, бідна і т. ін.) кишеня (калитка); пустий гаманець; без шеляга за*

душею; з пустою (з порожньою, з бідною і т. ін.) кишенею; з пустою (з порожньою, з бідною і т. ін.) кишенею;

4) **повна відсутність чогось** (“нульова” кількість): ні (ані, і) краплі (краплини, крапельки і т. ін.); і (ані, ні) [ламаного, щербатого, залізного і т. ін.] шага... не мати; ні (ані) гич; ні на шеляг; ні душі; ні макової росини; ні йоти; ні копійки; ні пилки (ні пилки); ні шерстини; ні крихти; ні (ані) шеляга; ні кола, ні хвоста; ні двору, ні тину; ні кола, ні двора; ні чорта; ні біса; дідька лисого; під мітлу; без шеляга за душею; без шеляга при душі; ніяка собака; як в решеті води; як (мов, ніби) з цапа (з козла) молока (вовни); як у карася вовни; дірка з бублика; і на позір нема; і на ніготь; і спомину нема; свищі в борці; нема (немає, не було) і заводу (в заводі) кого, чого; нема (немає) чого в рот покласти; класти зуби на полицю; на зуб нічого покласти; вхопити в обидві жмені, ірон.

Зауважимо, що в багатьох теоретичних дослідженнях з фразеології досить поширеними є класифікації за граматичним принципом (Л. Авксентьев, В. Архангельський, М. Демський, В. Жуков, О. Кунін, І. Лепешев, О. Молотков, О. Федоров та ін.). Такий підхід “базується на співвіднесеності фразеологічних одиниць із певними частинами мови і передбачає визначення лексико-граматичної природи стрижневого слова” [1, 51-52]. М. Алефіренко пропонує враховувати при такій класифікації кілька факторів: “характер фразеологічного значення фраземи; ступінь десемантизації та ідіоматизації її компонентів; морфологічні властивості граматично стрижневого компонента; тип структурно-граматичної моделі вільного словосполучення-прототипу; граматичні значення службових частин мови в структурі фраземи; ступінь граматичної ідіоматизації фраземи; ... синтаксичні властивості фразем, зокрема специфіка їх синтаксичної дистрибуції й синтаксичних функцій у реченні” [Цит. за 14, 132].

Урахування цих факторів дало змогу дослідникам виділити такі розряди фразеологічних одиниць: іменникові, дієслівні, прикметникові, прислівникові та вигуківі [14, 132-135, 9, 126-150]. М. Демський, окрім зазначених, виділяє ще займенникові [4], а І. Лепешев – модальні [7]. Таким чином, питання про кількість розрядів залишається ще не до кінця з’ясованим. Не ставимо собі за мету розв’язати це завдання, однак хотілося б звернути увагу на те, що в жодній з проаналізованих вище класифікацій не відображені досліджувані нами фразеологічні одиниці, які доцільно було б додати до перелічених розрядів як числівникові, або квантитативні. Визначальним при цьому, звичайно ж, виступатиме семантичний критерій. Підтвердженням цієї думки є зокрема й принцип виділення числівника як частини мови на основі домінантного семантичного критерію [3, 151-157].

Як було вже зазначено, досліджувані фразеологічні одиниці на позначення неозначеної кількості поділяємо на чотири варіантно-синонімічні групи. З самого терміну “варіантно-синонімічна група” випливає, що кожна з фразем у складі окремої підгрупи вступає з іншими в синонімічні відношення. “Семантична спільність, на основі якої ґрунтується фразеологічна синонімія, не означає, що фразеологічні одиниці синонімічного ряду є семантично тотожними, адекватними. Об’єднуючись спільним значенням, фразеологічні синоніми різняться певними синтаксичними відтінками” [1, 75]. На те, що семантична

відмінність між синонімічними фразеологічними одиницями виникає під впливом закладеного в них образу та постійного сполучення їх з певним колом слів, вказує й Л. Скрипник [10].

Диференційною ознакою щодо сполучуваності фразем на позначення кількості з певним колом понять виступає лексико-граматична категорія істоти / неістоти. Найбільшим валентним потенціалом характеризуються ті фразеологічні одиниці (ФО), які здатні поєднуватися як з назвами істот, так і номінаціями неживих предметів та водночас не обмежені у валентних зв’язках із дієсловами. В межах варіантно-синонімічної групи “надмірна кількість” (“дуже, надто багато, велика кількість, безліч”) такими виступають ФО: як зірок на небі; як бджіл по весні; як листу на дереві; як маку; як мурашині; як мурашви; аж (так і) кишить; тьма-тьмуца; сила-силенна; повна хата; як (мов, ніби і т. ін.) за (на) гріш маку; хоч (хоть) греблю (гати) гати; хоч відбавляй, хоч лопатою горни (греби, загібай і т. ін.), до гибелі; губити лік; не знати ліку; нема (немає) ліку (числа); нема (немає, не було, не видно) кінця-краю (кінця, ні кінця, ні краю, краю); не лічити; не лічено / не злічено; ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати (не списати); без ліку (лічби) та ін. Порівняй: – Чому не йдеш заміж, Олесю? – питає стара тітка. – Женихів у тебе, хвалить Бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати (М. Вовчок); А гриби у вас є? – Хоч греблю гати, коли знаєш місце (М. Стельмах); – А за що ж ви п’єте? – А тобі яке діло?.. Он бач. Добра була повна хата, а тепер одна пустка зосталася!.. (П. Мирний); – Що ж ви нічого не робите слабій? – Забір махнув рукою. – Де там нічого... Ворожок та шептук була повна хата... (М. Коцюбинський); – Ну, не кендюх! Сидить собі у хаті. А там баршень аж кишить. Збирайся та ходімо (П. Мирний); – Річки – так і кишать рибою! (П. Мирний); А людей, людей! Без ліку, та все чужі – минають і не глянуть на тебе (М. Вовчок); Тут землі щедрі, Тут річок без ліку (Л. Костенко).

Семантико-граматична структура деяких ФО, окрім семи кількості, включає й сему локативності: “багато людей” ↔ “мало місця”. До фразем із вказаною семантикою відносимо такі: голці (яблуку, яблукові) ніде впасти; ніде [й] голки (пальця) встромити (просунути); ніде [й] голки (пальця) встромити; ніде пальцем просунути. (просунути); курці ніде клюнути; ніде курці ступити; ногою ступити (стати) ніде; ступнути ніде. Порівняй: А там [на базарі] людю – яблукові ніде впасти! (А. Дімаров); В клубі народу, що ніде голці впасти. Люди сиділи на лавах, стояли під стінами (М. Зарудний); Ото ж людей на улиці і коло хати – ніде й голки встромити (М. Вовчок); На завтра ... пішли [пішани] до пана в Красногорку. Прийшли: стали в дворі коло танку – повнісінький двір, ніде голки просунути (П. Мирний); Людей найшло [на весіллі] видимо-невидимо.. Сказано: ніде пальцем просунути ні в хаті, ні на дворі... (П. Мирний); Диких качок було стільки, що ніде курці клюнути (“Вечірній Київ”); Хати ліпились одна побіля одної, а на городі – курці ступити ніде було (А. Головка); Ідеш, а на землі ніде ногою ступити: гнізда, яйця, голенькі пташата плутаються в траві, одні вже вбираються в пух, а ті лише вилуплюються (О. Гончар); А квітник біля хати – це вже Гайчине діло. Стільки квіток, що й ступнути скоро ніде буде (Б. Грінченко). Зазначені ФО, як бачимо з наведених прикладів, не мають обмежень щодо сполучуваності з назвами істот / неістот.

Більшість ФО мають обмеження щодо поєднання з певним колом денотатів. Частина з них валентно пов'язана тільки з назвами неістот або взагалі обмежена сполучуваністю зі словами конкретної, визначеної семантики. Так, тільки з лексемами на позначення неістот поєднуються такі ФО: *хоч возом вози, хоч лопатою горни, хоч купайся, не міряно, скільки душі завгодно, скільки душа забажає (запрагне, захоче, потребує і т. ін.), і собаки не їдять; повен мішок, трохи не по кісточки, в коліно, по коліно, з горою, з гаком, як з рога достатку (Альматеї), як (мов, ніби і т. ін.) мішок розв'язався* тощо.

Максимальні обмеження щодо заміщення окремих понять властиві групам ФО, які передбачають поєднання тільки з лексемами певної, чітко окресленої семантики. Так, тільки стосовно *грошей* вживаються фраземи *кишеня не сходиться, і кури не клюють; у пельку не лізуть; лопатою горнути (гребти, загібати і т. ін.); повна (набита, не порожня і т. ін.) кишеня (калитка); набитий гаманець*, наприклад: *Грошей – і кишеня не сходиться* (Українське прислів'я); *Полясяться усі домашні на Сизоненка: в нього грошей кури не клюють* (М. Стельмах); *Сказано, діду, що ти великий багач, по сто мітлів щотижня продаєш, гроші лопатою загібаєш* (І. Франко);

Валентність ФО *три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні]; три мішки усячини; сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні]; сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки; сім мішків гречаного Гаврила; сім міхів горіхів, гречаної вовни; повен міх* передбачає поєднання тільки з дієсловами на зразок *наговорити, наказати, набалакати* і т. ін. Семантична структура вищезазначених ФО характеризується накладанням сем кількості та предметності (“багато” ↔ “слова”). Вказаним фраземам здебільшого властивий ще й відтінок жартівливості. Наприклад: – *Ваша жінка приїхала сюди й наговорила сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки* (І. Нечуй-Левицький); *Наговорив сім міхів горіхів, гречаної вовни, – та всі неповні* (Українське прислів'я) – *Та не слухайте гемонську бабу! Вона вам наговорить три мішки гречаної вовни і всі неповні!* – *гримнув на жінку Іван Бондар* (М. Стельмах); – *Наговорили, набалакали вам три мішки усячини про мене?* (М. Стельмах); *Набалакали повен міх*.

Обмеження на сполучуваність з дієсловами певної семантики характерна й для ФО *як з рукава, як (мов, ніби) з мішка (з лантуха)*, порівняй: *Називала її [Пазю] всіляко. Всі зневаги, які знала змалечку і яких вивчилася в місті, сипалися тепер з її [Варвари] рота, як із рукава* (Л. Мартович); *Обід був веселий, гомінкий. Кирило сипав як із рукава: про “бариню”, ..про порошки для апетиту* (С. Васильченко); [Канупір:] *Слухаєш-слухаєш його, аж голова тобі почне макітритись, а він сипе та й сипе як з мішка* (М. Кропивницький); *Шляхта кричала, твалтувала. Проекти, один одного дивніші, сипалися, як із мішка, виникали щохвилини й щохвилини гасли* (Г. Хоткевич); *Де-не-де тротуар чистили від снігу, хоч згори, мов з мішка, сипався новий, вкривав прочищені місця* (М. Томчанин); *У той день вони [рекорди] сипалися, як із мішка* (В. Собко).

Вибірковість та обмеженість щодо лексико-граматичних “партнерів” властива й деяким іншим ФО із семантикою кількості. Фразеологізм *як грибів після дощу* має, крім значення “багато”, ще й відтінок “швидко”: *Товариства виникали тоді по селах, буквально як гриби після дощу*

(В. Минко); *Невеличкі хатки кругом дворища неначе гриби виростали* (П. Мирний). Фраземи *по маківку, по самісіньку зав'язку, повна голова* поєднуються переважно з іменниками *справи, клопоти, турботи* тощо, наприклад: *Роботи по маківку*; [Дончак:] *Яка нужда пригнала тебе сюди?..* [Марко:] *Справи пригнали, Степане Петровичу.* [Дончак:] *Да тепер у кожного по зав'язку справ* (М. Стельмах); *Роботи й клопоту* [в Перегуді] *повна голова* (В. Кучер).

Таким чином, більшість із проаналізованих фразеологізмів варіантно-семантичної групи “надмірна кількість” можуть сполучатися з широким колом денотатів й не мають обмежень у валентних зв'язках з дієслівними лексемами. Семантика частини фразем впливає на їх валентний потенціал, звужуючи коло денотатів або у сфері назв-істот, або назв-неістот. Відзначено також випадки лексичної конкретизації як субстантивів, так і вербативів, поєднуваних з аналізованими фразеологічними одиницями (як у *реп'яхах* – із сл. *боргах*, як *Мартин мила* – зі сл. *набратися, налигатися* і т. ін., у *пельку не лізуть* – із сл. *гроші* тощо).

Подібні семантико-валентні відношення характерні й для варіантно-синонімічних груп “абсолютна кількість”, “недостатня кількість”, “повна відсутність чогось”, однак перспективними видаються дослідження, метою яких стало б з'ясування специфіки та особливостей семантичних та валентних характеристик зазначених фразеологічних одиниць. Доцільним та актуальним стане й аналіз семантико-граматичної структури компонентів фразеосемантичного поля “Кількість”.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – Харків: Вища школа, 1983. – 137 с.
2. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Л.: Просвіта, 1994. – 62 с.
5. Джочка І. Ф. Субстантивні лексеми з семою кількості в сучасній українській мові // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV – XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 324 – 328.
6. Кравцова С. І. Стилiстична характеристика фразеологічних одиниць зі значенням кількості // Українська мова і література в школі. – 1979. - № 11. – С. 22 - 26.
7. Лепешаў І. Я. Фразеологія сучаснай беларускай мовы. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
9. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 281 с.

10. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наука, 1973. – 280с.
11. Фещенко М. М. Числівникові фразеологічні вислови // Лексикологія та лексикографія. – К., 1969. – С. 121 - 131.
12. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наук. думка, 1999.
13. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Слов.-довід. / Укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003. – 735 с.
14. Ужченко В. Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Continuum of phraseology units of Ukrainian with semantics of indefinite quantity is explored in the article. The semantic structure of the phraseology-semantic field "Quantity" is set. Valency potential of explored is analysed limitations concerning compatibility of phraseological units with nouns and verbs.

Key words: *category of quantity, phraseology unit, compatibility, variant-synonymous group.*

УДК: 811.161.2'373.611

ББК: 81.411.1-3

Оксана Скварок

ДЕРИВАЦІЙНІ ІНТЕНЦІЇ ТВІРНОГО СЛОВА У ДІЯЛЬНІСНО – ДИНАМІЧНОМУ ПРЕДСТАВЛЕННІ ЙОГО СЕМАНТИКИ І ПРИРОДИ ПОХІДНОГО СЛОВА

Новий і перспективний напрямок словотворчих студій – основоцентричний – вимагає творчого аналізу семантичних функцій твірної основи. У статті розкривається поняття дериваційної інтенції твірного слова як однієї з основних його ознак.

Ключові слова: *дериваційні інтенції, твірне слово, похідне слово, відношення мотивації, словотвірне значення, словотвірна семантика.*

Характерною ознакою сучасної мовознавчої науки є відхід від дослідження мовних явищ у статичності до їх вивчення у динаміці, в процесі породження. Сьогодні ні в кого, мабуть, вже не викликає здивування поняття “словотвір як діяльність”. Діяльнісний аспект вивчення словотвору як важливої складової мовної системи реалізується в контексті функціонального опису мови. Відтак основною тенденцією найновіших досліджень словотвірної семантики є намагання відобразити її динамічну структуру, моменти становлення, формування, розвитку, взаємопереходи семантичних категорій у процесі комунікації. Дослідження словотворчих процесів семантичних перетворень мовних одиниць підтверджують той факт, що семантика не членується на рівні, які відповідають формальній стратифікації мови, і що “вона має власну організацію, багато в чому ще недостатньо зрозумілу і навіть в чомусь загадкову” [4, 3]. Останнє знаходить підтвердження особливо у дослідженнях дериваційно-сміслових трансформацій твірного слова в основоцентричному словотворі. Отже, основоцентричний аспект вивчення лексичної деривації спрямований на діяльнісну інтерпретацію семантики твірного слова в актах деривації. Тут словотвірну семантику цікавить, як відбувається поєднання смислів вихідного поняття, яке позначається твірним словом, і поняття, яке іменується, а в результаті, як конструється смислова структура похідного слова. Самі “смисли слів розглядаються перш за все як психічні феномени, що втілюють за допомогою мови концептуалізацію людиною оточуючого її світу” [12, 3]. Таке розуміння елементів смислу слова відповідає цілям і завданням дослідження сучасних проблем словотвірної семантики, центральною з яких, як уже зазначалося, є проблема модифікації, трансформації семантики твірного слова у відповідь на смислове завдання акту номінації, і передбачає реальну взаємодію лінгвістики і психології пізнавальних процесів. “Враховуючи тісний зв’язок номінативної і когнітивної діяльності, одержані дані виходять за межі чисто лінгвістичного інтересу і дають змогу з’ясувати окремі сторони пізнавальної діяльності людини, структури мисленнєвого освоєння навколишнього світу” [3, 166]. Інтерпретація актів номінації як складних мисленнєво-мовленнєвих процесів, що не піддаються безпосередньому спостереженню, потребує, отже, звернення і до психічних, перш за все пізнавальних процесів. Це допомогло б зрозуміти,

як відбувається поєднання смислів “старого” і “нового” поняття і які в результаті встановлюються у мові семантичні відношення між твірним і похідним словом. А враховуючи, як уже зазначалося, те, що вивчені мовні відношення фіксують відношення між об'єктами, які існують у позамовній реальності, і відображають через мову нашу концептуалізацію предметного світу, в їх опис логічно включати інформацію про світ реалій, екстралінгвістичні відомості. Похідне слово власне позначає предмети, явища через встановлення відповідного зв'язку між цим предметом, явищем дійсності та іншими. При цьому похідне слово виступає як зовнішнє явище, що вимагає розкриття свого психологічного змісту. Оскільки специфіка психолінгвістичного підходу до одиниць мовленнєвої діяльності виражається у розкритті їх як процесів, то для дослідження природи семантичного відношення між твірним і похідним словом, для динамічного представлення семантики похідного слова слід насамперед виявити такий процес, що стоїть за дериваційними інтенціями твірного слова (далі – ДІТС) – оперативною мовленнєвою одиницею у нашому представленні.

Дериваційні інтенції твірного слова, що є предметом нашого дослідження, – нове лінгвістичне поняття в контексті основоцентричного словотвору, пов'язане з функціональною характеристикою твірного слова. Під дериваційною інтенцією розуміємо зумовлену екстралінгвістичними чинниками функціональну спрямованість елементів смислу твірного слова на встановлення певного типу відношень між семантичними величинами, покладеними в основу номінації. Це лінгвістичне явище, як і новий у метамові опис процесуальної природи словотвору термін – дериваційні інтенції твірного слова, у своїй генезі пов'язаний з уявленнями про мову і її елементи як діяльнісні субстанції.

Ми не є оригінальними, а швидше віддаємо данину традиції в тому, що у своїх розвідках робимо екскурс до витоків вивчення діяльнісного характеру мови, а саме діяльнісної інтерпретації мови В. фон Гумбольдтом.

У діяльнісному трактуванні мови Вільгельма фон Гумбольдта вона розглядається як творіння діяльності духу або навіть як сама діяльність духу. Вічно повторювана робота духу, яка намагається втілити окремі звуки у вираз думки. В діяльнісній концепції мови вченого все може діяти – дух, людина, мова. А отже, мова визнається як самодіяльна сила. “Мови, – говорить вчений, – нерозривно зв'язані (*verwachsen sind*) з внутрішньою природою людини і швидше вихоплюються з неї самодіяльно, ніж творяться нею довільно” [2, 410].

В. фон Гумбольдт, розглядаючи в якості продукту (творіння) самодіяльності мови слово, інтерпретує його як межу, до якої мова самодіяльно формується. Власне у слові мова дає свій готовий продукт. Однак, віддаючи перевагу творчій діяльності мови, вчений робить дуже важливий висновок: “Окрім своїх уже сформованих елементів, мова у своїй набагато більш важливій частині складається зі способів, що дають можливість продовжувати роботу духу і накреслюють для цієї останньої шляхи і форми. Її елементи, набуваючи стійкої оформленості, утворюють в певному розумінні мертву масу, але маса ця несе в собі живий паросток безмежної визначеності (*Bestimmbarkeit*)” [2, 82]. Отже, діяльнісному уявленню може підлягати і сама мова, і будь-який елемент її структури.

Діяльнісне трактування у Гумбольдта отримують також закони мови, які інтерпретуються вченим у вигляді особливих шляхів, якими йде діяльність духу при утворенні мови.

З огляду на предмет дослідження у нашій статті розглядається основна дериваційна одиниця в основоцентричному словотворі – твірне слово – як діяльнісна субстанція в дії словотворчого механізму мови. За твірним словом закріплюється статус такої функціональної словотворчої одиниці, яка здатна виявляти залежно від своєї смислової структури і смислового завдання номінації ті чи інші дериваційно спрямовані інтенції, наміри, або актуалізацію того чи іншого релевантного для здійснення акту деривації елементу смислу. Дериваційні інтенції, в термінах В. фон Гумбольдта, є спосіб репрезентації твірним словом своєї діяльнісної сутності.

В. фон Гумбольдт доводить, що творення мови, її розвиток є внутрішньою потребою людства (а не лише зовнішньою, тобто потребою комунікації) і що ця потреба лежить в самій природі людського духу і є необхідною умовою для розвитку сил духу і набуття дару світоспоглядання. Адже за кожним мовотворчим актом людини, «за кожним текстом стоїть мовна особистість, яка володіє системою мови» [6, 27]. Сам же продукт мовотворчої діяльності людини залежить від рівня її мовної компетенції. Мова як система і мовна компетенція мовців – ці два компоненти включає у своє розуміння мови як діяльності і О.А. Земська. “Ми не відмовляємося від вивчення мовної діяльності окремих мовців і соціуму, від розгляду питання про те, як мовець, спираючись на систему мови і використовуючи свою мовну компетенцію, будує слова і тексти” [5, 5].

Цікавим, на наш погляд, прикладом у цьому контексті є виявлений нами оригінальний “лінгвістичний дослід” львівського художника В.Кауфмана і письменника Віктора Неборака у їх спільному інтерв'ю газеті “Експрес” перед відкриттям виставки “Лапання часу” В.Кауфмана у МО “Дзига” (Ярина Коваль. “Влодкауфман. “Лапання часу”, газета “Експрес” від 31 серпня 2000 р.). Розмірковуючи про категорію часу, його сталість, митці виявили через набутий дар світоспоглядання особливе відчуття часу, своєрідне його усвідомлення.

Мабуть, одвічне бажання людини вирватися з часових рамок, відчутти себе поза часом, поза його владою, а навіть оволодіти ним самим, зматеріалізувати час неминуче веде до потреби номінувати такий свій стан, свої відчуття. Абстрагування митця, його духу від оточення, реальності знаходить вираження в процесі індивідуальної номінації в таких авторських новотворах: “позачасся”, “позачасовість” (СУМ подає прикметник *позачасовий* з позначкою *книжн.* у значенні “який існує поза часом, не зумовлений категорією часу»), “часотворчий”, “часопростір”, “часовий” (у значенні “смертний, якому відведений певний час для існування”). Такі часові категорії виникають у свідомості письменника і художника, коли вони філософствують на часову тему: про намагання людини абстрагуватися від часу, перейти у стан *позачасовості*, опинитися в якомусь іншому вимірі – у *позачассі*, а також задумуються над *часотворчою* роллю витворів мистецтва і над тим, що «кожен простір потребує свого часового існування і разом вони породжують цілком іншу духовну інстанцію» – особливий *часопростір* для митця, але який, на жаль, також не безмежний і не вічний, бо людина є смертна, тобто *часова*.

У цих роздумах на часову тему, за влучним висловом журналістки, “з’явився ще один – словесний – експонат колекції засобів подолання часу, хоча в експозицію виставки він не потрапив”. Як бачимо, цей “словесний експонат” хоча і не фіксується словниками, але він є, він існує, нехай навіть тільки в незузальному своєму вияві. Ми спостерігаємо тут, за словами О.А.Земської, “використання словотвору як творчого, естетичного початку у “мовній грі” [5, 5]. Проаналізованим вище словам ми надали статус okazionalizmiv. Хоча, вважаємо, їх можна розглядати і як потенційні слова (про розмежування класів слів у сфері незузального словотворення див.: Земская, 1992). Та нам зараз важливий не статус цих слів, а сам факт їхньої появи, оскільки такі випадки індивідуального словотворення є виявом не тільки мовної компетенції мовця, його особистого мовотворчого потенціалу, що, безперечно, є цікавими фактами і як такі стають предметом окремого вивчення, але й свідчать про скриті словотворчі потенції того чи іншого слова в якості твірного. Тому О.А.Земська у відповідь на питання, чи доцільно okazionalizmi розглядати в праці, що вивчає дію словотворчого механізму мови в його системних виявах, переконує: “Okazionalizmi характеризують зовсім інший аспект вивчення мови – творчий, індивідуальний, естетичний: вони реалізують індивідуальну творчу компетенцію мовця. Вони орієнтовані не на правила, спільні для всіх носіїв мови, але на здібності індивідуума використовувати можливості, закладені в системі мови. Okazionalizmi показують, на що здатна мова при народженні нових слів, які її творчі потенції, глибинні сили” [5, 180]. Тобто розкривають діяльнісно-творчий характер семантики твірного слова.

Кожне словесне значення має складну організацію, обумовлену його багатофункційністю, і кожній функції відповідає “своя” семантична модель (наприклад, номінативну функцію обслуговує “словниковий” тип лексичного значення). “Дериваційну функцію слово виконує завдяки своєму мотиваційному значенню. Мотиваційні значення відображають “той сам світ”, але з інших позицій. В центрі уваги опиняються відношення, зв’язки, явища, зокрема і ті, що викликаються до життя соціально-виробничою і власне інтелектуальною діяльністю людини” [13, 19]. Сама ж семантична структура похідного слова на думку В.М.Нікітєвича – це “згусток семантичної енергії” [10, 16]. Цей “згусток” є результатом “живих” дериваційних процесів у напрямку від комунікативної “інтенції (задуму) – до мовної форми реалізації” [7, 7]. Імпульси для виникнення семантичної енергії похідного слова йдуть від твірного, а отже, й саме твірне має дериваційно спрямовану семантичну енергію, яка знаходить свій вихід у ДІТС. Тому для з’ясування семантичної природи похідного слова, для встановлення його словотвірного значення необхідно звернутися не лише до семантики твірного, але й до можливих мовних конструкцій, які відображають ті чи інші відповідні ситуації, для того, щоб з необхідною повнотою виявити номінаційну ознаку, закріплену у похідному слові. Повертаючись до наведених вище незузальних утворень, зауважимо наступне: для усвідомлення, наприклад, внутрішньої форми іменника *позачасся* недостатньо проаналізувати його морфемну будову, бо, як бачимо, послідовність морфів у слові аж ніяк не виражає прямо значення цього слова, яке воно отримало у складній процедурі свого становлення. У

смысловій структурі похідного слова *позачасся* містяться скриті, не відображені його морфологічною структурою семи “вийти”, “у щось чи кудись”, “відчутти себе вільним (від часу)” тощо. Функція базової, спільної з твірним словом частини деривата полягає тут не стільки в збереженні і передачі необхідного для нового імені значення твірного, скільки у “пробудженні уявлення не тільки про мотивуюче слово, але й пов’язаних з ним асоціаціях” [8, 170]. Ці асоціації (а вони, як бачимо, можуть мати дуже індивідуальний характер) експлікуються на синтагматичному рівні у певній мотивуючій дефініції, перифразі. А фразеологізація похідного в таких випадках – це не прирощення значення, а “своєрідне збереження (розрядка автора), хоча і в скритому, імпліцитно не вираженому вигляді, тої інформації, що була пов’язана з лексичною сполучуваністю мотивуючого слова у вихідній мотивуючій структурі” [8, 170]. Отже, пов’язані з поняттям “час” асоціації “пробуджують” дериваційні інтенції слова *час* – відбувається пошук “точок дотику” елементів смислу твірного слова з можливими учасниками мотивуючої структури, або встановлення семантичного відношення на рівні лексичної сполучуваності твірного, як системно передбачуваної, так і потенційно можливої. “Реальні процеси словотворення, підкорюючись загальним правилам, протікають в очевидній залежності від індивідуальних особливостей мотивуючого слова і обумовленою цими особливостями його здатністю вступати у сполучення з іншими словами в рамках предикативного цілого, у складі мотивуючого судження” [8, 170]. Поява подібних за змістом і структурою утворень, навіть таких же незузальних, від інших темпоральних іменників малоімовірна. Тут можна, звичайно, на основі аналізу мовного матеріалу констатувати “голий” факт, що темпоральні абстрактні іменники – назви одиниць виміру часу (напр., секунда, година, тиждень) не творять похідних субстантивів абстрактного значення. В аспекті ономазіологічного словотвору така відповідь неадекватна лінгвістичному факту. Для його пояснення необхідне поєднання онтологічного, пізнавального і власне лінгвістичного моментів. Так, хоча ці іменники не мають конкретного предметного (фізичного) денотата, однак у мові вони “поводять себе” як обчислювальні – їм властиве, на відміну від переважної більшості абстрактних іменників, значення дискретності, і власне воно творить їх смислову (лексико-семантичну) специфіку. “Відсутність у подібних імен узуального значення дискретності означало б, що дані іменники втратили свою смислову (лексико-семантичну) специфіку. Так, абстрактне уявлення міри з семантичної точки зору недопустиме” [11, 126]. На цій основі ґрунтується припущення про можливість віднесення таких іменників до конкретних. До такого висновку приходять зокрема Д.І. Руденко: “Мовні факти свідчать про те, що такі іменники є конкретними, так як необхідно виділяють в континуумі дійсності деякі умовні відрізки, ніби відокремлені один від одного (хвилина + хвилина = дві хвилини – О.С.). Концептуальна природа одиниць вимірювання не суперечить дискретному характеру співвідносних з ними сутностей, більше того – обов’язково передбачає їх “окремість”. Лінгвістично таке становище експлікується у вільному обчисленні імен цього типу, яке розповсюджується на типологічно дуже віддалені одна від одної мови” [11, 126]. Іншим виявом його лінгвістичної експлікації є поява композитів на основі їх числівниково-іменникових

синтаксичних еквівалентів (три хвилини – трихвилинний, п'ять років – п'ятирічка, п'ятиріччя тощо). Аналіз синтактико-семантичних особливостей іменників секунда – рік (секунда, хвилина і т.д.) виявляє семантичні обмеження на утворення від них похідних абстрактного значення через властиве їм узагальнене значення дискретності. Лексема час – інтегральна (родова) одиниця у цій лексико-семантичній групі, вона є найбільш багатозначною з-поміж усіх іменників часового значення і, на відміну від усіх інших членів цієї лексичної групи, виражає поняття часу без обмеження його тривалості, так би мовити, “час взагалі”, їй не властиве значення дискретності. Цим обумовлюється його потенційно можлива дериваційно-сміслова трансформація.

Отже, тільки такий підхід до дослідження процесів утворення вторинних засобів номінації – похідних слів – і їх смислової структури, а саме ономазіологічний, відповідає цілям основоцентричного словотвору, бо передбачає, що це дослідження “можливе з врахуванням відображення цими засобами лінгвістично релевантних властивостей предметів і їх зв'язків в об'єктивній дійсності” [1, 29]. Дослідження, побудоване з врахуванням онтологічних властивостей об'єктів номінації, їх передномінаційного освоєння, вимагає глибокого вивчення смислової структури імен тих предметів, між якими встановлюються зв'язки у об'єктивній дійсності. У цьому зв'язку особливо актуальною є проблема дослідження смислової структури базової словотвірної мовної одиниці – твірного слова. Для виявлення семантичної функції твірного слова у процесі деривації необхідне його системне представлення, яке можливе лише в результаті всестороннього вивчення твірного в усіх трьох парадигмах мовознавчих досліджень – семантичній, синтаксичній та прагматичній. В свою чергу “аналіз того, як відбувається встановлення того чи іншого зв'язку між даним предметом дійсності і іншими, стає засобом зрозуміти природу і сутність словотвірного значення” похідного слова [8, 14], яке є “лише одним із семантичних компонентів у складній структурі лінгвалізації об'єктивної дійсності, опосередкованої поняттєво-категоріальною структурою мислення” [3, 37]. Тому вивчення семантики похідного слова і визначення його словотвірного значення передбачає обов'язково виявлення характеру зв'язку, що фіксується похідним по відношенню до твірного, яке поряд з іншими дериваційними одиницями є виразником словотвірного значення. Характер зв'язку твірного слова з позначуваним предметом, явищем дійсності залежить від ракурсу використання предмета думки, вибраного в якості ознаки найменування. Типи зв'язків між предметами об'єктивної дійсності визначають у мові семантичні відношення твірних і похідних слів, а “встановлене семантичне відношення твірних і похідних імплікує відповідне словотвірне значення, і такий напрямок імплікації і лежить в основі виведення і опису останнього” [9, 34].

З огляду на зазначене, дослідження дериваційних інтенцій твірного слова у їх конкретних проявах – актуалізації того чи іншого релевантного для здійснення акту деривації елементу смислу – допоможе виявленню глибинної сутності словотвірного значення похідного, тобто дозволить простежити, як, в який спосіб слово набуває словотвірне значення і, головне, - для чого. Вважаємо, що введення у дослідження семантичної функції твірного слова у процесах деривації поняття дериваційних

інтенцій твірного слова сприятиме поглибленому розумінню рушійних сил акту номінації, його структури в цілому і відповідає цілям і меті опису дериваційних процесів за схемою “від інтенції (задуму) до мовної реалізації”.

Література

1. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. – Львов: Світ, 1997. – 392 с.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 297 с.
3. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Деривация и семантика: Слово – предложение – текст. Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь: Пермский университет, 1986. – 172 с.
5. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
7. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 116 с.
8. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
9. Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван: Луйс, 1988. – 315 с.
10. Никитевич В.М. Номинативная деривация в отношении к словообразованию и синтаксису // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Материалы III респ. конф. – Гродно: ГГУ, 1990. – 237 с.
11. Руденко Д.И. Имя в парадигмах «философии языка». – Харьков: Основа, 1990. – 397 с.
12. Семантика и катигоризация. – М: Наука, 1991. – 168 с.
13. Янценецкая М.Н., З.И. Резанова. К проблеме внутренней формы слова // Вопросы слово- и формообразования в индоевропейских языках. – Томск: Томский университет, 1991. – 250 с.

A new and perspective direction of word building investigations – basic central – demands the creative analyses of semantical functions of creative basis. The meaning of derivational intention of a creative word as one of its main features is studied in the article.

Key words: *derivational intention, creative word, derivative word, relation between motivated words, word-building meaning, word-building semantics.*

УДК: 811.161.2'42

ББК: 81.411.2-71

Ольга Криницька

ІНТЕНЦІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА РОЗГОРТАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ Й ТАКТИКИ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі драм Миколи Куліша)

У статті обґрунтовано комплексну структуру інтенції, елементи якої детермінують розгортання прагматичних одиниць різного ієрархічного рівня – комунікативної стратегії і комунікативної тактики. Мовленнєвий задум у проекції на кінцеву ціль розглянуто як критерій членування мовленнєвого потоку й ідентифікації його функціональних сегментів.

Ключові слова: інтенція, преактомовленнєва інтенція, актомовленнєва інтенція, постактомовленнєва інтенція, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, комунікативний хід.

Сучасна комунікативно та прагматично зорієнтована лінгвістика визначає пріоритетним дослідження наукових феноменів, що виявляються на перетині міждисциплінарних знань, залучення яких сприяє створенню цілісної картини в описі функціонального навантаження мовних одиниць.

Вивчення мови як засобу спілкування, тобто мови в дії, спонукає до з'ясування принципів і механізмів, що вводять лінгвістичні засоби в інтерактивний контекст, породжуючи комунікативну взаємодію. Ці принципи й механізми, очевидно, варто би описувати як у термінах лінгвістичної теорії, так і з використанням понять суміжних гуманітарних наук: психології, соціології, гносеології, когнітології, аксіології та ін.

Пошук зв'язків між будовою мовленнєвих утворень і відповідною ситуацією спілкування визначив напрям дослідження комунікації як стратегічного процесу. Ключовим вузлом такого дослідження є поняття комунікативної інтенції, яка детермінує комунікативні стратегії і тактики й у своєму описі охоплює дані практично всіх антропозорієнтованих гуманітарних наук. Лінгвістичний розгляд поняття “інтенція” здійснюється під кутом зору її спрямованості з абстрактної когнітивно-прагматичної сфери в конкретну, матеріально виражену площину мовленнєвого акту – текст як структурно-мовну складову спілкування й одночасно результат його кінцевої реалізації.

Особливо доцільною, на нашу думку, у плані лінгвістичного аналізу інтенції є проекція поняття “намір” на художній текст як специфічний вид комунікативної взаємодії, де інтенційні ланки, об'єднані єдиним художнім задумом автора, виступають “відправними точками” дискурсивних смислів, “каркасом” текстового розгортання, важливою умовою цілісності і зв'язності дискурсу.

Онтологічною характеристикою інтенції є її двоплановість стосовно різних рівнів ситуації спілкування: мовного і позамовного. У превербальній комунікативній фазі інтенція трактується як “відомий психологічний стан” [11; 243] і співвідноситься з думкою як когнітивним феноменом і стартером комунікативних дій, що стимулює соціально значущу – комунікативну – інтенцію (за ілюстративним прикладом

Т.Винокур, намір *випити чаю* і намір *запропонувати випити чаю* відрізняються наявністю й відсутністю комунікативної цінності [6; 14]).

Роздвоєння інтенції відбувається на рівні лінгвальної та екстралінгвальної ситуації спілкування, що, власне, і “забезпечує самостійну цінність лінгвістичного аналізу мовця, ...є точкою відліку для спостереження за розвитком мовленнєвої стратегії” [там само; 14-15]. На кожному етапі розгортання ситуації спілкування інтенція є “першою ланкою у ланцюжку вчинків комуніканта” [там само; 14].

Виникнувши у превербальній та реалізувавшись у вербальній комунікативній фазі у вигляді мовленнєвого акту, інтенційний імпульс розгортається далі у поствербальній, власне дієвій площині (так, після озвучення пропозиції почаявати у випадку ствердної відповіді співбесідника ініціатор спілкування виконує *дію, спрямовану на приготування чаю*). Мова, таким чином, іде про постактомовленнєву інтенцію – намір мовця, що виникає після побудови мовленнєвого акту. Йі Ф.Бацевич виділяє поряд із актомовленнєвою (реалізованою безпосередньо у процесі мовленнєвого акту), задекларовуючи двоскладову структуру загальної інтенції мовця [4; 117]. Т.Винокур натомість висуває концепцію про превербальну та вербальну інтенційні фази, зміщуючи акценти з кінцевого на початковий етап інтерактивної взаємодії. На нашу думку, доцільно об'єднати і взаємодоповнити обидва наукові підходи та, залучивши до розгляду всі етапи виникнення інтенції, обґрунтувати її як тричленну структуру:

- *преактомовленнєва інтенція* – намір, що виникає до побудови мовленнєвого акту;

- *актомовленнєва інтенція* – інтенція мовця, що реалізується у момент висловлювання;

- *постактомовленнєва інтенція* – намір, що з'являється після здійснення акту мовлення.

Так, у ситуації чаювання ПРЕактомовленнєва інтенція – *бажання випити чаю* – породжує комунікативну діяльність, активізуючи актомовленнєву інтенцію – *пропозицію випити чаю*, що, у свою чергу, веде до виникнення ПОСТАктомовленнєвої інтенції – *дії стосовно приготування/неприготування чаю*. Кожна з перелічених інтенційних ланок, які в сукупності становлять органічне ціле єдиного інтенційного першопоштовху, має свій “радіус” впливу в інтерактивному процесі, актуалізуючи відповідно психолінгвістичні, власне комунікативні та прагматичні параметри спілкування, задаючи імпульс для розгортання комунікативної ситуації.

Інтенційний поштовх комунікативного процесу (зумовлений мотивом, обставинами спілкування, ймовірнісним досвідом мовця) зорієнтований на прогнозовану модель майбутнього. Співвідносячись із найближчою перспективною дією [4; 116], він детермінує вибір мовленнєвих дій з урахуванням їх планування й наслідку.

Мовленнєве планування безпосередньо пов'язане з контролем за реалізацією плану [8; 99] й у ході мовленнєвої взаємодії передбачає управління інтелектуальними й емоційними процесами слухача в напрямі, релевантному проєктивній цілі мовця. Вплив мети на специфіку й динаміку комунікації описується в термінах комунікативної стратегії (КС) і комунікативної тактики (КТ), співвідношення між якими встановлюється

з урахуванням двох інтенційних детермінант: “мовець насамперед думає про результат свого повідомлення, тобто про його ефективність, і водночас він вираховує “ціну” різних підходів, які у більшій чи меншій мірі відповідають ситуації спілкування” [8; 9]. У такому плані комунікація розглядається в аспекті загальної стратегії (з погляду цілі) та конкретної тактики (з погляду її досягнення).

Перспективний характер інтенції у межах КС інтегрує різноспрямовані іллокутивні сили, скріплюючи їх спільним вектором, сфокусованим на конкретно визначене прагматичне перетворення дійсності. Силові іллокутивні імпульси, репрезентовані окремими, автономними іллокутивними актами, здійснюють індивідуальний внесок у вирішення комунікативного завдання у рамках первинного інтенційного стимулу.

Дискретність іллокуції сегментує мовленнєвий потік відповідно до наявних інтенційних вузлів на роздільні семантико-прагматичні юніти, що не є самодостатніми з погляду досягнення глобальної цілі, а кваліфікуються як взаємодоповнювальні конститuentи втілення комунікативного задуму. Критерієм їх розмежування є комунікативна мета у вузькому, локальному значенні, яка є прямою проекцією інтенційного стимулу цілісного мовленнєвого сегмента. Вона служить для умовної номінації кожного функціонального відрізка комунікативного акту, тобто для прагматичної ідентифікації комунікативних тактик і комунікативних ходів (КХ) (залежно від ступеня глобальності комунікативного наміру). Загальна стратегічна мета номінує й ідентифікує КС в цілому. Порівняймо:

Рина. Ой, Улю, ой, тільки, Улю, і тобі не сором! Я жду тебе, жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. (Докір.) Ти не можеш з'являти собі, що в нас у квартирі робиться! (Повідомлення.) Це ти купила нові рукавички? За скільки..? (Запитання.) Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій уже збожеволів од своєї укрмови, ти розумієш? (Повідомлення.)

Уля. За три сорок!

Рина. І мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або папа його, бо вже третя лампочка перегоріла – так пише по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише! (Повідомлення.)

(М. Куліш “Мина Мазайло”)

Ключова, базова інтенція у наведеному тексті виділена шляхом інтеграції іллокутивних сил висловлювань комунікативного акту, детермінує комунікативну одиницю найбільшого семантико-прагматичного обсягу – КС повідомлення. Периферійні інтенційні імпульси, що виокремлюються у процесі динаміки КС, розгортають ієрархічно підпорядковані загальному стратегічному задуму комунікативні величини – КТ і КХ. Векторна узгодженість/неузгодженість прагматичних компонентів мовленнєвих актів інтеракції виявляє “доцільні”, сприятливі для втілення глобального комунікативного наміру КТ (докір, повідомлення) і “дисонансні”, деструктивні, не спрямовані на основний предмет розмови (запитання).

Субординація КТ і КХ у межах комунікативної стратегії спричинена їх несамодостатністю з погляду досягнення кінцевої мети, а також взаємодоповнювальними і взаємозумовленими відношеннями в

континуумі стратегічного процесу. Тактичні маневри, реалізуючи проміжні цілі, здійснюються з орієнтацією на кінцеву; КХ компонує інтенційний заряд КТ, адаптуючись один до одного відповідно до внесків комунікативного смислу. Граматично хід втілюється в окреме речення, певний тип якого вибирається “не з міркувань того, що ми хочемо виразити цим одним реченням, – ми підбираємо тип речення з погляду того цілого висловлення, яке постає перед нашою мовленнєвою уявою і визначає наш вибір” [2; 275]. Таким чином, утворюється складна ієрархічна система інтенційних поштовхів різного рівня, які мають свою міру конструктивності стосовно досягнення кінцевої мети.

Множинність інтенційних імпульсів, різнобій та накладання їх прагматичних векторів породжують проблему встановлення формальних меж між функціональними одиницями комунікативного процесу. Визначення ступеня локальності прагматичного заряду є умовним і ґрунтується на детальному аналізі комунікативного акту з усіма його складниками. Оскільки “...мовленнєві акти... визначаються виключно в термінах намірів мовця” [13; 364], семантичні “ярлики” комунікативним одиницям різного рівня присвоюються головно з урахуванням мети як проекції мовленнєвого задуму.

Особливий статус мети як визначального еталона характеристики прагматичних фрагментів мовленнєвого потоку відзначають класичні представники теорії мовленнєвих актів. Так, враховуючи передусім параметри іллокутивної мети мовця, Дж. Остін виокремив 5 головних типів мовленнєвих актів: *репрезентативи*, або *асертиви* (констатації, сумніви, прогнозування тощо), *директиви* (прохання, дозволи, накази), *комісиви* (зобов'язання, обіцянки та ін.), *експресиви* (подяки, вибачення, співчуття, привітання та ін.), *декларативи* (призначення на посаду, висунення/відкликання кандидатів, оголошення війни тощо) [10; 22-23].

Дж. Р. Серль головно з урахуванням критерію мети спілкування виділив такі типи мовленнєвих актів: *вердиктиви* (засудження, виправдання та ін.), *екзерситиви* (накази, вимоги тощо), *комісиви* (обіцянки, декларації тощо), *бехабітиви* (вибачення, подяки, побажання та ін.), *репрезентативи* (констатації, прогнози тощо) [12].

Аналізуючи принцип номінації виокремлених дослідниками функціональних одиниць, стверджуємо: метаімена мовленнєвих актів є субстантивами вербального походження, що найбільш повною мірою акумулює інтенційний заряд та адекватно відображає їх семантико-прагматичну сутність: засудження – засудити; наказ – наказати; подяка – подякувати та ін.

Комунікативна мета як фундамент типології мовленнєвих актів, основними рисами яких є “умисність, цілеспрямованість і конвенціональність” [1; 412], є універсальним критерієм диференціації й ідентифікації комунікативних одиниць дискурсивного плану – КС і КТ. Єдиність критерію призводить до омонімії у процесі найменування різних за прагматичним обсягом комунікативних одиниць: КС спонукання може включати КТ повідомлення, інформування й водночас інформативна КС часто здійснюється із залученням КТ спонукання.

Віддзеркалення у мовленнєвих актах найзагальніших інтенцій мовця, схематизація прагматичних імпульсів без врахування особистісних факторів комунікації, певне їх “знеособлення” унеможливають

повноцінний аналіз прагматичної ситуації на текстовому рівні: “від мовленнєвого акту немає прямого переходу до дискурсу з його гнучкими стратегіями, тактиками учасників спілкування, моделюванням подійного змісту, увагою до зворотного зв'язку тощо” [3; 24]. Ф. Бацевич у монографії “Лінгвістична генологія” обґрунтовує потребу введення проміжної категорії між мовленнєвим актом і дискурсом, що враховувала б не лише найтипівіші інтенції учасників спілкування, але й інші складники і чинники комунікативної діяльності, – поняття мовленнєвого жанру (МЖ). МЖ вчений визначив як “вербально-знакове втілення типових ситуацій соціальної, психологічної, культурної взаємодії людей” [3; 36]. Сутність МЖ полягає у релевантності певного виду висловлювання конкретній тематико-прагматичній ситуації, що чітко зафіксована у свідомості мовця у вигляді стійкої і відтворюваної формально-композиційної і смислової цілісності.

Вибір шаблонної “форми” висловлення, що враховує особистісні параметри комунікації, передусє предметно-змістовій реалізації інтенційного стимулу, тобто “мовленнєва воля здійснюється *насамперед* у виборі певного мовленнєвого жанру” [2; 274]. Вплив індивідуальних факторів інтерактивної взаємодії спричинює відхилення від інваріантного жанрового втілення, відмову від безпосереднього проектування інтенційного заряду в адекватний МЖ. Адже мовець може надати перевагу іншому, менш відповідному з погляду закріпленості емоційно-когнітивного фрейму, який лежить в основі будь-якого МЖ [5; 104], що зумовлено зміщенням та перекриванням глобальної стратегічної мети периферійними, супровідними інтенційними імпульсами, як-от: збереження “лиця” (власного чи співрозмовника), дотримання морально-етичних чи соціальних норм поведінки, маскуваннє окремих інформаційно-прагматичних сегментів тощо.

Наприклад, початковий намір “попросити” за умови послідовного дотримання традиційних когнітивно-прагматичних кроків реалізується у МЖ “прохання” з дотриманням усіх пунктів “анкети” цього жанру – неофіційної субординації, некатегоричності спонукання та ін. Деформація ключових параметрів МЖ веде до заміщення, підміни в межах жанрової репрезентації комунікативного задуму:

Анеля. Але, може, все ж у пана Владека знайдеться для мене краплинка якщо не гуманності, то хоч якогось почуття?

Зарембський. Ви питаєте чи просите?

Анеля (серйозно, допитливо, стурбовано). А як ви гадаєте?

(М. Куліш “Маклена Граса”)

Бажання Анелі зберегти почуття власної гідності, дотримання соціально-моральних приписів недоторканості особистої території співрозмовника, етикетне дистанціювання формують додатковий інтенційний заряд, що в конкретних дискурсивних умовах експліцитно “перекриває” ключовий – *актуалізувати прихильність і любов адресата*. МЖ “прохання” трансформується у “запитання”, “запит інформації” у зв'язку зі зміною актомовленнєвої інтенції – “отримання відповіді” замість “отримання послуги”. Проте обидва інші складники інтенційного сигналу – *преактомовленнєва інтенція (спрямувати у свій бік певні чуттєві імпульси героя)* та *постактомовленнєва (спонукати адресата до підтвердження позитивної налаштованості до себе)* – із залученням

пресупозитивних знань та контекстуально-ситуативних даних кваліфікують мовленнєвий акт мовця як непрямий спонукальний, виявляючи “викривлену” інтенцію в актомовленнєвій фазі. Це уможливило інтерпретацію обраного МЖ як “прохання”, завуальоване під “запитання”, що є наслідком реалізації героєм відповідної комунікативної тактики в рамках спонукальної КС.

Як бачимо, тричленна структура комунікативної інтенції має різні сфери впливу на процес інтерактивної взаємодії: власне актомовленнєва інтенція безпосередньо проектується у вибір МЖ, що корелює з КТ як його “втіленням” [3; 131]; врахування пре- і постактомовленнєвої інтенцій, адекватне вицленування яких можливе із залученням всіх дискурсивних смислів, вибудовує модально-прагматичний вектор комунікативної взаємодії, співвідносний з розгортанням КС. Роль позавербальних та вербальних імпульсів у членуванні комунікативного акту на різнорівневі функціональні одиниці є визначальною, оскільки “КС співвідноситься з глобальною прагматичною метою комуніканта, яка лежить *поза мовленнєвою діяльністю*; КТ являє собою організацію *вербальних і невербальних* засобів досягнення комунікантом цілі на локальному рівні” [7].

Крайні фази інтенційного стимулу, не залучені безпосередньо у процес вербалізації, а “дотичні” до нього як екстралінгвальні (психолінгвістичні і власне прагматичні) чинники, мають спільний і універсальний семний компонент в межах реалізації глобального задуму (кожну репліку мовець формує, виходячи з частково видозміненого, але по суті своїй тотожного преактомовленнєвого наміру й орієнтується на єдиний (наперед визначений) ідеальний результат – постактомовленнєву дію як наслідок мовленнєвих зусиль). Актмовленнєві інтенції як детермінанти розгортання КТ (втілених у відповідні МЖ) можуть суттєво видозмінюватися, визначаючи тактичний арсенал КС. У тексті вони не є самодостатні у плані концентрації семантико-прагматичного змісту: актуальна їх спрямованість виявляється лише в координатах стратегічного наміру. Порівняймо:

Санітар. Олю Маноїловно!

Оля. Я вже сказала...

Санітар. Олю!

Оля. Одчепіться!

Санітар. Він же вас увів у неславу, а я зовсім другу любов маю на мислях... Прийдіть, а то я до вас прийду.

Оля (одійшла). Я місцькомові скажу...

(М. Куліш “Народний Малахій”)

Орієнтуючись виключно на актомовленнєві інтенції перших двох ініціальних реплік адресанта, на їх пряму прагматичну скерованість (апеляція, оклик), адресат (Оля) мала б відреагувати активізацією готовності/неготовності реципіювання подальших комунікативних дій партнера. Проте її респонсивні репліки (пресупозитивно-актуалізаційна “*Я вже сказала...*”, експліцитно-категорична “*Відчепіться!*”) зі спільним комунікативним смислом ухиляння, відмови дають підстави кваліфікувати ініціальні репліки адресанта (санітара) як спонукальні, тобто такі, перманентним інтенційним ядром (преактомовленнєвими і постактомовленнєвими інтенціями) яких є схиляння до певних дій, а не привернення уваги співрозмовниці.

Визначена ціль є прагматичним фокусом кожного КХ, здійсненого мовцем в рамках протікання комунікативного акту. Невербалізовані інтенційні компоненти комунікативних ходів мають спільну сему: сталим залишається намір (преактомовленнева інтенція) ініціатора спілкування завоювати почуття героїні та прагнення (постактомовленнева інтенція) пов'язати із нею свою долю. Зазначені інтенційні ланки є константними й фундаментальними щодо адресантного "внеску" в комунікативний акт, тобто детермінують спонукальну КС адресанта. Парадигма актомовленневих інтенцій в межах визначеної КС komponує набір КТ, застосованих мовцем в інтерактивній взаємодії.

З розгортанням спонукальної КС адресанта відбувається зміна КТ з пресупозитивно-актуалізаційної (втіленої у мовленнєвому жанрі апелятиву) на КТ аргументації та КТ попередження. Спостерігається ескалація іллокутивних сил висловлювань, що свідчить про інтенсивність вольового стимулу мовця. Реактивна КС ухиляння розгортається із симетричним наростанням негативного інтенційного заряду, що реалізується у підборі мовцем шораз жорсткішої КТ: персупозитивно-актуалізаційна – відмова – погроза.

Отже, комунікативна інтенція є комплексним чинником еволюції комунікативного процесу. Структурні ланки мовленнєвого задуму детермінують різні за обсягом прагматичні одиниці спілкування – КС (спільні семи преактомовленневих і постактомовленневих інтенцій мовленневих актів) та КТ (власне актомовленневі інтенції в межах комунікативного акту, втілені у відповідних МЖ, в яких "передовсім здійснюється мовленнева воля" [2; 274]). КХ як елементи найнижчого ієрархічного рівня мовленнєвої інтеракції реалізуються комплементарними інтенційними імпульсами, що сукупно формують інтенційний поштовх на вищому (тактичному і далі – стратегічному) шаблі прагматичної організації комунікативного акту. Інтенційна спрямованість комунікативних кроків є субординованою стосовно первинного стратегічного задуму, який зумовлює семантико-прагматичну ідентифікацію комунікативних одиниць в термінах, релевантних проєктивній меті мовця.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Речевой акт // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.412-413.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445с.
3. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. – Львів: ПАІС, 2005. – 264с.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344с.
5. Вежбицка А. Речевые жанры // Жанры речи. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ (Колледж), 1997. – С. 99-112.
6. Винокур Т.Г. К характеристике говорящего. Интенция и реакция // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – 216с.

7. Горшкова О.В. Социокультурная составляющая коммуникативных тактик. // www.auditorium.ru
8. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: УРСС, 2003. – 286 с.
9. Куліш М. П'єси. – К.: Наукова думка, 2001. – 368с.
10. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII. – М.: Прогресс, 1986.
11. Серль Дж. Р., Вандевекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVIII. – М.: Прогресс, 1986. – С.243.
12. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Зарубежная лингвистика. II. – М.: Прогресс, 2002. – С. 229-253.
13. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. – М.: Прогресс, 1986. – С. 363-373.

In the article the complex structure of intention is grounded. Its elements determine the evolution of the pragmatic units of the different scales of ranks – the communicative strategy and the communicative tactic. The speech plan in its projection on the terminal purpose as the criterion of speech articulation and the identification of its functional segments is proved.

Key words: *intention, front-act-speech-intention, proper-act-speech-intention, after-act-speech-intention, communicative strategy, communicative tactic, communicative motion.*

УДК: 811.161.2'371

ББК: 81.2 Ук-7

Ольга Понич

ЛЕКСИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТІВ “ДОБРО”/“ЗЛО” В ОПОВІДАННІ АНАТОЛІЯ ДРОФАНЯ “АРХІМЕД”

У статті проаналізовано особливості реалізації концептів “добро”/“зло” у художньому тексті. Виявлено, що головні й периферійні репрезентанти вказаних концептів об'єднуються в однойменні лексико-семантичні групи; з'ясовано: стрижневе слово групи концентрує у собі семантичне ядро концепту, а периферійні лексеми акцентують на смислових відтінках семантичного об'єднання; підкреслено, що окремі мовні одиниці можуть переходити з однієї групи в іншу.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, концепт, семантика, сема.

Важливим напрямком сучасних лінгвістичних досліджень є аналіз польової, парадигматичної організації лексичного складу мови [1; 7; 10; 14; 15]. Традиційною точкою зору на систематизацію лексики є те, що лексеми утворюють лексико-семантичні групи (далі – ЛСГ), а ті – лексико-семантичні поля (далі – ЛСП) [7, 283].

Об'єднання слів у ЛСГ чи ЛСП [6; 8] можливе за наявності спільних значеннєвих елементів – сем¹, які забезпечують семантико-смислові зв'язки в межах утвореної одиниці [1, 6; 10].

Вивчення лексико-семантичних груп охоплює, крім семантики, і деякі граматичні аспекти (наприклад, сполучуваність слова, словоформи тощо) [15, 137].

Будова кожного мовного явища характеризується неоднорідністю. Оскільки будь-яка мовна одиниця поділяється на центральну й периферійну частини [3, 44], лексеми та їхні об'єднання (лексико-семантичні групи, поля тощо) мають основні та “другорядні” елементи, які в структурі тексту набувають специфічних рис.

Проектування лексико-семантичних груп і полів на художній текст сприяє глибокому з'ясуванню його особливостей, виявленню семантичних відтінків стрижневих та факультативних членів парадигматичних об'єднань. На нашу думку, важливим є вивчення текстів дитячої літератури крізь призму лексико-семантичних груп.

Досліджуючи художні тексти для дітей, мовознавці звертають увагу на:

- лексико-граматичні (Дзюбишина-Мельник Н. Я. [2], Русанівський В. М. [12]), лексичні (Смолянінова Г. М. [13]) та стилістичні (Русанівський В. М. [12]) аспекти “дитячих” текстів;

- номінативні процеси у дитячому мовленні (Рульова Ф. О. [11]).

Однак чимало питань не перебуває в полі зору науковців. У зв'язку із цим предметом вивчення обрано лексико-семантичні групи “добро”/“зло” (частини лексико-семантичних полів цінності, морально-

¹ Під терміном “сема” розуміємо конститuent семема як значення слова; багатозначне слово має кілька семем.

етичної норми, оцінки), які у досліджуваному тексті – оповіданні Анатолія Дрофана “Архімед” – виражають відповідні концепти [5].

Для того, щоб проаналізувати особливості вказаних семантичних груп у художньому тексті, звернімося до короткого викладу змісту оповідання. У ньому йдеться про колодязника Данила Парфеновича на прізвисько Архімед (так він спочатку назвав свого коня), а також хлопця Павла, його онука. У дитинстві цей чоловік катався на ковзанах і провалився під лід, після чого назавжди залишився глухуватим. Відтоді встановився якийсь майже містичний зв'язок між ним і водою, що, як вважає автор, зумовило вибір професії.

Дідусь із онуком вирушають копати криницю біля нової залізниці. Дорогою затримуються почистити колодязь жінки, діти якої, бавлячись, укинули у воду лампу з гасом. Після прибуття на залізницю між дідом і молодим техніком Миколою Кіндратовичем відбувається суперечка. Начальник наказує копати криницю там, де вода – на п'ятнадцятиметровій глибині, однак Данило Парфенович знаходить воду на восьмиметровій. Дідуся підтримують робітники та інженер із міста. Виявляється, що старий колодязник мав рацію, тому всі радіють, зокрема й онук Павло.

Розглянувши вказаний текст в аксіологічному аспекті, виокремлюємо у його структурі лексико-семантичні групи “добро”/“зло”, “головні” слова яких (*добро* і *зло*) не представлені експліцитно, а оприявлюються через інші члени об'єднань [8, 14].

Центральними лексемами ЛСГ “добро” в аналізованому тексті є такі мовні одиниці з коренем *добр-*: *добра*, *добре*, *подобішати*. (Слово *здобрити* не належить до центру, бо сема *позитив*, закладена в корені, стає неосновною). Периферійні – групуються таким чином, що чітко видно структуру ЛСГ. Її елементи передають:

- дію і стан (*весело*, *виручати*, *вичистити*, *дякувати*, *заспокоїтися*, *копати*, *ожити*, *повеселішати*, *полюбити*, *світитися*, *шанувати*);
- живу природу (*коник*, *конячина*);
- неживу природу (*вода*, *сонце*);
- особу (*дід*, *колодязник*, *лікар*, *онука*, *помічник*);
- почуття (*завзяття*, *насолюда*);
- просторовий об'єкт (*колодязь*, *криниця*);
- якість (*вірний*, *живий*, *медовий*, *молодий*, *розумний*, *свіжий*, *ясне*).

Кожен елемент ЛСГ “добро” має сему *позитив*.

Центральні лексеми із коренем *зл-* (ЛСГ “зло”) у досліджуваному тексті наявні умовно. Їхню семантику передають периферійні слова, які поділяються на такі групи, що унаочнюють особливості будови ЛСГ. Ці слова опредметнюють:

- відхилення від норми (*хвороба*);
- дію і стан (*боліти*, *засумувати*, *зітхнути*, *налаявся*, *нудьгувати*, *похнюпити*, *сердито*, *тхнути*, *ударити*, *хворіти*);
- обставину і подію (*біда*, *лихо*, *нещастя*);
- особу (*капосники*);
- почуття (*гнів*, *жаль*, *заздрість*);
- рідину (*гас*);
- якість (*похмурий*, *тоскний*).

Усі конституенти ЛСГ “зло” включають в себе сему *негатив*.

На співвіднесеність виділених лексем із досліджуваними концептами вказують оцінні компоненти значень – основні чи факультативні семи [1], що є мовним виявом насамперед цінності добро та антицінності зло. У головних представниках концептів “добро”/”зло” оцінність трансформується в об’єктивну характеристику (основні виразники досліджуваних концептів уже в ядрі значення мають закладений *позитив/негатив*), у неосновних репрезентантах – виступає конотацією [1, 4] і знаходиться на периферії значення слова [1].

Репрезентовані лексико-семантичними групами “добро”/”зло”, однойменні концепти в аналізованому тексті найбільш яскраво виражаються через ядерні елементи семантичних парадигм. Периферійні репрезентанти концептів мають менш виразне аксіологічне забарвлення. Вважаємо, такий нерівномірний розподіл аксіологічних плюсів і мінусів між елементами досліджуваних груп, що виражають відповідні концепти, великою мірою зумовлений жанровою належністю художнього тексту: у тексті оповідання аксіологічність слова є нечіткою, вектор оцінки нестабільним.² Майже у всіх текстах дитячих творів “ми виразно спостерігаємо емоційні засоби двох планів, позитивного і негативного, що відповідає двом типам образів, які повинні викликати у юних читачів протилежні емоції” [13, 88].

Вказана нечіткість позитивного/негативного смислового навантаження периферійних репрезентантів спричиняє можливість переходу лексем з однієї аксіологічної площини в іншу (наприклад: *вода, колодязь*). Це відбувається через смислове й синтагматичне наближення нейтральних лексем до слів з виразним виявом аксіологічних плюсів чи мінусів. Порівняймо:

1. *“Вода в колодязі справді переливається сизими лискучими колами і тхне гасом”* [4, 363].

2. *“Скоро із джерела в колодязь набігла свіжа холодна вода. Дід витягнув цеберко, набрав у білу алюмінієву чашку, натився, смачно прицмакнув. А ту воду, що залишилася, хлюпнув над колодязем у повітря. Нараз у бризках спалахнула веселка”* [4, 365].

У першому сегменті *вода* і *колодязь* стають репрезентантами концепту “зло” через отримання негативного смислового забарвлення, створеного насамперед словоформами *гасом* і *тхне*, а також, меншою мірою, – *лискучими, сизими, колами, переливається*, що підсилюють аксіологічний мінус (*вода в колодязі*, забруднена *гасом*, не може дарувати людям життя, позитивні емоції тощо).

У другому сегменті позитивні акценти в лексемах *колодязь* та *вода* розставляють *веселка, джерело* (у джерелі вода не містить гасу), *свіжа* (незабруднена вода), *смачно, холодна* (чиста вода із джерела). Завдяки цим мовним одиницям *вода* й *колодязь* представляють концепт «добро» і, відповідно, належать до однойменної ЛСГ.

Нечіткі в аксіологічному плані мовні одиниці забезпечують семантичні зв’язки з іншими концептами, лексико-семантичними групами.

² У тексті казки, де “моральні норми даються читачеві в готовому вигляді, як комплект уже вироблених постулатів, які належить лише виконувати” [9, 67], майже кожне слово характеризується аксіологічно виразними смисловими акцентами.

Наявність слів, що змінюють позитивне/негативне навантаження в умовах контексту, свідчить про нашарування концептів на рівні свідомості.

Як бачимо, межі і концепту, і ЛСГ є невиразними. Що ж тоді “зцементує” групу чи мислеобраз в одне ціле?

Завдяки кореням *добр-* і *зл-*, що виражають ідею лексичного значення, ядерні слова концентрують у собі суть концепту, інваріантне значення, наявне і в семантичній парадигмі. У зв’язку з цим семантичні центри концептів і груп стійкі, рідко змінюють вектор оцінки. Наведемо приклади.

Льодок на воді тоненький-тоненький, як ото буває плівка на молоці. Мчить на коньках, а крига під ним так і гнеться, так і тріщить. Де проїхав – там уже і вода виступила. А потім – т-ра-ах!.. І в воду. Добре, що неглибоко було, якраз по шию [4, 360].

– *Пийте на здоров’я!.. Добра водичка!..* – сказав весело дід [4, 365].

Хоч сонце стояло ще високо в небі, все ж не пашило, як удень. Його скісне проміння м’яко голубило степ, і він [степ – П.О.] від того мовби теж подобришав: дихнув гіркуватими пахощами полину, медовим присмаком полуниці, солодково-прісним шумовинням досягаючого колосся [4, 366].

У наведених сегментах лексеми з коренем *добр-* не втрачають архісеми *позитив*, оскільки контекст підсилює аксіологічний плюс: *весело, голубило, здоров’я, медовим, м’яко, неглибоко* (якби у ставку було глибоко, хлопчик би втопився, сталося б лихо), *смачно, сонце* тощо.

Периферійні лексеми, “виразно позитивні” є наближеними до стрижневих слів, тому спільно із семантичним центром ЛСГ забезпечують цілісність концепту (групи). Наприклад:

Є в діда ще вірний помічник – гнідий коник, маленький, кругленький, як огірочок. Запряже його дід у легенького возика, покладає канати, цебри, заступи та всяке інше спорядження і мандрує попід залізничною колією від будки до будки, від колодязя до колодязя. Там цябрину підправить, в іншому місці криницю вичистить чи воду зіллє [4, 360].

У наведеному тексті майже кожне повнозначне слово отримує позитивну оцінку завдяки асоціативно-смысловим зв’язкам із *вірним, помічником*, які мають чіткий аксіологічний плюс (виражений меншою мірою, ніж у лексемах із коренем *добр-*): *вірний помічник* – це *коник*, що має сему *позитив*, бо є синонімом вказаного словосполучення, додатковими, факультативно позитивними, характеристиками якого є *гнідий, кругленький, маленький, (як) огірочок*.

Зі змісту твору відомо, що власником коня є дідусь Данило Парфенович, тому лексема *дід* має позитивне забарвлення: *цей персонаж робить добро*. Майже все, пов’язане з *добрими справами дідуса*, характеризується як позитивне (словоформи: *возика, коротенькі, легенького, маленький, низенький, пошаною* тощо). Більшість лексем отримує *позитив* на рівні потенційної семи (через епідигматичні й синтагматичні контакти зі словом *дід*, яке у смисловому плані ближче до семантичного центру ЛСГ, а отже, і до стрижневих слів ЛСГ), що свідчить про їхню належність до ЛСГ і концепту “добро”

Оскільки ЛСГ “зло” в тексті оповідання не має безпосередньо виражених центральних лексем, співвідносних із однойменним

концептом, то вони експлікуються через “другорядні” елементи семантичної парадигми, аксіологічний мінус серед яких розподілений нерівномірно. Лексеми із чітко вираженою семою *негатив* зберігають вектор оцінки в умовах тексту, на відміну від мовних одиниць з невизначеною аксіологічністю. Наприклад:

– *Та вже ні рук, ні плечей не чую на собі! – забідкалася молодиця. – Діти вкинули в колодязь лампу. Ну, ви могли б таке подумати? От нещастя, га?..* [4, 363].

– *От так, – каже далі дід, біжи до телефону, подзвони в дистанцію і скажи, що таке й таке діло, в біду утрапила і дід Архімед залишився на день мене з біди виручати. На роботі буде не завтра, як думалося, а післязавтра...* [4, 363].

– *Ні, дідька лисого, – одрубав дід і хотів було вже йти геть, та потім передумав, зупинився, зовсім сумирно, по-домашньому спокійно та розсудливо додав: – Гроші, то лихо їх бери... Але людям тут жити треба і брати в колодязі воду.* [4, 369].

У вказаних сегментах “негативні” лексеми (*біда*, *лихо*³, *нещастя*), маючи зафіксований словником аксіологічний мінус, підсилюють “мінусові” компоненти семми в інших словах контексту (*гроші*) чи маркують елементи парадигми від’ємною тональністю (*лампу*).

Периферійні мовні одиниці з ЛСГ “зло” (*боліти*, *біль*, *засумувати*, *смерть*, *хвороба*) зі слабшими зв’язками із центральними словами лексико-семантичної групи в умовах контексту частіше, ніж “виразно негативні” (*біда*, *лихо*, *нещастя*) лексеми, можуть втрачати сему *негатив*. Однак вони наближені до центру групи (концепту), а тому насамперед формують зв’язки всередині відповідно семантичної парадигми і мислеобразу, створюючи також негативний смисловий відтінок в аксіологічно нейтральних узусах, забезпечуючи пов’язаність з іншими концептами. Проілюструємо сказане:

– *Що ти, Архімеде, засумував? Зараз поїдемо...* [4, 361].

Лікар – то великий чоловік! Він людей від хвороб, від смерті рятує. І Павло теж ладен низенько вклонитися йому, бо як загнав колись під ніготь колючку і боліло так, що хоч на стіну дерися, лікар за якихось три хвилини від болю звільнив. Одне слово, лікар – то діло ясне! А дід?.. [4, 369].

У проаналізованих контекстах словоформи *боліло* (є частиною фразеологізму), *болю*, *засумував*, *смерті* (у складі фразеологічної одиниці), *хвороб* “утримують” власний аксіологічний мінус і частково передають його іншим словам (*загнати*, *колючка*). Підсилюючи аксіологічний плюс контекстуально “позитивних” лексем (“великий”, “вклонитися”, “звільнити”, “лікар”, “низенько”, “чоловік”), вони послаблюють власний негатив.

Таким чином, лексико-семантичні групи “добро”/”зло” у структурі оповідання Анатолія Дрофаня “Архімед”, яке є типовим дитячим твором, репрезентують однойменні концепти. Семантичні групи і концепти не є однорідними, бо складаються із центральної та периферійної частин. Відповідно “головні” лексеми семантичних груп виражають ядро концепту, а “другорядні” – його периферію. У досліджуваному тексті ЛСГ

³ Підкреслені мовні одиниці входять до складу фразеологізмів.

“добро” представлена повніше (наявні ядерні мовні одиниці з коренем *добр-*: *добра*, *добре*, *пободришати*, – які вживаються 9 разів), ніж ЛСГ “зло”.

Виділені центральні слова передають суть як концепту, так і групи, а периферійні – увиразнюють гіперсему стрижневих лексем, акцентуючи на семантико-смислових відтінках мислеобразів і парадигматичних об’єднань.

Наявність мовних елементів, які переходять з позитивної площини в негативну й навпаки, свідчить про взаємозв’язок лексико-семантичних груп і концептів “добро”/”зло”.

Здатність аксіологічно нейтральних слів набувати семантичних плюсів або мінусів вказує на те, що всі концепти та лексико-семантичні групи можуть логічно чи/і асоціативно сполучатися між собою, зокрема й у дитячих текстах та свідомості.

Література

1. Григорян С.С. Семантическая структура группы английских прилагательных положительной оценки и особенности их функционирования в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1988. – 16 с.
2. Дзюбишина-Мельник Н.Я. Художній стиль і мова творів для дітей // Культура слова: Республіканський міжвідомчий збірник. – Вип. 42. – К.: наук. думка, 1992. – С. 85-89.
3. Денисенко В.Н. Семантическое поле как функция // Филологические науки. – 2002. – №4. – С. 44-52.
4. Дрофань А. Архімед // Веселка: Антологія української літератури для дітей. В 3-х т. / Редкол.: М.Г. Жулинський та ін. – Т.3 – К.: Веселка, 1985. – С.360-371.
5. Сфименко О.С. Концепт “ступ” в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма: Автореф. ... канд. филол. наук. – Харків, 2005. – 19 с.
6. Жилко Ф.Т. Про семантичні поля української мови // Українська мова і література в школі. – 1971. – №12. – С. 25-32.
7. Кочерган М.П. Лексико-семантична система // Українська мова: Енциклопедія / Русанівський В.М. та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С.282-284.
8. Нікітіна Ф.О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів // Мовознавство. – 1981. – №1. – С. 11-15.
9. Плетесюк С. Була собі казка // Література. Діти. Час: збірник літературно-критичних статей про дитячу літературу / Редкол.: М.К. Наєнко (голова) та ін. – К.: Веселка, 1988. – С. 60-68.
10. Полевые структуры в системе языка / Научн. ред. З.Д. Попова. – Воронеж: Изд-во Воронежского у-та, 1989. – 198 с.
11. Рульова О.О. Номінативний аспект дитячого мовлення (на матеріалі французької, грецької, англійської та української мов): Автореф. ... канд. филол. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.
12. Русанівський В.М. Мова літератури для дітей // Мовознавство. – 2006. – №5. – С. 3-14.

13. Смолянінова Г.М. Лексичні особливості української радянської дитячої прози // Наукові записки: Серія філологічних наук. – Т.ХV. – Вип.V. – Черкаси, 1960. – С. 87-99.
14. Соколовська Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
15. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 288 с.

In the article the lexical-semantic groups "good"/ "evil" are analysed in the artistic text. These groups represent the concepts of the same names by means of basic and secondary words. It has been found out the main word of the group concentrated the semantic kernel of the concept and other its representatives, and secondary words distinguished semantic nuances. Some words of minor importance can pass from one group into another.

Key words: *lexical-semantic field, lexical-semantic group, concept, semantics, seme.*

УДК: 81'282

ББК: 81.411.2-5(4Укр)

Оксана Вінтоняк

ФОРМИ СЛОВОЗМІНИ ПРИКМЕТНИКІВ ГУЦУЛЬСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА БАНЯ-БЕРЕЗІВ

У статті розкрито систему словозміни прикметників досліджуваної говірки у порівнянні з літературною мовою. Схарактеризовано творення компаративу та суперлативу, яке суттєво відрізняється від літературних норм.

Описані мовні явища свідчать, що говірка села, маючи спільні риси з сучасною українською літературною мовою, зберігає архаїчні форми, що наближує її до інших говірок південно-західної групи.

Ключові слова: *говірка, прикметник, флексія, тверда група, м'яка група, одина, множина, компаратив, суперлатив.*

Прикметник як самостійна частина мови із своїми семантико-граматичними особливостями сформувався вже в давньоукраїнський період. Поділялися прикметники на два типи: нечленні (іменні, короткі) та членні (займенні, повні). Коротку (іменну) прикметникову парадигму становлять успадковані з давньоруської мови ще праслов'янські нечленні прикметники, що відмінювалися як іменники *-ǫ(-jo)* та *-ā(-ja)* основ і є давнішими за походженням. А повна (займенникова) парадигма поєднала в собі членні прикметники з постпозитивним членом *и, я, є*, який по суті є вказівним займенником [9, 44]. За значенням прикметники поділялися на якісні, відносні та присвійні.

Сучасна українська літературна мова не зберегла відмінювання нечленних форм прикметників. Короткі форми якісних прикметників спостерігаємо лише у незначній кількості слів в називному відмінку та в присвійних прикметниках чоловічого роду в називному та знахідному відмінках. Таку рису відзначаємо і в досліджуваній говірці. Система словозміни прикметника досліджуваної говірки характеризується певними особливостями, які є відмінними від літературних норм.

У сучасній українській мові за характером кінцевих приголосних розрізняють два типи відміни прикметників: тверду і м'яку.

Характерною особливістю досліджуваної говірки, як і багатьох інших карпатських і закарпатських [12, 133], є відсутність м'якої групи прикметників. На думку В. Сімовича, причиною такого явища був "заник палаталізації приголосних перед *-e* в формах займенників та прикметників старого праслов'янського типу, заник, спричинений характеристичною для сучасної української мови широкою вимовою праслов'янського *e*, і далі – злиттям в цій мові двох праслов'янських звуків *у* та *і* в один – в *и* (*y*) без палаталізації попереднього приголосного" [11, 28].

Якісні та відносні прикметники чоловічого роду у називному відмінку однини мають повну (членну) форму на *-иј, -иј* від давнього *-и:*: бан'ц'к'иј, буланіј, вижніј, г'іли'ватиј, гор'ішниј, дол'ішниј, задніј, зол'ін:иј, коси'чистиј, красиј, кукурудзовиј, л'ецтиј, л'ітниј, л'уд'іниј, ос'ін:иј, пан барх'ітниј, порожніј, посл'ідниј, простиј, путниј, раниј, рудиј, синиј, тваристиј, ти'р'катиј, тог'ідниј, травниј, ци'гловиј.

Спостерігаємо і короткі форми прикметників у називному відмінку: *варт - варті'ї, вини'н, годи'н, голоди'н - голодни'ї, ж'іден, рад - ради'ї*. Не всі короткі форми прикметників, які представлені в говірці, мають паралельні повні форми. Звертаємо також увагу на відсутність відмінювання коротких форм прикметника. У непрямих відмінках вони перейняли флексії повних прикметників.

Прикметники з основою на шиплячий, що колись належали до м'якої групи, через диспалаталізацію шиплячих перейшли до прикметників твердої групи [1, 192]: *гор'ечи'ї, дужи'ї, п'иши'ї, св'іжи'ї, чужи'ї*.

Прикметники середнього роду в називному відмінку мають стягнену форму з флексією *-е*: *бан'ц'к'е, булане", вижне", г'ілі'вате", гор'ішне", дол'ішне", задне", коси'чисте", красе", кукурудзове", л'ецте", л'ітне", л'уд'іне", ос'ін:е", пан барх'ітне", по рожне", посл'ідне", просте", путне", ране", руде", сине", тваристе", ти'ркате", тог'ідне", травне", ци'глове"*.

Слід відзначити, що в непрямих відмінках флексії прикметників середнього роду матимуть омонімічні форми з флексіями прикметників чоловічого роду.

Форма прикметників жіночого роду в називному відмінку однини відзначається стягненою флексією *-а*: *бан'ц'ка, булана, вижна, гонорова, г'ілі'вата, гор'ішна, грус'кава, дол'ішна, задна, зупачна, к'їуна, коси'чиста, краса, кукурудзова, л'ецта, л'ітна, л'уд'іна, ос'ін:а, пан барх'ітна, по рожна, по росна, посл'ідна, проста, путна, рана, руда, сина, твариста, ти'рката, тог'ідна, травна, фажна, ци'глова*.

Форми родового відмінка однини чоловічого та середнього роду мають флексію *-ого*, що є органічними рефлексами старовинних східнослов'янських форм на *-ого* [1, 196]: *бан'ц'кого, буланого, вижного, г'ілі'ватого, гор'ішного, дол'ішного, задного, зол'ін:ого, коси'чистого, красого, кукурудзового, л'ецтого, л'ітного, л'уд'іного, ос'ін:ого, пан барх'ітного, по рожного, посл'ідного, простого, путного, раного, рудого, синого, тваристого, ти'ркатого, тог'ідного, травного, фажного, ци'глового*.

Прикметники жіночого роду у родовому відмінку репрезентовані закінченням *-ої*, фонетично розвиненим з давньої східнослов'янської флексії *-оѣ*: *бан'ц'кої, вижної, г'ілі'ватої, гор'ішної, грус'кавої, дол'ішної, драмтивої, задної, зупачної, к'їуної, коси'чистої, ківної, кукурудзової, л'ецтої, л'ітної, л'уд'іної, пан барх'ітної, по росної, посл'ідної, простої, путної, травної, рудої, ос'ін:ої, раної, синої, тваристої, ти'ркатої, тог'ідної*. Як зазначає Прилипко Н. П., ця флексія властива для більшості діалектів, є нормою для сучасної літературної мови і виникла за аналогією до займенникових форм типу *тоѣ* [8, 153].

У прикметниках чоловічого та середнього роду літературна мова зберігає нові форми давального відмінка однини на *-ому*, що виникли внаслідок ряду змін. Флексія *-єму* змінилася в *-уму*, а далі стягнулася в *-ому*. Пізніше з'являються нові форми на *-ому*, *-ему* (згодом перейшло в *-ому* внаслідок впливу твердої групи), що виникли зі стягнених форм шляхом аналогії до займенників типу *тому, сему* [1, 197]. У говірці давальний відмінок прикметників чоловічого та середнього роду представлений флексією *-ому (-о'му)*: *бан'ц'кому, буланд'му, вижнд'му, г'ілі'ват'му, гор'ішно'му, дол'ішно'му, заднд'му, зол'ін:о'му, коси'чист'му, крас'му, кукурудзово'му, л'ецто'му, л'ітно'му, л'уд'інд'му, ос'ін:о'му,*

пан барх'ітно'му, по рожнд'му, посл'іднд'му, прост'му, путно'му, ранд'му, рудому, сино'му, тварист'му, ти'ркат'му, тог'іднд'му, травнд'му, фажнд'му, ци'глово'му.

У місцевому відмінку в прикметниках чоловічого та середнього роду спостерігаємо паралельні форми з флексіями *-ому (-о'му)*, *-ім*: *(на) рудому - (на) руд'ім, (на)ви'сок'ім - (на)ви'соко'му, (на)гор'ішно'му - (на)гор'ішнім, (у) драмтиво'му - (у) драмтив'ім, дол'ішно'му, (на)чорнобриво'му - (на)чорнобрив'ім*.

Для прикметників жіночого роду у давальному та місцевому відмінках однини характерне закінчення *-ій*, що виникло з давніх *-ои, -еи*: *(на) бан'ц'к'ї, (на) булан'ї, (на) вижн'ої, (на) гор'ішн'ої, (на) грус'кав'ої, (на) драмтив'ї, (у) пан барх'ітн'ї, (у) по рожн'ї, (у) посл'ідн'ї*.

У знахідному відмінку однини прикметників чоловічого роду маємо закінчення родового або називного відмінків в залежності від категорії означуваного іменника: *первого брата, грус'кави'ї чоб'іт*.

Знахідний відмінок однини прикметників середнього роду завжди відповідає формі називного відмінка.

Форма прикметників жіночого роду знахідного відмінка виражається стягненою флексією *-у*: *бан'ц'ку, булану, вижну, г'ілі'вату, гор'ішну, дол'ішну, драмтиву, задну, коси'чисту, красу, кукурудзову, л'ецту, л'ітну, л'уд'іну, ос'ін:у, пан барх'ітну, по рожну, посл'ідну, просту, путну, рану, руду, сину, тваристу, ти'ркату, тог'ідну, травну, фажну, ци'глово*.

В орудному відмінку в прикметниках чоловічого та середнього роду внаслідок злиття голосних *ы* та *и* в один звук *и* послідовно виступає закінчення *-и'м*: *бан'ц'к'и'м, булан'и'м, вижн'и'м, г'ілі'ват'и'м, гор'ішн'и'м, дол'ішн'и'м, драмтив'и'м, задн'и'м, коси'чист'и'м, крас'и'м, кукурудзов'и'м, л'ецт'и'м, л'ітн'и'м, л'уд'ін'и'м, ос'ін:и'м, пан барх'ітн'и'м, по рожн'и'м, посл'ідн'и'м, прост'и'м, путн'и'м, руд'и'м, син'и'м, тварист'и'м, ти'ркат'и'м, тог'ідн'и'м, травн'и'м, фажн'и'м, ци'глови'м*.

Прикметники жіночого роду, співвідносячись з іменниками *-а, -ја* основ, характеризуються флексією *-оу*, що виникла з *-оју*, внаслідок втрати інтєрвокального *ј* та зміни *у-ју*: *бан'ц'коу, вижноу, гор'ішноу, драмтивою, коси'чистоу, красоу, л'ецтоу, л'ітн'и'м, л'уд'ін'и'м, ос'ін:и'м, пан барх'ітн'и'м, по рожн'и'м, посл'ідн'и'м, прост'и'м, путн'и'м, руд'и'м, син'и'м, тварист'и'м, ти'ркат'и'м, тог'ідн'и'м, травн'и'м, фажн'и'м, ци'глови'м*. На думку Н. Прилипко, флексія *-оу* властива великій групі говорів і є специфічною для української мови, хоч і характерною епізодичною рисою для інших слов'янських (чеської та словацької) [10, 74].

Присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів *-їу* для прикметників чоловічого роду та *-їн* для прикметників жіночого роду: *брат'їу, вулк'їу, вужанч'їн, к'їтин'їн, мам'їн, братова, вукова, к'їтин'їна, мам'їна*. Характерною особливістю говірки є присвійні прикметники, утворені від особових імен, які є вуличними прізвиськами і відіграють важливу роль у повсякденному житті людей: *Гандзи'їн, Григор'їу, Мариси'їн, Ні'кола'їу, Паулиши'їн, Парашчи'їн, При'їмак'їу; Гандзи'їна, Григорова, Мариси'їна, Ні'кола'їева, Паулиши'їна, Парашчи'їна, При'їмакова*.

Короткі іменні форми присвійних прикметників чоловічого та жіночого роду у називному-знахідному відмінку однини із формантами *-їу* та *-їн* послідовно поширені у південно-східних і більшості південно-західних говорів [3, 61].

Фіксуємо форму називного відмінка чоловічого роду із флексією *-uj* як наслідок впливу форм повних прикметників: *се'стри'ниј*.

Для присвійних прикметників середнього роду у називному та знахідному відмінках однини характерною є флексією *-o* за аналогією до іменних форм: *братово, вуково, вужанчи'но, к'ити'но, мамі'но*.

В інших непрямих відмінках присвійні прикметники відмінюються за зразком якісних та відносних.

Множина

В українській мові прикметники втратили категорію роду у множині, і виникла одна форма відмінювання для прикметників трьох родів. Слід підкреслити, що форми множини у досліджуваній говірці не мають яскраво виражених особливостей, які б відрізняли її від літературної мови. Лише в окремих випадках зустрічаємо певні відмінності.

У називному відмінку однини виступає стягнена форма на *-i*: *бан'ц'к'і, булан'і, вижн'і, гор'еч'і, гор'шин'і, грус'кав'і, дран тив'і, дуж'і, дол'шин'і, задн'і, зол'ін'і, коси'чист'і, л'ітн'і, ос'ін'і, пан барх'ітн'і, п'іш'і, порожн'і, посл'ідн'і, путні, ран'і, руд'і, св'іж'і, син'і, тог'ідн'і, травні*.

Як вже зазначалося, в українській мові, як і в досліджуваній говірці, нестягнені форми прикметників вийшли з ужитку. „Зберігаються вони лише в художній літературі з метою стилізації під живу народну мову або для надання змальовуваному відтінку урочистості” [6, 110]. Паралельну нестягнену форму на *-iji* спостерігаємо у баня-березівських веснянках, коломийках, ліричних піснях тощо: „*Ој дзи'лен'iji уг'ірочк'и', ой густ'iji пуп'іночк'и'*”, „*Чо тири' воли па суја, на ни'х золо тїји жарма*”.

У родовому та місцевому відмінках відзначаємо закінчення *-i'x*: (на) *бан'ц'к'и'x, (на) булани'x, (на) вижни'x, (на) гор'ечи'x, (на) гор'ішни'x, (на) ди'ревїни'x, (на) дужи'x, (на) дол'ішни'x, (на) дран тиви'x, (на) задни'x, (на) зол'ін'и'x, (на) коси'чисти'x, (на) л'ітни'x, (на) ос'іни'x, (у) пан барх'ітни'x, (на) п'іши'x, (на) порожни'x, (на) посл'ідни'x, (на) путни'x, (у) рани'x, (на) руди'x, (на) св'іжи'x, (на) сини'x, (на) тог'ідни'x, (на) травни'x*.

Форма давального відмінка прикметників репрезентована флексією *-i'm*: *бан'ц'к'и'm, булани'm, вижни'm, гор'ечи'm, гор'ішни'm, ди'ревїни'm, дужи'm, дол'ішни'm, задни'm, зол'ін'и'm, коси'чисти'm, л'ітни'm, ос'іни'm, пан барх'ітни'm, п'іши'm, порожни'm, посл'ідни'm, путни'm, рани'm, руди'm, св'іжи'm, сини'm, тог'ідни'm, травни'm*.

Знахідний відмінок збігається з називним або родовим залежно від категорії означуваного іменника.

В орудному відмінку фіксуємо форму на *-i'mi*: *бан'ц'к'и'mi, булани'mi, вижни'mi, гор'ечи'mi, гор'ішни'mi, дужи'mi, дол'ішни'mi, задни'mi, зол'ін'и'mi, коси'чисти'mi, л'ітни'mi, ос'іни'mi, пан барх'ітни'mi, п'іши'mi, порожни'mi, посл'ідни'mi, путни'mi, рани'mi, руди'mi, св'іжи'mi, сини'mi, тог'ідни'mi, травни'mi*.

Ступені порівняння прикметників

Характерною рисою досліджуваної говірки є творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння якісних прикметників.

Вищий ступінь прикметників твориться за допомогою суфіксів *-ш* – з давнього *-ъш-*: *глиши'ј, грутши'ј, доуши'ј, шириши'ј*.

Після занепаду зредукованого *ь* відбулися асимілятивно-дисимілятивні явища на стику кореня, що закінчується приголосними *с, з, г, й* суфікса, які

змінити фонетичний вигляд форми вищого ступеня прикметників [1, 220]. Тому в говірці маємо прикметники *виши'ј, вуши'ј, до роши'ј, ниши'ј*.

Відомо, що в давньоруській мові ці кореневі приголосні, стикаючись із *ј* суфікса, переходили в *ш, ж*: *высьшии > вышьшии > вышшии > вишичій, красъшии > крашьшии > крашиши > крашичій, близьшии > ближъшии > ближчій > ближчий, узъшии > ужъшии > ужшии > (в)ужчій* [1, 220].

Проста форма вищого ступеня утворюється і за допомогою суфікса *-ишч-*: *біл'ишчи'ј, богат'ишчи'ј, разумн'иши'ј, сух'ишчи'ј, файн'ишчи'ј, ясн'ишчи'ј*.

Очевидно, виникла вона за аналогією до форм типу *вишичій, крашичій, вушичій, дужичій*. Така форма вищого ступеня могла утворитись і внаслідок дисиміляції *и>ч*: *-ъшиш-* (через дисиміляцію до наступного *ш*) *> -ъшиш- > -ишиш-*, а далі через дисиміляцію *> -ишч-* [1, 221].

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса *-иш-* від прикметників з кінцевими кореневими *д, т* відбувається зміна їх на подовжений *ч*: *короч'и'ј, молоч'и'ј, річ'и'ј, солоч'и'ј, швич'и'ј*.

Спостерігаємо у говірці паралельне вживання двох форм: *богач'и'ј-богат'ишчи'ј, старши'ј – старш'ишчи'ј*.

Фонетичні зміни відбулися внаслідок дисиміляції *ш* у словах *менчи'ј тончи'ј*.

Для ступенів порівняння прикметників характерним є явище суплетивності (суплетції) – вираз відповідних значень різнокорінними словами [3, 303]. „Суплетивне творення компаративу у слов'янських мовах є архаїчним, залишковим і стосується невеликої групи прикметників, спільних майже для всіх слов'янських мов” [7, 90]: *велик'и'ј – б'іриши'ј, погани'ј – г'іриши'ј, добри'ј – л'ітиши'ј*.

Вищий ступінь порівняння (компаратив) у говірці твориться також додаванням до синтетичної форми прикметника частки *мај*: *мај б'іриши'ј, мај л'ітиши'ј, мај поган'ишчи'ј, мај старши'ј, мај файн'ишчи'ј, мај чіс'т'ишчи'ј*.

Фіксуємо також форму вищого ступеня прикметника *мај доуши'ј, мај добри'ј, мај файни'ј*. „Синтетичні форми компаратива замінилися в даному випадку звичайними прикметниками. Функцію словотворчої морфеми виконує частка румунського походження *мај*” [7, 254].

Найвищий ступінь порівняння (суперлатив) твориться від форм вищого ступеня та частки *мај*: *мај старши'ј, мај л'ітиши'ј, мај пушичи'ј*.

Відмінність форм вищого й найвищого ступенів полягає лише в тому, що у компаративі наголос падає на основу прикметника, а в суперлативі наголос переходить на саму частку.

У говірці досить поширена й інша форма найвищого ступеня способом додавання слова *фист* (від нім. *fest*) до звичайної форми прикметника: *фист моцни'ј, фист сла біј, фист гоно рови'ј, фист ни' путни'ј*.

Ступені порівняння не творяться від якісних прикметників, що виражають ознаку, яка не може виявлятися більшою чи меншою мірою: *боро дати'ј, жилави'ј, орати'ј, клапа вух'и'ј, кл'уко носи'ј, п'ірк оноси'ј, пул'кати'ј, шанталави'ј*. За словами А. П. Грищенка, не мають ступенів порівняння якісні прикметники з мірою ознаки, вираженою словотвірними засобами: *чорнесе'н'к'и'ј, бл'ідувати'ј, зама лі'ј, ші'ро чезни'ј* [5, 332].

Отже, в досліджуваній говірці, як і в літературній мові, прикметник має уніфіковану систему словозміни: в однині виразно протиставляються форми

чоловічого-середнього і жіночого роду, а форми множини спільні для всіх трьох родів [4,25]. Аналіз досліджуваного матеріалу дає можливість зафіксувати чимало спільних рис у відмінковій парадигмі прикметника порівняно з літературною мовою. Говірці властиві й відмінні словозмінні форми, як і багатьом іншим гуцульським говіркам. Це вирівнювання флексій м'якої відміни з флексіями твердої, у парадигмі жіночого роду закінчення орудного відмінка однини –оу, наявність присвійних прикметників середнього роду, особливості творення вищого та найвищого ступенів прикметників.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – 415с.
2. Бевзенко С.П. Нариси з історичної граматики української мови. – К., 1953. – 195 с.
3. Булаховський Л.А. Українська мова. Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 2. – С. 299-304.
4. Грищенко А. П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1977. – №6. – С.15-25.
5. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 2002. – 429 с.
6. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наукова думка, 1967. – 286с.
7. Павлюк І., Бобчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. – Едмонтон-Львів-Нью-Йорк-Торонто, 2003. – 782 с.
8. Прилипко Н.П. До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини) //Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 152-158.
9. Прилипко Н.П. Нечленні якісні прикметники в діалектах української мови // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 44-51.
10. Прилипко Н.П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників //Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 61-101.
11. Сімович В. До морфології українських прикметників // “Slavia”, ročník XII, sešet 1-2. – Прага, 1933.
12. Шило Г.Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра. –Львів, 1957. – 253 с.

In this article the system of wordchanging (inflexion) of adjectives of the explored manner of speaking (dialect) in comparison with a literary language is exposed.

Word-formation of comparative and superlative degrees of adjective which differs greatly from literary norms, is characterized here.

The described linguistic phenomena testify the village manner of speaking (village dialect), having common traits with Ukrainian literary language still has archaic forms that approaches it to other dialect or slang of south-western group.

Key words: *dialect, adjective, ending, hard group, soft group, singular, plural, comparative degree, superlative degree.*

ББК: 81.411.1-3

УДК: 811.161.2

Наталія Стецюк

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ІЗ ВЕРШИНАМИ ДІЕСЛІВ НЮХОВОГО СПРИЙМАННЯ

У статті дається структурний і семантичний аналіз словотвірних гнізд нюхового сприймання з вершинами пахнути і смердіти, визначаються їх словотвірні парадигми, словотвірні ланцюжки та словотвірні пари. Аналізуються всі похідні словоформи, способи їх творення, значення словотвірних афіксів та їх вплив на загальну сему словоформи.

Ключові слова: *словотвірне гніздо, структурно-семантичний аналіз, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип, словотвірна пара, словотвірний афікс, сема, твірне слово, похідне слово.*

Словотвірне гніздо формують слова, які мають спільний смисловий елемент (сему), матеріальним виразником якого є корінь. Зазвичай кожне словотвірне гніздо формують твірне слово і всі його похідні. Семантичні відношення слів в гнізді поділяються на мотиваційні і немотиваційні. Словотвірні відношення – це завжди і мотиваційні відношення. Кожне похідне слово виникає в мові на базі точно визначеного значення твірного слова [8, 37-38].

Похідні слова є “мотивованими позначеннями предметів дійсності, причому мотивованість цього роду позначень виражається у відношеннях між значущими звуковими комплексами, що знаходяться в самій структурі цього роду слів. Саме тому значення слова з похідною основою завжди можна визначити завдяки покликанню на значення відповідної первинної основи, причому саме таке роз'яснення значення похідних основ, а не прямого опису відповідного предмету дійсності, і становить власне лінгвістичне завдання у вивченні значень слів” [4, 421].

Отже, в аналізованих нами гніздах наявні мотиваційні відношення твірного і похідного, де похідне включає в себе значення твірного [9, 48].

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки все більше утверджується думка, що за допомогою самих емпіричних описів та інтуїтивних узагальнень не можна глибоко вивчити мову і що досліджувати мовні одиниці можна тільки на основі їх відношень у системі, а “систему потрібно розглядати як множину пов'язаних між собою елементів, що становить певне цілісне утворення” [6, 15].

До вивчення словотвору, як і будь-якого іншого мовного рівня, треба підходити як до складного явища, яке можна пізнати тільки шляхом виявлення і усвідомлення його системного характеру.

Пропонована стаття присвячена синхронному словотвору сучасної української мови, при розумінні якого ми виходимо з положення, що “всяка синхронія у мові існує тільки як умовно обмежений момент розвитку і відповідно повинна розглядатися як синхронія динамічна” [3, 4].

У статті ставиться завдання проаналізувати формальну й семантичну структуру словотвірних гнізд з вершинами *пахнути* і *смердіти*.

Дані слова є найбільш типовими представниками слів на позначення сприймання за допомогою органів нюху і утворюють антонімічну пару за відношенням один до одного.

Структура словотвірного гнізда визначається співвідношенням одиниць двох планів – синтагматичного і парадигматичного. У синтагматичному плані словотвірне гніздо є сукупністю словотвірних ланцюжків, а в парадигматичному плані – сукупністю словотвірних парадигм [5, 21].

Взаємозв'язок і взаємодія двох планів забезпечується тим, що на словотвірному рівні кожне похідне слово одночасно вступає як в синтагматичні, так і в парадигматичні зв'язки [8, 41].

Словотвірні парадигми цих дієслів не є надто протяжними:

<i>пахнути</i> –	<i>пах</i> <i>пахання</i>
<i>пахощі</i>	<i>пахучий</i> <i>пахуций</i> <i>пахкий</i> <i>запахнути</i> <i>пахтіти</i> <i>напахати</i>
<i>смердіти</i> –	<i>смердота</i> <i>сморід</i> <i>смердючий</i> <i>смердячий</i> <i>насмердіти</i> <i>засмердіти</i>

Однак похідні *пахучий*, *запахнути*, *пахтіти*, *напахати*, *сморід*, *смердючий*, *засмердіти* I ступеня деривації є словотворчо активними і мають власні словотвірні парадигми:

<i>пахучий</i> –	<i>пахучість</i> <i>пахучо</i>
<i>запахнути</i> –	<i>запах</i> <i>запахний</i> <i>запахистий</i>
<i>пахтіти</i> -	<i>пахтіння</i> <i>запахтіти</i> <i>пахтитися</i>
<i>напахати</i> – <i>напахатися</i>	<i>напахувати</i> <i>напаханий</i> <i>напахчений</i>
<i>пахучий</i> -	<i>запахуций</i>
<i>сморід</i> –	<i>сморідний</i>

смердючий – *смердючість*

засмердіти – *засмердітися*

Деякі деривати II ступеня стають твірними для нових слів і формують, в свою чергу, нові словотвірні парадигми:

запах – *запахок*

запахний – *запахність*

запахно

запахтіти – *запахтити*

напахувати – *напахування*

напахуватися

Отже, проаналізувавши словотвірні парадигми, можемо сформувати словотвірні ланцюжки:

пахнути – *пахучий* – *пахучість*

пахнути – *пахучий* – *пахучо*

пахнути – *пахучий* – *запахуций*

пахнути – *запахнути* – *запах* – *запахок*

пахнути – *запахнути* – *запахний* – *запахність*

пахнути – *запахнути* – *запахний* – *запахно*

пахнути – *запахнути* – *запахистий*

пахнути – *пахтіти* – *пахтіння*

пахнути – *пахтіти* – *запахтіти* – *запахтити*

пахнути – *пахтіти* – *пахтитися*

пахнути – *напахати* – *напахатися*

пахнути – *напахати* – *напахувати* – *напахування*

пахнути – *напахати* – *напахувати* – *напахуватися*

пахнути – *напахати* – *напаханий*

пахнути – *напахати* – *напахчений*

Словотвірне гніздо з вершиною *смердіти* є менш продуктивним і налічує деривати двох ступенів, утворюючи лише три ланцюжки:

смердіти – *сморід* – *сморідний*

смердіти – *смердючий* – *смердючість*

смердіти – *засмердіти* – *засмердітися*

Твірні *пахнути* і *смердіти* утворюють похідні таких частин мови: іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники, прислівники. Деривати аналізованих гнізд утворені суфіксальним, префіксальним, постфіксальним способами та способом усічення основи.

За частиномовною характеристикою компонентів гнізд іменники поступаються продуктивністю тільки дієсловом. У словотвірному гнізді з вершиною *пахнути* їх налічується дев'ять, у словотвірному гнізді з вершиною *смердіти* – три. Більшість з них є віддієслівними і утворені суфіксальним способом, але серед похідних слів аналізованих гнізд трапляються іменники, мотивовані прикметниками та іменниками, а також утворені способом усічення основи. Словотвірними виступають такі суфікси: *-анн-* (1), *-оц-* (1), *-ість* (3), *-нн-* (2), *-ок* (1), *-от-* (1).

Іменники *пахтіння* і *пахання* представляють словотвірний тип з суфіксом *-нн-* (*-анн-*) з загальним словотвірним значенням “опредметнена дія”. Морф *-ння* виступає в утвореннях від дієслів (частіше недоконаного виду) з суфіксами основи *-і-* (*пахтіти* – *пахтіння*), *-ува-* (*напахувати* – *напахування*) і усічення основи (*пахнути* – *пахання*).

Іменники цього типу, опредмечуючи дію, процес, зберігають при цьому тісний зв'язок із дієсловом. Цей словотвірний тип відзначається великою продуктивністю [7, 69].

Іменник *смердота* (словотвірний суфікс *-от-*), як й інші деривати цього малопродуктивного типу, утворений від безпрефіксного дієслова (*смердіти*), означає опредметнену дію [7, 72].

Дериват *пахощі* також мотивований дієсловом і має предметне значення з відтінком збірності. Він походить від інфінітивної основи (*пахнути – пахощі*) [7, 73].

Іменники з суфіксом *-ість* мотивовані прикметниками, в тому числі й дієприкметникового походження, (*пахучий – пахучість, запашний – запашність, смердючий – смердючість*). Цей тип творення із значенням абстрактної ознаки є найбільш продуктивним не тільки в українській, але й в інших східнослов'янських мовах [2, 46-47]. Поняття абстрактної ознаки включає наявність у предмета в широкому розумінні якості, властивості, визначеної мотивувальним прикметником.

Дериват *запахок* – це єдиний приклад в даному словотвірному гнізді іменника, мотивованого іншим іменником (*запах*). Суфікс *-ок-*, маючи значення здрібності, у даному дериваті виражає значення “поганий, неприємний запах”.

У цих словотвірних гніздах є іменники, які утворені способом усічення основи. Це іменники *пах, запах, сморід*, які представляють словотвірні типи з нульовим суфіксом з основним значенням опредметненої дії, утворені від безпрефіксних (*пахнути, смердіти*) і префіксованих (*запахнути*) дієслів.

Це утворення чоловічого роду, в яких виступає твірна основа інфінітива з усіченою фіналлю (голосним *(-i-)* або суфіксом *(-ну-)*). Іноді у дериватах цього словотвірного типу відбувається чергування голосних (*смердіти – сморід*).

Цей тип деривації належить до досить продуктивних у сучасній українській мові [7, 71].

Значну кількість дериватів становлять прикметники. Їх налічується дев'ять в аналізованих словотвірних гніздах. Всі вони (окрім *запахуций*) утворені суфіксальним способом. Більшість прикметників віддієслівного походження. Взаємодія твірних дієслівних основ і похідних якісних прикметників у загальному процесі ад'ективації характеризується своєрідною трансформацією дієслівної семантики у прикметникову [7, 134-135].

Ядро системи нейтральних якісних прикметників віддієслівного творення у сучасній українській літературній мові становлять похідні, утворені за допомогою суфікса *-н-*: *запахний ← запахнути*.

Віддієслівні якісні прикметники на *-н-* із загальносемантичного погляду об'єднуються наявністю спільного плану “такий, що характеризується якісною ознакою відповідно до значення дієслівної твірної основи”, причому істотним моментом у реалізації згаданого плану є широка сполучуваність відповідних прикметників з означуваними іменниками різних семантичних груп. У функціональній ідентифікації віддієслівних похідних з суфіксом *-н-* важлива роль належить такій допоміжній характеристиці, як можливість творення на їх основі прислівників на *-о-*, які перебувають у регулярному дериваційному

зв'язку з якісними прикметниками і паралельно зі словозмінними за своєю суттю формами ступенів порівняння визначають формальний і значеннєвий статуси останніх у межах різнопланового класу прикметників. Пор.: *запахний – запашно, запахний – запахність* [7, 126].

Суфікс *-н-* виконує словотвірну функцію і в слові *сморідний*. Однак в даному випадку він приєднується до іменникової твірної основи. Цей тип словотворення не відзначається високою продуктивністю.

Серед аналізованих прикметників окрему групу становлять якісні прикметники віддієслівного творення на позначення виразних ознак з суфіксами *-уч-/юч-* (*пахучий, смердючий*), *-яч-* (*смердячий*), *-уц-* (*пахуций*). Своєрідність зазначеної групи прикметників полягає насамперед у тому, що з генетичного погляду вони становлять давні дієприкметникові форми, які зазнали повної структурно-функціональної рекатегоризації і закріпилися в прикметниковій системі з словотворчим значенням “такий, що характеризується якою-небудь дією або станом як постійною характерною ознакою, схильний до якої-небудь дії відповідно до значення співвідносної дієслівної основи” [2, 187]. Аналізовані прикметникові похідні, пройшовши стадію дієприкметниковості, повністю втратили всі вербальні граматичні категорії, хоч у їх значеннєвому плані, за словами В.В.Виноградова, зберігається відтінок дієслівності [2, 187].

Прикметник *пахкий* є також віддієслівним. Він утворений за допомогою суфікса *-к-* і має семантику ідентичну деривату *пахучий*. Отже, тут маємо дериваційну синонімію, тобто творення значеннєво однопланових прикметників на позначення виразних ознак за участю різних суфіксів *-уч-* і *-к-* (*пахучий – пахкий*).

З ускладненою префіксальною морфемою дієслівною основою поєднується такий категоріально не пов'язаний суфікс, як *-ист-* і утворює прикметник *запахистий*.

Один із прикметників утворений префіксальним способом (*запахуций*). Префікс *за-* вказує на ознаку, виявлену в похідному прикметнику у надто високій мірі порівняно з твірним непохідним прикметником (*пахуций – запахуций*). Префікс *за-* зі значенням безвідносної міри якості виступає тільки в якісних прикметниках, що в свою чергу мотивуються лише якісними прикметниками. В цьому значенні префікс *за-* поширений, особливо в народно-розмовній мові й у мові художньої літератури, і досить продуктивний [7, 246].

Серед похідних аналізованих словотвірних гнізд найчисельнішою є група дієслів. Їх налічується дванадцять. Дієслова утворені різними способами: префіксальним, суфіксальним, постфіксальним.

Дієслова *запахнути, засмердіти, запахтити* утворені префіксальним способом. Префікс *за-* багатозначний. У власне часовому значенні префікс *за-* вказує на початок дії. Початок дії передається тоді, коли префіксальне дієслово мотивується безпрефіксним недоконаного виду [7, 256].

Дієслова *напахати* і *насмердіти* утворені за допомогою префікса *на-*. Префікс *на-* не вживається ні в чисто просторовому, ні в чисто часовому значенні. Це префікс з типово об'єктним значенням, на яке залежно від семантики твірних дієслів можуть нашаруватися просторові й часові відтінки.

У дієсловах, що керують орудним відмінком іменника, префікс *на-* означає “нанести щось на щонебудь” (*напахати*). На базі значення

інтенсивності розвивається фінитивне значення (*смердіти - насмердіти*) [7, 258].

Суфіксальним способом утворено лише три дієслова (*напахувати, пахтіти, запахтити*).

Суфікс *-ува-* у ненаголошеній формі найбільш уживаний при утворенні дієслів, мотивованих непохідними і похідними дієслівними основами. У сучасній українській мові він широко використовується при творенні дієслів недоконаного виду зі значенням подовженості або повторюваності дії, мотивованих префіксованими дієсловами доконаного виду з суфіксом *-а-* (*напахати - напахувати*). При цьому відбувається зміна наголосу [7, 193-194].

Слово *пахтіти* утворене за допомогою суфікса *-і-*. Дієслова з суфіксом *-і-* становлять порівняно невелику групу. Безпрефіксні дієслова цієї групи виражають неперехідне значення недоконаного виду.

Дієслово *запахтити* походить від слова *запахтіти* і має ідентичне йому значення "наповнити яким-небудь запахом" [1, 317]. Словотвірним в цьому слові виступає суфікс *-и-*.

Постфіксальним способом утворені дієслова *пахтитися, напахатися, напахуватися, засмердітися*. Постфікс *-ся* надає словам значення пасивності.

Група дієприкметників включає всього два деривати: *напаханий, напахчений*. Вони утворені суфіксальним способом. Дієприкметник *напаханий* утворений за допомогою суфікса *-н-* від основи інфінитива, яка закінчується суфіксом *-а-* (*напахати - напаханий*).

Суфікс *-ен-* виступає в дієприкметнику *напахчений*, що твориться від основи І-ї особи однини майбутнього часу доконаного виду дієслів, основа якого закінчується на приголосний. При творенні такі дієприкметники зберігають наслідки тих морфологічних змін, які виникають в основі І-ї особи однини (*напахати - напахч(у)ений*) [7, 218].

Отже, структурно-семантичний аналіз словотвірних гнізд з вершинами дієслів *пахнути* і *смердіти* виявляє розмаїття способів словотвору і словотвірних афіксів, які формують нові лексичні одиниці, що сприяє збагаченню словникового складу мови.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986 – 640с.
3. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1975. – 370с.
4. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию. // Избранные работы по русскому языку. – М.: Просвещение, 1959. – 450с.
5. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 320с.
6. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору. – К.: Наук. думка, 1958. – 206с.

7. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – 406с.
8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2х томах, Т.І – М.: Русский язык, 1990. – 1550с.
9. Хурамшина К.Я. Семантический анализ словообразовательных цепочек (на материале группы многозначных глаголов, обозначающих звуки, издаваемые насекомыми) // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1985. – 196с.

Structural and semantic analysis of word-formative families of words of smell perception with tops smell and stink are given, their word-formative paradigms, word-formative lines and word-formative pairs are determined. All derivative word-forms, methods of their making, meanings of word-formative affixes and their influence for general seme of word-form are analysed.

Key words: *word-formative family of words, structural-semantic analysis, word-formative paradigm, word-formative line, word-formative type, word-formative pair, word-formative affix, seme, generating word, derivation word.*

УДК 81'367.
ББК 81.411.2-212.2УК

Маріанна Галюк

СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА ПРИСЛІВНИКІВ, МОТИВОВАНИХ ВІДНОСНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ

У статті розглядаються словотвірні особливості прислівників, мотивованих відносними прикметниками в сучасній українській літературній мові. З'ясовується склад словотвірних типів цієї групи слів, а також ступінь їхньої продуктивності. Охарактеризована реалізація дериваційного потенціалу відносних прикметників у прислівникових дериватах.

Ключові слова: прислівники, мотивовані відносними прикметниками, словотвірний тип, твірна основа.

На сучасному етапі розвитку дериватології актуальною залишається проблема створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних слів різних частин мови. Її розв'язання можливе лише в межах нового підходу у словотворі, який називається основоцентричним і передбачає дослідження ряду питань, які при формантоцентричному підході залишалися поза увагою науковців. Він передбачає встановити, що може бути утворено від основи слова, яка є твірною, виявити словотвірну потужність слів різних частин мови і закономірності функціонування сукупностей дериватів, утворених на їх базі – девербативів, десубстантивів, деад'єктивів, денумеративів тощо. Тому зацікавлення дериваційним потенціалом відносних прикметників, який ще не був предметом наукових досліджень, є на сьогодні актуальним.

Завдання нашої статті – охарактеризувати реалізацію дериваційного потенціалу відносних прикметників у прислівникових дериватах. Для цього ми розглянемо словотвірчу структуру українських прислівників, з'ясуємо склад словотвірних типів і ступінь їхньої продуктивності.

Основоцентричний аспект дослідження словотвору передбачає встановлення адекватної йому одиниці класифікації – словотвірної парадигми, що відображає дериваційний потенціал слова. Вона є засобом виявлення специфіки реалізації в похідних одиницях певної словотвірної семантики різних лексико-семантичних груп слів у межах тієї чи іншої частини мови, а також способів словотворення та словотворчих засобів. На основі словотворчих парадигм семантично споріднених слів отримаємо множину словотвірних значень, у якій виявляється типова словотвірна парадигма для даного класу твірних.

Словотвірна структура прислівників вивчена дуже мало, хоча є деякі роботи, присвячені проблемі його словотворення (В. Дем'янчука, Л. Гумецької, І. Чаплі, С. Самойленко, І. Ощипко, Т. Назарової, В. Франчук, Т. Довгої). Більшість із прислівників є вторинними утвореннями, які сформувались на базі імені та дієслова. Серед вторинних прислівників відіменного походження основний фонд становлять відад'єктивні утворення [17, 383]. Це, можливо, зумовлено категоріальною близькістю прислівника до прикметника. Обидві частини мови, виступаючи в первинному значенні, виражають ознаку предмета, дії або стану; творять ступені порівняння; за допомогою суфіксально-

префіксального способу утворюють похідні для вираження суб'єктивної оцінки; поєднуються з інтенсикаторами для вираження ступеня вияву ознаки тощо.

Зважаючи на структуру прикметникової основи і словотворчі прислівникові афікси, можна виділити такі основні типи відприкметникових прислівників: основа відносних прикметників, які набули якісного значення і прислівникові суфікси *-о*, *-є*, *-и*; префікси *по-* та прислівникові суфікси *-у*, *-и*, *-ому*.

Похідні відприкметникові прислівники – це словотвірні деривати, які мають словотвірне значення і типове формальне вираження, наприклад:

а) порівняльне (як хто-небудь): *ангельськи* – як ангел, *гігантськи*, *по-качому* тощо;

б) значення відповідності (відповідно до потреб кого-небудь, в чому-небудь): *літературно*, *графічно* тощо;

в) уподібнюючи значення: *по-вчорашньому*, *по-людськи*, *по-товариському*, *по-бойовому*, *по-театральному*, *по-культурному* тощо;

г) із значенням способу дій, поведінки (яка властива певному народу): *по-російськи*, *по-українськи*, *по-китайськи*, *по-американськи* тощо;

д) вказують на відношення до особи за посадою (*по-снайперському*, *по-учительськи*), до предмета (*по-домашньому*), до обставини (*по-теперішньому*, *по-тутешньому*), за родинними стосунками (*по-синівськи*, *по-материнськи*, *по-родинному*), до часу (*щоденно*, *по-давньому*, *по-ранковому*, *по-сучасному*, *по-зимовому*) тощо;

е) зовнішні ознаки чогось чи когось: *брудно*, *малиново*, *гігантськи* тощо.

Найдавнішим і найбільш кількісним є тип прислівників на *-о*, *-є*. В мовознавчій науці ще немає єдиної думки про походження цих прислівників. Одні вчені (В. А. Богородицький, Є. Ф. Карський, А. М. Пешковський) питання походження цих форм пов'язують із попередньою субстантивацією прикметників [20], другі (А. Дорич) – з явищем еліпса. Цікаві думки знаходимо в роботах О. О. Потебні [24] і Є. М. Галкіної-Федорук [7]: автори висловлюють думку, що формально деякі прислівники на *-о*, *-є* утворені від “нерозділеного імені типу добро, лихо, зло, які залежно від вживання з іншим словом могли бути то іменниковими, то прикметниковими”. Ці та інші слова стали зразком, за аналогією до якого почали утворюватись прислівники і від прикметників с.р. на *-о*. Подібне судження знаходимо і в українській мові [6, 208]. Більшість прислівників всіх словотвірних типів походять від давньоросійської мови. Вони утворилися шляхом адвербіалізації, яка більшою мірою визначає морфологічні ознаки цієї частини мови [2, 40].

Адвербіалізація, як і інші види морфолого-синтаксичного способу словотворення (субстантивація, ад'єктивація), залежить від цілого комплексу факторів семантичного, морфологічного і синтаксичного характеру. Відбувається ряд лексико-структурних змін: 1) зміна значення прикметника (ознака предмета) на значення прислівника; 2) зміна граматичних категорій прикметника (рід, число, відмінок) на граматичні категорії прислівника (невідмінюваність); 3) зміна синтаксичних відношень і зв'язків слів у реченні [12]. Деякі науковці (Щерба Л.В.

[25,31], Ковалик І.І. [14,64] і Шахматов О.О. [24, 508] зазначають, що відносні прикметники не адвербіалізуються, тобто від них не утворюються цим способом прислівники, і саме тому, що їх значення “не відривається від уявлення про субстанцію”. Форми, утворені шляхом адвербіалізації характеризуються двома величинами: словотвірною базою і утвореним лексичним значенням. У плані словотвірної бази ми спостерігаємо участь основ відносних прикметників, що пояснюється посиленням значення якості в них, і підвищення самостійності дериваційних афіксів, а саме суфікса *-о*, дериватора *по-...-ому*, який приєднується до прикметників із суфіксами *-ськ-(-цьк-)*.

Розрізняють три ступені адвербіалізації – синтаксичний, морфологічний і семантичний. Найпродуктивнішим і типовим для прикметників є морфологічний ступінь. Морфологізований перехід прикметників у прислівники здійснюється за допомогою: 1) суфіксів *-о*, *-е*: *щоденний – щоденно, байдужий – байдуже, кам'яно, цукрово, благородно, дружньо* тощо; *-и* (від прикметників на *-ськ-*, *-цьк-*): *зрадницьки, мистецьки, нелюдські, гігантські* тощо; 2) суфіксально-префіксальним способом: *сліпий – зосліпу*, за допомогою конфіксів: *по-...-ому*: *по-бажаному, по-українському, по-рідному, по-ведмежому, по-французькому, по-батьківському*; *по-...-и*: *по-братські, по-болгарські, по-солдатські*; *в-...-у*: *всліпу, вручну*; *до-...-а*: *догола*; *з-/с-...-а*: *зрідка, скося* тощо; за допомогою префікса *а-* утворюються похідні прислівники із запозиченими основами: *логічний – алогічно, асиметрично, аморально*; префікс *без-* утворює прислівники із значенням “заперечення того, що названо твірним словом”, яке є відприкметниковим похідним: *безвітряно, безграмотно, беззмістовно*.

Більшість прислівників утворено від основ прикметників за допомогою суфікса *-о (-е)*, які виникли шляхом адвербіалізації колишніх нечленних форм с.р. якісних прикметників. На думку деяких дослідників, вони є синтаксичними дериватами. Так, О.А.Земська стверджує: “Суфіксальним способом утворюються прислівники, які відносяться до галузі синтаксичної і лексичної деривації. Синтаксичні деривати утворюються від основ прикметників (якісних, рідше відносних) та дієприкметників за допомогою суфікса, що має аломорфи *-о/-и*” [11, 297]. Дійсно, семантична структура прислівникових дериватів на *-о* часто повністю мотивується семантичною структурою твірного прикметника. Можливо, саме тому у словниках української мови прислівникове значення розкривається через посилання на твірний прикметник: “важко присл. до *важкий*” [22, 90].

Основи відносних прикметників стають твірними для прислівників лише у тих випадках, коли вони вживаються у переносному значенні, набуваючи при цьому якісного значення. Тут мотивуючим є не основне, а переносне значення прикметника. Наприклад, розглянемо словотворчу спроможність відносного прикметника залізний:

Залізний, *-а,-е*. 1. Прикм. до залізо; який містить залізо або виготовлений із заліза (*залізна решітка*);

2. перен. Дуже міцний, сильний (*залізне здоров'я*);

3. перен. Для якого характерні непохитність, твердість, незламність і т. ін. в переконаннях, думках тощо (*залізна воля*);

4. перен. Суворий, грізний у своїх виявах.

Переносні значення стали базовими для прислівника *залізно* зі значенням “незламний” (залізно віру). Значення “зроблений з заліза” у прислівникове не трансформується [22, 317].

Лексичні групи прислівників на *-о-*, мотивовані основами відносно-якісних прикметників, вказують на:

1) властивості, що сприймаються органами зору, слуху (*ароматно, туманно, іскристо, пискляво*); 2) стан людей і тварин (*жирно, спортивно, сильно, кволо*); 3) загальну оцінку предмета чи явища (*міцно, масляно, об'єктивно, гидливо*); 4) на час перебігу дії (*місячно, сезонно, моментально, синхронно, щоденно*); 5) відношення до місця (*нескінченно, суміжно, неосяжно*); до віку (*юно, молодо*); до матеріалу виготовлення (*маслянисто, соковито*) тощо.

Кінцева морфема *-о* в прислівникових утвореннях має найширшу дистрибутивну варіативність: вона поєднується до найбільшої кількості різноманітних морфемних структур у твірній прислівниковій основі. Найчастіше трапляються такі морфемні: *-н-*, яка найбільше поширена в утвореннях відносних прикметників: *ароматний – ароматно, підлотний – підотно, релігійний – релігійно, звичайний – звичайно, струнний – струнно*; *-лив-*: *шкідливо, гидливо, сміхотливо*, *-ив-*: *продуктивно, спортивно*. Морфемні прикметникового походження виступають також і в прислівникових утвореннях типу *письмово, пискляво, знаменито* тощо.

Базою для утворення прислівників на *-о* можуть бути і складні прикметники, утворені від сурядних (*мовно-літературний < мовний і літературний, військово-морський < військовий і морський*) і підрядних словосполучень. Їх дослідженням займався науковець Ощипко І.Й. [19]. Невелику кількість прислівників, мотивованих складними прикметниками, він пояснює тим, що порівняно з простими складні мають вужче значення і переважно вказують на постійну ознаку предмета, що не сприяє творенню прислівника.

Від основ відносно-якісних прикметників мотивуються і прислівники з кінцевим *-е*: *гаряче, марне, власне* тощо. Морфема *-е* не є такою продуктивною, як *-о*. Вона часто використовується з відтінком архаїчності, тому переважно в словнику вживається поряд із значенням прислівника уточнення, що дане значення є застарілим.

Дослідження відносних прикметників показує, що утворення якісних прислівників на *-о*, *-е* є неможливим лише тоді, коли відносний прикметник виражає відношення до певного предмета (“зроблений з чого-небудь”, “складається з чого-небудь”: *дерев'яна шафа, кам'яна споруда, залізна решітка* тощо), а від прикметників, які розвинули якісне значення (наприклад, *дерев'яне обличчя, кам'яне серце, залізне здоров'я* тощо), прислівники вільно утворюються.

Другу групу безпрефіксних утворень від основ відносних прикметників становлять нечисленні в сучасній українській мові прислівники на *-и* типу *рабські, мистецьки, філософські, гігантські, диявольські, молодецьки, хвацьки* тощо. З наведених прикладів можемо зробити висновок, що мотивовані вони від прикметників, які виражають ознаки осіб, предметів за відношенням до того, кому вони властиві і творяться за допомогою основ із суфіксом *-ськ-*, *-цьк-*.

За допомогою суфіксально-префіксального способу утворюються від основ відносних прикметників прислівники з префіксом *по-*: *поденно,*

помісячно, щохвилино, поквартально; конфіксів: *по-...-ому* (*по-батьківському, по-звірячому, по-іноземному*), *по-...-и* (*по-братські, по-болгарські, по-солдатські*); *в-...-у* (*всліпу, вручну*); *за-...-о* (*замертво*); *на-...-о* (*намертво*).

Внаслідок адвербіалізації членних форм колишнього Д.в. ч.-с.р. якісних прикметників у поєднанні з прийменником *по* виникли прислівники типу *по-новому, по-доброму*. Пізніше з'явилися подібні утворення від основ відносних прикметників: *по-хлоп'ячому, по-батьківському, по-молодецькому*. Префіксальні прислівники на *-ськ-и, -ськ-ому* витіснили старі форми типу *по-польську, по-молодецьку*, причому слова типу *по-польські* – прислівникові утворення, які не мають аналогії в сполученнях прийменника з певною відмінковою формою прикметника. За аналогією до прислівників на *-ськи, -цьки, по-...-ськи, по-...-цьки* (*молодецьки, по-молодецьки*) кінцевий *-и*, замість *-у*, з'явився і в інших прислівниках, утворених від відносних прикметників без суфіксів *-ськ-*: *по-вовчи, по-молодечи, по-паруб'ячи* (замість *по-паруб'ячому*) [18, 34].

Питання про те, які прикметники є твірними для цих прислівників, в лінгвістичній літературі вивчено недостатньо. Академік В.В.Виноградов зазначає, що вони творяться від всіх розрядів [5, 350], А.М.Пешковський вважав, що утворюються від тих прикметників, які не закінчуються на *-цьк-ий, -ськ-ий*, а також від тих, від яких прислівники на *-о* не утворюються [20, 115]. Однак дослідження показали, що в українській мові поширені утворення від прикметників на *-ськ-ий, -цьк-ий* (*по-московському, по-українському*), а не утворюються від прикметників із суфіксами *-ан(-ян)*: *шкіряний, скляний*.

Найбільшу групу становлять прислівники, утворені від прикметників із суфіксом *-н-*. Основне їх значення – відносне (осінній місяць) і має властивість переходити в якісне (осіння погода). Від них творяться прислівники з морфемами *по-...-ому*: *по-вечірньому* (вечірній), *по-літньому* (літній) тощо. При цьому значення похідних прислівників відповідає якісним значенням твірних прикметників. Наприклад, для прикметника *вечірній* у словнику вказано відносне значення – “відноситься до певного часу” (вечірній час, вечірня зоря) і якісне значення – “призначений для вечора” (вечірня сукня) [22, 106]. Прислівник *по-вечірньому* означає “так, як властиво вечору, як буває вечером”. Відносні прикметники-назви тварин, які розвинули якісне значення (ослина шкіра, качині лапки), утворюють такі прислівники: *по-звірячому* (звірячий), *по-журавлиному, по-змійному, по-козячому, по-кур'ячому* тощо. Для прикметника *журавлиний* в словнику вказано відносне значення – “який нагадує журавля, такий, як у журавля” (журавлина хода), а також якісне – журавлині ноги. Прислівник *по-журавлиному* співвідносний з якісним значенням твірного прикметника [22, 306]. Отже, можливість утворення прислівників залежить від розвитку якісного значення в прикметника.

Прислівники з префіксом *по-* і суфіксом *-ому-* історично утворились набагато пізніше, ніж прислівники із суфіксами *-о, -е*, які зустрічаються вже в давньоруських пам'ятках XI століття (в Остромировому Євангелії, в “Ісборнике Святослава”, 1076). Через пізнє формування в історії мови, як пояснює Н.С.Рижов [21, 285, 328], цей тип є нечисленним. Вони утворюються за допомогою сполучення прийменника *по-* з формою Д.в.

одн. с.р. повних прикметників. Відносно словотвірних елементів *по-, -ому-* в науковців немає єдиного погляду. Так, А.М.Пешковський [20, 115] і В.В.Виноградов [5, 348] називають *по-* прийменником-префіксом, Є.М.Галкіна-Федорук [7, 47] говорить про *по-* як про прийменник, а А.Н.Гвоздев [8, 376] називає його префіксом, а *-ому-* – суфіксом.

Дійсно, ці прислівники виникли в результаті словосполучення прийменника *по* з формою повного прикметника с.р. Д.в. одн. для характеристики дії, якості. Згодом прислівникова морфема *по-* втратила конкретне значення (наприклад, *по чужому столі*), перестала позначати якість в в Д.в. (по заячому сліду) і перестала співвідноситися з відмінковими, родовими закінченнями прикметника [16, 7].

Все це свідчить про поступовий перехід із лексико-синтаксичного способу утворення прислівників типу *по-діловому* в морфологічний, а також про перетворення прийменника *по* в префікс прислівників, а закінчення *-ому* в прислівниковий суфікс.

Твірними для прислівників можуть бути основи відносних прикметників із наступними значеннями:

1) прикметники, що вказують на відношення до особи за посадою: *по-учнівськи, по-учительськи*;

2) відношення до країн, частин етнічної території: *по-польському, по-англійському, по-китайськи, по-московськи, по-європейськи*;

3) відношення до предмета: *по-ранковому, по-домашньому, по-театральному*;

4) відношення до тварин: *по-собачому, по-журавлиному, по-котячому, по-свиначому, по-яструбиному, по-ведмежому, по-качиному*;

5) до того, кому вони властиві: *по-лицарськи, по-людськи, по-бабському, по-божому, по-жіночому, по-народному, по-козацькому*;

6) до часу: *по-зимовому, по-осінньому, по-стародавньому, по-ранковому*;

7) до призначення: *по-похідному, по-дорожньому, по-святковому*;

8) за родинними стосунками: *по-синівськи, по-материнськи, по-сирітськи, по-батьківськи*;

9) за релігією: *по-християнськи, по-католицькому* тощо.

Переважно лексичне значення прислівників базується не на семантиці прикметника, а на значенні твірного для прикметника іменника [10, 45] і має відтінок порівняльного значення: *дачний* – *по-дачному* (як на дачі), *цирковий* – *по-цирковому* (як у цирку), *дитячий* – *по-дитячому* (як у дитини), *ведмежий* – *по-ведмежому* (як у ведмеда), *оперний* – *по-оперному* (так, як потрібно співати в опері); *по-...-и*: *братський* – *по-братськи, по-вовчи* тощо.

Префікс *по-* належить до власне прислівникового: *по-хазяйському* (*по-хазяйськи*), *по-сусідському* (*по-сусідськи*), *по-дружньому*. Прислівники із суфіксами *-ськ-(-цьк-, -зьк-)*, як бачимо з наведених прикладів, вживаються з паралельними кінцевими суфіксами *-ому* і *-и*: *по-радянському* і *по-радянськи, по-людському* і *по-людськи, по-українському* і *по-українськи, по-товариському* і *по-товариськи, по-вовчому* і *по-вовчи*. Не мають таких паралелей прислівники, утворені від прикметникових основ з суфіксами *-н-, -ан-, -ичн-, -шн-, -лив-, -ов-*, що переважно вказують

на відношення до предмета, дії, обставини: *по-належному, по-святковому, по-осінньому, по-весняному, по-вечірньому* тощо. Прислівникам, утвореним від основ відносних прикметників за допомогою *по-...-ому* властиві значення «як хто-небудь», «подібно до кого-небудь», «як де-небудь». Від прикметників, які не входять до цих трьох груп, творяться прислівники на -и [1; 60].

Отже, природу словотворчого явища виражає не лише афікс, а й твірна основа. При творенні прислівника спостерігаємо двосторонній зв'язок похідного прислівника з твірною основою відносного прикметника. Він простежується як у семантичному, так і в структурному планах. Засобами реалізації дериваційного потенціалу відносних прикметників у прислівникових дериватах є переважно суфіксальні і префіксально-суфіксальні дериваційні форманти, а можливість творення від основи відносного прикметника залежить від розвитку якісного значення.

Література

1. Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного русского словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966. – С.55-73.
2. Бевзенко С.П. З історії коментарів до українського словотвору. Прислівник // Наукові записки Ужгородського університету. – Т.37. – 1959. – С.40-45.
3. Ващенко В.С. Явище переходу в системі частин мови // Українська мова в школі. – 1953. – №6. – С. 14-22.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Виноградов В.В. Русский язык. – М. – Л., 1947. – 630 с.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За заг. ред. О.С. Мельничука. – К: Наукова думка, 1966. – С. 208.
7. Галкина-Федорук Е.М. Наречие в современном русском языке. – М., 1939 – С.43.
8. Гвоздев А.И. Современный русский литературный язык. Учпедгиз. Ч.1. – М., 1958. – 400 с.
9. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. И.Ю. Шведовой. – М: Наука, 1970. – 767 с.
10. Ермакова О.П. О некоторых изменениях в системе аффиксов и производящих основ качественных наречий // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1966. – С.45-54.
11. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С.297-301.
12. Ковалик І.І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови // Мовознавство. – 1970. – №4.
13. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип. другий. – 82 с.
14. Ковалик І.І. Основи словотворчої характеристики слова. – Львів, 1953. – С.64.

15. Коровин Ф. К вопросу о способах образования наречий // Научные труды Киргизского филологического факультета. – Вып. 15. Фрунзе, 1969. – С.44.
16. Кочинева О.К. Наречия с префиксом по- и суффиксом -ому(-ему) в современном русском литературном языке: Автореф. дис канд. филол. наук: 10.02.02. – Мурманск, 1962. – 18 с.
17. Курс сучасної української літературної мови/За ред. Л.А.Булаховського. –Т.1. – К: Рад. школа, 1951. – 406 с.
18. Мукай Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // Українська мова і література в школі. – 1983. – №10. – С.34-40.
19. Ощипко І.Й. Українські відприкметникові прислівники на -о, мотивовані складними твірними основами // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С.59-65.
20. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Просвещение, 1956. – С.98-115.
21. Рыжов Н.С. Морфология и семантика именных и местоименных наречий в древнерусских памятниках 11-14 в.: Дис. ...канд.филол.наук. – М., 1953. – С.285-328.
22. Сучасний тлумачний словник української мови / За ред. д-ра філол.наук, проф. В.В.Дубічинського – Х.: ВД «Школа», 2006. – 1008с.
23. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Х., 1960. – 233 с.
24. Шахматов О.О. Синтаксис русского языка. Учпедгиз. – М., 1941. – С.508.
25. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Русская речь. – Л., 1928. – С.31.

The article is concerned with the word-building adverbs, motivated by the relative adjectives in Modern Ukrainian literary language. The composition of word-building types of adverbs and the productivity of these types are established in comparison, the realization by the relative adjectives derivatives is characterized.

Key words: *adverbs, motivated by the relative adjectives, word-building type, word-building value.*

УДК: 811.161.2: 81'282: 81'373.611

ББК: Ш 141.4 – 211

Галина Волинець

НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ НАЗВИ МІСЦЯ З ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ У СЛОВОТВІРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті на матеріалі сучасної української мови розглядаються нульсуфіксальні похідні з просторовим значенням. Описано лексико-словотвірні типи просторових назв (дериватів з нульовим суфіксом), їх семантику, кількісний вияв.

Ключові слова: нульсуфіксація, нульовий суфікс, функціонально-семантичне поле, лексико-словотвірний тип, назви місця.

Нульовий суфікс неодноразово виступав предметом наукових розвідок, його походження та історію досліджували С.Бевзенко, П.Білоусенко, С.Самійленко. Словотвірну семантику та структуру нульсуфіксальних похідних описала Л.Третевич [14]. Наявні в українській мові словотвірні моделі (зокрема і з нульовим суфіксом) розглядали О.Пінчук [12] та Л.Родніна [13]. Словотвірну структуру імен, що входять до поля локативності досліджував І.Ковалик (у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами) [9], з позицій функціонального підходу визначила і описала структуру та потенціал локативів О.Виноградова [4], семантичний та структурно-семантичний підходи до розгляду цих назв застосувала О.Пелехата [11]. Як частину словотвірної системи поміня Іосі вивчали О.Безпояско та К.Городенська [1], П.Білоусенко та В.Німчук [3], Л.Денисенко [6], Я.Закревська [8], В.Олексенко [10] та інші. Однак нульсуфіксальним дериватам з цим значенням дослідники або зовсім не приділяють уваги, або згадують побіжно. Відтак, на сьогодні залишається відкритим питання про функціональне навантаження нульового суфікса серед просторових назв, сфери його використання, семантична орієнтація суфікса, стилістичні особливості тощо. Завдання статті – дослідити роль і місце нульсуфіксальної деривації в афіксальній словотвірній підсистемі функціонально-семантичного поля поміня Іосі, до якого входять і назви з просторовим значенням.

До найменувань місця з просторовим значенням належать нульсуфіксальні похідні, що вказують на відкриту місцевість, де відбувається (або може відбуватися) дія (іменники зі значенням “необмежена протяжність” [4]), деривати на позначення земного й повітряного простору, поверхні водойм, полів, назви місцин за різними ознаками тощо [1; 2; 9; 10; 16; 17].

Нульсуфіксальні назви з просторовим значенням поділяються на дві підгрупи: 1. Назви “сконцентрована локалізація” – розташування чого-небудь, конкретне місце, яке утворилось у результаті певної дії; частина поля, лісу, дороги тощо; земні надра (*брід, заворот, переїзд, прохід, міль, голя* “гола вершина гори”); 2. Назви нечітко окресленого простору, ландшафту (*випас, заплава, толока, топи, безмір, вись, гладь, глиб, гниль* “болото”, *гуща* “густий ліс”).

1. Назви “сконцентрована локалізація” у сучасній українській мові представлені такими *віддієслівними утвореннями*: *брід* (СУМ I, 237) “мілина на річці” (*бродити*); *видма* (389) “піщане місце, з якого у вітряну погоду зноситься пісок” (*видимати*); *вимок* (434) “ділянка посіву, що загинув від вимокання”; *витік* (512) “місце, де річка бере початок”; *в'їзд* (695) “місце, через яке в'їжджають куди-небудь”; *вхід* (791); *заворот* річки, дороги (ВТСУМ, 287); *з'їзд* (367-368) “спуск; місце, по якому з'їжджають”; *злам* (368) “поворот під кутом, вигин чого-небудь”; *наділ* (558) “ділянка землі”; *перелаз* (ВТСУМ, 731; Гр3, 123) “місце, де перелазять через огорожу” (*перелазити*); *поворот* (ВТСУМ, 815) “місце, де що-небудь (дорога, вулиця і т.ін.) повертає, відхиляється убік”; *прогин* (965) “увігнуто місце”; *техн. вигин* труби (ЗТС, 28; ШСТ, 14; СТГ, 34); *техн. видим* ґрунту (ШСТ, 12, 59) (*видиматися*); *техн. заверт* пласта (СПС, 119; ШСТ, 26); *сільськогосп. вигул* (ВТСУМ, 92) “обнесене огорожею місце просто неба, призначене для перебування худоби, птиці”; *мисл. понова* (ВТСУМ, 863; Гр 3, 312) “слід звіра на свіжому снігу”; *спец. протіс* (ВТСУМ, 993; ШСТ, 71) “протесане місце на чому-небудь”; *діал. прохід* (Громко, 167; Нов, 8) “місце в заростях, де можна пройти”; *стик* (Громко, 186) “місце злиття двох річок”; *завороть* (Гр 2, 22) “водоворот”; *наволок* (472) “місце, по якому хліб посіяний під борону (без оранки)” (*наволочити* “пройти певну кількість землі бороною” (472)); *перекіп* (Гр3, 121; ВТСУМ, 728) “перекопане місце” (*перекопати*); *перечена* (Гр 3, 144) “перешкода, перепона”; *тоня* (Гр 4, 274) “місце, де топляться; небезпечне місце” (пор. сучасне *тоня* (ВТСУМ, 1256) “ділянка водоймища, звичайно з розчищеним дном для ловлення риби неводом”); *торг* (Гр4, 275; ВТСУМ, 1257) “місце для торгівлі”; *іст. уділ* (УК, 225; ВТСУМ, 1287) “князівське володіння в давній Русі”: “ця система... згодом призвела до боротьби за уділи й за Велике князівство Київське” (УК, 225). Крім того, виокремлюються і поодинокі (як правило, діалектні) *відприкметникові деривати*, наприклад: *мель, міль* (Громко, 119, 120) “мілина”; *голя* (Громко, 59) “гола вершина гори” або “частина поля, де нічого не росте”.

2. Назви нечітко окресленого простору, ландшафту представлені такими *віддієслівними похідними*: *вигін* (СУМ I, 373; ВТСУМ, 90), *выгонь* (Аф, 326) “луг, де випасають худобу; пасовище”; *випас* (СУМ I, 448) “місце, де випасають худобу”; *толока* (ВТСУМ, 1254) “луг випасний; пасовище” (*толочити*); пор. *толока* (СУССГ, 207) “місце, витоптане худобою”; *випуск* (МВ, 10) “пасовище”; *залив, залів* (Громко, 77; СУССГ, 82) “затока, рукав річки”; *заплава* (Громко, 79) “мокра заболочена низина” (*запливати* водою); *корчі* (97) “криворослий ліс”; *наводь* (125) “водна поверхня серед болота”; *провал* (162) “підмита, відірвана частина берега”; *притопи* (161) “прибережжя під час розливу”. Це угруповання репрезентоване також і *відприкметниковими утвореннями*: *безмір* (СУМ I, 134) “неозорі простори; безмежність”; *вись* (507) “простір на великій відстані від землі”, у ВТСУМ (с.114) це слово подається з позначкою *поет.*; *віддаль* (СУМ I, 578) “простір, який віддаляє один предмет (місце і т.ін.) від іншого”; *гладь* (СУМ II, 79) “рівна, гладка поверхня”; *глиб* (81); *глуш* (90) “зарослий ліс, сад”; *даль* (209) “простір, що видніється вдалині”; *суша* (РУТС, 546); *товща* (ВТСУМ, 1253) “маса якої-небудь речовини, якогось тіла від поверхні у глибину, шар чого-небудь”, пор. *товща* (Гр 4, 271) “густий ліс”; *розм. бистря* (СУМ I, 168) “швидка течія на річці”;

гниль (Громко, 58) “болото, заболочене місце”; *невдоб, невдоба* (128) “поле, не зручне для обробітку”; *невдоба* (СУССГ, 138) “незаросла, нічим не захищена місцевість”; *непролаз* (Громко, 128) “зарослі кущів”; *поліг* (155) “пологий берег річки”; *руда* (178) “болото кольору іржі” (*рудий*).

Назви іменників з локально-просторовим значенням творяться також за допомогою інших суфіксів. Суфікс *-ищ(е)* творить іменники на позначення місця, де відбувається (відбувалася) відповідна дія, напр.: *ловище, селище, згарище, розвалище* [9: 16]. Окрему підгрупу становлять відприкметникові похідні на позначення місця з актуалізацією об'єкта дії, наприклад, *грибовище* “місце, де збирають гриби” (*грибне* місце) тощо. У ролі твірних основ виступають дієслова та прикметники, які в результаті сполучення з різними варіантами суфікса *-ищ(е)* (*-овищ(е)*, *-лищ(е)*, *-бищ(е)*, *-нищ(е)*) творять такі найменування: а) віддієслівні похідні – “місце, призначене для виконання якоїсь дії” (*звалище, стійбище, стрільбище, лежбище, мольбище, торговище*), “місце, де збирається багато людей” (*збіговище, зборище, гульбище, ігрище, сходибище*), “місце – результат дії” (*селище, обвалище, руйновище, розвалище, кладовище*); б) відприкметникові деривати – “місце, де є залишки чогось” (*млиновище, бойовище*), “ділянка землі, на якій були рослини або на якій є (в надрах чи на поверхні) певна речовина” (*вівсище, гречанище, маковище, терновище, глинище, кам'янище*) [1; 9; 10; 13]. “Загальні назви місця” з суфіксом *-ищ(е)* (та формантами, спорідненими з ним) поширені майже на всій українській мовній території, за винятком деяких смуг південно-західного наріччя і західної частини північного, де виступає як суфікс *-ищ(е)*, так і суфікс *-иськ(о)* [9, 22]. **Формант *-иськ(о)*** (та вторинні, похідні від нього суфікси *-ниськ(о)*, *-овиськ(о)*, *-ениськ(о)* тощо) творять локативи “на позначення простору, позбавленого виразних меж” [15, 382], цей суфікс має такі ж значення, як і *-ищ(е)*, напр.: девербативи – *пасовисько, паленисько* “випалене місце”, *спаленисько* “місце, що залишилося після спаленого будинку” та ін.; деад'єктиви – *грибовисько, торфисько*, тощо [9; 15]. Деривати з суфіксом *-иськ(о)* рідко трапляються у літературній мові, як правило, це діалектні або розмовні слова.

Формант *-ищ(я)* нечасто трапляється у дериватах на позначення локально-просторових назв, серед них багато діалектизмів, а також архаїзованих назв, що втрачаються (або втрачені) сучасною українською літературною мовою: а) відприкметникові назви місця за характером ґрунту, поверхні, взагалі середовища (*солониця* “соляні копальні”, *пісковатиця* “піщана земля”, *пустиця* “пустка”, *голиця* “гола, лиса, безлісна гора”, “місце, де не росте трава”, *пісниця* “неврожайна, пісна земля” тощо), деад'єктивні найменування на позначення поля з-під сільськогосподарських культур (*вівсяниця, житяниця, житниця, булянниця* “поле з-під картоплі”, *малайниця* “поле з-під кукурудзи”, *кукурузнниця, просяниця*), б) девербативи – назви місць, де виконується певна дія (*торговиця* “торгова площа”, “місце на ринку, де продаються домашні тварини” *трясовиця, кісниця* “сіножать”, *пасовиця, кошениця, кошаниця* “місце, де косять”, *ораниця* “зоране поле”, *косовиця, пропасниця* “вир у річці” тощо) [3].

Відприкметниковий словотворчий тип з суфіксом *-ин(я)* (*-інь*) містить незначну кількість просторових назв жіночого роду: *пустиня,*

твердиня, діал. височиня, глибочиня, далечиня (яким відповідають літературні форми – *височінь, глибочінь, далечінь, широчінь*) [9: 11].

Віддієслівні похідні з суфіксом *-ивник* трапляють нечасто (найчастіше цей формант сполучається з іменниковими основами): *діал. пастівник* (пасовище), [1; 10; 15]. Рідко використовується для творення просторових назв (від основ іменників та прикметників) і суфікс *-ин(а)* (та похідний від нього *-овин(а)*), він конкретизує загальне визначення простору, виражене початковим словом (*вершина, височина, рівнина, цілина* [9: 11]), або називає форму рельєфу (*низина* [13: 83]), або простір серед чогось (*бистрина, гущавина, глушина, мокравина, тіснина, порожнина* [13: 111]).

Формант *-к(а)* (напр., *явка*) у літературній мові реалізує функцію локатива у віддієслівних іменниках спорадично, до того ж чіткий вияв семи локатива можливий лише в тексті [1: 87].

Поодинокі локативно-просторові найменування творяться за допомогою суфіксів *-я* (*верхів'я*), *-ло* (*мочило* “місце для мочіння конопель, льону”, *діал. пасло* “пасовище”), *-ар, -ир* (*мочар, пустир*), *-ень* (*пастовень*) та деякі інші [7; 9; 10; 13]. У діалектах української мови трапляються й інші суфікси, що творять обмежену кількість похідних, наприклад, *-анка* (південно-західні говори): *ковзанка* [9].

Отже, серед просторових нульсуфіксальних назв найчисельнішим угрупованням є лексико-словотвірний тип – “сконцентована локалізація”, який представлений практично однаковою кількістю як діалектних слів (широко репрезентовані всі групи діалектів), так і лексем із літературної мови. Зазначену групу більшою мірою представляють віддієслівні нульсуфіксальні похідні та незначна кількість деад'єктивів. У назвах необмеженого простору навпаки – нульовий суфікс найчастіше сполучається з ад'єктивними основами.

Нульовий суфікс у лексико-словотвірному полі просторових назв представлений дериватами на позначення більш абстрактних, узагальнених понять, без конкретизації дії (виробничого процесу), місця тощо: *в'їзд, вигин, поворот; вись, глиб, гуца, даль* і т.ін., пор., *мольбище* “там, де моляться”; *гречанище* “поле, де росте гречка”, *грибовисько* “місце, де ростуть гриби” і т.д.

У деад'єктивному словотворенні нульовий суфікс більшою мірою спеціалізується на творенні назв необмеженого простору, тим часом угруповання “сконцентована локалізація” представлено головним чином відприкметниковими похідними з формантами *-иця, -ище*.

Нульовий суфікс широко представлений у похідних різних шарів лексичної системи української мови: слова загального літературного вжитку, лексеми спеціального використання (більше – техніки, сільського господарства, менше – мисливства, рибальства, будівництва, геології тощо), деривати з певним стилістичним забарвленням (розмовні, поетичні), регіоналізми. Трапляються поодинокі архаїзми, позначувані ними поняття у сучасній мові мають інші назви, напр., *застар. заворот* – *суч. водоворот, застар. перечеп* – *суч. перешхода, застар. торг* – *суч. ринок, базар*, щоправда знаходимо й історизми (напр., *уділ*).

Таким чином у мові можна простежити функціональну системність, злагодженість: кожен формант має “сильну позицію” у певній функції, посідаючи чільне місце в окремій ніші. Так, наприклад, не виявлено

нульсуфіксальних дериватів – назв поля з-під сільськогосподарських культур, у цьому лексико-словотвірному типі панівним є формант *-ише* (що поєднується з іменниковими та прикметниковими основами). Однак нульовий суфікс у поєднанні з прикметниковими основами (іменники на позначення “необмеженої протяжності”) виконує унікальну (подекуди – досить потужну стилістичну) функцію, в якій не можна використати жоден інший формант.

Список скорочень використаних джерел

- Аф** Словарь малорусскаго нарѣчя // Собрание сочинений Александра Степановича Афанасьева (Чужбинскаго) / Под ред. П.В. Быкова. – Томъ IX. – С.-Петербургъ. – Книгоиздательство Германъ Гоппе, 1892. – С. 287 – 464.
- ВТСУ** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2003. – 1440 с.
- М**
- Гр** Словарь української мови. Зібр. Ред. журн. “Київ. Старина”. Упорядкував, з дод. Влас. Матеріалу, Б.Грінченко. Т.1 – 4. – К., 1907 – 1909. – Репринтне видання. – К.: Лексикон, 1996.
- Громко** Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Відп. ред. В.В. Лучик. – Київ – Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
- Дан** Данилевський Г.П. Чумаки: Худож.-док. нарис. – К.: Веселка, 1992. – 110 с.
- Данил юк** Данилюк А.Г. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
- ЗТС** Російсько-український загальнотехнічний словник / Мацько Л.І., Трегуб І.Г., Христенюк В.Ф., Христенюк І.В. – К.: Вища школа, 1994. – 173 с.
- МВ** Методичні вказівки з діалектології української мови (та матеріали до словника східнополіського говору) / Укл. А.С. Зеленько. – Луганськ, 1990. – 80 с.
- Нов** Новицький Я.П. Народная память о Запорожь. Преданія и рассказы, собранные въ Екатеринославщин. 1875 – 1905 г. – Екатеринославъ. Типографія Губернскаго Земства, 1911. – 118 с.
- ПРДН** Праці XII Республіканської діалектичної наради. – К.: Наукова думка, 1971. – 466 с.
- РУТС** Російсько-український технічний словник. – К.: Державне видавництво технічної літератури, 1961. – 648 с.
- СПС** Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. – К.: Час, 1926.
- СТГ** Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки / Відп. ред. Швець І. – К.: АН УРСР, 1962. – 308 с.
- СУМ** Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т1-11.
- СУССГ** Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська,

В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

- ТЛП** Никончук М.В., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / АН УРСР. Ін-ст мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. П.Ю. Гриценко – К.: Наук. думка, 1990. – 292 с.
- УК** Українська культура: Лекції за ред. Дм. Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
- ШСТ** Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Серія практичних словників. – Випуск 3. – Харків: Радянська школа, 1931. – 131 с.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 212 с.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К.: КДПІ, 1993. – 216 с.
3. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*). – Київ-Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 206 с.
4. Виноградова О.В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові. – 10.02.01 (укр. мова): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2001. – 19 с.
5. Волинець Г.М. Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних *potina instrumenti* в сучасній українській мові // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. – Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. – Частина I. – К.-Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2006. – С. 109 – 116.
6. Денисенко Л.П. Словотворче варіювання назв просторового субстрату в говірках Нижньої Наддніпряни // Соціолінгвістичні аспекти сучасної мовної дійсності в Північному Причорномор'ї: Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 27 – 29.
7. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наукова думка, 1976. – 164 с.
8. Закревська Я.В. Творення назв поля з-під сільськогосподарських культур // Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 34 – 44.
9. Ковалик І.І. Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні із іншими слов'янськими мовами (словотвір) // Слов'янське мовознавство. Зб.ст.(Т.1). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-37.
10. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. – Харків: Айлант, 2001. – 240 с.
11. Пелехата О. Проблема категорії *potina loci* в слов'янському мовознавстві // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 307 – 312.
12. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 35 – 82.

13. Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 57 – 170.
14. Третьевич Л.М. Нулевая суффиксация имён существительных в современном украинском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1980. – 25 с.
15. Czyżewski F. Nomina loci w gwarze ukraińskiej wsi Wyryki koło Włodawy // Діалектологічні студії.3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Вид-во М.П.Коць, 2003. – С.377-383.
16. Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami / Pod redakcją W.Doroszewskiego i B.Wieczorkiewicza. – Tom I. – Fonetyka, słowotwórstwo. – Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1959. – 272 s.
17. Grzegorzczkowska R. Zarys słowotwórstwa polskiego: słowotwórstwo opisowe. – Wydanie IV poprawione. – Warszawa: PWN, 1981. – 96 s.

The derivatives with zero suffix (with meaning of nomina loci) on the basis of modern Ukrainian language are represented in the article. The author described the lexical-derivational types of derivatives with zero suffix, their semantic and number.

Key words: zero suffixation, zero suffix, functional semantic field, lexical-derivative type, nomina loci.

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

УДК: 821.161.2 (477.8)

ББК: 83.3 (4Укр)

Роман Піхманець

РІК “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ”: 1896 У ТВОРЧІЙ ДОЛІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті йдеться про деякі аспекти становлення Василя Стефаника як творчої особистості. Увага акцентується на перемінах у його внутрішній суб'єктивності, зв'язаних із розчаруваннями в суспільно-політичній діяльності й дедалі частішими апеляціями в бік “естетики”. З цього погляду 1896 рік був переломним у долі автора новеліста.

Ключові слова: творча особистість, становлення, художня обдарованість, літературно-творчі здібності, художнє мислення.

Наприкінці 1897 року в чернівецькій газеті “Праця” публікуються перші сім оповідань і новел Василя Стефаника: “Виводини з села” (№14, с.111-112), “Стратився” (№15-16, с.116-117), “У корчмі” (№15-16, с.117-119), “Синя книжечка” (№15-16, с.119-120), “Сама-самиська” (№15-16, с.124-125), “Лист” (№17, с.130-132) і “Побожна” (№17, с.132-133). Майже всі вони ввійдуть в доопрацьованому й творчо видозміненому – деякі суттєво – вигляді в збірку “Синя книжечка”, що побачила світ навесні 1899 року – теж у Чернівцях (“Лист” пізніше буде передрукований у збірці “Камінний хрест: Студії і образки”, Львів, 1900). Відтоді починається новий етап у житті і творчій долі їх автора. Власне розмову про Василя Стефаника як письменника традиційно й починають із кінця 1897 року, іноді згадуючи ще поезії в прозі, написані теж у цьому році, але в його першій половині чи середині – як підготовчий етап до творчого лету. Виходить, отож, що цей рік став переломним у житті і внутрішній суб'єктивності новеліста. Хоча не менш значимими й суттєвими були переми в попередньому, 1896 році.

Починав його Василь Стефаник, сповнений, можна сказати, політичних сподівань і надій. Щойно (29 грудня 1895 року) відбувся ІУ з'їзд Русько-української радикальної партії, учасником якого він був і який прийняв, без перебільшення, історичне рішення: про включення в нову редакцію програми ідеї державної незалежності України-Русі. “Стоячи на ґрунті наукового соціалізму і годячись на всі впливаючі з сего консеквенції, так на полі політичнім, економічнім і культурнім, заявляє Русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливо є лише при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім неограничнім праві его рішати самому у всіх справах, его дотикаючих”, – такими словами починався текст нової редакції програми [15, 70]. Це вселяло оптимізм і надавало нових сил. Свій лист до Левка Бачинського починав Василь Стефаник теж

на оптимістичній ноті: “З’їзд відбувся/ дуже гарно/ – видно було/, що партія подужала/ і що учасники думають/ не на жарт/ братися до роботи” [8, 52]. Кожен із виділених мною фразових компонентів цієї синтаксичної структури не просто фіксує певну думку, а й своєрідно “групує” надії і сподівання автора. Можна не сумніватися, що й свою долю тоді він ще мав намір пов’язати з суспільно-політичною діяльністю. Але за рік, як кажуть, багато води утекло і багато що змінилося.

Саме в цьому, 1896 році були створені такі відомі нині поезії в прозі Василя Стефаника, як “Амбіції” (“Самому собі”), “Чарівник”, “Ользі присвячую”, а також первісний начерк (у листі до Вацлава Морачевського від 17 травня) новели “Похорон” – “драми муки зо змученими людьми в ролях” [8, 69]. А в грудні, вже наприкінці року, гостюючи в батьків, він написав “зимову сценку” “Санчата”, присвятивши її синові Морачевських Юрієві. Водночас побільшало листів (майже всі адресовані Вацлаву Морачевському), в яких гору беруть асоціативно-образні елементи. Якщо в епістолярії за 1895 рік таких було всього кілька¹, то починаючи, по суті, від січня нового року такого характеру листи беруть гору. Треба погодитися з думкою Федора Погребенника, який відзначає художні ознаки в деяких листах Василя Стефаника за цей рік. Приміром, лист від 26 лютого до “дорогого друга” в Швейцарію, в якому переважають “образи моєї фантазії”, коли змальовував “великі Альпи, що заглядають Богови у вікна, леди студені, що обхапують їх, аби, не при нас кажучи, не збили скла у синих дворах сивобородого господина”, він називає поезією в прозі, відзначає поетичну форму листа (від 26 березня), в якому описується краса весняного вечора, а передачу автором свого внутрішнього стану через Верленові рядки називає “поемою в прозі” [5, 46, 48, 51]. Хоча таких листів було набагато більше. До наміченого “списку” варто додати хоча б лист від 25 лютого, в якому дитячий спомин про повинь на ріці й “велетня, що купався”, природно і по-художньому плавно перетікає в алегоричний образ “сили народної”, що “спить, все спить” і “не хоче встати”, “не хоче кинути ні рукою, ні ногою”, “не хоче затопити сіл і міст і піль!”. Ця замальовка цікава не тільки і навіть не стільки самим цим образом, скільки демонстрацією психологічних механізмів народження, становлення художньої думки шляхом асоціативних щеплень: велетень у паводкових хвилях → подібний образ “великана і дрібоньких хлопців коло него” у книжці → “сила народна”. “А я втопився в тій силі і часом руки мені ув’єдають, часом плачу, що великан спить, – щиро зізнавався Вацлаву Морачевському. – Я би хотів, аби пробудився. аби рукою махнув і розбив усілякі програми і катехізми і розбігся по полях” [8, 55]. Такі приклади наочно демонструють, як майбутній новеліст крок за кроком оволодівав “секретами поетичної творчості”.

¹ Уперше – коли писав Вацлаву Морачевському із в’язниці про сліпу (давньогрецьку богиню справедливості) і видочу (матір) Фемід своєї долі, зі спогадами дитинства й картинами арештантського життя, вдруге – коли усвідомив, що перестає любити галицько-українську інтелігенцію, а ще – окремі “штрихи”, що перемежують розмову про хворобу матері й конфлікт із батьком. Усі ті листи, як можна зрозуміти, були написані в хвилини сильного душевного зворушення. більшість – після невдали для радикалів і русинів загалом виборів до галицького сейму, що означало початок глибоких розчарувань у суспільно-політичному русі й галицько-руській політичній еліті.

З кожним днем подібних картин і образів у листах, певна річ, більшало, передовсім це стосується описів сільських чи “родинних” настроїв [див. 8, 60, 61, 62-63, 82 та ін.] – “у ролях”, якщо казати словами самого Василя Стефаника, тобто з детально виписаними перипетіями русівського буття, з діалогами, конфліктами і характерами. У такі видива, як і в творчу свідомість автора загалом, дедалі владніше починає вриватися тема еміграції, на сторінках листів виникають вражаючі картини на краківському вокзалі [див. 8, 62], а невдовзі по тому й болючі роздуми (за багатьма ознаками – художні медитації) про причини й наслідки подібних процесів, як і про винуватців подібної трагедії [див. 8, 64]. До категорії художніх, на мій погляд, належить також тонкий психологічний малюнок “моєї лінивості”, перевиснаження від “політики” і від затрати в собі політичних перспектив, а властиво – від розчарованості в суспільно-політичній діяльності та в його чільних діячах; разом із тим автор вказав на способи “долання”, поборювання тієї “цілої хвороби” – силою творчою фантазії, поки в собі, для себе, як своєрідний психотерапевтичний засіб [див. 8, 65-66]. Навіть соляні копальні у Величках, що біля Кракова, з їх “гармонією безглядного супокою” й “сном камінним”, викликали філософсько-мрійливий настрій і поетичні візії [див. 8, 73]. Зрештою, вже лист від 29 січня, в якому порівнюються селяни та їх політичні провідники з часів його навчання в гімназії з “сучасними”, не без претензій на художній стиль: несподівані паралелі й зіставлення, “вільний” і легкий політ думки (те що Іван Франко невдовзі назве “легкістю асоціювання”), влучні характеристики й деталі. Та навіть написаний у першій половині січня лист [див. 8, 52-53] зі сценами родинного побуту в Русові без особливих натяжок можна назвати художньою замальовкою.

Вацлав Морачевський ще раніше (у серпні 1895 року) вловив потаємні ключі художньої обдарованості, що били з рядків молодого приятеля, і тепер, як і тоді, це настроювало його теж на творчу хвилю, а отже спонукало писати пристрасно, з пафосом, поетично. Відповідаючи на згадуваний і означений Федором Погребенником як поезія в прозі лист про високі Альпи, що “заглядають Богови у вікна”, він, за словами того ж дослідника, “малює поетичну картину уявної зустрічі з ним” і благодатну душу свого молодого приятеля: “Ви навчилися ліпше, ніж інші, відчувати, глибше, ніж інші люди, дивитися в душу. Виплекала Вас земля-мати як свого обранця”. А згадувані вище слова про красу весняного вечора породили в ньому уявну сцену зустрічі з Василем Стефаником у його рідному селі, де того нібито вітають і зелені ниви, і темні ліси, і дзвінкі потоки [див. 5, 46-47, 49]. Так само трагічна історія в Ходинці під час коронації російського царя, коли загинуло багато людей, сколихнули в душі Вацлава Морачевського хвилі творчої енергії, що, зі свого боку, викликало вже аналогічний відгук Василя Стефаника, і він дає майстерний і високохудожній опис скульптури посла з Марафону, що виставлялася якраз в одному з музеїв Москви: “Біжить той посел, лівою рукою держиться за серце, аби не розпуклося передчасно, а в правій тримає пальму наперед себе. Тіло – то одна одніська скісна лінія від п’яти до руки, а в тілі, а в душі одна одніська гадка, аби сказати співгорожанам: ми перемогли. Гляючи на сю статую, ви доспіваєте собі решту” [8, 71].

Друга частина цього опису вже безпосередньо вводить адресата й читача творів Василя Стефаника в таємниці його художньої майстерності, де велике емоційне й естетичне навантаження падало на деталь, на "одну одніську лінію", а "решту" домалює уява. Та й не випадково заговори Василь Стефаник про цю статую в контексті розмови про криваві події на Ходинці. Подібно до того посла добирався "у надземску Москву" російський селянин, аби "разочок на царя глянути", а потрапив під нагаї жандармів, під кінські копита й ноги юрби. Асоціація за контрастом, що пізніше стане провідною в побудові його художніх структур, суміщення начебто непоєднаних речей таїть у собі безмірний потенціал художніх вражень. За Іваном Франком, поет вдається до такого прийому, аби викликати в душі реципієнта "те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу, яка змальована в його віршах" [11, 67]. І подібний ефект викликав цей лист із зображеними в ньому картинами в душі адресата, що зайвий раз утвердило його в думці про величезний талант молодого приятеля.

Та все це, за великим рахунком, часткові й опосередковані свідчення внутрішньої, скористаюся висловом цитованого тільки-но Івана Франка, "зміни системи". Привертають увагу в "зізнаннях" Василя Стефаника за 1896 рік і деякі більш значимі, виразніші з огляду на порушену проблему факти. Зупинюся детальніше на двох із них – суто літературно-мистецького характеру. Перш за все кидається в око, як уперто й настійно вже наприкінці зими – на початку весни він проводить думку про свою спільно з Лесем Мартовичем задіяність у творенні "Нечитальника" й "Лумери", інакше – про себе як письменника. "Нечитальник", то дуже давня історія, – переконував Вацлава Морачевського в листі від 17 лютого. – Ще в гімназії *написало нас двох его*. Спілка була молода і недосвідчена і назвалася Л.М. Я вкрав 15 ринських у тата і надрукував книжечку в кількадесятьох примірниках. [...]. Друге діло спілки Л.М. були "Лумера". Я *лиш написав диспозицію новели. В рукописах наших є не одна річ добра*, та тяжко зійтися разом і жити, аби з двох зробитися одним. Інакше не можна і ждемо, поки не надійде "слухний час"! Прошу ж Вас діло тримати в тайні, а *по слухнім часі то ми гримемо так п[овним] т[итулом] публіку руску, що аж в носі єї заскобоче!* (в усіх випадках підкреслення моє – Р.П.)" [8, 54]. Причому аналогічні думки майже тими самими словами він висловив ще раз – через якихось півтора десятка днів (попередній лист чи то затримався з якихось причин, чи затратився на пошті, словом, адресат його вчасно не отримав), отже вони не могли зродитися під впливом якогось хвиливого настрою і бути пояснені випадковими впливами; із ними тоді хлопець, що називається, жив, вони заповнили його свідомість. Дослідники ретельно зіставили слова цього зізнання з реальними фактами, здійснивши перевірку їх на відповідність "життєвій правді", і з'ясували, що Василь Стефаник насправді був лише видавцем (зрештою, цей момент зафіксовано і в цитованому листі) "Нечитальника". "Гадаємо, що лист до Вацлава Морачевського з приводу активної співпраці двох письменників і їхніх спільних намірів на майбутнє відбивав нереальний стан речей", – робить справедливий висновок Федір Погребенник [5, 26]. Звідси й твердження про спілку "Л.М.", на його погляд, скидається за всіма ознаками на легенду, створену самим автором.

Це підтверджують, зокрема, зазначена на титульній сторінці виданої книжечки назва ("Нечитальник. Написав Л.М. Видали деякі русівські читальниці. Чернівці, 1889. З печаті Г.Чоппа"), і дарчий напис Лесь Мартовича й Василя Стефаника Іванові Франкові на звороті обкладинки: "Високоповажному Добродієві Іванові Франкові – В.Стефаник – вид[авець], Л.Мартович – автор". А головне, що Василь Стефаник і Лесь Мартович були різні типи творчих індивідуальностей, відмінні, додає Юрій Клиновий, за психічними структурами, за темпами художнього росту і навіть за походженням. Перший поперед усього був ліриком за своєю природою, "людиною тонкого складу душі, вразливою на своє і чуже страждання, а водночас повен якоїсь специфічно селянської твердості", і свою творчість почав він саме з ліричних поезій, а "Мартович – ідкий іроніст, майже цинік, людина, що її дотеп і гризький сміх не пощадить жадних святощів, та при цьому – на правду чесна і характерна людина" [3, 41]. Іншими словами, це були різні творчі вдачі, "контрастові" художні темпераменти, і все говорить за те, що вони "ні тоді, ні пізніше не могли "з двох зробитися одним" [5, 26].

Дивно лише, що дехто з дослідників і досі, буває, сприймає на віру наведені вище слова Василя Стефаника про співтворчість. "Перша думка, яка вириває при читанні цього листа, це те, що історія про літературну спілку двох приятелів, делікатно кажучи, вигадана", – писав син новеліста Юрко. Він навів деякі додаткові аргументи щодо цієї справи, ґрунтовані на споміні Дениса Лукіяновича про "відчит" Лесем Мартовичем "Лумери" в Станіславові влітку 1889 року і на "попередній заввазі" останнього, що "правдиву придибашку, розказану Филиповичем, він списав при участі Стефаника"¹, та в принципі приходять до аналогічного з Федором Погребенником, хоча й не до такого категоричного висновку: "участь Стефаника при написанні цих двох новел була дуже невелика" [3, 42; попередню цитату див. на с.40].

Чим же тоді була зумовлена "неправда" Василя Стефаника?..

Федір Погребенник виникнення легенди про творчу спілку "Л.М." пояснював "романтичними поривами молодого Стефаника": мовляв, Вацлав Морачевський "весь час спонукав його писати, відчувши в листах свого друга новелістичну жилку, а Стефаник у той час не мав що показати своєму вчителю" [5, 26]. Як на мене, така інтерпретація спрощує ситуацію і виглядає наївно. Правдоподібнішим мені видається інший мотив. Як відомо, в гімназійні роки і ще якийсь час по тому Лесь Мартович був для Василя Стефаника в певному розумінні ідеалом письменника. "Писати я почав дуже рано, ще в гімназії, та величезний талант Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник" [9, 276], – зізнавався він в одній зі своїх "Автобіографій" (1926), а в автобіографічних нотатках "Серце" (1927) підсумував: "Лесь Мартович – мій хлоп'ячий сміх і смак генія"² [9, 287].

¹ Участь гімназійного товариша позначилася серед іншого на тому, що "новела написана мовою рідного села Стефаника". Денис Лукіянович із цього приводу писав: "Нікому з нас "Лумера" не сподобалася за натуралізм і підгірську говірку, якої ми недоцінювали, а Мартович, народжений в Городенці, не знав".

² "Його, єдиного із знайомих собі письменників, він називає генієм", – додає Юрій Клиновий [3, 40]. Не випадково тому в гімназійні роки Лесь Мартович був для Василя Стефаника незаперечним авторитетом і навіть літературним учителем, перед яким схилявся.

Отож, у ті роки називатися (чи вважати себе) письменником для Василя Стефаника означало творити десь на тому самому художньому рівні, що й товариш. І коли Вацлав Мовачевський заговорив про його літературний талант і почав спонукати до творчості, випитуючи, чи не має той уже, бува, за собою літературного досвіду, він наважився на “створення” легенди про літературну спілку під назвою “Л.М.” та її творчі плани – ясно усвідомлюючи, що це накладе на нього ще й певні обов’язки. Підставою послужив, з одного боку, той факт, що він справді “писати ... почав дуже рано”, а з іншого – причетність до видання “Нечитальника” й деяка, нехай і незначна, участь у творчій історії “Лумери”. Та була ще одна, певно визначальна, причина: Василь Стефаник подумки все частіше пов’язував свою долю з красним письменством, а для того треба було перш за все побороти в собі “комплекс Мартовича”. Юрій Клиновий називає це “полоном таланту Стефаника”. А втім, визнає, що в такому “полоні”, як і в насміхах товариша над його літературно-творчими здібностями, був величезний позитивний зиск: “рання творчість Стефаника – це боротьба з лірикою, з якої він завдяки Мартовичеві виходить переможцем” [3, 43]. Тобто відчуваючи в собі творчі сили й дедалі більше розчаровуючись у політичному покликанні, наважився нарешті “признатися”, поки лише “коханому другові”, що він “також письменник”, а для подужання “параліжу” вдався до такого неправдивого в своїй основі способу, а по суті – до містифікації, як співтворчість із Лесем Мартовичем і спільні літературні проекти. Це урівнювало принаймні в одному плані. Відомо-бо, що “з його перших, також напевне ліричних починів, насміхався Мартович, а поза очі просто казав: дурний Стефаник” [3, 40]. А виявляється, що просто талант його розвивався іншими темпами і в дещо іншому напрямку. Тепер уже собі й своєму найближчому приятелю міг признатися, що сягнув того “росту й сили”, коли зрівнявся зі своїм товаришем.

Із певними застереженнями можна сказати, що в плані художньо-творчому 1896 рік починався для Василя Стефаника означеними турботами, а вінчали його, як побачимо далі, заходи, зв’язані з виданням літературного часопису модерністського спрямування. Між цими двома “мітками” відбувалися, сказати б, бурхливі події, наслідком яких стали внутрішньо-суб’єктивні переміни і переструктурування психіки.

Цікаво, що навіть у посланнях друзям і приятелям за 1896 рік, що писані начебто під впливом тих чи інших політичних подій і мали б, за логікою, бути їм присвячені, домінують інші настрої і “сенси”. Таким є, зокрема, лист із Кракова до Вацлава Морачевського, датований листопадом – шойно автор вернувся зі Львова з чергового з’їзду радикальної партії. Невеличка репліка упорядників третього тому “Повного зібрання творів” новеліста, що в ньому Василь Стефаник висловив свої враження від цього з’їзду [8, 271], звучить натягнуто й неправдиво. Бо окрім самої згадки в перших рядках листа про своє перебування “у Львові на з’їзді радикалів” будь-яких інших “вражень” від партійного форуму там годі відшукати¹. Натомість починаючи з перших

¹ Тим більше, що У з’їзді Русько-української радикальної партії нічим особливим не запам’ятався. Та й загалом 1896 рік для радикалів пройшов під знаком поглиблення внутрішньопартійних конфліктів і спроб створення української соціал-демократії. Було два шляхи

слів (“Насамперед за журнал”) чітко простежується лінія, зв’язана з турботами про видання майбутнього літературного часопису, який мав би опиратися на суто естетичні принципи. Нагадаю, що це було за п’ять років до відомого заклик Миколи Вороного укласти альманах, в якому “на естетичний бік творів має бути звернена найбільша увага” (ЛНВ. – 1901. – Т.16. – С.14) і від якого традиційно починають розмову про ранній український модернізм. Визначальною лінією міркувань Василя Стефаника щодо його літературного проекту, яка знайшла відображення в листі, була теза, що в майбутньому виданні “політики і духом не мало пахнути” [8, 79].

Розмова на цю тему структурно займає саму середину листа. Упорядники і видавці творів Василя Стефаника в радянські часи зазвичай коментували це місце в тому сенсі, що, мовляв, автор мав на увазі тут галицьке політиканство, та аж ніяк не заперечував зв’язку літератури і мистецтва зі злиднями і бідуннями народних мас [див., зокрема, 9, 519; як переконливий доказ саме такого тлумачення цієї тези наводили аргумент, що сам новеліст залюбки друкував свої твори в політичних органах: журналі “Народ”, газеті “Праця” тощо]. Ніби ситуація в інших суспільствах на початкових етапах формування їх структурованого політичного простору набагато відрізнялася від галицько-руської. Ніхто не перечить, що “галицьке політиканство” доходило часто в своїй потворності до крайніх меж, але присутності різниці чи прикметних особливостей воно не мало. Тому гадаю, що ближче до істини стояли коментатори третього тому “Повного видання творів” письменника, які вважали, що “тут відбився деякий вплив на В[асиля] Стефаника теорії “чистого мистецтва” [8, 271]. Щоправда, вони надавали (принаймні мусили висловлюватися в цьому ключі) визначенню “чисте мистецтво” суто негативного значення. Хоч насправді це було могутнє прагнення до нових форм виявлення в громадсько-політичній сфері, у суспільному житті, в літературі та мистецтві тощо і тим самим намагання піднести українську націю, в т.ч. у художній сфері, до рівня передових європейських націй. Зазначу при цьому також, що саме модерністи дали нову, європейського розуміння концепцію української нації.

вирішення цього питання: 1/ перетворення (перейменування) радикальної партії в соціал-демократичну з двома відділами (робітників і селян) і 2/ створення поряд із радикальною окремою соціал-демократичною партією, – як і дві групи чинників, якими мотивувався такий політичний крок: причини суто національного характеру (“поборювання польських асиміляційних впливів на українських робітників”), на чому наполягали “старші” радикали, і “засіб посилення соціалістичного руху взагалі”, або, читаємо на сторінках “Громадського голосу” (1895. – №19. – С.131), потреба “розвою соціалізму” – позиція “молодих” радикалів. Навколо цих моментів передовсім точилися гострі суперечки, що подеколи набирали крайніх форм і переростали в запеклі сутички. Українська соціал-демократична партія була утворена шляхом складних і неоднозначних процесів аж у середині 1899 року. Не залишився, як кажуть, без відповіді й “національний аргумент” наміру створити нову політичну силу. Як реакція на розкол усередині радикальної партії й посилення соціал-демократичних тенденцій у суспільстві відбувається гуртування сил, що відстоювали потребу формування масової партії центристського спрямування. Внаслідок цього 26 березня 1899 року не без активної участі Івана Франка й Михайла Грушевського було засновано Українську національно-демократичну партію. Результатом усіх цих політичних процесів і внутрішньопартійних пертурбацій стало переформатування галицько-руського політичного табору й створення його нової структури “з одною центристською (УНДП) і двома опозиційними до неї партіями” [2, 104]. Але це буде згодом, і про політичну позицію Василя Стефаника у цих процесах судити важко, бо він дедалі більше схилився в бік “естетики” і в ньому остаточно перемагає письменник. Безперечно, що він мав свої погляди й переконання щодо тих чи інших політичних подій, але активної участі в політичних процесах надалі, особливо десь із середини 1897 року, майже не брав.

Надмірну соціальну заангажованість, ревне служіння “громаді”, що межує або й переходить у “песій обов’язок”, Василь Стефаник вважав шкідливими не лише для літератури й мистецтва, а й для суспільно-політичного життя, зрештою для людини як такої, для самої її сутності. Бо тоді “чоловік” настільки зживається зі своїми “соціальними ролями”, аж перестає бути собою, втрачає себе як психолого-біологічну істоту і свої справжні почуття: усе це зводиться, редукується до “пафосу” і “декламації”. Виходить, таким чином, що й справжньої любові до селянина, що його чи не найбільше боліло, нема – її замінили пусті фрази, словесна еквілібристика або, в кращому випадку, “любов з обов’язку”. І в цьому плані він не погоджувався навіть з Іваном Франком, готовий був сперечатися з ним і робити йому докори, що виховав ціле покоління людей на принципі “песього обов’язку”, які затратили або вбили в собі будь-які живі чуття, перетворюючись на декламаторів, на пустобрехів, на “машини патріотичні чи хлопоманські”. А в літературі проповідь подібних ідеалів, насамперед знову-таки Франком-критиком, призвела до боротьби проти будь-яких проявів декадансу. Більше того – саме на останнього покладав вину за такий стан справ у суспільстві і в царині красного письменства. “Франко в критиках своїх доводить людей до хлопоманської хінщини – стій на Золі і не рушся. Боїться за поступ і правду. А чи то є правда і поступ убивати в людях всю їх чуть власну і робити з них людей з песьячими ідеалами?! – апелював до Ольги Гаморак у досі не друкованому листі за лютий 1899 року. – Франко вмовляє в наших ліпших людей і у Вас, що не смій крикнути, як тебе болить, лишень затисни зуби і працуй. Се є завузко, замало для чоловіка. І з такого виховання вийшло в літературі таке, що нема писателя, щоби правдивого мужика описав, лиш є мужики яко додатки до січкарень, до соціалізму і т.д.” [7, 4-5]. Очевидно, що подібні докори були лише почасти справедливими¹, а різка форма вислову зумовлена конкретними психологічними чинниками. А крім того, “нервовий стиль” і категоричність думки диктувався до певної міри й усвідомленням трагічності становища самого Івана Франка, що став жертвою стверджуваних ним же ідеалів. “Отак висушували діячі “освічену верству” і отак верства сушила діячів”, – з сумом констатував він [7, 2-3]. Та це вже тема іншої розмови.

Без особливих зусиль можемо виділити й інші “теми” листа до Вацлава Морачевського за листопад 1896 року, що формували “силове поле” наміру з літературним журналом. Вони чітко вибудовуються в логічний ряд і природно впливають одна з іншої. Отож, першим ділом Василь Стефаник обґрунтовує потребу такого видання. Для автора вона була очевидною: у Львові він зустрічався з багатьма талановитими письменниками, але ніхто про них не знає, бо діють розрізнено і не можуть реалізувати свої творчі можливості через упереджене ставлення до себе і до своїх художніх спроб “старих” літераторів (редакторів). А якщо

¹ Хоча б тому, що Іван Франко схвалив ідею видання згаданого модерного літературного часопису (див. нижче), а пізніше в першому ж своєму відгуку на опубліковані перші сім оповідань і новел Василя Стефаника на сторінках чеського часопису “Slovanský Přehled” назвав його “дуже талановитим та оригінальним письменником” [14, 87] і зарахував до прибічників новітнього письменства, що орієнтувалися в своїй творчості на європейську літературу й модерні мистецькі форми, започатковані імпресіоністами й неоромантиками. Згодом вчений визнавав безпідставність осудливого погляду на ці літературні напрями і зневажливого прозивання їх “декадентизмом” [14, 87]

декому і вдається пробитися на шпальти газет і журналів, то мали “завдячувати” це зраді своїх політичних й естетичних поглядів чи принаймні якимось поступкам своїм опонентам. Найприкріше було те, що відмову друкувати літературну продукцію “молодих” такі редактори пояснювали – або давали це ясно зрозуміти – не стільки естетичними, скільки політичними чинниками: не та, мовляв, політична “приналежність”, ідеї й тенденції не тієї політичної сили відтворює. Василь Стефаник розумів молодих авторів і співчував їм, однак вину за таке становище покладав і на них самих (цьому відповідає навіть дещо іронічний стиль оповіді), бо не виявляли належної активності і лише потайки нарікали на свою долю (“кивали пальцем у чоботі на львівських редакторів”). Задля виходу із ситуації і творення з молодих талантів єдиної монолітної сили Василь Стефаник, власне, й запропонував (“подав проект молодим жалібникам”) заснувати “свій” літературний журнал відповідного художньо-естетичного спрямування. Саме останнє, а не політичні симпатії й антипатії, мали стати в ньому визначальними.

Строго кажучи, вся розмова про потребу, характер і спрямованість нового видання – якщо не брати до уваги кількох згадок, зв’язаних із організаційними моментами чи, точніше, пошуком редактора, що не мали успіху і, врешті-решт, привели до краху всього проекту – “обрамлена” (наскільки це можна простежити, звісно ж, за листами) твердженнями про багатство й розмаїття молодого літературного покоління і сповнена віри в їх художній талант і творчий поступ. Одначе аби могли, говорячи словами Лесі Українки, “своїм життям до себе дорівнятись”, треба було їх “зібрати”, тобто об’єднати, згуртувати “під одним дахом”. Лише за такої умови вихід у світ нового часопису міг стати святом для самих видавців і для тих, відгуком на чії творчі потреби він повинен був постати: “Я би ручив, що наколи би ми станули усі троє, то газета наша вийшла би файна. Ви не знаєте, кілько то у на талантів молодих а талановитих. Якби зібрав їх, якби дав їм місце на твори – ото ж би-м собі Великдень зробив!” [8, 80].

Думка про талановиту молодь, що наступає, як кажуть, на п’яти “старим”, в епістолярії Василя Стефаника не нова, уперше вона була висловлена в попередньому листі до того ж адресата. Не буде перебільшення сказати, що віра в творчі можливості й “небесне” покликання молодих літераторів лейтмотивом проходить через усі розмови, зв’язані з планами заснувати літературний часопис.

Ідея видавати журнал із молодих творчих сил виникла наче й спонтанно. Принаймні якщо розглядати її саму по собі, без відповідного контексту, і брати до уваги лише зовнішню, видиму “сітку” подій. Такою постає картина й на основі листів Василя Стефаника до своїх кореспондентів, зокрема до Вацлава Морачевського.

Уперше згадував про цю ідею в недатованому листі, писаному, ймовірно, десь у десятих числах жовтня¹, в якому виправдовувався за

¹ Упорядники епістолярію Василя Стефаника в III томі його “Повного зібрання творів” датують цей лист, як на мене, надто широко – “жовтень”, беручи за точку відліку 1 жовтня 1896 року, коли йшов до війська брат Юрко. Натомість Василь Лесин і Федір Погребенник у виданні творів новеліста за 1964 рік чомусь вказують іншу дату – “кінець вересня” – без зазначення підстав такого “змінення”. Гадаю, що ближчими були до істини перші. Якщо до 1 жовтня додати кілька днів на зазначені в листі клопоти у Львові і ще три дні, які Василь Стефаник провів уже в Кракові, на що вказував наприкінці листа, вийде вказана мною дата.

тривалу (майже два місяці) мовчанку, “телеграфічно” подаючи головні відомості, що сталися від часу попереднього його письмового послання: “пішов у “політику”, аби перемочи сум, поїхав-єм до Кут, аби Вас ще раз побачити, вернув-єм до Русова...” Останній відтинок цієї хронологічної “прямої” виглядав так: 1 жовтня проводжав брата Юрка “в рекрути, а на нашу бідну маму лляли воду, аби не мліла”¹; відразу по тому у Львові зустрічався з молодими письменниками: “Потім пробував-єм творити силу з молодих літератів наших. Збирав їх, наказував, аби сили Божої не марнували, аби небо людям утворили. Врешті дав-єм проект заснувати літературний журнал для нас. І заметушилася братія і заговорила. Лиш тепер шукаю чоловіка у Львові, аби нам провадив редакцію, а з мого суму за Вами вийшло би гарне діло. Шукаю богачів, аби грошей дали, шукаю мудрих голів, аби писали. Чи вдасться викресати нам трохи вогню – побачимо. На кождий спосіб прошу Вас підпомагати мені радою і письмом” [8, 79]. У цьому висловлюванні хотілося б звернути увагу на кілька моментів, що передують згадці про літературний журнал. По-перше, кількість молодих талановитих письменників, треба гадати, не обмежувалася одиницями, а становила достатню величину для творення “сили”, по-друге, всі вони засвідчували високий рівень художньої обдарованості (“аби сили Божої не марнували”), і по-третє, мали перед собою ясні цілі й ідеали (“небо”), отож дозріли вже до того, щоби його “людям утворити”. Саме віра в творче майбутнє “молодих”, усвідомлення їх творчих сил і перспективи, як і відчуття себе їхньою часткою, спонукали 25-річного Василя Стефаника затіяти справу з виданням модерного літературного часопису.

Це мав бути протест проти того, що трохи пізніше Іван Франко номінував “наївним утилітаризмом”, властивим “давнішій критиці”, себто проти позитивістського підходу до розуміння й оцінок художніх явищ („для простоти” літературний критик називав її “добролюбівською”), суть якої зводилася до “обов’язкової ... фразеології про малювання економічних обставин та аналізування життя” [13, 110, 107]. Іншими словами, “великими й цінними” вважалися ті літературні зразки, які мали якесь суспільне значення. Причому те “суспільне значення” дуже часто розуміли спрощено й примітивно („наївно висловлену тенденцію” – скаже пізніше Іван Франко (1911) у рецензії на брошуру Христі Алчевської “Василь Стефаник – мужицька дитин” [12, 2]), нерідко як політичну тенденцію, що й робило його “простою суспільною утилітарністю”. Приклади цього шкідливого для літератури явища Василь Стефаник перелічував у листі ніби зі слів “молодих” літераторів, додаючи й свої міркування: “Нарікали, кивали пальцем у чоботі на львівських редакторів, що не хотять містити їх праць. Казали, що аби який редактор помістив яку працю, чи наукову, чи літературну, то треба або стояти в его таборі політичним, або просто перекупити редактора. Додавали ще, що найрадше беруть до друку такі твори, котрі в данім случаю мають тенденцію сего або

¹ Остання деталь значима: вона може слугувати відправним пунктом творчої історії “Виводили з села”. Не перече, що безпосереднім поштовхом до написання цієї новели і тематично співзвучної з нею “Стратився” стало самогубство у львівській касарні двоюрідного брата Луки. Однак “лінія” горя матері, що передчуває лиху долю свого сина на військовій службі, далєбі, почала закріплюватися в його творчій свідомості, умовно кажучи, з тою водою, що односельчани лляли на його бідну маму. Зрештою, смислообраз матері в цих творах формувався з багатьох складових.

того гурту політичного. Конєць жалів такий: не маємо своєї газети, тож марнуємося, а як котрий вийде наверх, то перефільтрований і скривлений. Я кажу рацію сим жалям, бо знаю, що редактори літер[атурних] наших часописів – се дурні, старі і шубраві панки. Дурні, бо нічого не знають і не хотять знати, старі, бо мають лиш Шевченка у мозгу та й то Шевченка, перейшовшого через коректу св[ятого] Юра, а шубраві тому, що шубраві” [8, 79].

Небавом той протест виплеснеться в могутню течію “нового” українського письменства, зорієнтованого на кращі зразки європейської літератури, що з погляду “вищої культури душі” заперечить “просту суспільну утилітарність” і задекларує, за словами того-таки Івана Франка, новий підхід до художньо-творчого осмислення дійсності, опертий на трьох “китах”: “інша вихідна точка, інша мета, інша техніка” [13, 108]. А найяскравішим представником тієї “нової генерації” він вважав якраз Василя Стефаника. Цікаво, що тоді, в 1896 році, він говорив з Іваном Франком на тему модерного літературного журналу, і останній назвав цю ідею “доброю” [8, 83]. Хоча ставлення молодого, сповненого ентузіазму, творчих сил і поривів Василя Стефаника в цьому плані до Івана Франка було неоднозначним і часто він не мав рації, про що я частково вже згадував. Як, зрештою, неоднозначним було ставлення самого літературознавця до модерних течій і напрямків у літературі й мистецтві.

Такі вимальовувалися плани й зв’язані з ними надії. Однак аби реалізувати їх у життя, треба було владнати деякі організаційні труднощі. Перша – знайти редактора, який би відповідав певним критеріям або точніше – їх мав задовольняти редагований ним часопис. Суть цих критеріїв зводилася до того, “що часопись буде жива, молода і аби стояла на висоті штуки”. Інакше кажучи – нове літературне видання повинно б відповідати високим мистецьким міркам. Василь Стефаник уже роздобув був навіть 120 злр., що цілком вистачало на видання першого номера, були реальні підстави сподіватися ще на 500 злр., “і сего було би доста, аби газету вдержати і поставити на ноги”, та він не поспішав. Головним чином тому, що “бояв-єм ся, що діло скінчиться на пробі і пропаде. А сего я не хочу. Хочу, аби така газета появилася і не падала” [8, 80].

Хоча справа з виданням “молодого” часопису зачухла ще до січня 1898 року сама собою. Стало перш за все за редактором. Виявилось, що відповідної кандидатури не так легко було відшукати, як могло видатися на перший погляд, – навіть важче, ніж владнати фінансові проблеми. Сам не наважувався братися за таке діло, бо, по-перше, жив у Кракові, а по-друге – не мав досвіду подібної роботи.

Після тривалих розмов із Василем Щуратом вирішив було доручити йому справу цього видання. “Пізнійше однако ж надибали мене достовірні люде та й казали, що Щурат чоловік непевний і має за собою “турбацкі” вчинки¹, – ділився своїми клопатами з Ольгою Гаморак. – Мені таки добре

¹ Говорячи про “турбацкі” вчинки” Василя Щурати, а точніше, про розмови на цю тему, що тоді ходили Львовом, Василь Стефаник, певно, має на думі політичні авантюри “молодого” радикала Льва Турбаського, зв’язані з його заходами підпорядкувати український суспільно-політичний рух створеній у 1892 році Галицькій соціал-демократичній партії, членом якої він також був. Йшлося про залежність русько-українського політичного руху від польських соціалістів (назва партії не повинна вводити в оману, бо Галичина тоді охоплювала західну (“польську”) й східну (“руську”) частини). Спочатку він на партійній нараді 3 березня 1895 року виступив з ідеєю об’єднати соціал-демократичну, переважно робітничу за соціальним і польську за національним складом, й радикальну

стало страшно за нашу молодь” [8, 83]. Одне слово, Василь Щурат виявився занадто непевним чоловіком, аби можна покластися на нього в такій важливій справі. Апофеозом, що так скажу, розчарування в ньому як можливому редакторові модерного літературного часопису, як літераторові і як людині можна вважати слова Василя Стефаника з його досі не друкованого листа до Ольги Гаморак (червень 1897 року). “Нині був тут (у Кракові – Р.П.) Щурат. Оповідав за Львів, але самі пусті річі – він сам є пустий, як гладун на коні. Має себе за поважного соперника Франка. Дурень собі в Бога тай годі”, – ділився своїми враженнями й спостереженнями [6, 4] (пор. зі сказаним самим Іваном Франком про “особисту зависть і імпотенцію, з якою нищовав мене Щурат” [10, 110]).

Повертаючись до розмови про боротьбу у внутрішній природі Василя Стефаника “політики” та “естетики”, зазначу, що навіть заключна частина аналізованого листа (а це близько третини його загального обсягу), присвячена характерові стосунків між автором та його адресатом¹, а також бажанням “урівнятися” з ним в інтелектуальному плані і в художніх смаках, теж безпосередньо в’яжуться з темою розмови. Адже ж вдається автор до таких, на перший погляд, “відхилень” від головної лінії лише тому, щоб потвердити чи посилити, а подеколи й увиразнити, детальніше з’ясувати свої наміри й бажання. Тому згадка про особливості їхніх взаємин викликана, з одного боку, впевненістю Василя Стефаника, що Вацлав Морачевський не відмовить у проханні допомогти (“Ви не гнівайтесь, що я так сміло тягну Вас до роботи, що ані хвилячки не вагаюся, що Ви мені допоможете”), а з іншого – сподіванням спільними зусиллями щось добре зробити для читачів і талановитої молоді, що не може дати буйний поріст через заблоковані канали виходу на реципієнта: “Дорогі, я хотів лиш трохи сонця пустити межі людей, я хотів ті зорі, що блимають слабеньким світлом, згуртувати і зробити молочну дорогу, аби людям зробити дорогу з зізд краси” [8, 80]. А зробити щось доброго для людей – ой, як хотілося! Бо “мені сумно, що так марне ідуть літа”. Останнє речення уже прямо звучить як натяк на розчарування в політичній складовій свого покликання і політичному “курсові” свого майбутнього. Тому говорити про якісь враження від з’їзду радикальної партії, що їх Василь Стефаник нібито передав у цьому листі, навряд чи доцільно – з якого боку не підходить.

Паралельно із літературно-творчими турботами Василь Стефаник звертає увагу на переміни в собі, у своїй внутрішній суб’єктивності, на, умовно кажучи, своє переродження чи нервово-психічне – а рівночасно й світоглядне – “переструктурування”, не випускаючи поки з поля зору поки що радикальний рух, ситуація в якому його щоразу більше тривожила. “Я не хочу найгірше думати, – писав Левкові Бачинському, добираючи

(селянську й галицько-українську) в одну марксистську за своєю природою й змістом партійну структуру з двома “відділами” – селянським і робітничим. А вже десятого березня на вічу у Винниках біля Львова звернувся із закликом до українських селян поповнювати ряди Галицької соціал-демократичної партії. На ділі це означало розчинення українських політичних сил у соціал-демократичному “котлі”, а мотивувалося це потребою зміцнення соціалістичного руху. Зустрівши рішучий опір з боку “старших” радикалів, насамперед Михайла Павлика, а відтак і деяких своїх колег із “молодіжного” табору, Лев Турбацький порвав із радикалами і перейшов у лави польської соціал-демократичної партії [детальніше див. 2, 95].

¹ “Я Вам можу все сказати, я можу Вас за сурдуг потягнути, я можу Вас просити навіть о звізду з небес – я можу все, бо Ви мій, а я Ваш...”

якомога делікатнішого вислову, – але видиться, що радикалізм мужицький в нашім куті трохи гей підупав [8, 74].

Характерно й те, що саме в лютому 1896 року він у двох листах до Ольги Гаморак, далєбі, найповніше відгукується про тогочасне літературно-мистецьке життя в Європі. На жаль, один із цих листів зберігся не повністю (нема початку), а другий лише недавно був друкований. У збереженому фрагментові листа від 29 лютого автор як позитивний факт (“се діло не маловажне”) відзначав боротьбу різних літературних течій, напрямів і шкіл, а також загальну тенденцію до оновлення. Ця боротьба, на переконання Василя Стефаника, велася насправжки, тому “ніколи, як Золя, не можна говорити, що ся борба – є борбою в жовніри хлопчиків”, хоча б тому, що охопила вона не лише літературу, а “дійшла і до штук красних і витворює символістів, імпресіоністів” [8, 57].

Питанням літературного процесу і проблемі “нового” в красному письменстві Василь Стефаник приділив трохи більше уваги. На двох пунктах він при цьому вважав за потрібне застановитися детальніше: 1/ загальнофілософські основи “старої” і “нової” літератур та 2/ неминучість оновлення художніх форм. Щодо першого із представниками давнішого (“які були три десятки літ назад”) письменства все було зрозуміло: вони сповідували і сповідують філософію позитивізму. “Тоді стояла непохитно теорія раціоналізму, тоді стояв непохитно Спенсер зі своєю тезою, що суспільність люцка є організм, тоді Марх поставив 10 заповідей бідним – було в що вірити, було що писати”, – ділився своїми спостереженнями з Ольгою Гаморак [8, 56]¹. Натомість молоді автори (Верлен, “богато позоліських романтиків”, себто неоромантики, та ін.) ще не мали такої чітко окресленої позиції – “чогось ждуть і чогось надіються, і не знають чого”. Сам Василь Стефаник поки не виявляє ніяких своїх естетичних симпатій чи антипатій, бо сам ще не визначився. Про це, зрештою, зізнавався майже тоді ж (3 березня) Вацлаву Морачевському: “я маю раз вийти з ліса ріжних напрямів літературних, котрі тепер мене на роздорожку напали і кождий тягне на свій бік” [8, 58].

У другому зі згаданих листі до Ольги Гаморак (йдеться не про хронологічну послідовність, а смислово, з огляду на обсяг і важливість порушених проблем, залежність, бо раніше був написаний усе-таки цей лист: в ньому вперше згадується конфлікт Еміля Золя з прибічниками модерних напрямків) Василь Стефаник торкнувся більше суспільно-політичних питань: наростання робітничого руху в Австрії, з чим влада мусила дедалі більше рахуватися, жіноче питання у зв’язку з програмою Галицької (польської) соціал-демократичної партії (а він вважав це питання “справою далеко ширшою – справою поступу культури”, а не лише “однієї політичної партії”), яку підтримував багато-хто з “молодих” радикалів. Це останнє й стало своєрідним містком до розмови про справи суто літературні, власне, про українських жінок-письменниць, серед яких “найоригінальнішою і, може, найталановитішою” називав Ольгу

¹ Навіть із цієї короткої цитати напрашується висновок, що Василя Стефаника не поділяв надмірного захоплення своїх партійних однодумців – “молодих” радикалів – марксизмом із його “10 заповідями” та їхньої віри у всемогутність і “позачасовість” марксистського вчення, вважаючи його принаймні застарілим: вжита у всіх випадках форма минулого часу недвозначно за це говорить.

Кобилянську, а також про європейські літературні новини. З-поміж літературних жанрів, додавав при цьому, на передній план виходить драма, “котра представляє розвій землі і людей з пункту філософії і котру не можуть давати актори, а літератори” [4, 11, 12].

А деякі факти спонукають до більш ґрунтовних міркувань і пошуків. В епістолярії Василя Стефаніка є один загадковий і на перший погляд трохи навіть дивний лист. Хоча при детальнішому аналізові з'ясовується, що його скоріше треба вважати за одкровення, а не за “темне місце”. Та щоб зрозуміти це, слід відійти від буквального розуміння слів, фраз і знаків, а заглибитися в його символічно-образну стихію, що в неї, як уже було зауважено вище, тоді все частіше поринав автор. Датований він 7 липня 1896 року й адресований, як і більшість сокровених його зізнань у ті часи, Вацлаву Морачевському. Йдеться в ньому “за людей, в сім випадку за моїх товаришів”, а отже, сама собою закрадається гадка, і за себе самого неминучо буде далі мова. І справді: “Я їх шанував, а вони мене”, – зізнавався Василь Стефанік уже в наступному реченні (поки мовчу про вжиту форму минулого часу, що відразу насторожує). Удостоїлися пошанівку й симпатії насамперед за те, що були молодими і, треба гадати, повними сил та енергії, мали перед собою ясні ідеали й були особистостями. Останнє, що передається метафорично як “ріжність” “кучерявого волосся”, схоже, найбільше приманювало в них Василя Стефаніка, викликало повагу і навіть захоплення: “Та такої ріжноти було: і рожеві, і зелені, і жовті, що веселку з них мож було змережати. Я не міг слів дібрати, аби сказати їм, які вони файні!” [8, 76]. Саме як такі, “молоді” творили неординарну силу, здатну на могутні звершення. Та з часом став помічати в них дивні переміни: буйні кучері свої вони “у цурулика обтинали і водами пахнючими пригладжували, ідеали свої рожеві, зелені і жовті обдирали з красок, аби сталися коліру матового, чи, як вони вповідають, аби були об'єктивними”. Якщо “перевести” в цитованим фрагментові образи в логічно-раціональні форми, то стане зрозуміло, що товариші, по-перше, потоптали, знівечили в собі, нібито задля “об'єктивності”, будь-які ознаки своєї неповторності, що позначилося – і це вже буде друге – на затраті або навіть зраді ясних цілей та ідеалів, і, як наслідок, “не бачили нічо в собі, аби дали разом жити”. Навіч усі ознаки “старіння”. Щоб зберегти хоч якусь видимість політичної єдності, мусили “найти собі обруч залізний і добровільно обгородилися ним”. Проте це мало допомогло: гризня і внутрішні чвари роздирали ту штучно створену єдність (“б'ються язиками до крови”), зате “як надійде хто з “чужої партії”, то вдають міцну, скріплену внутрішніми узами, єдиною ідеологією й політичними поглядами силу: “всі вихиляються поза обруч і на самолівку голосять: ми солідарні, ми в єдності, ми корпорація – не смій злословити” [8, 76]. “Я не дався скувати і відійшов від них, аби більше не здибати з ними, – підсумовував Василь Стефанік. – Вони ж закричали за мною: ти єдність поломив, ти громаду оставив! Я відрік, що громади не люблю, і пійшов своєю дорогою”.

Характеризувати цей лист ґрунтовніше зараз не маю змоги, хоча він, безперечно, заслуговує на таку розмову. Зазначу лише, що розходження Василя Стефаніка з “товаришами” („молодими” радикалами) намітилися навіть трохи раніше і становили складову того “великого перелому” в його

внутрішній суб'єктивності, що відбувся в середині 1890-х років, а також стали передумовою (можливо, навіть – неминучою) вибору *своєї дороги*, зв'язаної з літературно-творчою діяльністю. Цей образ виникає, власне, в листі до Вацлава Морачевського від 7 липня 1896 року наприкінці розмови: “Я відрік, що громади не люблю, і пійшов *своєю дорогою* (підкреслення моє – *Р.П.*)” [8, 76]. Відразу ж вона номінується там як “самотна” і “якась темна”. Причому перше означення відразу ніби дублюється в дещо видозміненій формі: “тяжко нею самому ходити”. На таку характеристику вплинув, зрозуміло, важкий душевний стан: не лише через розлуку з друзями, а передовсім через розуміння, що в тім “минулім житті” залишив велику, а б сказав навіть, особливу частку себе (“я лишив частину фантастичної дружби і буйності мої, і молодості мої”). Поки та дорога ще не має ні конкретно-символічного, ні семантичного наповнення, і мине час, перше ніж вона набуде реального змісту. Та вже тепер вражає, вживу означення самого автора, “фантастична” одержимість, зв'язана з правотою свого вибору, вірою в свою вибраність і своє якесь аж наче месіанське призначення.

Таким чином, 1896 рік у свідомості Василя Стефаніка проходив, що так скажу, під знаком “переломів”: у боротьби суспільно-політичних тенденцій і творчого начала, екстравертних та інтравертних, згідно з термінологією Карла-Густава Юнга, установок у його “природі”, художньо-естетичних орієнтирів і пріоритетів, врешті-решт, торжества його творчого духу. Тобто внутрішніх переформувань, зв'язаних із розчаруваннями, психічними травмами, “зламами”, було кілька і всі вони підпорядковувалися одній загальній тенденції: становлення Василя Стефаніка як творчої особистості. Якщо скористатися загальною схемою і визначеннями зі сфери психології художньої творчості, що стосуються механізмів виникнення художнього задуму [див. 1], то можна сказати, що в цьому році в глибинах його творчого ества відбувалося формування і “визрівання” праобразу – здебільшого поза сферою усвідомлюваної психіки, а відтак і з'ява його “на денне світло свідомості” (Іван Франко). І з цього погляду саме 1896 рік став, як це не дивно звучить, визначальним у творчій долі письменника.

Література

1. Васадзе А.Г. Проблемы художественного чувства: Вопросы психологии художественного творчества. – Тбилиси, 1978.
2. Грицак Ярослав. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССХХІІ: Праці історико-філологічної секції. – Львів, 1991. – С.71-110.
3. Клиновий Юрій. Моїм синам, моїм приятелям: Статті й есеї. – Едмонтон-Торонто, 1981.
4. Погребенник Федір. Василь Стефанік і родина Кирила Гаморака: Літературно-документальне дослідження з публікацією листів. – Снятин, 2000.
5. Погребенник Федір. Сторінки життя і творчості Василя Стефаніка. – К., 1980.

6. Стефаник Василь. Лист до Ольги Гаморак: Червень 1897 року // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.8. – №98.
7. Стефаник Василь. Лист до Ольги Гаморак: Лютий 1899 року // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.8. – №112.
8. Стефаник Василь. Повне зібрання творів: В трьох томах. – Т.ІІІ: Листи. – К., 1954.
9. Стефаник Василь. Твори. – К., 1964.
10. Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.50: Листи. – К., 1986.
11. Франко Іван. Із секретів поетичної творчості // Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.31. – К., 1981. – С.45-119.
12. Ф[ранко] І[ван]. Рецензія на брошуру Хр. Алчевської “Мужицька дитина – Василь Стефаник” // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.8. – №904.
13. Франко Іван. Старе й нове в сучасній українській літературі // Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.35. – К., 1982. – С.91-111.
14. Франко Іван. Українсько-руська (малоруська) література // Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.41. – К., 1984. – С.74-100.
15. Четвертий з'їзд радикальної партії // Радикал. – 1896. – №7. – С.70-72.

The article deals with some aspects of Vasyl Stefanyk's formation as a creative personality. The main attention is given to the changes in his inner nature, connected with the disappointment in social and political activity and more frequent appeals to esthetic. In this way the year 1896 was the turnir point in the story write's life.

Key words: *creative personality, formation, artistic talent, literary-creative capacities, artistic thinking.*

УДК: 821.161.2 : 81-1

ББК: 83.3 (4 Укр)

Євген Баран

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЕТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ВАСИЛЯ СЛАПЧУКА (на матеріалі поетичних збірок 90-х років ХХ століття)

У статті розглядається еволюція художнього мислення Василя Слпчука на матеріалі авторських поетичних збірок 90-х рр. ХХ століття. Стверджується, що поет пройшов шлях від описової манери у традиційному силабо-тонічному вірші до принципу поетичного парадоксу, втіленого у верліброву форму.

Ключові слова: *українська поезія, “ранні 90-і”, нове літературне покоління, філософський парадокс*

Коли ми говоримо про українську літературу 90-х рр. ХХ століття, потрібно пам'ятати, що вона у своєму становленні й розвитку мала, як мінімум, два етапи, які умовно визначаємо як “ранні дев'яності” і “пізні дев'яності”. Такий поділ потрібний бодай для того, аби чіткіше сформулювати й увиразнити особливості зародження й функціонування літературного феномену дев'яностих, його “негативів” і “позитивів”.

Злам суспільно-політичної епохи (1989-1991) спровокував злам естетики – хоча можна твердити й протилежне. У кожному разі в українській літературі відбуваються зміни, й першими, хто їх усвідомив і відчув їхню потребу були молоді автори, яких ще чекало усвідомлення себе як нового літературного покоління. Це був період серйозної кризи – суспільної і культурної – період переживання втрати ідеалів, що тягнуло за собою непередбачені наслідки (за Олесем Гончарем, “втрата ідеалу рівнозначна духовній смерті” [2, 83]).

Українська література 90-х рр. ХХ століття – це насамперед поезія. Наскрізною темою української поезії “ранніх” 90-х є втрата ілюзій. Втрата ілюзій – це тема втраченого покоління, що на українському ґрунті є продовженням традицій європейської літератури 20-30-х рр. ХХ ст., зокрема її прозового досвіду (Ернест Гемінгвей “Фієста”, Річард Олдінгтон “Смерть героя”, Френсіс-Скотт Фіцджеральд “Великий Гетсбі”, Еріх-Марія Ремарк “Три товариші” та ін.).

Одним із наслідків суспільно-політичної і культурної кризи 90-х рр. ХХ ст. стала втрата довіри молодого покоління до літературних авторитетів, що фактично вилилося в потребу створення нового українського літературного (ширше: культурного) канону. Звичайно, що це процес непростий, болючий, остаточного вирішення він не міг мати в період суспільного й естетичного “бродіння”. Мав рацію Марко Павлишин, твердячи, що в цьому питанні “треба бути обережним, щоб процес переоцінки не став простим начиненням нового канону, породженого західними методами і оцінками, і навантаженого їхніми ж ідеологічними передумовами. Але для осягнення не-колоніальної культури необхідно припинити теперішнє репродукування й поширення соціалістичного іконостасу” [2, 197]. Одним із авторів, якому найбільше дісталося у цій “боротьбі/пошуку” нових мистецьких орієнтирів, був Олесь Гончар. Несприйняття його художнього світу, уособлення його

естетики із крайнощами соцреалістичної методи перетворилося не просто в мистецьке протистояння літературних поколінь (“батьків” і “дітей”), – воно вилилося в своєрідну форму “полювання на відьм”, що особливо прикро сприймається у контексті неетичного використання потенціалу молодих письменниками старшого покоління у з'ясуванні стосунків із Гончарем. Це розумілося молодими літераторами, як і те, що раціональне зерно у критиці естетики Олесь Гончара було: “хтось із літераторів маніпулює іменем Гончара у своєму несприйнятті сучасної літератури. Забувається при цьому той простий факт, що “похабщина”, “вulgаризми”, “матерщина” і “блатняцький жаргон” прийшли в українську літературу не з “молодими дегенератами”(реакція Гончара, напевне була щирою; “штрейкбрехерською” є позиція Гончаревих псевдо-прихильників), а була дітищем псевдотворів української літератури 30-70-х рр. ХХ ст.; у цьому сенсі сучасна літературна “гідота” була й невдатним первістком псевдоромантичного кохання Юрія Брянського і Шури Ясногорської. Кому вигідно забути чи замовчати цей факт?” [3, 13]. На жаль подібні факти теж мали місце в цьому “переходовому” періоді.

1991 рік провів водорозділ між “вчора” і “сьогодні”. За словами М.Рябчука, для “більшості з нас “пауза” не почалася в 1991 році, а фактично закінчилася. То була справді трагічна “пауза” в нашому спілкуванні з зовнішнім світом, період штучної ізоляції від світових культурних, економічних та інших процесів” [8, 10]. 1991 рік завершив собою ХХ століття, й літературне покоління 90-х стало першим поколінням нової епохи. Воно зуміло заявити про себе в надзвичайно складній ситуації, коли інші літератори просто розгубилися і мовчали; воно почало бити на сполох, коли в українського суспільства ще не вивітрилась ейфорія несподіваної незалежності; воно вже не сміялося, а плакало сльозами біблійних пророків. Зрештою, воно першим відкинуло екстремальність існування як норму і стало фактично першим поколінням професійних літераторів.

Цілком окремішнє явище в українській літературі 90-х років ХХ ст. являє собою поетична творчість Василя Слапчука (1961 р.н.), єдиного поки що з покоління дев'ятдесятників відзначеного Національною премією ім. Т.Г.Шевченка (2004). Ця окремішність полягає в тому, що в поезії Василя Слапчука фактично відсутні почуття “депресивного синдрому” (за Іваном Андрусюком). Автор не так переймався кризою ідеологій чи систем, як шукав своє місце у житті. Тому первісно його поезія ставила світоглядні питання, а вже пізніше Слапчук приходив до пошуку відповідної форми.

Поетичний доробок Василя Слапчука ще не був об'єктом спеціального дослідження. Ті статті й рецензії, які з'являлися в періодиці (здебільшого після 1998 року), мали насамперед на меті спопуляризувати творчість поета, тому вони носили оглядовий, описовий характер. Однією з перших літературознавчих розвідок була публікація Надії Колошук [4]. Тому звертання до розгляду еволюції поетичної творчості Василя Слапчука є актуальним завданням, відкриваючи нові перспективи дослідження творчого доробку цього талановитого автора.

Головним мотивом перших поетичних збірок поета (“Як довго ця війна тривала”, 1991; “Німа зозуля”, 1994) є тема війни. Дивного у цьому

нічого немає. Він із того покоління, яке має за плечима досвід афганської війни (зрештою, сам Слапчук признавався, що поетом його зробила війна):

Війна навчила мене

Дивитися на людину

Одним оком – правим.

Всі ми трохи циклопи [9, 24].

У названий період Слапчук приречений був писати про війну. Це його спосіб боротьби з нею. Він має на нього право, бо, переживши найстрашніше: безглузді втрати за безглузді ідеали (від цього вони не перестали боліти), поет відчуває обов'язок серця сказати правду, якою б ця правда не була болючою для нього самого. Він хоче встигнути сказати, і не його провина, що цей правдивий голос губиться в дріб'язковій суєті буднів:

Я іграшковий солдатик

на справжній війні.

І хай вам буде страшно,

коли я загину [9, 30].

Слапчукові потрібно віддати належне: він не піддається загальному психозові, викликаному війною, і називає першопричину суспільного зла:

Круки витили з очей сором,

замурована в сотах душі,

померла бджола.

Уся надія незатиленої вишні –

на муху.

Людина здійнялася в небо –

така порожня [9, 88].

Пізніше, в одному з інтерв'ю на запитання, чим для нього була афганська війна, Слапчук відповів просто: “Війна не Діснейленд, але враження від неї лишається надовго. Враження, якого не можливо збутися. Це не був борг, радше – відчуття повинності. Нічого зовнішнього, суто внутрішня проблема. Можливо, це був спосіб осмислення, переоцінки. Мене зовсім не вабила перспектива все життя писати про війну. Ніколи не вважав афганську тему центральною і головною, завжди вона була лише однією з тем, на які б хотів писати. З тією різницею, що інші теми мене вабили, а афганська тримала. Я мусив від неї звільнитися. (Засобом текстів) [...] Проте мене не покидає відчуття: нічого так я про цю війну і не сказав” [3, 172, 173].

Формування поетичного досвіду завершується поетичними збірками “Мовчання адресоване мені” та “Трикнижжя Явіна” (обидві 1996). Мала рацію Надія Колошук, стверджуючи, що саме ці збірки “несуть характерну для сучасної поезії тенденцію: розмивається образ ліричного героя, втрачається смисл цього поняття [...] Суб'єкт перевтілюється, розмножується на численні подоби та ролі, ховається за інтелектуальними личинами-стилізаціями. Втрачаються межі реального часу-простору, в якому традиційний герой міг існувати. Поруч з міфізованою дійсністю все більше місця займає віртуальна реальність, зрештою, вона подається як єдино можлива для суб'єкта” [4, 9-10]. За всіх формальних відмінностей – “Мовчання адресоване мені” була першим авторським “трикнижжям” з тематичними, настроєвими і світоглядними переходами (відтепер Слапчук не пише поетичних збірок, а формує книги з цілісним ідейним й

естетичним задумом, де все підпорядковано внутрішній логіці сюжету через змістовий і формальні контрасти), а “Трикнижжя Явіна” виявляло схильність автора до короткої афористичної форми (звідси й авторське жанрове визначення книги “максими і простотаки”) – це взаємодоповнюючі фрагменти майбутньої цілісної світоглядної й естетичної авторської платформи, де головну сюжетно- і формотворчу роль відіграватиме принцип поетичного парадоксу. У цьому сенсі Слапчук наближається до тичинівського поетичного досвіду (ідеться перш за все про збірку “Замість сонетів і октав”). Слапчук позбувається залежності від нібито обов’язкової силабо-тоніки, яка є домінуючою на українському поетичному ґрунті. Він вільно чергує верліброві форми з поезіями в прозі і традиційною силабо-тонікою. Форма починає “служити” поетичному задумові, що призводить до розширення поетичного простору Василя Слапчука. Стиль поета набуває пластичності, душа залишається такою ж відкритою і відвертою: “Навіщо нам слова? Словам нема довіри. У слів лише ціна. Лише вага. Але не хліба, а каміння. А втім, ти не мовчи. Я хочу чути голос. Співай, молись, сварися ... Та не мовчи. Чи дихай голосніше. І ближче. Аби я не боявся склепити очі. Аби я не боявся ...” [8, 130]. Цей відомий митцям страх перед мовчанням змушує не просто говорити, – він є спробою осмислити себе в самоті, осмислити себе самістю. Це бажання вибудувати цілість свого внутрішнього світу, і цей внутрішній світ зробити цілісним і гармонійним. Це не втеча чи, краще, це не тільки втеча, – це спроба поділитися любов’ю до життя, ознаменувавши її як життя любові: “Читаю квітам вірші, дарую віршам квіти” [8, 128]. І все-таки це не втеча. Поет дуже добре розуміє всю оманливість естетичної самозакоханості: “Герметизм. Це коли дивишся – і не бачиш. Слухаєш – і не чуєш ... Це новітня назва льоху. Це коли тобі вже нічого не треба. Це коли в тебе є те, що потрібне іншим. [...]. Гер - ме - тизм – це втрата” [8, 138, 139]. У цих рядках звучить вимогливість до слова і бажання повернути вимогливість слова людям. Маємо імітацію втечі перед вирішальною битвою за людину і в самій людині. Нарешті маємо викристалізоване світоглядне кредо поета, що стає домінуючим у всій його творчості. Справедливо зауважила Луїза Оляндер, розглядаючи перші поетичні книги Слапчука, що головною темою його творчості є “шлях людини до самої себе” [5, 209].

Нове поетичне трикнижжя Слапчука “Укол годинниковою стрілкою” (1998) сприймається цілісно. Автор відмовляється від ролі мітингового поета чи такого собі європеїзованого денді, закоханого у власне вміння красиво говорити. Василь Слапчук розмірковує вголос, а звідси форма і тон викладу – ненав’язливих, самоіронічних, здебільшого парадоксальних висловлювань:

*У понеділок
відділяємо світло
від темряви,
у вівторок
відділяємо води
від вод,
у середу...
Тиждень закінчився,
але нема в кого спитати,*

коли ж ми людьми станемо? [8, 22]

Парадоксальність висловлювання не є самометою поетичних рефлексій автора. Слапчук нікого не хоче дивувати. Він є екзистенціалістом в найскравішому його вияві: лише світ природи, світ гармонії, світ людини, яка дивним чином опирається, а то й руйнує цю світову гармонію, – це його світ, який він відкриває людям:

*Цей світ самотній і німий,
він потребує помочі.
Чому ти такий сумний,
Богдане-Ігоре Антоничу?
Антонич ріс, росла трава,
трава та нині скошена.
Усі немовлені слова
офіра осені [8, 15].*

Цей світ не уявляється Слапчукові без Жінки, яка надає йому сенсу й таємничості, яка творить і руйнує чоловічі уявлення про світ:

*Злічив краплини дощу,
зорі порахував ...
А скільки жінок
під небом – не відаю.
На тобі збиваюся [8, 113].*

Переважно Василь Слапчук говорить про речі, які всім відомі, але не боїться видатися “банальним”. Його ліричному героєві стає близька філософія Григорія Сковороди: “Моя розмова стосується лише людинолюбних душ, чесних станів і благословенних видів промислів, які не суперечать Божому й людському законові, а складають плодоносний церкви, ясніше кажучи, суспільства сад, як окремі частини складають годинниковий механізм” [7, 418]. Наслідком цього в поезіях В.Слапчука стала певна простота (не спрощеність), прозорість думки, діалогічність побудови:

*Зустрічний: дай Бог здоров'я!
Вітик: навіки.
Зустрічний: як поживаєте?
Вітик: щоб і ви так поживали.
І пересварився Вітик таким чином
із усіма односельцями [10, 96].*

Звичайно, ця ненав’язливість Слапчукових поезій сьогодні є його позицією. І як кожна позиція, вона може відштовхувати, якщо людина внутрішньо не готова її сприйняти. Але на її користь говорить те, що сам поет не абсолютизує її, не робить з неї “фетиша” своєї поезії і світогляду загалом.

Світле і чисте письмо поезій В.Слапчука. Не зважаючи на певне трагічне обрамлення окремих тем, його поезії сповнені надії в Людину. Слапчук дуже тактовний у слові, він дуже ніжний у слові, що однак не заважає йому залишатися мужнім і твердим у переконаннях:

*Він з'явився, але
Ніхто не спитав:
хто ти?
Коли він залишив їх,
ніхто не спитав:*

де він?
Тому то й пісня ця
не про нього,
а про тих,
що zostалися [10, 132].

Після 2000-го року (розпочинаючи із збірки “Крапка зсередини”) поезія Василя Слапчука набуває філософичності, все частіше використовується поетом прийом філософського парадоксу, все контрастнішими стають його риторичні запитання, відповіді на які суспільство не готове шукати. Можливо, це одна із причин, чому Василь Слапчук для повноти самовираження звернувся до прози. Але це вже інший досвід, який потребує окремої розмови.

Література

1. Баран Євген. Імпровізаційне (між іншим) // Баран Євген. Замах на міражі // Морена: Літературний журнал одного автора. – Львів, 1997. – № 2. – С.12-14. – С.13.
2. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.– Т.3 (1984-1995). – К.: Веселка, 2004. – 606 с.
3. Двадцять запитань поетові Василю Слапчукові від критика Євгена Барана // Березіль. – 2001. – № 7-8. – С.171-179.
4. Колошук Надія. Поезія Василя Слапчука крізь призму еволюції ліричного героя (на матеріалі перших збірок) // Філологічні студії: Науковий часопис. – Луцьк, 2001. – № 2. – С.3-10.
5. Оляндер Л.К. Про творчість Василя Слапчука // “Роде наш красний ...”: Волинь у долях краян і людських документах. – Т.3. – Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 1999. – С.197-209.
6. Павлишин Марко. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 1997. – 447 с.
7. Сковорода Григорій. Розмова, названа алфавіт, або Буквар миру // Сковорода Григорій. Твори: У 2-х т. – Київ: Обереги, 1994. – Т.1. – С.413-463.
8. Слапчук Василь. Мовчання адресоване мені. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1996. – 320 с.
9. Слапчук Василь. Німа зозуля: Вірші. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1994. – 112 с.
10. Слапчук Василь. Укол годинниковою стрілкою: Вірші. – Луцьк: ІНЦІАЛ, 1998. – 176 с.

Evolution of artistic thought of Vasily Slapchuk on material of author poetic collections 90th is considered in the article XX age. It becomes firmly established that a poet passed a way from a descriptive manner in the traditional silabo-tonique poem to principle of poetic paradox incarnate in a verlibre form.

Key words: *Ukrainian poetry, “early 90th”, new literary generation, philosophical paradox*

УДК: 821.161.2:82-3

ББК: 83.3(4Укр)

Наталія Мафтин

У ДІАЛОЗІ З БОГОМ, ПРИРОДОЮ І НАЦІЄЮ (Ідейно-образна палітра малої прози Василя Кархута і Жигмонта Процишина)

У статті розглядаються окремі аспекти творчості “призабутих” і досі, однак популярних і значимих в мистецькому дискурсі Галичини 30-х рр. ХХ ст. прозаїків – В.Кархута і Ж.Процишина, аналізуються ідейно-образна палітра малої прози цих письменників, поєднання у їхній художній практиці виразної ідейної домінанти з увагою до естетичної цінності твору.

Ключові слова: *ідея, літературний процес, дискурс, мала проза.*

Літературний процес міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст., що творився і на теренах Західної України, його цілісна, не спотворена інквізиційно-цензорськими рескриптами картина, має у своєму літературознавчому рецептивному полі ще чимало “заянь”, зумовлених не поверненими повноцінно й досі іменами, загубленими у спецхронах творами, відсутністю прочитання окремих текстів з погляду історичної справедливості й водночас – естетичної цінності. До проблеми дослідження західноукраїнської прози вказаного періоду зверталися у своїх монографічних працях та статтях, присвячених творчості окремих авторів, Роман Олійник-Рахманний, Стефанія Андрусів, Микола Ільницький, Тарас Салига, Андрій Печарський. Завдяки проекту Василя Габора вперше були перевидані окремі твори учасників богемного львівського літературного гурту “Дванадцять”, антологія “Потойбічне: Українська готична проза” заново “відкрила” читачам ХХІ ст. твори Мирослава Капія, Федора Потушняка, Олени Киселівської та ін. Пострадянський феномен “реабілітованої літератури”, сторінки книг, що упродовж більш як півстоліття “тужили” за читачем, зберігаючи натомість тавро кадебістських цензорів, укотре наштовхують на думку про єдність силового поля біографічного синергену і текстотворення за умови сповідування автором єдиного морального імперативу.

Покоління західноукраїнських прозаїків 30-х рр. ХХ ст. ставило за мету досягнення нових мистецьких обріїв, де поєдналася б висока патріотична ідея з естетичною художньою домінантою, про що писав Святослав Гординський: “Можна бути націоналістом, але знати теж категорії всесвітнього мистецтва й прагнути підняти на той рівень своє рідне”, адже письменник не може “виправдовуватися шляхетністю своїх ідей, коли його творам бракуватиме краси” [2, 155]. Прикладом творчості саме такого гатунку є проза Василя Кархута і Жигмонта Процишина, що не була ще об’єктом ґрунтовних літературознавчих досліджень. Проведена крайнами письменника в м. Коломиї конференція – “Голгота Василя Кархута” – присвячена окремим питанням, що стосуються життєво-творчого шляху Кархута.

Творчість і біографія Василя Кархута, митця непересічного обдарування, людини надзвичайно складної і водночас – знакової для України долі, належить парадигмі нашої духовної реконквісти, адже в його особі маємо яскравий приклад митця-патріота, чие життя і твори

становлять єдиний Текст як феномен національної культури, приклад кришталевісної чесності перед самим собою і перед прийдешнім – “зведення життя і текстотворення в зону дії єдиного морального імперативу” (В. Неборак). Цим імперативом стало для нього самовіддане служіння Україні, ідеалам гуманізму. Талановитий лікар-фітотерапевт, активний діяч галицького “Пласту”, член ОУН відбув 17 років каторги за те, що любив Україну і боровся за її незалежність. Колима, Тайшет, Братська ГЕС, Володимирський централ – така “географія”, окреслена більшовицьким режимом для мужнього патріота. Ще до приходу більшовиків у Галичину Кархут зазнав переслідувань польського шовіністичного режиму, відбув ув’язнення в Березі Картузькій, Бригідках, львівській тюрмі на Лонського, куди Кархута кинуло гестапо за підозрою в зв’язках із ОУН-бандерівцями. Дивовижної сили оптимізм, любов до життя, до природи, до рідної землі – це ті джерела, що в найтяжчих умовах живили високе світло його душі. Як згадував співтабірник Кархута о. Зіновій Карась, “...етапи і конвої, собачий гавкіт і чорна непроглядність, що інколи ламала найсильніших (...) ні злидні тюремних камер, ні людська невдячність не вбили в ньому потребу робити добрі справи на користь всім” [3, 53].

Ще в студентські роки В. Кархут активно включився в діяльність українського “Пласту”. Пластове виховання було скероване на формування в молоді національної свідомості, чіткої самодисципліни, відповідальності, любові до природи. За пластовим законом, кожен пластун зобов’язаний “бути вірним рідному краю..., чистим у душі, слові й ділі...”, а його життєвими дороговказами мають стати єднання з Богом, Природою і Нацією [3, 7]. Не випадково саме вчорашні пластуни згодом ставали воювачами УПА!

Перші літературні спроби Василя Кархута (оповідання про тварин: “Гомін з-поза нас” (Львів: Вогні, 1933) та “Поклик вольних” (Львів: Видавництво Івана Тиктора, 1934)) пов’язані з його пластовою діяльністю, з незабутніми враженнями, яких набув початкуючий автор у мандрівках рідними Карпатами. Звернувся письменник і до великого епічного жанру: у 1934р. опублікував повість про підпільну боротьбу українських націоналістів “Вістря в темряві”, яка, на жаль, була конфіскована польською поліцією. Також у львівському видавництві “Батьківщина” з’явилася наступна збірка його оповідань про тварин – “Цупке життя”.

Рятуючись від розправи нових окупантів, Кархут перебрався на територію Польщі, у Перемишль. Згодом переїхав до Кракова. Тут у 1941р. видав “національно-політичну повість” (жанрове визначення Л. Бурачинської) “Полум’яний вихор”. У період війни самовіддану працю в Українській лікарні Андрія Шептицького у Львові поєднував із літературною творчістю (видав збірку новел “У мить вирішальну”, оповідання “Пшеничні нетрі”, серію історичних нарисів та п’єс).

Віра в Україну і любов до своєї землі втримали Кархута від еміграції на Захід. Та після вступу Червоної армії до Львова залишатися тут було небезпечно. Василь Кархут перейшов у підпілля, рятував життя і здоров’я бійців УПА. Коли полювання енкаведистів за лікарем-підпільником стало особливо прицільним, перейшов до діючої повстанської частини, що дислокувалася в Словінських лісах на Львівщині. Вдень лікував підпільників, а вечорами йшов у села і допомагав хворим селянам.

Першого серпня 1946 року Василя Кархута було заарештовано. Допити тривали по тринадцять годин на добу. Вирок – 15 років каторжних робіт у вугільних шахтах і золотодобувних копальнях.

Після відбуття дев’ятирічного терміну, коли помер Сталін і справи багатьох політв’язнів переглядалися, замість очікуваного звільнення – спецпоселення на Колімі. І знову концтабір, етапи. Та і в цих страшних умовах Василь Кархут не полишав літературної праці. Свідченням того – оповідання “Непорозуміння”, присвячене “мільйонам собак”. “Герой” цього оповідання – собака Джульбарс, що стерегла в’язнів, – виявляється набагато “людянішою” від своїх господарів-енкаведистів [5].

Навесні 1965 року через сильне погіршення здоров’я Кархута нарешті звільнили. На рідній землі “режим” знову не “обділив” його увагою: хворому, позбавленому засобів до існування, довелося витерпіти ще сім років поневіряння по чужих кутках без права працювати лікарем.

У 1980 році Василь Кархут закінчив фундаментальну працю з фітотерапії “Аптека живої природи”, що побачила світ аж у 1992 р. за редакцією Євгена Товстухи. Помер талановитий вчений, літератор, патріот 9 жовтня 1980 року. Його подвижницьке життя, сповнене служіння Україні, “скерованість його біографії” до найшляхетнішої мети підтверджує слушність міркувань Євгена Маланюка (щоправда, висловлених стосовно життєвого шляху іншого митця і патріота – Григорія Чупринки) про те, що “біографія є мистецьким твором її власника” [8, 228]. Цілком справедливо можна сказати і про Василя Кархута як про “...чудом явлену постать суцільної людини, з однолітото національного матеріалу зроджену особистість, яка не лише літературно, а що для нас важніше, – біографічно дала зразок національної повноти і великого національного серця” [8, 230].

Проза Василя Кархута тридцятих років творить самотутню, досить незвичайну мистецьку сторінку літературного життя Західної України. Адже цей письменник чи не першим в українській літературі спробував розповісти про світ “братів наших менших”, у правах на почуття, переживання яким людина, “цар природи”, гордовито відмовляла.

Тонка спостережливість справжнього знавця довкілля, любов до природи, глибокий гуманізм і вміння щиро й душевно розповісти про життя птахів і тварин ставлять українського автора в один ряд із кращими письменниками-аніمالістами – Ернестом Сетон-Томпсоном, Джозефом Кіплінгом, Джеком Лондоном. Слід зазначити, що саме творчість Джека Лондона, особливо популярна в 30-ті роки в Галичині, справила відчутний вплив на формування психологічного нарративу анімалістичних оповідань Василя Кархута. Окрім того, прозу обох авторів єднає й ідейна скерованість на утвердження законів мужності. Суто “лондонівською” є й реалізація в окремих творах Кархута цієї ідейної домінанти на композиційному рівні не через ускладнені колізії, а через зіткнення характерів (Біле Ікло – Красунчик Сміт (“Біле Ікло” Джека Лондона); Сіроманець – Арсен Чорний (“Сіроманець” Василя Кархута)). На наш погляд, є ще один важливий чинник, що вмотивовує певну типологію прози двох авторів: вплив на формування їх світоглядних засад вчення Ніцше, зокрема ідеї сповідуваного філософом гордого індивідуалізму. І хоча хрестоматійною свого часу стала цитата із листа Лондона до видавця про перебування письменника “у протилежному інтелектуальному таборі з

Ніцше” [4, 34], все ж його персонажі багато в чому нагадують “ідеалізованих ніцшеанців”. Рецепція ідей німецького філософа у творчості Кархута особливо виразна в оповіданні “Сіроманець”.

До збірки новел “Цупке життя” увійшло, крім однойменної новели, ще шість творів: “Пробуджений”, “Брама ночі”, “Син Івана”, “Запашна смерть”, “Ні!”, “Загибель роду Чинських”, що становлять цікаву тематично-стильову мозаїку, ідейною домінантою якої є уславлення сміливості жити – жити відчайдушно, кинувши виклик смерті, не зрадити себе, своєї сутності навіть в її цупких обіймах. Стильовий діапазон збірки позначений рисами експресіонізму (“Цупке життя”), символізму (“Брама ночі”), “героїчного неоромантизму” (“Ні!”), “філософічного реалізму” (“Загибель роду Чинських”). Автор оволодів майстерно і архітектонікою новели. Фабульність його творів поєднується із глибиною занурення у психологію персонажів, студією їх внутрішнього світу на “психологічному зламі”, що й передбачає класична новела. Дивовижно, але задовго до появи творів Миколи Вінграновського (за рік до видання “Цупкого життя” майбутній класик лише народився) Василь Кархут розповів про Сіроманця, власне, про вовка і людину – через почуття самого вовка... Кархутове “оповідання з життя вовків”, перекладене німецькою мовою Анною Горбач, було включене в Німеччині до шкільної лектури.

Старий ватажок вовчої зграї, що єдиний вцілів після облави, потрапив у капкан, уміло розставлений його одвічним ворогом – людиною. Плин передсмертних спогадів і марень Сіроманця про матір Вовчиху, про свою першу перемогу над людиною вдало поєднується із зимовими пейзажами, колористика яких спрацьовує на посилення відчуття неминучого, відчуття подиху смерті й безсилля перед її голодними обіймами старого вовка, котрий волів би дорого віддати своє життя: “Смеркало... На посинілу з заходу блакить викотився спроквола місяць; червоний, достеменно кров’ю налитий. Чим вище піднімався, тим більше від холоднечі блід. Аж ось узялося довкруги нього промінне сяйво: великий хрест, що в осередку його рамен був блискучий – мов головка вбитого цвяха – місяць. Довкруги хреста тремтіло мерехтливе коло авреолі” [6, 7].

Вовк прагне останньої битви, прагне смерті гарячої, як кров ворога. Голодному і напівзамерзлому, пригадується йому родове повір’я про ті часи, коли людський і вовчий роди були рівними в полюванні й ходили різними стежками. Перед скляніючим від морозу зором вовка проходить міфічна тінь останнього Великого Ватага, що крадеться вночі до людських осель, кидається на жертву і “зчеплює страшну хворобу”: “...кожної ясної, місяшної ночі, на повені, навішені хворобою, зчепленою вовком, замінюються люди в вовчулак, людей-вовків. Жене їх первісна сила вбивати” [6, 11]. І раптом пригасаюча свідомість Сіроманця вловила запах людини...

Новела умовно ділиться на дві частини: в одній “точка зору” фокусується в образі звіра, в іншій – людини. Два сюжетні русла зіллються воедино в кульмінаційному моменті твору – зустрічі Арсена Чорного і Сіроманця.

Арсена в селі не любили, він жив самотником у хатині під лісом і промишляв браконьєрством. Було в його натурі щось хиже – мабуть, через

те, що колись його покусав скажений вовк, якого Арсен задушив власними руками. Тепер чоловік прийшов до лісу перевірити капкани, розкладені ним кілька дів раніше. Арсен не сподівався, що вовк, задубілий на снігу, може бути живим. З насолодою переможця штовхнув хижака чоботом. І в цю мить Сіроманець зібрав останні сили. Сп’яніння боротьбою зрівняло людину й хижака. Вовк з кожною секундою відчував, як полишає його сила: “Сіроманцеві все більше закаламучувався світ. Йому не ставало духу, слабли сили. Та зненависть все ще окропом шпарила в жилах. (...). Зібрав ув останнє всю свою міць, увесь огонь зненависти, бажання розплати зосередив у затискуваних щелепах. Від ніг в гору підступав холод. Усе вище. Доходив до серця, падав мороком на широко вирячене око...

Та заки до нього підсунувся жахливий холод смерти, гейзером ринула в одверті ніздрі, все залила – пахуча, червона, гаряча кров, з прокушеної сонної бючки супротивника” [6, 17]. Цей майстерно відточений пуант новели на рівні композиції зреалізував ідею чину, сміливості жити і вмерти, що потужно звучала у творчості пражан, їхніх героїв, котрі обирали “гарячу смерть, не зимне умирання” (О.Теліга). Адже не важливо, чи врятується Арсен з прокушеною вовком сонною артерією – переможцем у двобої вийшов той, хто вивищився навіть над смертю, знеможений, розтерзаний капканом, спромігся змусити ворога стати до смертельного двобою.

Не випадково Святослав Караванський високо оцінив мистецький хист автора: “...читаючи новели Василя Кархута, переконуюсь, що він досить видатний новеліст. Особливо треба підкреслити вміння його компонувати місткий сюжет” [7, 116]. Такий “місткий сюжет”, що прочитувався в ситуації 30-х особливо актуально завдяки його ідейній скерованості, у поєднанні із майстерним композиційним вирішенням характеризує і новелу “Ні!”.

Основою фабули твору стали події з доби козаччини. Осавул Максима Кривоноса, потрапивши до рук ворогів, навіть під страшними тортурами не зрадив побратимів. Тоді мужнього лицаря живцем замурують у стіну льоху. Коли ось-ось замурують останню продуховину, починається для нього найтяжче випробування: вороги спокушають козака, обіцяючи взамін за зраду свободу, багатство, лицарський статус у своєму війську: “Ще хвилина й замурують тебе. І ніхто, ніколи не довідається про твою жертву, ніхто твого ймення не спом’яне, не згадає, ніхто й слід кісток твоїх не попаде. Твоя жертва пропаща!” Та доки покладено останній камінь, “заки продуховина замкнулась, з-поза каменю, з того боку, пролунало спокійне, самовпевнене, тверде й невгнуте: – Ні!” [6, 96]. Літературний персонаж новели кермується у своєму виборі дією того ж морального імперативу, що визначив і життєвий вибір автора.

Ідейно-стильова палітра малої прози Василя Кархута досить розмаїта.

Як своєрідна художня студія психіки людини в межовій ситуації написана новела “Пробуджений”. Поліщук Кирило вкинув у баговиння односельця, котрий доносив новій владі на всіх “неблагонадійних”. Донощик підстежив, як Кирило повертався від “лісовиків”, і за збереження тасмниці зажадав найкращий шматок його землі. Здавалося б, рішучий

вчинок Кирила і є новелістичною вершиною твору. Однак подієва, фабульна частина – то лише своєрідний вступ до “акції психологічної”. Відчуваючи поволільну і невблаганну смерть, зрадник усвідомлює глибину свого морального падіння, його терзають муки совісті. Страшний передсмертний крик, що долинув до Кирилових вух із лісу, містив у собі і благання порятунку, і благання про прощення. Той крик змусив Кирила здригнутися. Наступного дня до лісу біг уже зовсім інший Кирило – він раптом зрозумів, що вбив людину. Усвідомлення персонажем цієї давньої істини – “не убий” – якраз і становить новелістичну вершину твору.

Свідченням новаторських пошуків Василя Кархута на теренах архітектоники новелістичного жанру є пригодницька новела з детективним елементом у інтризі “Запашна смерть”. Мозаїка плину думок, фрагменти чужого щоденника, реальні події з життя персонажа, до рук якого дісталися записи злидаря, довоєнного російського довіреного емісара, таємничі досліди з виготовлення універсальної отрути – без смаку і запаху... Мабуть, цей твір був радше даниною тогочасній літературній моді. Є серед малої прози Кархута ще одна новела з детективно-пригодницьким елементом в інтризі. Щоправда, до збірки “Цупке життя” твір “Вогні листопадової ночі” не увійшов (опублікований у 1939 р.). Однак інтрига тут – не самоціль, не погоня за експериментом: у такий спосіб реалізується важлива проблема вибору між коханням і обов’язком, відданості справі. Кохання до жінки, котра стала по інший бік барикад, виявилася ворожою шпигункою, мусить померти. Хорунжий Роман тільки завдяки своїй пригоді (листопадової ночі під час бою із польською поліцією хорунжого тяжко поранили) опиняється в помешканні друзів, родини Четичів. Та в розгромленій квартирі замість господарів він застає свою наречену. Втрачаючи свідомість, хорунжий встиг помітити, як з кишені його плаща, де був пакет із важливими військовими документами, “крадучись, вивпзла пешена біла рука”. Роман зрозумів, що і Четичів видала польській офензиві його Ванда. Поки за вікном лунають постріли, Ванда, сподіваючись на перемогу поляків, то пускає в хід увесь арсенал своїх жіночих хитрощів, то намагається силою відібрати в напівпритомного хорунжого револьвер і пакет. Роман із гірким здивуванням побачив те, чого раніше, засліплений коханням, бачити не міг – пиху і погорду зовсім чужої, розпеченої панянки до нього, до його народу. Коли ж до помешкання увійшли Романові побратими, Ванда знову спробувала зіграти на його почуттях. Та наказ хорунжого прозвучав чітко і безпристрасно: “Візьміть цю Паню і заведіть до військової в’язниці. Поводитись, як з військовим бранцем!”

Реалії суспільно-політичного життя 30-х рр., зокрема протистояння між репресивним режимом та українськими патріотами, знайшли відображення і в прозі Жигмонта Процишина (1910-1945), журналіста і письменника, співробітника часописів “Діло”, “Голос нації”. У 1933 р. львівське видавництво “Стрибожич” видало друком збірку його прози “Молоде покоління”, що вмістила 15 майстерно написаних новел: “Стасік”, “Батько і син”, “Червона шапочка”, “Княжа вечеря”, “Лист із тюрми”, “Бунт”, “Ліва кампа”, “Прокіп Озеро”, “Кохання Лукіяна Рогожі”, “Ялинка”, “Весна”, “Мамин син”, “Троє дівчат за ґратами”, “Камінь у тихому плесі”, “Божевілля”. Об’єднуючим началом збірки став домінуючий тип персонажа: сильна, вольова особистість, здатна до

активної боротьби за свої переконання, людську гідність. Художньою студією народження такої особистості із вчорашнього покійного й затурканого “хлопа” є новела “Прокіп Озеро”. Здорованя із фігурою атлета й сором’язливістю дитини захищала від кпинів сільських парубків “кохана Гапка”. Та після сільського страйку Прокіп зовсім безпідставно потрапляє до в’язниці. Тут панують жорстокі закони суспільного дна, тому добрий і покійний Прокіп особливо дратує злодіїв: над хлопцем починають брутально знущатися. Прислугуюючи покидькам суспільства, терплячи побої, він не чинить опору. А злодії ненавидять Прокопа, бо він – селянин, господар, кожен із них мав колись добру “науку” від “хлопа”. І все ж настає ота критична “точка кипіння”, коли “тихий і сумірний хлоп” вибухнув, до того ж із такою силою, на яку не сподівався ніхто. Коли староста камери спробував особливо ницо познущатися над Прокопом, юнак відірвав від нар “залізну приручку” і несамовито, зі сліпою, сташною своєю нестримністю силою опустив її на голову кривдника: “Так само бєбєхкають праником баби на селі, коли, втомившись від стояння у воді, перуть навколішки із берега” [9, 82]. Цей вчинок викликав повагу до хлопця навіть у тюремників. В село Прокіп повернувся зовсім іншою людиною, сповненою відчуття власної гідності.

Реалії суспільного життя в Галичині відтворено в новелі “Стасік”: вчорашній однокласник, що сидів зі своїм сусідом-українцем “поруч у лавці”, з котрим цей хлопець “ділив кожний клаптик хліба”, стає поліцаєм і приходять у його дім “робити трус”, заарештовує хворого батька.

Подвигів борців за державність України присвячено новелу “Батько і син”. Суворий і трагічний подих доби зримо відчутний на сторінках новели: “На пішоходах попід мурами камениць кидалися нам у вічі жажливі картини: трупи й кров... кров, що як символ воєнного жаху, поклялася чорною, сціпенілою печаттю на міське каміння” [9, 16]. Батько і син, представники двох поколінь, багато в чому – різні, та подібні в найголовнішому: в жертвній любові до рідного краю. І ця подібність так пекуче проступила в мертвих обличчях патріотів, що, скошені в бою за Львів ворожими кулями, лежали на щедро зрошеній кров’ю бруківці.

Новела “Червона Шапочка” піднімає проблему вибору, що часто важчий за вибір між власним життям і смертю. Студент-українець, член націоналістичного підпілля, закохується у вродливу доньку польського військового старости, відомого своєю жорстокістю щодо українців. Ванда теж покохала Івана, однак вона розуміє, що їхнє почуття не має майбутнього.

Одного вечора юнак отримав від Спілки наказ виконати вирок над ворогом свого народу. В інструкції було вказано час і місце акції, а також чин польського офіцера. Коли Іван натиснув спусковий гачок, він раптом побачив поруч із старшиною свою кохану Червону Шапочку, свою Ванду...

Майже збожеволілого від горя хлопця розстріляв польський патруль.

В основі фабули новели “Кохання Лукіяна Рогожі” – елемент детективно-пригодницький. Засліплений красою доньки начальника тюрми, політв’язень Лукіяна Рогожа відмовляється від втечі, організованої йому соратниками. Він одержимий Гейшею, тому воліє сидіти у брудній камері, аби тільки під час прогулянки в’язничним двором інколи побачити

у вікні помешкання навпроти її вродливе личко. Згодом, запримітивши юнака, Гейша навіть випросила дозвіл у батька для Лукіяна заходити до неї додому акомпанувати до співу (Рогожа мав добру музичну освіту, про що було відомо тюремному начальству). Та врешті Лукіян все ж вилікувався від “сердечної недуги”: під час одного візиту до Гейші він зустрів молодого поляка, дивовижно схожого на нього самого. Підслухавши розмову, хлопець зрозумів, що цей польський офіцер – її наречений. Ніким не зазриманий, Лукіян одягнув шинелю і кашкет Вольдемара та без перешкод покинув помешкання начальника тюрми. Через деякий час в кімнаті свого студентського приятеля Соболи, що отетерів від “з’яви постаті у бронзовій шинелі та круглій, дашкованій шапці”, підпільник Рогожа остаточно попрощався з романтичними мріями.

Жигмонт Процишин майстерно оволодів формою новели, зокрема такими її жанровими різновидами, як епістолярна новела (“Камінь у тихому плесі”, “Лист із тюрми”, “Весна”), “батьрська” новела (“Ліва кампа”), психологічна новела (“Червона Шапочка”, “Мамин син”). Кожній новелі цього автора передує віршове мотто, в якому вияскравлюється основна думка, “тенденція” твору. Ідейну доміанту автор намагався поєднати із розмаїттям спектру жанрових підвидів новели, суто новелістичний принцип “характеротворення” (показ персонажа в “межових” ситуаціях, що висвітлюють найсутнішіше в його натурі) – із художньою “студією” психології своїх героїв. Саме глибокий психологізм і виразна ідейна доміанта, притаманні також і новелістиці Василя Кархута, а водночас неприйняття цими митцями у їх літературній практиці крайньої донцовської позиції щодо націоналістичної заангажованості літератури дали підстави Олійнику-Рахманному виокремити Василя Кархута і Жигмонта Процишина серед розмаїття літературно-мистецьких угруповань 30-х як “психологічних націоналістів”, що прийняли конструктивістську концепцію літератури, сформульовану раніше Уласом Самчуком, та настанову поєднати шляхетність ідеї з мистецькою красою, акцентовану Святославом Гординським. Водночас творчість Василя Кархута Жигмонта Процишина, як, зрештою, всієї західноукраїнської мистецької генерації 30-х, належить парадигмі української духовної реконквісти, Тексту, твореного в полі дії єдиного морального імперативу, духовні імпульси якого ніколи не ослабнуть в горнілі національної культури.

Література

1. Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000, Тернопіль: Джура, 2000. – 340с.
2. Гординський С. Комплекс оселедця // Ми. – 1935. – №4. – С.155.
3. Голгота Василя Кархута: Статті, публікації, бібліографія / Редактор-упорядник – М.М.Васильчук. – Коломия: Коломийський інститут Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. – 2005. – 76 с.
4. Денисова Т.Н. Джек Лондон: Життя і творчість. – К., Дніпро, 1978. – 124с.

5. Кархут В. Непорозуміння / Тижневик Галичини. – 1999. – 18 листопада.
6. Кархут В. Цупке життя: Новелі. – Львів: “Батьківщина”. – 1937 – 95 с.
7. Караванський С. “З Василем Кархутом...” // Визвольний шлях [Лондон]. – 1987. – Січень. – С.116.
8. Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С.430. – 227-231.
9. Процишин Ж. Молоде покоління. – Стрибожич, Львів, 1933.

The article deals with some aspects of the creative work of still “forgotten”, but popular and significant in the art discourse of Halychyna in the 1930-s prose writers, such as V. Karkhut and Zh. Protsyshyn. It also analyses the idea character spectrum of these authors’ small prose, the combination in their works of the expressive ideological dominant and the emphasis on the aesthetic value of the work.

Key words: *idea, literary process, discours, small prose.*

УДК: 821.161.2
ББК: 83.3 (4 Укр)

Віктор Дудко

ЗІ СТУДІЙ НАД ЛИСТАМИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядаються невирішені проблеми датування й коментування листів Тараса Шевченка. На основі широкого кола джерел уперше пояснено деякі реалії листів письменника, уточнено хронологію його контактів з Іваном Тургенєвим, подано додаткові біографічні відомості про деяких інших осіб з його оточення.

Ключові слова: оточення письменника, епістолярій, датування, коментар, реалія.

1

У передмові до виданого в 1929 р. третього тому повного зібрання творів Тараса Шевченка його відповідальний редактор Сергій Єфремов зазначав стосовно тлумачення епістолярію: “[...] Коментування листовного матеріалу має свої особливі труднощі й через саму його специфічну природу, і через ті обставини, з якими взагалі зв’язано публікування листів, – неповноту, випадковість, уривчастість. У листуванні – цій розмові між двома людьми на віддалі – неодмінно бувають тільки натяки, добре відомі самим розмовникам, але темні для сторонньої людини [...] . Листи – це ж не твір повний, розроблений, усіма сторонами відомий. Це швидше дрібна мозаїчна робота, іноді випадкова, часто не дороблена, не оформлена, уложена лиш покvapними, грубими абрисами. І коли додати, що величезна, коли не більша частина того мозаїчного образу обсіпалася, що з діалогу часто маємо репліки лиш однієї сторони, і що тільки з цих випадкових клаптиків та уривків маємо реконструювати цілий образ, то зрозумілі будуть і ті специфічні труднощі, що постають у такій роботі, і гіпотетичність багатьох її частин, і ті, нарешті, огріхи та недовершеність, яких у реконструкції такої мозаїчної роботи не обминути” [60, XXVIII].

Попри ці застереження, колективу висококваліфікованих дослідників, який очолював Сергій Єфремов, вдалося підготувати видання, що стало етапним для коментування корпусу Шевченкових листів і зберігає свою цінність дотепер.

Цей “єфремовський” том широко використовували (часто не маючи змоги – з огляду на умови часу – заявити про це) пізніші дослідники епістолярію Тараса Шевченка. Водночас вони доповнювали й уточнювали коментарі Єфремова й інших учасників здійсненого під його керівництвом видання. Результати відповідних зусиль кількох поколінь дослідників кілька років тому підсумовано в шостому томі нового академічного зібрання Шевченкових творів. Проте не на всі питання, що постають перед читачами корпусу його листів, уже знайдено аргументовані відповіді, окремі раніше висловлені коментаторські пропозиції слід скоригувати з огляду на їхню невмотивованість. Деякі аспекти теми й розглядаються в пропонованій статті.

1 лютого 1860 р. Тарас Шевченко писав до Платона Смиренка про те, що не може самостійно виконати прохання редактора журналу “Народное чтение” подати для публікації в названому виданні біографічні

відомості про Кіндрата Яхненка і Федора Смиренка. Письменник зазначав, що якби він і мав відповідну інформацію, “то без їх волі нічого б не сказав”. “Спитайте ж ви їх, – додав при цьому Шевченко, – і як буде на се їх воля, то коротесенько напишіть мені одні тільки факти [...]” [67, 194]. Окрім того просив адресата надіслати брошуру про Городищенський цукровий завод.

Платон Смиренко керував справами названого підприємства, а співзасновниками його були Федір Смиренко і Кіндрат Яхненко, відповідно батько і дядько адресата Шевченкового листа. Платон Смиренко, як відомо, надав письменникові позику на видання “Кобзаря” 1860 р. (відповідно до попередньої домовленості Тарас Шевченко повернув борг примірниками видання [70, 173])¹. Редактор “Народного чтения” – Олександр Оболонський, автобіографічний Шевченків лист до якого було вміщено у другому числі названого видання за 1860 р. [66, 194–198, 421]. За припущенням Сергія Єфремова, саме Шевченко “піддав [...] редакції “Народного чтения” думку надрукувати життєписи Яхненка і Смиренка як талановитих самородків, що власною заповзятливістю зуміли створити коло себе великі цінності” [60, 873]. До слова, підприємство у Городищі було на той час найбільшим цукровим заводом в Україні [25; 60, 869–874].

Публікація про Кіндрата Яхненка і Федора Смиренка в журналі “Народное чтение” не з’явилася (слід спростувати категоричну заяву Ієремії Айзенштока про те, що відповідні біографії не було опубліковано на прохання Платона Смиренка [68, 420]. Відомо, що цей Шевченків кореспондент перестав відповідати на листи письменника після ознайомлення з “Кобзарем” 1860 р.²). Наявні коментарі до цитованого листа не містять, однак, точних відомостей про те, яку саме брошуру сподівався дістати Тарас Шевченко. Стосовно того, чи отримав він розшукуване видання, дослідники переважно не висловлювалися.

Відповідний лист було вперше надруковано у 1929 р. [67, 181]. Коментуючи його, Сергій Єфремов зазначав: “Не знати, про яку брошуру пише тут Шевченко. З сучасних описів городищенського заводу нам відома праця А. В–к–ва “Городищенский свеклосахарный завод потомственных почетных граждан К. М. Яхненка и Ф. С. Смиренка”, надрукована у московському журналі “Вестник промышленности”, кн. II за 1858 рік (стор. 109–153). Можливо, що ця стаття була й окремою відбиткою випущена, і про неї мова в Шевченковому листі. Але вважаючи на те, що “Вестник промышленности” з Москви легко можна було здобути в Петербурзі і тому не було потреби обертатися по його аж на завод, можемо гадати, що була й ще якась, місцевого видання брошура. Розшукати її, проте, нам не пощастило, і тому саме існування її лишається поки що під сумнівом” [67, 881–882].

У десяти- і шеститомному академічних зібраннях творів Тараса Шевченка відповідне місце характеризованого листа було витлумачено “за Єфремовим” (звісна річ, без посилання на нього), але компактніше, без обговорення питання про те, чи існувала, окрім московської, і “місцевого

¹ На погашення позики було передано 735 примірників “Кобзаря” [67, 870; 70, 173]. У коментарях до нового академічного видання в одному місці ідеться про 735 примірників [67, 485], а в іншому, помилково, – про 835 [67, 482].

² Тарас Шевченко з власної ініціативи зазначив у виданні, чім коштом його було здійснено. Кредитор обурився відповідним рішенням автора “Кобзаря” [67, 490].

видання брошура” [63, 481; 64, 520]. Так, Василь Бородин писав: “Яку саме брошуру [сподівався дістати Шевченко], невідомо; можливо, йдеться про відбиток статті: А. В-к-в. Городищенский свеклосахарный завод потомственных почетных граждан К. М. Яхненка и Ф. С. Симиренка, “Вестник промышленности”, 1858, № 2, стор. 109–153” [64, 520]. У новому академічному виданні Микола Павлюк, коментуючи аналізоване місце, додав до узвичаєного вже пояснення, що “ця брошура [...] не була надіслана” Шевченкові [67, 487].

Проте письменник, як з’ясував Соломон Рейсер, таки дістав розшукувану брошуру Олександра Великанова, що справді є відбитком із журналу “Вестник промышленности” (авторство відповідної статті і в окремому виданні позначено криптонімом). Дослідник виявив це видання із книгозбірні письменника з авторським дарчим написом у науковій бібліотеці Ленінградського університету [39, 62] (у відділі рідкісної книги наукової бібліотеки Санкт-Петербурзького університету ця брошура зберігається й нині).

Рейсер розповів про знахідку брошури з бібліотеки Тараса Шевченка на одному з наукових засідань (на основі доповіді дослідника про його знахідку у 1962 р. стисло повідомив Ісак Каганов у статті про книжкові зацікавлення письменника [24, 264–265]³), а згодом висвітлив відповідний сюжет у нотатках “До вивчення Шевченка”, надрукованих у 1969 р. в журналі “Радянське літературознавство” [39, 62]. Цю публікацію, що складається з двох заміток (“Хто ж автор епіграми?”, “Відбитка, подарована Шевченкові”), у бібліографічних покажчиках описано некоректно: назву першої замітки подано як підзаголовок, а назву другої – опущено [44, 554; 48, 93] (в одному з відповідних покажчиків помилково відтворено й прізвище автора нотаток, який фігурує як Рейснер [44, 554]). “Глуха” згадка про знахідку Рейсера – без інформації про авторство і назву відповідної брошури, без вказівки на спеціальну публікацію в “Радянському літературознавстві” – наявна у статті Федора Сарани про Шевченкову бібліотеку; бібліографічний опис дослідження Каганова в ній подано [58, 69].

У статті Соломона Рейсера наведено – на підставі матеріалів Семена Венгерова [10, 229–230] – деякі біографічні відомості про Олександра Великанова (1818–1886), який на час написання аналізованого листа керував конторою городищенського заводу. Більшу частину життя він провів, проте, не в Городищі, а в Одесі, де виступав як думський діяч, мировий суддя, видавець, книгар і археолог-аматор [39, 62]. Дослідник спершу вважав, що брошуру Великанова надіслав Шевченкові Олексій Хропаль [24, 264–265] – службовець городищенського заводу, зять Федора Симиренка. Згодом, однак, Рейсер твердив, що Тарас Шевченко отримав її, перебуваючи в липні 1859 р. на городищенському заводі (про цю поїздку докладно писали Михайло Чалий [56] і Петро Жур [17, 72–78]). Але досліджуваний лист до Платона Симиренка виразно свідчить, що на час його написання Шевченко лише знав про існування відповідної відбитки (імовірно, довідався про неї саме під час перебування в Городищі), проте не мав її. Для Рейсера було цілком очевидним, що саме тоді Тарас

³ Як зазначав Каганов, Рейсер розшукав брошуру із Шевченкової бібліотеки нещодавно. Про наявність дарчого напису на виданні Каганов не повідомив, авторство її позначив так: “А. В-к-в (А. Великанов)” [24, 264].

Шевченко познайомився і з Великановим [39, 62], доказів чого, однак, немає. Так само не відомо, хто саме надіслав брошуру письменникові – автор її чи Хропаль, з яким поет листувався.

Названі публікації Ісака Каганова й Соломона Рейсера не враховано не лише в коментарях до відповідного Шевченкового листа, а й у надрукованих останнім часом студіях, у яких – спеціально чи принагідно – йшлося про життя й діяльність Олександра Великанова [6; 15, 105; 21].

2

У найранішому з відомих Шевченковому листі до Миколи Макарова, який узвичаєно датують 7 лютим 1860 р., письменник зазначав: “Дознайтесь, будьте ласкаві, чи буде дома завтра ввечері Варвара Яковлевна. Якщо буде, то і я до неї прибуду з І. С. Тургенєвим. І ви прибувайте, як матимете час. Оставайтесь здорові і не забудьте завтра вранці оповістити мене [...]” [67, 195]. Згадана в листі Варвара Яківна Карташевська – це рідна сестра Макарова, у якої збирався тогочасний петербурзький український гурток [11].

Михайло Новицький, який готував тексти для тому Шевченкового епістолярію у “єфремовському” зібранні його творів, вважав, що друкує цей лист уперше [60, 883]. Уже згодом стало відомо [62, 142] про його першопублікацію, яку здійснив син адресата – Микола Макаров-молодший (1863–1917) ще 26 червня 1899 р. у тифліській газеті “Кавказ” [29]. Дивно, однак, що дослідник не назвав іншу публікацію листа – у, безсумнівно, відомій йому [60, 916] студії Олександра Дорошевича “Трагедія самотнього чуття” (епістолярний текст у ній було подано за копією Макарова-молодшого, яку звірів з автографом Ієремія Айзеншток) [14, 77].

У коментарях до листа Сергій Єфремов навів відомості про участь Івана Тургенєва в зібраннях у Карташевській [60, 883] (матеріали про неї і її контакти з Тарасом Шевченком дослідник пунктирно висвітлив у коментарях до раніше виданого в складі зібрання творів щоденника українського письменника [61, 731], а Павло Филипович докладно подав сумарну інформацію про Шевченкові взаємини з Тургенєвим [60, 883–888]. Відповідними загальними відомостями – у стислішому викладі – наповнено й усі пізніші коментарі до аналізованого листа [62, 376; 63, 482; 64, 521; 67, 489].

На жаль, ніхто з публікаторів і коментаторів листа не зауважив, що візит Тараса Шевченка й Івана Тургенєва до Варвари Карташевської 8 лютого 1860 р. не міг відбутися з огляду на відсутність російського письменника в Петербурзі, куди він повернувся з Москви 9 лютого [52, 150–151]. Відтак Шевченкову заяву про намір бути у Карташевській разом із Тургенєвим 8 лютого належало б розглядати як підставу для висновків: український письменник був поінформований і про нереалізовані плани російського колеги виїхати з Москви до 8 лютого⁴, і про його бажання здійснити відповідний візит спільно з Тарасом Шевченком; якщо Іван Тургенєв справді висловив таке бажання, то Шевченко міг довідатися про це лише від самого російського колеги – безпосередньо чи опосередковано (через когось зі спільних знайомих). Відповідну версію слід, однак, категорично відхилити як, вживаючи вислів Івана Франка, “зовсім

⁴ Із листів Івана Тургенєва до різних адресатів відомо, що спершу він планував виїхати з Москви 5 лютого, згодом – 7 лютого [52, 146–148].

фантастичну” [54, 163] – з огляду, найперше, на реалії перебування Тургенєва в Москві, а також на епізодичність його контактів із Шевченком напередодні поїздки.

Перш ніж висвітлити обставини московської поїздки російського письменника, варто нагадати, що його контакти з Тарасом Шевченком тривали у 1859–1860 рр., коли Іван Тургенєв переважно перебував за межами Російської імперії, навідуючись до Петербурга лише час від часу. Хронологічні межі його тогочасної присутності в Петербурзі такі: січень – 20 березня, 24–29 квітня, середина жовтня 1859 р., 25 листопада 1859 р. – 14 січня 1860 р., 9 лютого – 24 квітня 1860 р. [52, 683–684].

Від 15 січня до 8 лютого 1860 р. Іван Тургенєв перебував у Москві у видавничих справах. 5 лютого він зазначав у листі до Єлисея Колбасіна: “Перебування моє в Москві було дуже невдалим: після тижня роз’їздів я застудився – і не виходив із кімнати” [52, 149]. Того ж дня Тургенєв писав про це докладніше в листі до Варвари Карташевської: “Справді – дуже поганою видалася для зима: усе хворію і хворію – надто вже я постарів. Ось і тут – застудився і сиджу 12-й день самотньо – і Москви й московських товариств майже не бачив. Нині уже в мене не це на думці: тільки і мрію, як би потрапити скоріше знову до Петербурга [...]. – Я притримав місце у поштовому вагоні на понеділок – і тому є надія, що я у вівторок буду в Петербурзі – якщо знову що-небудь не трапиться. – Ясна річ, як лиш буде змога, з’явлюся до Вас” [52, 148]. Уже з Петербурга, куди Тургенєв повернувся хворим, 9 лютого (це був вівторок) він інформував графиню Єлизавету Ламберт: “Я сьогодні вранці повернувся з Москви, і через годину після мого приїзду сталося доволі сильне кровохаркання, що триває досі. [...] Перший мій виїзд буде до Вас” [52, 151]. А 10 лютого він писав до Карташевської: “Я вчора повернувся з Москви – але нездоровий: щойно був у мене лікар – і заборонив мені виїздити передчасно” [52, 151]. Як свідчать видобуті з листів Івана Тургенєва докладні відомості про стан його здоров’я і самопочуття в Москві й у перші дні перебування в Петербурзі, письменник не міг заздалегідь домовлятися про зустрічі навіть зі своїми постійними кореспондентами, що належали до його найближчого оточення, а тим паче – із Тарасом Шевченком, який до відповідного кола, безперечно, не належав. 6 січня 1860 р., напередодні поїздки до Москви, Іван Тургенєв писав до Марка Вовчка: “Малоросів тутешніх я бачу – але не так часто, як торік – особливо Шевченка” [52, 136].

Цілковита нереалістичність версії про те, що планований, як нібито свідчить досліджуваний лист, на 8 лютого 1860 р. візит Шевченка й Тургенєва до Карташевської міг ініціювати саме відсутній на той час у Петербурзі російський письменник, спонукала переключити увагу зі сфери тлумачення реалій до власне текстологічної компоненти коментаря. Автограф листа не має авторського позначення року, лише: 7 лютого (6 виправлено на 7) [33, 315–316; 67, 489]. Дивно, але Михайло Новицький розташував відповідний лист у корпусі епістолярію 1860 р. без жодної аргументації, і без обговорення можливості альтернативного датування [60, 883]⁵. Виглядає, що йому, як й іншим дослідникам, це рішення здавалося самозрозумілим. Хоча, як було показано, воно таким не є.

⁵ Макаров-молодший також вважав, що лист було написано в 1860 р. [29]. Не ставив відповідну дату під сумнів і Дорошкевич [14, 77].

Альтернативна дата, власне, одна – 7 лютого 1859 р., коли цей лист і було написано⁶. Висновок про те, що він належить до раннього періоду знайомства Шевченка із Тургенєвим, можна зробити навіть без додаткових спеціальних розшуків, а лише уважно прочитавши коментаторську заувагу Сергія Єфремова до аналізованого листа, присвячену Івана Тургенєву як відвідувачеві літературних зустрічей у Варвари Карташевської. Дослідник зазначав: “З цього листа можна думати, що саме Шевченко зводив Тургенєва з гуртком українців, що збирався у Карташевської. Це стверджує й сама Карташевська: “Із Тургенєвим я випадково зустрілася у Шевченка в його студії. Він чув про наші малоросійські вечори і просив дозволу приїхати” [...]” [60, 883] (як відомо, Тарас Шевченко і Варвара Карташевська уперше зустрілися ще 14 квітня 1858 р., про що є запис у поєтовому щоденнику [66, 173]; збереглося й авторитетне сихронне свідчення про те, що український автор уперше відвідав помешкання Карташевських 12 грудня 1858 р. [28, 70]).

Сергій Єфремов, однак, не співвідніс свою цілком слушну заувагу про те, що “саме Шевченко зводив Тургенєва з гуртком українців, що збирався у Карташевської”, із позначеною у виданні датою відповідного листа. На час підготовки “єфремовського” тому Шевченкового епістолярію частина адресованих Карташевській кореспонденцій Тургенєва уже з’явилася друком – цілком чи у витягах, включно з повністю опублікованим найранішим із відомих нині листом від 31 березня 1859 р. (цей епістолярний документ Павло Филипович цитував за публікацією в часописі “Голос минулого” за 1919 р. [60, 884], з якою, безсумнівно, був обізнаний і Єфремов). Іван Тургенєв писав у названому листі: “[...] що поробляєте Ви зі всім сімейством і зі всім любим малоросійським Вашим товариством? [...] Що роблять Шевченко, Ваш брат, Ваш чоловік, Білозерський, Надя?” [52, 34–35]. Як виразно свідчать ці рядки, вже принаймні в березні 1859 р. Іван Тургенєв був так близько знайомий з Варварою Карташевською, що, виїхавши з Петербурга, листувався з нею – тож, як цілком зрозуміло, у лютому 1860 р. Тарас Шевченко не мав би “зводити” російського колегу з українським гуртком, який збирався в неї.

Пропоноване передатування досліджуваного Шевченкового листа до Миколи Макарова, зрештою, цілком узгоджується з наявними в науковому обігові відомостями про те, коли український письменник познайомився з Іваном Тургенєвим. Досі відповідну дату достеменно не з’ясовано. Ієремія Айзеншток на підставі спогадів Тургенєва про Шевченка (відповідне мемуарне свідчення див. далі) і хронології перебування Марка Вовчка в Петербурзі, зазначав, що перша зустріч українського і російського авторів “найпевніше, [...] відбулася в середині лютого 1859 р.” [1, 140]. Згодом, однак, він, покликаючись на ті ж самі джерела, писав про першу половину лютого 1859 р. [2]. Павло Филипович зазначав, що це сталося в лютому 1859 р. [60, 884]. Так само вважає Ніна Крутікова [27, 117], яка уточнила свою раніше висловлену думку (початок лютого 1859 р. [35, 254]). Про те, що письменники познайомилися в середині лютого 1859 р., твердив у “Шевченківському словнику” Анатоль Костенко [26, 281]. Автори двох літописів життя і творчості Тараса Шевченка подали іншу дату: кінець

⁶ Якби Іван Тургенєв і перебував 7 лютого 1861 р. в Петербурзі, а не в Парижі, як було насправді [52, 684], зустріч письменників у Карташевської не могла відбутися, оскільки смертельно хворий Шевченко уже не виходив зі свого помешкання.

січня – початок лютого 1859 р. [18, 351–352; 19, 420; 50, 242] (ще один літопис містить дуже дивну, цілком невмотивовану дату: кінець січня – лютий – перша половина квітня 1859 р. [3, 297–298; 4, 273–274]). Євген Шабліовський зазначав, що знайомство відбулося в січні 1859 р. [57, 259] (в іншому місці своєї студії про Тараса Шевченка й Івана Тургенєва дослідник писав про початок 1859 р. [57, 257]).

Варто розглянути запроваджені до літературознавчого вжитку відповідні першоджерельні матеріали. У Шевченковому епістолярії його російського колегу згадано лише один раз – у характеризованому листі. Іван Тургенєв уперше писав про Тараса Шевченка в листі до Івана Павлова від 15 лютого 1859 р.: “Я тут віднедавна занурився в малоросійське життя. Познайомився із Шевченком, з пані Маркович (вона пише під іменем: Марко Вовчок) і з багатьма іншими досить ліберальними хохлами” [52, 20] (дещо раніше, 10 лютого, він інформував про своє знайомство з петербурзьким українським гуртком Василя Боткіна: “А тут у нас виявилися різні нові особи: п. Маркович (яка писала малоросійські оповідання під іменем Марка Вовчка), дуже мила жінка [...]. Крім неї, я познайомився з цілою колонією малоросів і малоросіянок, де всі – окрім гаркавого тупоумця Куліша – дуже милі люди” [52, 17–18]. Відсутність згадки про Тараса Шевченка, ясна річ, не означає, що на той час Іван Тургенєв ще не був із ним знайомий). Мемуарне свідчення російського письменника про обставини його знайомства із Шевченком не надається для визначення дати їхньої першої зустрічі, оскільки той пригадував лише, що вона сталася взимку [51, 187].

Зі спогадів Варвари Карташевської, які цитував Сергій Єфремов у коментарі до аналізованого Шевченкового листа [60, 883], можна впевнено зробити висновок, що на час її першої зустрічі з Тургенєвим у Шевченка письменники вже були знайомі [23, 63]. Відповідна згадка суперечить мемуарному свідченню Тургенєва, який зазначав, що його познайомила із Шевченком Марко Вовчок, причому учасником відповідної зустрічі була й Карташевська [51, 187]. Недостовірність спомину російського письменника можна аргументувати синхронним джерельним матеріалом. У цитованому вже листі до Варвари Карташевської від 31 березня 1859 р. Іван Тургенєв запитував: “Чи познайомилися Ви нарешті з пані Маркович – чи ні?” [52, 35]. Цілком очевидно, що принаймні до 20 березня 1859 р., коли Тургенєв виїхав на місяць із Петербурга, Марко Вовчок і Карташевська не були знайомі. На відповідну неточність у мемуарах Івана Тургенєва деякі дослідники вже звертали увагу [28, 69; 52, 471] (відтак слід спростувати й беззастережно висловлену в коментарі до спогадів Афанасія Фета тезу Віри Фрідлянд про те, що Тургенєв познайомився із Шевченком у лютому 1859 р. за посередництва своїх петербурзьких знайомих Карташевських [55, 516]).

Варто нагадати свідчення Павла Анненкова про те, що Іван Тургенєв “шукав знайомства з поетом Шевченком” [5, 436]. Зустрітися вони могли, скажімо, у Марії Штакеншнейдер, у помешканні якої відбувалися популярні в Петербурзі літературні вечори. 16 січня 1859 р. вона інформувала Аполлона Майкова: “У нашому товаристві з’явилося декілька нових осіб, як-от: Шевченко, Тургенєв, Ап. Григор’єв [...]” [36, 58; 57, 259] (саме на підставі наведеного свідчення Євген Шабліовський писав про першу зустріч Тараса Шевченка з Іваном Тургенєвим у січні 1859 р. [57,

259], не роблячи різниці між “могли познайомитися” і “познайомилися”). Олена Штакеншнейдер, донька авторки цитованого листа, протягом багатьох років вела щоденник, що містить чимало нотаток про літературні вечори в їхньому домі; уціліла на сьогодні частина щоденника за 1859 р. починається, однак, записом, зробленим 4 червня [69, 229].

Розглянутий лист Тараса Шевченка до Миколи Макарова від 7 лютого 1859 р. дає підстави твердити, що український і російський письменники познайомилися принаймні кількома днями раніше. Слід звернути увагу на те, що Іван Тургенєв, описуючи в листі до Лева Толстого від 2 лютого 1859 р. свої тогочасні літературні контакти, не згадує про українських письменників: “[...] тутешній літературний гурток – усе той же; нового елемента в ньому не додалося” [52, 16]. Виглядає, що знайомство Тургенєва з Шевченком, Марком Вовчком та іншими членами українського гуртка відбулося невдовзі після написання цитованого листа до Толстого.

3

18 лютого 1860 р. письменник інформував Варфоломія Шевченка: “Послав я тобі “Современник” і “Народное чтение”, – чи отримав?” [67, 196]. Це повідомлення, яке в попередніх публікаціях листа залишалося без пояснень, у новому академічному виданні супроводжено таким коментарем: “Номери петербурзьких журналів, де було вміщено автобіографію Шевченка” [67, 491].

Наведена коментаторська заувага постала внаслідок цілком очевидної хронологічної помилки: на час написання листа ще не вийшли ні друге число “Народного чтения” за 1860 р., де, як уже було зазначено, вперше з’явився друком автобіографічний лист Тараса Шевченка до редактора названого видання (позначена в публікації авторська дата: 18 лютого 1860 р. [66, 198]), ні березнева книжка “Современника”, в якій було анонімно вміщено рецензію Миколи Добролюбова на “Кобзар” 1860 р., що включала більшу частину названого автобіографічного листа. Цензурний дозвіл відповідного числа “Народного чтения” – 2 березня 1860 р. [3, 327; 4, 301; 18, 406; 19, 483]. Стосовно часу появи друком третьої книжки “Современника” за 1860 р. у шевченкознавчих працях подано суперечливу інформацію (питання про те, чому так сталося, потребує спеціального висвітлення), однак і найраніша із наявних у відповідних студіях дата – 29 лютого 1860 р. [3, 326; 4, 300; 18, 405; 19, 482] – робить вагомшою тезу коментатора про те, що письменник надіслав Варфоломію Шевченкові 18 лютого 1860 р. березневу книжку “Современника”. Як свідчать студії з історії цього російського часопису, третє число отримало цензурний дозвіл 29 лютого і 28 березня 1860 р. [7, 374; 45, 473]⁷, а побачило світ 31 березня 1860 р. [7, 374]) (за іншими даними – 2 квітня 1860 р. [45, 473]).

Логічно вважати, що поет надіслав Варфоломію Шевченкові свіжі числа відповідних часописів – тобто їх перші номери за 1860 р. (січневий “Современник” вийшов у світ 27 січня [7, 371; 45, 473]⁸; дата позначеного в першому числі “Народного чтения” його цензурного дозволу – 22 січня 1860 р.). У відповідній книжці “Народного чтения” вперше з’явилися

⁷ Від 1855 р. у числах “Современника” позначалися дві дати цензурного дозволу, що, як правило, не збігалися [7, 53].

⁸ Лютневий “Современник” побачив світ 26 чи 28 лютого 1860 р. [7, 373; 45, 473].

друком (анонімно) чотири Шевченкові поезії – мовою оригіналу і в російських перекладах Олексія Плещеева (авторство інтерпретацій було зазначено) [59, 143–148], а також – як примітка до публікації поезій – коротке непідписане повідомлення про вихід у світ “Кобзаря” 1860 р. [59, 148–149]. Із цієї примітки уважний читач, безсумнівно, мав зрозуміти, що Тарас Шевченко є автором і надрукованих вище поезій. Січневий “Современник”, однак, не містив ні Шевченкових творів, ні публікацій про нього. З огляду на це з’ясувати, чому і це число було надіслано Варфоломію Шевченкові, можна хіба гіпотетично.

Суцільне перечитання уцілілих листів до Варфоломія Шевченка дає підстави гадати, що автор “Кобзаря” передплатив для адресата на 1860 р. обидва названі часописи⁹ і 18 лютого 1860 р. надіслав йому їх перші номери. Наступні номери адресат отримував за передплатою. Принаймні стосовно “Народного чтенія” про це можна твердити напевно – інакше важко пояснити такі, приміром, рядки з пізніших листів письменника до Варфоломія Шевченка: “Чи получив ти сьогорічну другу книжку “Народного чтенія”? Там есть моє письмо до редактора. Воно вже перетлумачене і надруковане в польських газетах” (22 квітня 1860 р.) [67, 199]; “Письмо Фліорковського, і моє письмо, і условия печатається в п’ятій книжці “Народного чтенія”. Тим я тобі тієї копії і не посилаю” (5 жовтня 1860 р.) [67, 210]¹⁰. Наведені епістолярні фрагменти (особливо другий) виразно свідчать, що Варфоломій Шевченко отримав номери “Народного чтенія” за 1860 р. (окрім першого) від якоїсь іншої особи.

4

Не враховані в коментарях до Шевченкового епістолярію у новому академічному зібранні його творів і ще деякі опубліковані матеріали.

Антон Глушановський, про якого йдеться в Шевченковому листі до Миколи Костомарова від 1 лютого 1847 р. [67, 34, 330], помер у 1902 р.; відповідну інформацію про це подав Іван Павловський, супроводжуючи її вказівкою на некролог у газеті “Новое время” (було названо і номер петербурзького видання) [34, 46–47]. Про Ізлера, якого письменник згадав у листі до Михайла Лазаревського від 20 грудня 1847 р. [67, 39], сказано лише, що це петербурзький ресторатор [67, 337]. Хоч ім’я і по батькові, роки життя названої особи давно з’ясовано: Іван Іванович Ізлер (1811–1877) [38, 816; 71, 1003; 72, 437].

У листі до Федота Ткаченка від 4 січня 1861 р. Тарас Шевченко, інформуючи, що надсилає примірники “Букваря южнорусского” (10 – безпосередньо адресатові, 1000 – для поширення в недільних школах¹¹), зазначав: “Дай один “Букварь” редактору “Губернских ведомостей” і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий “Букварь” продається по три копійки [...]” [67, 216]. Повідомлення Івана Павловського про смерть багаторічного редактора “Полтавских губернских ведомостей” Павла Бодяньського у 1869 р. [34, 22–23], яке шевченкознавці протягом тривалого часу не ставили під сумнів [60, с. 940; 63, 497; 64, 539],

⁹ Про це могло йтися у тій частині листування в письменника з Варфоломієм Шевченком, що не збереглося.

¹⁰ Дата цензурного дозволу п’ятої книжки “Народного чтенія” за 1860 р., що містила матеріали про викуп із кріпацтва родичів письменника, – 5 жовтня 1860 р.

¹¹ Примірники “Букваря южнорусского” для недільних шкіл Тарас Шевченко надіслав Федотові Ткаченкові 12 січня 1861 р. [67, 217].

є хибним. Інформуючи про наявність некролога в “Полтавских епархиальных ведомостях” за 1869 р., дослідник не вказав ні точної дати, ні номера видання. Ще в 1908 р. на сторінках “Русского биографического словаря” було подано іншу дату смерті Бодяньського: 29 травня 1867 р. (у непідписаній статті про нього була вказівка на некрологи, опубліковані в “Полтавских губернских ведомостях” и “Полтавских епархиальных ведомостях” із позначенням номерів відповідних видань [8]; перегляд de visu некролога в “Полтавских губернских ведомостях” [46] засвідчив, що інформація про смерть Бодяньського у 1867 р. є точною). Правильну відповідну дату подано в кількох публікаціях Петра Ротача [41, 100; 42; 43, 73–74]. Але в новому академічному виданні за давнєну помилку повторено [67, 526]. У ньому, як і в раніше підготовлених зібраннях творів, відсутні відомості про те, чи вмістила полтавська газета оголошення про продаж Шевченкового “Букваря южнорусского”. За даними Федора Прийма, відповідна публікація в “Полтавских губернских ведомостях” не з’явилася [37, 179–180].

Те, що в коментарях не використано окремі публікації останнього десятиліття ХХ ст., можна пояснити обставинами підготовки видання (хоча вони, зрештою, читача й не повинні обходити). Роботу над літературною частиною зібрання творів було завершено ще наприкінці 1980-х рр. [9]. У 1989–1991 рр. вийшли три перші томи академічного зібрання, яке не було тоді продовжено з фінансових причин. Під час остаточного формування корпусу всієї літературної частини видання і доопрацювання коментарів – вже на початку 2000-х рр. – коментатори, на жаль, не використали всі результати новітніх розшукув.

Так, у коментарях до листів Тараса Шевченка фігурують без дати смерті його чернігівський кореспондент Роман Тризна [67, 509] – він помер у 1889 р. [32, 10–11; 47, 59], без імені й по батькові (як і в самого письменника), без дат життя – Іваницький [67, 524], хоча життєпис його (Євген Борисович Іваницький, 1881–1886) уже відтворено [20, 47–50, 55; 22]¹². У коментарі до Шевченкового листа до Марії Максимович від 10 травня 1859 р., разом з яким автор надіслав адресатці “свій портрет” [67, 182], зазначено: “Фотознімок [...] нині невідомий” [67, 468]. Слід відзначити, що Тарас Шевченко надіслав виконаний у березні 1859 р. відомий фотопортрет, на якому його зображено на увесь зріст у шапці й кожусі, із палицею в руці. На підставі опису фотографії, наявного в названому і попередньому (від 25 березня 1859 р.) листах Тараса Шевченка до Марії Максимович, та інших матеріалів це переконливо з’ясував Володимир Яцюк [73, 38–43].

5

Не завжди коректно, на мій погляд, подано в новому академічному виданні – у коментарях до епістолярію – й інформацію, що давно використовується в шевченкознавчих працях. Не надто підготовленому читачеві, приміром, буде складно з’ясувати, що згаданий у коментарях [67, 463] як автор поетичної збірки “Хохлацькі співки” (Санки-Петербург, 1858) Крутоярченко – це псевдонім, який використовував Леонід Блюммер (не розкрито це ім’я і в покажчику імен та назв [67, 593]). Принаймні у

¹² Принагідно слід вказати, що Шевченків знайомий Костянтин Трощина помер у 1914 р. [32, 23]; у коментарях до поезії “Огні горять, музика грає...” і до щоденника письменника замість відповідної дати подано знак питання [65, 686; 66, 415].

випадку, якщо такий читач спробує вдатися до легкодоступних українських довідкових видань – як універсальних, так і власне шевченкознавчих. У бібліографії літератури про Тараса Шевченка, де зареєстровано дві позначені названим підписом публікації Блюммера, і в “Репертуарі української книги” відповідне “прибране” ім’я не розшифровано [40, 160; 49, 17], у словнику псевдонімів Олексія Дея – воно подано неточно [12, 212]. (із запису Дея можна зробити висновок, що “Хохлацькі співки” підписано одним із таких псевдонімів: Л. Крутоярський, Леонид Крутоярський. Дослідник покликається як на джерело розшифрування на бібліографію Дмитра Дорошенка, де псевдонім, однак, подано правильно [13, 163]). У “Шевченківському словнику” псевдонім розшифровано, але, ясна річ, у статті про Блюммера [58, 76]. Крутоярченка годі шукати і в покажчиках імен до літописів життя і творчості Шевченка (у праці Миколи Ткаченка [50] відповідний реєстр узагалі відсутній). Хоча Петро Жур – в основному тексті – псевдонім і розкрив [18, 405, 414; 19, 482, 491]. Натомість Василь Анісов і Єлизавета Серета, а також Микола Ткаченко зафіксували публікації Блюммера, позначені відповідним псевдонімом, без подання і самого підпису, і вказівки на справжнього автора [3, 300, 306; 4, 272, 279; 50, 326, 333]. Окрім важкодоступної в Україні бібліографії Дмитра Дорошенка [13, 163] і “Словаря псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей” Івана Масанова [30, 81], зарадити зможе, здається, лише реєстр україномовних книжок із фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: у виданні Крутоярченка заведено до покажчика імен із відсиланням до справжнього прізвища автора “Хохлацьких співок” [53, 23, 160].

Саме через те, що інформація про справжнє прізвище Крутоярченка не лежить “на поверхні”, відповідний псевдонім не розкрито і в деяких новітніх шевченкознавчих студіях [31, 395; 73, 77]. Скажімо, Володимир Яцюк писав, що один із перших рецензентів “Кобзаря” 1860 р. “захований за псевдонімом Крутоярченка” [73, 77].

***

Викладені матеріали до коментування Шевченкових листів (переважно 1859–1861 рр.) доповнюють і коригують наявні тлумачення, привертаять увагу до епістолярних фрагментів, що для задовільного їх пояснення потребують наступних спеціальних досліджень. Сюжетів, які коментатори досі не опрацювали, залишається, звісна річ, значно більше, ніж розглянуто у цих нотатках (про деякі інші проблеми тлумачення епістолярію Тараса Шевченка мені вже доводилося говорити давніше [16]). Обмежуся двома прикладами. Надсилаючи 24 січня 1860 р. Андрію Козачковському примірники “Кобзаря”, автор писав: “[...] один екземпляр передай[те] Тарасовичу” [67, 193]. У новітньому коментарі про Тарасевича сказано: “Особа не встановлена” [67, 486]. Шевченкову згадку про те, що його лист до редактора “Народного читання” опубліковано також у польських газетах (про це письменник, як уже зазначалося, інформував Варфоломія Шевченка 22 квітня 1860 р. [67, 199]), Сергій Єфремов супроводив заувагою: “Про переклад автобіографії для польських газет, що звістку про його подано тут у категоричній формі (“вже перетлумачене і надруковане”), ми відомостей не маємо” [60, 901]. Відповідні публікації не віднадено і досі [67, 496].

Література

1. Айзеншток І. Тургенєв і Шевченко // Червоний шлях. – 1926. – № 2. – С. 139–148.
2. Айзеншток І. Тургенєв і Шевченко // Пролетарська правда. – 1938. – 16 листоп.
3. Анісов В., Серета Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К.: ДВХЛ, 1959.
4. Анісов В., Серета Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К.: Дніпро, 1976.
5. Анненков П. В. Литературные воспоминания. – Москва: Художественная литература, 1983.
6. Бельский М., Фабрика Л. Гражданский подвиг Александра Великанова // Одесский вестник. – 1998. – 1 авг.
7. Боград В. Журнал “Современник”. 1847–1866 гг.: Указатель содержания. – Москва; Ленинград: ГИХЛ, 1959.
8. Бодянский Павел Ильич // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1908. – [Т.] Бетанкур–Бякстер. – С. 166–167.
9. Бородін В. С. До ювілею Кобзаря / Вів розмову В. Г. Беляєв // Радянське літературознавство. – 1989. – № 2. – С. 8–13.
10. Венгеров С. А. Великанов Александр Семенович // Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – Санкт-Петербург, 1897. – Т. V. – С. 229–230.
11. Голованова Т. П. Тургенєв в кругу петербургских украинцев // Тургенєвский сборник: Материалы к Полному собранию сочинений и писем И. С. Тургенева. – Ленинград: Наука, 1969. – [Т.] V. – С. 363–374.
12. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К.: Наукова думка, 1969.
13. Дорошенко Дм. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. д-р[ові] Т. Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження. – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 142–238.
14. Дорошкевич О. Трагедія самотнього чуття: (Шевченко й Ликера) // Життя й революція. – 1926. – № 9. – С. 73–89.
15. Дудко В. Обкладинки журналу “Основа” (1861–1862): джерелознавчий аналіз // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К.: Стило, 2004. – Т. 1. – С. 93–107.
16. Дудко В. Оголошення про видання журналу “Основа” у листуванні Т. Шевченка // Історико-літературний журнал. – 2002. – № 8. – С. 85–97.
17. Жур П. Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну. – К.: Дніпро, 1970.
18. Жур П. Труды і дні Кобзаря. – К.: Дніпро, 2003.
19. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы: Люберецкая газета, 1996.
20. Зленко Г. 3 книги життя Т.Г. Шевченка // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 47–56.

21. Зленко Г. Олександр Великанов пропонує “Кобзар” // Зленко Г. Пошук для прийдешнього: Вибрані розповіді літературного слідопита. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 83–88.
22. Зленко Г. Шевченко пише Іваницькому в Одесу // Вісник Національної академії наук України. – 1996. – № 11/12. – С. 92–94.
23. Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченке / Вступ. заметка, публ. и примеч. Н. Ш[угурова] // Киевская старина. – 1900. – Т. LXVIII. – Февр. – Отд. II. – С. 61–63.
24. Каганов И. Я. Шевченко и книга // Книга: Исследования и материалы. – Москва: Книга, 1962. – Сб. VII. – С. 264–287.
25. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – Янв. – Отд. I. – С. 101–114; Февр. – Отд. I. – С. 251–262; Март. – Отд. I. – С. 358–377.
26. Костенко А. І. Тургенєв Іван Сергійович // Шевченківський словник: У 2 т. – К.: УРЕ, 1977. – Т. 2. – С. 280–281.
27. Крутікова Н. Є. Сторінки творчого життя: (Марко Вовчок в житті і праці). – К.: Дніпро, 1965.
28. Лобач-Жученко Б. Б. О Марко Вовчок: Воспоминания, поиски, находки. – К.: Дніпро, 1987.
29. Макаров Н. Последняя любовь Тараса Шевченка: (Из семейного архива) // Кавказ. – 1899. – 26 июня.
30. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Москва: Изд-во Всесоюз. книж. палаты, 1957. – Т. 2.
31. Мельниченко В. Тарас Шевченко: “Моє перебування в Москві”. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007.
32. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – К., 1998. – Т. V. – Вип. 2.
33. Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
34. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912.
35. Письма М. А. Маркович (Марко Вовчок) [к И. С. Тургеневу] (1859–1864) / Статья и коммент. Н. Е. Крутиковой // Литературное наследство. – Москва: Наука, 1964. – Т. 73. – Кн. 2. – С. 249–302.
36. Прийма Ф. Я. Джерела Шевченкового “Подражання сербському” // Радянське літературознавство. – 1964. – № 6. – С. 54–59.
37. Прийма Ф. Я. Шевченко і недільні школи на Україні // Збірник праць 14-ї наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 170–194.
38. Рейсер С. А. Алфавитный указатель имен // Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. – Москва: ГИХЛ, 1958. – С. 804–844.
39. Рейсер С. А. До вивчення Шевченка // Радянське літературознавство. – 1969. – № 3. – С. 61–62.
40. Репертуар української книги. 1798–1916: Матеріали до бібліографії. – Львів, 1995. – Т. 1.
41. Ротач П. Літературна Полтавщина // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 1. – С. 93–102.
42. Ротач П. Павло Бодяньський // Комсомолец Полтавщини. – 1967. – 9 черв.

43. Ротач П. Полтавська шевченкіана: Спроба обласної шевченківської енциклопедії // Добромисл. – 1994. – № 1/2. – С. 1–132.
44. Слов'янська філологія на Україні (1968–1976 рр.): Бібліографічний покажчик. – К., 1979. – Ч. 2. – Вип. 2.
45. “Современник” 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства / Сост. Ю. Масанов; Примеч. С. Макашина // Литературное наследство. – Москва: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 53/54. – С. 435–513.
46. [Стеблин-Каминский С.] Некролог: [П. И. Бодянский] // Полтавские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1867. – 3 июня.
47. Супрунюк О. До біографії Романа Тризни // XXXI наукова шевченківська конференція (9–11 березня 1994 року): Матеріали. – Луганськ: Світлиця, 1994. – С. 58–60.
48. Т. Г. Шевченко: Бібліографічний покажчик: 1965–1988. – К., 1989.
49. Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839–1959. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1.
50. Ткаченко М. М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
51. Тургенев И. С. [Воспоминания о Шевченке] // Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 12 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва: Наука, 1983. – Т. 11. – С. 187–190.
52. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва: Наука, 1987. – Т. 4.
53. Україномовна книга: 1798–1916 / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К.: Абрис, 1996. – Вип. 1.
54. Франко І. Рец. на вид.: Комаров М. Т. Шевченко в літературі і мистецтві. Бібліографічний указатель матеріалів для вивчення життя і творчості Т. Шевченка // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35. – С. 159–171.
55. Фридлянд В. Г. Примечания // И. С. Тургенев в воспоминаниях современников: В 2 т. – Москва: Художественная литература, 1969. – Т. 1. – С. 471–580.
56. Чальый М. Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Симиренка // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – Февр. – С. 459–464.
57. Шаблювський Є. У боротьбі проти спільного ворога: (І. С. Тургенєв і Т. Г. Шевченко) // Шаблювський Є. Життя. Література. Письменник: Вибрані дослідження. – К.: Дніпро, 1974. – С. 254–288.
58. Шевченківський словник: У 2 т. – К.: УРЕ, 1976. – Т. 1.
59. [Шевченко Т.] Малороссийские стихотворения // Народное чтение. – 1860. – Кн. 1. – С. 143–149.
60. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – [К.]: ДВУ, 1929. – Т. III.
61. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – [К.]: ДВУ, 1927. – Т. IV.
62. Шевченко Т. Повне видання творів. – Варшава; Львів, 1935. – Т. XI.
63. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 6.
64. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 6.
65. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2.

66. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5.
67. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6.
68. Шевченко Т. Собрание сочинений: В 4 т. – Москва: Правда, 1977. – Т. 4.
69. Штакеншнейдер Е. А. Дневник и записки (1854–1886). – Москва; Ленинград: Academia, 1934.
70. Шугуров Н. Сведения по вопросу о месте погребения Т.Г. Шевченка и о первом посмертном издании его сочинений // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – Февр. – Отд. I. – С. 168–184. – Подпис: Н. Ш.
71. Ямпольский И. Указатель имен и периодических изданий к I и II томам // Поэты “Искры”»: [В 2 т.] – 2-е изд. – Ленинград: Советский писатель, 1955. – Т. II. – С. 989–1031.
72. Ямпольский И. Г. Указатель имен и периодических изданий к 1-му и 2-му томам // Поэты “Искры”»: В 2 т. – Изд. 3-е. – Ленинград: Советский писатель, 1987. – Т. 2. – С. 429–454.
73. Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин. – К.: КВІЦ, 1998.

Unsolved problems of T. Shevchenko's letter's periods and commenting are considered in this article. On the ground of broad scope of sources there are some realities of T. Shevchenko's letter's firstly explained, chronology of his contacts with I. Turgenev is specified, additional biographical data about a number of other persons from writer's environment is introduced.

Key words: *writer's environment, epistolary, periods, commentary, reality.*

УДК: 82.0:821.161.2

ББК: 83.01

Світлана Луцак

ДОМІНАНТА СВИТОГЛЯДНОГО ДІАЛОГІЗМУ В ХУДОЖНЬОМУ ВИСЛОВЛЮВАННІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ МЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядається категорія домінанти діалогізму в контексті ідеї про комунікативну зорієнтованість художнього висловлювання. Аналізується взаємозв'язок етимологічної дуальності терміну “домінанта” та її функціональності у когнітивних процесах народження і сприймання художнього слова.

Ключові слова: *домінанта діалогізму, художнє слово, естетична комунікація.*

У контексті новітньої тенденції синкретизму наук сучасне літературознавство осмислює художнє слово як специфічний смисловий простір, у якому інтенційно переплетені й взаємно співіснують не тільки ціннісні позиції автора і читача, а й “культурні програми” людства, нації та окремого індивіда. Художнє слово, за висловом Михайла Бахтіна, “хоче бути почутим, зрозумілим, воно прагне відповідати і саме ставати відповіддю, і так ad infinitum. Воно вступає в діалог, який не має смислового кінця” [1, 324]. Саме така провідна поліфонічна властивість художнього слова дозволяє розглядати текст багатоаспектно – з урахуванням процесів народження художнього висловлювання, розгортання в системі і структурі мистецького феномена, який, так би мовити, від початку “запрограмований” на рецепцію.

Вважаючи діалогізм домінантою художнього висловлювання, плануємо розглянути в цій статті¹ лінії взаємозв'язку категоріального статусу художньої домінанти та її функціональності при забезпеченні естетичної взаємодії автора і реципієнта через простір тексту.

Тому головні завдання дослідження передбачають:

- аналіз внутрішньоформної семантики терміну “домінанта”, яка відповідно зумовлює функціональність художньої домінанти у творі;
- характеристику когнітивних аспектів кореляції творення і сприймання літературного твору, включаючи нейрофізіологічні механізми, а також такі сфери естетичного діалогу, як художнє слово і людська свідомість;
- вивчення когнітивного ефекту “поглиблення” перцептивного сенсу;
- ілюстрацію домінанти діалогізму на рівні стилістичних комунікаційних форм та різноманітних вставлених конструкцій.

При характеристиці семантичної структури поняття “домінанта” слід передусім виділити такі атрибутивні складові його етимологічного відповідника – латинського слова *dominans* (панівний): стрижневий, провідний, істотний, переважаючий, частотний, заповнюючий, наділений “владою”, переможний і т. ін. Як бачимо, у наведеному переліку найбільш значущою є архісема “владний” (тобто керуючий) – у якісному і в кількісному сенсі. Інший аспект цього поняття розкриває “Етимологічний словник української мови”, де, окрім традиційної семантики, відзначається

¹ Тут і надалі виділення наші. – С. Л.

взаємозв'язок слів “домінанта” та “доміно” [7, 108]. Слово ж “доміно” в історії світової культури набуло кількох значень:

1. вид маскарадного костюма – *довгого одягу з каптуром*, що відзначався *контрастністю кольорів*;

2. *довгий одяг* католицьких ченців, який становив собою *плащ із відлогою*;

3. *гра*, в якій використовуються *пластинки з контрастним забарвленням*, а також самі ці пластинки [20, 181].

Отже, діахронний зріз поняття “домінанта” дозволяє виділити в ньому ще й семантику “дії” або “процесу”, здійснюваного за принципом бінарних чи контрастних протиставлень. Звідси впливає припущення про специфічне функціональне призначення домінанти в художньому творі: скеровувати діалектичний процес розгортання та сприймання художнього сенсу.

Аналогічну роль відіграє домінанта в мисленневих процесах. Згідно з багатьма дослідженнями Павла Симонова про особливості творчого акту (“Створюючий мозок”, “Мотивований мозок”, “Міждисциплінарна концепція людини”, “Теорія відображення і психофізіологія емоцій” та ін.), інсайт супроводжується явищем нейрофізіологічної домінанти. Домінанта (за Олексієм Ухтомським) – це стійке збудження мозкових центрів, на основі якого виникає їх інертна збудливість [24, 262-263]. Сукупність інертно збуджених центрів, хоча й оточена зоною гальмування, все ж таки притягає до себе ті подразники, які не важливі у теперішній ситуації. Більше того, навіть за умови часткового гальмування раніше за активованих структур мозку (наприклад, під час сну, з яким дуже часто порівнюють стан творчості), вони не залишаються бездіяльними. “Феноменологія превентивного гальмування, – за висловом Павла Симонова, – пронизана гармонійним поєднанням *захисно-компенсаторної* та *координаційної* його функцій... Адаже некомпенсоване сигнальне збудження залишає після себе структурні зміни, в результаті чого кожен наступний сигнал викликає більше збудження. Так досягається інтенсивність, необхідна для розряду вставного нейрона до приходу підкріплюючої імпульсації. *Унаслідок множини нових імпульсацій виникає домінанта з усіма характерними для неї ознаками*” [19, 216, 219].

Бінарність і контрастність протікання нейронних процесів у мозку творця, за припущенням Еразма Вацура, має мету вияскравлення слабого імпульсу шляхом послаблення сильного і навпаки [5, 781]. Це своєрідне явище саморегуляції мозку Павло Симонов називає т.зв. “психічними мутаціями”, які генеруються шляхом інтуїтивного асоціювання з т.зв. “спрямованою випадковістю” [18, 90-91]. Процес такого творчого асоціювання можна уявити як відключення мозку від реального світу задля “опрацювання і впорядкування” домінантної для автора інформації, яка захована в комірках його пам'яті – індивідуальної та колективної. Цей тип асоціації більш функціональний, аніж звичайний, оскільки відключення розуму сприяє проявові тих кодів культури, які становлять “буття-в-світі” автора [4, 103], тобто його власний “проект світу” – світу в значенні способу і манери, в якій сутність доступна людині.

Як видно зі сказаного, механізм охарактеризованого генерування мутацій – це кількаразове ритмічне підкріплення домінантного імпульсу. Воно здійснюється в процесі “заперечення” неістотних імпульсацій і саме

завдяки цьому набуває інтенсивності, поступово активізуючи різні грані актуальної для підсвідомості письменника ідеї.

На рівні художнього дискурсу таку функціональність нейрофізіологічної домінанти можна зіставити зі сформульованим вище припущенням про роль художньої домінанти в діалектичному процесі розгортання та сприймання художнього сенсу. Проілюструємо сказане на прикладі драми “Кассандра” Лесі Українки [22]. Фаталізм пророчого дару Кассандри стає провідною темою і в її житті, й у долі троянців. Кожен наступний прояв осяяння, незважаючи на логіку подій, супроводжується в підсвідомості пророчиці видивом трагічного образу. Навіть, на перший погляд, позитивні події (кохання Поліксени, перемир'я з ахейцями) щоразу викликають у Кассандри оформлене у зримий образ відчуття горя. Складається враження, що фабула драматичної поеми розгортається хвилеподібно: кожна “дуга радості” неодмінно змінюється поганим віщуванням головної героїні. Врешті з цього контрасту виростає багатоликий символічний образ Кассандри – пророчиці з фатальним даром передбачати правду, в яку ніхто не вірить, навіть вона сама. Леся Українка підкреслює такий трагізм самоствердження талановитої людини в світі відкритим фіналом драматичної поеми, який, однак, у світлі “пророчої домінанти” твору сприймається реципієнтом однозначно як фатальний.

Внутрішня дуальність категоріального статусу художньої домінанти увиразнюється також розглядом її когнітивної функціональності в процесах творення і сприймання літературного твору. Адже саме домінанта урухомлює когнітивні поля, забезпечуючи діалектику мисленнєвого переходу від одиничного до загального і навпаки.

Співвідносність креативного процесу автора і професійного реципієнта, на думку Романа Гром'яка, становить собою “механізм оцінки”, завдяки якому відкривається шлях до розуміння естетичного переживання [6, 70]. Природу естетичного сприймання динамічної художньої структури в “Структуральній поетиці” Ян Мукаржовський пояснив як відчуття всіма учасниками художнього діалогу хиткої “миттєвої рівноваги між одиничністю і всезагальністю, випадковістю та законом”. Таке щоразу створюване переживання художньої цілості “повертає людині усвідомлення багатогранності і розмаїття реальності”, вводить її в діалектичний простір художньої структури, в якому конкретне художнє висловлювання стає виразом загального сенсу, індуктивно переводячи одиничне у “психічний еквівалент естетичної цінності” [17, 36].

Аналізуючи аналогічні діалектичні механізми народження художньої ідеї у мозку письменника під впливом нейрофізіологічної домінанти, ми вже зауважували її вирішальну роль у процесі “психічного мутагенезу”, тобто мисленнєвого перетворення і рекомбінування інформації. Отже, художня домінанта є тим універсальним художнім чинником, який завдяки імпліцитній дуальності свого категоріального статусу втілює в художньому висловлюванні той максимально згущений авторською уявою простір рецепції, який забезпечує порозуміння учасників естетичного процесу. Аналогічне припущення знаходимо також у Яна Мукаржовського: “переживання не лише визначає твір, а й, навпаки, само значною мірою визначається панівною поетичною структурою” [17, 426]. Сказане дає підстави припускати, що в художньому висловлюванні як семіотичному

* Гносеологічна природа мистецтва, за твердженням Бориса Кубланова, полягає в здатності “зображати дійсність в уже пізаному вигляді” [12, 51].

факті саме діалогізм художньої форми є тією домінантою, яка забезпечує функціональність естетичної взаємодії з реципієнтом.

Поняття “домінанти діалогізму”, очевидно, найбільш адекватно можна пояснити філософією слова Михайла Бахтіна, яка нерозривно пов'язана в його естетичній думці з філософією діалогу – як певного творчого принципу всієї дійсності.

Підсумовуючи цікаві для нас у зазначеному аспекті положення філософії слова Михайла Бахтіна, виділимо передусім такі твердження:

1. Слово – це двосторонній акт, спільний простір або “прикордонна” зона між мовцями.

2. Слово належить авторові, воно адресується читачеві; однак обидва співрозмовники репрезентують також “іншого” в суспільному процесі виникнення думки.

3. Повторюване слово є носієм значення, але особливий тип сенсових взаємин у діалогічному всесвіті виникає лише завдяки фактам індивідуальним, єдиним і неповторним.

4. “Внутрішня особистість – це виражене і загнане усередину слово” [див. про це докладно 14, 183-191].

Проводячи паралель між зауваженою вище думкою Яна Мукаржовського про естетичну дієвість конкретного художнього висловлювання, загальновідомою концепцією Олександра Потебні про “згущення думки” в художньому образі та філософією слова Михайла Бахтіна, помічаємо вражаючу схожість їх суджень. Природа художнього слова всіма ними бачилася як сконденсований простір гносеологічного діалогу учасників естетичного процесу. У цьому ракурсі “слово” можна зіставити з художньою домінантою, бо обидві категорії не лише позначені внутрішньою бінарністю, а й завдяки їй володіють мистецтвотворчою спрямованістю.

Проілюструємо цю тезу шляхом аналізу домінуючих образів новели “Архітвір” Михайла Яцківа. Дуальність художнього простору програмується тут вже самою назвою, в лексемі якої префікс *archi-* вказує на зіставлення загального і одиничного, типового та особливого. У межах такої “прикордонної зони” рецептивної партитури тексту відбувається естетичний діалог.

“Авторська” нарративна мовленнєва стратегія презентує читачеві цілий ланцюг аналогічних за будовою образів – порівнянь та метафор, народнописенна семантика яких увиразнює постать Даріянової Музи: “дівчина – як лілея в хвилі розцвіту”, “стан нагадував лагідні обриси йонських ваз з прозорого халькедону”, “груди – пара білих голубів, що збираються до лету”, “рамена творили старинну арфу зі слонові кості, волосся – золоті струни” і т.ін. Фольклорну закоріненість таких зіставлень наратор також утверджує включенням у новелу “іншого” слова – народної обжинкової пісні “Ой місяцю-рогоженьку”, що її виконує на прохання скульптора Ілона. Однак таке щоразу підкреслюване “твердження” залишає в реципієнта враження штучності, недомовленості, певної “лакуни”, яка вимагає включення іншого “чужого” слова.

Особливий тип сенсових відчуттів з'являється у читача лише після сприймання всього сюжету любовного “блукання” двох закоханих лісами, горами і долами – за принципом відкидання повторюваного змісту. Адже в фінальному акорді реципієнтові пропонується не звичне фольклорне зіставлення, а когезія бінарностей – двох “постатей” Ілони (суворі і

пристрасної) та двох “істоч” Даріяна (мистецької й людської). Їх злиття породжує архітвір – “величавий вівтар”, де тепер губляться тисячі очей, “як в таємних ходах, якими блукає людська судьба” [27, 219-225]. Як бачимо, цей мистецький факт – індивідуальний, єдиний і неповторний – був результатом “згущення думки” скульптора. Він виразив у матерії “слова” (точніше – дерева) внутрішню особистість творця, а тому став для людей засобом переводу одиничного в загальне.

Таке розуміння естетичної суті центрального образу новели увиразнюється також алюзією любовної подорожі Царя і його Кохані (з “Пісні над піснями”). Необхідність включення біблійного “чужого слова” як надтексту в простір рецептивного світу зумовлюється спільністю семантики головних образів двох текстів (порівняймо, наприклад, зіставлення з “Пісні над піснями” – “Твої оченятка, немов ті голубки, глядять з-за серпанку твого! Твої коси – немов стадо кіз, що хвилями сходять з гори Гілеадської”, “Твої губки – немов кармазинова нитка, твої устонька красні, мов частина гранатового яблука”, “Два перса твої – немов двоє сарняток-близнят! Твоя шия – як башта із кости слонові” і под.), а також самим сюжетом “мандрівки” двох особливих закоханих натур.

Отже, “домінанта діалогізму” не лише активізує інтертекстуальне навантаження художнього слова, а й забезпечує узгодження “авторської програми” з естетичною реакцією реципієнта. Бо ж свідомість людини завжди зорієнтована на асиміляцію чужого досвіду.

За висловом Романа Інгардена, конкретизація (вибудовування) художнього сенсу, в результаті якого з'являється художнє ціле, відбувається шляхом взаємодії двох факторів – наявного у тексті “скелета” і читача [8, 72-73]. Поняття “скелета” в цьому випадку слід, очевидно, розуміти як певний каркас, базову схему, або ж той феномен “нерозчленованої цілості”, який найкраще відображає авторську свідомість і впливає на читача, як зауважує Борис Кубланов, за принципом оптимальної збудливості, тобто домінанти [11, 117].

Максимальна сконденсованість, одиничність мовного вираження в системі поезики Яна Мукаржовського іменується терміном “художнє висловлювання” [17, 40]. Михайло Бахтін, розглядаючи цю ж поетикальну категорію, пов'язує її з теорією мовленнєвих суб'єктів і їх світоглядних “полів”: “Подія життя тексту, тобто його справжня сутність, завжди розвивається на кордоні двох свідомостей, двох суб'єктів” [1, 301]. Згодом, конкретизуючи таку специфічну властивість художнього тексту як смислової конвергенції сучасного, минулого і майбутнього “слів” (виражених у мові “світоглядів”), науковець вводить також поняття “згоди” – як “найважливішої форми діалогічних стосунків”, “діалогічної події у взаємовідносинах двох” суб'єктів [1, 321]. Як бачимо, конкретизація художнього сенсу тлумачиться в літературознавстві як процес миттєвого мисленнєвого спаявання всіма учасниками естетичного діалогу різночасових світоглядних установок, а також виділення з-поміж них найбільш істотних в аксіологічному аспекті.

Зауважуючи подібні риси естетичної комунікації, Ернст Кріс увиразнює принципи її здійснення залученням категорій “уява”, “переживання”, “відчуття загального сенсу”. Такий суб'єктивістський підхід дозволяє йому більш глибоко пояснити діалектику “порозуміння”:

1. багатозначність тексту змушує читача “жити в особливому стилі уяви – стилі уяви поета”;

2. ядро полісемії зумовлює естетичне переживання – те специфічне міжлюдське спілкування, яке є рецепцією досвіду митця і одночасно його “очитабельнюванням”, тобто редукуванням, звуженням задля вияскравлення сенсу [див. про це докладно 14, 321].

Отже, узгодження “авторської програми” з естетичним судженням реципієнта – гносеологічна операція, рушійною силою якої є емоційний чинник. Здійснюваний під впливом нейрофізіологічної домінанти різноспрямований рух у сферу емоцій зумовлює творчий процес у мозку митця. Він же, очевидно, урухомлює життя художньої структури та когнітивну активність читача. Завдяки такому емоційному полілогу відбувається вибудовування художнього сенсу, який співвідноситься з безпосереднім змістом твору і системою образів як одиничне й загальне, головне та другорядне, виражене і приховане, власне та чуже. Феномен цієї діалектичної “згоди” – найголовніша, сутнісна ознака естетичної комунікації.

Проілюструємо сказане на прикладі повісті “Царівна” Ольги Кобилянської [10]. Комунікативне спрямування аналізованого тексту виявляється вже в системі основних викладових форм – щоденника Наталі та третьоособової нарації (з великим відсотком діалогів, описів думок і переживань головної героїні). Обидві названі форми, крім того, діалогізовані парафразами і безпосереднім цитуванням думок Фрідріха Ніцше про надлюдину, що ними особливо захоплюється юна емансипантка. Домінантність такого комунікативного “скелета” увиразнюється також презентованим у сюжеті всієї повісті процесом написання головною героїнею праці “для людей”, з якою вона безпосередньо пов’язує сенс свого життя. Перефразовуючи вище згадану тезу Яна Мукаржовського, зауважимо, що внутрішня єдність цього діалогічного “послання” найбільш повно характеризує суть конкретного “художнього висловлювання” авторки, тобто мету написання повісті “Царівна”.

Фактор “читача” в аналізованому тексті реалізується як “очитабельнювання” досвіду митця. Надмір наративних коментарів, пояснень думок і навіть найменш значущих учинків Верковичівни змушує реципієнта емоційно реагувати на таке “всезнання”, відшуковуючи поза вираженим авторським горизонтом прихований сенс. Як приклад значущості рецептивної заміни головного другорядним і навпаки, наведемо ще один випадок “чужого” слова в структурі повісті. Відомо, що в першому варіанті твір мав іншу назву – “Лорелай”. Однак письменниця, надсилаючи остаточний текст у редакцію “Зорі”, так писала Василю Лукичу: “мусила-м перемінити на “Царівна” тому, що рішилася вже в останнім часі замінити в ній дещо” [9, 485].

Ім’я Лорелай – т.зв. “друга назва” головної героїні – наповнене в тексті найбільшим числом емоційних конотацій. Наталка любить, коли так називають її Василь і Марко, але ненавидить це слово в устах Лордена. Можливо, її позитивне ставлення до нього зумовлене коханням до двох інтелегентних чоловіків. Однак така дівчина-емансипантка не могла не розуміти глибини цього Гейнівського символу нищівної, байдужої краси. Очевидно, Верковичівна глибше, ніж будь-хто інший з її оточення, усвідомлювала екзистенційну суть близькості любові та ненависті і саме тому так ненав’язливо, боязко відвойовувала своє право на сімейне щастя. Естетична глибина названого мікробразу має особливу “магічну” силу: вона збагачує повість психологічним виміром. Однак привабливість цієї

діалектики “одиничного – загального”, як уже говорилося, порушується в фіналі самою авторкою.

Переіменовуючи повість, Ольга Кобилянська вводить у неї штучну, мелодраматичну розв’язку, зумовлену потребою показати триумф емансипаційних ідей. Унаслідок такої зміни внутрішньо переконлива позиція митця перетворюється в “авторитарне слово”, яке, за висловом Михайла Бахтіна, є відособленим, нерухомим, мертвим, однозначним та закостенілим [2, 114-115]. Саме тому реципієнт змушений мисленнєво редукувати це “чужорідне тіло” і за законом “заперечення – заперечення” пов’язати глибинний сенс художнього висловлювання з домінантою діалогізму.

Така діалектична “згода” учасників естетичної комунікації, як бачимо, є наслідком руху в емоційну сферу автора і читача. Забезпечуючи кореляцію світоглядних і словесних установок учасників художнього діалогу, домінанта діалогізму виконує водночас обмежувальну функцію. Адже внутрішня дуальність категоріального статусу художньої домінанти презентує і нормативні, й бінарно-контрастивні ознаки.

У зазначеному плані здатність художньої домінанти втілювати в собі діалектичні результати когнітивно-емоційної активності письменника можна зіставити з перманентністю художньої форми, комунікативну природу якої Норман Голланд пояснює як “силу втягування” тексту. Вона ж, зі свого боку, забезпечує процес художнього діалогу між митцем і реципієнтом: корегує мисленнєву діяльність автора в аспекті редукування “приватної” семантики неусвідомлюваних образів і метафор, а також дозволяє читачеві пережити стан “фузії з твором”, при якому скорочені (або ж “згущені”) смислові відтінки реактивуються, “переживаються повторно” – як “сильні враження” письменника [цит. за 14, 325-329], тобто домінанти авторської стратегії.

Емоційно-гносеологічне підґрунтя такого діалектичного порозуміння (“згоди” – у естетичній концепції Михайла Бахтіна) письменника і читача визнають більшість прихильників комунікативної теорії. Однак межу суб’єктивності діалогічного смислотворення літературознавці бачать по-різному. Наприклад, перцепцію форми (тобто надавання їй сенсу) Ричард Бройер пов’язує з “досвідом реципієнта” [цит. за 21, 83], Михайло Бахтін – з “музикою інтонаційно-ціннісного контексту” [цит. за 15, 299], а Ерік Гірш – з “позачасовістю розуміння” [цит. за 13, 191]. Якщо перші двоє з названих дослідників допускають майже безконечне корегування наявних у художній структурі маркерів авторської стратегії, то Ерік Гірш, як бачимо, абсолютно відкидає розуміння тексту як “метафори візуальної перспективи”. Гносеологічний ефект “поглиблення” перцептивного сенсу він пов’язує лише з “культурним контекстом”, тобто новим історичним часом. І все ж глибинне значення тексту, на його думку, і за таких обставин залишається незмінним, осучаснюється тільки “система значень і термінів” [цит. за 13, 194, 191]. Погоджуючись у цілому з твердженнями Еріка Гірша, хочемо водночас зауважити надмірну абсолютизацію ним “авторського нормативного ідеалу”. Таке розуміння, можливо, і доречне в плані тлумачення релігійно-догматичних зразків – на тому метафізичному рівні герменевтики, про який згадує Ерік Гірш [див. 13, 184, 197], однак щодо розуміння власне художніх текстів, наділених естетичною, а не утилітарною функцією, воно виявляє певну тенденційність. Згаданий “ідеал”, на наш погляд, варто розуміти як домінантний внутрішньодіалогічний маркер

авторської стратегії, який здатен “втягувати” реципієнта в процес емоційно-когнітивного “переживання” зредукованих смислових відтінків. У цьому мисленневому естетичному діалозі гносеологічний потенціал художньої доміанти, звичайно, відіграє вирішальне значення.

Проілюструємо сказане на прикладі легенди “Смерть Каїна” Івана Франка [26]. Цілковиту продуманість і просвітницько-секулярну спрямованість авторської стратегії цього твору засвідчує сам письменник. У листі до Михайла Драгоманова та в передмовах і коментарях до деяких праць Іван Франко розкриває такі деталі своєї творчої лабораторії: кілька років він переробляв перший варіант “Смерті Каїна”, “домішуючи” до біблійної згадки про вічні блукання братовбивці (Бут. 4:14) байронівський богоборський мотив, апокриф про Лемеха та “шматок легенди про Фауста”. Метою такого діалогованого естетичного проекту була, очевидно, думка показати Каїна “мислячим чоловіком двадцятих років нашого століття”, котрий бажає “знання і правди духом людським”. Так зауважив Іван Франко про свою працю над перекладом містерії “Каїн” Гордона Байрона, ідеї якої “засіли” йому “в мозку” [25, 481-482].

Переходячи до тлумачення цих авторських “зізнань”, зауважимо: у них помітний цілий ланцюг когнітивних перетворень зредукованих “сильних вражень”. Найбільш істотні для письменника образи і мотиви попередніх щодо Франкової легенди текстів стали, так би мовити, нарративною канвою цієї діалогованої “чужими словами” художньої партитури. У гармонійній симфонії такого інтонаційно-ціннісного контексту авторський “нормативний” ідеал функціонує на правах органічної художньої доміанти. І хоча мотиви гуманізації Каїна та возведення його в ранг страждальця, речника нових ідей можна негативно оцінювати з погляду релігійної догматики, все ж у структурі аналізованого твору вони є цілком естетично вмотивованими. Адже в легенді Івана Франка реципієнт не просто збоку спостерігає за мандрівкою Каїна до воріт раю, – він має змогу переживати разом із героєм мисленнево-світоглядні баталії, сцени самопереконання, прозріння, розпачу і зневіри. Стан такої “фузії з твором” Іван Франко забезпечує завдяки розширенню системи внутрішніх монологів.

Як бачимо, діалогізм художнього висловлювання в аналізованому тексті цілком гармоніює з бінарно-контрастивною символікою образу Каїна. Навіть більше – він стає підґрунтям діалектичного порозуміння письменника і читача, втілюючи в собі глибинний авторський задум. До речі, аналізуючи трансформацію апокрифічних мотивів у згаданій легенді, Ярослав Мельник приходить до аналогічних висновків. Внутрішню суперечність такого естетичного рішення вона мотивує автобіографічним мотивом Франкової Музи – мотивом “нерозуміння, невизнання та людської невдячності”. Адже сам письменник у пролозі зазначив:

... ті вірші неясні –
То власная повість моя:
Мої розчаровання власні
І лютая мука-змія.

Колись за невласні провини
Цурались мене і кляли, –
Мов Каїн отой по пустини,
Блудив я по рідній землі.

А нині, коли я вертаю
З словами любові до братів,
Чи ж “ширі” сліпці не пускають
На мене затроєних стріл? [див. 16, 245-246]

Діалогізм художнього висловлювання виявляється також і у т.зв. “вставлених конструкціях” (алюзіях, ремінісценціях, парафразах, стилізаціях, інтертекстуальності), й у таких стилістичних формах діалогу, як невласне пряма мова, внутрішній монолог та внутрішня полеміка, діалог між персонажами, між оповідачем і читачем, між оповідачем та персонажем, між оповідачем і певною традицією. Проілюструємо сказане на прикладі апокрифа “Прокляття Рахілі” Лесі Українки.

Структура поетичного тексту в цьому випадку діалогована безпосередньою розмовою Рахілі з Серафимом, її внутрішньою полемікою з Ягве та існуючою традицією пошанування Бога, діалогом між оповідачем і неозначеним читачем (матерями), а також інтертекстуальними біблійними вкрапленнями, алюзіями щодо конкретних сюжетів Старого і Нового Заповітів.

Біблійний образ Рахілі – улюбленої дружини єврейського патріарха Якова, праматері всіх ізраїльтян, похованої у Вифлеємі [3, 598-599], – в апокрифі Лесі Українки набуває додаткових семантичних нашарувань саме завдяки названій вище системі діалогічних конструкцій. Таке переакцентування біблійного сюжету народження Ісуса Христа у Вифлеємі вперше виникає при риторичному зверненні оповідача до всіх матерів:

О матері! Щасливі тричі ви,
Коли про вашу любую дитину
Не дбають ні царі, ні мудрії волхви,
Коли нова зоря очей не вабить сину [23, 246].

У ньому вже, як бачимо, присутні алюзії побиття царем Іродом немовлят у Палестині та пошуку послідовниками Христа зорі нової віри. Якщо перша з названих алюзій прямо розгортається в сюжет апокрифа, то друга функціонує немовби в якості послання до нададресата – тієї вищої інстанції “абсолютно справедливого зворотного розуміння”, яку, за словами Михайла Бахтіна, художнє висловлювання програмує “в метафізичній далечі” або “в пізнішому історичному часі” [1, 323].

Така естетична реакція реципієнта зумовлюється подальшими фактами діалогізації апокрифа. Безпосередня розмова Рахілі, котра підвелась із гробу від плачу її нащадків за забитими дітьми, із Серафимом вперше прямо заперечує біблійну традицію радості з приводу народження Месії для Ізраїлю. Згодом вона градаційно модифікується у внутрішню полеміку Рахілі з Ягве і навіть у імпрекацію розплати Маріїного Сина за кров дітей праматері ізраїльтян. Згадана погроза підкреслюється ще й апосторофою навісної Рахілі до “проклятої зірки” і Марії, бо Син її даремно загине, “Як сі мої нащадки. Кров за кров!” Обурена кривавим планом порятунку людства, Рахіль виголошує погрозу навіть самому Елогімові:

Нехай заплатить сей, Марії син!
Бо коли ні, то в день страшного суду
На Йосафатові долині стану я
І перед зборищем мерців волати буду:
Себе суди, неправий судія! [23, 248]

Як бачимо, діалогічна переробка біблійної цитати (Матв. 11:18) в апокрифічне сказання була, очевидно, необхідна для естетичного “перенесення всередину висловлювання” головної секулярної “експресії мовця” – того “конститутивного моменту” художнього цілого, який позірно виражається, на думку Михайла Бахтіна, “цілим рядом напівсхованих і схованих чужих слів” [1, 288].

Отже, комунікативна зорієнтованість художнього висловлювання найбільш адекватно може бути охарактеризована терміном “домінанта діалогізму”. Його семантика цілковито корелює з етимологічною дуальністю категоріального статусу художньої домінанти, що виявляється передусім у таких аспектах:

1. Виникнення художнього висловлювання у підсвідомості письменника спричинюється нейрофізіологічною домінантою, яка “працює” за принципом психічного мутагенезу.

2. Урухомлюючи когнітивні поля автора й реципієнта, художня домінанта забезпечує діалогічну “зустріч свідомостей” у сферах художнього слова і стилістичних комунікаційних форм. Така багатомовність художнього висловлювання скеровується діалектикою “головного – другорядного” та “запрограмованого – довільного”, бо кожен маркер авторської стратегії лише “втягує” читача в процес відновлення зредукованих смислових відтінків – із подальшим індивідуальним конституванням художнього сенсу.

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1986.
2. Бахтин М.М. Человек в мире слова. – Москва: Изд-во Рос. открытого ун-та, 1995.
3. Библийская энциклопедия: Трудь и издание архимандрита Никифора. – Москва: ТЕРРА, 1990.
4. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. – Москва: КСП, Санкт-Петербург: Ювента, 1999.
5. Вацура Э.И. Градиент латентного синтеза и механизм внезапных решений // Журнал высшей нервной деятельности. – 1964. – Т.14. – Вып.5. – С.779-785.
6. Гром'як Р.Т. Эстетика і критика: Філософсько-естетичні проблеми художньої критики. – К.: Мистецтво, 1975.
7. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1985.
8. Ингарден Р. Исследования по эстетике / Перев. с пол. А.Ермилова и Б.Федорова. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962.
9. Кобилянська О.Ю. Збір. творів: У 2 т. – Т.1. – К.: Дніпро, 1962.
10. Кобилянська О.Ю. Царівна: Повість // Кобилянська О.Ю. Збір. творів: У 2 т. – Т.1. – К.: Дніпро, 1962. – С.21-300.
11. Кубланов Б.Г. Мистецтво як форма пізнання дійсності. – К.: Мистецтво, 1967.
12. Кубланов Б.Г. Эстетическое чувство и искусство. – Львов: Изд-во ЛУ, 1956.
13. Лановик З.Б. Герменевтична концепція Е.Д.Гірша і термінологічні аспекти новітнього літературознавства // Терміносистеми сучасного

- літературознавства: Досвід розробки і проблеми: Науковий семінар / За ред. Р.Т.Гром'яка. – Тернопіль: РВВ ТНПУ, 2006.
14. Література. Теорія. Методологія / Пер. з пол. С.Яковенка. – К.: Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2006.
  15. Мітосек З. Теорії літературних досліджень / Перекл. з пол. В.Гуменюка. – Сімферополь: Таврія, 2003.
  16. Мельник Я. Иван Франко й biblia аросгурфа. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2006.
  17. Мукаржовский Я. Структуральная поэтика. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
  18. Симонов П.В. Теория отражения и психофизиология эмоций. – Москва: Наука, 1970.
  19. Симонов П.В. Три фазы в реакциях организма на возрастающий стимул. – Москва: Изд-во АН СССР, 1962.
  20. Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000.
  21. Стафеецкая М.П. Проблемы художественной коммуникации в теоретико-литературных концепциях ФРГ // Теории, школы, концепции: Художественная коммуникация и семиотика / Отв. ред. Ю.Б.Борев. – Москва: Наука, 1986. – С.80-91.
  22. Українка Леся. Кассандра // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Т.4. – К.: Наук. думка, 1976. – С.9-99.
  23. Українка Леся. Прокляття Рахілі // Українка Леся. Збір. творів: У 12 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1975. – С.246-248.
  24. Ухтомский А. А. Принцип доминанты // Физиология нервной системы. – Вып. 3. – Кн. 1. – Москва, 1952. – С.244-275.
  25. Франко І.Я. Збір. творів: У 50 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1976.
  26. Франко І.Я. Смерть Каїна // Франко І.Я. Збір. творів: У 50 т. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1976. – С.270-294.
  27. Яцків М.Ю. Архітвір // Яцків М.Ю. Муза на чорному коні: Оповідання і новели. Повісті. Спогади і статті / Упоряд. М.Льницький. – К.: Дніпро, 1989. – С.219-225.

It is mentioned in the article the category of the domination of dialogism in the context of idea about the communicative direction of the artistic expression. It is analyzed the correlation between the etymological dualism of the term «domination» and its function in the mental processes of the word of art bearing and perceiving.

Key words: *the domination of dialogism, word of art, aesthetical communication.*

УДК: 821.161.2:82-1

ББК: 83.3(4Укр)

Ольга Деркачова

МАЗОХІЗМ ЯК СМИСЛОТВОРЧА ДОМІНАНТА ХУДОЖНЬОГО СВІТУ В ПОЕЗІЇ ОЛЕГА СОЛОВ'Я (На матеріалі збірки "Аль Катик")

У статті досліджується мазохізм як смислотворча домінанта у поезії Олега Солов'я. Визначаються особливості мазохізму в його текстах, а саме: мазохізм у стосунках, як риса існування світу, мазохізм ліричного героя.

Ключові слова: мазохізм, біль, страждання.

Мазохізм належить до сексуальних парафілій. Сутність його полягає в досягненні статевого задоволення засобами духовного або фізичного страждання, здійснюваного партнером або самим собою під час статевого акту. Термін "мазохізм" був введений у науку сексологом Ріхардом Крафтом-Ебінгом [див. 6] і позначав власне статеву девіацію, пізніше це поняття стало ширшим і тепер застосовується до певного типу особистості. І Ріхард Крафт-Ебінг, і Зигмунд Фрейд визначали мазохізм як не властивий первісно людській сексуальності, а витоки садизму вбачали в агресії як біологічному компоненті сексуального інстинкту, коли постає необхідність подолати спротив сексуального об'єкта [див. 13]. Зигмунд Фрейд мазохізм вважав похідним від садизму. Таку трансформацію він пояснював активізацією почуття провини, а також домінуванням пасивних потягів, які перетворюють активний садизм у пасивний мазохізм [10, 46]. Гавелок Елліс зазначає, що немає чіткої відмінності між садизмом і мазохізмом і що вони є взаємодоповнюючими емоційними станами. Він вказує на парадоксальність садомазохізму: не лише біль для задоволення, а й насильство як прояв любові [див. 12]. Вільгельм Райх девіантні форми поведінки відносить до вторинних потягів, стосовно яких, на його думку, при переході від авторитарного суспільства до вільного має застосовуватися принцип морального регулювання [8, 28]. Пізніше Андрій Курпатов наголосить, що вторинні потяги, до яких належить і мазохізм, виникають тоді, коли тривалий час відсутня можливість задоволення природних первісних потреб людини [див. 7]. Цей аспект відіграв значну роль для теорії сексуальної революції.

Еріх Фромм пов'яже мазохізм з почуттям самотності і відсутністю відчуття значущості, коли індивід шукає когось, щоб не бути самому, причому тоді він не спроможний виявити індивідуальне Я, пробує позбутися його і знову відчуття себе в безпеці, втративши своє Я. Мазохізм у таких випадках – один зі шляхів до реалізації цієї мети [11, 112]. Це мазохізм як форма пошуку контактів з людьми, прагнення сподобатися їм навіть ціною страждань. Таким людям властиве фаталістичне світовідчуття, занижена самооцінка, вони отримують насолоду від болю і невдач.

Мазохізм також можна розглядати як гіперрольову поведінку, що мотивується порушенням гендерного стереотипу [див. 1]. Трансформація її полягає у формуванні поведінки, властивій іншій статі в процесі

правильного статевого самоусвідомлення. Жіль Дельоз зазначав, що сутність мазохізму полягає в очікуванні задоволення, тобто біль пришвидшує те, на що чекають, чим у цьому випадку є задоволення. Сам біль є умовою, попередженням задоволення і підтверджує право на нього [див. 2]. Казимир Імелінський називає садизм і мазохізм девіаціями, які доповнюють одна одну, оскільки вони становлять вираження біполярності людини, можуть виявлятися в ній у залежності від віку і партнера, і припускає, що психічні страждання певною мірою сприяють підвищенню інтенсивності еротичних стосунків, пристрасті і насолоди [4, 85]. Ігор Кон вважав, що передумови садомазохізму виявляються у властивостях нормальної сексуальності, яка має в собі елементи агресії, символіку владарювання і підкорення тощо. Мазохізм і садизм, на його думку, не завжди утворюють єдиний синдром; і одне й інше може бути психотичним чи ігровим явищем [див. 5]. Мазохіст при цьому прагне відчувати біль, бути покараним і приниженим.

Відтак можемо говорити не лише про статевий мазохізм, а й про мазохізм моральний, тобто потяг людини до страждання і створення відповідних ситуацій, не пов'язаних із сексом. Водночас мазохізм як девіантний прояв слід сприймати умовно, адже незвичайність – поняття досить таки відносне, атипове – лише те, що рідко зустрічається, але не завдає шкоди суспільству та індивіду.

Визначаючи риси і специфіку поведінки ліричного героя поезії Олега Солов'я, маємо на увазі не певні статево-соціальні девіації як такі, а особливості його існування і сприйняття оточення. Отож риси мазохізму в поведінці ліричного героя розглядатимемо як його індивідуальні особливості, а не як певну парафілію.

Мазохізм є особливістю типу ліричного героя, який вважає біль, страждання однією з головних форм самоіснування. Біль передує радості, після нього настає щастя і полегкість. Тут маємо частково дельозівську формулу природи мазохізму, коли біль є умовою, за якої можливе задоволення. Тобто біль для людини є своєрідним сигналом про наставання цього задоволення:

є тільки біль – без патосу і пози,

коли в свічадо осені дивлюсь [9, 31];

тож біль і радість наче вперше... [9, 53];

... і мов приречений невтомний мазохіст

повернеся у біль – в обійми гострі навсікаї [9, 99];

Як видно з наведених прикладів, мазохізм у текстах Олега Солов'я виявляється в кількох варіантах: ставлення до жінки, себе самого і світу. Всі три різновиди стосунків об'єднує прагнення ліричним героєм болю і сприйняття його як належного, неодмінного онтологічного атрибуту. Біль є складовою частиною існування ліричного героя і своєрідним означником його світу, його жінки, самого себе.

Розглянемо спочатку стосунки ліричного героя з жінкою:

Підступно і каварняно сміялася Вона,

під регіт сталі, нервів і кісток, –

пантера чорна, хижа і м'яка... [9, 10];

Вона скаже, дерева не плачуть,

але що вона знає про плач... [9, 86];

ти мені лютню маленька

*а я тобі в лютому серце
диже і люте скажене серце
загублю на твоїх бульварах [9, 131];
ти мене убиваєш маленька
а за овидом – біль і сніг...
і загинути – значить тихенько
увійти у твої соняшний сміх... [9, 135].*

У більшості текстів вона виступає одночасно і дівчинкою, і фатальною жінкою. Вона нагадує Венеру в хутрі Леопольда фон Захера-Мазоха, але водночас герой романтизує її (“*моя люба маленька розбещена вер*”). Та навіть у текстах, де герой наділяє жінку епітетом “маленька”, присутні елементи жорстокості, а також мотив віддавання свого серця. Біль є неодмінною складовою цих стосунків, він уможливує їх існування загалом. І саме такі стосунки сприймаються як оптимальний варіант взаємовідносин чоловіка і жінки. Навіть смерть, заподіяна руками коханої, сприймається як благо і щастя (“*Ти питаєш, а я лягаю мертвим листям на твоїй поріг*”). Тому таким частим є мотив віддавання власного серця – обов’язково з болем і муками. На цьому тлі виділяється епізодична згадка героя про присутність коханої у серці:

*Вона замислена й чутлива,
а ще самотня, мов струна,
живе в мені, в куточку зліва,
де ринва б’ється гомінка... [9, 71]*

Це практично єдиний приклад такого типу. В інших випадках маємо “віддавання” серця коханий, що може означати прагнення героя звільнитися від неї. На перший погляд, віддавання серця можна і не трактувати як мазохізм, адже герой сам завдає собі болю. Але винуватиця – жінка, в яку він закоханий, і біль – завданий нею. Цей біль занадто довго тривав без наступної стадії насолоди. Тому герой свідомо зупиняє його, адже, за Дельозом, для мазохіста важливо не тільки відчутти біль, а й отримати після цього задоволення.

Прагнення ліричного героя узгодити романтизм і жіночий садизм (як відомо, мазохіст завжди шукає садиста як найприйнятнішого партнера) можна простежити на прикладі твору “кумедна маленька дівчинка”, у якому герой досліджує природу своїх особистих стосунків:

*кумедна маленька дівчинка
дивиться на мене так зимно
і з таким невимовним докором
що лишається тільки упасти
і цілувати її чобіток
ковтаючи соплі і гуталін
і зіцулившись мов від удару
забути своє ім’я
і повірити у її жорстокість
але не виходить [9, 36].*

Як бачимо, переважають такі означення жінки: кумедна маленька дівчинка, її прохолодність, жорстокість, засмученість. Романтизація й ідеалізація маленької дівчинки змінюється усвідомленням того, що хочеш бачити її жорстокою холодною жінкою і цілувати її чобіток, “ковтаючи соплі і гуталін”. Важливим є простежити ставлення жінки до цієї ситуації:

*тож повільно встаю з колін
і вперше помічаю в очах її смуток [9, 36].*

Жінку, навпаки, або не зовсім влаштовує відведена їй роль партнерки для мазохіста (“в очах її смуток”), або ж їй просто не потрібен мазохіст, який хоче власного приниження, уявляє її жорстокою і хоче привчити робити йому боляче, бо оте дівчаче в ній є переважаючим, чого не хоче бачити герой.

Таким чином, в уяві ліричного героя постає образ жінки, яка зовні нагадує маленьку дівчинку, а всередині – розбещену садистськими вправліннями, партнерку. Водночас варто наголосити, що автор не вдається до детального опису безпосередньо фізичних тортур. Для його героя важливий сам аспект болю, а не шляхи, якими він завдаватиметься. Спроба нормальних стосунків зазнає невдачі:

*і позіхнути солодко увечері – не та
авжеж – дурна – не знає й тисячі казок [9, 64];
Незвично так – в моїй руці
твоя рука – аж дивно [9, 70].*

Ліричного героя дивує просте тримання жінки за руку, а подитячому кинута образа “дурна” пояснюється тим, що вона виявилася не такою, якою хотів її бачити, бо вона не змушує страждати. Далі, в наступному тексті, знаходимо пояснення цьому:

*є у житті така невідворотність –
кохати найбрутальніших жінок [9, 65].*

Герой сам визнає, що найсприйнятливіший для нього варіант стосунків – кохати брутальну жінку, якій треба підкорятися, яка не розповідає казок і не тримає його за руку. Якщо жінка просить, а не наказує, то реальність їхніх стосунків неможлива:

*Із кола їх найкраща фам
сама просилась на мін’єт.
Ти дав їй гривню і пішов... [9, 73].*

Відмова ліричного героя пояснюється не лише тим, що це була повія, а й тим, що жінка сама проситься, а не наказує. На думку Казимира Імелінського, нормальне функціонування партнерства залежить саме від нахилів партнерів і ступеня їх вираження [4, 70], і тому мазохіст завжди шукає собі садиста, а коли партнерша не має таких нахилів, виникає дисгармонія і розлад у стосунках.

Ліричний герой очікує жорсткої ініціативи від жінки, коли ж цього нема, він не знає, як домогтися відповідної поведінки. Відомо, що мазохіст у таких випадках пробує провокувати свого партнера, викликати в нього агресію стосовно себе будь-яким чином. Можемо простежити це на прикладі напівжартівливого вірша “Ці сучасні українські поети”:

*замість того аби завалитися в ліжку
(у тебе лише дві години)
я говорю тобі про сучасних українських поетів
...замість того аби кохатися
я читаю тобі їх твори і пояснюю деякі речі... [9, 146]*

З одного боку, герой виказує нерішучість, не знаючи з чого розпочати, не має збуджуючого компоненту. А з іншого, звертанням уваги на читання книг й ігноруванням коханої, яка прийшла до нього на дві години, він намагається роздратувати її, розлютити, щоб вона виявила

активність і, можливо, подальшу ініціативу і жорстокість. Жінка ж, навпаки, починає більше цікавитися читаними текстами, аніж партнером. Непристосованість партнерів один до одного послаблює статеве збудження:

*тобі мабуть варто робити вже інші речі
почавши скажімо з міньєту... [9, 146]*

Конфлікт загострюється, адже реальне й очікуване в партнерів не збігається, що призводить до образ й унеможливорює секс загалом:

*ти мовчиш – ти ображена
у нас є широке ліжко – воно чекає
але ти після цього не хочеш
а я не можу [9, 146]*

У стосунках партнерів сексологи виділяються такі рівні мазохізму:

– підкорення іншій особі в поєднанні із самоприниженням, відчуттям власної маловартості, налаштованість на задоволення всіх потреб партнера і відмову від своїх потреб;

– обмеження мазохістичних потреб еротичними фантазіями;

– реалізація мазохістичних потреб поза шлюбом;

– підсвідоме провокування партнера до агресії і незадоволення;

– провокування партнера до садистських дій [див. 3].

У поезії Олега Солов'я так чи інакше натрапляємо практично на всі ці рівні.

Любов у ліричного героя завжди пов'язана з болем:

*ну а любов – а біль! – і поготів [9, 100]
нестерпно? Боляче? Направду знаменито –
враз опинитися між двох твоїх вогнів... [9, 101]
був тихий біль –
і профіль незабутньої тертруди... [9, 105]*

Гавелок Елліс зазначає, що задоволення може бути від самого болю; тоді він не є болем як таким, а насолодою, відповідно людина прагне його як насолоди, а не як сигналу до майбутнього задоволення [див. 12]. Щось аналогічне, зустрічаємо і в поезії Олега Солов'я.

Наступний варіант мазохізму – ставлення до себе, коли біль не пов'язаний із сексом, а власні внутрішні рефлексії і реакції спрямовані зовні, причому вони обов'язково ведуть до фізичних і душевних страждань:

*чужий на будь-якому святі
бо ти для них архаїка друкований петит
і звісно свій на кожній лютий страті
де цвях шукає шкіри теплий оксамит [9, 120];
як приречено й тихо минають дні
як затиснули серце камінні стуми
і як солодко й вогко на глибині
де медузи слизькі у затоплених трюмах [9, 123].*

Цитовані вище тексти засвідчують, що герой шукає болю в зовнішньому, тобто біль має йому бути заподіяний кимось (або чимось) іншим ззовні, а не самим собою.

Почасті ліричний герой називає себе хворим. Хвороба передбачає біль – і фізичний, і моральний:

затисну серце у лещата,

*бо я напrawdę захворів...
А медсестра готує голки,
а сенс який? Все 'дно – один... [9, 24]*

Однак – знову ж таки – хвороба начебто не залежить від волі пацієнта, вона – зовнішній фактор, але такий, що спричинює фізичний біль. Якщо в стосунках із жінкою ліричний герой мав провокувати її, щоб вона виявила відповідно до свого партнера-мазохіста садистичні нахили (інакше стосунки завершувалися крахом), то тут усе залежить від самого героя, який, однак, не прагне уникнути болю, бо це суперечитиме його натурі.

Із цими проявами мазохізму тісно пов'язаний мазохізм, що виникає внаслідок спілкування ліричного героя із навколишнім світом, навіть природою (“шрапнелить вітер у лице”). Власне, це і є першопричиною двох перших різновидів (стосунків із жінкою, й стосунків із самим собою), тому що в творах присутня тотальна незадоволеність світом, який не розуміє його і хоче виштовхнути із себе, що спільно із нахилом до мазохізму спричиняє відповідну поведінку і світосприйняття ліричного героя. Він відчуває себе самотнім (а це, за Фроммом, може також виявитися однією з причин мазохізму, хоча в конкретному випадку не внаслідок втрати “Я”, а його загострення), приреченим на це існування:

*Ну от і ти, ворожий світе,
мій лютий світе навпаки [9, 290];
бо так воно вже сталося що ми
в його хрести цвяхами кованими вбиті [9, 113]*

Водночас іноді звучить теза про необхідність життя, тобто суїцидальних нахилів внаслідок незадоволеністю життєвою ситуацією не виникає. Це пояснюється не сподіваннями ліричного героя у можливості змін на краще, а відсутністю вибору – жити чи не жити:

*і ранить ноги стогоном стерня
і грузнучи у землю вже по груди
нат'юся крові сонячного дня
бо жереб кинута і випали бермуди [9, 49]*

Така приреченість зумовлена невдоволеністю “миршавим світом”, який ніколи не зміниться. Усе ж, строго кажучи, герою не потрібний змінений світ, де не буде болю. Його влаштовує ця самотність і недосконалість світу, що вже само собою є причиною моральних страждань. Цим пояснюється і відсутність нахилу до суїциду. Адже для мазохіста світ таким і має бути: чужим, жорстоким, тобто таким, який завдає болю. Отже, у суїциді як такому немає потреби, оскільки біль складає основу життя ліричного героя, а суїцид позбавляє страждань.

Іноді герой намагається гратися з цим світом, сприймаючи його як вигадку:

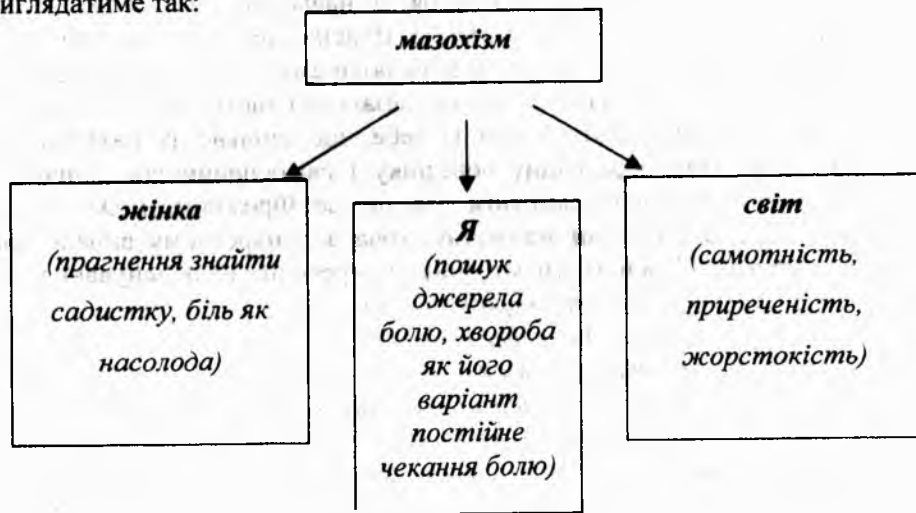
*я просто взяв і вигдавав ці дні
де патос біль і неба пересит [9, 132]*

Як бачимо, у цьому світі теж повинен бути обов'язково присутній біль, як і в стосунках з коханою, що ще раз підтверджує означену нами вище тезу про біль як сенс і складову існування ліричного героя, а не лише задоволення.

Всі аспекти буття у своїй єдності сприймаються ліричним героєм як різні форми страждань і болю, заподіяного не ним самим собі, а

зовнішніми факторами – чи людьми, чи природою, чи світом як певною абстракцією болю. Усе, на думку ліричного героя, у цьому світі приречено на страждання. Йому вчуваються стогони вулиць, він бачить, як помирають трамваї. Тобто вся онтологічна концепція вкладається у садомазохістичну формулу – є той, хто завдає болю (як-от: вітер, град, місто, жінка), і той, хто очікує його і сприймає як належне (сам ліричний герой). Отже, світ для нього загалом – це те джерело, що несе біль, внаслідок якого очікується задоволення. Проте біль поступово трансформується в своєрідний принцип життя і стає почасти сам задоволенням.

Схематично домінування мазохізму в текстах Олега Солов'я виглядатиме так:

Біль у текстах Олега Солов'я є домінантним, він постійно супроводжує ліричного героя – чи то в стосунках із жінкою, чи то в стосунках зі світом. Для героя він є необхідною складовою його буття і буття без болю сприймається як порушення норми. Можна, звичайно, говорити про звикання до болю і його специфічну форму – біль як насолоду, внаслідок прагнення постійно співіснувати з цим болем і пов'язаних з ним найвагоміших моментів життя. Тоді він виступає завершенням того чи іншого явища. Але також можна трактувати біль і як сигнал до насолоди або чогось кращого. Тоді біль є певною стадією очікування. Відтак він має глибшу природу, ніж просто стосунки з жінкою, і пов'язаний з постійним відчуттям самотності і жорстокості навколишнього, та при цьому "Я" не нівелюється, а навпаки – внаслідок підкорення виокремлюється, адже герой любить себе у підкоренні світові, жінці, власним болісним реакціям на оточення.

Природа мазохізму полягає в певному світосприйнятті, коли біль є невід'ємним атрибутом існування суб'єкта, провокуючи його до відповідної мазохістичної поведінки, бо герой не лише звикає до болю, а й прагне знайти в ньому насолоду. Ламається стереотип мазохізму як нівелювання особистості, самозневаги, розчинення в іншій, сильнішій свідомості. Ліричний герой не вбачає в прагненні болю нічого принизливого. У нього приниження свідоме, тобто це відчуття виникає лише тоді, коли він хоче цього сам. Через мазохізм як поведінкову і

сприйняттеву домінанту ліричний герой прагне виокремити себе, підкреслити свою індивідуальність, стати апологетом болю, що є для нього не лише приниженням, а й задоволенням ціннісно-орієнтаційних потреб, способом життя.

Література

1. Васильченко Г.С. Нарушения психосексуального развития // <http://www.sexopedia.ru/>
2. Делез Ж. Представление Захер-Мазоха // Л.фон Захер-Мазох. Венера в мехах Ж.Делез Представление Захер-Мазоха. З.Фрейд Работы о мазохизме / Пер. с франц. – Москва: РИК: Культура, 1992. – С. 234-248.
3. Збигнев Лев-Старович. Нетипичный секс. – Москва: Советский спорт, 1995. – 368 с.
4. Имелинский К. Сексология и сексопатология. – Москва, 1986 – 420 с.
5. Кон И.С. Сексуальные девиации // Вкус запретного плода: Сексология для всех // <http://www.neuro.net.ru/sexology/>
6. Крафт-Эбинг Р. Половая психопатия. – Москва: Республика, 1996. – 591с.
7. Курпатов А.В. Теория сексуальной революции // <http://www.orgonomic.narod.ru/>
8. Райх В. Сексуальная революция. – СПб – М.: Универ. Книга. АСТ, 1997. – 352 с.
9. Соловей О. Аль Катик: Книга інтимної лірики. – К.: Факт, 2004. – 168с.
10. Фрейд З. Три статьи по теории сексуальности// Фрейд З. Очерки по теории сексуальности / Пер. с нем. – Москва: ООО "Издательство АСТ", 2004. – С. 46.
11. Фромм Э. Человек для себя. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
12. Ellis H. Love and Pain// Studies in the Psychology. – Vol.3. // <http://www.gutenberg.org/>
13. Sadism and masochism// <http://en.wikipedia.org/wiki/Sadism/>

The article deals with the masochism as a model of behavior in the Oleh Solovej's poetry. The particularities of masochism in the texts were determined. Such aspects as masochism in relationships, masochism in the world, the hero as a masochist and their level-realization in the poetry texts were examined.

Key words: masochism, pain, suffer.

УДК: 81'255.4: 821.161.2: 821.161.1

ББК: 83.3 (4 Укр.)

Тамара Гаупт

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРКА ВОВЧКА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН (до 100 річчя з дня смерті письменниці)

Стаття присвячена автоперекладам Марка Вовчка як одному з аспектів її літературної творчої діяльності. Зокрема, порівнюються російські переклади українських "Народних оповідань", а також казок "Невільничка", "Кармелюк". З іншого боку, ґрунтовно характеризуються українські переклади публіцистичних нарисів "Листи з Парижа", написаних російською мовою. У процесі аналізу з'ясовуються принципи перекладацького підходу автора до інтерпретації власних творів.

Ключові слова: автопереклад, порівняльний аналіз, літературні взаємовпливи, національний колорит в літературі, художній переклад.

Обмін духовними цінностями між народами віддзеркалює ті закономірності, котрі посилюються в історичному процесі та сприяють загальному прогресу.

Відомо, що чим більш зрілою, оригінальною є національна література, тим активніше вона звертається до досягнень прогресивної культури інших народів. Саме в таких умовах виникають твори, які найбільш повно виражають духовні інтереси свого народу і людства загалом. У цьому аспекті особливе зацікавлення в теоретичному і в практичному планах має вивчення тісних взаємозв'язків між літературами українського та російського народів. Йдеться про взаємозбагачення, взаємні впливи й обмін духовними цінностями.

Іван Франко, який досліджував явища української літератури в її зв'язках зі світовим літературним життям, відзначаючи особливе значення перекладної літератури, писав, що переклади визначних творів "чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в різних краях у різних часах причинялися до поширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу ... належали до підвалин власного письменства" [8, 7].

Сказаним зумовлюється актуальність питання художніх перекладів Марка Вовчка в контексті українсько-російських літературних зв'язків. Деякі аспекти зазначеної теми вже були предметом дослідження в українському літературознавстві. У цьому контексті слід згадати, зокрема, праці О.Засенка, Н.Крутикової, Б.Лобача-Жученка, Є.Брандіса та ін., в яких досить ґрунтовно проаналізована перекладацька діяльність письменниці. Втім, такий аспект як авторські переклади Марка Вовчка, по суті, залишився поза увагою дослідників.

В історії українських перекладів важлива роль належить Марку Вовчку. Переклади не були основним видом її творчої діяльності, та все ж важко хоча б перелічити іноземних авторів – французьких, англійських,

німецьких, польських – до яких вона зверталася як перекладач. Особливий інтерес викликають авторські переклади Марка Вовчка.

Відомі три випадки автоперекладів у її творчості. По-перше, це переклади російською мовою її українських творів, переклади її російських творів українською та переклади її власних творів французькою мовою.

Звернення української письменниці до рідко вживаної літературної форми творчості свідчить про її намагання зробити власні твори здобутком більш широкої читачької аудиторії. Саме з цією метою вона перекладала свої українські оповідання та казки російською мовою, а публіцистичні нариси – українською.

Вперше до автоперекладів письменниці звернулася відразу після виходу в світ "Народних оповідань" (1857). Незвичайний успіх оповідань викликав природне бажання авторки долучити до них і російського читача, тому письменниці перекладала всі оповідання цього циклу російською мовою і на початку 1858 року надіслала їх до Москви М.Каткову, редакторові літературно-політичного журналу "Русский вестник". Протягом 1858 року вони публікуються в авторському перекладі в цьому часописі: "Сон" та "Свекровь" в липні (книга перша); "Максим Гримач", "Чумак", "Отец Андрей" в липні (книга друга); "Выкуп", "Данило Гурч", "Сестра" в серпні (книга перша).

Редакція журналу у передньому слові дала високу оцінку як самим оповіданням, так і означеним перекладам: "Автор, сам Марко Вовчок, взявся перекласти їх для нашого журналу на великоруське наріччя. На перший раз ми пропонуємо тільки три оповідання і будемо продовжувати в наступних книжках. Переклад автора зберігає чарівність оригіналу. Як побачать читачі, він зумів у формах великоруської мови зберегти колорит малоросійської розповіді" [1, 165].

З одержаних оповідань М.Катков не зважився видрукувати "Казачку", "Панскую волю" й "Одарку" – твори, які особливо різко викривали кріпацтво. У листі (без дати) до Т.Шевченка чоловік письменниці О.Маркович писав: "Козачки, Панської волі і Одарки Р[усский] В[естник] не надрукував переводу; така притика одбива Вовчка зовсім од переводів: шкода праці кривавої і часу дорогого" [6, 69]. Трохи згодом, у лютому 1859 року, в "Русском вестнике" таки було надруковано "Казачку". Отже, з одинадцяти оповідань, опублікованих 1858 року П.Кулішем, не з'явилися в перекладі самої авторки лише "Одарка" і "Горпина" ("Панська воля").

Переклад виявився для автора "Народних оповідань" справою нелегкою. Порівняння українського оригінального тексту з російським автоперекладом свідчить, що Марко Вовчок часом зловживала українською лексикою та фразеологією у своїх перших автоперекладах. Скажімо, в російських текстах "Народних оповідань" часто трапляються українські реалії: *парубок, девчата, братова, панич, нагайки-дротянки, сивые волю, наймит, свитинка, каганець, хата, комора* та ін. Зустрічаються також словосполучення, притаманні живій українській мові, але не властиві російській. Обмежимося найхарактернішими прикладами: "кат их не взял", "на меня напалась", "дети бубонять", "насилу добраела", "молодички щебечуть", "свековала свой век".

Марко Вовчок не завжди знаходила вдалі російські відповідники для українських ідіом і народнопоетичних висловів. Інколи вона не перекладала українські слова, а подавала їх кальку. Наприклад, "...а я за ним назирком" [2, т. 1, 59] ("Чумак") передано в російському тексті: "А я за ним в назирку" [1, 365], "перечули ми" [2, т. 1, 60] відтворено "переслышали мы" [1, 367]; в оповіданні "Свекруха" речення "...стара зціпила зуби" [2, т. 1, 102] російською мовою передано "старуха сцелила зубы" [2, 177]; українська фраза "...розхристана, уся в крові" [2, т. 1, 102] в російському варіанті перекладена: "...разхрестанная, вся в крови" [1, 177]; "я не тямлю" [2, т. 1, 101] – "я не соображусь" [1, 175] і т. ін.

Іноді неточний переклад змінював зміст самої фрази. Скажімо, в українському оригіналі запитання "нащо продавати?" [2, т. 1, 100] в російському варіанті подано так: "на что продавать?" [1, 175], тоді як точний переклад мав би звучати "зачем продавать?", а "на что?" можна зрозуміти як "на які гроші?"

В оповіданні "Сон" слова "любії чумакові речі" [2, т. 1, 78] російською передано "любые речи чумака" [1, 168], інакше кажучи, "будь-які слова"; "за нелюба засватана" [2, т. 1, 78] – "за нелюба засватана" [1, 168], "привітаймо ми чумаків" [2, т. 1, 77] – "приветим мы чумаков" [1, 167]. Речення "Такого-то я собі журавля сподобала!" [2, т. 1, 79], яке цілком відповідає нормам української мови, російською перекладалося з явним порушенням граматичних правил: "Вот я себе какого журавля понравила!" [1, 169]. У російському варіанті оповідання "Отець Андрій" зустрічаємо кальку "а Оксану опять замкнул" [1, 371] з української мови "а Оксану знов замкнув" [2, т. 1, 105].

У російських текстах "Народних оповідань" письменниця часом надуживала українськими формами звертань. Наведемо кілька прикладів. В російському перекладі оповідання "Сон" трапляються такі українські звертання: "пань чумаченьки, будьте вы ласковы" [1, 167], "девчино-чаривниченько" [1, 168], "сердце Домасю" [1, 168], "татонько, голубчик" [1, 166]. У російському варіанті оповідання "Максим Гримач" збережено такі українські форми звертань: "доню" [1, 359], "таточку" [1, 360], "пане Максиме" [1, 361], "брате" [1, 362]. Відповідні приклади можна віднайти і в російському перекладі оповідання "Чумак": "хлопче" [1, 364], "братику" [1, 365].

Марко Вовчок вважала за потрібне не перекладати в російському варіанті "Народних оповідань" українські "примовки" (див. оповідання "Сон" та "Чумак").

Аналогічно поводитися письменниця, коли цитувала деякі українські народні пісні. Так, українські пісні "Ой Боже, Боже, що та любов зможе!" (оповідання "Отець Андрій") [1, 368], "Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!" (оповідання "Сон") [1, 167], "Та доле ж моя, доля! да чом ти не такая, як доля чужая" (оповідання "Чумак") [1, 367] в російських автоперекладах подавалися мовою оригіналу.

Автопереклади "Народних оповідань", що виходили друком в одному з найвідоміших тогочасних журналів, мали позитивне значення. Оповідання познайомили російського читача з появою нового яскравого автора, викликали жваве обговорення в критиці. Не слід забувати й намагання видатної письменниці зробити українські народні казки здобутком іншомовних читачів, зокрема російських.

Ще до появи відомих "Народних оповідань" Марко Вовчок захоплювалася українською народною творчістю, вела активну фольклорно-етнографічну дослідницьку працю у Києві, вивчаючи народні пісні, думи, приказки, прислів'я, фразеологізми. Вона була добре обізнана з казковим епосом.

У творчому доробку Марка Вовчка є чимало літературних казок: "Кармелюк", "Невільничка", "Дев'ять братів і десята сестриця Галя", "Ведмідь", "Чортова пригода", "Як Халко солоду відрікся" та ін. Усі вони відомі також у російському та – деякі – французькому авторському перекладах. Приміром, казка "Дев'ять братів і десята сестриця Галя" була написана українською мовою (1861), потім з'явилася в російському автоперекладі (1863) і, врешті, у 1865 р. письменниця відтворила її також французькою мовою.

Казки, які письменниця обирала для автоперекладів російською мовою – це високохудожні зразки творчого використання народних джерел. Досвід, набутий Марком Вовчком під час перекладу "Народних оповідань", дозволив їй з більшою майстерністю підійти до нової праці.

Уперше казка "Невільничка" була опублікована в авторському перекладі російською мовою окремим виданням (СПб., 1864) із посвятою сину – Богданові Опанасовичу Марковичу.

Перекладаючи казку, письменниця вдало використовує російські відповідники, намагаючись передати емоційні переживання своїх героїв. Наприклад, в українському тексті сказано: "...а мати тільки зітхнула важенько" [2, т. 1, 401], а в російському читаємо: "...а мать тяжелешенько вздохнула" [3, 523]. До фрази "...батько охмурнів, повісивши голову, а мати, головоньку схиливши, осмутніла" [2, т. 1, 401] підібрано вдалиий російський аналог "...отец омрачился, повесивши голову, а мать, склонивши голову, загрустила" [3, 523]. Перекладаючи з української "...запалав огонь, як з'їдаючи" [2, т. 1, 403], Марко Вовчок використала фразеологічний зворот, який є природним для російської мови: "...запылал огонь, будто поедаючи поедом" [3, 525]. Деколи письменниця доповнювала російський автопереклад, використовуючи знову-таки вдалі фразеологічні звороти. Скажімо, речення: "...у горах шляхи пробиті..." [2, т. 1, 403] у російському тексті продовжено: "через горы удобные дороги проложены, где смиренному, осторожному лакомке жить не нажиться..." [3, 525]. Не змінюючи кардинально оригінального тексту, Марко Вовчок інколи додає цілі абзаци для підсилення експресії й емоційності розповіді.

Працюючи над автоперекладом "Невільнички", Марко Вовчок зберігала українізм та слова-реалії. У російському тексті залишилися українські слова *дивчина*, *дожидать* [3, 532], *чайки козацкие* [3, 533], що, певно, робилося з метою збереження національного колориту.

Хоча не завжди письменниця знаходила вдалі російські відповідники для українських ідіом і народнопоетичних висловів. Деякі українські фрази вона не перекладає, а калькує. Наприклад, вираз "сонечко не зовсім запало за могилу" [2, т. 1, 406] у російському варіанті передано "солнышко не совсем запало за могилу" [3, 528].

Названі вище найбільш характерні приклади зрелої майстерності Марка Вовчка-перекладачки знайшли сконцентрований вираз в останньому абзаци "Невільнички". Письменниця до певної міри змінила

текст у фіналі казки, уточнюючи його. Тим самим вона домоглася кращого стилістичного варіанту, й текст набув природного для російської мови звучання, не втрачаючи при цьому народнописенного відтінку й фольклорної основи.

Повість-казка "Кармелюк" вперше була надрукована українською мовою в книзі "Оповідання Марка Вовчка" в 1865 році. Російський автопереклад її побачив світ у 1867 році ["Сочинения Марка Вовчка"].

Інтерпретація "Кармелюка" російською мовою вимагала від письменниці досконалого знання двох мов. Чималі труднощі були зв'язані з відтворенням фразеологічних зворотів й елементів просторіччя. І з цим завданням автор впоралася успішно. Так, до українського фразеологізму "зник, як вода умила" [2, т. 1, 430] вдало підібрано російський відповідник "пропал, словно в воду канул" [3, 545]; до фрази "так іди собі цілий, як був" [2, т. 1, 431] – "ступай себе цел и невредим" [3, 547], а вираз "як риба з водою" [2, т. 1, 428] переданий у російському автоперекладі словами "душа в душу" [3, 543].

В авторському російському варіанті "Кармелюка", як і в багатьох інших своїх перекладах з української, Марко Вовчок послідовно уникає зменшувальних суфіксів, властивих українській народній творчості: "хутенько відняла вона руки від личка" [2, т. 1, 433] передано "быстро отняла она руки от лица" [3, 548]; "дні цілісінькі" [2, т. 1, 429] – "по целым дням" [3, 544]; "з свого щастячка попсувавсь" [2, т. 1, 429] – "избаловался от своего счастья" [3, 544]; "узголов'ячко" [2, т. 1, 419] – "изголовье" [3, 534], тощо.

Подекуди зустрічаються випадки, коли в російському варіанті казки зникають типові для українського фольклору народнопоетичні образи. Приміром, "місяць-молодик" [2, т. 1, 420] перекладено як "месяц" [3, 535], "ранок божий" [2, т. 1, 420] – "утро" [3, 535].

Часом письменниця уникає передачі уточнюючих, оціночних моментів, що призводить до зниження емоційного забарвлення російськомовного тексту. Наведу лише деякі приклади: "очі хижі блискають..., наче в хижої, голодної вовчиці" [2, т. 1, 432] перекладено без епітетів: "сверкают жадные глаза..., как у волчицы" [3, 548]; "добре намисто з дукачами" [2, т. 1, 433] – "дорогое намисто" [3, 548]; "дрібненькі пучечки" [2, т. 1, 431] відтворено російською як "пальчики" [3, 546]; "вірнесенько розмовляючи" [2, т. 1, 442] – "разговаривая" [3, 558].

Зазначимо, що в російському автоперекладі "Кармелюка" Марко Вовчок транслітерує ряд українізмів, що дало можливість зберегти національний колорит твору. Зустрічаються, зокрема, звертання, властиві українській мові: "тато" [3, 545, 548], "мамо-тато" [3, 548], "коханий" [3, 549], "моя дивчина кохана" [3, 542]. Слова-реалії українського життя письменниця також не перекладає – "наймит" [3, 545], "пошла в черниці" [3, 548], "хата" [3, 543], "хатний порог" [3, 544].

Українська казка Марка Вовчка "Чортова пригода" з присвятою Т. Г. Шевченкові була опублікована в журналі "Киевская старина" (1902. – Кн. 10. – С. 141-156). Російський переклад з'явився того ж року в тижневику "Народное благо" (№№ 47, 48) під назвою "Чертова напасть".

Іван Франко вважав, "що з технічного боку" цей твір "зложений бездоганно, а мова його блискуча, чиста та багата як у давнього, всім нам дорогого Марка Вовчка" [9, 409]. Аналізуючи казку, він зауважував: "Це

оповідання виявляє нам фізіономію письменниці зовсім не подібну до тої, яка від молодих літ відома нам із "Народних оповідань" 50-х та 60-х років. Марко Вовчок являється тут гумористом, іде слідами Гоголя та й то не його "Мертвих душ" і "Ревізора", а його "Вечорів на хуторі близ Диканьки". Це справді повість – коли не найважливіша, то з психологічного й літературно-історичного боку найцікавіша з усього, що приніс нам 1902 рік" [9, 409].

Свою роботу над творчою обробкою сюжетів українських народних казок Марко Вовчок розглядала як продовження традицій Тараса Шевченка. Вважається, що "Чортова пригода" була написана ще в 60-ті роки ХІХ ст. перед від'їздом письменниці за кордон. У передмові до публікації казки редакція "Киевской старины" наводить слова авторки, якій Тарас Шевченко заповідав взятися до оброблювання казок: "Гляди ж, донку, щоб ти мені написала копу-дві, або п'ять, а то й сім кіп казок" [4, 141].

Російськомовний переклад "Чортової пригоди" відзначається ретельністю обробки. Письменниця вдалася до російських фольклорних зворотів і водночас зуміла зберегти український колорит; окремі характерні вирази або важкі для перекладу слова залишено в тексті мовою оригіналу, а в підрядкових виносках до них дано пояснення. За майстерністю виконання переклад "Чертовой напасти" можна віднести до вищих здобутків Марка Вовчка-перекладачки з української. Казка зберегла свою чарівність і в російському варіанті. Шкода, що чудовий російський текст, опублікований у малопомітному журналі, з 1902 року не передруковувався в жодному російському виданні творів письменниці.

Порівняння українського оригіналу казок Марка Вовчка та їх російськомовних інтерпретацій дає підстави зробити висновок, що перекладацький талант письменниці зміцнів і що вона творчо використовувала досвід, набутий під час роботи над автоперекладами "Народних оповідань". Не змінюючи суттєво тексту оригіналу, перекладачка знаходила адекватні російські фразеологізми до українських зворотів, доповнювала тексти цікавими образними порівняннями, передавала народні пісні мовою оригіналу, що дозволяло зберегти в російському варіанті чарівність і мелодійність українських казок.

При написанні історичної повісті "Маруся" Марко Вовчок скористалася мотивом української народної казки "Як молодиця від розбійників утікала". Вважається, що цей твір було написано спочатку українською мовою, однак оригінал, на жаль, не зберігся. Цілком ймовірно, що Марко Вовчок змушена була перекласти повість російською мовою, оскільки надрукувати її мовою оригіналу в умовах валуєвських утисків було практично неможливо. Адже журнал "Основа", в якому протягом двох років публікувалися українські твори письменниці, був заборонений, український видавничий рух майже зовсім припинився. Чи не тому повість, задумана ще в 1860-ті роки, вийшла друком лише в 1871 році, оскільки переклад потребував часу і чималих затрат сил. Доказом на користь такого припущення є висновки, зроблені М.Сиваченком у розвідці "До теми: Марко Вовчок і народна казка" [7]. Дослідник посилається на свідчення Олександра Дорошкевича про існування автографа уривка казки, який і доводить існування українського тексту "Марусі". Уривок українського варіанта літературно обробленої Марком Вовчком казки

Олександр Дорошкевич вперше опублікував 1943 року у докторській дисертації "Українська проза Марка Вовчка". Було б надзвичайно цікаво порівняти український оригінал та російський варіант казки. Щоправда, цей автограф, що зберігається у родині Дорошкевича, залишається поки що недоступним для дослідників.

Живучи за кордоном, Марко Вовчок уважно придивлялася до життя народів Західної Європи, особливо французького, вивчала його звичаї, фольклор, історію. Свої паризькі враження письменниця втілила у своєрідних замальовках, створених за взірцем "фізіологічного нарису", які друкувалися в газеті "Санкт-Петербурзькі весті" в 1864-1866 рр. під назвою "Отривки писем из Парижа". На думку написати подібні нариси-листи Марка Вовчка наштотувало поширення цього жанру в російській літературі 50-60-х рр. і поради її друзів.

З'явившись на сторінках газети "Санкт-Петербурзькі весті", "Отривки ..." Марка Вовчка привернули увагу сучасників своїм оригінальним змістом і гуманістичною тенденцією.

Коли Марко Вовчок вперше їхала за кордон, друзі радили їй писати на основі своїх вражень нариси і в такий спосіб збагатити українську літературу новим жанром. Так, у листі від 4(16) листопада 1859 року редактор "Основи" В.М.Білозерський писав: "І знаєте, що мені прийшло на думку: як би то добре було, коли б Ви да написали кілька листів з-за границі в "Основу"? Опишіть те, що бачите, чуєте і думаєте, по-своєму і по-нашому: се б послужило приміром і доброю-доброю наукою. Од вас би навчилися, що по-нашому можна писати і говорити ясно і розумно обо всіх речах на світі" [5, 73]. Йшлося про здійснення справді важливої суспільно-культурної програми – продовження традиції публіцистичної прози українською мовою.

Однак такі нариси з'явилися вперше російською мовою. Проте думка про необхідність збагачення української прози новою жанровою формою не покидала письменницю. І в червні-липні 1865 року "Листи з Парижа" були надруковані у львівському часописі "Мета".

Марко Вовчок не випадково вирішила сама здійснити переклад своїх публіцистичних нарисів, усвідомлюючи їх культурологічну важливість. "Отривки писем из Парижа" розширювали тематичні обрії української літератури, наочно демонструючи можливості творення українською мовою не лише оповідань, а й газетного фейлетону, художнього нарису з широким діапазоном подій і різноманітністю соціальних типів.

На жаль, у час написання цих нарисів журнал "Основа" вже не існував, і публікація творів українською мовою була пов'язана з великими труднощами. Лише деякі з нарисів були надруковані в галицьких виданнях. Але вони сприяли майбутньому розквіту публіцистичних жанрів в українській літературі.

Те, що у новоствореному журналі в 1865 році були вперше надруковані українською мовою два з її "Листів з Парижа" (№ 7 і № 10), є незаперечним свідченням глибокої уваги письменниці до проблем культурно-національного розвитку Галичини.

Привертає увагу й той факт, що "Листи з Парижа" з'явилися у "Меті" вже тоді, коли вона стала виключно суспільно-політичним

органом, припинивши друкування художніх творів. Виняток, зроблений для "Листів з Парижа", свідчить, наскільки дорожив журнал можливістю опублікувати новий твір Марка Вовчка і якого великого значення надавалося самій появі на сторінках часопису її імені.

Публікація в "Меті" стала першодруком українського варіанту "Листів з Парижа".

Логічно постає питання про співвідношення російського та українського варіантів "Листів з Парижа". Першому листові в оригіналі відповідає "Отрывок первый. Город". "Отрывок первый" і перший лист автоперекладу за змістом дуже близькі, в обох варіантах трапляються буквальні збіги. Однак при майже цілковитій адекватності авторського перекладу звертає на себе увагу те, що в українському варіанті "Листів з Парижа" письменниця ширше вживала елементи просторіччя, діалектизми та ін. Це відчувається вже на першій сторінці, коли Марко Вовчок дає поширений опис паризьких вулиць. Наприклад, замість вжитого в російському тексті виразу "туда-сюда"[2, т.2, 417] в українському читаємо "тудою й сюдою"[2, т.2, 573], "нарядные шёголи с усиками и бородками"[2, т.2, 418] перекладено як "надриганчики жваві"[2, т.2, 573]. У російському варіанті "тряпичники и тряпичницы с коробками за плечами ищут разбитую посуду, изношенную обувь, всякие негодные обломки..."[2, т.2, 418] – в українському перекладі: "шматкошник никає з кошиком за плечима..., риючи да розгрібаючи сміття попід брамами, шукаючи собі здобич"[2, т.2, 574]. Ті "надриганчики жваві" й отой "никаючий шматкошник" надають автоперекладу більшої експресивності, безпосередності живої розмовної мови.

Авторський переклад першого листа різниться ще одним цікавим аспектом. В російському варіанті "Писем из Парижа" письменниця використовувала літературну мову, інакше кажучи книжний стиль розповіді, за яким особистість оповідача майже не помітна. Український переклад створений в іншій тональності. І справа не лише в наявності елементів просторіччя, діалектизмів. Сам стиль, сама манера оповідання стає не книжною, а розмовною, більш емоційною і щирою. У російському варіанті Марко Вовчок описує Париж, користуючись нейтральною лексикою: "Сколько тут разных дворцов, богатых хором, сколько мостов через реку, сколько садов, на площадях цветников, по улицам деревьев"[2, т.2, 419]. В українському перекладі відчувається авторське захоплення великим містом, яке передається за допомогою риторичних запитань, властивих розмовній мові: "Якого тут палаців царських, будинків панських? Якого через ріку мостів, коло садів садів? Якого квітничків серед плаців, дерев між вулиць?"[2, т.2, 575]. Наведемо ще один яскравий приклад зміни тональності, посилення емоційності розповіді автоперекладу: "Та одного нема тут – нема тут свіжості ні в чому, що живе і росте – нема, нема, нема та й нема!" [2, т.2, 575]. Якою пекучою, нестерпною тугою за батьківщиною проникнуті ці рядки в українському варіанті "Листів з Парижа"! Натомість тон російського тексту більш спокійний, врівноважений: "Да одного тут нет, – нет тут свежести ни в чем, что живет, растет и цветет"[2, т.2, 419]. Інші текстуальні відмінності посилюють подібні враження.

Другому листові українського варіанту в російському тексті відповідає "Отрывок третий. Два процесса: отравление, воровство",

власне, його перша частина. Марко Вовчок переклала українською мовою лише половину третього уривку. Як і у випадку з першим листом, український переклад публікувався без назви.

Можна припустити, що, працюючи над авторським перекладом "Отрывков...", Марко Вовчок орієнтувалася на іншу читацьку аудиторію, на іншого адресата. Це й викликало зміну стилю розповіді, манери оповідача. Другий лист українського варіанту починається детальним описом самого будинку суду й судової зали. Натомість російський оригінал третього листа відразу вводить читача в атмосферу судового засідання над дівчиною-отруйницею. Як і в першому листі, книжний і нейтральний тон російського тексту змінюється в українському перекладі на більш ширій, емоційно виражений. Тим самим в автоперекладі постає більш виразне уявлення про оповідача, про його співчутливе ставлення до об'єкту зображення. Підтвердженням сказаному може служити розповідь про молоду покоївку-отруйницю. В російському тексті читаємо: "Она беспрестанно писала к матери в тюрьму письма, – умные письма, нежные, преданные, успокаивающие" [2, т.2, 432]. Український переклад цього уривку несе відчутні сліди авторського співчуття героїні, чого немає в російському варіанті: "... скорбіючи і боліючи за свою матір і пишучи до неї часті листи. Що ж то за листи розумні та гарні! Як широко вона жаліє і жалує свою неньку!" [2, т.2, 577].

Перекладаючи діалоги між суддею та дівчиною-отруйницею, Марко Вовчок значно їх скорочує, подекуди пряму мову передає описово. Відтак в українському тексті розлогий діалог судді й підсудної передано коротко, двома реченнями: "На що ж вона важила по тім, по отруті? Вона не важила нінавіщо по тім" [2, т.2, 578].

Напрошується висновок, що діалоги, які формували структуру російського тексту, не вносили нічого цікавого в оповідання, тому в українському автоперекладі були опущені з метою посилити драматизм розповіді. Можливо також, що численні обміни репліками між панею і дівчиною, суддею і дівчиною-отруйницею в російському тексті здалися авторці під час роботи над перекладом зайвими й такими, що не додавали нічого нового для характеристики героїні. Тому Марко Вовчок значно зменшила їх питому вагу, посилюючи в такий спосіб динаміку розвитку дії. Скоротивши розлогі описи психологічних станів отруєної господині, матері й самої дівчини, письменниця зробила автопереклад трагічнішим, психологічно насиченішим, а образи героїнь яскравішими й колоритнішими.

Після смерті письменниці в її паперах було виявлено ще й третій лист українською мовою, який опублікував Василь Доманицький у збірці "Марко Вовчок. "Посмертні оповідання" (К., 1910). Лист, поза всяким сумнівом, призначався для публікації в "Меті", але цьому, вочевидь, стало на перешкоді те, що журнал наприкінці 1865 року припинив своє існування.

В російському варіанті "Отрывков писем из Парижа" є ще четвертий "Отрывок..." ("Знакомая девушка"), зміст якого відповідає третьому листові українського варіанту. Російський оригінал удвічі коротший за український переклад. Зіставивши текст четвертого листа російського варіанту "Знакомая девушка" з третім листом українською мовою, побачимо багато текстуальних збігів, спільних сюжетів, героїв.

Отже, порівняльний аналіз українського оригінального тексту "Народних оповідань", літературних казок та публіцистичних нарисів Марка Вовчка та їх автоперекладів, дозволяє розглядати останні як своєрідний авторський коментар, тобто спробу автора не просто передати зміст засобами іншої мови, а й враховувати майбутню рецепцію твору іншомовним читачем.

Література

1. Вовчок Марко. Народные украинские рассказы // Русский вестник: Журнал литературный и политический. – 1858. – Т. 16. – С. 165-177; 358-372.
2. Вовчок Марко. Твори: В 7-ми т. – К.: Наук. думка, 1964-1966.
3. Вовчок Марко. Рассказы. Повести. Сказки.. – М.: Худож. лит., 1976. – 590 с.
4. Марко Вовчок. Чортова пригода // Киевская старина. – 1902. – Кн.10. – Т. 79.
5. Листи до Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т.1.
6. Маркович О.В. Лист до Т.Г. Шевченка // Киевская старина. – 1899. – Кн. 5. – Отд. 2. – С. 69-70.
7. Сиваченко М.Є. До теми: Марко Вовчок і народна казка // Марко Вовчок: Статті і дослідження. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 239-282.
8. Франко І. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1976 – 1986. – Т. 39. – С. 7-21.
9. Франко І. Нове українське оповідання Марка Вовчка // Франко І.Я. Зібрання творів: В 20-ти т. – К.: Наук. думка, 1955. – Т.17.

Cet article est consacré à un aspect de l'activité littéraire de la femme-écrivain ukrainienne Marko Vovtchok. Il s'agit de ses autotraductions qui sont assez peu étudiées. En particulier on compare les traductions russes des "Recits populaires", de ses contes ukrainiens "Une esclave" et "Karmeluk", les traductions ukrainiennes des essais "Lettres de Paris" dans le plan de l'histoire de la littérature comparative.

L'analyse comparative des textes originaux des recits, des contes, des essais et leurs autotraductions témoigne la perfection de la maîtrise de Marko Vovtchok dans le domaine de la traduction.

Mots-clefs: *l'autotraduction, l'analyse comparative, les corrélations littéraires, le coloris national dans la littérature, la traduction d'art.*

УДК: 821.111:821.161.2

ББК: 83.3 (4 Укр)

Оксана Довган

ТРАДИЦІЇ ДАНТЕ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ ПАЧОВСЬКОГО ТА ЮРІЯ КЛЕНА

У статті характеризуються поеми-епопеї Василя Пачовського "Золоті Ворота" та Юрія Клена "Попіл імперій" крізь призму "Божественної комедії" Данте. Це дозволяє збагнути самотність українських авторів та їх художніх систем.

Ключові слова: *поема-епопея, алегорія, схема віршування.*

В історії світової літератури постать Данте Аліґ'єрі символізує своєрідний культурологічний "місток" між епохами Середньовіччя й Ренесансу, а його безсмертна "Божественна комедія" постала на ґрунті світосприйняття середньовічної людини та водночас збагатила його новітніми для того часу ідеями й концепціями. Значною мірою Данте залишився чільником Середньовіччя: порушуючи визначальні у всі віки питання життя і смерті, посмертного буття людини, єдності душевного й тілесного начал, він зробив провідною християнську домінанту, що вважається основоположною в середньовічній свідомості.

Феномен Данте полягає насамперед в алегоричності його художнього мислення. Це дозволяє читачеві вже більше вісімсот років відповідно до свого внутрішнього досвіду знаходити власне розуміння семантики "Божественної комедії". Отож і крізь віки Данте залишається подеколи ближчим і зрозумілішим, ніж деякі наші попередники і сучасники. Не випадково тому багато художників слова, у тому числі й українських, прямо чи опосередковано зверталися до постаті легендарного флорентійця та його творів. Назвемо лише деякі з них: Пантелеймон Куліш ("До Данта..."), Леся Українка ("Забута тінь"), Микола Зеров ("Данте"), Павло Тичина ("Відповідь землякам"), Тодось Осьмачка ("Данте") та ін. Зрештою, деякі автори вдавалися у своїх творах до застосування канонізованої форми терцинів: Тарас Шевченко ("Іржавець"), Іван Франко (пролог до "Мойсея"), Максим Рильський (пролог до "Мандрівки в молодість") та ін. Не стали винятками у цьому плані Василь Пачовський та Юрій Клен, які, опираючись на змістові й естетичні парадигми "Божественної комедії", здійснили відповідно в "Золотих Воротах" і "Попелі імперій" спроби художнього синтезу національного буття й національної історії.

Як бачимо, традиції Данте в українській літературі є давніми й актуальними, тому що "для кожної національної культури історія її дантіани є водночас своєрідним літописом власного націєтворення" [14, 8]. Відтак, проблема впливу "Божественної комедії" на українське письменство не могла залишитись поза увагою дослідників. Скажімо, Максим Стріха займається українською дантіаною загалом ("Данте й українська література: Досвід "запізнілого націєтворення", "Здолавши півшляху земного.: "Божественна комедія" Данте та її українське відлуння"). Схожий характер має і дослідження Григорія Кочура "Данте в українській літературі". Натомість традиції Данте у творчому доробку Юрія Клена, зокрема, внутрішню тривимірність конструкції "Попелу

імперій", спричинену "Божественною комедією", розглядає Марія Богач у дисертаційному дослідженні "Світогляд і поетика Юрія Клена", а систему міжтекстових впливів "Попелу імперій", у тому числі й зумовлених "Божественною комедією", вивчає Віта Сарапин ("Варіації на класичні теми: До проблеми інтертекстуальних зв'язків у поемі-епопеї "Попіл імперій" Юрія Клена"). Василеві Пачовському з цього погляду "пощастило" менше. Лише Лев Полюга спробував витлумачити смислові глибини його творів з допомогою алегорично-символічного ключа Данте в розвідці "Семантичні різновиди алегорій у творах Василя Пачовського (на матеріалі містичного епосу "Золоті Ворота")".

Як бачимо, дослідники трималися переважно окремих аспектів проблеми впливу художнього світу "Божественної комедії" на поеми Василя Пачовського та Юрія Клена. Наше завдання полягає у тому, щоб поглянути на неї "системно", охопивши якомога більше питань, що формують її змістовий комплекс. Відтак, ми прагнемо простежити, як, ідучи "слідами" Данте, Василь Пачовський у "містичному епосі" "Золоті Ворота" та Юрій Клен у поемі-епопеї "Попіл імперій" досягали – кожний по-своєму – художнього ефекту і наскільки їхні художні структури залежали від "первісного зразка". Окрім того, ми проводимо паралелі не тільки між твором Данте і поемами Пачовського або ж Клена, а й між названими текстами українських письменників.

Вибір об'єкта дослідження зумовлений тим, що і Василь Пачовський, і Юрій Клен свідомо орієнтувалися в процесі своєї творчої праці на поему Данте, про що маємо писемні свідчення. Приміром, Пачовський, ділячись враженнями про генезу й дійових осіб свого твору, зізнається, що писав "Золоті Ворота" за зразком "Божественної комедії". Як відомо, поема Данте складається з трьох частин: "Пекло", "Чистилище", "Рай". Український поет трохи порушує таку структуру, хоча в основі своєї вона залишається незмінна. Його поема-епопея мала складатися з чотирьох частин – "Пекло України", "Преісподня", "Прочистень", "Небо України". Більше того, остання частина мала побачити світ аж тоді, коли Україна здобуде власну незалежність [11, 53].

Так само Юрій Клен дає свої коментарі щодо написання "Попелу імперій", про які дізнаємось з його листа до Галини Карпової від 27 листопада 1944р.: "Я тепер пишу поему, велику поему, свого роду "Божественну комедію", яка має охопити всю сучасність, починаючи перед першою світовою війною і кінчаючи теперішніми днями" [8, 19]. Автор мав намір перекласти знаменитий твір Данте, тому "Попіл імперій" можна вважати своєрідним пробним каменем, що мав би засвідчити готовність до подібних творчих звершень, та передчасна смерть зупинила поета в цьому намірі.

Поема-епопея Клена – багатолінійна, вона складається з 5 частин без заголовків. Окрім "дантівських терцинів", у структуру твору вплетені образи і мотиви з "Фауста" Гете, "Енеїди" Івана Котляревського та ін. А безпосередню близькість до "Божественної комедії" має II частина, майже повністю написана терцинами. Насамперед відзначимо, що Данте виступає тут провідником героя по пеклу. А ще Юрій Клен виразно показує паралелі між долею великого флорентійця і власним життям: обоє стали вигнанцями зі своєї Батьківщини. І якщо для Данте вигнання стало страшною трагедією, то український поет у такий спосіб врятував своє

життя. Для нього вимушена еміграція за межі України стала початком нового творчого життя. Про це дізнаємося з другої частини “Попелу”, у якій поет у супроводі Данте мандрує таборами ГУЛАГу. А центром тієї імперії зла став “аул сатани”, тобто Кремль, де причаївся жадібний до кривавих видовищ Сталін. Тому Персей і допоміг героєві визволитись з країни знищених людських доль, піднісши його до зірок, –

І як вигнанець-Данте, я покинув,
вітавши обшир невідомих лон,
в ту ніч мою Флоренцію-Вкраїну [7, 232].

Як можна бачити, головна “зовнішня” відмінність між творами українських авторів з погляду “запозичення” ними елементів художнього досвіду Данте полягає в тому, що перший з них весь час орієнтується на композицію і метричні особливості “Божественної комедії”, тоді як другий лише в одній із 5 частин своєї поеми вдається до використання строфічної структури “Божественної комедії” й образу самого Данте. Та при цьому кожен ставив перед собою різні творчі завдання. “Божественна комедія”, “Золоті Ворота” і “Попіл імперій” відрізняються перш за все природою і, сказати б, скерованістю алегоричності. Нагадаємо, що зміст алегорії становить двоплановість художнього зображення, згідно з яким сутність явища “приховується” за конкретними художніми образами. При цьому асоціативне переосмислення безпосередньо залежить від внутрішнього досвіду реципієнта. Тому й мав рацію Томас Еліот, який в есеї про Данте звернув увагу на природу алегорії його твору: “Тому, хто вперше читатиме пісню першу “Пекла”, зовсім не потрібно гадати, що означають лев, пантера та вовчиха... Подумаймо не про те, що приховано за цими образами, а про друге, протилежне: чому взагалі цю ідею висловлено алегорією?” [5, 18].

Як уже зазначалося, Данте був людиною свого часу, тобто мислив відповідними категоріями. Тому семантика алегорій “Божественної комедії” визначається передовсім християнським чинником. Як би не переконували радянські літературознавці в атеїзмі автора, у його протестах проти католицизму, все-таки вірність поета церковно-християнським канонам помітна навіть неозброєним оком: достеменне знання “ієрархії” гріхів, за які мучаться в пеклі душі померлих, зневага до зрадників Христа і його заповідей (Юда, еретики), віра у вічне життя після смерті і т. ін. Безперечно, життя в тогочасній Італії, зокрема у Флоренції, диктувало свої умови, а мешканці міста були розділені на ворогуючі табори, котрі майже ніколи не могли помиритися. Були й такі, що стояли осторонь міжусобиць, та їх Данте зневажав і навіть придумав окрему кару: мучитися поруч з пеклом і викликати в оточуючих презирство.

А вся поема написана в якомусь сумовитому тоні, адже Данте творив її у вигнанні. Звідси – омріяна єдина Італія, звідси й розгубленість зрілого поета, яку символізує темний ліс, повний небезпек. Алегоричні звірі, що уособлюють любово-страсть, гордість і жадібність, готові роздери мандрівника. Однак попри це автор все-таки вірить у торжество миру і справедливості – якщо не в цьому, то в потойбічному житті. Окрім цього, Данте був ще й творцем літературної мови. Тому його ідеї стали близькими для українських письменників, адже проблема національної ідентичності залишалась актуальною в усі часи українського державотворення. З цього погляду поема Василя Пачовського “Золоті

Ворота” та “Попіл імперій” Юрія Клена стали своєрідними відповідями на “Божественну комедію”. До слова, Лев Полюга визначає сутність алегорії Пачовського як “мовно-історично-мистецьку субстанцію”: якщо в Данте на перший план висувається “ясний зоровий образ” (Томас Еліот), то в українського поета “матеріальне вираження алегоричних образів є поетична мова, словесний знак” [13, 43].

За первісним задумом поема “Золоті Ворота” мала називатись “Марко Проклятий”, оскільки головна її тема – це подолання українцями “первородного гріха”, “прокляття бездержавності” [11, 53]. Таким чином, якщо в основі алегоричності “Божественної комедії” лежать християнські домінанти, то алегоричність “Золотих Воріт” передбачає історіософське тлумачення. Відтак, ідея твору полягає в з’ясуванні причин бездержавності нашого народу шляхом аналізу суперечливого образу Марка Проклятого на фоні історичних подій в Україні, поданих у містичному ключі.

Марко – постать метафізична, його образ наповнений однаково історіософським і фантастично-міфологічним змістом. Тому й припустимо, що Василь Пачовський переносив завдання літератури в життєву площину й навпаки, прагнучи звільнити і себе, і весь український народ від Марка Проклятого. Гору взяла надія на перемогу державотворчого чинника, тобто конструктивного начала, втілюваного лицарем Михайликом, котрий повинен повернути на своє віковичне місце символ державності – Золоті Ворота. Назвавши твір “містичним епосом”, поет у “Золотих Воротах” утілює усі раніше висловлені ним ідеї відродження української держави, зокрема в драматичних творах, починаючи від “Сну української ночі” (1903).

У його поемі-епопеї постають картини української історії, починаючи від княжих часів і закінчуючи кризами перших десятиліть двадцятого століття. Автор повсякчас намагається знайти відповідь на вічне питання, що його ставило перед собою не одне покоління українців: коли нам вдасться збудувати свою державу? У певному сенсі його твір сприймається як безперервний потік роздумів на тему: “В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля...”, а відтак і сподівань, що українська нація врешті-решт цього доб’ється. Письменник ставив перед собою це питання віддавна, і поема стала своєрідним підсумком його історіософських ідей, що майже одночасно були висловлені в його рефераті “Конструктивні ідеї державності та космічна місія української нації”.

Епопея дає змогу читачеві увійти в коло важливих подій української історії, що ніби сходяться в “теперішньому” часі (Перша світова війна, заснування Центральної Ради на чолі з Михайлом Грушевським і проголошення нею Української Народної Республіки; переворот 29 квітня 1918 р. і створення уряду гетьмана Скоропадського, зв’язок його з німецькими військами; повстання проти Гетьманського уряду й прихід до влади в грудні 1918р. Директорії на чолі з Симоном Петлюрою; польсько-українське протистояння, проголошення злуки 22 січня 1919р. УНР і ЗУНР, голодомор 1932-1933 рр.). Пачовський відтворює розпорошеність українських сил у боротьбі з “більшовицьким Вієм” і, як наслідок цього, остаточну поразку державницьких рухів після 1921 року. Проте він не писав історії революційних подій у нашій державі, а дав, говорячи його словами, “експресію нашого безголов’я” [Там само]. Тому в поемі такі

реальні історичні особи, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Боян, Іларіон, Феодосій Печерський, Іван Вишенський, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Тарас Шевченко, Дмитро Вітовський, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Митрополит Шептицький, Вячеслав Липинський, Дмитро Донцов та ін. “мирно співіснують” з міфологічними постатями Михайлика, Світовида, Дива, Вія, а також із персонажами містичними (Марком Проклятим, Роксоланою) та вигаданими (Юр Тур і Людмила).

Головний герой твору — Марко Проклятий — зазнає вічних і безконечних поневірянь, змушений знову і знову переживати смерть своєї матері й сестри, а отже, повторювати гріховний вчинок, щоб тягти на спині важку торбу з гріхами. Він то появляється під стінами старого Києва, то помандрує в часи Хмельниччини, то перекинеться у визвольні змагання початку двадцятого століття. І всюди сіє зерно сумніву, зневіри, а ще гірше — зраджує всіх, хто на нього покладається. Зрештою, Марко опиняється в пеклі, де зустрічається з визначними синами й дочками українського народу, що залишили слід в історії нашої держави.

Другим головним компонентом семантичної сутності поетової алегорії Лев Полюга вважає історичний підтекст. У кожній пісні поеми відчувається досконале знання історичних фактів, часте “перехрещування” давнини і сучасності [13, с.44]. Зокрема, в пісні “Переяславська угода” (“Пекло України”) Пачовський вбачає в подіях 1917 р. у Києві “повторення” помилки Богдана Хмельницького в Переяславі 1654 р., коли гетьман підписав згубний для нашої держави документ. У Києві на передній план виступають Керенський, Терещенко, Церетелі, які вважають Україну невід’ємною частиною Росії:

“Росія нераздельная — святоє,
Кто посягнёт на целость — руки проч!”
Наш Терещенко ні чичирк на тое.

Друг Церетелі юдить наволоч:
“Задавім в імя целавя малое!” [12, 92].

Трагічна помилка 1654 р. повторилася: тоді козацька старшина повірила в обіцянки російського царя про нові права й свободи для українців, а на початку ХХ століття представники Російської імперії теж намагаються заволодіти нашою державою шляхом обіцянок про автономію України:

“Дамо вам автономію і стяг!
Зложіть оружжя! Вон, хахлацькі морди!”
А кров текла із жовцю по шаблях [Там само, 94].

Таким чином, Пачовський майстерно зміщує часові рамки, переносить читача з минулого в сучасне й навпаки.

Схожу техніку застосовує Юрій Клен при побудові своєї поеми “Попіл імперій”. До цього масштабного антибільшовицького полотнища автор узявся не відразу. У 1935 р. він написав свої “Терцини”, додавши до них примітку: “В цій поезії вжито строфу, що нею писав Данте свою “Divina commedia”, підкреслюючи паралелізм: Дантове пекло — сталінізована Україна” [7, 448]. Ця поезія стала своєрідним прологом до поеми “Попіл імперій”:

Коли тебе сурма твоєї туги

Покличе знов у рідний дальній край,
Де ждуть тебе безчестя і наруга,
Слова над пеклом Дантовим згадай:
“Per me si va nella citta dolente!”
“Сюди йдучи, в скорботу і відчай,
Надії мусиш знищити дощенту” [Там само, 78].

Історичний підтекст чи пряме відсилання до реальних історичних подій у творі Клена відіграє подібну, як і в Пачовського, роль, тобто є одними з головних компонентів сюжетобудови й образотворення, не применшуючи при цьому значення алегорії й метафори. “Ставши літописцем відродження України та драматичних зламів ХХ ст. в цілому, Юрій Клен намагався висвітлити їх всебічно...”, — відзначають дослідники, а провідною рисою його творчості можна вважати прагнення розкрити “...протистояння гуманізму, незнищеного людського сумління — і людиноненавистницького тоталітаризму, а історична трагедія України у контексті тривалих світових катаклізмів — центральна тема його поезії” [8, 18].

Друга частина поеми-епопеї Юрія Клена найбільш суголосна з “Божественною комедією” Данте: майже вся вона написана терцинами, а крім того Данте в ній стає провідником епічного оповідача колами сталінських катівень і ГУЛАГу. Таку поталу довелось пережити українському народові за часів Сталіна й червоного терору. Тут, на Соловках, вони зустрічають ув’язненого Миколу Зерова, а вже в Колімі на нього чекає Михайло Драй-Хмара. Додамо, що на час написання твору обох поетових друзів уже не було серед живих. Тому й ця частина поеми майже повністю пронизана символами й алюзіями з “Божественної комедії”, починаючи з перших рядків:

Я в нетрі йшов, а навкруги чорнів
той бір, в яким напівдорозі Данте
зблукав та рятувався від звірів,

і хвилювався голубий туман там.
І на горбі скелястім я узрів
в проміннім присмерку якогось франта [7, 193].

Як і Василь Пачовський, Юрій Клен мав намір написати велику епопею, проте її п’ята частина залишилась незавершеною через смерть поета в 1947 р. Хоча початково планувався твір на кількасот рядків. Та в процесі роботи задум трансформувалася в епопею на тисячі рядків. Як пам’ятаємо, останню частину “Золотих Воріт” (“Небо України”) Пачовський планував написати, коли Україна стане вільною і самостійною державою, але цього не сталося, і поема не була закінчена. Отже, обидва твори і з цього погляду мають схожу долю.

Втім, саме “неповна” п’ята частина “Попелу імперій” містить кредо письменника:

Слава ж тобі, о людино, яка по потопі
плинеш човнами по ще невідомих морях!
Предків не маєш? — Тож будь тепер сам собі предок.

Люди забули легенди? — нову їм створи.
Втратили віру? — Кресли на скрижальях їм Кредо.
Щезли герої? — Меча тоді в руки бери [Там само, 356].

Поема Юрія Клена яскраво політизована. Про це свідчить навіть зовнішня характеристика творця “Божественної комедії” як “стрункого і худорявого” чоловіка “у френчі й галіфе, – і кольт висів На пасі шкірянім” [Там само, 193]. Клен був упевнений, що такий стрій найбільше пасує для двадцятого століття, в якому будь-хто міг перетворитись із друга на ката, тому слід було бути пильним із кожним, бо підлість і підступність стали основними рисами людини, а до благань і скарг упосліджених ніхто не прислухався.

Опис сталінського пекла займає в поемі майже тисячу рядків. Максим Стріха вважає їх своєрідною “заримованою прозою, а проте тут немало і страшних за поетичною силою картин”, безпосередньо близьких до сторінок дантівського “Пекла” [14, 87].

Змальовуючи більшовицьке пекло, письменник, на думку Марії Богац, вдається до образу замкненого кола, “реконструюючи філософію нескінченності (сковородинські ідеї неповторності життя) таким чином, що елемент семіотичного ескізу (коло) – символ сакрального таїнства, в абсурдному світі – набуває протилежного значення – символу безвиході” [2, 7]. У “Попелі імперій” автора охоплює відчай, бо

“Не вийдеш ти ніяк – що не роби –
із *зачаклованого круга...*” [7, 180].

Поет все гостріше відчуває світову скорботу, оскільки сучасне йому життя перетворюється на суцільний безлад, нагадуючи страшний сон, у якому панують сили зла. Похмура картина постає перед читачем з рядків поеми:

...Щезли доли, щезли кручі,
б’є в обличчя сніг колючий.
Біс кружляє в чистім полі,
Водить нас у *клятім колі* [Там само, 152].

Подібний *мотив приреченості* зустрічаємо в пісні “*Закляте коло*” з другої частини “Золотих Воріт” Василя Пачовського, який теж не бачить виходу з прокляття на “дванадцять поколінь” українців:

Пропаші духи націй бездержавних,
Хто коли вирве вас з *заклятих кол*
За межі дум і мрій і жертв безславних?

На чин не вийти вам з печерних штоп,
Не геніїв зродить з умів спутаних,
Ні вздріти Бога, в них з ваших крамол! [12, 269].

Пачовський звинувачує *самих українців*, що “стали жертись всі як вороги, / І кидались на себе мовби звірі” [Там само, 270], тоді як Клен акцентує увагу на політиці *червоного терору*, що призвела до репресій, депортацій, внаслідок яких у тайзі опинився чи не весь цвіт української нації, а найбільшим злочином сталінського режиму став ретельно спланований голодомор 1932-1933 рр.

Картини більшовицького свавілля, змальовані в піснях “Осиковий кіл”, “За межами життя”, “Жертва матері”, “Соловецька каторга”, “Червоні сироти”, Василь Пачовський тлумачить як наслідки самознищення українців, послаблення їх сили внутрішніми міжусобицями. Саме це, на думку автора, призвело до червоної чуми, що пронеслась над Україною, залишивши після себе пустку й занепад, голод і розпач:

Червоний вії огнем нам видер зброю

Скривавив Україну до рубця,

Розбив нас клином “незаможних”, в бою [Там само, 227].

Поет теж акцентує на масових депортаціях українців на Соловки, де вони “мерзнуть голідуш”, і “ріжуть дроворуби / Трійками на морозах дерева... / І падають від праці як трава” [Там само, 242-243]. А змальовуючи страшні картини голодомору (пісні “Жертва матері” і “Червоні сироти”), він “присвячує” їх катам України – Володимирові Леніну та Йосипові Сталіну. Дійсно, закляте коло огорнуло Україну, бо люди почувались абсолютно безпомічними, морально і фізично знищеними:

Ми їли падаль – два сини померли,

А нас остало одинадцять душ...

А ви самі – останній пуд з нас здерли

Москві – повіям на “духи і руж”!.. [Там само, 238].

А Юрій Клен, аналізуючи трагічні повороти історії нашої держави, вважає їх “організованою чумою”, котра, очевидно, вже перейшла з однієї стадії в іншу і “...стала предтечею краху національної культури, політики, економіки, – без чого розвиток суспільства неможливий. Тому автор реалізує поняття “червоної” та “коричневої” чуми як ієрогліф космічних катаклізмів, закованих у логічну тотожність “доля – абсурд – історія – чума” [2, 8].

У другій частині “Попелу” автор чітко дає зрозуміти читачеві, що радянська система не шкодувала нічого й нікого, а головне – приниження людської гідності та особистості стало прерогативою червоного терору. Адже вижити митцеві, не придбавши “однострій і партбілет... переображений на трафарет”, було майже неможливим. Залишалось хіба що писати Езоповою мовою, що й робило багато письменників. Клен же залишався “в душі – мандрівник і поет”, який, однак, не зміг витримувати побачені щодня “страхіття і жахи, / все те, що і в кошмарах нам не сниться” [7, 193-194].

Продовжуючи проводити паралелі між творами Василя Пачовського та Юрія Клена, відзначимо також схожі *сюжетно-образні* вирішення. Наприклад, у “Золотих Воротах” наскрізними є образ лицаря Михайлика-шестикрила і мотив пошуку чаші Грааля. Як у Пачовського “весь в срібній зброї” Михайлик, “що мав крила”, виступає уособленням духу народу, його конструктивно-творчого начала, так само для Клена втіленням “лицаря срібнолукого” стали святий Георгій-змієборець, невтомний шукач чаші Грааля Персіфаль, античні герої, а також поети-неокласики. У творі Пачовського образ “містичного Грааля” символізує переродження нашого народу і відновлення державності з центром у Києві:

Заблисне з Києва містичний Граль

У церкві Бога правди і любови,

Де схід і захід сцілиться в кришталі... [12, 280].

Так само й Клен вірить, що лицарі мають убити дракона (зруйнувати імперію) і визволити з неволі красуню, тобто Україну. Омріяний Грааль у Клена символізує вічність, нетлінність людської душі як даного, реально існуючого начала. За словами Михайла Ореста, лицарі святого Грааля, виборюючи всесвітнє добро, обороняють “потоптану правду і зневажену чесноту”, тому що “свідомість правоти свого діла перед лицем вічності і її

непідкупним судом породжує могутній непідкупний комплекс непідхильності, окриленої скерованості, відваги і витривалості” [10, 603].

Клен впевнений у тому, що і його самопожертва позначиться на ході української історії, бо поет вже за своєю сутністю є обраним, передвісником майбутнього, поборником всесвітньої кривди, породженої владою. У розумінні автора, “держава є бездушний апарат”, у якому люди – тільки “маленькі коліщатка” [7, 179]. Саму сутність імперіалістичної влади він вважає аморальною, та й взагалі будь-яка влада існує, на його думку, поза межами етичного сприйняття світу. Тому на противагу абсолютній владі він ставить творчу особистість як посередника між реальним та ірреальним світом. Відбувається мандрівка у трансцендентний світ: “У вічності, де світла струм тече, / Повільно крутяться колеса часу...” [Там само, 132].

Крім того, у II частині поеми письменник декларує сенс свого призначення словами самого Данте, зверненими до героя твору, що ідентифікується з автором: “Твій мозок є літописом живим, / Отож іди й будь свідок безсторонній” [Там само, 231].

Для Клена революція стала уособленням якоїсь смертельної гри, розкошуванням сатани, бо більшовики ніяк не можуть напитися крові своїх жертв:

Держинський поминки справляє цілий рік,
Бо щідить кровино і губить жертвам лік.
Палахкотять, мов жар, полотнища червоні,
Республіка в крові все топиться й не тоне [Там само, 152].

Тому й він називає вождів червоної революції не інакше, як звірами в людській подобі, бо під їхнім проводом юрба перетворюється на диявольський звіринець – “І хтось гряде... не люд, а звір в багрянім сьйві революцій”, “потвори, нелюди і звіри” [Там само, 142]. Комуністичні керівники уміло використовують силу натовпу, тому й відстоюють ідею “радянської людини”, позбавленої будь-яких національних ознак, а юрбою, як відомо, легше управляти. У такий спосіб і українець став “сином здичавілої темної юрби”, що “не знає вже ні козака, ні князя” [Там само, с.356]. Останні слова сприймаються як ремінісценція відомої думки Пантелеймона Куліша. Вона, до речі, звучить дещо трансформовано також у Василя Пачовського: “Люд без пуття, без чести, без поваги...” [12, 141].

Обидва письменники з піднесенням зустріли проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки, побачивши в цьому акті втілення одвічного прагнення українців врешті здобути свою державу. Клен порівнює цей історичний день зі святом Великодня, повіривши у воскресіння державності:

На Україні мов Великдень ясний.
Там сонце вже ніколи не загасне...
По всіх містах, немов весняний шал,
гуде універсал [7, 156].

У “Золотих Воротах” є кілька пісень, присвячених утворенню і здобуткам Центральної Ради: “Золотий універсал”, “Московський наступ”, “Переяславська угода”. Пачовський згадує проголошення універсалів Центральною Радою так само захоплено, як і Клен, вірячи, що виросте “з землі українська держава” [12, 83]. Він називає універсал українським

“законом віків”, згідно з яким “...самі будемо творити / наше життя!” [Там само]. А з наступних розділів “містичного епосу” читач може дізнатись про успіхи й поразки українських урядів, що, немов у калейдоскопі, змінювали один одного. На жаль, обидва письменники розуміли безперспективність таких протистоянь не тільки із зовнішніми ворогами, а й між самими українцями, хоча свято вірили у те, що “державний корабель нап’яв вітрила” [7, 155].

Досліджуючи поему-епопею “Попіл імперій”, Любов Косяк виділяє кілька визначальних, наскрізних образів твору, серед яких велику увагу приділяє мотивові безголов’я, позбавлення людини лику й душі. Мається на увазі, передусім, нівечення більшовиками й фашистами доль людей: дослідниця прозора натякає на тортури і знущання, а головне – маніпулювання людською свідомістю в тоталітарному суспільстві [9, 94]. Вона наголошує також на мотиві гри – гри темними силами людською душею: “Людина, яка втратила розум, душу, перетворюється на легку здобич диявола” [Там само]. У цій системі люди не можуть нікуди сховатись, щоб не потрапити в поле зору “якоїсь потвори, чудища стоокого”, що день і ніч пильнує всі порухи життя, “думки відгадує і числить кроки” [7, 194]. Саме такою побачив герой поеми владу рад, мандруючи за Данте по Україні, перетвореній на пекло. А в тому пеклі мучаться знедолені вже стільки століть, не полишаючи, однак, надії та світлих спогадів про шасливі роки минулого, що “світить їм, як сон прекрасний” [Там само, 231].

Говорячи про традиції Данте в аналізованих українських поемах, не можемо оминати відмінностей між ними та першотвором на композиційному рівні. З огляду на сказане перш за все треба звернути увагу на складну структуру епопеї Юрія Клена, де зустрічаємо і вкраплення, здавалось би, зовсім далекого від основного змісту тексту, і різноманітні діалоги, полілоги, “плачі”, а навіть окремі пісні (як, скажімо, “Соняшник”), наповнені символічним змістом. У цьому літописі трагічних протистоянь в історії України Юрій Клен ніби поєднує непоєднане: трагедію і фарс, умовність, а подекуди й фантастичність, і рельність. Композиція твору, таким чином, дуже складна й різноманітна, тут переплітається високий стиль з “низькими”, нотками і весь час простежується передчуття автором трагедії, чогось страшного, що має статись не тільки з Україною, а й з усім світом. Поет ніби перебуває у двох паралельних світах – трансцендентному й земному, на що звертає увагу Олександр Астаф’єв: “...предметне середовище розкриває себе через ідеальну площину, поле чистих родових понять, Бог, Душа, Нація, Народ...” [1, 2]. Саме на ці святі для кожного українця істини посягає всесвітнє зло; тому у “Вальпургієвій ночі” Люцифер веде смертельний двобій з Богом, щоб заволодіти душами людей.

На перший погляд, у “Золотих Воротах” усе простіше, монотонніше, однак за цією “помірністю” ховається глибока семантика. Головна сюжетна лінія поеми-епопеї переплітається з міфічно-містичними лініями, легендами (незвичайне народження Марка Проклятого, вбивство рідних), до яких письменник додає історії Роксолани й Дзвінки, Трістана й Ізольди тощо. Про композиційну складність твору свідчать навіть самі назви пісень: “Агасфер”, “Первородний гріх”, “Михайликовий мīt”, “Чаша царівни Звенислави”, “Чаша султанки Роксолани”, “Післанництво

Хвильового" та ін. Тому можемо говорити про незвичні й наскрізь оригінальні композиційні прийоми у творах обох наших письменників.

Як відомо, "Божественна комедія" була написана терцинами. Власне, Данте вважається творцем цієї канонізованої строфи, що складається з низки тривіршових сполук з ланцюговим римунням: перший і третій вірш римуються між собою, а другий вірш римується з першим і третім наступної сполуки, і т.д.; завершується ж терцина окремим віршем, що римується з середнім віршем попередньої "строфи". А крім цього, поема Данте пронизана магією священних для італійців цифр "три" і "дев'ять". Отож, кожна кантика (частина) поеми складається з 33 пісень, а до "Пекла" додано ще одну вступну пісню і, таким чином, усіх їх виходить сто. Кожна з кантик закінчується одним словом – "стелле" ("зорі"). Подібна архітектоніка зумовлена була тим, що будова світу в Данте опирається на магічність цифр "три" і "дев'ять" (тобто трічі по три). Пекло, у центрі якого знаходиться скинутий з неба Люцифер, оточують дев'ять кіл, у яких, залежно від ступеня вини, караються грішники. Навколо пекла височить чистилище, де винні в семи смертних гріхах душі спокутують їх. І над усім цим видніється Земний Рай, де вільно літають душі праведників.

Василь Пачовський теж знаходить пояснення побудові свого вірша в народному замилюванні до чисел "3", "33" і "100":

"3" – поема написана терциною;

"33" – кожна частина повинна складатися з такої кількості пісень;

"100" + "33" – така планувалась кількість усіх у сукупності пісень поеми.

Автор наслідував такі ритми й форму "з образу військового порядку: кожна стрічка – військовий ряд, кожна шістька – братство, кожна пісня – сотня, а на чолі йде старшина – це останній рядок, де є директива цілої пісні до наступної" [11, 53]. Цілісна поема повинна була складатись із 133-ох пісень, які письменник називає "сотнями", що стоять на сторожі української державності. Ось таке, дещо патетичне, пояснення структури твору дає Пачовський потенційному читачеві. Український поет запозичив у Данте і метричну структуру. Свій "містичний епос" він творив теж начебто терцинами, але, на відміну від флорентійця, не дотримується строгого порядку римуння. Відтак, "Золоті Ворота" були написані, говорячи словами автора, "строфами карбів злучених по шість однозгідним римом" [Там само].

Порівняймо для прикладу рядки з "Божественної комедії" й "Золотих Воріт":

Крізь мене входять до осель боліних,	а	Летів з мечем в державу ангел смерти,	а
Крізь мене входять до плечів безліх,	б	В народ безверхий, суджений з висот	б
Крізь мене входять згибі поколіня.	а	На смерть за дух ненависто розкертай.	а
Творець мій правду ствердив превелику.	б	Грубив до бунту. Валом встав народ,	б
Мене з могутнім Божим породили	в	Хоч був ущерть на тавори розкертай –	а
Премудрість і любов, що є одвіку.	б	З'єднались всі валили свій кивот	б
Нема давнішої від мене сили.	в		
Крім вічної, і я довіку буду.	г	Перевертні валили з браку віри,	в
Наді збавтєсь, як сюди ступили [3, 41]	в	Валили чорний і червоний хом,	г
		Валили демократи лицеміри [12, 149]	в

Дещо іншу техніку застосував Юрій Клен при написанні свого "Попелу імперій". Так, терцинами написана тільки друга частина твору, решта – різними розмірами. Для прикладу наведемо кілька строф з II частини, щоб порівняти зі схемами Данте й Пачовського:

Ми далі йшли, й неначе вихор вражий	а
нам за дверима двері відчиняв,	б
і бачив я: немовби у міражі,	а
По образі тут образ виринав:	б
перехилившись вперед, стояли	в
там люди в ряд, і кожен з них тримав,	б
вистоюючи так годин чимало,	в
руками кінчики своїх чобіт	г
(ті п'ять годин – як вічність їм тривали) [7, 197]	в

Як видно, українські письменники дещо відійшли від канонічної схеми римуння (принаймні, у деяких частинах творів). Чим це зумовлено: чи дався взнаки поспіх і чималі розміри творів, чи це свідомий їхній прийом? Можливо, відповідь лежить на поверхні – фантазмагоричні картини рідко дозволяють письменникові "говорити" класичними ритмами, тому при творенні такого експресивного полотнища використовуються рими, що не вимагають жорстких версифікаційних рамок. Сказане стосується перш за все твору Клена, адже в тексті маємо переплетення різних схем римуння.

На нашу думку, і "Золоті Ворота" Василя Пачовського, і "Попіл імперій" Юрія Клена заслуговують на широкий дослідницький резонанс, адже вони збагатили історію української літератури не тільки своєю ідейно-тематичною новизною, а й оригінальністю сюжетно-композиційних вирішень. І хоча обидва автори мали намір написати власну "Божественну комедію", все ж вони зуміли створити поеми з власне українським звучанням. Без сумніву, наші письменники відштовхувались від схеми римуння, способу застосування алегорії, структури, ідейного спрямування твору Данте. Оперуючи образами легендарних постатей європейської культури, вони не позбавили свої твори національного характеру, навпаки, введення в третю частину поеми Юрія Клена елементів "Енеїди" Івана Котляревського, наповнення її козацьким гумором, навіть сарказмом, суттєво додає творові т.зв. українськості. А "Золоті Ворота" Василя Пачовського сміливо можна назвати українською історією в алегоріях.

Література

- Астаф'єв О. Стилі української еміграції. Естетика тотожності // Українська мова та література. – 2000. – №7. – С.1-2.
- Богач М. Світогляд і поетика Юрія Клена: Автореф. на зд. ст. канд. н. за спец. 10.01.01. – К., 1998. – 24 с.
- Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія: Пекло // Здолавши півшляху земного...: "Божественна комедія" Данте та її українське відлуння / Пер. та упоряд. М. Стріха. – К.: Факт, 2001. – С.33-77.

4. Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія / Пер. з італ. та примітки Є. Дроб'язка. Лл. Г. Доре – Київ: Дніпро, 1976. – 679 с.
5. Еліот Т.С. Данте: Пекло / Переклад М. Стріхи // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – Ч.149 (квітень). – С.174-184.
6. Здолавши півшляху земного...: “Божественна комедія” Данте та її українське відлуння / Пер. та упоряд. М. Стріха. – К.: Факт, 2001. – 136 с.
7. Клен Юрій. Попіл імперій // Клен Юрій. Вибране. – Київ: Дніпро, 1991. – С.132-356.
8. Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. – Київ: Дніпро, 1991. – С.3-23.
9. Косяк Л. Образний світ Юрія Клена (“Попіл імперій”) // Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та неоромантизму. – Збірник наукових праць. – Дрогобич: Відродження, 2004. – С.90-98.
10. Орест Михайло. Заповіти Юрія Клена // Українське слово. – У 4 кн. – Кн.1. – К.: Рось, 1994. – С.597-605.
11. Пачовський В. Генеза і дійові особи містичного епосу “Золоті Ворота” (Фрагмент автобіографії В. Пачовського). – Пачовський В. Зібрані твори: У 2т. – Філадельфія-Нью-Йорк-Торонто: Слово, 1985. – Т.2. – С.53-57.
12. Пачовський В. Золоті Ворота: Містичний епос // Пачовський В. Зібрані твори: У 2т. – Філадельфія-Нью-Йорк-Торонто: Слово, 1985. – Т.2 – С.63-398.
13. Полюга Л. Семантичні різновиди алегорій у творах Василя Пачовського (На матеріалі містичного епосу “Золоті Ворота”) // Василь Пачовський у контексті історії та культури України: Науковий збірник / Б.К.Галас(відп.ред). – Ужгород: Закарпаття, 2001. – С.43-47.
14. Стріха М. Данте й українська література: Досвід “запізнілого націєтворення” – К.: Критика, 2003. – 168 с.

In the article the poem-epopees “The Golden Gate” by Vasyl Pachovskyi and “The Ashes of Empires” by Yuriy Klen are characterized in the light of Dante's “The Divine Comedy”. It allows us to comprehend the originality of Ukrainian authors and their artistic systems.

Key words: *poem-epopee, allegory, historical implication.*

УДК: 821.161.2:82-193.6

ББК: 83.3(4 Укр)

Марта Мельник

ЕПІТАФІЯ, ШАРЖ ЧИ КСЕНІЯ?: ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ЕПІТАФІЇ В САТИРИЧНІЙ ЛІРИЦІ РОМАНА КУПЧИНСЬКОГО

У статті розглянуто літературні епітафії Романа Купчинського, що друкувалися на шпальтах гумористично-сатиричного часопису “Маски”, з погляду відповідності їх задекларованому письменником жанрові. Присвячені Левку Лепкому, Михайлу Рудницькому, М.Гайворонському, Олесю Бабію та ін., короткі епіграмні форми Романа Купчинського більше тяжіють до шаржу, ніж до власне епітафії чи ксенії.

Ключові слова: *літературні епітафії, ксенії, епіграмні форми, жанрові особливості, гумористичні силуети.*

Окреме місце у творчості Романа Купчинського займає сатирична лірика. Жанрові віршовані епітафії поет теж віддав належне – на шпальтах часопису “Маски” (1923), “увіковічивши” творчі профілі колег по перу – Левка Лепкого, Олеся Бабія, М.Гайворонського [4/2, 6], Михайла Рудницького [4/4, 3], Василя Бобринського [4/4, 3], з якими співпрацював на полі журналістської звитяги. Деякі епітафії були створені спільно з Олесем Бабієм – внаслідок цієї співтворчості виникли гумористичні силуети самого Романа Купчинського, а також М.Кедрина, Михайла Рудницького, Павла Лисяка [4/3, 4]. У часописі тривалий час існувала рубрика “Епітафії”, в якій уміщувалися сатирично-гумористичні портрети відомих у Галичині сучасників, написані й іншими авторами. Зокрема, в цій рубриці часто виступали Михайло Рудницький, Едвард Козак та інші. Оскільки ані сатирична лірика загалом, ані літературна епітафія, зокрема в доробку Романа Купчинського, не бралася до уваги дослідниками його творчості, жанровий погляд на цю поетичну форму видається нам актуальним.

Комічна емоційна тональність у названих силуетах більше гумористична, ніж іронічна чи сатирична, – щоправда, ці дві останні “ціхи” в дефініюванні епітафії здебільшого вважають визначальними. Юрій Ковалів говорить про “висміювання пороків” реального (уявного) покійника у літературі нової епохи [6, 342] як про закономірне продовження у підвиді головних тенденцій виду – пародії, епіграми, “лаконічного жанру сатиричної поезії, дотепного, дошкульного змісту з несподіваним, градаційним завершеним пуантом” [6, 336], що в українській новій та новітній літературі має “виразні сатиричні ознаки” [6, 338]. Натомість інші теоретики літератури, як наприклад, Анатолій Ткаченко, говорить то про “гумористичну епітафію, підвиду епіграми” [13, 76], то про “жартівливу епітафію, що фактично теж є епіграмою” [13, 180].

Текстові зразки епітафій Романа Купчинського можемо розглядати як шаржові поетичні “зарисовки”, оскільки в них “збережена подібність із об'єктом зображення”, а також наявний “м'який, доброзичливий гумор, завдяки якому формується комічний ефект” [6, 581]. Тим більше, що із шаржем об'єднує їх переважно чотирирядкова форма, скажімо, в епітафіях “Левко Лепкий”, “М.Гайворонський”.

Змістове наповнення “надгробних” образів М.Гайворонського, Левка Лепкого, Михайла Рудницького збігається з їхніми біографічними даними, певним “наймаркантнішим” (Євген Онацький) рисам їхньої натури. Візьмемо для прикладу епітафію Левку Лепкому:

Ось Льоньо Лепкий – дух універсальний:

Поет, маляр, музика, танцер капітальний.

З переконання монархіст червоний –

Входить до Богемі як експерт від коней [4, 6].

У полі зору Романа Купчинського – творчий універсалізм побратима-усусуса, який проявився, як знаємо з біографічних силуеток Левка Лепкого, у царині художньої та публіцистичної прози, музики, малярства. Об’єкт зображення “споріднює” твір Романа Купчинського із епіграмою Михайла Рудницького. Щоправда, в останнього портрет Левка Лепкого-універсала артикулюють інші, ніж в епітафії Купчинського, таланти, що “працюють” на розкриття товариськості, компанійського характеру “Льоня”: “Хоч пише про війну, він любить веселе, де гітара і “девятка”, там знайдете Леле” [11, 67]. Значна часова дистанція від описуваних подій породжує складність інтерпретації останнього рядка епітафії Левкові Лепкому, де мова йде про “експерта від коней”. Задля розуміння цих слів, варто звернути увагу на ті високі оцінки, що їх дав автор Левкові Лепкому, коли перебрав від нього 1927 року редакторське берло над “Зизом”: “чотири роки зизував редактор одинокого журналу сатири й гумору в польській Україні на всі можливі боки: на політику, еротику, графіку і порнографіку – а що з того вийшло? Ревна переслідовча манія редактора, чорна меланхолія видавця і нервовий розстрій адміністратора. Редактор (крім слави) зазнав собі таких приятелів між директорами, радниками і іншими міністрами, що може безпечно числити на покалічення за посадою” [3, 72-73]. У коментарі Л.Сніцарчук – ствердження реальної загрози українським сатирикам: “Навряд чи занадто гіперболізовано моральний стан осіб, причетних до виходу “Зиза”, якщо враховувати умови праці сатириків у цей період (конфісковані номери, зігнорована частиною читацтва оплата “задоволення”, численні судові процеси)” [12, 73].

“Базою” епітафії Олесю Бабію, у якій той постає “поетом грому, грюку, гуркоту крісів” [4/1, 6] послужила, вважає Л.Сніцарчук, гостра репліка у пресі початку 1920-х років “з приводу прикрих взаємин більшості українських часописів із цензурою” [12, 51]. Усе ж змістову основу цієї поетичної силуетки побратима вбачаємо насамперед у враженнях від стрілецького періоду епітафованого.

В епітафії М.Гайворонському знайшли поцінування його талант стрілецького піснетворця, а також риси його вдачі – ліричної, романтичної, загалом чарівної чоловічої натури:

Ем. Гайворонський – хлопець романтичний

Музик ліричний і лірик музичний.

Жінки його люблять, бо тайну шанує.

Свої добрі річі щойно komponує [4/2, 6].

У нарисі “Стрілецька пісня” Романа Купчинського немає таких тонких штрихів до портрета М.Гайворонського – більше акцентовано на історіографії, топографії його стрілецького піснетворення, визнано непромінальність цієї постаті в стрілецькій пісенній ліриці [5, 121, 123]. А

названа спіграма розширює портрет Гайворонського не стільки біографічними нюансами, що їх не варто сприймати буквально, скільки психологічно, стаючи віконцем у проминулу епоху.

Якщо попередніх портретованих із Романом Купчинським єднали (окрім перехресть гумористично-сатиричної діяльності) стрілецькі змагання, то із Михайлом Рудницьким – співпраця у “Масках”, “Зизі”, “Жорнах”. А ще – спільна участь в 1934 році на сторінках газети “Назустріч” у літературній дискусії, коли кожен обстоював власні погляди стосовно того, чи “повинен письменник мати світогляд” [2, 26]. У дискусії, яку разом із Романом Купчинським, що “підкреслював різницю між органічним світоглядом митця і певною системою поглядів” [2, 26], підтримали також Святослав Гординський, Богдан-Ігор Антонич [8, 27], Михайло Рудницький виявив прикмети своєї експресивної натури: із притаманною йому категоричністю він доводив, що “світогляд письменникові не конче потрібний” [2, 26]: “Безпартійний журнал? Схотять проскочити туди безпартійні та графомани. З програмово-боевими журналами не краще: там гомінкі гасла заступають талант: Кожна будочка з прапором називається барикадою” [10, 1]. В епітафії ж Романа Купчинського вміло й шляхетно накреслено портрет літературного опонента:

Михайло Рудницький – знавець дивних римів, –

З нашої мови варваризми вимів;

Хоча з дипломатом жодним не пиячив –

Всі наші нещастя прочув й передбачив.

А славу придбав він тим на Україні,

Що бачив Лойд Джорджа на екрані в кіні [1, ч. 4, с. 3].

Портрет Михайла Рудницького охоплює різні аспекти його творчої обдарованості, зокрема ті, що тепер найбільш відомі філологічній публіці – (приміром, літературознавчий талант), а також такі, що залишаються на маргінесі наукового пізнання його творчої постаті. Роман Купчинський справедливо поціновує діяльність Михайла Рудницького як доброго експерта з питань міжнародної політики, до думки якого, скажімо, в галузі українсько-польських відносин, прислухалася галицько-українська публіка. Політологічна експертиза Михайла Рудницького мала яскраве, “остре”, подекуди в’їдливе, сатирично-іронічне оформлення, як, наприклад, у цьому пасажі: “Зєдинення Индиків-Задирак-партія (обігрується прізвище і характер Ростислава Єндика, відомого своїми несподіваними епатажними “скоками” і схильністю “публіцитися” – М.М.), що об’єднує в собі настрої всіх кляс громадянства, від блакитних гетьманців та ультрафіолетових клерикалів аж до червоних робітничих мас” [12, 66]. До речі, у працях з історії української преси виділяють ім’я “Ореста Ордана” (це псевдонім Михайла Рудницького) як тонкого аналітика і прогнозиста в оцінці міжнародних подій [12, 132, 147]. Натомість рядок про “вимітання варваризмів” можна вважати за алюзію на широку полеміку, що розгорілася на шпальтах “Зиза”, “Комара” і мала тяглість з різним ступенем інтенсивності від 1926 до 1931 років. А стосувалася вона теми української лексики та орфографії, як, зрештою, і правопису загалом [12, 146-151]. З іншого боку, характеризує стаття уяскравлює філологічний “пунктик” професора Михайла Рудницького, який, як згадує його учень, а згодом і колега Іван Денисюк, “постійно

боровся за культуру української мови. Носив завжди з собою найновіший примірник “Літературної України”, яка після його підкреслень нагадувала географічну карту” [1, 435]. Прізвище англійського прем’єр-міністра в епіграмі сигналізує про критичне сприйняття в прогресивних галицьких колах діяльності Ліги Націй у 20-х роках ХХ ст. та Вільсонівської Декларації про самовизначення народів. Адже Лойда Джорджа кваліфікували в українській галицькій пресі “норантом права” [12, 140]. Цей політичний мікропортрет, є таким чином, ключем до поглядів Михайла Рудницького. А загалом епіграма про нього залишає враження про рішучий, енергійний характер, енциклопедизм, безкомпромісність “героя”. Суцільна дієслівна рима, ритмічна опора власне на виражені дієсловом моторові деталі сприяють утвердженню в свідомості цього враження.

Дружній тон “образків з природи”, емоційна безпосередність їх автора, прозирання в текстах миттєвостей спільного з “героєм” творчого буття, – це ознаки, які з відстані часу стають незрозумілими, “загерметизованими” загадками, захованими наприкінці чотиривіршів. Чому Левко Лепкий “входить до Богемі як експерт від коней”, або чому Рудницький “бачив Лойд Джорджа на екрані в кіні”? З одного боку, це данина Романа Купчинського короткій сатирично-гумористичній формі (шарж, епіграма, епітафія), якій властиве несподіване закінчення, дотепний висновок [13, 180], і для цього обрано найбільш “придатні” подробиці. З іншого боку, вони виказують тісні товариські взаємини автора з “героями” його творів, засвідчують здорову, відкриту, емоційно комфортну атмосферу львівської літературно-мистецької комунікації в міжвоєнний період. Це саме те, що складає ідейно-естетичний “пафос” шаржового жанру – “історична персоніфікація непересічних особистостей”, як справедливо називає явище Валерій Нестеренко. “Для майбутніх поколінь – це своєрідні літописи художнього бачення”, – зазначає він [8, 80]. Специфічну властивість шаржу дослідники вбачають у “перевтіленні будь-кого в активного учасника діалогу, надаючи йому значних образних уподобань в іронічній, метафоричній, комедійній та романтичній формі” [8, 80]. Шарж розглядається, таким чином, як швидка і виразна мистецька реакція на потреби соціального мислення: “підвищена активність соціальних пошуків потребувала швидких і виразних реакцій та форм сприйняття і творення. Шарж, як вид мистецького формотворення, щонайбільше відповідав таким потребам соціального мислення” [8, 80]. Із Валерієм Нестеренком погоджується також і Юрій Ковалів, вбачаючи в парадигмі шаржу “м’який, доброзичливий гумор, завдяки якому формується комічний ефект”, дотепний прикінцевий висновок, що поживає жанр [6, 580]. Загалом же – це “близький до епіграми чотиривірш”, в якому наявний “легкий жарт”; як такий, він наближається “до пародії але без в’їдливої сатиричної і гротескної імітації творчої манери певного автора” [6, 581].

Зазначимо, що шаржі супроводжували літературно-мистецький процес міжвоєнного Львова (згадаймо графічний доробок Едварда Козака на шпальтах часопису “Комар”, зарисовки Осипа Куриласа до “Новінади” Романа Купчинського). Непроминальну цінність як своєрідного “літопису” подій має, зокрема, знаменитий шарж Е. Козака літературного Львова, яким ілюстроване сучасне видання мемуарів Остапа Тарнавського

із тих літ. Ця графічна робота зафіксувала “вектори” літературних і товариських контактів “різнородних” львівських маестро: Романа Купчинського зображено за одним “каварняним” столиком – і не випадково! – із Левком Лепким, якому той присвятив свою епітафію. І хоча в примітках до шаржу ЕКА зазначено, що ці рисунки вперше були надруковані в філадельфійському альбомі “Львів” (1954), і написані вони були з пам’яті, оті комунікаційні “кулка”, очевидно, художник відтворив з усією точністю – маємо сміливість робити такий висновок хіба що стосовно товариських “векторів” Романа Купчинського. Адже Григорій Лужницький, який досить скептично оцінював композиторські спроби Романа Купчинського, зараховуючи його до гуртка “композиторів дилетантського типу” (разом із Йосипом Кишакевичем, Кириловичем, Кумановським [7, 25]), “розташований” на графіці в зовсім іншому мистецько-каварняному “кулку”: по діагоналі від портрета Романа Купчинського – у крайньому правому кутку, творячи разом із ним наріжні композиційні кути роботи і персональні антитези її сюжету. Є у доробку ЕКА і дружній шарж “Стрілецька пісня та її творці Р.Купчинський і Л.Лепкий”, що був уміщений на сторінках “Комара” 1936 року як доброзичлива ілюстрація до їхньої, ще з усусусів, дружби в руслі “популярних “вояцьких приповідок” на кшталт “Мудрій голові – встане кусок відламку шрапнеля” або “де двоє б’ються, там третього евакуюють” [12, 113]. Іншими словами, поряд із викривальними, гостро сатиричними епіграмами побутовав і доброзичливо-дружній тон “портретування” у словесному та в графічному вимірах.

Таким чином, можемо говорити про поєднання в епітафіях Романа Купчинського, за його власним визначенням, жанрових ознак власне епітафії та шаржу.

Окрім епітафії та шаржу побуває іще версія означувати характеризовані епіграмні форми як ксенії. Бачимо це, зокрема, в монографії Л.Сніцарчук при огляді української сатиричної преси Галичини [12, 107]. Саму назву “епітафія” дослідниця пояснює редакційною політикою “Масок” у жанрі, де “перед повалою у них висміювалися певні ганджі епітафованих” [12, 108]. “Енциклопедія літературознавства” характеризує ксенії як “лаконічні дотепні поезії, переважно двовірші з похвалою на чиюсь адресу чи дружнім посланням” [6, 533], що мають “тенденцію до медитативної сентенції” (Гете) морально-філософського змісту (Іван Максимович, Іван Франко) [6, 534].

У випадку Романа Купчинського його епітафії не виявляють тяжіння до ксенійного жанру, а є радше доброзичливими портретами сучасників в галицькому суспільному “пленері”.

Типологічний контекст епіграмам Романа Купчинського складають публікації у інших сатиричних часописах – “Жорнах”, “Зизи”, які “охоче вдаючись до гіперболи, ... опублікували низку епіграм на українських політичних і партійних діячів” [12, 107]. “Маски” також публікували епіграми на галицьких політиків “з метою привести їх до тьми” [12, 105]. Сам Роман Купчинський у віршованій формі відзначав актуальність стратегічного завдання часопису:

І не в одного стратиш ласку,
...якщо йому відхилиш маску
І глянеш прямо на лице [4/1, 2].

У текстах політичних епіграм ці епітафії політикам набагато гостріше емоційно-оцінювальною тональністю й саркастично-іронічними “барвами”. Дмитра Донцова, скажімо, змальовано як “політика фахового”, якому б ще “вишкіл військовий, то втяв би штуку а la Муссоліні” [4/2, 6], Осипа Боднарівича, що був відомим українським журналістом і громадським діячем, – “колишніх студентів проводирем і фактором” [12, 104], В’ячеслава Будзиновського – “лютим вождем УПіПу” [12, 104-105]. Мілена Рудницька, з погляду “Зиза”, – це “одинок послиця, славна з науки і темпераменту”, а сельробівець Вальницький – “галицький сфінкс, таємна особа”, Дмитро Паліїв – “загравіста”, який, давши людям посади, собі придбав славу” (бачення “Зиза”) [12, 107], “диктатор з мудрою принципіальною політикою” (бачення “Жорен”). У деяких часописах, як зазначає Л.Сніцарчук, епіграми-персоналії, “обмежувалися образливою інтерпретацією ... прізвищ відомих галицьких богемістів”. Приміром, в огляді сатиричного часопису “Розрада”, що творився на протинагу “Зизові”, Я.Цурковський (редактор місячника “Наука і Письменство” – “Принука й Свистунство”) – Я.Псурковський, Лев Лепкий – “Льоньо Клепкий”, а “славний фейлетоніст “Діла” Галактіон Чіпка” – “причіпка”, “зачіпка” [12, 66].

Поет Б. Нижанківський зауважив, що завдяки карикатурам і шаржам “галицькі політики і громадські діячі, які творили оригінальну галерею індивідуальностей, стали надзвичайно популярними” [9, 7]. А Роман Купчинський-епіграматист у власних коротких гумористично-сатиричних формах “схопив” у найвиразніших рисах ті індивідуальності своєї доби, що їх вважав репрезентантами галицької спільноти, і доніс до “нових днів” їх силуети незатертими, із деякими пуантованими рисами, на які з відстані часу аж ніяк не сподіваєшся. При цьому силуети його візаві трактовані здебільшого дружньо, толерантно, із кристалізуючою увагою до маркантних рис їхніх особистостей. З погляду жанрового аналізу епітафії тяжіють більше до шаржу, ніж до ксенії чи власне епітафії. У них Роман Купчинський виступив в іпостасі літописця свого часу, який зумів спинити його миттєвості своєрідно – у коротких епіграмних формах.

Література

1. Денисюк І. Михайло Рудницький зблизька // Денисюк І.О. Літературознавчі та фольклористичні праці: У 3 т., 4 кн. – Львів, 2005. – Т. 1. – Кн. 2.
2. Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття – Львів: Місіонер, 1999.
3. Купчинський Р. Гумор їде до Черча на вакації // Зиз. – 1927. – Ч.12 // Цит. за Сніцарчук Л.В. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30-х рр.. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника. НДЦ періодики. – Львів, 2001. – С. 72-73.
4. Купчинський Р. Епітафії: [Епіграми на О.Бабія, Л.Лепкого, М.Голубця, Д.Донцова, М.Гайворовського] // Маски. – Львів, 1923.
5. Купчинський Р. Стрілецька пісня // Стрілецька голгофа: Спроба антології / Упорядкув., вступ. ст., прим. Т. Салига. – Львів: Каменяр, 1992.

6. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т.1. /Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. – К.: ВЦ “Академія”, – 2007.
7. Лужицький Гр. Від Котляревського до Лисенка // Лужицький Григор: Український театр. Наукові праці. Статті. Рецензії: Збірник праць. / Упорядник Б.Козак. – Львів [У надзаг: Львівський національний університет імені Івана Франка], 2004. – Т. 2. Статті, рецензії.
8. Несторенко В. Шарж як метод оригінального сприйняття і мислення в сучасному мистецтві та мистецькій освіті // Артанія: Мистецтво. Культурологія. Націологія. Історія. Критика. Публіцистика. – 2007. – Ч. 1 (Книга 8).
9. Нижанківський Б. Едвард Козак // Нові дні. – 1972.
10. Рудницький М. Плани // Назустріч. – 1934.
11. Рудницький М. Ревія наших днів // Зиз. – 1933. – Ч.1. Цит. за: Сніцарчук Л.В. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30-х рр.. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / НАН України ЛНБ ім. В.Стефаника. НДЦ періодики. – Львів, 2001.
12. Сніцарчук Л.В. Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30-х рр.. ХХ ст.: історико-функціональний аспект та інтерпретаційні особливості / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. – Львів, 2001.
13. Ткаченко А.М. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підручник до гуманітаріїв. – К. – Правда Ярославичів, 1997.

The literature epitaphs of Roman Kupchynskyi from the humorous-satirical magazine “Masky” from the point of their conformity to the author's declared genre are considered. On the basis of the emphasized short epigrams of Kupchynskyi dedicated to L.Lepkyi, M.Rudnytskyi, M.Hayvoronskyi, O.Babiy, we found out that by genre the epitaph in his performance is more like a caricature than an epitaph compared to epitaphs of other authors.

Key words: *epitaph, humorous-satirical magazine, caricature.*

УДК: 821.161.2
ББК: 83.3 (4 Укр)

Галина Стасюк

ОЛЕНА ПЧІЛКА І ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ПРОДОВЖЕННЯ ТВОРЧИХ ПОШУКІВ

У статті розглянуто проблему "суміжності" творчих пошуків Олени Пчілки і Лесі Українки крізь призму духовного спадку династії Косачів-Драгоманових. Виявлено та проаналізовано форми і способи художнього вираження акцентних зразків "родового" несвідомого у творчості обох письменниць.

Ключові слова: літературна династія, трансгенераційний зв'язок, "родова пам'ять", несвідоме, спадковість, талант.

1883 року в альманасі "Рада" вперше були надруковані оригінальні поезії Ольги Драгоманової (в одруженні – Косач) під псевдонімом Олена Пчілка. Через рік – 1884 – в журналі "Зоря" побачили світ дві поезії юної Лариси Косач, підписані ще нікому не відомим ім'ям "Лєся Українка". Так, майже одночасно на українському літературному овиді з'явилися дві жіночі постаті – матері і доньки, – яким життя відвело різні долі, але один шлях: обидві належали до славетної династії Косачів-Драгоманових, обидві – письменниці, обидві займалися перекладацькою та літературно-критичною діяльністю, обидві цікавилися фольклором та етнографією і, нарешті, обидві, зробивши неоціненний вклад у розвиток національної культури й національного духу, пішли з життя непошанованими і, за висловом Дмитра Донцова, "незрозумілими". Останній факт не мав би викликати здивування, бо мало хто з українських письменників як "інструментів, в яких плачуть сні" їх недержавного народу, міг похвалитися прижиттєвим лавровим вінком, але у випадку Олени Пчілки і Лесі Українки існує одна "деталь": їх не розуміли "свої". За винятком родин Старицьких, Лисенків, Франків та деяких окремих представників українського культурного та суспільно-політичного руху (Михайло Павлик, Агатангел Кримський, Михайло Грушевський, Володимир Гнатюк), "пчілок", як делікатно і з гумором охрестив жінок "косачівського віття" Іван Франко, широкий загал сприймав з осторогою. Причина такого несприйняття складна і проста водночас; її можна озвучити всього двома словами "драгоманівський характер" [2, 226] (у цьому її простота), однак з'ясування змісту цих слів "відчиняє" двері в глибини пам'яті давнього роду, який у всі часи вирізнявся аристократизмом духу, а тому завжди був самотнім (у цьому її складність).

Роль духовного "віна" роду у становленні особистісно-психологічних, практично-діяльнісних та світоглядних координат його представників одночасно і очевидна, і нез'ясована. Сучасні експериментальні дослідження в галузі психології (Дж. Морено, Ада Абрахам, Анн Шутценбергер) дають можливість говорити про "родове несвідоме" (за аналогією до юнгівського "колективного несвідомого") як про об'єктивно існуючу реальність, яка виявляє себе у формі особливих духовно-психічних "кліше", своєрідних родових "архетипів", що наповнюються змістом для кожного представника родинного

конгломерату окремо – в залежності від успадкованих ним психічних рис та набутих протягом життя індивідуальних особливостей. Цей підхід, який у психології отримав назву "трансгенераційний", і опирається на техніку геносоціограми – поширеного коментаря до генеалогічного дерева, що враховує насамперед міжособистісні відносини членів роду, хоч досі й не використовувався в українському літературознавстві, проте цілком може бути використаний для з'ясування причин "синхронності" творчих пошуків Олени Пчілки і Лесі Українки. Актуальність цього завдання зумовлена потребою вивчення культурного життя в Україні як синтетичного, генетично неперервного у своїй тягlostі процесу, що є неможливим без врахування такого складного явища, як літературна династія з її спадковістю здібностей, особливою "династичною" психологією (Іван Денисюк) та специфікою художнього творення.

Отже, обидві письменниці розпочали свою літературну діяльність майже одночасно, що співвідноситься з переїздом родини з Луцька до с. Колодяжне (Волинська область). Серед глибокої, тонкої краси волинських лісів і озер опинилися вже доросла жінка, мати трьох дітей, і її донька, тендітна і "хоровита" дівчинка – різні за віком, але подібні за сприйняттям і розумінням усього прекрасного. Природа волинського краю була одним із важливих зовнішніх чинників, які виконували особливу функцію "подразників" для "вмикання" творчого мислення і дії художнього чуття в представників родини Косачів, а в цій родині писали по-трохи всі, бо таким був їхній спадок: здібність до художньої творчості передавалася з покоління в покоління, починаючи від Лєсинаго діда Петра Драгоманова. Олена Пчілка згадувала, не вказуючи року і назви, про одне батькове оповідання, вміщене у столичному альманахові "Гирлянда", зауважуючи при цьому: "У кождім разі, сей друкований твір свідчить, що була в нашого батька якась письменницька поваба й здатність і що коли нащадки його, починаючи з сина Михайла, виступали на полі письменства, то мали до того призвід у традиції своєї сім'ї; менша чи більша здатність і хист – се річ інша, залежна від багатьох причин, але має вагу існування родової зав'язки, природженої кебети письменницької у нащадків" [7, 531]. Як бачимо, талановитість – це засаднича характеристика роду Косачів-Драгоманових, який дав Україні неймовірну для однієї сім'ї кількість визначних особистостей і був цілком свідомий свого призначення в українському духовному вимірі. Таким чином, нахил до літературної праці в матері і доньки був вроджений, різною була тільки "якість" і насиченість їх талантів. Олена Пчілка ясно це бачила і, як згадувала Ізидора Косач-Борисова, навіть провіщала своїй найстаршій дочці світову славу, хоч сама Лєся Українка високо цінувала талант матері, зверталася до неї за порадами й оцінкою нових творів і не приймала ніякого порівняння їх обох як письменниць (в одному з листів до Івана Франка вона дякувала "дорогому вчителю" за прихильний відгук, але зауважувала: "одно ... трохи неприємно вразило мене – се, власне, паралелі між моїми і маминими віршами" [8, 74]. Але все це буде пізніше – і перевага одного таланту над іншим (критеріїв порівняння таких величин не було тоді, і немає зараз), і пророцтво (правдиве, однак ще не здійснене), і холодне повітря найвищих літературних вершин, а починали свій хід мати й донька разом – і знаковими в творчому та життєвому значенні були їх дебютні твори.

Першою надрукованою поезією Олени Пчілки стали “Волинські спогади” – своєрідна художня вказівка на першопочаток її творчості:

Волинь незабутня, країно славутня!

У пишній красі ти красуєш!

Здавен твою бачу українську вдачу,

здавен мою душу чаруєш [7, 33].

Цей твір виявляє і глибоку національну свідомість письменниці, якою вона завжди вирізнялася в родині і яку передала своїм дітям. Якщо “Волинські спогади” Олени Пчілки – це висвітлення “початку”, то перші друковані поезії Лесі Українки – то дивна вказівка на скерованість і “кінець”: “Конвалія” – квітка прихованого кохання (яке було в житті поетеси) і “Сафо” – тема з чужого культурного досвіду, до якого протягом всього свого творчого тривання зверталася письменниця. Причини цієї “екзотичності” шукали і в класичній освіті, і в тривалому перебуванні за кордоном (Андрій Ніковський), і в психологічних особливостях (Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара). А можливо, спрямованість поетеси на сюжетні схеми “інших” культур пояснюється простіше? Чи не можна припустити, що тут частково свою роль зіграла “родова пам’ять”? Адже прадід Лесі Українки, як свідчила у спогадах про Михайла Драгоманова сама Олена Пчілка, за своїм національним корінням був греком – “підписував своє ймення й прізвище не “Степан Драгоман”, а “Стефанос Драгоман”, і до того – буквами грецькими, лишивши, таким чином, слід своєї родової культури грецької (дарма що інші урядовці підписалися поруч із ним, на тім самім документі, нашим звичайним актовим письмом руським)” [7, 502]. Звичайно, це тільки припущення, але за ним стоїть факт: Леся Українка почала свою творчу дорогу з поезії “Сафо” (першим поетичним твором письменниці вважається вірш “Надія”, написаний у 1880 році, та надрукований у 1887 р.), а закінчила продиктованим матері (!) на смертному ложі сюжетом з грецького життя (великий вчений Теоокріт з Олександрії вірить у перемогу науки і людяності над темнотою і фанатизмом, але його доба – це доба нищення християнством “поганських” цінностей; вченого заарештовують, а його діти закопують найцінніше з батьківського спадку в пустелі і звертаються з молитвою до сонця: “Геліосе, рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!” [5, 400-401]). Цей незреалізований задум глибоко символічний. Його можна тлумачити і як автопророцтво (“непрочитання” творчості письменниці її сучасниками і можливість їх нової інтерпретації тепер), і як проявлення “синдрому предків” – несвідомого повернення на межі між життям і смертю до духовних початків свого роду, а значить, – і до початків себе самої. Між “Сафо” й останнім творчим задумом Лесі Українки були ще “Іфігенія в Тавриді”, “Орфееве чудо”, “Кассандра”, “Оргія” – твори, які теж можна вважати даниною “родовій пам’яті”.

У творчості Олени Пчілки не знайдемо “грецьких” мотивів, за винятком поезії “Перед морем”, де авторка побіжно згадує “аргонавтів Еллади ясно”, яких “манило Евксінське море”. Зрештою, “родові архетипи” проявляються по-різному, але якщо “грецькі” теми присутні в творчості Лесі Українки, то їх могла передати доньці тільки мати, бо такий “спадок” зумовлений генетично.

Натомість існує багато “тем”, спільних для Лесі Українки й Олени Пчілки. Чи не першим звернув увагу на цей факт Дмитро Донцов: “Порівняймо ідейний світ Олени Пчілки з світом її доньки і побачимо вражаючу подібність думок, настроїв, тем, навіть окремих виразів... Спільна була загальна тонація, настрої їх душ – матері і доньки. Віддзеркалюється ця спільність і в деталях” [4, 171]. Тут уже цілком очевидно маємо справу з моделями і зразками “родового несвідомого”, хоч це тільки “форма”, яка наповнювалася “змістом” індивідуально, тобто, незважаючи на повторюваність деяких тем у творчості доньки і творчості матері, інтерпретація їх в обох письменниць різна. Скажімо, тема пророка – “невпізаного” проводиря – художньо відтворюється Оленою Пчілкою крізь призму громадянського обов’язку: його зраджують, але він знову повертається до свого народу:

... І він одрікся жалю свого,

До Бога знов здійняв гарячу мову,

Щоб спас нещасний, рідний люд його! [7, 47].

Тобто для Олени Пчілки роль пророка в пробудженні свідомості народу, у спонуканні його до дії – первинна, нуклеарна; без керівника-пастуха народ – як біблійна отара, яка відразу розбіжиться. Підтримуючи думки матері про національну еліту і навіть свого часу посперечавшись через це з Іваном Франком (полеміка 1896-1897 рр. на сторінках “Життя і слова”), Леся Українка у цьому питанні дотримувалася дещо іншої позиції, яка зобразилася в її творчості поезіями “У пустині”, “Єреміє, зловісний пророче ...”, “Пророк”, “Народ пророкові”, драматичними поемами “Одержима”, “Кассандра”. У цих творах письменниця відводить “віщому” вторинну роль: зневажений, він іде, залишаючи людям свою правду, щоб вони, можливо, колись її зрозуміли і рушили вперед самостійно – саме у цьому бачила призначення пророка на землі Леся Українка. Зважаючи на власний тяжкий досвід “одиного” буття, тобто використовуючи екзистенційний спектр проблеми, в поезії “У пустині” устами ліричного героя вона говорить:

Сказав Господь: “Мені належить помста!

Той, хто не вірить у дива Господні,

Не вартий бачить їх. Поки не згине

Останній з вас, отруєний зневір’ям,

Не ввійде мій народ в обітовану землю!”

Так говорив Господь через свого пророка... [9, 137].

Подібний мотив простежується в творчості Івана Франка, зокрема в його поемі “Похорон”: високої мети досягає тільки той, хто здатний на жертву. Загалом, було б цікаво простежити “циркулювання” тем в літературному “морі”, а щодо сюжетної чи ліричної лінії “пророк – народ”, то одночасна поява її у творчості різних письменників може пояснюватися не тільки “духом часу”, а й закономірним виходом на поверхню зразків “родової пам’яті”: Косачі-Драгоманови, Франки, Старицькі, Лисенки були представниками еліти (одні в кількох, інші – в першому поколінні), а це накладало на їх плечі певні громадські обов’язки і давало гіркий досвід боротьби на два фронти: проти “чужих” і проти “своїх”, що в глибинах духовного життя роду могло вилитися у складний “родовий архетип” месіанства.

Ще одна тема, яка перейшла від матері до доньки, – це тема честі. Але якщо в Олені Пчілки це тільки художній мотив, то в Лесі Українки вона виступає ще й як обґрунтована філософська парадигма. Про честь говорила Олена Пчілка в родовому контексті, звертаючись до війни 1876 року, під час якої загинув Антон Косач:

На полі честі він лежав,
Де протекли річки криваві;
Уповні літ він помирав,
Та в повній, бездоганній славі [7, 44].

“Честь понад усе” – ці слова сміливо можна назвати девізом жінок “дворянського гнізда” Косачів, які, як влучно зауважує Іван Денисюк, ніколи не знали, де закінчується особисте і починається громадське. Вони були сильні особливою “цивільною відвагою”, що опиралася на поняття честі, корені якого, можливо, слід шукати в “родовій пам’яті”. Справді, звідки прийшло до Лесі Українки те дивне для другої половини XIX ст. уявлення про честь як домінанту духовного і діяльнісного буття, уявлення, яке дуже нагадує вихідні засади класицизму? Можливо, відповідь ховається знову-таки в родинних архівах: була в родині Драгоманових цікава постать – прабабка Лесі Українки Федора Петрівна, яку Михайло Драгоманов прозвав “XVIII вік”. Вона не була кровною родичкою Драгоманових (друга дружина Івана Цяцьки – дідуся Олені Пчілки з матиного боку), але свою роль у вихованні молодого покоління цього роду (Михайло і Ольга) відіграла. Діти захоплювалися незвичайною постаттю бабусі та її бібліотекою, що складалася з французьких романів XVIII ст. Вони охоче розігрували ролі не тільки на теми грецьких міфів, а й із життя лицарства, нерозлучного з поняттям честі. Все це передалося Лесі Українці (над розкриттям механізму успадкування колективних зразків несвідомого досі працюють психонейроімунологи); в “родовій пам’яті” вона черпала натхнення, коли писала:

Я дивилась на малюнках
Не на гордих переможців,
Що, сперечника зваливши,
Промовляли люто: “Здайся!”
Погляд мій спускався нижче,
На того, хто розпростертий,
До землі прибитий списом,
Говорив: “Убий, не здамся!” [9, 123].

Цій темі присвячено багато поетичних і драматичних творів Лесі Українки (“Мрії”, “Якби вся кров моя уплинула отак ...”, “Трагедія”, “Ой я постріляна, порубана словами ...”, “Ой високо сонце ...”, “Руфін і Прісцілла”, “Оргія”), що свідчить про її виняткову важливість для творчого мислення письменниці. Цікава деталь: в обох поетес з крові убитого “лицаря” (того, хто помер гідно) виростають квіти – як пам’ять і як нагадування.

Характерний поетичний “пуант” Лесі Українки і її дивовижне “друге бачення” теж беруть початок з творчості Олені Пчілки: порівняймо закінчення поезій Пчілки-старшої “Посмертна шана” та “Пісні минулого” з кінцевими двовіршами поезій Пчілки-молодшої “Ой я постріляна, порубана словами ...” та “На столітній ювілей української літератури”. Це речі, яким неможливо навчитися – вони або є (тобто вроджені), або їх

немає. А Леся Українка, як і Олена Пчілка, могла похвалитися досконалою “технікою” використання епілогічних, часто несподіваних, сентенцій-афоризмів (“Що сльози там, де навіть крові мало!”, “Скільки б терну на тії вінки не стяли, ще зостанеться ціла діброва!”, “Обранець той, хто Бога не боїться, бо йдуть до спілки тільки рівний з рівним” – Леся Українка; “За вінок життя терновий всі співцеві поклали на могилу ті вінки рожеві!”, “Та речі в пустині німії гомонять, та люди живії мовчать!” – Олена Пчілка).

В одному з листів Іван Франко зауважив Олені Пчілці, що її поема “Юдіта” значно відрізняється від біблійного оригіналу: “Не пригадую собі вже повісті в “письмі святім” о ній, але мені здається, що там вона якось інакше виглядає...” [11, 9]. Таке саме зауваження він пізніше робив і Лесі Українці, характеризуючи її поему “Самсон”. Але з цього переосмислення “вічних сюжетів” і оригінальних зразків, здатність до якого перейшла від матері до доньки, згодом постали справжні шедеври пера Лесі Українки – “Забута тінь”, “Одержима”, “На полі крові”, “Камінний господар” – факт, який знову проектується на поняття родової традиції.

У цьому випадку дуже складно виявити, на якому саме рівні – свідомому чи неусвідомлюваному – відбувалася така художня еманация тем і образів, бо мова йде про безпосередній родовий зв’язок, коли певне знання передається прямо: через індивідуальний контакт. Тобто Леся Українка могла просто “взяти” деякі материні мотиви, прочитавши її твори, а потім, після складного процесу “забування” і “пригадування”, або, за концепцією Івана Франка, після проходження даного крізь сфери “верхньої” та “нижньої” свідомості, відтворити їх, як власні, цілком оригінальні образи: цей процес можна порівняти з видобуванням золота із золотоносної руди. Однак якщо таку можливість необхідно враховувати, вивчаючи “суміжність” ліричних ліній в обох поетес, то мусимо абсолютно від неї відмовитися, коли звертаємося до психологічних характеристик їх літературних талантів та внутрішніх основ творчої діяльності, оскільки здатність “другого бачення”, про яку ми зараз ведемо мову, не набувається через “навчання” – це риса, зумовлена генетично, як колір очей чи тип темпераменту.

Вміння бачити один об’єкт в іншому, тобто перетинати силою художнього мислення межу між річчю-для-нас і річчю-в-собі, яке є невід’ємною ознакою літературної обдарованості, у творчості Олені Пчілки і Лесі Українки трансформувалося в ефект “забутої тіні” – особливий спосіб інтерпретації загальновідомого історичного чи культурного факту, коли на світло повертається його непомислена, невід’ємна, “забута” сторона або, іншими словами, коли поет, користуючись підвладними йому силами художнього тяжіння, дозволяє читачеві побачити темний бік Місяця. Саме це зробила Леся Українка, піднявши з “дна історії” забутий образ дружини Данте, по сльозах якої, “мов по росі перлисті, пройшла в країну слави – Беатріче!” [9, 142]. Поетеса зуміла крізь пласт віків проникнути в душу Юди (“На полі крові”), побачила в слідах Ісуса сліди Міріам (“Одержима”) і видала індульгенцію Дон Жуану через покуту любові (“Камінний господар”). Вся творчість Лесі Українки є яскравим свідченням глибини її “другого бачення”, яке дозволяло відкривати нові затемнені грані подій і почуттів. Це вміння передалося їй від матері, у поезії якої знаходимо явні сліди ефекту “забутої тіні”. Маємо на увазі вже згадану поему “Юдіта”, а також

такі твори, як “Переможець”, “П-ві Ор. Левицькому”, “Посмертна шана”, “Золото”. Скажімо, в поезії “Переможець” Олена Пчілка звертається до образу провідника крізь призму двох часових зрізів: минулого і теперішнього. Художнє порівняння хроносів і схем дій підводить реципієнта до позитивної оцінки теперішнього, але останній двовірш вщент “розбиває” цю ілюзію: голова переможця оповита терном, бо роль його невдячна, а хрест не завжди видимий. Крім прикладу “другого бачення”, поезія “Переможець” дає вихід на майже неймовірне явище накладання асоціативних сіток у двох поетес. Порівняймо:

Як судиться ж єму здобути перемогу,
не з гуком сурем прийде він к меті,
і не квітки єму вкриватимуть дорогу,
чоло – не лаври гордії, густі.
Ні!.. переможець зійдеться з братами
на стежках тихих в рідному краю, –
підійме ж високо, з щасливими сльозами,
повиту терном голову свою!

Олена Пчілка

Завжди терновий вінець
буде краший, ніж царська корона.
Завжди величніша путь
на Голгофу, ніж хід тріумфальний.
Так одвіку було
й так воно буде довіку,
поки житимуть люди
і поки ростимуть терни.

Леся Українка

Такий асоціативний збіг (“терновий вінець” – “тріумфальний хід” або хід під “гук сурем” вкритою квітками дорогою – “Голгофа” видима і “Голгофа” невидима – “вічний хрест”) викликає подив тому, що шлях асоціації завжди є індикатором індивідуального стилю письменника і визначає його художню самобутність, тобто є неповторним. Отже, якщо в творчих візіях Олени Пчілки і Лесі Українки трапляються асоціативні паралелі, та це явище можна пояснити як результат взаємодії культурного досвіду славетної династії, яка, образно, несла на собі і вінець, і хрест, з індивідуальним досвідом її представників на рівні, що перебуває поза межами свідомості, оскільки яскрава особистість уникає прямих запозичень і повторів. Зразків таких дивовижних збігів у сфері асоціацій Олени Пчілки і Лесі Українки можна знайти чимало: від пейзажних замальовок в поезії доньки “До леді L.W.” та фрагменті “Цвіту зміна” в поемі матері “Козачка Олена” до семантично ідентичних назв збірок “Думки-мережанки” (Олена Пчілка), “Думи і мрії” (Леся Українка). Таким чином, і здатність “другого бачення”, і накладання асоціативних шляхів прямо вказують на пам’ять роду як на те джерело, звідки взяли свій початок творчі ріки Олени Пчілки і Лесі Українки, що мали кожна власне русло, але споріднену якість вод (талентів). Тут слід зауважити, що статистичне вивчення спадковості таланту (Френсіс Гальтон) виявило важливу закономірність: у поетів, музикантів і художників творчі здібності передаються переважно на першому ступені родинного зв’язку (мати – донька, батько – син), хоч можливі винятки, варіантність яких зростає відповідно до кількісного складу родини та обсягу (вживаємо це означення цілком умовно) її духовного набутку: “Поет, крім геніальності, повинен вирізнятися ... стійкістю і серйозним ставленням до життя; крім того, найвищою насолодою для нього має бути виявлення своїх почуттів. Це рідкісний характер ..., тому він не може стало передаватися у спадок” [1, 169]. Підтвердженням цієї думки може слугувати те, що з шести дітей Олени Пчілки тільки Леся та частково Михайло успадкували її поетичний

талант, а Ольга, Оксана, Микола та Ізидора, хоч і виявляли певні літературні здібності, знайшли своє покликання в інших сферах діяльності (однак кожний із них до кінця життя гідно ніс духовне “віно” роду Косачів-Драгоманових, виконуючи різні громадські й культурні обов’язки). Тому, враховуючи відкрити Гальтоном закономірність “відтворення” поетичного обдарування, з упевненістю можна сказати, що династія Косачів-Драгоманових могла народити і виховати тільки одного великого поета, і ним була Леся Українка, геніальність якої зумовлена не тільки індивідуальним розвитком, особливим поєднанням духовних та психологічних характеристик, надзвичайно сприятливим умовам виховання, а й значною мірою генетичним спадком свого роду – як з боку матері-письменниці, так і з боку батька, який теж був високообдарованою людиною.

У зв’язку з цим слід згадати про *тяглість* співецької традиції в родині Косачів-Драгоманових, яка, нуртуючи в глибинах пам’яті та скеровуючи діяльність представників цієї династії, знайшла своє вербальне втілення у творчості Олени Пчілки й Лесі Українки:

Співець-кобзар! Ти людям вповідаєш
глагол гучний, і слухають тебе,
втішаються піснями, що складася,
і розважають тим себе!

Час перейде – і пісню тую гучну
співатиме співець який,
хвалу в людей здобуде чулу, бучну,
та вже не ти, – другий!..

Олена Пчілка

Так... в кожній країні є спогади раю!
Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю!

Були й за гетьманів співці;
З них деякі вічні співи зложили,
А як їх наймення? і де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці?

Ті вічні пісні, ті єдині сладкі
Взяли собі друзі поети-нащадки
І батьківським шляхом пішли...

Леся Українка

В обох поезіях (“Та вже не ти!” і “На столітній ювілей української літератури”) спрямування співецького дару має не циклічний, а лінійний характер: життя слова не замикається на ліричному героєві, а еманує в часову перспективу, знаменуючи зв’язок поколінь. Тобто й Олена Пчілка, і Леся Українка, усвідомлюючи своє письменницьке покликання, яке часто підпорядковували громадському обов’язку (мати – з переконання, дочка – “з повинності”), мали чітке уявлення про генераційну неперервність духовного спадку і в “нижній” свідомості знали про *свою* не-смертність: “Зоре моя! в тебе світло повік буде ясне. Інші будуть співці по мені, інші будуть лунати пісні, ... там на їх обізветься луною пісня та, що не згине зо мною” [9, 139-140] а також про витривання *свого* народу: “Проречисті тії читаю скрижалі народних пісень. І надії, і жалі свої тут народ положив у піснях, лунає та мова у дрібних листах. І мертві ті ватаги із могили говорять, торкаючи душу і сили” [7, 36].

Таких “спільних” моментів у творчості й житті Олени Пчілки та Лесі Українки безліч: обидві мали, за висловом Дмитра Донцова, “боєву” вдачу; обидві “кохалися в конфліктах, в супротивностях духового характеру” [4, 171]; в обох жила “відраза до пасивної моралі непротилежності злу” [4, 171]. Тому мала рацію Олена Пчілка, коли говорила: “В дітей мені хотілося перелити всю душу й думки – і з певністю можу сказати, що мені се удалося” [3, 22]. Мати передала доньці

багато з того, що сама одержала у спадок, бо такий закон роду: тяглість традиції, безперервність духовного життя.

Таким чином, “суміжність” творчих пошуків Лесі Українки й Олени Пчілки можна пояснити проявленням у їх свідомості “родових архетипів”, які визначають психологічні, практичні та світоглядні координати кожного із представників роду, незважаючи на сферу їх діяльності та особисту позицію.

Література

1. Гальтон Ф. Наследственность таланта: законы и последствия. Пер. с англ. – Москва, 1996. – 272 с.
2. Денисюк І. Драгоманови-Косачі в інтелектуальному житті України (питання династичного вивчення діячів культури) // Міжнародна наукова конференція “Національна еліта та інтелектуальний потенціал України”: Тези доповідей (18-20 квітня 1996 р.). – Львів, 1996. – С. 225-226.
3. Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. – Львів, 1999. – 270 с.
4. Донцов Д. Мати Лесі Українки (Олена Пчілка) // Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С. 154-175.
5. Зеров М. Леся Українка // Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.2. – С.359-401.
6. Пчілка О. Викинуті українці: до жидівсько-української справи / Ред.-упоряд., передм., прим. В. Архипов. – К., 2006. – 352 с.
7. Пчілка О. Твори / Упоряд., авт. передм. і прим. Н. Вишнеvsька. – К., 1988. – 583 с.
8. Українка Л. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1978. – Т. 11. – 478 с.
9. Українка Л. Твори: У 2 т. – К., 1986. – Т. 1. – 608 с.
10. Франко І. Леся Українка // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1981. – Т. 31. – С. 254-275.
11. Франко І. Листи // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 49. – 810 с.
12. Шутценбергер А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. Пер. с франц. – Москва, 2005. – 256с.

In the article the problem of the parallel in the artistic search of Olena Pchilka and Lesia Ukrainka in the light of Kosach's-Dragomanov's spiritual inheritance has been considered. The forms and ways of artistic expression of the models of the "ancestry" unconscious in the creative work of both writers are analysed.

Key words: literary dynasty, transgenerational connection, "ancestry memory", unconscious, heredity, talent.

УДК: 82-2: 821.161.2

ББК: 83.3(4 Укр)

Оксана Семак

ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНИЙ ДІАПАЗОН ДРАМАТУРГІЇ ДІАСПОРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено націо-екзистенційний підхід до проблемно-тематичного поділу драматургії діаспори першої половини ХХ ст. Виокремлюються основні детермінанти, що визначають проблемно-тематичні групи.

Ключові слова: драматургія, націо-екзистенційний метод, проблема, тема.

Однією з проблем материкової літератури першої половини ХХ століття стала “проблема денационалізації, втілена у протистоянні свого (українського) та чужого (імперського). Це протистояння мало і зовнішній (суспільно-політичний) і внутрішній (психічний) вияви” [5, 78]. Натомість українці, які були змушені емігрувати, отримали можливість виявляти свою національну ідентичність. Втрата батьківщини, добровільна чи примусова, стала “межовою” ситуацією, а “у межовій ситуації неможливе роздвоєння між національним, що виходить із глибинних джерел, і чужим” [5, 78]. Одним із визначальних аспектів аналізу творчого доробку представників діаспори першої половини ХХ ст. є визначення проблемно-тематичного змісту творів, що, зі свого боку, створює умови для розуміння смислової природи творчості її авторів.

Спершу чітко диференціюємо самі поняття “тема” та “проблема”, що у своєму смислового сполученні змістовно доповнюють одне одного, хоч і становлять певну герменевтичну відмінність. Йдучи шляхом логічного співвідношення понять, розуміємо, що за своїм змістом поняття “тема” є ширшим від поняття “проблема”, оскільки тема – “це коло життєвих явищ, відображених у творі у зв’язку з певною проблемою, що служить предметом авторського осмислення та оцінки” [1, 127]; єдність значень окремих елементів твору (Борис Томашевський); задум, думка, що єднає окремі частини твору, аж до окремих слів (Дмитро Чижевський). Проблема ж виступає, вочевидь, певною первинною основою, задумом автора, своєрідним “змістовним контуром”, що визначає “траєкторію” його художньо-мисленнєвої діяльності. У такому розумінні проблема є стрижневою структурною ланкою, що задає “смісловий напрям” процесу творення та забезпечує йому змістовну динамічність. “Тема, проблема є різними гранями цілісного бачення людиною дійсності, пошуку прихованої сутності, сенсу буття” [2, 678].

Розмежування теми і проблеми можливе також через виокремлення різних рівнів існування теми. При цьому необхідно акцентувати увагу на *зовнішній темі* твору (“це те, що відображене в цілому, загальна вказівка на обраний митцем для художнього втілення той чи інший життєвий об’єкт” /1, 128/) та *внутрішній темі* (“це ті її сторони, якими повернуті об’єкти, які висунуті в них на передній план” [1, 128]. У підручнику “Теорія літератури” за редакцією О.Галича внутрішня тема ототожнюється з проблематикою твору: “внутрішня тема – це художня тема; вона завжди виступає як актуальна, значуща саме в силу своєї

проблемності, постановки якихось злободенних або “вічних” життєвих питань, які, на думку автора, потребують осмислення та оцінки” [1, 129].

На нашу думку, зовнішня тема твору формує своєрідну “площину об’єктивності”, “площину розкриття значення” внутрішньої теми, у якій відображається авторська індивідуальна суб’єктивність постановки та осмислення певної проблематики; вона забезпечує можливість “трансляції” твору зі свідомості письменника у свідомість читача, зберігаючи ідентичність сприймання та розуміння потенційної ідеї.

Тому доцільно говорити про дві групи детермінант тематично-проблемної структури творів: зовнішню та внутрішню. Суть першої становить об’єктивна реальність, другої – свідомість творця. У творчому процесі присутнє авторське особистісне відображення об’єктивної дійсності (в цілому або її окремих елементів) через посередництво свідомості письменника. Вочевидь, об’єктивна реальність за своєю проблемністю об’єднує всіх представників діаспори – виїзд за кордон, складне політичне, соціально-економічне й культурне становище України та інші особливості. Свідомість же письменника в кожній зі своїх структурних компонентів (понятійне знання, самосвідомість, відношення, цілепокладання) є неповторною, в чому й полягає індивідуальний стиль творчої репрезентації дійсності.

Під час аналізу зовнішньої і внутрішньої тем творів письменників діаспори, було відзначено спорідненість зовнішньої і внутрішньої тем, що проявляється у двох аспектах. Перший (психологічний) полягає в тому, що всім представникам діаспори вибраного періоду властива проекція власних особистісних переживань, проблем психологічного характеру, породжених незадоволеністю потреби в любові та належності (А.Маслоу), у площину літературної творчості, що й визначає їх тематично-проблемний зміст. Другий (літературознавчий) – зовнішня тема є “розгортанням” внутрішньої теми з чітким дотриманням задуму автора, основної стрижневої ідеї, що має формуючий, показовий характер.

Зупинимось на детальнішому аналізі зазначених вище моментів. За умов вимушеної еміграції виникла проблема психологічного характеру – порушення цілісності особистості літератора внаслідок незадоволення потреби у любові та приналежності. Розглянемо *перший аспект* – потреба в любові. Безумовно, потреба любові не обмежується лише існуванням у житті письменника тісних, позитивних емоційно-важливих міжособистісних стосунків, як подружні стосунки. Ця потреба на різних рівнях існування людини (інтраіндивідний рівень, інтеріндивідний рівень, метаіндивідний рівень) виявляє себе у конкретних смислових формах. Так, на інтраіндивідному рівні задоволення потреби в любові передбачає прояв любові у ставленні людини до самої себе. Мова йде не про егоїстичність, нарцисизм, а про формування почуття власної гідності, позитивної установки стосовно власної особистості. На інтеріндивідному рівні потреба в любові реалізуватиметься шляхом вияву любові у стосунку до Іншого, прояв альтруїстичного діяння.

“На думку Е.Фромма, любов – єдина продуктивна, правильна і розумна основа людських взаємин. У ній людина знаходить своє справжнє “Я”, реалізує свою істинну природу” [4, ст.23]. “Прояв любові як вершини духовності передбачає збереження психологічної автономії особистості іншого, прийняття її такою, якою вона є, з усіма позитивами

та негативами” [5]. Водночас – бажання її вдосконалення в спосіб самопізнання та саморозвитку.

В ідеалі, любов – це любов до усіх людей, яка передбачає приязне визнання усіх Інших, реалізацію свого власного буття через турботливе і радісне служіння людям; це здатність зректися свого “Я” заради іншого “Я” і в цьому зреченні відродитися заново (Г.Гегель). Життя іншого в такому випадку виступатиме найвищою цінністю, відносно якої (з позиції якої) вирішуються усі моральні дилеми (Л.Кольберг).

На метасуб’єктному рівні людина виходить за межі свого власного життя, займається проблемами вдосконалення, оновлення, розвитку світу в цілому. Це прояв любові стосовно суспільства, природи, всього існуючого на Землі, це “благоговіння” перед життям (А.Швейцер). У такому розумінні ціннісного значення може набути не тільки світ живих істот, але й неживих. Як вважає О.Зеліченко, “здійснення добра для іншої людини починається з наділення її душею. В цьому – перший дар люблячому. Але так само можна наділити душею (оживити) будь-який не одухотворений об’єкт. Щоб полюбити світ, треба його одухотворити” [6, ст.257]. У свою чергу, таке одухотворення, така відкритість Світу сприятиме розумінню людиною власної обмеженості і обумовленості своїх цінностей та спонукатиме до більшого пізнання, глибинного розуміння та знаходження вирішення внутрішнього протиріччя добра і зла, які борються в ній (Л.Толстой).

Другий аспект – це незадоволення потреби у приналежності. Будучи соціальною істотою, людина потребує “бути залученою” до певної соціальної групи. Причому, чим комфортнішою буде для неї ця група, тим визначальнішим буде її вплив на формування самої людини як особистості. Оскільки особистість не є завершеним результатом розвитку людини на якомусь визначеному періоді онтогенезу, то можна говорити про важливість впливу певної соціальної групи чи груп упродовж усього життя людини. Потреба в належності, як і потреба в любові на кожному з рівнів функціонування людини як суб’єкта набуватиме теж власного конкретного значення. Так, на рівні інтрасуб’єкта ця потреба реалізується в способі усвідомлення свого обов’язку й відповідальності за ознакою приналежності до групи *homo sapiens*; на інтерсуб’єктому – приналежність до певної соціальної групи, з якою безпосередньо взаємодіє людина, як сім’я, родина; на метасуб’єктому – приналежність до певної національної спільноти, що в свою чергу забезпечує формування національної самосвідомості та національного характеру. Біографічний аналіз життєдіяльності представників діаспори вибраного періоду доповнює наші спостереження щодо обумовленості тематично-проблемного змісту творів саме незадоволеністю (деформацією) потреби в любові і приналежності та певним чином компенсацію-реалізацію останньої у творчий спосіб. Дотримуючись вище поданих методологічних аспектів реалізації потреби в любові і приналежності, вкажемо на її особливості, типові для письменників:

– на інтраіндивідному рівні, в умовах незадоволення потреби, виникає внутрішньо-особистісний конфлікт між тим, що “хочу зробити” та “можу зробити”, і, відповідно, як наслідок, народжується відчуття особистісного незадоволення від неспроможності змінити власне становище та об’єктивні причини вимушеної еміграції;

– на інтеріндивідуальному рівні виникає проблема “переструктурування та обмеження комунікативного простору”, яка породжує відчуття “емоційного голоду” та “спрагу особистісного самовираження та прийняття іншими”;

– на метаіндивідуальному рівні – загострення відчуття особистісної відповідальності за долю людства, нації в цілому та внутрішнє ініціювання пошуку відповідей на одвічні питання протистояння добра і зла.

Ці два аспекти “задають тональність” як внутрішній, так і зовнішній темі творів письменників діаспори. Проведений нами аналіз дозволяє виокремити *три тематичні групи*:

- *історична* (аналіз та зображення історичних подій);
- *особистісно-психологічна* (аналіз міжособистісних стосунків, особистого життя героїв твору з позиції моралі та духовності).
- *соціальна* (аналіз соціально-економічних, соціально-побутових умов життя);

Кількісно драматичні твори *історичної тематики* становлять найбільшу частину літературного доробку діаспори. Причиною такого розподілу, крім відірваності від материкової України, а через це намагання “передати масу історичних фактів спраглим рідного слова” [7, ст.9], стала потреба драматургів осмислити діалектику історичного процесу та самовизначитись, усвідомивши свою власну відповідальність за долю рідної землі. Звертання до історії було своєрідним пошуком життєвого сенсу, бо саме “в життєвому сенсі народу стиснута і конспективно зберігається минула історія країни з усіма її протиріччями” [7, ст.213].

У свою чергу, твори історичної тематики можна розділити на дві підгрупи: показ давніх подій, зокрема долі реальних історичних осіб з проекцією на події ХХ століття, та зображення дійсності в Україні, починаючи від 1917 року і закінчуючи Другою світовою війною. Тематично вони були суттєвим доповненням до материкової літератури, оскільки стали джерелом правдивої інформації про існуючий більшовицький режим і саме через це не могли бути виданими в Україні. До зображення минулого зверталися М.Струтинський (“Страйк”), В.Сиротенко (“Терновий вінок або жертви царизму”), В.Бабієнко (“Між бурхливими хвилями”), Ванченко-Писанецький (“Запорізький клад”), (“Недолюдки”), (“Тарас Бульба під Дубном”), В.Шопінський (“Самопалка”), о. Степан Мусійчук (“В боротьбі за волю”), Т.Колисниченко (“Де воля, там правда і доля”), Юрій Косач (“Дійство про Юрія Переможця”, “Геральд і Ярославна”, “Байда”, “Облога”), Ю.Липа (“Мотря”), С.Кокот-Ледянський (“Земля під Хмелем”), С.Черкасенко (“Северин Наливайко”), В.Чапленко (“Гетьманська спадщина”) [6].

Тематика творів другої групи відображає переживання українців у роки боротьби за незалежність на початку ХХ століття, розкуркулення більшовиками українських селян, сталінські репресії, події Другої світової війни. До цієї групи відносимо твори І.Багряного “Генерал”, “Розгром”, “Морітурі”, Л.Коваленко “Домаха”, “Ковальчуки”, С.Кокота-Ледянського “Великий злам”, І.Чолгана “Провулок Святого Духа”, П.Савчука “УПА в Карпатах”, В.Чапленка “Третя сила”, М.Ковшуна “Ворог кряче”, О.Лугового “Дала дівчина хустину”, Ю.Косача “Зозулина дача”. Ці твори також об’єднує тема самопожертви в ім’я рідного краю та національної ідеї, посилення національної свідомості.

У творах, написаних після Другої світової війни, тема самопожертви заради батьківщини здобуває нове, додаткове звучання: людина здійснює акт самопожертви в ім’я вищої загальнолюдської істини (І.Багряний “Розгром”, Л.Коваленко “Героїня помирає в першому акті”, І.Костецький “Близнята ще зустрінуться”). Для цих творів типовим є поєднання історичних та психологічних елементів.

Другу тематичну групу становлять твори з *особистісно-психологічною тематикою*, що містять аналіз життя людини з позиції моралі та духовності. На початку ХХ століття фіксуємо появу значної кількості творів про реалії побуту в Україні, які розглядалися під моральним кутом зору. Дотримання чітких моральних норм було наслідком підсвідомого намагання зберегти себе як націю. Адже “ставлячи високо поняття родини і роду, українець створює підстави для морального контролю над одиницею. Тому таким важливим чинником українського home’у, роду, суспільства є громадська опінія...В українців – це систематичний контроль передусім особистої моральності” [8, ст.149].

Вимушена еміграція з України спричинилася до появи в українській літературі теми втраченої Батьківщини. “Ця тема теж розпадається на кілька мотивів, які, до певної міри мають між собою причинно-наслідковий зв’язок: мотив покидання рідної землі, еміграції, берладництва, туги за втраченою батьківщиною, надії на повернення у батьківський край, віри у визволення рідної землі” [9, ст.65]. Не втрачаючи надії повернутися на рідну землю, драматурги Ю.Липа, Л.Мосендз, О.Олесь, Є.Карпенко створили твори (“Вербунок”, “Корабель, що відпливає”, “Вічний корабель”, “Момот Нір”, “Ніч на полонині”), де підняли проблему неможливості “жити у світі нової реальності, але без духовних контактів із батьківщиною” [7, ст.13]. Тема почувань емігранта на чужій землі реалізована Л.Мосендзом у творі “Вічний корабель”(1921) через давню легенду про корабель-привид, який не може пристати до берега, та перекази про змагання Фландрії за свою незалежність у XVI ст. З образом головного героя Ганса пов’язана у драмі центральна, гостро актуальна проблема відповідальності за долю батьківщини. Зневіра у перемозі над ворогом штовхає Ганса з частиною земляків залишити рідну землю у пошуках благословенного краю “пресвитера Йоганна”. Покаранням за це стає загибель дружини та дітей і вічне вигнання без надії пристати до берега.

Тема жінки в драматургії української діаспори, на думку дослідників, була зумовлена декількома факторами. По-перше “українські письменники через жіночі образи, які мають глибоке етнокультурне коріння, прагнули відтворити образ України, тому в багатьох творах образ жінки-матері сприймається як образ рідної землі” [9, ст.32]. З іншого боку, українська жінка як сильна особистість захоплює письменників. “В унікальному контрасті української жінки з українським чоловіком Є.Маланюк визначає не тільки “перевагу в основному жіночому типі елементів М над Ж, а й взаємне переміщення цих елементів. Коли в інших народів героїчні і мужні жінки лише трапляються, то у нас їх поява має якийсь систематичний, у всій неприродності своїй, майже природній характер” [10, ст.62]. Тематичне втілення сильної, рішучої жіночої постаті знаходимо в циклі п’єс Л.Коваленко “В часі: Жінка “Ксантіпа”, “Героїня помирає в першому акті”, “Неоплатонівський діалог”, “Домаха”, Ю.Липи “Троянда з Єрихону”. Драматурги розглядають проблему збереження

української родини як умови збереження українського національного духу.

Екзистенційне бачення світу, що здавна було притаманне українській національній ментальності, знайшло вихід у творах, написаних після Другої світової війни. Тема пошуку екзистенційного змісту життя, своєї індивідуальності звучить у творах Л.Коваленко “Героїня помирає в першому акті”, “Неоплатонівський діалог”, І.Костецького “Спокуси несвятого Антонія”, “Дійство про Велику людину”, “Близнята ще зустрінуться”.

Тематика творів, що містять аналіз соціально-економічних та соціально-побутових умов життя в Україні й на нових землях, становить третю тематичну групу – **соціальна тематика**. Вона присутня зокрема у творах Є.Карпенка, М.Ірчана, І.Чолгана.

Є.Карпенко надав нового звучання актуальній в українській літературі темі землі, висунувши на перший план проблему деградації особистості, захопленої жадобою накопичення. Твір Є.Карпенка “Земля” (1921) – це художнє освоєння проблеми трагічної сторони “влади землі” над селянином. Своїм розумінням цієї проблеми драматург доповнив існуючі на той час концепції в українській та світовій літературі (О.Кобилянська “Земля”, Е.Золя “Земля”, О.Бальзак “Селяни”, В.Реймонт “Селяни” та ін.). Автор звернув увагу на тривожний симптом: любов до землі, яка здавна облагороджувала душу селянина, тепер, навпаки, знищує людину фізично й духовно.

Тему впливу соціального оточення на стосунки батьків та дітей розвиває Є.Карпенко в драмі “В Долині Сліз” (1921). Дискусійна проблематика ґрунтується на кардинальних питаннях: батьки – діти, бідність як причина морального занепаду. Заради майнового матеріалізму діти здатні на все: вбивство, продаж дівочої честі. Невідповідність між дійсністю і батьківськими словами призводить до нехтування одвічними духовними цінностями, до їх моральної деформації.

Тема ворожості суспільства, де головна рушійна сила – грошовий інтерес, зокрема тема важкої робітничої долі піднято у творах М.Ірчана. Його п’єси “Радій”, “Родини щіткарів” – це твори з гострими проблемами суспільно-економічних відносин початку ХХ століття, що вже раніше звучали у творах І.Франка, С.Черкасенка, Б.Грінченка. Найголовнішою проблемою автор вважає “дешевизну людського життя” в наскрізь матеріалізованому суспільстві. Проблематику рабського становища робітників поглиблює антивоєнне звучання в п’єсі “Родина щіткарів”. Подолання цієї проблеми автор бачить через створення робітничих товариств, здатних протистояти капіталістам. Слід відзначити прихильність М.Ірчана до зовні привабливої комуністичної ідеології, яка не могла стати засобом подолання соціальної нерівності.

Дослідження психології українського скитальця провадить у своїх творах І.Чолган, виявляючи його негативні та позитивні риси (“Блакитна авантюра”, “Сон української ночі”, “Замотеличене теля”, “Хожденіє Мамає”). “В “Замотеличеному теляті” я показав проблеми новоствореного племені ді-пі” [11, ст.210]. Згадані п’єси торкалися питання політичної незрілості українців, ознаками якої є відсутність єдності, пустопорожні мрії, незібраність, що проявилися в повоєнних таборах для ді-пі. Легкий народний гумор, притаманний творам І.Чолгана, містить потужний психоенергетичний заряд.

На відміну від І.Багряного, який переосмислює недавні події в Україні, І.Чолган, добре знайомий з життям українців поза межами батьківщини, роздумує над особливостями українського менталітету, національними цінностями. Його цікавить проблема самоідентифікації земляків у нових умовах, поява нових та вияв “престарих рис українського національного типу в його негативних проявах” [11, ст.7]. Автор моделює тип українця, який зміг би не лише вижити на чужій землі, але й жити на ній гідно, не забуваючи й цінуючи те, що він – з України. Неодмінною підвалиною формування такого типу автор вважає збереження давніх духовних цінностей і моральних якостей в родинному житті. У творах “Замотеличене теля” (1945) та “Блакитна авантюра” (1946) трапляється ціла низка дотепів, що пародіюють родинні взаємини в таборах для переміщених осіб (сценки “Жарівка” та “Дума про Щипуна”). Другою необхідною умовою є поєднання патріотизму з осмисленою дієвістю, активною життєвою позицією.

Таким чином, проведений аналіз особливостей тематично-проблемної організації творів діаспори першої половини ХХ ст. дав підстави сформулювати відповідні висновки.

Проблемно-тематичну структуру творів діаспори першої половини ХХ ст. визначають дві групи детермінант. Перша – об’єктивна реальність, яка за своєю проблемністю об’єднує усіх представників діаспори – виїзд за кордон, складне соціально-економічне, політичне становище. Друга – внутрішній світ письменника, який за своєю індивідуальною природою організації визначає неповторний стиль творчої репрезентації дійсності.

Літературна спадщина діаспори репрезентована трьома тематичними площинами: історична (аналіз та зображення історичних подій); особистісно-психологічна (аналіз міжособистісних стосунків, особистого життя героїв твору з позиції моралі та духовності); соціальна (аналіз соціально-економічних, соціально-побутових умов життя); Проблематика української драматургії діаспори охоплює такі основні питання, як особа і тоталітарна система, відчуття людини в межовій ситуації, буття окремої одиниці на тлі всієї нації, пошуку життєвих цінностей.

Проблемно-тематичний зріз виявляє не лише загальні тенденції розвитку української літератури, а й особливості історичного контексту. Твори драматургів діаспори відтворили духовний стан народу, окремої особи в перипетіях індивідуальної та загальної долі. Застосування ж національно-екзистенційного підходу до аналізу проблемно-тематичного зрізу дало змогу виявити духовні цінності українського народу, оскільки людина в ролі письменника – це носій несвідомо діючої душі народу.

Література

1. Іванишин П. Герменевтичні основи новітнього літературознавства: теорія і практика // Слово і Час. – 2005. – №1.
2. Галич О. та ін. Теорія літератури. – К.: Либідь, 2001.
3. Гром’як Р. та ін. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997.
4. Савчин М. Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.
5. Зеличенко А. Психологія духовності. – М.: Издательство

- Трансперсонального Інститута, 1996.
6. Залеська-Онишкевич Л. Драматургія української діаспори // Близнята ще зустрінуться. Антологія драматургії української діаспори. – Київ-Львів, 1997.
  7. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992.
  8. Скорина Л. Література та літературознавство української діаспори. – Черкаси: Брама-Україна, 2005.
  9. Пастушенко О. Художня парадигма жіночих характерів у прозі У.Самчука в контексті української літератури: Автореф. Дис. Канд. Філолог. Наук: 10.01.01/ Київський національний університет. – К., 2001.
  10. Маланюк Є. Жіноча мужність // Нова хата. – 1931.
  11. Чолган І. Дванадцять п'єс без однієї. – Нью-Йорк, 1990.

The article has the investigation of Ukrainian plays written during the first half of the 20th century abroad from the point of view on such aspects of drama as problem and theme. The work has the division of all plays according to nation-existing method.

Key words: *playwriting, nation-existing method, problem, theme.*

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

УДК: 347.23(477)+(4)

ББК: 67.52(4Укр)

Валентина Васильєва

ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена загальним проблемам гармонізації законодавства України у сфері регулювання приватно правових відносин із нормативними актами Євросоюзу. У роботі проаналізовано стан наближення вітчизняного законодавства до правової системи ЄС, зазначені уповільнюючі фактори цього процесу, а також напрямки їх подолання.

Автор окреслює власне бачення основних напрямків діяльності у сфері нормотворчості з метою наближення регулятивних норм правових актів України до міжнародних стандартів.

Ключові слова: *уніфікація, правові стандарти, адаптація, нормотворення.*

Інтеграція України до Європейського Союзу є одним із основних зовнішньополітичних пріоритетів. Стратегічною метою держави проголошено повноправне членство в ЄС. Фундаментальні основи європейської політики України, механізми і тактику реалізації стратегічного курсу визначають такі документи: Конституція України (ст. 18); Постанова Верховної Ради України “Про основні напрямки зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 року, яка підкреслює, що “перспективною метою української зовнішньої політики є членство України у Європейських співтовариствах” [1]; Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом, підписана 16 червня 1994 року; стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року; послання Президента України до Верховної Ради України “Україна: Поступ у 21 століття”; стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 рр.

Ключовим елементом успішної інтеграції України до ЄС є досягнення певного рівня узгодженості законодавства нашої країни з правовими нормами Євросоюзу. Зближення українського законодавства з сучасною Європейською системою права забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави в рамках ЄС і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян, приведенню його до рівня, що склався у державах-членах ЄС, а також створить необхідні передумови для отримання Україною статусу асоційованого члена Євросоюзу, що є головним зовнішньополітичним пріоритетом України в середньостроковому вимірі.

Уніфікація законодавства з правом Європейського Союзу з різним ступенем актуальності є найважливішою проблемою практично для всіх європейських держав. У рамках самого ЄС процес гармонізації законодавства має постійний характер і визначається глибиною концептуальних підходів, закладених у Маастрихтському договорі про Європейський Союз (1992 р.). Його учасники прийняли рішення про створення нової інтеграційної структури, керуючись “ідеями сприяння економічному і соціальному прогресу європейських народів, завершення формування єдиного внутрішнього ринку, зміцнення і більш тісного зближення економік своїх країн, встановлення економічного та валютного союзу, підтверджуючи свою прихильність принципам волі, демократії, поваги до прав людини, основним свободам та правопорядку” [2, 652].

На сьогодні Україна належить до тих держав, які через різні причини ще “не залучені” до числа реальних претендентів на членство в ЄС. Однак ця обставина може, незважаючи на її парадоксальність, зробити проблему гармонізації українського законодавства ще більш актуальною. Це зумовлюється необхідність довести членам європейського співтовариства реальну готовність України прийняти європейські правові стандарти й таким чином значно зміцнити позиції Європейського Союзу на своїй території, однієї з найбільших держав колишнього СРСР.

Проаналізований стан наближення українського законодавства до правової системи ЄС дозволяє виявити ті проблеми, що постали перед Україною, і запропонувати підходи до підвищення ефективності цього процесу. Україна, на жаль, перебуває ще далеко від Європейських стандартів правової регламентації. Багатогранність Європейського правового поля, його комплексний характер наочно свідчать про труднощі на шляху узгодження національного законодавства із загальноєвропейським. Формування правового поля держави є тривалим соціальним процесом, що органічно пов'язаний зі змінами в усіх інших сферах життя суспільства. Штучно прискорити цей процес неможливо, але потрібно створити йому режим найбільшого сприяння.

У зв'язку з цим зауважимо, що адаптація українського законодавства до законодавства ЄС відбувається на фоні тривалої правової реформи в Україні. Держава повинна створювати нове законодавство відповідно до міжнародних принципів і стандартів, оскільки до цього часу в її правовій базі згадані принципи та стандарти були просто відсутні. Як зазначає професор Наталя Кузнецова, “якщо аналіз актів законодавства Європейського Союзу як джерел права не створює будь-яких особливих проблем, то дослідження загальних принципів Європейського права вимагає глибокого переосмислення наших традиційних уявлень як про право в цілому, так і про гіпертрофоване значення його формальних джерел. У цьому сенсі загальні принципи права є яскравим прикладом “добросусідського співіснування” двох правових систем – континентальної та англосаксонської (прецедентної)” [2, 652].

З'ясування поняття “право Європейського Союзу” як джерело права є надзвичайно важливим саме у зв'язку з осмисленням усього процесу гармонізації національного законодавства з цим правом. Для нашого законодавства, що вийшло з надр соціалістичного і до цього часу несе на собі його зримий відбиток, це особливо актуально, оскільки весь правовий

масив вимагає якісного та системного перетворення. Стрижневим моментом такої трансформації стало законодавство про права людини в усіх сферах її діяльності. Найбільш дієвим механізмом його реалізації став Європейський суд з прав людини. При вирішенні спірних питань він перш за все керується положеннями Європейської конвенції з прав людини та практикою самого суду. Поряд з положеннями Конвенції Суд бере до уваги загальні принципи, що діють у правових системах країн-учасниць, однак не обмежується тільки ними. Адаже суд застосував би згадані положення, навіть якби їх і не було. Іноді він сам закріплює норму без посилання на джерело позитивного права. Аргументами на користь такого обґрунтування можуть виступати загальні вимоги правової системи співтовариства. Проте якби постала необхідність посилання на офіційне джерело, воно завжди може бути віднайдене, зокрема шляхом розширеного тлумачення писаного права або застосування загальних принципів права. Права людини займають поряд з принципами рівності, пропорційності, юридичної визначеності, диспозитивності визначальне місце

Українське право на сучасному етапі являє собою досить складене системне й динамічне утворення. Проведення глобальної правової реформи охоплює не тільки основи галузі права, а й усю інфраструктуру правозастосування, значною мірою трансформує традиційне уявлення про систему права загалом, про співвідношення її з системою законодавства, про її внутрішню структуру, принципи побудови й функціонування, способи й механізми реформування [2, 654].

Проведений комплексний юридичний та економічний аналіз виконання Україною її зобов'язань засвідчує серйозні неузгодженості, протиріччя і навіть порушення між прийнятими нормативно-правовими актами, стандартами та нормами права ЄС. У таких важливих сферах, як підприємницька діяльність та інвестиції, поточні платежі та капітал, конкуренція та захист власності, не було прийнято жодного нормативно-правового акту [3].

Залишається практично відсутнім і цілісне законодавче поле в Україні. Так, Олена Панченко зазначає, що із 30 тисяч нормативно-правових актів, що діють на території України, закони становлять лише 4,6%. При цьому тільки 5 із 1295 законів містять норми прямої дії [4, 2]. Проблема не стільки в кількісних показниках, скільки в якісному змісті законодавства. Наприклад, лише підприємницьку діяльність іноземців в Україні регулюють понад 130 законодавчих актів (5). Існуюча законодавча база України є суперечливою, нестабільною та малозрозумілою. І це при тому, що в країнах ЄС особливе значення приділяється саме якості нормативних актів. Рада ЄС прийняла спеціальне рішення з приводу правил їх підготовки, за якими правовий акт повинен бути: чітким, не великий за обсягом, не двозначним, без надмірного застосування скорочень, не містити надто довгих фраз, незрозумілих посилань на інші тексти, ускладнень, що роблять акт складним для читання. Зрозуміло, що Україні також потрібно враховувати економічні, політичні і соціальні наслідки прийняття відповідних актів законодавства, адаптованих до вимог законодавства ЄС.

Обов'язковою умовою нормотворчої діяльності органів державної влади з адаптації законодавства ЄС з національним законодавством України, як зазначає професор Володимир Забігайло, повинно бути належне відпрацювання юридичних понять і термінів, усунення неточностей і двозначності, які в них нерідко трапляються, їх неповноти, а також підміни одного поняття іншим. Усе це накладається на не менш складну проблему – узгодженості понять та термінів національного права з правом Європейського Союзу та його держав-членів. Як засвідчує попередній досвід наближення законодавства України до законодавства ЄС, досить часто ідентичні, здавалося б, поняття трактуються в цих двох правових системах по-різному [5, 11]. Тому на сучасному етапі Україна стала на шлях наближення всього законодавства до стандартів ЄС. Цей процес є не таким однозначним, як може видатися на перший погляд. Для впровадження принципів та положень європейського права в національне законодавство недостатньо тільки оголосити ратифіковані конвенції частиною національного законодавства, необхідно ще відпрацювати механізм імплементації основних конвенційних принципів в норми вітчизняного права.

Наближення законодавства різного рівня через приєднання до міжнародних конвенцій є ще одним етапом на цьому шляху. Однією з форм реалізації завдань стосовно адаптації законодавства є співпраця України з міжнародними організаціями, ефективно двостороннє співробітництво тощо. Показовим у цьому плані є членство України в Раді Європи. Конвенції цієї організації встановлюють спеціальні стандарти Ради Європи та ЄС. Україною ратифіковано близько тридцяти Конвенцій цієї організації. Керівництвом держави розпочато роботу з метою систематизації заходів щодо інтеграції України в Європейський правовий простір та виконання взятих на себе зобов'язань. Розпорядженням Президента України утворено державну міжвідомчу комісію з питань впровадження в законодавство України норм та стандартів Ради Європи тощо.

Програма інтеграції України до Європейського Союзу, схвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 року, передбачає неухильне спрямування нормотворення в процес адаптації вітчизняного законодавства. На виконання цієї програми Уряд України створив Державний департамент з питань адаптації законодавства. Серед різноманітних визначень у праві термін "гармонізація" найчастіше розуміють як процес приведення у відповідність, побудований на наукових, методологічних засадах єдності, завершеності, цілісності, пропорційності, узгодження та досконалості [6, 94].

На жаль при розробці нових законопроектів, особливо тих, що регулюють суспільні відносини в різних сферах економічного життя, спостерігається механічне перенесення калькованих перекладів положень Європейських конвенцій. Оскільки будь-який ратифікований Україною міжнародний договір стає частиною національного законодавства України, то немає потреби в їх дублюванні в будь-яких інших законах. До національного законодавства необхідно вносити обов'язкові положення, нормативи та стандарти, викладені в прийнятих компетентними органами ЄС нормативно-правових актах, зокрема в директивах ЄС [7, 91]. За допомогою такого механізму здійснюватиметься пряма інкорпорація.

Саме однакове застосування уніфікованих норм у різних державах-членах є ключовою характеристикою уніфікації, і саме в цьому полягає її відмінність від гармонізації, яка спрямована на встановлення єдиного результату регулювання. Отже, за критерієм мети регулювання уніфікація та гармонізація відрізняються тим, що метою уніфікації є однакове застосування норм права, а гармонізація – це встановлення єдиного результату дії норми права [8, 97].

Способи імплементації гармонізованого законодавства визначаються кожною державою-членом окремо, виходячи з її правової системи та інститутів, проте вони повинні забезпечувати застосування законодавства Співтовариства з тією ж ефективністю та суворістю, з якими застосовуються їх національні закони [9].

Сучасна епоха характеризується дедалі інтенсивнішим розвитком міжнародних відносин і їх диверсифікацією. Вихід економічних відносин за межі певних країн супроводжується змінами економічного і юридичного характеру договірних відносин. Внаслідок глобальних змін, що відбулися в Україні, значно зросла кількість учасників зовнішньоекономічних контрактів, що зі свого боку вимагає оволодіння юридичною та економічною технікою. Процес формування правового регулювання спрямовується в русло уніфікації матеріально-правових та колізійних норм.

Уніфікація – це частина гармонізації, що полягає у встановленні однакової норми, яка діє щонайменше в двох державах. Джерелом уніфікованих норм є завжди двосторонній чи багатосторонній міжнародно-правовий акт універсального або регіонального характеру: конвенція, угода або типовий закон. Уніфіковані норми, що містяться в таких законах скеровані на їх однакове застосування в державах-учасниках. Регламенти не вимагають їх ратифікації в державах-членах.

Процес формування правового регулювання суспільних відносин спрямовується в русло уніфікації матеріально-правових та колізійних норм. Уніфікація колізійних та матеріально-правових норм відбувається у формі кодифікації, основним принципом якої є гармонізація законодавства різних держав. Історичний метод дослідження уніфікації дозволяє зробити висновок про те, що першочергово інтерес і найбільші сподівання були пов'язані саме з уніфікацією колізійних норм (норм міжнародного приватного права). Відповідно до загальної думки, це могло б зменшити виникнення колізій і тим самим сприяти одноманітному врегулюванню багатьох питань. Можна виділити такі переваги уніфікації колізійних норм: 1) така уніфікація мало торкається суспільства, оскільки правила торкаються незначної кількості учасників господарської діяльності; 2) уніфікація колізійних норм є більш простим процесом, ніж уніфікація матеріально-правових норм, і при цьому одна галузь може бути врегульована порівняно невеликою кількістю приписів: так Римська Конвенція 1980 року про право, що застосовуване до договорів купівлі-продажу, складається приблизно з 20 статей; 3) уніфіковані колізійні норми сприяють передбачуваності, оскільки наявність уніфікованих колізійних норм полегшує сторонам завдання – закон якої країни може бути застосований при поданні позову в суд. Слабке місце уніфікації колізійних норм полягає у проблемі встановлення судом змісту іноземного

права. Особлива складність цього процесу дається взнаки тоді, коли справа є достатньо складною, коли суд зобов'язаний застосовувати право країн іншої "правової сім'ї" [10, 435].

Розширення сфери правового регулювання і поглиблення основних концептуальних засад цивільного права вимагає переосмислення переважної більшості доктринальних положень цивільного права. Як відзначила Наталя Семенівна Кузнецова, інститути зобов'язального права ставлять перед цивільно-правовою доктриною нові методологічні проблеми, які викликають необхідність нового творчого переосмислення поглядів та концепцій і зумовлюють потребу врахування позитивного зарубіжного досвіду, яка продиктована процесом приєднання України до європейських правових стандартів і тенденцією гармонізації українського законодавства з правом Європейського співтовариства [11, 14, 15]. Разом із цим при проведенні адаптації Україна має орієнтуватися на адаптацію по суті, а не прагнути до зовнішньої подібності законів чи норм [12, 115].

Таким чином, процес гармонізації українського законодавства з системою права ЄС уповільнюється об'єктивними відмінностями історичного та соціокультурного розвитку правових систем, діючою кадровою політикою, корупцією державних службовців та бюрократичною системою в Україні. Більше того – труднощі пов'язані з тим, що в багатьох чиновників ще панують нормативні стереотипи радянського періоду. "Європеребудова" покликана змінити цей стан, адже перед адаптацією правової системи до європейських норм необхідно перш за все адаптувати власну ментальність до нових реалій України та Європи.

Література

1. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №35. – Ст. 2.
2. Кузнецова Н.С. Проблеми гармонізації цивільного законодавства України // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики (Зб. наук. праць). – Київ, 2004. – С. 651-655.
3. Зобов'язання України за угодою про партнерство і співробітництво. (аналіз проведений групою імплементації УПС Українсько-Європейського консультативного центру з питань законодавства – Березень, 2000 р.).
4. Панченко О. Україна живе по закону на 4,6 процентів // День. – 7 жовтня, 1999.
5. Забігайло В.К. Право України в контексті його апроксимації до права Європейського Союзу // Українсько-Європейський журнал міжнародного та порівняльного права. – 2000. – №1. – С.46-49.
6. Бекетов О.О. Поняття гармонізації як наукової категорії // Український часопис міжнародного права. – 2002. – №3. – С.51-54.
7. Плавич В. сучасні проблеми гармонізації законодавства України з нормами міжнародного та європейського права // Український часопис міжнародного права. – № 2. – 2003. – С.16-19.
8. Ященко К. Уніфікація правових норм та гармонізація національних законодавств як способи наближення правового регулювання в державах-членах Європейського співтовариства. // Український часопис міжнародного права. – №3. – 2002. – С. 27-31.

9. ЕЕА и Договор о Европейском союзе. – М., 1994.
10. Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. – Изд-во "Статут", 2002. – 509 с.
11. Кузнецова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права // Українське комерційне право. – №4. – 2003. – С. 4-7.
12. Кібенко О.Р. Європейське корпоративне право на етапі фундаментальної реформи. Перспективи використання Європейського законодавчого досвіду у правовому полі України // Серія: Юридичний радник. – Харків: Вид-во "Страйк", 2005. – 432 с.

The article is devoted to the general issues of harmonization of legislation of Ukraine in the field of adjusting of privately legal relationships with the normative acts of European Union. In work the state of approaching of domestic legislation is analysed to the legal system of EU, marked slowing the factors of this process, and also directions of their overcoming.

An author outlines the own seeing of basic directions of activity in the field of acceptance of norms with the purpose of approaching of regulative norms of legal acts of Ukraine to the international standards.

Key words: *standardization, legal standards, adaptation.*

УДК: 316.774

ББК: 66.011.1

Світлана Матвієнків

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

В останній чверті ХХ століття внаслідок інформаційної революції людство вступило в нову стадію розвитку: настала епоха інформаційного суспільства. У статті розглядаються питання, пов'язані з розвитком інформаційного простору України на сучасному етапі як чинника інтеграції суспільства.

Ключові слова: інформаційний простір, інформаційне суспільство, інтеграція, інформаційні технології, інформаційне законодавство, мас-медіа.

У ХХІ столітті місце і роль держав у світі визначатимуть масштаби та глибина поширення цифрових технологій, супутникового зв'язку, оптичних волокон, комп'ютеризації та Інтернету. Їх потужний вплив визначатиме взаємини в людській спільноті, змінюватиме економічне та соціокультурне середовище, закладаючи засади нової форми суспільного устрою. Прийдешню епоху називають ерою інформації або Інформаційним суспільством, що характеризується домінуючою роллю інформації та знань, створенням глобального інформаційного простору, в якому завдяки високорозвинутим інформаційно-комунікативним мережам і технологіям забезпечуватиметься стале економічне та соціальне зростання, вільний доступ до світових інформаційних ресурсів, що дозволить людям повною мірою використовувати свій потенціал та реалізовувати власні прагнення.

Основними ознаками нового суспільства Даніель Белл вважає перетворення теоретичних знань на джерело інновацій та визначальний фактор політики [1]. Елвін Тоффлер зазначав, що новонароджувана цивілізація є одночасно і високотехнічною, і антиіндустріальною. Інформаційне суспільство ("Третя хвиля") породжує нові інститути, відносини і цінності [15].

Авторами найвизначніших праць, що склали методологічну основу досліджень інформаційного суспільства, є такі закордонні фахівці, як Даніель Белл, Елвін Тоффлер, Збігнев Бжезінський, Юрген Габермас, Ніклас Луман, Девід Лайон, Кетлін Крос, Роберт Гакет та багато інших. У своїх роботах вони дали визначення інформаційного суспільства, окреслили його основні риси, позитивні та негативні наслідки розвитку.

З утвердженням незалежності Української держави цю проблематику досліджують і вітчизняні науковці. На особливу увагу в цій сфері заслуговують праці Анатолія Москаленка, Володимира Шкляра, Олени Гриценко, Володимира Здоровеги, Ігоря Михайлина, Георгія Почепцова, Світлани Чукут та ін., де приділяється увага вивченню особливостей становлення інформаційного суспільства в українських реаліях, визначаються головні завдання і напрями державної інформаційної політики.

Ця публікація має на меті проаналізувати політичні перспективи і правовий стан розвитку інформаційного простору України як чинника інтеграції суспільства.

Інформаційний простір буквально народжується разом із спілкуванням та комунікацією. Тому не дивно, що поняття інформаційного простору передовсім соціально-політичне, яке вбирає в себе як територіальний, так і людський фактори, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина – її споживач, і без людини вона втрачає свій сенс.

Отож, коли йдеться про інформаційний простір держави, то його межі ототожнюються з її кордонами, охоплюючи національну територію, акваторію і повітряний простір. Саме в цих сферах діють засоби інформації, які й інформують, тобто повідомляють, зображають, складають уявлення. З розвитком та поширенням засобів акумулювання, збереження та передачі інформаційних ресурсів інформаційний простір набуває нових рис та важливішого значення у формуванні громадської думки, вихованні, врешті, лояльності чи невідтримки діючого режиму. Звідси й випливає його величезне значення, особливо в суспільствах перехідного періоду, до яких належить й Україна. Як вважає Збігнев Бжезінський, інформаційно-структурна складова є нині однією з трьох запорук могутності сучасної держави [2, 39].

Державна інформаційна політика – це комплекс політичних, правових, економічних, соціально-культурних і організаційних заходів, спрямований на встановлення загальнодержавних пріоритетів розвитку інформаційної сфери суспільства і створення умов переходу країни до інформаційного суспільства [3].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку особливого значення набуває політика держави, спрямована на вирішення завдань переходу до інформаційного суспільства й оптимальне використання національних інформаційних ресурсів. При цьому, принаймні в цивілізованих країнах повною мірою усвідомлено, що інформація вважається національним ресурсом, збереження, розвиток і раціональне використання якого є завданням державного значення.

У зв'язку з цим визначилась і стратегічна мета інформаційної політики, яку коротко можна визначити як забезпечення переходу України до інформаційного суспільства. Виходячи з того, що тенденція світового цивілізованого розвитку йде в напрямі інформаційного суспільства, Україна, якщо хоче закріпити і примножити своє світове значення, повинна почати рухатися в тому ж напрямку.

Просування України до інформаційного суспільства вимагає ефективного управління усіма видами інформаційних ресурсів та елементами інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, державної підтримки вітчизняного інформаційного виробництва, ринку інформаційних технологій, засобів, продуктів і послуг [7, 3]. Країни напівпериферійного рівня в глобальній світовій системі, до яких належить і Україна, не мають нині відповідних можливостей для входження на рівних в інформаційне суспільство. Для нашої країни в цьому процесі головне зберегти національно-державну ідентичність та культурну самобутність [14, 367].

Інформаційний простір є основою соціально-економічного, політичного розвитку і забезпечення безпеки та інтеграції України. Тому важливим є науково обгрунтоване визначення цього поняття.

Так, українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (УЦЕПД) у проекті “Концепції (Основи державної політики) інформаційної безпеки України” пропонується таке визначення: “Національний інформаційний простір України – сфера (об’ємний простір), у якій здійснюються інформаційні процеси і на яку поширюється юрисдикція України” [8, 51].

Натомість у монографії “Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України” з цього приводу читаємо: “Під національним інформаційним простором будемо розуміти всю сукупність інформаційних потоків як національного, так й іноземного походження, які доступні на території держави. До них відносять потоки, що формує преса, електронні ЗМІ, та які циркулюють в інформаційних мережах [9, 6].

Автори роботи “Єдиний інформаційний простір України”, розглядаючи проблему формування інформаційного простору України, пропонують спрямувати державну політику в галузі інформатизації на створення єдиного інформаційного простору України та системи управління процесами в ньому. Єдиний інформаційний простір (ЄІП) України вони розглядають як організовану та взаємопов’язану сукупність таких елементів, як інформаційна інфраструктура, інформаційне наповнення інфраструктури, суб’єкти ЄІП, які виробляють, одержують і використовують інформацію, процеси, під час яких накопичується, зберігається, актуалізується, розподіляється та використовується інформація [4, 14-18].

На основі цього можна назвати основні елементи інформаційного простору України, розроблені на основі ретельного аналізу різних підходів до формулювання поняття інформаційного простору держави та його змісту: інформаційні ресурси – це сукупність даних, організованих для ефективного отримання достовірної інформації, це окремі документи і масиви документів, результати інтелектуальної, творчої та інформаційної діяльності, бази і банки даних, усі види архівів, бібліотеки, музейні фонди та інші, що містять відомості і знання, зафіксовані на відповідних носіях інформації, є об’єктами права власності всіх суб’єктів України і мають споживчу вартість (політичну, економічну, соціокультурну, оборонну, історичну, ринкову, інформаційну); інформаційна інфраструктура, яка включає такі елементи: організаційні структури, що забезпечують формування, функціонування і розвиток інформаційного простору; інформаційно-телекомунікаційні структури – територіально розподілені державні і корпоративні комп’ютерні мережі, телекомунікаційні мережі і системи спеціального призначення і загального користування; системи засобів масової інформації; ринок інформаційних технологій, засобів зв’язку, інформатизацій і комунікацій, інформатизації продуктів і послуг; система взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами; система забезпечення інформаційного захисту (безпеки); система інформаційного законодавства.

Під інформаційним простором України пропонуємо розуміти сукупність національних інформаційних ресурсів та інформаційної

інфраструктури, що дозволяють забезпечувати на основі єдиних принципів і загальних правил інформаційну взаємодію громадян, суспільства і держави з їх рівним правом доступу до відкритих інформаційних ресурсів та максимально повним задоволенням інформаційних потреб суб’єктів держави на всій її території з додержанням балансу інтересів на входження в світовий інформаційний простір та забезпечення інформаційної безпеки відповідно до Конституції і законодавства України та міжнародних правових норм.

Ефективний інформаційний простір забезпечує побудову інформаційного суспільства в країні і входження її у світове інформаційне співтовариство. Зазначимо, що інформаційний простір також вважається ефективним, якщо він буде відкритим для суспільства. Це дозволє реалізовувати інтереси громадян, суспільства і держави на комплексній і системній основі.

На нашу думку, ефективний інформаційний простір може бути створений і розвиватися на основі відповідної державної інформаційної політики, що забезпечує поступальний рух країни до побудови інформаційного суспільства. Такий рух повинен спиратися на новітні інформаційні, комп’ютерні, телекомунікаційні технології і технології зв’язку, розвиток яких призвів до бурхливого розвитку відкритих інформаційних мереж, насамперед Інтернету. Це дає принципово нові можливості міжнародного інформаційного обміну і на його основі трансформації різних видів людської діяльності. Перспективні інформаційні, комп’ютерні і телекомунікаційні технології, зі свого боку, багаторазово підсилюють вплив ЗМІ на соціально-політичне і культурне життя людей [10].

Перехід України до нового типу економічного розвитку і правової держави породжує величезну суспільну потребу в інформації. Необхідність задоволення цієї потреби й обумовлює особливу роль ЗМІ в житті суспільства. При цьому повною мірою виявляються такі властивості ЗМІ, як масовість, тиражованість, періодичність, використання постійно поповнюваних інформаційних ресурсів, виконання ЗМІ функцій створення первинної інформації, діючого засобу інформування суспільства про діяльність влади і його реакції на дії влади. Ці особливості роблять ЗМІ найважливішим соціальним інститутом, одним зі складових інформаційного простору України.

Треба наголосити, що входження України у світовий інформаційний простір матиме позитивні наслідки лише за умов забезпечення інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки, збереження національної самобутності. Тому трансформаційні перетворення належить організувати таким чином, щоб досягти максимальних результатів з найменшими соціальними та культурними втратами. Державна інформаційна політика має сприяти культурно-освітньому піднесенню, духовній і моральній інтеграції українського суспільства. У цьому контексті визначальну роль відіграють ЗМІ, незалежні та плюралістичні, що є важливим інструментом інформування суспільства, його розвитку і соціальної згуртованості. Для реалізації культурного і політичного потенціалу інформаційного суспільства громадяни мають користуватися україномовними електронними та друкованими ЗМІ з широким діапазоном інформаційного наповнення, що відповідатимуть

особливостям національної культури. У медійній сфері слід здійснити конкретні кроки у напрямі цифровізації та запровадження інших новітніх технологій, застосування жорсткого антимонопольного контролю, створення передумов для розвитку громадського телерадіомовлення.

Зараз в Україні не вирішено ще багато проблем, пов'язаних з вільним доступом до інформації. На нашу думку, повинні бути створені такі організаційні, правові, економічні і технологічні умови, за яких ЗМІ ефективно виконуватимуть функцію об'єктивного інформування населення, соціальних інститутів і держави. Під цим кутом зору варто розглядати все існуюче і перспективне законодавство, інші нормативні акти й окремі правові норми, що стосуються ЗМІ [16, 70-73].

Отже, основним аспектом державної інформаційної політики нині в розвитку України є законодавчий. Держава повинна виходити з принципу безумовної правової рівності всіх учасників у процесі інформаційної взаємодії, незалежно від їх політичного, соціального й економічного статусу. Причому завдання створення ефективного законодавства в інформаційній сфері повинні безумовно координуватися з загальними завданнями створення і розвитку українського законодавства в цілому. Діюче в Україні інформаційне законодавство регулює велику частину інформаційних відносин, що дозволяє розвиватися інформаційному простору. Але необхідні сьогодні якісні і кількісні параметри розвитку інформаційного простору України в межах європейського та міжнародного співтовариства вимагають удосконалення і розвитку.

Для цього необхідні не лише політичні умови, а й належне правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства. У цій царині намітився певний прогрес. 1998 року було зроблено один з важливих кроків: прийнято Закон України "Про Концепцію Національної програми інформатизації", зміни й доповнення до якого внесено 2001 року. Було визнано, що загальна ситуація в галузі інформатизації не може бути визнана задовільною. Відзначено також технічне відставання телекомунікаційних систем, мереж передачі даних [5, 10]. Цей Закон визначив шляхи національної програми інформатизації, а також стратегію розв'язання проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Національна програма включає: Концепцію Національної програми інформатизації; сукупність державних програм з інформатизації; галузеві програми та проекти інформатизації; регіональні програми і проекти інформатизації; програми та проекти інформатизації органів місцевого самоврядування [6].

Серйозним правовим кроком у розвитку інформаційного суспільства стала Постанова Верховної Ради України про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства, у якій було рекомендовано Кабінету Міністрів України під час підготовки програм його діяльності, а також вироблення проектів державних програм економічного і соціального розвитку країни та проектів законів про Державний бюджет України на 2007 рік і наступні роки, інших проектів законів України, у прийнятті нормативно-правових актів, що стосуються питань розвитку інформаційного суспільства, враховувати рекомендації, зауваження та пропозиції, висловлені учасниками парламентських слухань

[11]. Прийнято також Закони України "Про електронний цифровий підпис", "Про електронні документи та електронний документообіг", "Про телекомунікацію" та низка інших документів, що становлять комплекс взаємопов'язаних завдань (проектів) інформатизації, спрямованих на реалізацію пріоритетів створення сучасної інформаційної інфраструктури.

Серед головних напрямів піднесення інформаційного суспільства особлива увага приділяється електронному врядуванню. Розроблено проект довгострокової державної програми "Електронна Україна" на 2005–2012 рр., що спрямована на розвиток інтернет-індустрії та створення на її базі "електронної держави" [12]. Функціонує єдиний веб-портал органів виконавчої влади.

Однак на сьогодні в Україні відсутня єдина державна інформаційна політика, зорієнтована на розбудову інформаційного суспільства. Реалізація політики інформатизації, впровадження електронного врядування фактично залишаються в межах галузевих програм, що недостатньо інтегровані між собою та відокремлені від державної політики у сфері засобів масової інформації.

Таким чином, Україна вступила в смугу правового вирішення розбудови інформаційного суспільства. Однак необхідно ще дуже багато попрацювати в цій сфері. Насамперед слід розробити національну стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні та план дій з її реалізації; включити основні питання з розбудови інформаційного суспільства до програм діяльності Кабінету Міністрів, проектів державних програм економічного й соціального розвитку країни; забезпечити комп'ютерну грамотність населення, передусім шляхом створення освітньої системи, орієнтованої на використання нових інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні всебічно розвиненої особистості; створити національну інформаційно-комунікаційну інфраструктуру та досягти інтеграції її зі світовою інфраструктурою.

Україні необхідно вдосконалити інформаційне законодавство, привести його у відповідність з правилами, визначеними міжнародно-правовими актами; розробити концепцію інформаційного законодавства, що регулюватиме послідовність підготовки відповідних нормативно-правових актів, їх склад та змістові вимоги до цих документів, пропозиції щодо внесення змін до цивільного, адміністративного й кримінального законодавства, пов'язаних з урахуванням особливостей розвитку інформаційного суспільства. Необхідно також створити Інформаційний кодекс [13, 67].

Література

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: Academia, 1999.
2. Бжезинский З. Большая шахматная доска. – М., 1998. – С. 35-44.
3. Глосарій Російського інституту Інформаційного суспільства (<http://www.iis.ru/glossary/governance.en.html>).
4. Дешко А.І., Слівак А.Є. Проблеми організації єдиного інформаційного простору України // Науково-технічна інформація. – 2000. – № 3. – С. 14-18.

5. Закон України "Про Концепцію Національної програми інформатизації". – Київ, 4 лютого 1998 року, №75/98 ВР. – Ліга БізнесІнформ.
6. Закон України "Про Національну програму інформатизації. Із змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 13 вересня 2001 року № 2684-Ш". – Ліга БізнесІнформ.
7. Концепция государственной информационной политики Российской Федерации // <http://www.nbuv.gov.ua/law/98ru-gip.html>
8. Концепція (Основи державної політики) інформаційної безпеки України: Проект Концепції УЦЕПД ім. О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 50–59.
9. Литвиненко О.В., Бінько І.Ф., Потіха В.М. Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України: Монографія. – К.: ІМВКУ ім. Т. Шевченка, 1998. – 145 с.
10. Пелепей Н.П. Формування інформаційного простору і державної інформаційної політики в Україні // Науковий вісник. Збірник наукових праць. – № 1(28). – 2005 / <http://www.asta.edu.ua>.
11. Постанова Верховної Ради України "Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні". – Київ, 1 грудня 2005 року, №3175-IV. – Ліга БізнесІнформ.
12. Про Загальнодержавну програму "Електронна Україна": Проект Закону України на 2005–2012 роки // http://www.stc.gov.ua/ukrainian/info/el_ukraine
13. Проскуріна О. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 62–68.
14. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
15. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. – М.: ООО "Изд-во АСТ", 1999.
16. Яременко О. Вплив держави на формування в Україні інформаційного суспільства (організаційно-правовий аспект) // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 70–73.

In the last quarter of the XX th century, because of the informational revolution, Humanity had crossed the new period of development: the epoch of informational society had begun. The article displays the questions concerning the development of Ukrainian informational space at the new level.

Key words: *informational space, informational society, integration, informational technologies, informational law, mass-media.*

УДК: 94(477):002.2
ББК: 76.103(4Укр)

Олександра Стасюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНИХ ДРУКАРЕНЬ ОУН (1941-1953 рр.): СТАТИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті наводяться статистичні дані про існування підпільних друкарень ОУН в період 1941-1953 рр., аналізується їх діяльність, склад, подальша доля тощо.

Ключові слова: *друкарня, ОУН, статистичний метод, український визвольний рух.*

Укладання статистичних даних є важливим методом дослідження будь-якої науки, у тому числі й історичної. Результати статистичних досліджень суттєво доповнюють, а інколи кардинально змінюють уявлення науковців та суспільства про те чи інше історичне явище. Особливого значення статистика набуває, коли йдеться про вивчення резонансних для суспільства проблем, які свого часу не отримали фахової оцінки істориків. Якби за радянських часів були відомі справжні дані про кількість вояків УПА, симпатиків цього руху серед цивільного населення, кількість підпільних криївок, шпиталів, друкарень, пропагандистських видань тощо, – підстав для протистояння між Сходом і Заходом України сьогодні було б значно менше. Адаже обнародування цих даних, які засвідчують надзвичайно масштабний, а, по-суті, всенародний характер боротьби, значно зменшило б кількість людей, негативно налаштованих до вояків ОУН-УПА та визвольно-революційного руху загалом.

Історіографія проблеми містить багато доказів масштабності українського визвольного руху 40-50-х років. Насамперед це стосується кількості його учасників: за найскромнішими підрахунками в УПА перебувало понад 120 тисяч чоловік і ще майже 500 тисяч були членами підпілля ОУН або симпатиками цього руху, за що поплачували ув'язненням або ж були депортовані у віддалені регіони Радянського Союзу. Для порівняння зазначу, що радянський партизанський рух на українських землях нараховував лише 50 тисяч осіб. Крім того, багато червоних партизанських загонів формувалося на території Росії та Білорусії переважно з неукраїнського елементу.

Іншим доказом масштабності українського визвольного руху є територія його поширення, яка в окремі роки охоплювала всі етнічні українські землі, в т.ч. і Кубань, Берестейщину, Закарпаття й Закарзоння. Намагаючись залучити до боротьби з більшовизмом східноєвропейські народи, українські повстанці здійснювали пропагандистські рейди на територію Польщі, Чехословаччини, у Білорусію та країни Прибалтики, що не лише заперечує будь-які звинувачення в маргіальності боротьби ОУН-УПА, а й свідчить про намагання її керівництва впливати на хід подій у всьому Східноєвропейському регіоні.

Потужним чинником, який виводив український визвольний рух на загальноєвропейські позиції, забезпечував йому першість у системі боротьби за визволення східноєвропейських націй, була досконало опрацьована прогресивна ідеологія. Саме революційний та демократичний характер програми одного із відламів організації (ОУН-б), затверджений

III Великим Збором у серпні 1943 року, дав змогу українським повстанцям нав'язати контакти із керівниками багатьох європейських антирадянських рухів опору, із чиновниками вищого рангу країн демократичного табору, як-от: Англії, Франції, Італії, США, Канади, Японії тощо, та широко спопуляризувати ідею справедливої перебудови європейського простору на засадах національних держав, яка сьогодні, із утворенням Євросоюзу, стала реальністю.

Не менш вражаючими були масштаби видавничо-пропагандистської роботи ОУН [12], завдяки якій організація зуміла зреволюціонізувати народні маси та підняти їх на боротьбу проти нацистського і радянського окупаційних режимів. Під час Другої світової війни та у повоєнні роки в підпільних друкарнях ОУН було видруковано понад 150 періодичних видань, близько 800 брошур, десятки збірників матеріалів, підручників, конспектів та тисячі листівок, що розходилися кількатисячними і сотисячними накладками. Зважаючи на те, що в науковий обіг щодня вводяться нові документи з часів національно-визвольної боротьби, серед яких чимало оригінальних друків, можна сподіватися, що ці цифри надалі зростатимуть. Жоден із аналогічних визвольних рухів підрадянських республік не спромігся на публіцистичну спадщину в такому обсязі. До слова зазначу, що другий за розмахом боротьби (після українського) литовський національно-визвольний рух протягом 1942—1952 років випroduкував 72 найменування періодичних видань; [14,212] у радянських партизанських з'єднаннях на території України за період німецької окупації з'явилося трохи більше 30 газет [5,16,38].

Забезпечити друк наведених вище обсягів літератури могла лише потужна організація з розгалуженою структурою, що володіла широкою мережею підпільних друкарень. Стосовно їх загальної кількості в сучасній історіографії немає конкретних свідчень. На еміграції за весь період дослідження проблеми з'явилася лише одна стаття, в якій містяться приблизні статистичні дані щодо підпільних друкарень та вказується кілька десятків місць їх розташування [4]. Трохи більше вивчена діяльність друкарських осередків в окремих регіонах (у Галичині, на Закарпатті, на Сході України і т. ін.) [9;8]. Остання з робіт на зазначену тему цікава насамперед тим, що написана працівниками Державного архіву Служби Безпеки України (ДА СБУ) і містить покликання на нерозсекречені його матеріали [6]. Окремі згадки про діяльність підпільних друкарень знаходимо в мемуарній літературі, однак ця інформація містить мало конкретних даних або ж є суперечливою [7;10;13;15 та ін.].

Річ у тім, що знати про наявність друкарні в підпіллі могло лише дуже обмежене коло осіб, до яких належали насамперед керівник "технічного звена" – починаючи з 1944 року (так називали всі друкарські осередки в ОУН і УПА) та його працівники. Навіть провідник терену, який курував роботу друкарні і регулярно отримував звіти про її діяльність, не завжди достеменно знав, де вона знаходиться. Після від'єднання технічної ланки від видавничо-редакційних осередків, невтаємниченими у роботу друкарень залишилися публіцисти, редактори, коректори та ін. Ніколи не потрапляли до криївки-друкарні кур'єри й допоміжний персонал. Вони залишали пошту, редакційні матеріали та все необхідне для роботи і життєдіяльності працівників ТХЗ на спеціальних пунктах зв'язку, звідки їх уже забирали самі працівники друкарні. Нерідко

схема доставки передбачала т.зв. "мертві пункти" – умовлені заздалегідь місця сховку (копиця сіна, дупло дерева), що робилося з метою обмежити контакти працівників друкарні до мінімуму. Якщо друкарню викривали, то її працівники, рідко здавалися живими в руки ворогові. Тому до об'єктивних причин, які стоять на перешкоді дослідникам зазначеної тематики, як-от: втрата великої кількості інформаційно-документального матеріалу, що стосується періоду боротьби, нерозсекреченість багатьох фондів державних архівів і т. ін., – додається ще непоінформованість свідків подій.

Дослідження охоплено 1941-1953 роки, хоча, як відомо, кілька підпільних друкарень ОУН діяли на території західноукраїнських земель у міжвоєнний період [12]. Однак із початком радянсько-німецької війни видавнича діяльність організації набула нового сенсу з огляду на її масштабність, поставлені завдання та зміст підпільних друків, що дозволяє виділяти її в окремий період. Останню друкарську техніку, згідно зі звітною документацією МВС та МДБ, було вилучено у підпільників 1954 року, проте жодних підпільних друків, датованих цим роком, наразі не зафіксовано. Ймовірно, що окремі вцілілі друкарні в цей час уже були не чинними або переддруковували старі пропагандистські матеріали. Через відсутність конкретної інформації, верхню хронологічну межу видавничої діяльності ОУН окреслюємо 1953 роком – датою виходу журналу "Молодий революціонер", останнього з відомих періодичних видань ОУН.

Логічно припустити, що найбільше інформації про роботу та чисельність підпільних друкарень ОУН міститься в організаційних документах (наказах, звітах, інструкціях і т. ін.). Однак з огляду на закони конспірації вона відтворена там доволі специфічно. Як відомо, робота "технічних звен" вимагала підвищеного скупчення людей на певній території, які забезпечували транспортування друкарської техніки, паперу, поліграфічних фарб, доставку редакційних матеріалів, вивіз готової друкованої продукції тощо. Зробити їхню роботу непомітною, навіть за дотримання найсуворіших вимог конспірації, було вкрай важко. Найменший натяк на існування друкарні в тому чи іншому районі ставав причиною посиленого контролю з боку окупаційних органів влади за "засвіченим" тереном, що здебільшого закінчувалося сумно. У зв'язку з цим в інструкціях і звітах працівників пропаганди та безпосередніх керівників ТХЗ назви підзвітних їм об'єктів не вказували або кодували їх цифрами (наприклад: "19-XXII" або "123/45"), що ускладнює встановлення не лише місця розташування друкарні, а навіть її приналежності до організаційної структури, адже розшифрувати код вдається не завжди. Непоодинокими були випадки, коли про наявність друкарської техніки в терені звітували усно [2].

Статистичні дані стосовно кількості друкарень ОУН, які містять звіти радянських спецслужб, партійних та адміністративних органів влади, не можуть вважатися стовідсотково достовірними, адже, намагаючись гідно відрепортувати вищому начальству, радянські чиновники та партійці часто перебільшували свої досягнення в боротьбі з українським визвольним рухом. Скажімо, в одному з донесень за 1949 рік вказується, що органами НКВС впродовж року розшукано і вилучено 100 друкарень із друкарською технікою [3]. Однак ця цифра є завищеною, адже навіть якщо припустити, що друкарні було викрито в кожному надрайоні (чого практично не могло бути), то їх кількість могла сягати лише 60-ти

одиниць (відповідно до кількості існуючих надрайонів у організаційній структурі ОУН-б).

Об'єктивнішою нам видається інформація, наведена в підсумковій довідці про боротьбу органів держбезпеки УРСР проти ОУН і УПА впродовж 1944-1954 років. Тут ідеться про вилучення органами НКВС-НКДБ-МДБ-МВС-КДБ 88 друкарських станків і такої ж кількості копіювальних машин-ротаторів [6, 4-5]. На жаль, на основі цих відомостей також годі робити точні підрахунки, оскільки деякі друкарні могли бути оснащені кількома одиницями друкарської техніки кожна, а окремі машини могли бути в неробочому стані або в резерві. Частина техніки могла зовсім не належати підпіллю, а бути власністю якихось організацій, які не встигли або не захотіли здати її представникам нової влади. Зокрема, немає підстав зараховувати до друкарських осередків ОУН друкарню, вилучену 1945 року органами НКВС у жовківському монастирі ордену Святих Василіан (Львівська обл.) [1], тому, що вилучена там література могла бути релігійного змісту, що й дало підстави радянським спецслужбам вважати її контрреволюційною.

Щоб забезпечити об'єктивність статистичних даних стосовно діяльності друкарень ОУН, насамперед слід чітко визначити, який об'єкт вважати підпільною друкарнею. Адже, як відомо, впродовж 1941-1944 років націоналістичну літературу передруковували в багатьох державних друкарнях і на конспіративних квартирах, а за часів радянської окупації – майже в кожному бункері, де зимували повстанці. Однак наявність у криївці друкарської машинки не дає підстав вважати цей осередок друкарнею, бо виготовлення літератури в таких осередках було спорадичним і становило принагідну сферу діяльності підпільників; зрештою тут могли друкувати лише накази та звітну документацію. Тому під час підрахунків беремо до уваги лише пристосовані для друку літератури видавничі осередки, що мали чітку організаційно-структурну приналежність, як наприклад, друкарня ГОСП, друкарня Крайового проводу ОУН Закерзоння, друкарня Золочівського надрайонного проводу ОУН ЗУЗ і т.ін.

Та навіть за такого підходу похибка буде достатньо великою. Плутанина виникає через часту вимушену зміну місця перебування окремих ТХЗ, до якої вдавалися, щоб запобігти розконспірації, через вимушене об'єднання двох осередків в один, а також через використання одночасно кількох назв для однієї й тієї самої друкарні. Скажімо, друкарня Чортківського окружного проводу була іменована на честь Я. Старуха-Стяга, а одночасно діяла як друкарня ім. М.Міхновського. У "техзвені" на Любачівщині матеріали військового характеру видавалися під грифом "З друкарні УПА ім. Петра Волоша-Василенка", а всі інші мали назву "З друкарні ОУН ім. Д. Сурмача" тощо. На сьогодні далеко не всі зафіксовані іменні назви друкарень вдалося співвіднести з їхніми реальними відповідниками. Невстановлено, зокрема, яке місце в системі організаційно-структурної мережі ОУН-б займали друкарні: "Друкарня ОУН ім.Г.Голояд і Я.Пришляка", "Друкарня ім. сотника Перемоги", "Друкарня ім. Арсенича Михайла", "Друкарня ім. Тараса Шевченка" та ін.

Географічні назви, що входять до складу іменних назв друкарень ОУН або зазначені на титульних сторінках видань ("З друкарні ім. С.Єфремова м. Київ", "Друкарня "Новий шлях" "у Празі", "Друкарня "Поліграф-трест "Авангард" "у Полтаві", "Київ-Львів", "Львів-Дрогобич-

Чернівці" тощо), не лише не допомагають встановити їх місце знаходження, а радше заплутують дослідника, адже вживалися вони з метою штучно розширити географію підпільних видань та ввести в оману представників радянських спецслужб стосовно справжніх місць розташування ТХЗ.

Отже, враховуючи всі вище зазначені аспекти, наразі можемо вести мову лише про приблизні статистичні дані, які стосуються роботи друкарень ОУН. Наявні в розпорядженні дослідниці архівні матеріали та інші свідчення дозволяють стверджувати, що впродовж 1941-1953рр. на українських землях діяло понад 100 підпільних друкарень бандерівського та мельниківського відламів ОУН (близько 50 в умовах нацистської окупації та приблизно 70 у підрадянській дійсності). Найбільше друкарень працювало впродовж 1943-1947 років, коли територія діяльності ОУН охоплювала всі етнічні українські землі – від 22 до 34 друкарень щорічно.

Література

1. ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.1. – Спр.2313. – Арк.233.
2. ДА СБУ. – Ф.1. – Спр. 376. – Т.73. – Арк.114.
3. ДА СБУ. – Ф.1. – Спр.372. – Т.74. – Арк.159-160.
4. Голяш С. Підпільні друкарні // Визвольний шлях. – Лондон, 1982. – №8. – Серпень. – С.934-942; №9. – Вересень. – С.1062-1068.
5. Дем'янчук І. Партизанська преса України. — К., 1956.
6. Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944-1954рр. – К., 2007. – 38с.
7. Лаба В. Повстанська друкарня у Бертишові // Новий час. – 1995. – 25 трав.
8. Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник (Спецвипуск) – Дрогобич, 2002. – С.188-200.
9. Потічний П. Розміщення підпільних видавничих осередків // Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Штендери Є.) – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 11-18.
10. Савчин М. Тисяча доріг // Літопис Української Повстанської Армії(За ред. Штендери Є.). – Торонто-Львів, 1995. – Т. 28. – С.314-315;
11. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953рр.) – Львів, 2006. – 384с.
12. Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність (Збірник наукових праць) – Львів, 2000. – С.377-386.
13. Федущак Г. Горбаль М. Сліди обриваються в Купичволі // Поклик сумління. – Львів, 1996. – № 2. – Лют.
14. Чекутис Р. Партизанская печать 1944-1953гг.//Український визвольний рух. – Львів, 2006. – №7.
15. Янчук О. Українське націоналістичне підпілля на Одещині/Нескорена нація. — Львів, 1998. – №19-20.

In the article statistical data are cited about existence of underground printing-houses OUN in the period of 1941-1953, their activity, composition, subsequent fate and others like that is analysed.

Key words: printing-house, OUN, statistical method, Ukrainian liberation movement.

Кількість підпільних друкарень ОУН:

за роками

1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
4	14	29	34	31	26	22	18	16	10	8	6	2

за територіальним поділом

ЗУЗ	ПЗУЗ	ОСУЗ	ПідСУЗ
65	25	6	5

за структурною належністю

Проводу ОУН	ГОСП та УГВР	Проводи земель	Крайові та обласні	Окružні	Надрайонні	Районні та повітові	УПА
2	4	11	18	29	23	7	5

ПЕРЕЛІК ПІДПІЛЬНИХ ДРУКАРЕНЬ ОУН:

№ п/п	Організаційна належність, назва, оснащення	Місце розташування	Період діяльності	Прізвища (псевда) керівника і працівників	Подальша доля друкарні та працівників	Джерело інформації
ЗУЗ						
1.	Друкарня ГОСП Циклостиль	м. Винники біля Львова	Вересень 1941	Мирослав Прокоп – куратор		
2.	Друкарня ГОСП («Друкарня ОУН ім. М. Хвильового»)	Тростянецький ліс (Бережанський р-н Тернопільської обл.)	1942-1944	Йосип Позичанюк – редактор		Шанковський Л. УПА на Підгаєччині (Причинки до історії ВО III «Лисоня» // Підгаєцька земля. – Торонто, 1980. – С.255
3.	Друкарня ГОСП	На південь від с. Соліт Сколівського р-ну Львівської обл.	1945-1946	Федун Петро (Полтава) – куратор, «Волос» – керівник друкарні, Світлик Богданна (Ясна, Доля) – член редакції, «Корній» – художник-ілюстратор, Малярчин-Шпиталь Дарія – друкарка	Викрита радянськими спецслужбами 22 березня 1946 р.	Новий час. – Жидачів, 1995. – 14 вересня
4.	Друкарня ГОСП («Друкарня УГВР ім. С. Петлюри», «Друкарня ОУН ім. полковника Шелеста»)	с. Бряза Болеківського р-ну Івано-Франківської обл.	1947-29 груд. 1948	Федун Петро (Полтава) – куратор, Світлик Богданна (Ясна, Доля) – член редакції, письменниця, кур'єрка, Голояд Галина (Марта Гай) – член редакції, кур'єрка, Малярчин-Шпиталь Дарія, «Надя» – друкарки, «Муха», «Богдан», «Остан», «Василь», «Орест», «Мак» – охорона	Викрита військами НКВС 28 грудня 1948 р. (під час перестрілки загинула письменниця Світлик Богданна)	Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Т.2. – С.512-515; Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.36254. – Т.1 (Особова справа Голояд Галини). – Арк.130.

5.	Друкарня Проводу (?) ОУН-6	м.Синява Ярославського пов.	1941		Забезпечувала пропагандивними матеріалами учасників Похідних груп, ймовірно того ж року припинила існування	Артимів В. «Чуєш, сурми грають» (У похідній групі – до берегів Дніпра) – Нью-Йорк, 1982. – С.13.
6.	Друкарня Проводу ОУН-6 («Прага») Дві друкарські машини, машина для видруку листівок, пристрій для нарізання паперу	Хутір Жури-Скіри біля села Мокротин Жовківського району Львівської обл.	Січ. 1942-1943	Майвський Дмитро (Тарас) – куратор, «Тиміш» – керівник, Дунець Теодор (Максим) – технічний керівник, Гошовський Микола (Спартак, Старик) – зв'язковий, Подолянко Богдан (Фелікс) та Лушпак Дмитро (Слота) – господарчі, «Володимир» – кур'єр	У грудні 1943 року через випадкову розконспірацію друкарню перенесено до с.Лово-Стільсько Миколаївського обл.	Пелех Т. У вирі боротьби. – Мюнхен-Торонто, 1988. – С.145-157; Жовківщина Історичний нарис. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.233-234; Роман В. Моя праця й боротьба (Спогади члена ОУН) – 1983. – С.52-65; Сусік Д. З любов'ю до свого народу. – Львів, 2006. – С.86.; Веденєв Д. Биструхін Г.
		Хутір Гедзівка біля с.Ілово-Стільсько Миколаївського р-ну Львівської обл.	1943-1945	Дужий Петро (Аркадій, Дорош) – куратор	У 1945 році вивезена повстанцями на Сколівщину, в р-н с.Соліт, де продовжила роботу як друкарня ГОСП	«Повстанська розвідка діє точно й відважно...» (Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940-1950-ті роки) – К., 2006. – С.133-134; Прокоп М. Журнал «Ідея і чин» // Прокоп М. Напередодні незалежної України (Спостереження і висновки) – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто – Львів. – С.604-606.
7.	Друкарня Крайового проводу ОУН-6 ЗУЗ («Мандоліна»)	с.Волошина Перемишлянського р-ну Львівської обл.	1937-1941		За іншими свідченнями друкарня була викрита радянськими спецслужбами у 1940 році	Голяш С. Підпільні друкарні // Визвольний шлях. – Лондон, 1982. – Кн.8 – Серп. – С.936
8.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-6 ЗУЗ («Полтава» або «Друкарня ім.Є.Легенди», «Друкарня ОУН ім.Д.Мирона») Друкарська машина, пристрій для нарізання паперу	с.Юшківці Миколаївського р-ну Львівської обл.	20 квіт. 1944-груд. 1944	Петро Дужий (Аркадій) – куратор, Йосип Позичанюк (Шугай), Осип Дяків (Артем), Ярослав Старух (Ярлан), Петро Федун (Полтава), Федоришин Михайло (Стефаник) – редактори і публіцисти	За наказом П. Дужого була затолпена в ріці між селами Юшківці і Дев'ятники	Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра). – Арк.255-263. Сусік Д. З любов'ю до свого народу. – Львів, 2006. – С.81-98.

9.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-6 ЗУЗ («Вінниця» або «Друкарня Української Інформаційної Служби») Мала друкарська машина	с.Бертешів Миколаївського р-ну Львівської обл.	Трав.1944 -лист.1944	“Григор” – керівник, Славко – заступник керівника, Старух Ярослав (Ряст) – редактор і публіцист, Василь Лаба (Ігоревич, Роман, Магістр) – керівник інформаційної підреферентури, Гвоздецький Богдан (Кора, Емір) – фахівець з міжнародних відносин, Хомутник Василь (Блакитний, Іскра, Брюховецький, Верес) – художник-карикатурист, “Панько”, “Степан”, “Василь”, “Іван” – техперсонал	Восени 1944 року за наказом Проводу була демонтована і закопана у Бертешівському лісі. У квітні 1945 року вилучена органами НКВС	Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра). – Арк.255-263; Сусік Д. З любов’ю до свого народу. – Львів, 2006. – С.81-98; Мороз В Підлітна Українська Інформаційна Служба // Визвольний шлях. – Київ, 2001. – №6 (639) – Червень. – С. 65-72; Лаба В. Повстанська друкарня у Бертишові // Новий час. – 1995. 25 трав.
10.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-6 ЗУЗ («Самара») Циклостиль	с.Дев’ятники Миколаївського р-ну Львівської обл.	Січ. 1944-20 черв.1944	Петро Дужий (Аркадій)-куратор, Сусік Дмитро (Річард) – керівник, “Григор” – технічний редактор, Мирослав Мартин (Ігор) – господарчий, “Азан”, “Соловей”, “Стрільць” – техпрацівники, “Богдан”, “Тиміш” – кур’єри	За наказом П.Дужого була перенесена у с.Бертешів і об’єднана з «Вінницею»	Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра). – Арк.255-263. Сусік Д. З любов’ю до свого народу. – Львів, 2006. – С.81-98.
11.	Друкарня Крайового Проводу “Юнацтва” ЗУЗ («Юнацька друкарня “Кратер”»)	с.Мужилів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.	1941-1943	Фіголь Микола (Зеро) – куратор, Дяків Осип (Горновий) – головний редактор, Кардаш Василь – член редакції	У листопаді 1943 р. при перевезенні друкарні на нове місце вона потрапила в руки німців	Шанковський Л. УПА на Підгаєччині (Причинки до історії ВО III “Лисоня” // Підгаєцька земля. – Торонто, 1980. – С.255; Голяш С. Підпільні друкарні... – С.936; Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.29767 (Особові справи Дужого Миколи, Дужого Петра, Сусіка Дмитра). – Арк.255.
		с.Носів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. чи Чортківщина	1943-1945?	“Троян”, Білик Микола – техпрацівники		

12.	Друкарня Дрогобицького обласного проводу ОУН-6 Ротатор	с.Медвежа Дрогобицького р-ну Львівської обл.	1944-1947	Фарило Михайло (Рубань) – куратор, Губарів Іван (Полтавець) – керівник, Кузьменко Степан (Кузьма, Професор) – редактор, “Баян”, “Ромців” – секретарі-машиністи, “Тріска”, “Роман” – друкарі на ротаторі, “Шрупка” – кур’єр	Викрита органами МДБ 25 грудня 1947 року	Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник (Специвипуск) – Дрогобич, 2002. – С.189; Сов’як П. Друкарня УПА в с.Медвежа на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник (Специвипуск). – Дрогобич, 2002. – С.193.
13.	Друкарня Перемиського обласного проводу ОУН-6	с.Військо Перемиського пов.	1943-осінь 1944	Левицький Семен – куратор (1943), Галаса Василь (Орлан) – куратор (1944), Ляшин Микола (Липа) – керівник і друкар (?), “Професор” – редактор, “Черемш”, “Степова” – члени редакції, “Святослава” – машиністка	Восени 1944 року перенесена до с.Тисова Перемиського пов.	Літопис Української Повстанської Армії (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.11-12. Голяш С. Підпільні друкарні... – С.937.
		с.Тисова Перемиського пов.	осінь 1944-1947 (?)	Кавула Петро (Тарас)-куратор, Ляшин Микола (Липа) – керівник і друкар (?), “Професор” – редактор, “Черемш”, “Степова” – члени редакції, “Омелян” – художник	Перенесена у лісовий масив в р-ні сіл Корманичі та Делягова Перемиського пов., де почала діяти як друкарня окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ	
14.	Друкарня Закарзонського крайового проводу ОУН-6 Друкарська машина	В р-ні с.Монастир Томашівського пов.	1945-1947	Старух Ярослав (Ярлан) – куратор, Волош Петро (Василенко, Гетьманець) – редактор, Цвіль Юрій (Антон, Татарин) – художник-карикатурист		Голяш С. Підпільні друкарні... – С.938-939.
15.	Друкарня Закарзонського крайового проводу ОУН-6 Циклостиль	Біля с.Монастир Томашівського пов.	1946-17 жовт.1947	Старух Ярослав – керівник	Викрита штурмовиками польської оперативної групи «Любачів» 17 жовтня 1947 року	Голяш С. Підпільні друкарні... – С.939; Прокоп М. Як загинув Ярослав Старух? // Прокоп М. Напередодні незалежної України (Спостереження і висновки) – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів. – С.565-568.

16.	Друкарня Львівського крайового проводу ОУН-6 Циклостиль	Присілок Куршемка біля с.Купичволя Жовківського р-ну Львівської обл.	1944-1945	Ваврук Василь (Ватюга) – керівник, Сушко Ігор (Ігор, Хмурий) – редактор, Вонс Ігор (Бродич) – технічний редактор	19 грудня 1945 року бункер разом з підпільниками був знищений відділом прикордонних військ НКВС	Дужий П. Степан Бандера – символ наші... – №39; Федущак І. Горбаль М. Сліди обриваються в Купичволі/ Поклик сумління. — Львів, 1996. – №2 (238) – Лютий. – С.1,3
17.	Друкарня Львівського крайового проводу ОУН-6 («Друкарня ім. полк. д-ра Юрія Липи у Львові»)	Лісовий масив біля с.Ліва Миколаївського р-ну Львівської обл.	1946-1947	Тершаківець Зиновій (Федір) – куратор, «Олег» – керівник, Голояд Галина (Матра Гай) – редактор, письменниця, друкарка, «Зухра» – машиністка, «Вірний», «Воробець», «Зенко», «Сукачій», «Старик» – бойовики	Викрита органами МГБ навесні 1947р	Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.36254. – Т.1 (Особова справа Голояд Галини). – Арк.85.
18.	Друкарня Львівського крайового проводу ОУН-6 ЗУЗ	Львівщина	1948-1953 (?)	Гайовська Любов (Рута, О.Линська, У.Левич) – куратор, редактор, автор оповідань		
19.	Друкарня Подільського крайового проводу ОУН-6 Друкарський станок, пристрій для нарізання паперу	с.Деренівка Буданівського р-ну Тернопільської обл.	1941-1946	Поздик Йосип (Євген) – куратор	Вилучена органами МВС та МДБ 5 лютого 1946 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.9.
20.	Друкарня Подільського крайового проводу ОУН-6 Два друкарських станка, пристрій для нарізання паперу	с.Шумляни Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.	1942-1946	«Мирон» – керівник, «Степан» – ?, «Богуни» – ?	Вилучена органами МВС та НКДБ 5 лютого 1946 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.8.
21.	Друкарня Подільського крайового проводу ОУН-6	У лісі біля с.Черняхів Зборівського р-ну Тернопільської обл.	19?-1952 року	Василь Бей (Улас, Тигар, Василенко) – редактор	Викрита органами МГБ 1 липня 1952 року	Шанковський Л. Підгаєцька земля. — Торонто. 1980. С.254-256.
22.	Друкарня Дрогобицького окружного проводу ОУН-6 («Друкарня ім. Лопатинського в Стрию») Друкарська машина Циклостиль	Н межі Сколівського, Славського, Боринського, Підбузького та Турківського районів	1945-1949	Лаврів Мирослав (Нечай) – куратор, «Снобляк» – керівник, «Омелья» (Чорний, Крилан, Обух, Т-33) – художник та керівник (з травня 1949р.)	Ліквідована органами МДБ у жовтні 1949 року	Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобищині... – С.189. Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С.14-15.
23.	Друкарня Золочівського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ	с.Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл.	19?-1945		Викрита органами НКВС восени 1945р.	ДАЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.115-116.
24.	Друкарня Золочівського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ Ротатор	Хутір Велин Бродівського р-ну Львівської обл.	1948	«Окріп» – керівник	Вилучена органами МДБ 28 грудня 1948 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С.13.

25.	Друкарня Золочівського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ Ротатор	с.Жарків Бродівського р-ну Львівської обл.	1949	Якимець Кирило (Бескид) – куратор, «Мороз» – керівник	Вилучена органами МДБ 14 січня 1949 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С.13.
26.	Друкарня Золочівського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ («Друкарня ім.ген. Тараса Чупринки»)		1951-1952			
27.	Друкарня Калуського окружного проводу ОУН-6 Друкарська машина	Біля с.Велика Тур'я Долинського р-ну Івано-Франківської обл.	194?-1951	Башня Богдан (Жук) – керівник, «Ірка» – друкарка, «Полтавець», «Михайло» – охоронці	Викрита органами МДБ 30 листопада 1951 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій... – С.21.
28.	Друкарня Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ		1944-1945	«Гроза» та «Скоб» – куратори, Білінський Ярослав (Бистрий) – відповідальний за безпеку	Викрита органами НКВС взимку 1945р.	ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1705. – Арк.8.
29.	Друкарня Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ		194?-1949		Викрита органами МДБ 26 грудня 1949 р	Український визвольний рух. – Львів, 2006. – №8. – С.246-247.
30.	Друкарня Коломийського окружного проводу ОУН-6 Ротатійний циклостиль	с.Волова Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. с.Краснолів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.	Трав. 1944-верес 1944 Жовт 1944 –?	Ганчар Григорій (Моряк) – куратор	Кошак Дарія заарештована МГБ 17 січня 1947р	Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Т.2. – С.486-497.
31.	Друкарня Коломийського окружного проводу ОУН-6 Ротатійний циклостиль	р-н с.Химчин, Вербовець, Гордакове, Горішній Іспас Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	Трав. 1945-1946?	Гладкий Григорій (Борис) – куратор, Сенюк Микола (Самбірський) – керівник, Василик Ярослав (Грім) – редактор, Радий Степан (Сизий) – художник, Німа Лідія та Кошак Дарія – друкарки	Василик Ярослав (Грім) – помер від тифу взимку 1947р	Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Т.2. – С.486-497; Бабух В. Не згубились під листям сліди // Голос України – 1994 – №33 (783) – 19 лют.
32.	Друкарня Перемиського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ («Холодний яр»)	Лісовий масив в р-ні сіл Корманичі та Делягова	1945-1947	Гук Мирослав (Григор) – куратор, «Професор» – редактор, «Святослава» – машиністка, Мандрика Іван (Летун) – охорона	Знищений польськими військовими авією 1947 року	Літопис УПА (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.12
33.	Друкарня Самбірського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ		1944	Машан Ярослав (Крукевич) – куратор, «Кучманський» та Никольський Володимир (Верховий) – технічні працівники		Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобищині // Дрогобицький краєзнавчий збірник (Специвипуск) – Дрогобич, 2002. – С.190.
34.	Друкарня Сокальського окружного проводу ОУН-6 Циклостиль, склограф	Біля с.Нова Скварява Жовківського р-ну Львівської обл.	1944-1945	Карпичин Василь (Черник) – куратор, «Марія» – редактор, «Кропива» – ?	Викрита органами НКВС 9 грудня 1945р (три	ЦДАВО України. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.9; ДАЛО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.79.

					працівниц і підірвали себе гранатами)	
35.	Друкарня Станіславського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ («Друкарня ім. С. Петлюри в Станіславові», «Київ», «Київ- Львів», «Львів- Київ-Дрогобич», «Дрогобич- Станіслав- Чернівці», «Станіславів») Циклостиль	с. Височанка Катуського району Івано- Франківсько ї обл.	1945-1949	Дяченко Михайло (Марко Босслав) – керівник і головний редактор, Петришин Марія – друкарка	Викрита органами МДБ у травні 1949 р.	Пушик С. З архіву повстанця Богдана //Визвольний шлях. – Київ-Лондон, 2002. – Кн. 2. – Лют. – С. 50; Голяш С. Підпільні друкарні/Визвольний шлях. – Лондон, – №9. – С. 938-939; Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки... – С. 16
36.	Друкарня Стрийського окружного проводу ОУН-6		1943-1944			
37.	Друкарня Тернопільського окружного проводу ОУН-6 ЗУЗ		1947-1948	«Кайдаш» – куратор, Кулай Ярослав (Дмитро) – куратор		
38.	Друкарня Чортківського окружного проводу ОУН-6 («19-XXII») Друкарська машина «американка»	с. Озеряни Борщівськог о р-ну Тернопільсь кої обл.	Кінець 1943- 1946	Михайло Татарнюк (Бій, Хорив) – керівник, Василь Хміль, Володимир Паюк, „Звук” – публіцисти, Франко Заброцький і Ярослав Грицьків – техперсонал, Іванна Марушак (Туга) – кур'єр	Викрита органами МДБ 10 лютого 1946 року. На момент виявлення друкарня була у неробочо му стані	ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1-2; Сулятицький Т. Друкарня Проводу ОУН-УПА в Озерянах // Шлях Перемоги. – Львів, 2000. № 14. – Квіт.
39.	Друкарня Чортківського окружного проводу ОУН-6	Лісовий масив поблизу с. Жилинці Борщівськог о р-ну Тернопільсь кої обл.	Берез 194 4-1946		Викрита органами МГБ у лютому 1946 року	Сулятицький Т. Друкарня Проводу ОУН-УПА в Озерянах // Шлях Перемоги. – Львів, 2000. № 14. – Квіт.
40.	Друкарня Чортківського окружного проводу ОУН-6 («Друкарня ім. Я. Старуха- Стяга» або «Друкарня ім. М. Міхновсько го») Друкарський станок, ротатор	с. Товсте Заліщицьког о р-ну Тернопільсь кої обл.	1949-1951	Мирослав Гук (Косач, 1-606) – керівник, Мельник Василь (Хмель), Вінтонів Василь (Ясен), Гішка Стефан (Славо), «Вир» – техпрацівники	Вилучена органами МГБ 7 травня 1951 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 19-20; Кокін С. А. Анотований показчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – К., 2001. – Вип. I. – С. 130.
41.	Друкарня Чернівецького окружного проводу ОУН-6 («Друкарня ім. Ю. Федьковича у Чернівцях»)	м. Чернівці вул. Краснодарсь ка	Трав. 1946-черв. 1950	Савчак Василь (Сталь) – куратор, Василевський Пантелеймон – публіцист, Перун Онуфрій (Сян) – художник- карикатурист, письменник, «Гриша» і «Моряк» – кур'єри		Василевський П. Спогади // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
42.	Друкарня Бібрського надрайонного проводу ОУН-6 Циклостиль	с. Любешка Перемишлян ського р-ну Львівської обл.	1945-1946	«Наум» куратор		ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 29; ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 40.

43.	Друкарня Городоцького надрайонного проводу ОУН-6		1944-1945			
44.	Друкарня Грубешівського надрайонного проводу ОУН-6 Циклостиль	с. Угринів Грубешівськ ого пов.	1944-літо 1946	Коза – (Ярополк) – куратор (1944 – квітень 1945), Вербівський Теодосій (Чмелик) – куратор, Лопушанський Микола (Слота) – редактор, «Циба» – технік, «Оля» – машиністка, Гарасим'як Теодор (Дунайський) – куратор з кінця 1946 року		Голяш С. Підпільні друкарні/Визвольний шлях. – Лондон, – №8. – С. 942; Літопис УПА (За ред. П. Потічного). – Торонто, 1987. – Т. 16. – С. 12-13.
45.	Друкарня Грубешівського надрайонного проводу ОУН-6	с. Осераїв Грубешівськ ого пов.	1946-1947	Штендера Євген (Прірава) – куратор, Лопушанський Микола (Слота) – редактор, Вербівськ ий Теодосій (Чмелик), «Певний», Гарасим'як Теодор (Дунайський) – члени редакції, Цвиль Юрій (Скорик, Антон)	Кривка була збудована 1940 року за проеком «Ігоря» і використо увалася спочатку як склад для зброї. З 1946 року у ній розміщува вся надрайон ний ОП 21 червня 1947 року вона була викрита польсько ю бойкою, майже всі члени ОП загинули	Голяш С. Підпільні друкарні/Визвольний шлях. – Лондон, 1982. – №8. – С. 942; Гаврилюк І. Кривка при Чорному Шляху // Шлях перемоги. – 1955. – Ч. 41, 42, 43; Спогад Йосипа Лопчука, народженого в Корчмні Рава- Руського повіту // 1947. Пролам'ятна книга (Упор. Б. Гук) – Варшава, 1997. – С. 318.
46.	Друкарня Жовківського надрайонного проводу ОУН-6	с. Добросин Жовківськог о р-ну Львівської обл.	1948	Євгенія Чорній – друкарка		
47.	Друкарня Жовківського надрайонного проводу ОУН-6 («Друкарня ім. Арпада- Золотаря») Циклостиль	Біля с. Нова Скварява Жовківськог о р-ну Львівської обл.	1947-1948	Степан Ханків (Носач) – куратор, Шульган Мар'ян (Білоус) – керівник, Ярослав Ньюнка – художник, Ярослава Романіна і Євгенія Романіна – друкарки		Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: «Ідея і чин» – як джерело до історії видавничої справи ОУН на Жовківщині 1947- 1951рр.» // Наукові записки Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. VI. – Част. 2. – С. 71-81.
		За бкм від с. Грини Жовківськог о р-ну Львівської обл.	1948-1949			
		Біля с. Нова Скварява Жовківськог о р-ну Львівської обл.	Кінець 1949-1950			

		У лісовому масиві між селами Туринка і Боянець Сокальського р-ну Львівської обл.	весна 1950 -1951			
		Біля с.Реклинець Сокальського р-ну Львівської обл.	Липень 1951			
48.	Друкарня Золочівського надрайонного проводу ОУН-6 Друкарська машина, автоматична копіювальна машина, ротатори	Золочівський р-н Львівської обл.	1947	"Явір" – куратор, "Макар" – охорона	Вилучена органами МДБ у липні 1947 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.10.
49.	Друкарня Золочівського надрайонного проводу ОУН-6 Друкарський станок, склограф, станок для нарізання паперу	с. Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл.	1949	Качор Володимир (Пугач) – куратор, Ковалишин Іван (Олесь) – керівник	Викрита органами МВС 14 червня 1949 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.16-17.
50.	Друкарня Лемківського надрайонного проводу ОУН-6	Біля с.Бук Лиського пов.	1945-1946	Голяш Степан (Мар) – куратор, "Новий" – техкерівник, "Степ" – заступник керівника, Скірка Нуся (Дора) і Філь Ярослава (Марта) – машиністки, Черешньовський Михайло (Петро) – художник-різьбяр		Літопис УПА (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.16-17; Голяш С. Підпільні друкарні... – С.940.
51.	Друкарня Любачівського надрайонного проводу ОУН-6	Між селами Нове Село і Горасць Любачаського пов.	Весна 1945-1946	Дзьоба Дмитро (Сталь) – куратор, Василенко Петро (Волош) – редактор, "Володар" – керівник,	Знищена опергрупою НКВС у 1946	Голяш С. Підпільні друкарні... – С.941; Літопис УПА (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.112-13.
52.	Друкарня Любачівського надрайонного проводу ОУН-6 (?)	с.Люблинець Любачівського пов.		Слюсарчик (Роман) – керівник, Мачай Іван – заступник керівника		Літопис УПА (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.13.
53.	Друкарня Підгаєцького надрайонного проводу ОУН-6 (?) Друкарський станок	с.Боків Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.	1945-1946	Когут В – ?	Викрита відділом МВС на початку лютого 1946 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.8-9.
54.	Друкарня Підляського надрайонного проводу ОУН-6 («Видавництво УПА "Боротьба"») Циклостіль	Підляшшя	1945-літо 1947	Чуб Іван (Шамрик Іван) – керівник, Дейнека Олександр (Сковорода), Чуйко Микола (Геник) – друкар, Боднарук Михайло (Стефко) – радист		Голяш С. Підпільні друкарні... – С.941-942; Літопис УПА (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.18.
55.	Друкарня Станіславівського надрайонного (?) проводу ОУН-6	с. Чолгани Болехівського району Івано-Франківсько	1949-1952			

		Г області				
56.	Друкарня Яворівського надрайонного проводу ОУН-6 Друкарська машина системи "гутенбергіва"	Лісовий масив неподалік м. Яворова	1947-1949	"Магнет" – куратор, "Чорний" – керівник, Голояд Галина – публіцист, "Юрчик", "Сокирка" – техпрацівники		Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.36254. – Т.1 (Особова справа Голояд Галини). – Арк.129.
57.	Друкарня Яворівського надрайонного проводу ОУН-6 Друкарський станок	с Чернильва Яворівського р-ну Львівської обл.	1949-1950		Викрита органами МДБ у січні 1950 року	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.18.
58.	Друкарня Ярославського надрайонного проводу ОУН-6 («3 друкарні "Лісовик"»)	Між селами Хотиниць і Грушовичі Ярославського пов.	1944-1945	"Роман" – адміністратор, "Сич" – технічний керівник, "Кармелюк" – радіотехнік, "Хуртовина" – машиністка		Літопис УПА (За ред.П.Потічного). – Торонто, 1987. – Т.16. – С.13.
59.	Друкарня (?) повітового (?) проводу ОУН-6	с.Делева Тлумаського р-ну Івано-Франківської обл.	1943-1944	Дирда Любомир (Богдан) – технічний працівник	Викрита органами НКВС у квітні 1944 року	Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Т.2. – С.510.
60.	Друкарня Рогатинського повітового (?) проводу ОУН-6	Хутір Дідурівка біля с.Вишнів Бучачавського району Івано-Франківської обл.	1944			
61.	Друкарня Глинянського повітового проводу ОУН-6 "Васильків"		1944-1945			Мороз В. Підпільна Українська Інформаційна Служба // Визвольний шлях. – Київ, 2001. – №6 (639) – Червень. – С.66.
62.	Друкарня Сокальського повітового проводу ОУН-6		1943-1944	Харко Володимир – редактор (?)		
63.	Друкарня Круkenицького районного проводу ОУН-6 Склограф	с.Ганьковичі Мостиського р-ну Львівської обл.	1949	"Сергій", "Лепкий" – техпрацівники		Архів СБУ у Львівській обл. – Спр.1641. – П.36254. – Т.1 (Особова справа Голояд Галини). – Арк.128-129.
64.	Друкарня районного осередку пропаганди "Байрак"	Район "Дніпро" – Миколаївський р-н Львівської обл. (?)	1947	"Нестор" – керівник		ДА СБУ. – Ф.1. – Спр.376. – Т.73. – Арк.18
ПЗУЗ						
65.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-6 ПЗУЗ («Друкарня ім. Кліма Савура»)	Біля м.Луцька Волинської обл.	1946-1948 1948-осінь 1950	Козак Микола (Вівчар) – куратор Галаса Василь (Орлан) – куратор, "Корній" – друкар, "Ріта" – друкар-технік, "Дубовий" – охорона	Ліквідована на 1950 р. самими підпільниками через зраду районного пров. Луцького р-ну "Антоня"	Літопис УПА (За ред.С.Штендери). – Торонто, 1995. – Т.28. – С.355
66.	Друкарня Крайового проводу ОУН-6	С.Пітушків Млинівського р-ну	1949		Вилучена органами МДБ 17	Іщук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки

	ПЗУЗ Друкарська машина	Рівненської обл.			лютого 1949 року	УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944- 1954рр. – К., 2007. – С. 14.
67.	Друкарня технічного відділу КрайовогоПрово ду ОУН-6 ПЗУЗ	с.Сухівці Рівненськ ого р-ну Рівненської обл.	19.?-1952	Хасевич Ніл – керівник,художник- різьбяр, “Богдан”, “Павло” – помічники і охоронці	Викрита 4 березня 1952 року органами МГБ	Дужий П. Степан Бандера – символ нації// Шлях перемоги. – Львів, 1994. – №39.
68.	Друкарня Волинського обласного проводу ОУН-6 ПЗУЗ	с.Старосілля Маневицько го р-ну Волинської обл.	1943	Драницький Степан (Матвій) – керівник “Дніпровий” – публіцист		Бондарук Л. Колки – до 55-річчя подій//Наше слово. – Варшава, 1998. – №41. – 10 листоп.
69.	Друкарня Рівненського обласного проводу ОУН-6 ПЗУЗ («Свобода народам»)	с.Тартак (18км від м.Дубно Рівненської обл.)	1943-1944		Викрита у лютому 1944р.	ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр.1629. – Арк.93. Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 6.
70.	Друкарня крайового проводу ОУН-6 “Одеса” («Друкарня ім. Є. Коновальц я»)	Рівненщина	1946-1948	Янішевський Степан (“Далекий”) – куратор, Титко Святослав (Роман), “Павло”, – постачальники	Викрита у вересні 1948 року органами МДБ	Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 12.
71.	Друкарня Володимир- Волинського окружного проводу ОУН-6		1943			
72.	Друкарня Ковельського окружного проводу ОУН-6 ПЗУЗ («Воля народам»)	с.Свингарин Ковельськ ого р-ну Волинської обл.	1943-1948	Томашевич (?)(Т) – керівник, Шоломицький Федір (Одрач) – редактор, Данилевич (Шило) – публіцист, “Мотря” – радистка, “Оксана” і “Орися” – машиністки, “Левко” – кур’єр		Бедрий А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк, 1983. – С. Марчук І. Короткий життєпис (Федора Одрача)// Український визвольний рух. – Львів, 2005. – №4. – С.25.
73.	Друкарня Ковельського окружного проводу ОУН-6 ПЗУЗ	Ковельщина	1950-1953	Семсентух Василь (Ярий) – куратор, “Ат” – керівник, “Ріта” – технік		Літопис УПА (За ред. Є. Штендери). – Торонто, 1995. – Т.28. – С.35.....
74.	Друкарня Луцького окружного проводу ОУН-6		1951			
75.	Друкарня Північно- Рівненського окружного проводу ОУН-6 ПЗУЗ Друкарська машина	Пустомитівс ькі ліси (біля с.Гоша), Гошанський р-н Рівненської обл.	1948	“Шлюзар” – куратор		Літопис УПА (За ред. Є. Штендери). – Торонто, 1995. – Т.28. – С.302; Голяш С. Підпільні друкарні... – №9. – С. 1063.
76.	Друкарня Рівненського окружного проводу ОУН-6 (?)ПЗУЗ	Хутір Бечаль Костопільсь кого р-ну Рівненської обл.	1943-1944		Викрита Державн еским районним відділом НКДБ 18 квітня 1944 року	Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 6.

77.	Друкарня Сарненського окружного проводу ОУН-6 ПЗУЗ («Случ») Друкарська машина типу “американка”, вилучена повстанцями із державної друкарні м.Олевська	На хуторі біля м.Сарни на березі річки Случ	1942 жовт.	Литвинчук Іван (Дубовий) – куратор, Петренко Роман (Юрко, Омелько) – керівник, “Тріска” – технічний редактор, Лапін Святослав (Щербак), “Данило” – складальники, “Дуб” – охорона	Викрита 22 січня 1944р війс ьками СМЕРШ (один працівник друкарні затримани й, двоє покічили життя самогубст вом)	Літопис УПА (За ред.Є.Штендери). – Торонто-Львів, 1997. – Т.27. – С.83; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.23. – Спр.930. – Арк.31; Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 5-6
		Біля с.Бережниця Дубровицьк ого р-ну Рівненської обл.	1943-1944	Лапін Святослав (Щербак) – керівник, Мукусей І., Зінчук Арсентій – техпрацівники, “Корч” – охоронець		
78.	Друкарня Кореського надрайонного проводу ОУН-6	Кореський р-н Рівненської обл.	1948	“Максим” – куратор, “Дністровий” – техпрацівник		Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 12-13.
79.	Друкарня Костопільського надрайонного проводу ОУН-6 (?) Друкарська машина, пристрій для нарізання паперу, ротатор	В районі с.Держане Костопільсь кого р-ну Рівненської обл.	1944-1945		Викрита органами НКГБ у лютому 1945р.	ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.1700. – С. 79-81.
80.	Друкарня Костопільського надрайонного проводу ОУН-6	Костопільщ ина	1947-1948	“Ярослав” – куратор		Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С.
81.	Друкарня Крем’янецького надрайонного проводу ОУН-6 Портативний друкарський станок радянського зразка	Шумський р-н Тернопільсь кої обл.	1945-1950		Вилучена органами МГБ на початку червня 1950	Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 18.
82.	Друкарня Рівненського надрайонного проводу ОУН-6 (?)	Оржівські хутори Рівненськ ого району Рівненської обл.	1944-1945		Викрита військами НКВС 12 лютого 1945 року	ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп.23. – Спр.1700. – Арк.40-43; ДАРО. Ф. Р-188. – Оп. 5. – Спр.30. – Арк.38.
83.	Друкарня Тучинського районного (?) проводу ОУН-6 Друкарська машина	с.Макіївка Гошанськ ого району Рівненської обл.	1945-1946	“Сміливий” – куратор, Павельчак – господарчий	26 січня 1946 року друкарня була викрита відділо боротьби з бандитиз мом Управлін ня МВС по Рівненські й обл.	Ішук О. Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР... – С. 7.
84.	Друкарня Здолбунівського (?) надрайонного (?) проводу ОУН-6	с.Цурків Здолбунівсь кого району Рівненської обл.				
85.	Друкарня політвідділу ГК УПА («Друкарня Української Повстанської Армії», «Друкарня	Поблизу с.Великий Стидин Костопільсь кого р-ну Рівненської обл.	1943-1944	Бусел Яків – куратор і редактор, Тучак Антін (Крук), Корда Дмитро (Кінаш) – публіцисти	Зимою 1944 року друкарня була викрита органами НКВС	Літопис УПА. Нова серія. – К.-Торонто, 1995. – Т. 1. – С.ХУП

	Української Повстанської Армії (ім. Б. Хмельницького)					
86.	Друкарня технічного відділу Східного зв'язку УПА Стеклограф	с.Цурків Мізьозького р-ну Рівненської обл.	1943-1944	"Роса" – керівник, "Коля" – гравер, Кундуш Ростислав (Роман, Гайдар) – техпрацівник	Викрита у грудні 1944р.	ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23 – Стр.1700. – С.26-27
87.	Друкарня політичної референтури ВО-2 Групи "Богун" УПА – "Північ"	Млянівський р-н Рівненської обл.	1944	"Середа" – куратор, Паламарчук (Лиман) – коректор, Худенко Василь (Остап), "Аскольд", "Діброва", "Полин", "Прометей", "Повільний", "Сергій" – техпрацівники		
88.	Друкарня збройних відділів ОУН-б	Крем'янецька	1942	"Крук" – куратор		Данилюк М. Повстанський записник. – К. 1993. – С.108
89.	Друкарня збройних відділів ОУН-м Циклостиль	Крем'янецька	1942	Данилюк Михайло (Блакитний) – куратор і редактор, "Троян" – публіцист		Бухало Г. Видання УПА (1941-50-ті рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Тези першої конференції по періодичі. – Львів, 1993. С.84
ОСУЗ						
90.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-б ОСУЗ	Макарівський р-н Київської обл. м.Васильків Васильківського р-ну Київської обл.	1941 1942-1947 (?)	Старух Ярослав – куратор Мирон Дмитро (Орлик) – куратор (1942), Сак Пантелеймон (Могила) – редактор (1943), Прокоп Мирослав – співредактор		Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.26
91.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-м Циклостиль	м. Київ	1942	Василь Кузьмик (Петренко) – редактор	У жовтні 1942 року друкарню викрило гестапо	Полікарпенко Г. ОУН у війні. 1939-1945. – На чужині, 1951. – С.81-82; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С.582.
92.	Друкарня Київського обласного проводу ОУН-б ОСУЗ	м.Вінниця с.Попільня Попільнянського р-ну Житомирської обл.	1942 1943	Пантелеймон Сак (Могила) – куратор		Прокоп М. Київ 1942 // Прокоп М. Напередодні незалежної України (Спостереження і висновки) – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів. – С.573
93.	Друкарня Харківського обласного проводу ОУН-б СУЗ	м.Харків	1942		17 жовтня 1942 року друкарню викрило гестапо	Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.62; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С.588
94.	Друкарня Житомирського окружного проводу ОУН СУЗ	Житомирщина	1950	"Будько" – куратор		Літопис УПА (За ред. Є. Штендери). – Торонто, 1995. – Т.28. – С.324

95.	Друкарня окружного ? проводу ОУН-б СУЗ Циклостиль	С.Рудченкове (біля м. Донецька)	1943	Група росіян з числа робітників та інтелігенції с.Рудченково під керівництвом ОУН-б	Викрита гестапо влітку 1943 року, працівник заарештований і відправлений у концтабір Дахау	Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.58
96.	Друкарня Вінницького (?) обласного (?) проводу ОУН-б	м.Калинівка Вінницької обл.	1943	Ященко І. – керівник і друкар	Друкарню ліквідували самі підпільники через порушення умов конспірації	Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.64
ПівдСУЗ						
97.	Друкарня Крайового Проводу ОУН-б ПівдСУЗ	м.Нижньодніпровськ	1942-1943	Кук Василь (Леміш) – куратор, Самійленко Микола – автор листівок		Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.48-49.
98.	Друкарня Дніпропетровського обласного проводу ОУН-м ПівдСУЗ	м.Дніпропетровськ	1943	Ярослав Саматовка – куратор		Полікарпенко Г. ОУН у війні. 1939-1945. – На чужині, 1951. – С.81-82
99.	Друкарня Кіровоградського обласного проводу ОУН-б ПівдСУЗ	м.Новоукраїнка Кіровоградської обл. м.Кіровоград м.Бобринець	1942-1943 1943 1943	"Олеся" – куратор		Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К. 1996. С. 57; Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.48.
100.	Друкарня Одеського обласного проводу ОУН-б ПівдСУЗ Друкарська машина	м.Одеса	1943-1947 (?)	Семчишин Тиміш (Річка) – куратор і редактор, Чепіга Мирослав – керівник		Янчук О. Українське націоналістичне підпілля на Одещині // Нескорена нація. – Львів, 1998. №19-20. С.3; Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.54-56
101.	Друкарня надрайонного (?) проводу ОУН-б	с.Дівка-2 (передмістя м.Дніпропетровська)	1942	Диряк Іван – куратор	У грудні 1942 року друкарня була викрита гестапо, працівники відправлені у концтабори Австрії	Русначенко А. Народ збурений. – К., 2002. – С.49.

УДК: 94 (477.83/.86)

ББК: 63.3 (4 Укр) 51

Ігор Райківський

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА В ГАЛИЧИНІ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.

У статті висвітлено розвиток українського мовознавства, фольклористики й етнографії та історії в Галичині у першій третині ХІХ століття – до діяльності “Руської трійці”, що стала переломною подією в західноукраїнському “національному відродженні”. Дослідження в різних галузях народознавства сприяли усвідомленню окремішності мови, історичної традиції та етнографічних рис галицьких русинів від сусідніх народів, передусім поляків. Водночас у народознавчих працях того часу не було чіткого, скристалізованого уявлення про національну самоідентифікацію місцевого населення.

Ключові слова: народознавство, дослідження, мова, фольклор, етнографія, історія.

ХІХ століття тлумачиться в сучасній вітчизняній історіографії як період формування модерної української нації. На першому етапі “національного відродження” (до середини 1840-х рр.) передова інтелігенція займалася дослідженням різних сторін життя народу, мала на меті визначити особливості мови, історичної традиції та етнографічних рис. У науковій літературі інтерес дослідників національного руху в Галичині був зосереджений насамперед на вивченні діяльності “Руської трійці”, що традиційно вважається символом української орієнтації. І це природно, адже її діячі першими порушили питання про організацію спеціальних народознавчих мандрівок і започаткували нову українську літературу в краї. Значно менше висвітлено діяльність на науковій ниві попередників і сучасників “Трійці”, які в пошуках національної самоідентифікації ще не мали чітких “українських” орієнтирів. Дослідження початкових кроків народознавства в Галичині як науки у першій третині ХІХ ст. сприятиме більш цілісному усвідомленню загальної картини “національного відродження”, що за поширеною серед сучасних істориків періодизацією, пройшло три етапи: науковий або академічний, “збирання спадщини”; організаційний або культурний; політичний.

* * *

Внаслідок занепаду Речі Посполитої в 1772 р. галицькі русини перейшли під владу Австрійської імперії в денационалізованому стані або, за висловом відомого українського літературознавця Михайла Возняка, “без ознак свого окремого національно-культурного життя” [6, 5]. “В Західній Україні не було того піднесення своєрідного українського патріотизму, який пережила Гетьманщина по інерції автономного життя ... ХVІІІ ст., – відзначав Михайло Грушевський. – Всі вищі прошарки суспільства були цілковито денационалізовані...” [12, 60]. За соціальним складом русинами були майже виключно селяни, що знемагали в тяжкій панщинній неволі, та малоосвічене греко-католицьке духовенство, “низьке” за соціальним статусом.

Ополячення й окатоличення поширилося настільки, що навіть у селах священики почали виголошувати проповіді польською мовою та розмовляти нею вдома, або користувалися так званим язичієм (мішанина польської, церковнослов'янської мов і місцевої говірки). Старі службовники і євангелія в деяких церквах містили тексти, написані зверху латинськими буквами, щоб полегшити священикам читання. Навіть один із майбутніх лідерів “староруської партії” Антон Петрушевич у 1840 р. не склав іспит з *lingua ruthenica*, тому що не вмів читати кирилицею [37; 411, 412]. Натомість народною українською мовою говорило здебільшого неграмотне селянство, через це її зневажливо називали “мужичою”, “хлопською” [9, 3]. Русини в Східній Галичині відчували слабку спорідненість з населенням Буковини та Закарпаття, що розмовляло такою ж мовою, і ще меншу – зі своїми кривими в Російській імперії. Здавалося, що вони були приречені на зникнення як окрема етнічна група [3, 389].

Етнічній самоідентифікації галицьких русинів сприяла реформаторська діяльність австрійського уряду 1770–80-х рр., що створила можливості для культурного відродження. Реформи Марії-Терези та Йосифа ІІ в дусі освіченого абсолютизму охопили головним чином сільське господарство, церкву й освіту, дещо покращили соціальне й матеріальне становище двох основних прошарків місцевого населення. Особливе значення в національному пробудженні мало підвищення статусу Греко-католицької церкви, зокрема після 1808 р., коли було відновлено Галицьку митрополію. Внаслідок заснування нових навчальних закладів, насамперед Руського інституту при Львівському університеті (*Studium ruthenum*) та греко-католицької семінарії у Львові, був відкритий шлях для освіти греко-католицького духовенства, тісно пов'язаного з сільським оточенням. Зокрема, у Руському інституті, що діяв з 1787 по 1809 рр., з метою підготовки священиків-русинів до сану навчання на філософському і теологічному факультетах проводилося “руською” мовою [11, 41, 42].

Отримавши освіту та ознайомившись із передовими ідеями свого часу, священики переймалися етикою служіння народові. На відміну від підросійської України, де переважала світська інтелігенція, провідником національного руху галицьких русинів у першій половині ХІХ ст. стала Греко-католицька церква. “Говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини, – писав Іван Франко, – то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції у нас просто не було...” [42, 87]. Незважаючи на формальне проголошення рівності усіх католиків Габсбурзької імперії, греко-католики порівняно з римо-католиками перебували в пониженому, пригнобленому становищі [38, 148]. Руський інститут за весь період існування підготував близько 500 високоосвічених священиків, які зробили значний внесок у “національне відродження” Галичини [19, 14]. Відкриття навчальних закладів для галицьких русинів, запровадження рідної мови як мови навчання, покращення освіти мало далекосяжне значення для пробудження притлумленого за довгі роки польського панування почуття національної ідентичності.

Щоправда, перші кроки на шляху до національно-духовного відродження в Галичині були досить слабкими. Властям ішлося насамперед про освіту священиків, щоб ті вмели добре читати і співати з церковних книг та їх розуміти. Нечисленна галицько-руська інтелігенція

не бачила потреби впроваджувати в літературу живу, розмовну, народну мову, оскільки вже була готова, опрацьована, кодифікована і канонізована староцерковнослов'янська, яку, мовляв, добре розуміють усі галичани. Церковнослов'янська мова, здавалося б, найкраще виконувала ще й охоронну функцію, тобто була засобом захисту від полонізаційних процесів [20, 76]. Отже, через своєрідний аристократизм і пошану до мови та букви священних церковних книг еліта внутрішньо не готова була сприйняти живу народну мову як мову шкільництва, літератури, науки, вважаючи її недостатньо розвинутою [33, 90]. Згідно з розпорядженням цесаря, польську, латинську чи німецьку мову навчання в школах галицьким русинам замінила, на жаль, не рідна розмовна мова, а церковнослов'янська, така ж мертва, як і латинь. Перше і половина другого десятиліття XIX ст. стали періодом найбільшого занепаду в розвитку української мови в Галичині, коли вона перетворилася лише на засіб побутового спілкування простолюду [9, 4, 5].

Занепад у національно-культурному житті відобразився на видавничій діяльності. Слухачі Руського інституту могли користуватися лише двома підручниками “руською” мовою – з логіки та історії церкви, тоді як інші предмети (навчання тривало починаючи з 1794/95 н.р. чотири роки) засвоювали з усних викладів [1, 62, 101]. У період від 1796 р. до 1808 р. друкарня Ставропігійського інституту у Львові – єдиної (до 1848 р.) світської інституції галицьких русинів – не видала жодної книги кириличним шрифтом. У 1808–1810 рр. з'явилися три видання церковнослов'янською мовою, а в 1811–1820 рр. – п'ять [32, 99]. Єдина на території Австрійської держави на початку XIX ст. руська друкарня, що знаходилася в розпорядженні Ставропігії, не змогла задовольнити зростаючих потреб руського населення в різноманітній літературі, передусім через нестачу коштів. За перші п'ятдесят років перебування Галичини під австрійською владою зі 134 книг, що вийшли з-під пера місцевих авторів, лише 73, переважно релігійного змісту, були надруковані церковнослов'янською мовою, тоді як народною – жодної книги [32, 99, 100].

Все ж національне життя русинів поступово активізувалося і в своєму розвитку пройшло два етапи: кінець XVIII ст. – 1820-ті рр. і 30-ті – середина 40-х рр. Перший з них відбувався під знаком ідей Просвітництва, другий – романтизму, коли соціальне обличчя та ідеологія національного руху все більше демократизувалися [34, 60]. “На брак умового життя серед галицьких русинів, – писав Кирило Студинський, – перед виступом Маркіяна Шашкевича нарікати годі”, в краї “розвинувся спеціально сильно науковий рух...” [35, 1]. На першому етапі головними осередками західноукраїнського “національного відродження” були Перемишль як центр греко-католицької єпархії та Львів.

Під покровительством перемишльського єпископа Михайла Левицького 5 липня 1816 р. австрійський цесар затвердив утворення першого в Галичині культурно-освітнього Товариства греко-католицьких священиків (“Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії”) [5, 117]. Статут товариства, підписаний Михайлом Левицьким ще 20 січня того ж року, вийшов друком латинською мовою у Відні. За поданням єпископа, товариство очолив Іван Могильницький, що

відав справами шкільництва в єпархії, а рядовими членами були священики. “Головною метою даного Товариства, – йшлося в статуті, – є розвиток справжньої релігії і побожності шляхом пропаганди в усій єпархії різних творів” [13, 41]. Для досягнення цієї мети передбачалося видавати книжки, насамперед для читання простолюду. Вони мали бути написані народною мовою, котру використовували селяни, за винятком “грубих” висловів, які необхідно було “окультурити” [48; 52, 53]. Всупереч опору місцевої адміністрації, провідні діячі товариства під проводом Івана Могильницького (Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський, Іван Лаврівський та ін.) взялися до видання шкільних підручників та популярної літератури народною мовою, поширення освіти серед народу. Боротьба передових галицьких діячів за розширення суспільних функцій “руської” мови в 20–30-х рр. XIX ст. знайшла розуміння і підтримку Івана Снігурського, який у 1818 р. став перемишльським єпископом [13, 83].

Першим, хто усвідомив небезпеку цілковитої денационалізації, винародовлення галицьких русинів і став на захист рідного слова, був Іван Могильницький. Він доклав багато зусиль для написання підручників і наукових праць, підготовки вчителів “руською” мовою. У 1816 р. Могильницький видав буквар і катехизм, що згодом перевидавалися, а в 1823 р. підготував до друку “Грамматыку Языка славено-русского” (далі – “Грамматика”). Наступного року було отримано дозвіл на її друк, проте “Грамматика” з незалежних від автора причин так і не була надрукована і вперше побачила світ лише в 1910 р. завдячуючи зусиллям Михайла Возняка. Праця Івана Могильницького не мала значного впливу на розвиток тогочасної граматичної думки, хоч і прислужилася наступним авторам граматик “руської” мови, будучи добре відомою в рукописі. Більш щасливу долю мала “Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ” (далі – “Відомість”) [29], повністю опублікована Михайлом Возняком разом з “Грамматикою” як передмова до неї. Переклад “Відомості” польською мовою з'явився у “Czasopismie naukowem” бібліотеки Осолінських у 1829 р. із значно скороченого німецькомовного варіанту праці. Пізніше “Відомість” перевидавалася у Відні та Львові, вийшов друком також її переклад російською мовою, а в 1856 р. Пантелеймон Куліш надрукував його в 11 томі “Записок о Южной Руси” під заголовком “О древности и самобытности южнорусского языка” [29, 8, 9].

“Відомість” стала практично першим науковим дослідженням про українську мову в Галичині. Зрозуміло, що далеко не все з “Відомостей” прийняте у сучасній лінгвістиці. Однак найбільшою заслугою статті Могильницького можна вважати саму постановку питання: українська мова є такою ж самобутньою мовою, як і інші слов'янські мови, рівноправною з ними, повинна бути запроваджена у всі сфери життя народу [7, 17]. Іван Могильницький писав: “Народъ рускій есть племенемъ и отраслею рода славенского, якъ каждый инный народъ славенскій. То само о языкѣ рускомъ разумѣти належить”. Втрата незалежності (перестала існувати “заложена Володимиромъ В(еликим) монархія Руска”) не могла служити підставою для зникнення мови народу. Як приклад, було сказано, що “нема уже слѣду силы и славы греческого и римского панования, но языкъ греческій и римскій” збереглися [29, 28].

Іван Могильницький спростував твердження своїх сучасників, які на початку XIX ст. або взагалі не згадували про українську мову, якою розмовляв простолюди, тим самим заперечуючи її існування, або ж ототожнювали її зі старослов'янською, вважаючи просторіччям російської чи польської мов тощо. Водночас він не зміг позбутися відчуття, начебто народна мова не цілком придатна для літературних потреб, обстоював поширену в тогочасному слов'янознавстві думку про необхідність розрізняти народну і писемну, літературну мови. Услід за Мелетієм Смотрицьким, Михайлом Ломоносовим, Йосифом Добровським вважав, що літературна мова має бути більш культурною, вишуканішою, порівняно з місцевою говіркою неосвіченого селянства. Цього можна було досягнути, на його думку, шляхом поєднання мови простого народу з церковнослов'янською. Саме через мовно-літературні засади, стверджує Ярослав Грицак, перемишльське товариство не могло стати виразником чітко української національної орієнтації [11, 49].

Услід за Іваном Могильницьким у середовищі перемишльських просвітителів було підготовлено низку граматик “руської” мови, що засвідчило виділення мовознавства в окрему галузь народознавства як науки. Саме мова була в центрі народознавчих досліджень у Галичині до 1848 року [26, 345]. Майже одночасно з Могильницьким закінчив рукопис свого граматичного підручника священик Іван Лаврівський, викладач Перемишльської духовної семінарії. Роботу написано було німецькою мовою під назвою “Versuch über die Sprachlehre der Ruskischen Sprache, wie solche sammt ihren Unter-Mundarten in den Königreichen Galizien und Lodomerien gesprochen wird” (“Спроба граматики руської мови, складеної з піддіалектів, якими розмовляють в Королівстві Галіції й Лодомерії”). Крім того, для потреб парафіяльного шкільництва він написав підручник з методики, уклав словник “руської” мови та буквар. Єдиний надрукований посібник Лаврівського, що побачив світ 1838 р. у Перемишлі, мав назву “Elementarz ruskі, niemieccki i polski dla szkół parafialnych w Galicji” [24, 432]. Іван Лаврівський рішуче підтримав погляди про самостійність і рівноправність “руської” мови. В основу літературної мови ним було покладено живу народну мову, фактично рідні йому лемківські говірки, хоч і на ній позначився незначний вплив церковнослов'янщини [9, 10].

Лаврівський познайомився з молодим вченим, родом з Харкова, Петром Кеппенем, який під час наукової подорожі в Галичину на початку 1822 р. після Львова відвідав Перемишль. Декілька років (до 1825 р.) вони переписувалися з чисто наукових інтересів, через Петра Кеппена галицький діяч встановив листовні зв'язки з відомим російським філологом Олександром Востоковим [33, 47, 50]. Протягом чотирьох днів у 1822 р. Кеппен переглянув визначні архітектурні пам'ятки Львова, попрацював у місцевих архівах і бібліотеках. Він познайомився з професором, ректором Львівського університету Модестом Гриневицьким – дослідником руської мови, історії рідного краю, збирачем першодруків та інших пам'яток старовини [33, 47]. Практично це було перше особисте знайомство галичан із вченими з Росії (не беручи до уваги контактів з “малою” батьківщиною вихідців із Закарпаття Івана Орлая, Петра Лодія та ін., які переїхали працювати в Росію на науково-педагогічній ниві). Як відомо, Петра Кеппена вважають першим російським вченим, який відвідав Галичину з науковою метою [33, 46].

1830 р. у Будимі вийшла книжка закарпатського вченого, священика Михайла Лучкая, побудована переважно на матеріалі “карпато-руського говору”, “Grammatica Slavo-Ruthena: seu Vetero-Slavicae et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russicae, seu dialecti vigentis linguae” (“Грамматика слов'яноруська, або старослов'янська, побудована на діалектах мови, вживаної в Карпатських горах Малоросії”) [47, 60]. Михайло Лучкай, мабуть, перший відзначив, що із 42 літер кирилиці звукове значення мають тільки 29, пропонував упростити правопис (усунути літеру ъ, яка не позначає жодного звуку, що зробить друкування на п'ять відсотків дешевшим, вилучити деякі літери, які дублюють одна одну, та ін.) [21, 22].

Автором першої друкованої граматики української (“рутенської” або “малоросійської”) мови в Галичині, написаної німецькою мовою під назвою “Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien” (“Грамматика рутенської або малоросійської мови в Галичині”) та виданої в 1834 р. у Перемишлі, став Йосиф Левицький. Він знайомив європейського читача з особливостями мови, якою говорить 8 млн. жителів, та обстоював її “самостійність у теорії”. “Але в практиці, – стверджував далі Михайло Возняк, – не написав Левицький граматики цього народу, тільки граматику якогось великорусько-білорусько-церковно-слав'янсько-польсько-українського макаронізму, яким, здається, і сам автор ніколи не говорив”. За справедливим висловом Михайла Возняка, підручник Левицького був “легким переходом до великорущини” [5, 107]. У книзі була представлена не справжня, жива мова, а дивний сурогат, мішанина старослов'янських, власне українських, великоруських і польських слів. Йосиф Левицький усе життя виступав прихильником старослов'янської мови, етимологічного принципу правопису (за написання ъ у кінці слів після твердих приголосних) і вкрай критично ставився до тих, хто обстоював фонетику. Поставивши собі за мету, писав Осип Маковей, “лучити мову давньої літератури з живою народною мовою, він своєї гадки не покинув і “служив двом панам” [27, 24]. Макаронічної мови не позбувся автор і в своїх наступних працях, чим спричинився до гальмування розвитку української літературної мови в Галичині на народній основі [23, 147].

Серед авторів перших граматик, що стали на захист народної мови, виділявся священик Йосиф Лозинський, учений і публіцист. Він ще в 1833 р. написав польською мовою граматику руської (“малоруської”) мови, яка з різних причин вийшла друком аж у 1846 р. в Перемишлі (“Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego)”) [49]. Автор виступив прихильником живої народної мови, стверджуючи, що у письмі ми хочемо бачити те очима, що в мові чуємо вухами [49, XXXVI]. Відомий вчений-філолог Євген Грицак назвав Лозинського “автором найкращої до 1848 р. української граматики, опертої на живій народній мові, й гарного букваря, складеного народною мовою, але не виданого друком” [10, 456]. Водночас Лозинський пішов за тими, хто, за висловом Івана Огієнка, “закликають любити свою “руську” мову, але кличуть по-польськи чи німецьки” [31, 175]. Йосиф Лозинський послідовно обстоював фонетичний принцип правопису, необхідність реформи або заміни кирилиці, яку вважав занадто громіздкою азбукою для українського письма. Такі самі думки він знайшов у відомого слависта Варфоломея

Копітара, який називав кирилицю “варварсько-грецькою”, бо в ній багато зайвих літер, деякі букви читаються двояко тощо [21, 24].

На сторінках львівського тижневика “Rozmaïtości” (ч.29), що виходив як літературний додаток до урядової “Gazety Lwowskiej”, Лозинський у 1834 р. надрукував статтю “O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego”, в якій навів аргументи на користь польського алфавіту для передачі звуків “руської” мови на письмі. На його думку, граматики “руської” мови досі не існувало: з праці Олексія Павловського 1818 р. не багато можна було скористати, а в новій граматиці Йосифа Левицького містилися виписки з творів, читаючи які, важко сказати, що це жива народна мова. Усі письменники, стверджував він, писали згідно з правилами церковнослов’янської мови. Отже, “руська” мова як неписемна має свободу вибору такого алфавіту, який був би найвигіднішим. Таким алфавітом Йосиф Лозинський вважав польський, чітко аргументуючи свою позицію тим, що “абцадло” простіше для сприйняття (самі назви кирилических букв *буки, добро, віде* і т.д. мають у собі більше звуків, ніж короткі *be, de, wi* польського алфавіту; кирилиця має багато букв, неоднакових з вигляду, але однакових у вимові; при запровадженні “абцадла” стануть простішими форми відміни і дієвідміни тощо) [27, 33].

Лозинський сподівався, що запровадження латинки сприятиме розповсюдженню руцини між іншими слов’янськими народами, дасть змогу, за його висловом, “європеїзувати” мову галичан. Наприклад, усі поляки, що живуть із русинами, добре розуміють і навіть спілкуються поруськи, однак, вважав автор, мало хто захоче вчитися кирилиці, щоб читати руські книжки. Кирилиця – це одяг мертвої мови, латиниця – живих мов, знана в цілому світі. Єдину перевагу кирилиці над “абцадлом” Лозинський бачив у тому, що для звуків, позначуваних латинськими літерами *cz, sz, szcz*, кирилиця має окремі знаки *ч, ш, щ*. Однак це не зменшує переваг “абцадла”, то ж русини повинні взяти собі за зразок письмо поляків і чехів. Кирилицю можна лишити як предмет, необов’язковий у сільських школах, лише для тих, кому необхідно знати церковнослов’янську мову, приміром, для священників, дяків і т. ін. [40, 570, 571; 23, 45]. Як зразок для наслідування, Лозинський видав латинкою 1835 р. у Перемишлі збірку “Ruske wesila” (далі – “Руське весілля”). Виступаючи зачинателем “азбучної війни” в Галичині, він не зрозумів важливої суспільної сутності алфавітного питання. Іван Франко назвав “виступ Лозинського ... легкомисним та слабо обдуманим”, який “можна почасти виправдати ... польським домашнім вихованням”, що тоді було загальним явищем у священничих родинях галицько-руських” [40, 584]. Очевидно, впровадження “абцадла” в писемність галицьких русинів стало б на перешкоді єдності культурного процесу на етнічних українських землях під владою Австрії та Росії і було б серйозним чинником посилення загрози асиміляції місцевого населення.

Виступ Лозинського наштовхнувся на рішучий спротив галицько-руської інтелігенції, особливо духовенства. Йосиф Левицький, руський парох на Яворівщині, написав у відповідь статтю, поміщену в додатку до річника “Rozmaïtości” за 1834 р. (“Odpowiedź na zdanie o zaprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego”), в якій спростував усі дев’ять положень автора, що обґрунтовували доцільність запровадження

польської абетки до українського літературного письма. Зокрема, він підкреслював, що букви не читають по назвах, греки не повинні перейти на польське “абцадло” тому, що називають свої букви *альфа, бета, гамма* і т.д.; польська графіка не має букв на руські звуки *sz, szcz, cz, ch*, де русин уживає тільки одної букви тощо [40, 571]. На думку Йосифа Левицького, не можна відмовлятися від кирилиці, що має для русинів глибоке історичне коріння, через відсутність граматики, бо поляки мали також швидше “красномовців, поетів та істориків у своїй мові, ніж граматиків” [40, 573].

З аргументованою відповіддю проти латинізації “руської” писемності в Галичині виступив лідер “Руської трійці” Маркіян Шашкевич, який навесні 1836 р. видав у Перемишлі тиражем 3 тис. примірників брошуру польською мовою “Азбука і abecadło”. Автор ґрунтовно, пункт за пунктом, спростував погляди Лозинського. У рецензії на “Руське весілля”, що була вперше надрукована у “Русалці Дністровій”, Шашкевич також став на захист кирилиці. Безпосередній вплив на написання Шашкевичем і Левицьким відповідей на проект запровадження латинської абетки в “руський” правопис мав відомий історик Денис Зубрицький. Стаття з критичними міркуваннями щодо проекту Йосифа Лозинського, надрукованого в липні 1834 р., була написана Зубрицьким кількома днями пізніше також польською мовою (“O zaprowadzeniu Abecadła polskiego zamiast cyrylicy do ruskiej pisowni”) і мала великий вплив на сучасників через поширення в рукописах. Михайло Возняк дійшов висновку, що при написанні відгуку на працю Лозинського метою галицького історика була не його публікація, а задум активізувати молоді сили в краї, заохотити їх до захисту мови від загрози полонізації [4; 110, 118]. Очевидно, це вдалося, бо Шашкевич та Левицький по-своєму розвинули його аргументи і спричинилися до провалу запропонованого проекту [32, 125].

Водночас Денис Зубрицький висловив крайні погляди в обороні кирилиці, розуміючи під “narodem ruskim” (руським народом. – І.Р.) східнослов’янську єдність, “сильно розгалужене плем’я”, що проживає на території “від Білого моря аж до Криму, від окраїн Курляндії до меж казанського царства й волзьких гір, від Печори, границь північної Азії аж до джерел Тиси”. Відповідно до місця проживання руський народ мав різні назви: “Велика Русь, Мала Русь, Біла Русь, Чорна Русь, Карпато-Русь, Україна, Поділля, Волинь, Червона Русь”. Причому, на думку Зубрицького, “всі ті Русини говорять одною й тою самою мовою”, що поділяється на різні “наріччя”, але ніхто з учених досі не намагався їх описати і провести між ними межі. Автор провів паралель з німецьким народом, у якого було майже 90 настільки далеких наріч, що часом німець один одного не може зрозуміти, але є всього одна німецька літературна мова. І хоч простий сільський люд “чисто” не розмовляє цією мовою, що використовується в церковному житті, у проповідях священників, вчені більш-менш її розуміють, тож у німців не виникає бажання “розчинити й розбити на дрібні кавалки свою цвітучу літературу” [4, 113, 114]. Звідси

* Підзаголовок “Uwagi nad rozprawą ‘O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego, napisaną przez ks. J.Łozińskiego, umieszczoną w ‘Rozmaïtościach’ Lwowskich z roku 1834, №29”.

впливає думка про доцільність розвитку літературної мови галицьких русинів на основі церковнослов'янської, а не простонародної. У листі до Михайла Максимовича в 1839 р. Зубрицький прямо писав, що “русскіе” повинні піти за німецьким прикладом, коли існує багато “наріч”, місцевих говірок, але тільки одна літературна мова, яку вживають у книжках і в освічених верствах суспільства [4, 116].

“Азбучна війна” мала важливе суспільно-політичне і наукове значення в справі піднесення національної самосвідомості галицько-руської інтелігенції. Йосиф Лозинський у своїх спогадах з приводу цієї війни писав: “Критики не щадили своих острыхъ, хотя не дуже сильныхъ стрѣлъ; ...опинія публична на Руси розбудилась и противъ моего мнѣнія рѣшительно высказалась. ... По той статїи Русины якъ бы изъ сна обудилися и до своего самосознанія приходили” [Цит. за: 27, 42, 43]. “Питанє про заміну руської азбуки на польське абецадло не маловажне, – стверджував на схилі віку Яків Головацький, – се було питанє про жите: бути чи не бути русинам у Галичині. Коли б галичани в 30-их роках прийняли були польське абецадло, – пропала би руська індивідуальна народність, пропав би руський дух...” [Цит. за: 27, 35]. “Азбучна війна”, одностайне відстоювання в ній місцевою руською інтелігенцією кирилиці як традиційної народної святині, виразника етнічної самосвідомості і східнослов'янської єдності розворушили тодішню українську громадськість Галичини, сприяли її консолідації в боротьбі з колонізацією – за розвиток національної культури. Водночас поява полемічних “алфавітно-правописних” праць спонукала “освічену верству” до зацікавлення лінгвістичною проблематикою, вивчення живої народної мови, що сприяло розвитку українського мовознавства і усвідомленню етнічної єдності населення по обидва боки російсько-австрійського кордону [25, 32]. Щоправда, під час дискусії Левицького, Зубрицького і Шашкевича з Йосифом Лозинським протягом 1834–1836 рр. не поставало питання про необхідність дотримання єдиного правопису в Галичині і підросійській Україні, що забезпечило б мовно-культурну єдність розділеного народу – як аргумент у боротьбі проти латинізації. Характерно, що суперечки за “руський” алфавіт точилися виключно польською мовою [50, 152].

У мовно-правописній дискусії між прихильниками польського алфавіту і кирилиці не виявилось абсолютного переможця. Завершився спір практично в липні 1836 р., а вже невдовзі фольклорно-літературний альманах “Трійці” “Русалка Днѣстровая” було надіслано до цензури. У цьому збірнику Шашкевич писав простонародною мовою із застосуванням фонетичного правопису і зреформованої кирилиці, гражданського шрифту. Можливо, це сталося під впливом критики Лозинським недосконалості кирилицької азбуки, що була основою церковнослов'янщини [50, 151, 152]. Водночас немає сумніву, що на позицію діячів “Трійці” вплинула література з підвладних Росії етнічних українських земель (твори Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Михайла Максимовича та ін.), яка різними шляхами надходила в Галичину. Причому в Росії книжки світського змісту друкувалися гражданським шрифтом, що був запроваджений Петром I на початку XVIII ст. і поширився в Наддніпрянській Україні. За цією

графічно-алфавітною реформою кирилиця лишалася для друкування церковнослужебних і релігійних книг, а для світської літератури запроваджувалася “гражданка”, якою ми з деякими змінами користуємося й досі. Кириличні букви при цьому були заокруглені [39, 109]. Отже, розвиток мовознавства сприяв усвідомленню самостійності української мови зі своєю славною історією у сім'ї слов'янських мов, що разом з успіхами національно-духовного пробудження в Наддніпрянщині, у західних і південних слов'ян підготувало ґрунт для “Русалки Дністрової” [8, 11].

Науковий інтерес до вивчення різних сторін життя краю охопив також історію як одну з галузей народознавства. Серед перших дослідників історії галицьких русинів були Михайло Гарасевич (упорядник джерельних матеріалів під назвою “Історія унії руської церкви з римською”, які, однак, через цензурні перешкоди з 1838 р. не могли бути опубліковані, побачили світ аж у 1862 р.), Варлаам Компаневич (склав зведені літописи львівських монастирів, а також був автором наукових розвідок з історії церковного життя) та ін. [14, 56, 57]. Найбільш відомим дослідником історії Галичини, що своїми працями зумів збудити у співвітчизників інтерес до свого історичного минулого, став Денис Зубрицький. Він був автором ґрунтовних монографічних праць на основі широкого кола першоджерел – “Rys do historij narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchii cerkiewnej w temże Królestwie” (“Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві”. Львів, 1837), “Kronika miasta Lwowa” (“Хроніка міста Львова”. Львів, 1844) та ін. Зубрицький зробив вагомий внесок у дослідження зарубіжної історії, допоміжних історичних дисциплін (епіграфіки, нумізматики, геральдики, історичної географії). Історик мав авторитет у науковому світі, за свою діяльність отримав диплом члена-кореспондента Археографічної комісії в Петербурзі (1842 р.), звання почесного члена київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1844 р.), обраний почесним членом імператорського Товариства історії і старожитностей російських у Москві (1846 р.) тощо [32, 144].

Водночас на творчому доробку Зубрицького позначилися русофільські переконання історика, що з позицій східнослов'янської єдності заперечував можливість існування культурно і політично самостійного українського народу. Показово, що він так і не наважився писати свої твори народною українською мовою, а друкувався польською, німецькою, а також російською, якої добре не знав. Зокрема, 3-томну “Історію древняго Галичско-русскаго княжества” (1852–1855 рр.) Зубрицький видав російською мовою, бо, як зазначав у листі до відомого російського історика Михайла Погодіна, розглядав свою працю як важливу для всієї російської історії, що висвітлює одну з її складових частин – історію галицько-руського народу. Автор старався “по возможности избѣгать и Хохлацизмовъ и Полонизмовъ” [36, 74]. “Вотъ тебѣ галичскій читатель, – писав Зубрицький, – образецъ древнерусскаго письменнаго языка десятого столѣтія (мається на увазі мова договору князя Ігоря з греками. – І.Р.). Ты убѣдился, что это не есть болтовня какого либо простолудина пасѣчника Грицка, ниже пастуха Панька”. Далі було сказано, що літературна мова завжди і всюди відрізняється від мови

“черни” [15, 141]. Однак “История” Дениса Зубрицького не користувалася популярністю (збрала лише 349 передплатників), була написана російською мовою, яку в Галичині мало хто розумів і яка викликала невдоволення австрійського уряду [32, 140].

Загалом же історична наука в краї, порівняно з Наддніпряниною, тривалий час виглядала набагато слабше, що можна пояснити передусім відсутністю традицій козацького самоврядування. Як відомо, інтелектуальна діяльність козацької старшини започаткувала українське “національне відродження” в Російській імперії, що найбільш виразно проявилось саме у дослідженнях з історії (для порівняння, мова як важливий елемент збиральницької стадії інтелігентського національного руху не мав на Наддніпрянщині такої популярності) [26, 311]. Дослідження з історії значно активізувалися в Галичині з середини XIX ст. у працях Антона Петрушевича, Ісидора Шараневича, Юліана Целевича та ін., а особливо від 1890-х рр. – після заснування Наукового товариства ім. Шевченка і переїзду до Львова відомого київського історика Михайла Грушевського.

Крім мовознавчих та історичних розвідок, важливе значення мала фольклористика, що була досить плідною серед галузей народознавства в Галичині. Грушевський писав, що “збирання етнографічних матеріалів, особливо фольклорних, стає панівним інтересом у сфері українознавства. Багатство народної словесности в очах українського суспільства є одним із головних моментів, який засвідчує цінність українського елемента, його права на розвиток і національну культуру” [12, 61]. Микола Костомаров визнавав, що галичани навіть перевершили підросійських “малоросів” у збиранні й вивченні пам’яток фольклору. “Галичане перещеголяли нас полнотою и точностью своих изданий”, – писав він у 1842 р., маючи на увазі передусім фольклорні збірники Вацлава Залеського, Жеготи Паулі та Йосифа Лозинського. Серед праць наддніпрянських авторів вчений називав збірники Миколи Цертелева, Ізмаїла Срезневського, Платона Лукашевича, перше (1827 р.) і друге (1834 р.) видання народних пісень Михайла Максимовича. “Вот и всё, – з жалем підсумовував він. – Тысячи драгоценных памятников народной поэзии еще не изданы и вовсе не известны” [30, 4]. Інтерес галичан до вивчення народно-поетичної творчості пояснювався тим, що, за словами Осипа Маковея, “тут не було такої сильної історичної традиції”, як на підросійській Україні, де ще залишалася живою пам’ять про козацьку автономію [27, 31]. Як правило, на початку XIX ст. фольклористика та етнографія майже не розрізнялись, етнографічне вивчення включало і дослідження усної народної творчості [2, 45]. Народознавчою діяльністю, збиранням фольклорної спадщини в Галичині, крім “Руської трійці”, займалися Маркел Кульчицький, Іван Білинський, Михайло Мінчакевич, Михайло Козанович, Йосиф Скоморовський, Іван Бірецький, Михайло Тимняк та ін. Переважно це були сільські священники і кандидати на цей сан – вихованці духовної семінарії [16, 74, 86].

Народознавчі зацікавлення охопили не тільки галицько-руську інтелігенцію, а й тутешніх польських, австрійських, чеських і німецьких дослідників. Прояви народознавчих аспірацій помітні, зокрема, у працях викладачів Львівського університету, німців Карла Гюттнера та Йозефа Маусса, поляка Ігнація Червінського та ін. [14, 54]. Особливу роль у

вивченні українського фольклору та етнографії відіграли польські дослідники перших десятиліть XIX ст. У 20-х, а особливо в 30-40-х роках, у тогочасних осередках польського літературного життя окремими виданнями, на сторінках періодики, альманахів, збірників з’явилося чимало творів різного характеру, тематично пов’язаних з Україною. Український фольклор був серед тих джерел, з яких живилася польська література (творчість А.Бельовського, Л.Семенського, Ю.Дунін-Борковського, Б.Залеського тощо). Одним із центрів польського романтичного українофільства став Львів [18, 22, 56]. На сторінках польськомовних часописів й альманахів (“Pielgrzym Lwowski”, “Haliczanin”, “Rozmaitości” та ін.) регулярно висвітлювалася народнопісенна творчість русинів, переважно лірична пісня, історична (особливо про боротьбу з татаро-турецькими нападами) і меншою мірою обрядова. Більшість пісень, які зустрічаємо в альманахах у перекладах, переспівах чи переробках, а то й в оригіналі, взяті були з друкованих збірників Цертелева, Максимовича, Вацлава з Олеська (Вацлава Залеського) та ін. [17, 90]. Публікації тогочасної львівської преси акумулювали солідний матеріал, що проливав світло на традиційно-побутову культуру русинів Галичини – господарську діяльність, окремі складові матеріальної і духовної культури, громадський побут. Авторами публікацій виступали як знані вчені-етнографи, так і народознавці-аматори [28].

Серед польських дослідників українського фольклору в Галичині особливу роль відіграв Адам Чарноцький, більш відомий під псевдонімом Зоріана Доленги-Ходаковського. У 1813–1821 рр. він здійснив низку наукових подорожей етнічно польськими, українськими і російськими землями, реєстрував городища й могили, зібрав багатий фольклорний матеріал. В опублікованій 1818 р. на основі проведеного дослідження розвідці “O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem” Доленга-Ходаковський наголошував на культурній єдності праслов’янської культури, закликав до вивчення фольклорної спадщини. Дослідник похвалив греко-католицьке духовенство за зближення з простолюдом, шанобливе ставлення до народних звичаїв, свідченням чого може бути хоча б співвідношення польських і українських переказів – відповідно 1 до 16 [50, 46]. Під час поїздки Східною Галичиною в 1818 р. Доленга-Ходаковський побував у Львові, познайомився з митрополитом Михайлом Левицьким, Іваном Могильницьким, Іваном Лаврівським, Михайлом Гриневицьким, високо оцінив освітню діяльність галицько-руської інтелігенції серед простолюду. Зібрані польським вченим фольклорні матеріали не вдалося опублікувати повністю, але вони були використані в подальших народознавчих публікаціях, у тому числі Максимовичем, що частково видав його історичні пісні. Свідченням вагомого внеску Доленги-Ходаковського у розвиток української фольклористики можна вважати порівняння сучасниками його постаті з Іваном Вагилевичем (чех К.Зап назвав діяча “Руської трійці” “другим Ходаковським”), Григорієм Ількевичем та ін. [50, 46, 47, 74].

Польський дослідник Людвик Пйонткевич був автором ґрунтовної статті про польські й руські народні пісні (“O pieśniach ludu polskiego i ruskiego”), анонімно опублікованої у львівському збірнику “Pamiętnik Narodowy” (“Національний паломник”) у 1827 р. Народно-пісенна

творчість розглядалася вченим з погляду її високої поетичності, як першооснова розвитку національної літератури, мови, музики. Хронологічно публікація збіглася з появою першого збірника українських народних пісень – “Малороссийских песен” Максимовича (Москва, 1827) з його знаменитою передмовою [14, 54, 55].

Перше польськомовне фундаментальне видання народних пісень з'явилося на початку 1833 р. у Львові. Фольклорний збірник “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego” [51], упорядкований і виданий Вацлавом Залеським (псевдонім – Вацлав з Олеська), містив близько півтора тисячі польських і руських народних пісень, надрукованих усуміш латинкою. У кінці передмови автор висловлював побажання, щоб “цей храм національний був збережений від остаточного знищення” [51, LIV]. У збірці Вацлава з Олеська містилися пісні, у яких були згадки про Україну, щоправда, без чіткого її етнічного окреслення (“Hej ja kozak z Ukrainy...”, “Na Ukraini wsioho mnoho, i paszy i brahy...” та ін.) [51, 202, 225]. Цю книжку Іван Франко назвав “першою ластівкою нашого народного пробудження. Аж із неї письменні русини переконалися, що й у них в устах отсього простого хлопа-панцизняка живуть пісні та оповідання, котрими можна повеличатися перед світом, живе мова, ... в котрій чужі люди знаходять дивну красоту...” [45, 111]. Іншим разом Франко назвав збірку Вацлава Залеського “першим пропагандистом” серед молоді думки, що “українська література народною мовою, мовою цих пісень, можлива і що якраз у цих піснях криються зразки її мови, способу мислення, будови і поетичних форм” [43, 146]. Книжка мала “значний вплив на галицько-руську суспільність, особливо попівство...” [44, 273]. Уперше фольклорні записи в краї були надруковані чистою народною мовою, хоч і латинським шрифтом. Автор вважав, що в Галичині проживають не два окремі народи, а дві “гілки” одного народу, з дещо відмінними “наріччями”, добре зрозумілими для мешканців краю [50, 49].

Польський етнограф Жегота Паулі видав у Львові в 1839–1840 рр. “Pieśni ludu ruskiego w Galicyi” у двох томах, причому серед руських пісень уміщено фольклорні записи не лише з Галичини, а й із підросійської України. Поряд з друкowanymi раніше матеріалами у книзі побачило світ близько 600 нових записів народних пісень [41, 94, 523]. “Малоруські пісні” упорядник почерпнув із фольклорної збірки Максимовича, зробив він це з огляду на однорідність народно-пісенної творчості по обидва боки Збруча (“однакові пісні народ руський у Галичині співає”). Для запозичених пісень вживалося слово “українська” [52, Т.І, с.І, II]. У збірці було вміщено кількадесят творів українського фольклору: дум (“Oj ty kowalu, kowaleńku...”, “U Kijewi na gupoczku...”, “Oj ne žal tyni ta tak ni pa koho...” та ін.), військових, господарських, корчмарських пісень тощо [52, Т.ІІ, с.10, 11, 17, 26, 31, 35, 38, 48, 55, 57, 59, 60, 63, 64, 68, 69, 70, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 86, 87 та ін.]. Отже, поляки Вацлав Залеський й Жегота Паулі опублікували цінні фольклорні збірники, які, однак, були надруковані латинськими буквами, впереміжку руські народні пісні з польськими. Водночас упорядкована Ж.Паулі книжка галицько-руських народних пісень, у якій були вміщені фольклорні твори наддніпрянсько-українського походження, давала уявлення про мовно-культурну єдність галичан з Великою Україною. “Самі поляки (Вацлав з Олеська, Жегота Паулі), – писав Іван Франко, –

дали руській молодіжці першу основу для свого власного руського патріотизму, показавши їй бодай частину того словесного, духовного скарбу, що зберігся в устах простого руського мужика” [46, 322].

Вагомий внесок у вивчення українського фольклору в Галичині зробив Йосиф Лозинський, який, крім названої уже граматики, упорядкував збірку “Ruske wesila” (1835 р.). У книжці подано опис весілля з обрядовими піснями (всього, за підрахунками професора Романа Кирчіва, 250 весільних пісень), що охоплювали порівняно невелику територію правобережного перемишльського Надсяння [25, 16, 19]. “...Ціле весіле, – патріотично стверджував автор у передмові, – мало не з самих пісней ся складає і же з того вгляду руський люд всі інші народи перевищує” [25, 47]. “Руське весілля” стало одним з перших видань живою народною мовою на західноукраїнських землях, з використанням фонетичного правописного принципу (“писати так, як загально вимовляється”). Книжка викликала свого часу резонанс у варшавській і петербурзькій пресі й могла стати, безперечно, визначною віхою в культурному розвитку українців Галичини, якби не формальна ознака – польський алфавіт, використаний для письма. Перший варіант своєї праці Йосиф Лозинський подав на розгляд цензури на початку 1834 р. і невдовзі одержав дозвіл на друк. Автор писав “гражданкою” із збереженням кількох кирилических букв, фонетичним у своїй основі правописом. Однак під впливом ідеї впровадження “абетка” в руську писемність, єдності алфавіту у слов’ян, що знайшла підтримку серед певної частини вчених (Варфоломея Копітара та ін.), Лозинський почав переписувати “Руське весілля” латинкою. Практика Вацлава з Олеська додавала ще більшої впевненості, що польськими буквами можна без шкоди передавати всі руські звуки. Книжка була надрукована польським алфавітом у Перемишлі 1835 р., очевидно, невеликим тиражем [25, 10, 31]. Алфавітно-правописні принципи Йосифа Лозинського знайшли відображення у статті “O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego” 1834 р.

Таким чином, після входження Галичини до складу Австрійської держави соціальний статус та інтелектуальний рівень місцевих греко-католицьких священиків як єдиної освіченої верстви населення дещо підвищилися, що створило можливості для “національного відродження”. Під впливом передових ідей Просвітництва і романтизму із Заходу нечисленна галицько-руська інтелігенція виявила інтерес до народознавства, вивчення усього, що було пов’язано з індивідуальністю народу. Наукові дослідження охопили галузі мовознавства, фольклористики й етнографії та історії – аналогічно як на етнічних українських землях, що перебували в складі Росії. Етнографи, мовознавці, історики сприяли усвідомленню окремішності мови, історичної традиції та етнографічних рис галицьких русинів від сусідніх народів, передусім поляків.

Однак, попри патріотичні тенденції, народознавчі праці перших десятиліть XIX ст. не давали чіткого, скристалізованого уявлення про національну самоідентифікацію місцевого населення. Показово, що до середини 1830-х рр. наукові розвідки (як і літературні твори) писалися не живою, простонародною мовою, а штучним “язичієм”, польською, латинською або німецькою мовами. Водночас деякі автори наголошували на необхідності реформ або заміни кирилиці, що була основою для

церковнослов'янщини, використовувалася в церковному житті й тривалий час вважалася писемною літературною мовою у слов'ян, хоч і дедалі більше зазнавала впливу народнорозмовних елементів. Серед публікацій народних пісень були збірки (Вацлава Залеського, Жеготи Паулі, Йосифа Лозинського), надруковані більш-менш чистою народною мовою, але латинським шрифтом. Мовно-правописне питання стало ключовим у так званій "азбучній війні" 1834–1836 рр., коли місцева руська інтелігенція стала на захист кирилиці як ще з давньоруських часів традиційної абетки, виступила проти полонізаційних процесів і латинізації письма, що потенційно загрожувало втратою етнічної самобутності.

Народознавча діяльність у Галичині першої третини XIX ст. об'єктивно сприяла процесам етнічної самоідентифікації місцевих русинів, але не давала чіткої відповіді на питання про їх співвідношення з "руським" простором на сході. Наукова і літературна продукція із Наддніпрянщини, твори нової української літератури до початку 1830-х років були майже невідомими в краї, що мало спонукало до контактів із наддніпрянсько-українськими або російськими діячами. Написаних живою розмовною мовою книг, як це було на східноукраїнських землях, галицькі русини не мали. Тут і далі панувала стара книжна церковнослов'янська мова. Перелом стався десь у середині 1830-х рр. і був пов'язаний з діяльністю "Руської трійці", яка запровадила народну мову галицьких русинів у літературу і вперше в Галичині виразно задекларувала соборність етнічних українських земель. Відтоді інтерес галичан до наддніпрянсько-українського руху дедалі посилювався, були встановлені більш-менш регулярні контакти, передусім через листування, з вузьким колом осіб із Наддніпрянщини і Росії, які займалися народознавчою діяльністю: Михайлом Максимовичем, Платоном Лукашевичем, Осипом Бодянським, Ізмаїлом Срезневським та Михайлом Погодіним. Найважливішим здобутком початкового етапу національного руху в першій половині XIX ст. стало наукове обґрунтування окремішності українського ("руського", "малоруського") народу з його власною мовою, фольклорною спадщиною, історичними традиціями, а також етнічної, мовної та культурної єдності галицьких русинів із "малоруським" простором на сході.

Література

1. Андрохів А. Львівське "Studium Ruthenum" // Записки НТШ. Праці фільольогічної секції під редакцією К.Студинського. – Т.СXXXVI–СXXXVII. – Львів, 1925. – С.43–105.
2. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1976.
3. Брок П. Іван Вагилевич (1811–1866) та українська національна ідентичність // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. – Вип. 1–2. – Львів – Броди – Вінніпег, 1996. – С.389–416.
4. Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р. // Записки НТШ. – Т.СXXXVII–СXXXVIII. – Львів, 1925. – С.107–118.
5. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. // Записки НТШ. Т.ХС. – Кн.IV. – Львів, 1909. – С.33–118.

6. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924.
7. Грещук В. "Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ" І.Могильницького в обороні прав української мови // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип.II. – Івано-Франківськ, 1997. – С.11–18.
8. Грещук В. Проблеми розвитку української літературної мови в Галичині середини XIX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип.VI. – Івано-Франківськ, 2001. – С.11–16.
9. Грещук В. Українська мова в Галичині кін. XVIII – поч. XIX ст. // Українознавчі студії. – 1999. – №1. – С.3–12.
10. Грицак Є. Вибрані українознавчі праці. – Перемишль, 2002.
11. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
12. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). – 1989. – №4. – С.60–68.
13. Дух і ревність: Владика Снігурський та інші перемишляни / Упоряд. В.Пилипович. – Перемишль–Львів, 2002.
14. Історія Львова: У трьох томах / Редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Т.2. – Львів, 2007.
15. Історія древнього Галичско-Руссаго княжества: Сочиненіє Дениса Зубрицкаго. – Ч.1. – Львовь, 1852.
16. Кирчів Р.Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". – К., 1990.
17. Кирчів Р.Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму. – К., 1965.
18. Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). – К., 1971.
19. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.
20. Лесюк М. Доля моєї мови. – Івано-Франківськ, 2004.
21. Лесюк М. Історія правописного питання в Галичині (до 50-их років XIX ст.) // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип.VI. – С.16–27.
22. Лесюк М. Початок азбучної війни в Галичині // Шашкевичіана. – Вип.5–6. – Львів–Вінніпег, 2004. – С.41–56.
23. Лесюк М. Формування української літературної мови в Галичині в умовах австрійського режиму // Галичина. – 2003. – №9. – С.145–153.
24. Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття / Упоряд. В.Пилипович. – Перемишль, 2001.
25. Лозинський Й.І. Українське весілля: Опрацювання тексту, упорядкування і вступна стаття Р.Ф.Кирчіва. – К., 1992.
26. Магочій Р.-П. Історія України. – К., 2007.
27. Маковей О. З історії нашої фільольогії: Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // Записки НТШ. – Т. LI. – Львів, 1903. – С.1–58.

28. Мовна У.В. Традиційно-побутова культура українців Галичини на сторінках львівської преси 1811–1848 рр. // Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.05 – етнологія. – Львів, 2000.
29. Могильницький І. Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ / Підготовка до друку, вступна стаття і примітки Василя Грещука. – Івано-Франківськ, 2003.
30. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів, ф.Х (Архів ВУАН), од. зб. 14886 (Ієремія Галка Огляд творів, написаних малоросійською мовою. 1842. Харків).
31. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. – К., 1995.
32. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). – Львів, 2000.
33. Свѣнцицкій И.С. Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – СПб., 1906.
34. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.59–70.
35. Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833–47 / Відбитка з XI і XII тому Збірника фільольогічної секції НТШ. – Львів, 1909.
36. Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 р. – Львів, 1903.
37. Турій О.Д. До питання про провідну роль греко-католицького духовенства в національному русі галицьких українців у XIX ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип.ІІ (1995–1997). – Львів, 1999. – С.408–417.
38. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX століття // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. – Число 2. – Львів, 2000. – С.115–148.
39. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004.
40. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Зібр. творів у 50-ти т. – Т.47. – К., 1986. – С.549–650.
41. Франко І. Брат продає сестру турчинові // Зібр. творів у 50-ти т. – Т.42. – К., 1984. – С. 93–102, 523–524.
42. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Зібр. творів у 50-ти т. – К., 1980. – Т.26. – С.74–93.
43. Франко І. Нариси з історії української літератури в Галичині // Зібр. творів у 50-ти т. – Т.27. – К., 1980. – С. 130–148.
44. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібр. творів у 50-ти т. – Т.41. – К., 1984. – С.194–470.
45. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Зібр. творів у 50-ти т. – Т.47. – К., 1986. – С. 7–122.
46. Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси) // Зібр. творів у 50-ти т. – Т.29. – К., 1981. – С. 293–336.
47. Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич.: Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К., 1969.

48. Щурат В. На досвітку нової доби.: Статті й замітки до історії відродження Гал. України. – Львів, 1919.
49. Gramatyka języka ruskiego (mało-ruskiego) napisana przez ks. Józefa Łozińskiego. – Przemyśl, 1846.
50. Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848. – Kraków, 1973.
51. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego: Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego zebrał i wydał Wacław z Oleska. – Lwów, 1833.
52. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi zebrał Żegota Pauli. – Lwów, 1839. – Т.І; 1840. – Т.ІІ.

In the article development of Ukrainian linguistics and ethnography and history is reflected in Galichina in first third of XIX century – by activity of "Russian trinity", that became a critical event in the westukraine "national revival". Researches in different industries of ethnology were instrumental in the awareness of language, historical tradition and ethnographic lines of Galichina from neighbouring people, foremost Poland. At the same time in labours ethnologies of that time there was no clear, picture of national, of local population.

Key words: *ethnology, research, language, folk-lore, ethnography, history.*

УДК: 32:316.334.3

ББК: 66.011.43

Алла Соловей, Валерій Штерн

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується зміст та сутність політичної культури як важливої складової політичної системи, розкривається стан політичної культури сучасного українського суспільства, шляхи та методи формування демократичної політичної культури в сучасній Україні.

Ключові слова: політична культура, політична система, політичні погляди, політичні інститути.

Політична культура є однією з важливих сфер політики і являє собою комплекс поглядів тієї або іншої національної або соціально-політичної спільноти про світ політики, закони і правила її функціонування.

Дослідження феномену політичної культури стає все більш актуальним, оскільки очевидно, що для встановлення демократичного політичного ладу недостатньо лише указів та рішень органів влади, - потрібні ще знання та готовність громадян виконувати постанови влади, готовність дотримуватись законів, - тобто все, що складає політичну культуру.

Політичний досвід засвідчує, що однією із найбільш важливих умов демократичної модернізації суспільства є докорінна зміна способу мислення, ціннісних орієнтацій його членів. Суспільні перетворення, щоб бути ефективними, повинні супроводжуватись відповідними змінами політичної свідомості та політичної культури мас, зокрема розуміння смислу свободи, демократії, права та відповідальності.

Ніхто не заперечує значення і ролі політичної культури у вдосконаленні суспільного життя, проте до її формування часто ставляться як до чогось другорядного. Більше того, трапляються діячі, які використовують політичну культуру для досягнення партійних цілей, прагнуть маніпулювати громадською думкою, нав'язувати вигідні їм ідеали і цінності.

Оцінюючи проблеми політичної культури в умовах критичного рівня нинішнього життя українського суспільства, відомий вітчизняний політолог С. Рябов відзначає, що вони не стояли б так гостро, якби влада і політика в державі були відповідальними, професійними, демократичними, а кожна людина мала необхідне матеріальне забезпечення. Та при цьому ми опиняємось в замкненому колі: політична культура є недостатньою, бо не розв'язані економічні та державно-політичні проблеми, а вони залишаються невирішеними через брак впливу на них політичної культури [4, 4-5]. У зв'язку з цим можна припустити, що політична культура повинна стати тією ланкою, завдяки якій стане можливим прорвати це замкнене коло.

Реалізація курсу на побудову демократичного політичного ладу в Україні спонукає дослідників звернути особливу увагу на проблематику політичної культури. Саме її стан впливає на характер політичних

процесів і політичної системи загалом. Виявлення найглибших засад української політичної культури, визначення її місця як складової політичної системи можна віднести до фундаментальних проблем вітчизняної науки.

Концепцію політичної культури запропонували свого часу Г.Алмонд та С.Верба, визначивши її як специфічні форми орієнтації людини на реальну політичну систему конкретного суспільства та на власну політичну діяльність. Тривалі дискусії в західній політичній науці щодо дефініції політичної культури дали можливість визначити політичну її як домінуючі вірування, установки, цінності, ідеали, почуття, оцінки щодо політичної системи країни, а також розуміння своєї ролі в цій системі.

Теорія політичної культури, що розроблялась західними вченими, позитивно була сприйнята українськими науковцями, які активно звернулись до її вивчення на початку 1990 - х років. Вагомим внеском у вирішення теоретико-методологічних проблем політичної культури стали праці Е.Головахи, В.Григор'єва, В.Матусевича, Н.Паніної, О.Рудакевича та ін. У них проаналізовано окремі аспекти феномена політичної культури, особливості її формування та розвитку в Україні, розглянуті типологія політичної культури тощо.

Аналіз теоретичних розробок стосовно політичної культури в вітчизняній науці дає підстави стверджувати, що не завжди чітко визначається сутність та межі політичної культури, її функціонування як елементу політичної системи та взаємозв'язку з усіма складовими політичної системи, недостатньо узагальнюється емпіричний досвід формування шляхів розвитку демократичної політичної культури в українському суспільстві.

Узагальнюючи різноманітні підходи, можна відзначити, що політична культура виступає комплексом знань, відносин і символів, за допомогою яких визначаються зміст і цілі політики. Вона охоплює цінності, уявлення, настанови, зразки та стереотипи політичної поведінки, стилі діяльності політичних інститутів. Політична культура впливає на спосіб здійснення влади і, зі свого боку, залежить від політичних перетворень у державі. Політична культура є тією ланкою, через яку кожен із членів суспільства як особистість взаємодіє з його політичною системою.

Політична культура відіграє значну роль в політичній системі. Вона є важливим елементом останньої і поряд з політичною свідомістю становить духовно-ідеологічну підсистему політичної системи. Політична культура багато в чому пояснює джерела, характер і особливості конкретної політичної системи, панівний в суспільстві політичний режим, політичну свідомість і поведінку суспільних класів, груп, політичних партій і рухів, спрямування політичних процесів.

Зрозуміло, що від рівня й стану політичної культури залежить якість функціонування політичної системи і, що дуже важливо: чи сприйме населення сформований політичний курс, погодяться з ним громадяни чи їх будуть примушувати до цього, будуть ставитись до нього, як до чогось такого, що виражає сподівання, надії, чи виявлять повну байдужість і навіть ворожість, чинячи пасивний опір.

З огляду на сказане стає зрозумілим, що становлення та розвиток правової демократичної держави в Україні передбачає формування

демократичної політичної культури. Основні виміри такої культури визначаються сукупністю соціально-політичних та економічних відносин, специфікою історичного розвитку нації, її політичного досвіду, особливостями державотворчих процесів та політичної соціалізації особи в Україні на сучасному етапі.

Аналізуючи процеси становлення і розвитку політичної системи в українському суспільстві, особливо в період переходу від тоталітаризму до демократії, нерідко недооцінюються особливості політичної культури суспільства. Однак тривалість перехідного періоду, а відтак і стабільність демократичного режиму визначаються значною мірою рівнем політичної культури. Ця загальна закономірність справедлива для політичного процесу в сучасній Україні.

Розглядаючи цю проблему, слід особливо підкреслити, що політична культура змінюється дуже повільно. Можна докорінно змінити політику, здійснювати революційні зміни у відносинах власності на засоби виробництва або в політичних інститутах, але не можна швидко змінити основоположні переконання і цінності більшості населення. Це зумовлено тим, що політична культура формується під впливом соціально-економічних, національно-культурних, суспільно-історичних й інших довготривалих факторів, а її елементи (цінності, ідеї, переконання) характеризуються відносною стійкістю, живучістю, постійністю і повільно піддаються змінам у процесі глибоких зрушень у суспільному бутті.

Водночас політична культура не є чимось раз і назавжди даним. Світовий політичний досвід свідчить, що в певні історичні періоди політична культура змінюється швидше, ніж в інші періоди. Саме сьогодні українське суспільство переживає один з тих етапів, коли темпи зміни політичної культури прискорюються.

Важливо пам'ятати, що рівень політичної культури свідчить про готовність або неготовність населення до проведення серйозних політичних реформ у суспільстві. Адже змінювати ставлення до праці, до держави, політичної системи загалом – це основа тієї нової політичної культури, без якої і найкраще проєктовані політичні інституції не будуть працювати належним чином. Тому проблема формування демократичної політичної культури має дуже важливе значення для проведення глибоких політичних та економічних реформ, що забезпечують побудову держави і громадянського суспільства в Україні.

Стан докорінних трансформацій, який нині переживає українське суспільство, повністю стосується до політичної культури. Якщо проаналізувати сучасний рівень України, то можна визначити її як переважно авторитарну, з деякими демократичними й тоталітарними компонентами. Аналіз політико-психологічних настановлень, які домінують у суспільстві, свідчить про те, що лише близько 40 відсотків опитаних під час різних соціологічних досліджень схильні до пошуку компромісів між прихильниками різних політичних сил. А майже третина громадян конфронтують зі своїми політичними опонентами через небажання домовлятися чи мати справу з людьми, яких не поважають або погляди яких не поділяють. Причому сім відсотків орієнтуються на силове вирішення проблем [3, 336].

Про низький рівень культури загалом і політичної зокрема свідчить і високий ступінь конфліктності в релігійному середовищі, що залишається

вищим, ніж у суспільстві загалом. Міжконфесійний конфлікт є віддзеркаленням широкого спектру проблем розвитку українського суспільства, в тому числі недостатнього рівня політичної культури суб'єктів протистояння, окремих представників влади, владних структур. У міжконфесійні конфлікти в Україні було втягнуто значну кількість віруючих. Так, наприклад, у 1990 році в Тернопільській області в боротьбі за культові споруди брали участь віруючі греко-католицьких і православних громад в 297 населених пунктах [2, 27]. І хоч ситуація за останні роки дещо покращилась, міжконфесійна напруга в суспільстві залишається.

Високі показники протистояння в міжособистісних стосунках у процесі політичної діяльності й міжконфесійних відносинах свідчать, що політична культура України – це культура маргінального суспільства. Для глибокого розуміння причин, що породжують недосконалість політичної культури, необхідно виділити сукупність соціально-економічних, національно-культурних і суспільно-історичних відносин, які визначають якісний стан політичного життя в Україні.

Отже, формування сучасної української політичної культури зумовлюється перш за все історичним досвідом України, що характеризується такими особливостями:

а) Процес державотворення в Україні має багатовікові традиції. Починаючи з Київської Русі, Галицько-Волинської держави, через козацьку державу і Гетьманщину, УНР і ЗУНР український народ виступав основним суб'єктом політичних, і державотворчих процесів, формуючи свою політичну культуру;

б) На формування політичної культури в Україні має вплив той факт, що українські землі протягом віків були розділені між різними державами. Це призвело до виникнення фрагментарного, регіонального типу політичної культури, що характеризується протилежними підходами значної частини населення різних регіонів України стосовно базових політичних цінностей і правил політичної поведінки;

в) Не пройшов безслідно для української політичної культури 70-літній період перебування її у складі Радянського Союзу, держави, в якій упродовж тривалого часу існував тоталітарний режим. Тому формування української політичної культури сьогодні проходить через подолання спадщини тоталітаризму й тенденцій авторитаризму, що утвердилась в українському суспільстві в часи президентства Л.Кучми. Тоталітарна культура була позбавлена толерантності, терпимості у ставленні до інших поглядів на політику, не допускався політичний плюралізм.

Таким чином, аналіз особливостей історичного досвіду України засвідчує, що політична культура значною мірою формується під впливом політичних відносин минулого. Тривале панування тоталітаризму настільки деформувало уявлення про демократію, що часто виникає загроза нового тоталітаризму, поставленого на службу національній ідеї. Тому потрібен довготривалий досвід успішної діяльності демократичних інститутів, щоб у національному характері утвердились такі риси демократичної культури, як терпимість, готовність до співробітництва з людьми інших політичних та ідейних переконань, повага до прав меншості.

Сучасні негативні тенденції в українській політичній культурі знаходять свій вияв в почутті невпевненості, політичній відчуженості і пасивності значної частини населення, скептицизмі і невірі владним структурам всіх рівнів. Подібні погляди зумовлені до певної міри низькими темпами економічного розвитку, нестабільністю політичної системи в Україні. Коріння цих явищ слід шукати і у відсутності нової демократичної політичної ідеології – основного системоутворюючого фактору політичної культури, адже стара система цінностей зруйнована.

На останньому положенні зупинимось більш детально. Розглядаючи проблеми формування політичної культури в Україні як складової політичної системи, відзначимо, що одним з важливих факторів її утвердження і прийняття більшістю населення є пануюча в суспільстві система світоглядних позицій і ціннісно-нормативних установок, фундаментальні погляди на людину, суспільство і світ загалом. Тобто мова йде про формування нової політичної ідеології, яка є стрижнем політичної культури суспільства.

Усе це зумовлює необхідність радикальних змін у теоретичній думці, творчу роботу щодо розробки основоположних принципів політичної ідеології як основи української демократичної культури, які б передбачали:

- розробку концепції національно-державного будівництва в Україні, в якій знайшли б обґрунтування загальнодержавні інтереси, був би розкритий зміст, шляхи та способи утвердження незалежності і демократії;

- утвердження ідеї людини як найвищої цінності в суспільстві, пріоритет людини над державою, нацією, створення політичних інститутів, що забезпечують реалізацію цієї цінності;

- вироблення орієнтацій не тільки на державу й на громадянське суспільство, на верховенство права і закону;

- дотримання в політичних стосунках толерантності й політичного плюралізму;

- засвоєння власного історичного та зарубіжного досвіду у формуванні демократичних цінностей, зокрема, в розумінні суспільної значимості громадянської злагоди, політичного консенсусу, компромісів, діяльності політичної опозиції, у використанні демократичних засобів розв'язання конфліктів, в організації електорального процесу та функціонуванні урядових і неурядових організацій.

На політичні установки населення України значною мірою впливає слабкість етнічної самоідентифікації українців, недостатнє усвідомлення громадянами держави своєї належності до однієї політичної спільності. Це робить усю систему державної влади нестабільною, сповільнює формування національної самосвідомості як важливого елементу політичної культури, не дозволяє українцям виконати роль провідного етносу в творенні держави. А тому лише усвідомлення громадянами України своєї належності до однієї політичної спільності дасть стійку основу для існування і розвитку держави.

Недостатній рівень політичної культури викликаний також тим, що в менталітеті населення України переважають орієнтації на патерналістську державу. Такий стереотип, вихований в умовах

тоталітаризму, продовжує визначати масове політичне мислення. Воно знаходить свій вираз у надії на всесилля держави, надмірні вимоги до неї, негативне ставлення до політичної активності, втрату соціальних орієнтирів.

Подібні процеси породжують сумніви значної частини громадян, особливо молоді, щодо ефективності власної політичної дії в ім'я реальних змін, падає довіря до політичних інститутів. У суспільстві склалося критичне ставлення до вітчизняних політиків. Так, за результатами дослідження Українського Центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова, рівень довіри громадян політикам є найнижчим серед представників різних професій і становить лише 2,8 % позитивних відповідей респондентів, тоді як найвищий рівень довіри, висловлений учителями, сягає 52,2 % [5, 265]. Такі явища аж ніяк не сприяють становленню і розвитку нової політичної культури, розбудові української держави на принципах демократії.

Ці й подібні до них факти дають підстави стверджувати, що важливим чинником формування політичної культури як складової політичної системи є послідовні економічні і політичні реформи в Україні. Вони повинні створити умови для подолання відчуження трудящих від влади, власності, досягнення високого рівня демократії. Це забезпечить формування нового демократичного світогляду в суспільстві, буде сприяти усвідомленню того, що саме від народу залежать реальні перетворення в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах.

Слід підкреслити, що необхідність економічних і політичних реформ з точки зору змісту, темпів і масштабів проведення, як і їх культурологічне забезпечення, неоднаково усвідомлюються окремими групами населення й представниками політичних еліт. Все це вимагає вироблення на перехідний період, у якому перебуває українське суспільство, адекватних національних мобілізаційних моделей суспільного розвитку, які б проводили перетворення вчасно, мінімізували соціальну ціну перетворень і легітимізували їх, сприяючи формуванню нової політичної культури і відповідної їй політичної еліти.

Формування політичної культури як складової політичної системи сучасної України передбачає позитивне сприйняття населенням загальнолюдських цінностей, що утверджують основні права і свободи особистості, принципи поваги, солідарність, загальнонаціональну згуртованість, толерантність до людей інших рас, конфесійної приналежності, політичних переконань.

Необхідно змінювати уявлення про різні аспекти та проблеми політичного життя, зокрема про особисту поведінку у випадку політичної кризи чи політичного конфлікту, а також про форми і методи їх розв'язання. Формування такої якості політичної культури передбачає терпимість та волю до діалогу як єдино прийнятної форми розв'язання конфліктів. Це дозволить, з одного боку, зміцнити політичну систему України, яка зможе більш ефективно вирішувати конфлікти у різних сферах суспільного життя, а з іншого – забезпечити вищий рівень легітимності громадян до політичної системи.

Формування демократичної політичної культури сучасного українського суспільства – це складний процес, в процесі якого мають відбутись також:

– зміни в системах норм, цінностей, настанов, зразків та стереотипів політичної поведінки;

– трансформація політичної культури в напрямку від підданської до активістської;

– подолання соціокультурної, конфесійної, національно – етнічної та іншої фрагментації суспільства на основі залучення наявних суб'єктів політики до активної участі в ній.

Перехід до демократичної політичної культури в Україні, що змінить політичну ситуацію загалом, потребує створення нового типу політичної соціалізації, тобто засвоєння індивідом вироблених суспільством політичних цінностей, установок та передачу їх від покоління до покоління. Цьому буде сприяти об'єктивне ставлення до минулого, оскільки неможливо сформувати політичну культуру, відмовляючись від усього, що набуло суспільство за попередній період свого розвитку.

Обґрунтовуючи це положення, відзначимо, що спосіб тотального заперечення нашого минулого, який нині широко використовується, безумовно призводить до протилежних наслідків: від'ємні, негативні явища обов'язково повторяться. Адже тотальне заперечення – це заперечення без втримання позитивних моментів попереднього розвитку, якщо висловлюватись гегелівською мовою. Заперечення минулого без конструктивного засудження трагічних сторінок історії, заперечення без відповіді на питання, хто ми такі, звідки і куди рухаємось, неминуче призведе до того, що ми “провалимось” у попередні, ще більш архаїчні суспільні структури.

Тому держава, політичні партії, засоби масової інформації, система освіти, армія, як інститути, що формують політичну культуру в Україні, в своїй діяльності повинні, на наш погляд, враховувати, що закріплення в свідомості людей нових політичних цінностей, орієнтацій, установок слід поєднувати із засвоєнням позитивного досвіду, набутого минулими поколіннями. Це сприятиме формуванню серед населення України ідеї консенсусу, терпимості, поваги до старшого покоління, цивілізованої моделі політичної поведінки.

Важливим напрямком впливу нової політичної культури на політичну систему України є формування політичної культури молоді. Загалом ця остання формується під впливом таких факторів, як розвал СРСР, падіння авторитету пануючої колись комуністичної ідеології, а тепер вже й демократичних цінностей, поява та становлення нових національних та державних понять, явищ й утворень. Вирішальним стало те, що молоді сьогодні доводиться швидко переходити від пасивної життєвої установки до активної та самостійної. Складність ситуації полягає в тому, що попередні установки та моделі поведінки молоді, її соціальні ролі виявились не придатними, оскільки вимагають від неї якісно нової соціальної активності. По суті, значна частина молоді виявилась не готовою до нових соціально-економічних й політичних умов, до розбудови української держави.

За умов, коли з середини 90-х років намітився занепад суспільно-політичної активності молоді і на зміну йому прийшло громадянське піднесення юнаків та дівчат, зумовлене помаранчевою революцією,

політична система, і перш за все держава, покликана забезпечити ефективну політичну соціалізацію. Вона повинна виховувати громадянську позицію молоді, негативне ставлення до брудних методів, що використовуються в політиці, і, що дуже важливо, – формувати лідерів нового покоління. Суспільство без генерації нових політиків приречене на млявий, сповільнений розвиток, низьку електоральну культуру та некомпетентність політиків.

Незважаючи на серйозні проблеми з якісним рівнем політичної культури молоді, можна відзначити, спираючись на дані досліджень українських вчених, що в нашому суспільстві є умови для формування у молоді демократичної політичної культури. Достатньо підкреслити, що постійно зростає серед молоді кількість прихильників ідеї України як самостійної держави. Скажімо, у 1997 р. серед опитаних молодих людей 61,4%, а в окремих областях – до 86% пишались своєю приналежністю до громадян України [1, 109]. Ця тенденція зберігається і в наш час.

Отже, саме формування політичної культури молоді визначає тип політичної поведінки майбутнього дорослого члена суспільства. А це, зі свого боку, буде зміцнювати громадянське суспільство і політичну систему, прагнення суб'єктів політичного процесу формувати їх демократичними та ефективними.

Важливе значення для становлення політичної культури має засвоєння здобутків професійної політичної думки. Основні зусилля при цьому повинні бути спрямовані на те, щоб українську політологічну думку “вписати” в контекст західних культурних традицій. Адже контакти української професійної політичної думки із західною були в минулому фрагментарними, епізодичними. Тому сьогодні важливим є завдання органічного поєднання української політичної думки із знаннями західної політичної філософії. Це дасть можливість у певній мірі змінити культуру прийняття рішень і способи політичної діяльності, відпрацьовувати відповідне політичне мислення, поведінку суб'єктів влади і всього суспільства, подолати догматизм у політичній науці.

Формування демократичної політичної культури в Україні і деякі шляхи в цьому напрямку, запропоновані нами, дадуть можливість їй виконувати важливі функції в житті суспільства. Серед них відзначимо нормативно-регулюючу, виховну (політична соціалізація), комунікативну і прогностичну. У своїй сукупності ці функції повинні сприяти утвердженню певного консенсусу в суспільстві, встановленню узгоджених взаємовідносин між суспільством і державою, громадянином і державою, формувати і розвивати особистість як суб'єкт політичних відносин на основі демократичних цінностей і норм. Це дозволить передбачати можливі варіанти практичних дій окремих груп населення в конкретних соціально-політичних умовах залежно від знання стану політичної культури соціальних верств, населення регіонів, України в цілому.

Реальна оцінка політичної культури, що дісталась нам у спадщину від минулого, подолання девальвації політичних понять, символів, цінностей забезпечить поступове вирішення важливої політичної проблеми – відсутність у мільйонів людей потреби у політичній культурі. Перші практичні результати суспільство отримає, коли почнеться зростання свідомої політичної участі громадян у будівництві

демократичних структур нової держави, а саме суспільство поступово буде ставати більш незалежним від держави.

Помаранчева революція 2004 р., яка носила глибоко демократичний характер стала важливим імпульсом формування в українському суспільстві активістської політичної культури. Революційні події в Україні, розвиток та поширення політичної культури участі серед значної частини громадян позитивно вплинули на якісні зміни в політичній системі, сприяли та сприяють її демократизації, звільненню від бюрократичних тенденцій та явищ, що набули масового характеру.

У підсумку це сприяло прийняттю політичної реформи, яка спрямована на якісні зміни в політичній системі, державному управлінню, формуванню та функціонуванню відповідальної влади. Саме масштабні трансформації в свідомості та політичній культурі українських громадян створюють необхідний фундамент тих перетворень, які дозволять наблизити політичне життя сучасної України до демократичних традицій та структур європейських країн. Все це повинно забезпечити економічний та соціокультурний розвиток населення України, що створить передумови для значного зростання добробуту народу, формування громадянського суспільства, утвердження демократичних цінностей у сучасному українському суспільстві.

Таким чином, процес формування демократичної політичної культури є важливою складовою частиною становлення правової держави і громадянського суспільства в Україні. Він дозволить збільшити кількість "позитивних" цінностей, що поділяються всіма членами суспільства, і забезпечить високий рівень консенсусу між окремими інститутами, суб'єктами політики, стійкість і життєздатність нової політичної системи в Україні.

Література

1. Головатий Н. Ф. Соціологія молодіж. – К., 1999. – 244 с.
2. Людина і світ. – 1997. – №8. – С. – 3 с.
3. Основи політології: Навч. посібник / Керівник авт. кол. Ф.М. Кирилюк., – К., 1995. – 336 с.
4. Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – 224 с.
5. Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін.; За ред. Ф. М. Кирилюк, – К., 2004. – 776 с.

The article analyses the content and essence of political culture as an important component of a political system. It highlights the state of political culture in Ukraine's modern society, identifies the ways and methods of shaping a democratic political culture in modern Ukraine.

Key words: *political culture, political system, political views, political institutions.*

УДК: 94 (477) "XX"

ББК: 63.3 (4 Укр.) 52

Ігор Гурак

СТУДЕНТСТВО У БОРОТЬБІ ЗА ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ ТА ПОДІЇ 1 ЛИПНЯ 1910 РОКУ

На початку XX ст. представники української інтелігенції Східної Галичини активізували діяльність, спрямовану на заснування українського університету. У статті аналізується місце студентської молоді у цьому процесі. Особливу увагу автор звертає на студентське віче 1 липня 1910 р. У дослідженні також висвітлюється перебіг судового процесу над його учасниками та розглядаються наслідки цих подій для подальшої боротьби за відкриття вищого українського навчального закладу у Львові.

Ключові слова: *студентська молодь, український університет, судовий процес, Східна Галичина, вищий навчальний заклад, польські студенти, поліція.*

Вихідним моментом у змаганнях галицьких українців за власний університет став кінець XIX ст. Ідея організації української вищої школи в Галичині набула тоді суспільного резонансу; значною мірою вона була обґрунтована теоретично і розглядалася в Науковому товаристві імені Т.Шевченка, Народній раді та інших українських організаціях. Із початком XX ст. справа українського університету стала одним із найважливіших аспектів політичного життя коронного краю [22, 32-33]. Відомий політичний діяч, лідер Націонал-демократичної партії (далі – НДП) Кость Левицький зауважував, що в Галичині боротьба за університет стала "альфою і омегою наших національних змагань" [34, 366]. Поділяв цю думку інший активний член НДП, а на рубежі XIX – XX ст. один із провідників студентства Льонгин Цегельський. У 1902 р. він вказував, що ця проблема "захопила кращі сили українського суспільства та заповонила всі газети" [22, 32]. По-справжньому загальнонаціональної ваги університетська справа набула внаслідок виходу на арену політичної боротьби української академічної молоді, в авангарді якої були студенти Львівського університету [22, 33; 60, 369]. Найбільш резонансною подією в боротьбі студентської молоді за відкриття українського вищого навчального закладу стало віче 1 липня 1910 р. та судовий процес над його учасниками.

Ще в першій половині XX ст. у Галичині з'явилася низка праць, автори яких розглядали "університетське питання". Найбільш ґрунтовною серед них стала робота Василя Мудрого "Боротьба за огнище української культури в західних землях" [49]. У контексті суспільно-політичного життя русинів справа відкриття українського університету розглядалася очевидцем подій Костем Левицьким [34]. Серед істориків української діаспори "університетська проблема" висвітлювалася Іваном Лисяком-Рудницьким, Володимиром Леником, Володимиром Янівим та ін. [4; 35; 40; 72]. У радянські часи питання, пов'язані з відкриттям у Львові українського університету, залишалися поза увагою науковців, проте після здобуття Україною державної незалежності вони увійшли в коло наукових інтересів дослідників. Зокрема ця проблема займає центральне місце у дослідженнях Володимира Качмара [21-25]. У низці наукових статей та

монографії “За український університет у Львові. Ідею національної вищої школи в суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.)” історик простежив, як проблема впливала на діяльність різних груп галицького суспільства. Ті чи інші аспекти “університетської справи” висвітлюються в працях Романа Ковалюка та Миколи Кугутяка [27-33]. Значення Львівського університету для галицьких українців розглядали також Галина Атаманчук та Вікторія Стинська [1; 61]. Однак до цього часу перебіг студентського віче 1 липня 1910 р., що, на нашу думку, стало однією із визначальних подій у боротьбі галицьких українців за власний університет, та його наслідки не були предметом спеціального дослідження.

У зв'язку з цим у нашому дослідженні здійснено спробу висвітлити місце “університетського питання” в діяльності “академічної” молоді, проаналізувати перебіг студентського віча 1 липня 1910 р., з'ясувати, які наслідки мала ця подія для подальшої боротьби студентства за відкриття у Львові українського університету.

Згідно з імператорським рескриптом (розпорядженням) від 7 липня 1871 р. у Львівському університеті була відмінена як обов'язкова німецька мова навчання та зняті обмеження на використання польської та української мов. Таким чином, навчальний заклад став утраквістичним, тобто двомовним, з українською та польською мовами навчання. Однак поляки домоглися того, що в 1879 р. іншим розпорядженням мовою викладання в університеті була визнана польська [2, арк. 8 зв; 49, 46-47; 73, 21]. Невдоволені таким станом речей українські слухачі вищих навчальних закладів Австро-Угорщини вже на своїх перших зборах у 1880 та 1884 рр. висловлювалися за відкриття в університеті нових кафедр з українською мовою викладання [69, 10].

На якісно новому рівні “університетське питання” стало розглядатися галицькими українцями наприкінці 90-х рр. XIX ст. Протягом 1898 р. Наукове товариство імені Т.Шевченка, “Просвіта”, Народна рада направили на адресу уряду кілька меморандумів, у яких наголошували на необхідності відкриття у Львові українського університету. З подібною пропозицією 20 грудня 1898 р. (за іншими даними – весною 1899 р. [7, 61]) у Державній раді виступив посол Данило Тянячків [22, 32].

Тоді ж свою підтримку ідеї відкриття українського університету висловили студенти. Із приєднанням молоді до боротьби за університет ця справа набула загальнонаціонального масштабу та вийшла за межі культурно-освітньої сфери [59, 102; 60, 369]. 13 липня 1899 р. у Львові відбулося перше студентське віче, на якому розглядалося університетське питання. У своїх виступах доповідачі дали оцінку становища, яке займали українці у Львівському університеті; із культурницької, політичної та економічної позицій було обґрунтовано необхідність відкриття у Львові окремого українського вищого навчального закладу [3, 112-113; 51]. Відтак, більше як 500 учасників зборів, що представляли студентську молодь Львова, Відня, Кракова, Лубен, Пшібрам [58, арк. 65 зв, 66, 80], одногосно висловилися на підтримку відповідної пропозиції [69, 48].

Впродовж наступного десятиліття “університетське питання” відіграло важливу роль у житті українських студентів. Практично на всіх студентських зборах воно займало важливе, а іноді й ключове місце в

обговоренні. Зокрема, справа університету розглядалася на Другому віче українських студентів Австро-Угорщини (1900 р.), що було присвячено питанню самостійності України. Після виступу Михайла Галушинського на ньому підтримано резолюцію, у якій говорилося, що українська молодь “жадає від державного уряду заложення українського університету у Львові в якнайближчому часі” [6, 294, 321].

Під час з'їзду українських студентів у Львові 25-27 липня 1902 р. одногосно були підтримані ухвали, в яких зазначалося: “Українська молодь академічна зібрана на віче дня 25. VII. 1902 у Львові; I. уважає недостачу власного університету впливом ворожої українському елементів політики польської шляхти і її прислужників ... III. Взиває усіх товаришів до посвяти своїх сил для організації верств українського народу до боротьби, так за здобуття самостійного українського університету, як і за корінну зміну теперішнього ладу без огляду на наслідки для їхніх університетських студій – і особистої кар'єри...” [16, 133]. А студенти-русини Австро-Угорщини на своїх зборах, які проходили у Львові 15 червня 1906 р., прийняли резолюцію, що містила таке положення: “Українська молодь ... зібрана на вічу дня 15 червня 1906 р. виказує українським студентам Львівського університету свою шану за їх боротьбу за реалізацію постулату самостійного університету у Львові...” [20].

Так само питання відкриття вищого навчального закладу для галицьких українців було предметом обговорення учасників з'їзду слов'янської студентської молоді в Празі, що проходив 25 – 30 червня 1908 р. З'їзд ухвалив резолюцію, в якій засуджувалися кроки галицького крайового уряду, спрямовані на дедалі більше нівелювання прав українців у сфері шкільництва, а водночас висловив підтримку ідеї відкриття окремого українського університету у Львові [9, 168; 17; 18; 19].

Ця справа обговорювалася також на Першому [10, арк. 8; 26, арк. 4] та Другому всеукраїнських студентських з'їздах. Зокрема на Другому з'їзді у липні 1913 р. дискусії на тему відкриття українського університету тривали цілий день. Із цього питання одногосно було ухвалено п'ять резолюцій, серед яких відзначимо звернення до уряду, українських послів, а також заява стосовно того, що молодь до здобуття самостійного університету у Львові не гребуватиме ніякими методами боротьби [50, 82; 62].

Активна діяльність студентської молоді викликала різку протидію з боку керівництва Львівського університету. Відповідаючи на це, українські студенти використовували найрізноманітніші методи боротьби. Зокрема, у кінці 1901 р. вони вдалися до сецесії, під час якої з Львівського в інші університети імперії перевелися майже всі українські слухачі (станом на кінець 1901 р. університет залишили 583 студенти) [25, 29]. Протестуючи проти обрання ректором університету одного із винуватців сецесії професора Фіялка, 16 жовтня 1903 р. студенти обкидали його яйцями [38, арк. 33; 39, арк. 12 зв, 13, 14; 57; 71]. У справі утворення при Львівському університеті правничого факультету з українською мовою викладання 9 грудня 1904 р. представники молоді були на прийомі в міністра віросповідання та освіти Австрії Гартеля [34, 400]. Виступаючи проти проведення іматрикуляції (офіційної посвяти у студенти) польською мовою, українські студенти розпочали 23 січня 1907 р. акцію протесту, в процесі якої в університеті було зведено кілька барикад, знищено портрети попередніх ректорів і т. ін. [22, 66-67; 48].

З новою силою українсько-польське протистояння розгорілося в 1910 р. У травні польські студенти, спровоковані часописом "Stowo polske", упродовж майже десяти днів не допускали українських студентів у приміщення університету. Тільки завдяки втручання українських послів і за посередництвом прем'єр-міністра Австрії Бінерта вдалося припинити блокаду та запобігти конфлікту між українською та польською молоддю. Під час переговорів українським студентам пообіцяли, що питання університету "буде взято під серйозний контроль", а ті, зі свого боку, зобов'язалися відмовитися від "реваншу" [56].

Після згаданих вище подій у травні 1910 р. у Відні якийсь час велися розмови про український університет. Однак коли міністр просвіти і віросповідання Австрії, виступаючи 30 червня 1910 р. на засіданні бюджетної комісії, навіть не згадав про цю справу, окремі групи української галицької інтелігенції почали сумніватися у можливості її реалізації найближчим часом. До цих осіб належало і більшість представників студентської молоді. Щоб проаналізувати та дати оцінку ситуації, що склалася, ними на 1 липня 1910 р. було скликане нелегальне віче. У цей день в одній із університетських аудиторій між українськими та польськими студентами відбулася збройна сутичка, під час якої був смертельно поранений слухач правничого факультету, член Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП) та лідер радикального крила студентського товариства "Академічна громада" Адам Коцко [22, 80; 36, 26 зв; 63, арк. 42, 78-78 зв; 64, арк. 46; 70, 15-17].

Організоване Комітетом української молоді віче розпочало роботу о 7 годині ранку в залі товариства "Сокіл". Невдовзі після його початку було запропоновано, що віче у справі університету повинно відбуватися в самому навчальному закладі. Зважаючи на це, роботу зібрання продовжили о 9 годині в III залі університетського будинку. У присутності приблизно 200 представників української молоді з рефератом, присвяченим "університетському питанню", виступив голова Українського студентського союзу Микола Залізник [42] – студент із Наддніпрянської України, виходець із Криму [37, арк. 10]. Під час його, як тоді казали, "відчиту" організаторам віче повідомили, що польські студенти в коридорі роблять барикаду. Однак Микола Залізник та головуючий на зборах Адам Коцко закликали українських студентів не звертати на це увагу [43]. Тільки після закінчення виступу вічевики почали виходити з зали на коридор. Тут між ними та представниками польської студентської молоді відбулася сутичка. Спочатку студенти кидали одні в других поліна, а згодом між сторонами відбулася перестрілка з пістолетів, внаслідок якої Адам Коцко отримав вогнепальне поранення в голову, від чого помер [70, 15-17; 64, арк. 118-119].

Майже відразу після цього в приміщенні університету з'явилися поліцейські. Ними у I, II та IV залах було затримано близько 300 осіб, з яких 127 зазнали "превентивного арешту" (попереднього затримання до з'ясування обставин) [56; 64, арк. 47]. При цьому склалася парадоксальна ситуація: серед арештованих були тільки українці, тоді як поляки, фігурували лише в якості свідків [56].

Події 1 липня 1910 р. дають підстави припускати, що в цей день проти української молоді була здійснена добре спланована акція, що мала на меті дискредитувати студентів перед галицьким суспільством та

завдати відчутного удару їхньому рухові. Опосередковано про це може свідчити низка фактів. Зокрема, керівництво університету, котре було повідомлено про віче (проректор Львівського університету Марс у суді засвідчив, що дізнався про нього від двох польських студентів ще 30 червня), не запобігло конфліктові шляхом закриття університету, як це було зроблено в травні 1910 р. [64, арк. 117]. Крім того, представники університетської служби, які знали про заплановані збори [64, арк. 117], замість того, щоб не допустити сутички, узяли в ній участь на боці польських студентів [65]. Не зовсім адекватною, на нашу думку, була поведінка в цей день також комісара поліції, котрий очолював прибулий до університету загін. Так, коли присутні закликали його затримати втікаючих із ректорського коридору поляків, які перед тим стріляли в українців, той відповів, що не може одночасно "бути тут і там" [43]. І це тоді, коли, як він сам зізнався, під його керівництвом у той день було 70 поліцейських [46]. Наші припущення підтверджують і свідчення Дениса Сумика, який зазначав, що 1 липня навколо університету були зібрані не тільки слухачі цього вузу, а й польські студенти Вищої школи ветеринарної медицини (Львів) та Рільничої академії у Дублянах [44].

Студентське віче й трагічний випадок із Адамом Коцком викликали широкий резонанс серед українців. Через це галицька влада, побоюючись перетворення похорону загиблого на масштабну демонстрацію, змусила перенести його з 3 (неділі) на 4 липня (понеділок). Однак ні ця зміна, ані несприятливі погодні умови не стали на заваді перетворення поховання на масову акцію. Навіть польський часопис "Głos polskie partij Socjalno-Demokratycznej" помістив на своїх шпальтах статтю, в котрій говорилося, що на похороні спостерігався "надзвичайний рух", а промови над могилою тривали майже 6 годин. Після церемонії поховання на могилі залишилося приблизно 100 вінків та букетів квітів [74]. Про виняткове значення цієї події для галицького суспільства свідчить прибуття на кладовище та виступи над могилою покійника послів Костя Левицького, Кирила Трильовського, Льонгина Цегельського, історика Михайла Грушевського [8, 31]. Смерть Адама Коцка не залишилася непоміченою і за межами Львова. У наступні роки 1 липня стало днем жалоби, коли крім богослужінь за Адамом Коцком організовувалися віча та демонстрації на підтримку відкриття українського університету [52, арк. 11].

Більшість арештованих студентів після чотирьохденного утримання у в'язниці були відпущені. Надалі окремих студентів звільняли, інших повторно затримували, так що у в'язниці зазвичай перебувало приблизно 25 осіб [53]. Умови перебування під вартою були досить важкими. У львівській газеті "Діло" повідомлялося, що навіть у неділю, коли затриманих відвідували родичі, студентам було заборонено отримувати від них продукти харчування [54]. Батько одного з ув'язнених, звертаючись до адвоката й відомого громадського діяча Володимира Старосольського, зазначав, що він двічі прибував до Львова, однак йому жодного разу не було дозволено зустрітися з сином [64, арк. 99]. Така ситуація зберігалася до середини вересня. Тільки 18 вересня були звільнені всі затримані, крім "обтяжених", як тоді говорилося, Миколи Залізняка та Осипа Охримовича. Вони залишили в'язницю після внесення грошової застави через вісім днів [56].

Суд над студентами, відповідно до кількості осіб отримав назву “процесу 101”, розпочався 14 лютого 1911 р. Серед дванадцяти адвокатів, які захищали представників української молоді, були такі чільні галицькі діячі, як Сидір Голубович, Анатолій Кос, Кость Левицький, Володимир Охримович, Володимир Старосольський, Кирило Трильовський та ін. [41]. Зважаючи на те, що слідство носило антиукраїнське спрямування (велось лише проти українських студентів, тоді як проти представників польської молоді не було висунуто жодного звинувачення), захисники звернулися до трибуналу у Відні, просячи замінити для цієї справи місцевих польських працівників суду нейтральними та незаангажованими суддями. Однак їм було відмовлено [70, 7].

Через велику кількість осіб, що мали бути вислухані як звинувачені або як свідки, судовий процес тривав майже п'ять місяців і завершився на початку липня 1911 р. У ході судових засідань помітним було упереджене ставлення до українців. Це проявилось, зокрема в тому, що українським адвокатам було відмовлено в допиті понад 60 свідків, котрих вони запропонували [66]. Крім того, не мали ніяких юридичних наслідків свідчення, в яких містилися звинувачення представників польської сторони (підкреслимо, що ні судові органи, ні Сенат Львівського університету так і не розглядали їхньої поведінки під час подій 1 липня 1910 р.) [43; 44; 47; 68]. За таких обставин логічним виглядає остаточний вирок суду: всіх звинувачених визнали винними і застосували до них як покарання тюремні ув'язнення строком від 14 днів до 3 місяців.

Ще одним негативним наслідком судового процесу стало звільнення його учасників з університету [70, 46]. А стосовно смерті Адама Коцка слідчі “встановили”, що його було поранено самими ж українськими студентами. Це саме підтвердила судово-медична експертиза [22, 82]. Таким чином, польським студентам ні на “процесі 101” [22, 38], ні пізніше не було висунуто жодного звинувачення (і це при тому, що, за свідченням кількох очевидців, під час сутички вогнепальна зброя застосовувалася не тільки українцями, а й поляками [43; 45; 67; 68]). До того ж крім Адама Коцка вогнепальне поранення отримав ще один українець – Роман Леонтович [41]).

Безперечно, розслідування, судовий процес та вирок мали негативні наслідки для української інтелігенції і насамперед студентів, які зазнали переслідувань з боку поліції й університетського Сенату [55]. Проте, з іншого боку, події 1 липня 1910 р. значно активізували галицькі політичні сили (НДП, українських представників Державної ради). Зокрема, ще в день, коли відбулося віче, українське парламентське представництво склало ногу протесту австрійському урядові, в якій звинувачувало поляків у провокації та вбивстві Адама Коцка. Починаючи з 1911 р. гасло самостійного українського університету у Львові стало одним із головних положень політичної платформи НДП на парламентських виборах. Відстоюючи цю ідею, парламентарі згодом вдалися до досить радикальних методів ведення боротьби. Скажімо, 26 березня 1912 р. українські політики, протестуючи проти нехтування австрійськими владними структурами прагнень галицьких українців щодо власного університету, зірвали парламентське засідання [22, 84-86].

Після липневих подій та судового процесу значних змін зазнала тактика й методи студентської боротьби за університет. Якщо в

попередній період головні події, пов'язані з нею, відбувалися переважно у Львові, то в передвоєнні роки акції охопили цілу Галичину. Повітові секції Українського студентського союзу проводили в селах віча на підтримку університету, а також брали участь у заходах такого роду, організованих іншими організаціями чи окремими людьми [5, арк. 16; 13, арк. 2; 14, арк. 4; 15, арк. 2]. Про масштаби цієї діяльності може свідчити хоча б той факт, що лише члени перемишльської секції впродовж року, починаючи від 1 листопада 1911 р., виступили в повіті з 26 рефератами стосовно університетської справи [12, арк. 9 зв]. При цьому студентська молодь намагалася узгоджувати свої кроки з представниками найрізноманітніших політичних сил. Зокрема, у червні 1912 р. студенти спільно з представниками Української радикальної партії (далі – УРП), НДП та УСДП утворили комітет, який займався організацією масових демонстрацій, спрямованих на досягнення тієї самої мети [11, арк. 17].

Спільні зусилля української громадськості, послів та студентів привели до того, що у січні 1914 р. було укладено українсько-польську угоду, у котрій поряд із справою реформування виборчої системи містилось положення про відкриття українського університету у Львові. А 14 лютого 1914 р. Галицький сейм ухвалив новий виборчий закон, у якому значилося, що з 62 місць у сеймі, що їх мали отримати українці, одне відводилося ректору українського університету [33, 19].

Отже, починаючи з кінця 90-х рр. XIX ст., студентська молодь зайняла чільне місце в боротьбі за відкриття у Львові українського університету. Поряд із сецесією 1901 р. другою ключовою подією в цьому напрямку стало нелегальне віче 1 липня 1910 р. та “процес 101”, що був здійснений над його учасниками. Після зборів, які українські студенти проводили в одному з університетських залів, між ними та представниками польської молоді відбулася сутичка, під час якої смертельно поранили українського студента Адама Коцка. Після початку перестрілки в університет увійшла поліція й безпідставно арештувала тільки українців, тоді як польські студенти могли вільно залишати місце події. Антиукраїнське спрямування було характерне також для судового процесу, який відбувався над студентами. Представники польської молоді у ньому фігурували лише як свідки.

Події 1 липня та “процес 101” помітно вплинули на галицьке суспільство загалом і на студентство зокрема. З одного боку, вони активізували діяльність політиків та пересічних галицьких українців, а з іншого – спричинилися до зміни молоддю тактичних прийомів боротьби. Зокрема, якщо до 1910 р. акції, спрямовані на підтримку відкриття українського університету, проводилися студентами зазвичай у Львові, то в останні передвоєнні роки багато таких заходів організовувалося ними в повітових містах та селах краю. У підсумку це стало одним із чинників, який змусив поляків на початку 1914 р. визнати право українців на власний університет. Інше питання, що через війну, заснувати його у визначені терміни не вдалося.

Література

1. Атаманчук Г. Створення вищих навчальних закладів Галичини і формування системи академічної освіти (1867 – 1914) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”, 2004. – Вип. 10.

2. Брошура "Із польсько-українських відносин Галичини" // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевський М.С.). – Оп. 1. – Спр. 191.
3. В.Г. Справа українсько-руського університету у Львові // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 7. – Ч. II. – С. 111-114.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нарис політичної історії. – К., 1993.
5. Донесення староств у мм. Бережани, Зборів, Золочів і ін. дирекції поліції у Львові і Кракові про проведені збори, мітинги і демонстрації за створення українського університету у Львові // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1306.
6. Друге віче української академічної молодіжи // Молода Україна. – 1900. – Ч. 8. – С. 291-324.
7. Дутчак І.Г. Боротьба за український університет у Львові (1899 – 1902 рр.) // Питання історії України. Збірник наукових статей. Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича. Кафедра історії України. – Т. 2. – Чернівці, 1998. – С. 61-69.
8. Житє і смерть Адама Коцка. – Львів, 1910.
9. Залізник М. Всеслов'янський з'їзд поступової академічної молодіжи // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 43. – С. 167-171.
10. Звернення інформаційного бюро про організацію і проведення I з'їзда української молоді у м. Львові і накази делегатам з'їзду // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2760.
11. Звернення студентських організацій до українського населення, молоді і студентів про політичне та економічне становище українців // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2758
12. Звіт про діяльність за 1911 – 1912 рр., статистична відомість, листи та інші документи секції в м. Перемишлі // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 22.
13. Звіт про діяльність за 1911 – 1912 рр., статистичні відомості, листи та інші документи секції у м. Стрий // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 29.
14. Звіт про діяльність, статистична відомість, списки членів та інші документи секції в місті Дрогобичі (1911 – 1912) // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 15.
15. Звіт про роботу організаційної комісії за лютий – квітень 1912 р. // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 400. (Український студентський союз, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 10.
16. З'їзд академічної молодіжи // Молода Україна. – 1902. – Ч. 4. – С. 133-136.
17. З'їзд поступового слов'янського студентства // Діло. – 1908. – 26 н. ст. (13 ст. ст.) червня.
18. З'їзд поступового слов'янського студентства // Діло. – 1908. – 29 н. ст. (16 ст. ст.) червня.
19. З'їзд поступового слов'янського студентства // Діло. – 1908. – 4 н. ст. липня (21 ст. ст. червня).
20. З'їзд руської молодіжи // Діло. – 1906. – 4 (17) липня.
21. Качмар В. Деякі штрихи боротьби наддніпрянців – студентів Львівського університету за його український характер на початку ХХ

- ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 114-116.
22. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Львів, 1999.
23. Качмар В. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку ХХ ст. // Львів: Місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / за ред. М.Мудрого. – Львів, 1999. – С. 421-430.
24. Качмар В. Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901 – 1908 рр. // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2002. – Вип. 52. – С. 47-58.
25. Качмар В. Суспільно-політичне відлуння сецесії українських студентів з Львівського університету в грудні 1901 р. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 289-299.
26. Книга протоколів засідань членів комітету кружка Української прогресивної молоді // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2784.
27. Ковалюк Р. "Академічна громада" і проблема українського університету у Львові // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Львів, 2002. – Вип. 6-7. – С. 260-272.
28. Ковалюк Р. "Ватра" академії. – Львів, 1999.
29. Ковалюк Р. Національно-патріотичний рух студентської молоді Галичини в 1900 – 1914 рр. // Галичина: науково-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 2002. – № 6. – С. 35-46.
30. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. ХІХ – ХХ ст. – Львів, 2001.
31. Кугутяк М. Боротьба за український університет була боротьбою за державність // Галичина. – 1992. – 15 вересня.
32. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.
33. Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848 – 1918) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції "Український Вільний Університет з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування". – Львів, 13 – 14 лютого 1992 р. – Мюнхен – Львів, 1993. – С. 16-20.
34. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914 на підставі споминів. – Львів, 1926.
35. Ленник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). – Мюнхен – Львів, 1994.
36. Листи Ганкевича Л. і Ганкевича М. // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 387. – Оп. 1. – Спр. 43.
37. Листування з органами державної безпеки про діяльність "Українського Студентського Союзу" і інших українських націоналістичних товариств у воеводстві // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 341.

38. Листування із Намісництвом у Львові і Крайовою шкільною радою про надання характеристик на студентів української національності з додатком вироку крайового суду учасникам демонстрації українських студентів у Львові в 1903 р. // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.350. – Оп. 1. – Спр. 2533.
39. Листування Намісництва у Львові і Крайовою шкільною радою про стипендію і прийняття на роботу з додатком вироку крайового суду учасникам демонстрації українських студентів у Львові у 1903 р. // ДАЛО. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 2534.
40. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994.
41. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 14 н. ст. (1 ст. ст.) лютого.
42. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 16 н. ст. (3 ст. ст.) лютого.
43. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 17 н. ст. (4 ст. ст.) лютого.
44. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 18 н. ст. (5 ст. ст.) лютого.
45. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 21 н. ст. (8 ст. ст.) лютого.
46. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 20 н. ст. (7 ст. ст.) березня
47. Масовий процес українських студентів перед польським судом // Діло. – 1911. – 31 н. ст. (18 ст. ст.) березня.
48. Ми є! Ми тут! // Гайдамаки. – 1907. – 26 січня.
49. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк, 1999.
50. Наш з'їзд. Резолюції // Шляхи. – 1913. – Ч. 7.
51. Новинки // Галичанинъ. – 1899. – 3 (5) юля.
52. Повідомлення про видання української газети “Рідна школа” // ДАІФО. – Ф. 225 (Станіславська Державна Прокуратурія м. Станіслав). – Оп. 1. – Спр. 117.
53. По кривавих подіях // Діло. – 1910 – 9 серпня н. ст. (27 ст. ст. липня).
54. По кривавих подіях // Діло. – 1910. – 22 н. ст. (9 ст. ст.) серпня.
55. По кривавих подіях // Діло. – 1910. – 2 н. ст. листопада (20 ст. ст. жовтня).
56. Польський суд почався // Діло. – 1911. – 14 н. ст. (1 ст. ст.) лютого.
57. Послідня подія в університеті // Воля. – 1903. – 15 жовтня.
58. Примірники газети “Діло” з статтями про справу українського університету у Львові // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 162.
59. Савчук Б.П. Студентство в боротьбі за український університет у Львові (1919 – 1925 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 1999. – Вип. II. – С. 101-111.
60. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993.
61. Стинська В.В. Львівський університет на початку ХХ століття – осередок наукового та політичного життя студентства // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2001. – Вип. IV-V. – С. 199-203.
62. Студентський конгрес // Діло. – 1913. – 4 н. ст. липня (21 ст. ст. червня).

63. Судові справи українських студентів Львівського університету, обвинувачених у організації виступів за свої права // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 415.
64. Судові справи Шавеля С., Шавеля Ф., Шаленської М., Шаля Й. // ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 389.
65. Українські студенти перед польським судом // Діло. – 1911. – 27 н. ст. (14 ст. ст.) квітня.
66. Українські студенти перед польським судом // Діло. – 1911. – 8 н. ст. червня (26 ст. ст.) травня.
67. Українські студенти перед польським судом // Діло. – 1911. – 16 н. ст. (3 ст. ст.) червня.
68. Українські студенти перед польським судом // Діло. – 1911. – 28 н. ст. (15 ст. ст.) червня.
69. Українсько-руський університет. Пам'яткова книга першого віча... – Львів, 1899.
70. Хто вбив Коцка? – Львів, 1911.
71. Ще не загинула козацька мати // Гайдамаки. – 1903. – 20 жовтня.
72. Янів В. Студентство // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995.
73. Якимович Б. Український таємний університет у Львові і Український Вільний Університет: до питання генези // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції “Український Вільний Університет з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування”. – Львів, 13 – 14 лютого 1992 р. – Мюнхен – Львів, 1993. – С. 21-26.
74. Pogrzeb Adama Kocki // Glos polskiej partiy Socialno-Demokratycznej. – 1910. – 6 lipca.

In the beginning of the XX th century the representatives of the Ukrainian intellectuals of Eastern Halychyna intensified activity that was directed to founding of the Ukrainian university. The place of student's youth in this process was analyzed in this article. The author concentrates his attention on the student's gathering on July, 1 1910. The course of judicial process over its participants and the outcomes of these events for the following struggle for opening the higher Ukrainian educational institution in Lviv have been considered in this research.

Key words: student's youth, Ukrainian university, judicial process, Eastern Halychyna, higher educational institution, Polish students, police.

УДК: 351.862.4
ББК: 66.024

Сергій Адамович

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА В ПОЛЬЩІ: ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

У статті аналізуються передумови, процес та наслідки адміністративно-територіальної реформи в Польщі з точки зору використання її здобутків в українських реаліях. Автор вважає, що з огляду на досвід Польщі реформи адміністративно-територіального устрою передбачають тривалий підготовчий процес з науковими дослідженнями і громадськими слуханнями, політичну волю керівництва країни і наявність значних фінансових ресурсів.

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, бюджет, місцеве самоуправління, субсидіарність, повіт, воєводство.

У системі демократичного правління значна роль належить місцевому самоврядуванню. В Україні в період становлення державності, переходу до нових економічних та політичних інститутів держава визнає необхідними кроки в бік децентралізації унітарної держави, відродження самоврядування. Особливої актуальності ідея децентралізації набула після активізації автономістських і сепаратистських тенденцій у період президентських виборів 2004 р.

Щоб ліквідувати елементи розколу України та регіональні розбіжності і наблизити владу до безпосереднього громадянина, в уряді Юлії Тимошенко в 2005 р. навіть було введено посаду віце-прем'єра з адміністративної реформи. Роман Безсмертний, який зайняв цю посаду, вважав, що "загальна ідея майбутньої адміністративно-територіальної реформи – розширення прав регіональних громад і збільшення ролі місцевого самоуправління, що і є альтернативою федералізації держави" [1, 9]. Наближення максимальної кількості послуг до людини мало відбутися через запровадження самоврядування і фінансової самодостатності громад. У центрі громади, за задумом Безсмертного, мали бути адміністративні служби, жеки, щоб усі життєво необхідні послуги людина отримувала на місці [2, 3].

Політик запропонував трирівневу модель адміністративно-територіальної реформи, яка мала будуватися за принципом "знизу догори". Перший рівень повинні були складати громади з чисельністю населення не меншою як 5 тисяч. Другий рівень – райони з населенням не меншим як 70 тисяч, третій – регіони з населенням понад 750 тисяч [1, 9].

Позитивна оцінка міжнародними експертами адміністративної реформи в Польщі, а також певна схожість вихідних умов Польщі та України викликають спокусу якомога повніше використати польський досвід в українських умовах. З метою запозичення досвіду польської адмінреформи Роман Безсмертний навіть планував організувати поїздки представників регіональних громад у Польщу, щоб "вони на власні очі побачили, як громади будують школи, лікарні, вони взяли на себе більшість видатків, що стосуються забезпечення громадян послугами" [14]. Водночас певна міфологізація адміністративної реформи в Польщі, акцент лише на її позитивних рисах містять небезпеку повторення

зроблених польським урядом помилок, а також недбалості в роботі з польським досвідом [13].

Питання адміністративно-територіальної реформи в Польщі та регіоналістики знайшло відображення в працях Л. Зашкільника, М. Крикуна, М. Кулеші, О. Мрінської, О. Пирожика, І. Преснякова, І. Сало, Н. Шаповалової. Автор у статті ставить завдання розглянути адміністративно-управлінські реформи в Польщі і спроектувати їх досвід на українські реалії.

Тривале перебування Польщі серед країн так званого соцтабору дає підстави для порівняння суспільно-політичної і економічної ситуації з українською дійсністю, а вдалий досвід реформування державного управління і успішна євроінтеграція диктують необхідність врахування досвіду польського державного будівництва останніх десятиліть. Відзначимо, що до 1 січня 1999 р. у Польщі діяв адміністративний поділ, введений 1 червня 1975 р. Двохступінчаста адміністративна структура складалася з 49 воєводств, 3 в агломераціях: у Варшаві, Лодзі і Кракові. Мінімальними адміністративними одиницями були 2345 гмін і 814 міст, а також окремі райони деяких великих міст [15].

Політичні дебати й експертні дослідження з питань перетворення адміністративного устрою Польщі почалися наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Безпосередніми розробниками реформи стали дослідники, які вивчали традиції місцевого самоврядування, проводили компаративні дослідження спільно з представниками університетів Данії, Великобританії, Швеції, Норвегії, Італії, Бельгії, Франції і США, створювали моделі фінансування місцевого самоврядування, активно співпрацювали з Радою Європи, яка забезпечувала експертну підтримку. Зміни в політичній ситуації у 1988 р. сприяли створенню в складі опозиційного Громадянського комітету при Л. Валенсі Комісії з територіального самоуправління, а тематика місцевого самоврядування стала предметом круглих столів між комуністичною владою й опозицією [5].

Державна комісія в справах адміністративної реформи в Польщі була сформована ще у 1990 р. Крім ґрунтового експертного опрацювання моделі реформ, проводилася і широка просвітницька кампанія. Зокрема, поширенням інформації щодо реформи займалася комісія місцевого самоврядування при Громадянському комітеті та неурядова організація "Фонд розвитку місцевої демократії". Були створені консультаційні та тренінгові центри, і вже до 1998 р. тренінг-курси пройшли близько 50 тис. учасників [13].

Ще в 1990 р. було введено гмінне самоуправління, закріплене першими вільними комунальними виборами в Центрально-Східній Європі у травні 1990 р. [5]. Крім того, при збереженні кордонів та чисельності гмін і воєводств запроваджувалася така адміністративно-територіальна одиниця, як район. Він підпорядковувся воєводству без власних обов'язків і повноважень і виконував технічно-організаційні функції [12].

Натомість в Україні у 2005 р. весь процес реформування адміністративно-територіального устрою і регіональної політики планували завершити протягом року. Українські міністерства в підготовці до реформи діяли неузгоджено, а сама вона розглядалася відокремлено від реформування бюджетної сфери, без чіткого визначення і розподілу владних і фінансових повноважень органів місцевого самоврядування [7].

А розрахунки показали, що тільки для апробації адмінреформи на Київщині необхідно було залучити близько 800 мільйонів гривень [10].

Реформи публічної адміністрації в Польщі, як вважав один з авторів закону про місцеві органи управління М. Кулеша, зруйнували три головні монополії тотолітарної комуністичної держави: впливовість однієї партії, принцип унітарності державної влади і принцип державної власності [5].

Процес надання місцевому самоврядуванню реальних повноважень отримав законодавче підтвердження. Так, уже згідно з "Конституційним законом про відносини між законодавчою та виконавчою владами республіки Польщі та про місцеве самоврядування" від 17 жовтня 1992 р. місцеве самоврядування стало визначальною формою організації громадського життя на місцях (Ст.70). Конституційний закон надавав органам місцевого самоврядування право на комунальну власність, доходи, субсидії та дотації, а основною одиницею місцевого самоврядування називав гміну [4, 249-250].

У 1994 – 1997 рр. відбулося сповільнення реформ, що сприяло поверненню централізованих факторів у значно анархізованій бюрократичній формі, а також формуванню політичного клієнтізму [5]. Усе ж уряд правих Е.Бузека, сформований після парламентських виборів 1997 р., розпочав реалізацію реформ, які мали покінчити з бюрократизмом і принести відчутне полегшення добробуту населення. Великої ваги він надавав реформі адміністративно-територіального устрою.

Урядовий проект передбачав 12 воєводств замість 49, а також відбудову мережі повітів. У сеймі розгорнулася дискусія, в якій депутати від селянської партії – Польського сторонництва людського – виступили проти повітової організації, а Союз демократичної лівиці вимагав створення 16 воєводств. Вихідним пунктом дискусій було питання, чи воєводства мають бути великими одиницями, зі значним економічним і людським потенціалом і можливістю виконувати завдання регіонального характеру (10-17 воєводств), а чи треба залишити більшу кількість воєводств (25-49), що гарантувало би їхнім містам-столицям кращі умови для розвитку [13].

Для Польщі складною виявилася дилема між необхідністю існування сильної центральної влади, здатної забезпечити ефективність системних реформ у період переходу від авторитаризму, та розвитком інституцій демократії, зокрема, місцевого самоврядування. Гострою була проблема браку фондів для фінансування реалізації адміністративної реформи й економічного розвитку регіонів. Крім того, в країні зважали на небезпеку регіонального сепаратизму та посилення закордонних впливів на порубіжні території Німеччини [12].

Реформа гальмувалася Польським сторонництвом людським, оскільки передбачуване укрупнення воєводств з переважанням у них впливу міст та урбанізованих територій послаблювало позиції сільськогосподарських регіонів, де проживав основний електорат партії [12]. Опір здійсненню реформ в Польщі чинився також з боку місцевої бюрократії і деяких громад, які в результаті укрупнення втрачали свій статус і вплив.

Після тривалих суперечок, в яких немалу роль відіграло регіональне лоббі, 18 квітня 1998 р. сейм ухвалив закон, що запроваджував новий адміністративно-територіальний поділ [3, 685]. Адміністративна реформа

базувалася на європейському досвіді та власних традиціях. Принципи, закладені в проведення реформи, базувалися на стратегії розвитку країн-членів Європейського Союзу. Серед них відзначимо принципи побудови громадянського суспільства, субсидіарності, ефективності, прозорості, відкритості і підзвітності, гнучкості і т. ін. [13].

Головні принципи нового адміністративного устрою Польщі були остаточно закріплені в Конституції Республіки Польщі у 1997 р., а в 1998 р. оформлені у вигляді законодавчих актів [5]. З 1 січня 1999 р. новий трьохступінчастий адміністративно-територіальний поділ Польщі вступив у дію. Він опирався, як і до 1975 р., на воєводства, повіти і гміни. У результаті реформи з 49 воєводств залишилось 16 (300 повітів, 2489 гмін), багато великих міст втратили статус воєводських столиць [15]. Як бачимо, порівняння майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні з польським досвідом видається нам не цілком коректним, оскільки в Польщі відбувся перехід від дворівневої моделі до тривірневої, а в Україні зберігалася тривірнева система з укрупненням найменших одиниць [6, 4].

Між трьома рівнями самоврядування в Польщі немає відношення організаційної залежності, – вони є рівноправними і різняться за поставленими перед ними завданнями [13]. Початковою і найважливішою одиницею адміністративної влади стала гміна, її керівництво складала рада гміни, яка обиралася на загальних виборах місцевого самоуправління, а також правління, яке обиралося радою гміни і здійснювало виконавчу владу. В сільських гмінах голова називається вуйт, у невеликих містах – бурмістр, а у великих – президент. До компетенції гміни увійшли: початкові школи, дитячі садки, бібліотеки, будинки культури, місцевий транспорт, гмінні дороги, управління ринками, охорона здоров'я і т. ін. У результаті реформи до повноважень гміни увійшли також фінансові засоби [15].

Повіти опікувалися локальними питаннями, які виходили за межі компетенції гміни: охорона громадського порядку і загальна безпека, протипожежна безпека і захист від стихійних лих, утримання спільних лікарень, боротьба з безробіттям, будівництво і утримання міжгмінних доріг. Гміна і повіт мали позбавити громадян необхідності їздити у воєводський центр для вирішення адміністративних проблем [15].

Повіт мав окремий бюджет, а його прибутки не залежали від прибутків гмін. Раду повіту вибирали на виборах самоуправління, її керівником був староста. Повіти створювалися настільки малими, щоб уся їх діяльність могла контролюватися виборцями [15].

Воєводське самоуправління визначало політику регіону: рівномірний розвиток економіки, використання нововведень для регіональних ринків, раціональна освітня політика аж до рівня університетів, створення сприятливих умов для інвесторів тощо. Нові воєводства повинні були бути якомога більшими (мінімум декілька мільйонів жителів), і володіти великим економічним, організаційним і культурно-освітнім потенціалом [15]. З цього погляду різні за своїм

* Воєводства відповідали регіонам – Нижньосілезьке (Вроцлав), Куявсько-поморське (Бидгош), Лодзінське (Лодзь), Люблінське (Люблін), Любуське (Гожув Великопольський), Малопольське (Краків), Мазовецьке (Варшава), Опольське (Ополе), Підкарпатське (Жешув), Подляське (Білосток), Поморське (Гданськ), Сілезьке (Катовіце), Свентокжиське (Кельце), Вармінсько-мазурське (Ольштин), Великопольське (Познань), Західнопоморське (Щецин) [11: 685].

демографічним і економічним потенціалом області України не спроможні однаково виконувати функції регіонального розвитку. Натомість укрупнення областей внаслідок спротиву регіональних еліт й історико-культурних особливостей територій може призвести до дестабілізації ситуації в країні.

Польські закони утверджують самостійність і власну юрисдикцію воєводства як одиниці самоврядування, а також дуалістичну модель управління його двома окремими структурами: виконавчим органом регіонального самоврядування на чолі з маршалком воєводства та урядовою адміністрацією на чолі з воєводою. Останній здійснює нагляд над органами гміни, повіту і воєводства. Крім воєводи таке повноваження має Голова Ради Міністрів, а щодо фінансових питань – регіональні рахункові палати. Нагляд за діяльністю одиниць місцевого самоврядування здійснюється за критерієм відповідності праву – легальності. Це забезпечує унітарність Польської держави, взаємозв'язок регіональної політики зі стратегією державної політики [13].

Успіхом реформи вважається функціональне доповнення самоврядування на рівні гміни самоврядуванням на рівні повіту. Іншим важливим здобутком реформи стало зменшення кількості воєводств та запровадження регіонального рівня самоврядування. Децентралізація державної влади шляхом передачі функцій і відповідальності на новостворені рівні місцевого самоврядування дозволила звільнити центральну виконавчу владу від обов'язків локального адміністрування, надаючи їй більше можливостей для відповідального управління країною [13].

Недоліком польської адміністративно-територіальної реформи вважають політизацію і партизацію органів місцевого самоврядування внаслідок пропорційної виборчої системи, що призвело до зниження ефективності роботи місцевих рад [13]. Стосовно цього українське місцеве самоврядування ще до проведення реформ зіткнулося з недоліками пропорційних виборів.

Іншою великою проблемою проведеної реформи називають ситуацію з розподілом публічних фінансів. Польська система фінансів надалі залишається централізованою, а нові одиниці місцевого самоврядування фінансуються прямими трансферами з державного бюджету (загальні субвенції та цільові дотації). Більша частина майна, що було передано державою у комунальну власність, належить тепер гміні, тоді як повіти та воєводства є майже повністю залежними від коштів, що надходять із центрального бюджету. Повіт і воєводство не отримують доходів з податків, крім мінімального відсотку державних податків. Натомість довготривалий та багатоетапний процес планування дотацій призводить до нестач у надходженнях до бюджетів одиниць місцевого самоврядування, особливо на рівні повітів і воєводств. Ще одним недоліком польської реформи стало ігнорування відмінностей між сільськими та міськими гмінами і різними повітами, зокрема, неоднакової кількості ресурсів, якими можуть розпоряджатися ці самоврядні одиниці [13].

Під час впровадження адміністративно-територіальної реформи в Україні слід пам'ятати, що польська реформа потребувала чималих коштів, внесла багато хаосу в діяльність влади, викликала емоційні спалахи і протести [3: 685]. Скажімо, за оцінками М.Кулеші, який керував свого часу міністерством у справах адміністративної реформи у Польщі,

вся адміністративно-територіальна реформа обійшлася державі в 10 мільярдів доларів [9].

Адміністративна реформа в Польщі була успішною та ефективною також завдяки сприятливій політичній ситуації, за якої вона проводилася (проурядова більшість у парламенті). Отож, лише за один рік уряд підготував повний пакет законопроектів для реконструкції польської публічної адміністрації і швидко провів їх через парламент [13].

Попри все, адміністративно-територіальна реформа, проведена в Польщі, була, за оцінками експертів Ради Європи, найвдалішою за останній час [10]. Насамперед вона забезпечила формування багаторівневого управління, властивого країнам ЄС. Особливістю в них є посилення місцевої і регіональної ініціативи щодо використання власного потенціалу, формування структури й визначення спеціалізації господарської діяльності. [8, 7]. Це дало можливість Польщі отримувати певні переваги від структурної політики ЄС і впливати на процес реалізації регіональної політики ЄС через Комітет регіонів.

Проте питання кадрового забезпечення в період реалізації реформи спричинили проблеми ефективної реалізації стратегії регіонального розвитку. За оцінками аналітиків, у країні посилюється розрив у рівні соціального й економічного розвитку регіонів. Представники Єврокомісії зазначають, що однією з причин таких регіональних диспропорцій є недостатньо ефективне використання виплат із структурних фондів ЄС, насамперед для стимулювання інноваційного розвитку та сприяння інвестиціям в депресивних регіонах [12]. Зокрема, єврокомісар із регіональної політики Д.Хюбнер під час відвідування Польщі у лютому 2006 р. закликала віднайти правильний баланс національних та регіональних стратегій розвитку. Польський уряд, зі свого боку, планує виділити окрему програму дій та інновацій для п'яти східних областей, найбільш вразливих у ЄС [11, 16]. Подібний досвід може бути використаний Україною для інноваційних проектів у регіонах країни.

Отже, внаслідок адміністративно-територіальної реформи Польща впровадила реальне місцеве самоврядування і наблизилася до стандартів регіональної політики країн-членів ЄС. Українським політикам під час проведення аналогічних реформ в Україні необхідно враховувати, що їх успішність залежить від тривалості підготовчого процесу, еволюційності змін законодавчої бази, ефективності громадських обговорень і освітньої політики. Досвід Польщі показав, що адміністративно-територіальна реформа є фінансово місткою справою і може викликати численні протиріччя в суспільно-політичному житті країни. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у здійсненні ґрунтовного аналізу стану місцевого самоврядування в Польщі після проведення адміністративно-територіальної реформи.

Література

1. Безсмертний Р. Громада-район-регіон // Галичина, 2005. – 17 травня. – С.3.
2. Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістьдесят // Експрес. – 2005. – 31 березня-7 квітня. – С.9.

3. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський націон. Ун-т імені І.Франка, 2002. – 752 с.
4. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во “Право”, 1996. – 544 с.
5. Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989-1991 гг.): Идеи и люди // http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland_89-99.html.
6. Мазур Н. Україна (без)смертна // Аргумент-влада. – Львів, 2005. – 11 травня. – С.5.
7. Мазур О. Адміністративно-територіальна реформа: проблеми та перспективи впровадження // http://spetskor.dnegr.info/art_265.php (перегляд 5 червня 2006 р.).
8. Мрінська О.В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні: Автореф. дис. канд. географ. наук (11.00.02 – економічна та соціальна географія). – К., 2005. – 20 с.
9. Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа: Далі буде... // <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/46242/> (перегляд 5 червня 2006 р.).
10. Пирожик О. Уроки польської адмінреформи // <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=361> (перегляд 5 червня 2006 р.).
11. Регіональна політика: інновації, планування, збалансованість // Євробюлетень. – К., 2006. – №3. – С.16.
12. Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію // <http://uv.ukrains.com/r6/massmedia/view/article.html?id=3454> (перегляд 5 червня 2006 р.).
13. Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636 (перегляд 5 червня 2006 р.).
14. <http://66.249.93.104/search?q=cache:O7883KztxmEj:unian.net/files/products/v18.doc...> (перегляд 5 червня 2006 р.).
15. <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/województwa.html> (перегляд 3.05.2006 р.).

In the article are analysed the pre-conditions, process and consequences of administrative-territory reform in Poland, from the point of view its use in Ukrainian realities. An author considers that taking into account experience of Poland, administrative-territory reformation foresees the long preparatory process with scientific researches and public listening, political will of state authority and use of considerable financial resources.

Key words: *administrative-territory reform, budget, local self-administration, subsidiary, povit, vojvodstvo.*

УДК: 94 (477)

ББК: 63.3 (4 Укр)

Василь Бурдуланюк

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА – ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті досліджуються творчі взаємини галицьких і наддніпрянських вчених кінця ХІХ – початку ХХ століть. Висвітлюється співпраця В.Антоновича, О.Барвінського, М.Грушевського, І.Франка, В.Гнатюка, Ф.Вовка та інших вчених Галичини і Наддніпрянської України. Показано роль НТШ у розвитку їх творчих взаємин.

Ключові слова: *наукові зв'язки, НТШ, Галичина, Наддніпрянська Україна.*

У час утвердження української державності актуальним завданням вітчизняної історичної науки є дослідження наукових зв'язків Галичини і Наддніпрянської України та ролі в них НТШ у кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Започаткували вивчення цієї проблеми безпосередні учасники подій – В.Дорошенко, К.Студинський, В.Гнатюк, М.Кордуба, І.Крип'якевич та ін. [13, 34, 10, 20, 21].

На противагу заангажованій історіографії радянського періоду, яка вперто замовчувала окремі етапи розвитку національної науки, українські вчені в еміграції (Л.Винар, В.Дорошенко, В.Кубійович, О.Оглоблин, О.Пріцак, М.Семчишин [8, 9, 14, 22, 27, 29, 32]) активно досліджували розвиток української науки в Галичині, “виходячи” і на порушену нами проблему. З-поміж сучасних українських дослідників торкались зв'язаних з нею питань П.Арсенич, В.Грабовецький, Я.Дашкевич, Г.Касьянов, Р.Кучер та ін. [4, 5, 11, 12, 19, 23]. Однак ця тема досі не знайшла цілісного висвітлення.

Виходячи з цього, автор поставив за мету з'ясувати роль НТШ в наукових зв'язках Галичини з Наддніпрянською Україною в кінці ХІХ – на початку ХХ століть.

Розвиток української науки в Галичині в означений період проходив у тісних взаєминах з науковим життям Наддніпрянської України. Вони були започатковані ще раніше. Зокрема, активні діячі “Руської трійці” І.Вагилевич та Я.Головацький мали наукові контакти з М.Максимовичем, О.Бодянським та І.Срезневським [31, 37, 85]. Галицькі вчені А.Петрушевич та І.Шараневич були обрані почесними докторами Київського університету [24, 112, 154]. Підтримували зв'язки з наддніпрянськими вченими й інші галицькі дослідники. Та загалом ці контакти мали тоді епізодичний характер.

Валуєвським циркуляром 1863 року та Емським указом 1876 року в Наддніпрянській Україні фактично було припинено будь-яку наукову, освітню і літературну діяльність рідною мовою. В умовах тотальних репресій царського режиму перед українською громадськістю постала невідкладна проблема – знайти можливість обійти нечувані в Європі перешкоди, які царський уряд ставив перед українською культурою.

Задля реалізації цього задуму в 1873 році за ініціативою і фінансовою підтримкою письменника і громадського діяча О.Кониського,

колишнього кирило-мефодіївця Д.Пильчикова, С.Милорадович та М.Жученка з Наддніпрянської України а також С.Качали, О.Огоновського і К.Сушкевича з Галичини у Львові було засновано Товариство імені Шевченка, яке ставило перед собою мету “спомогати розвою руської (малоруської) словесності” [23, 13]. Реалізація цієї мети передбачала видання наукових праць і художніх творів авторів із Галичини і Наддніпрянщини. У заходах з підготовки до заснування товариства активну участь брав також М.Драгоманов [16, 200 – 201]. Незважаючи на об’єктивні труднощі – брак українських науковців і громадських діячів, обмежені фінансові можливості й недобррозичливе ставлення з боку поляків та москвофілів, – товариство за перші два десятиліття свого існування все – таки приділяло певну увагу не лише видавничій діяльності, а й науково-дослідній роботі.

Для зміцнення авторитету товариства важливе значення мала передача йому в 1885 році права видання часопису “Зоря”, який невдовзі став всеукраїнським літературно-науковим органом, що існував до кінця 1897 року, коли його заступив видаваний за ініціативою М.Грушевського заходами товариства “Літературно-науковий вісник”. Із цього часу починається постійна видавнича діяльність товариства.

Наприкінці 80-х років XIX століття об’єктивно визріла потреба створити у Львові потужний науковий осередок, що відповідав би рівневі академічних установ державних націй. Єдиною реальною “опорою” такої організації було Товариство імені Шевченка, отож його й вирішили перетворити в наукову установу. Така думка визріла серед діячів культури Галичини і Наддніпрянщини. Особливо її підтримували В. Антонович, О.Барвінський та О. Кониський. Новий статут Товариства був прийнятий у березні 1892 року. Метою Товариства стала вже не звичайна допомога розвитку українській словесності, а “розвиток і розроблення науки на українській мові” [13, 7].

Перетворення товариства в наукову установу значно розширило масштаби його діяльності. Воно було поділено на три секції – історико-філософську, філологічну та математично-природописно-лікарську. На секції покладалась організація всієї наукової роботи Товариства.

Було вирішено також заснувати при Товаристві бібліотеку та музей [10, 8-9]. Із цього часу НТШ стає центром розвитку української науки для всіх українських земель. Про це свідчать різні аспекти його діяльності. То ж зупинимось докладніше на розгляді творчих взаємин вчених Галичини і Наддніпрянської України, які в означений період співпрацювали в НТШ.

Важливу роль у формуванні наукового обличчя Товариства відіграв у цей період відомий український історик М. Грушевський, який у 1894 році переїхав з Києва до Львова, де за рекомендацією професора В. Антоновича очолив кафедру всесвітньої історії з українською мовою викладання у Львівському університеті. Він відразу ж узявся до праці в НТШ і скоро став головним організатором його наукової діяльності. У 1894 році М. Грушевського обирають головою історико-філософської секції, а в 1897 році – головою НТШ [21, 22, 25]. М. Грушевський був шостим головою НТШ і на цьому посту перебував до 1913 року.

За активної участі голови НТШ в 1898 році було затверджено новий, третій Статут Товариства, згідно з яким колишні дійсні члени Товариства тепер отримали назву звичайних [35. – 1900. – Ч.І, 15]. Одночасно поруч

було утворено нову категорію дійсних членів Товариства, якими могли стати лише вчені на підставі їх наукової кваліфікації. Новим було й те, що закордонні члени НТШ тепер могли брати участь і голосувати на загальних зборах через своїх відпоручників, яким вони передавали свій голос [8, 7]. Цей момент мав важливе значення для наддніпрянських вчених, які не мали змоги систематично відвідувати збори НТШ. Ця організаційна реформа значною мірою спричинилась до активізації наукової діяльності Товариства.

У 1899 році було проведено перші вибори дійсних членів НТШ. До історико-філософської секції увійшло 12 чоловік, до філологічної – 10, до математично-природописно-лікарської – 10 [35. – 1900. – Ч.І, 15]. Серед них поруч з галичанами (І. Франком, В. Гнатюком, О. Колессою, К.Левицьким, В. Охримовичем, К. Студинським, С. Томашівським та ін.) бачимо також чимало вчених із Наддніпрянської України – В.Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Дикарева, О. Кониського, Ю.Сіцинського, О. Черняхівського та Я. Шульгина [35. – 1901. – Ч.5, 13–20].

Багато науковців із Наддніпрянської України обиралися дійсними членами НТШ разом зі своїми галицькими колегами і в наступні роки. Це, зокрема, М. Біляшівський, П.Житецький, В. Липинський, О. Левицький, К.Михальчук і В. Перетц з Києва, М. Сумцов з Харкова, О. Грушевський, М. Комаров та О. Маркевич з Одеси, Д. Яворницький з Катеринослава, А.Кримський з Москви, В. Лесевич та С. Руденко з Петербурга. Загалом же за 1899–1914 роки дійсними членами НТШ було обрано 29 вчених з Наддніпрянської України [35. – 1900–1914. – Ч. 1–59].

Разом з тим деякі вчені й діячі культури Наддніпрянщини входили до складу різних комісій НТШ. Серед них називаємо насамперед Д.Багалія, Б. Грінченка, М. Лисенка, В. Науменка, І. Каманіна, М. Гехтера, В. Модзалевського та ін. [35. – 1902. – Ч.9, 22; 1904. – Ч.17, 36; 1908. – Ч. 36, 15; 1911. – Ч.47, 15]. А близько двадцяти наддніпрянців були звичайними членами НТШ [35. – 1918. – Ч. 60–62, 35–40]. Це стосується, зокрема, С. Єфремова, В. Дорошенка, В. Щербаківського, І. Шрага, Є.Чикаленка та ін.

Слід згадати й те, що деякі визначні вчені та діячі культури з Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX століть були обрані почесними членами НТШ: голова НТШ М. Грушевський, а також В.Антонович, І. Нечуй-Левицький та М. Лисенко. З галицьких діячів культури цього високого звання удостоїлись І. Франко, І. Верхратський та С. Громницький [35. – 1918. – Ч. 60–62, 20]. Наведені дані переконливо свідчать про те, що стосовно членства НТШ у цей період було всеукраїнською науковою організацією.

Австро-Угорський уряд виділяв незначні кошти для діяльності товариства. М. Грушевський, як голова НТШ, розумів, що без відповідної фінансової бази воно не зможе належним чином розгорнути своєї наукової і видавничої діяльності.

На щастя, М. Грушевський мав довір’я в меценатів з Наддніпрянської України і Росії, які давали кошти НТШ. Саме цьому слід завдячувати швидке зростання фінансових ресурсів товариства. У 1898 році йому пожертвував 80 тисяч корон професор хірургії Військово-Медичної академії в Петербурзі Павло Пелехин, а згодом – ще 10 тисяч [8, 16]. За ці кошти товариство придбало у Львові будинок, де розташувало

друкарню і палітурню. Згодом, в 1912 році, у Львові було закуплено ще один будинок для потреб НТШ. На це пожертвував 250 тисяч корон відомий меценат Василь Смиренко [30, 24]. Меценати з Наддніпрянської України виділяли кошти й на інші культурні цілі. Так, Є. Чикаленко фінансував видання товариством у 90-х роках XIX століття у Львові російсько-українського словника М. Уманця і А. Спілки. Пізніше він покрив усі видатки літніх університетських курсів, що були влаштовані з ініціативи М. Грушевського у Львові влітку 1904 року, а також виділив кошти в сумі 63 тисячі корон, які лягли в основу фонду українського академічного дому та фонду для допомоги українським письменникам ім. Д. Мордовця [15, 26, 30–31]. З інших дрібніших допомогових фондів, що були утворені при НТШ в досліджуваний період завдяки підтримці меценатів Галичини і Наддніпрянщини, слід згадати Академічний резервний фонд, фонд ім. М. Грушевського, фонд літераторів ім. І.Котляревського [23, 25–26] тощо. Створення цих фондів було доказом того великого довір'я, яке мало НТШ серед широких кіл громадськості у всій Україні.

Розглядаючи роль НТШ у зміцненні наукових зв'язків з Наддніпрянщиною, слід згадати і бібліотеку товариства. Спочатку її фонди зростали повільно, але з 1895 року, коли товариство почало обмін виданнями з іншими науковими установами в краї і за кордоном, ситуація змінилась на краще. У 1900 році обмін літературою з НТШ вже вели 18 організацій і установ з Наддніпрянської України [35. – 1901. Ч. 5, 32–35], а в 1914 році – 23 організації [35. – 1914. – Ч. 57, 34–46]. Географія їх охоплювала всю територію Наддніпрянської України – від Холма і Кам'янка-Подільського на Заході до Харкова на Сході.

Друге джерело, що сприяло зростанню бібліотеки НТШ, – це книжкові подарунки від різних осіб, редакцій та товариств. Початок цьому поклав О. Кониський, який 1893 року подарував товариству перших 392 книжки, а перед смертю заповів йому решту своєї книгозбірні. На заклик НТШ дарувати книги відгукнулося громадянство з усіх українських земель. Багато надходжень було отримано від товариства “Просвіта”, що передало бібліотеку й збірку рукописів І. Франка (7 тисяч книг, 500 рукописів та архів), книгозбірню цінних філософських і соціологічних праць наддніпрянського філософа В. Лесевича (близько 3 тисяч книг) та багато іншої цінної літератури і документів [22, 27; 26, 29]. Серед інших, хто дарував книги бібліотеці товариства, слід згадати таких вчених і діячів культури з Наддніпрянщини, як Д. Багалій, Ф. Вовк, Д. Дорошенко, М.Сумцов, М. Слабченко, Д. Яворницький, Б. Грінченко, В. Винниченко, Х. Алчевська, А. Кримський, Г. Хоткевич та ще багато інших [2, 4–77].

Постійно дарували свої видання в бібліотеку НТШ також окремі організації з Наддніпрянщини. Це стосується, зокрема, Українського наукового товариства в Києві, музею української старовини в Чернігові, редакцій полтавського часопису “Рідний край”, катеринославської газети “Дніпрові хвилі” та ін. [2, 27, 58, 62, 65–72]. І, на сам кінець, закупівля книг з царини україністики в краї і за кордоном також була вагомим джерелом поповнення бібліотеки НТШ. На початку XX століття вона підтримувала зв'язки з метою закупки книг з 4 книгарнями в Києві, 3 – в Одесі, 1 – в Харкові і 1 – в Холмі [1, 1–141]. Завдяки всьому цьому кількість книг в бібліотеці товариства в досліджуваний період значно

зросла. Якщо, скажімо, у 1894 році в ній нараховувалось лише 600 книг [10, 9], то в 1913 – уже 70238 [35. – 1914. – Ч. 57, 4].

Наголосимо, що цінність бібліотеки НТШ полягала не стільки в її кількісному вимірі, скільки в якості. Назагал кажучи, вона мала найбільшу й найсистематичнішу книгозбірню україніки – не лише друків українською мовою, а й українознавчих праць різними мовами. Цінним був також рукописний відділ бібліотеки, де зберігались українські рукописи XIV – XX століть, зокрема збірка рукописів і листів діячів культури з усіх українських земель XIX – початку XX століть. Бібліотека товариства напередодні Першої світової війни стала найбільшою українською книгозбірнею на всій українській території. З цього погляду вона стала всеукраїнською національною бібліотекою.

Співробітниками бібліотеки в різний час були галичани О. Маковей, М. Павлик, І. Кривецький, І. Джиджора а також наддніпрянці М. Вороний, М. Залізняк, О. Назаріїв та В. Дорошенко [14, 82–83].

Росту популярності бібліотеки й розширенню її зв'язків з Наддніпрянською Україною сприяла також створена в 1899 році книгарня НТШ. Заходами М. Грушевського було засновано її філії в Києві та Харкові [14, 68–69]. Через них можна було виписувати будь-яку книгу з Галичини.

Зміцненню культурних взаємин Галичини з Наддніпрянською Україною значною мірою спричинився і музей НТШ, який було засновано в 1895 році [17, 418]. Він поповнювався через подарунки й закупку експонатів з усієї української землі. Особливо інтенсивно вони надходили починаючи з 1900 року, коли музейна комісія НТШ звернулася до української громадськості з закликом про збирання експонатів.

Як свідчать джерела, до музею надходили різнопрофільні експонати: археологічні, етнографічні та нумізматичні колекції, портрети діячів української культури, фотографії, стародруки і т. ін. Археологічні та етнографічні збірки музею найбільш активно поповнювали такі галицькі й наддніпрянські вчені, як Ф. Вовк, М. Біляшівський, М. Грушевський, І. Франко, О.Роздольський, З.Кузеля та К.Широцький, твори живопису – художники І.Труш та Ф. Красицький. Зокрема, Ф. Вовк у 1903 році закупив для музею в Парижі велику збірку археологічних експонатів [35. – 1904. – Ч. 17, 48], від М.Біляшівського в 1909 році в музей НТШ поступили 153 археологічні пам'ятки, розкопані на Київщині, Черкащині й Волині [35.– 1909. – Ч. 39, 45], а в 1911 році – колекції з 158 вишивок і 1500 пам'яток археології [35. – 1911. – Ч. 45, 58; 1911. – Ч. 47, 21].

У музеї товариства найдовше працювали емігранти з Наддніпрянщини М. Залізняк та О. Назаріїв. Завдяки заходам останнього в 1912-1913 роках кількість експонатів музею значно зросла у зв'язку з придбанням великої колекції старожитностей з церков Галичини. На кінець досліджуваного періоду їх нараховувалося 14819 [35. – 1913. – Ч. 53, 4]. Вся діяльність музею НТШ, як бачимо, є яскравим підтвердженням тісної творчої співпраці вчених і діячів культури Галичини і Наддніпрянської України.

Паралельно із розширенням матеріальної бази НТШ, воно відразу після реформи 1892 року все активніше стало розгортати свою наукову роботу, яка особливо активізувалася після приїзду до Львова М.Грушевського. Хоча ще раніше заходами О. Кониського товариство

приступило до видання “Записок Наукового товариства імені Шевченка” (“Записок НТШ”), перший том яких під редакцією Ю. Целевича вийшов друком наприкінці 1892 року. Він був укомплектований переважно працями наддніпрянських авторів і виданий за фінансової допомоги з Наддніпрянської України.

Починаючи з 1895 року справу редагування “Записок НТШ” узяв на себе М. Грушевський, збільшивши їх вихід спочатку до чотирьох, а з 1896 року – до шести разів на рік. Так вони друкувалися впродовж усього означеного періоду. За цей час під редакцією М. Грушевського вийшло 110 томів “Записок НТШ” [22, 20].

Спочатку “Записки НТШ” були органом всіх секцій товариства, але розширення сфери наукової діяльності привело до спеціалізації видань. Для публікації етнографічних матеріалів в 1895 році було засновано “Етнографічний збірник”, а для археографічних публікацій – серії “Жерела до історії України-Русі” та “Пам’ятки українсько-руської мови та літератури”. У 1898 році почали виходити “Збірник історико-філософської секції” та “Збірник філологічної секції”, а в 1899 року – “Матеріали до українсько-руської етнології”. Для інформування членів товариства та широких кіл громадськості про його роботу з 1900 року видавалася “Хроніка НТШ”.

Додамо, що в 1894 році НТШ перебрало на себе випуск “Руської історичної бібліотеки”, заснованої ще 1883 року в Тернополі О.Барвінським за сприяння В. Антоновича [6, 322–323; 33, 99–100]. У ній були видані перекладені українською мовою 24 монографії наддніпрянських науковців (В. Антоновича, М. Дашкевича, О. Єфименко, М. Костомарова, І. Линниченка та ін.). Ця добре продумана серія історичних праць виконувала функцію ознайомлення галичан з основними досягненнями наддніпрянських авторів в галузі історії України. Відрадно те, що, готуючи видання “Руської історичної бібліотеки”, В. Антонович і О. Барвінський поклали початок систематичній творчій співпраці наддніпрянських і галицьких вчених у галузі історичної науки, що стала характерною рисою пізнішого етапу її розвитку. Загалом же НТШ видавало в кінці XIX – на початку XX століть близько 20 різних періодичних і серійних видань, в яких побачили світ понад 300 томів публікацій [28]. Крім того за цей час вийшло понад 200 окремих відбитків праць, що друкувалися у виданнях НТШ [14, 111].

Серед авторів, які друкувалися на сторінках видань НТШ, було щонайменше третина наддніпрянців [14, 105], а подекуди й більше. Зокрема, на сторінках “Записок НТШ” в досліджуваний період публікувало свої праці (крім дрібних заміток) 105 авторів, серед них 37 з Наддніпрянщини [28], а на сторінках “Матеріалів до українсько-руської етнології” впродовж 1899 – 1914 років з’явилися матеріали 25 науковців, 14 з яких були з Наддніпрянської України [25]. Подібно виглядав список авторів і в інших виданнях НТШ.

Продуктивну роботу НТШ значною мірою стримувала відсутність в Галичині українських вищих навчальних закладів, на викладачів та випускників яких за нормальних умов опирається робота кожної академічної установи чи наукового товариства. М.Грушевський вживав енергійних заходів, щоб побороти ці труднощі. Зокрема, працюючи у Львівському університеті, він широко залучав своїх студентів до наукової

роботи. Серед своїх учнів вчений називав пізніше О.Терлецького, Д.Коренця, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, О.Целевича, Ю.Кміта, З.Кузеля, О.Чайківського, В.Герасимчука, О.Сушка, Ф.Голійчука, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип’якевича та ін. [7, 204]. Творчість багатьох із них згодом стала помітним явищем в українській науці.

Поруч з НТШ цікавим науковим осередком, що сприяв єднанню вчених всіх українських земель було засноване в квітні 1907 року в Києві Українське наукове товариство [18, 5]. Очолив його той-таки Михайло Грушевський. УНТ використало вже опрацьовану в НТШ модель української наукової установи. Як і НТШ, воно об’єднувало в своїх рядах наддніпрянських і галицьких авторів. Скажімо, вже у 1907 році разом з М.Грушевським, А.Кримським, К.Михальчуком, О.Левицьким, С.Масловим та іншими наддніпрянцями дійсними членами УНТ стали галицькі дослідники І.Джиджора, С.Томашівський, О.Колесса, К.Студинський та С.Смаль-Стоцький [3]. У 1908 році до роботи в згаданому товаристві прилучився З.Кузеля, а в 1909 – В.Охримович. У 1913 році членами УНТ стали М.Возняк, В.Герасимчук і М.Мочульський, а в 1914 – О.Роздольський. Членами цього товариства були також І.Свенціцький та В.Верховинець [3].

Як бачимо, Наукове товариство імені Шевченка в кінці XIX – на початку XX століть стало справжнім всеукраїнським науковим центром і відіграло важливу роль в налагодженні і зміцненні наукових зв’язків Галичини і Наддніпрянської України.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр. 852.
2. Там само. – Ф.309. – Оп. 1. – Спр. 853.
3. Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України, відділ рукописів. – Ф.1. – Спр. 11466.
4. Арсенич П. Родина Заклинських. – Івано-Франківськ, 1995.
5. Арсенич П. Родина Шухевичів. – Коломия, 1995.
6. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина друга. – Львів, 1913.
7. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992.
8. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового товариства ім. Шевченка // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 5–46.
9. Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. – К., 1995.
10. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 1923.
11. Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. – Івано-Франківськ, 1991.
12. Дашкевич Я. За науковим кермом. Михайло Грушевський – творець концепції національної науки // Дзвін. – 1991. – № 9. – С. 18–24;
13. Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові /1873-1892-1912 р.р./ . – Київ – Львів, 1913.
14. Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Т.Шевченка. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1951.

15. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934.
16. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2т. – Т.2. – К., 1970.
17. Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ.
18. Записки Українського наукового товариства в Києві. Книга 1. – К., 1908.
19. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
20. Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик. // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 12. – С. 346–357.
21. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя та діяльність. – Львів, 1935.
22. Кубійович В. Нарис історії наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991.
23. Кучер Р. Наукове товариство імені Шевченка. – К., 1992.
24. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик. – Львів, 1977.
25. Матеріали до українсько-руської етнології. Систематичний анотований покажчик змісту. – Львів, 1992.
26. Нарис історії “Просвіти”. – Львів – Краків – Париж, 1993.
27. Оглоблин О. Наукове товариство імені Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – Ч.3–4. – С.5–14.
28. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик. – Львів, 1991.
29. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – 1990. – № 7. – С.114–116.
30. Розгін І. Володимир Смиренко. – Вінніпег. – 1959–1960.
31. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.
32. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993.
33. Соневицький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Український історик. – 1981. – № 1–4. – С. 99–100.
34. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною. – Львів, 1906.
35. Хроніка НТШ. – Львів. – 1900 – 1918. – Ч. 1–62.

In the article the creative ties between the scientists of Galichina and Naddnipyrianska Ukraine are investigated. The cooperation between V. Antonovich, O. Barvinskyi, M. Grushevskiyi, I. Franko, V. Gnatyuk, F. Vovk and other scientists of Galichina and Naddnipyrianska Ukraine is represented. The role of SOSh in the development of their creative ties is shown.

Key words: scientific ties, SOSh, Galychyna, Naddnipyrianska Ukraine.

УДК: 94(477.8)

ББК: 63.3(4Укр)622

Степан Борчук

УКРАЇНСЬКІ АДВОКАТИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1923–1939)

Проаналізовано участь українських адвокатів у громадсько-політичному житті Західної України, їх внесок у розвиток судової системи міжвоєнної Польщі ХХ ст.; з'ясовано організаційні форми і методи їх діяльності у політичних судових процесах Західної України 1920–1930-х рр.

Ключові слова: українські адвокати, політичні процеси, Союз українських адвокатів.

Історія української адвокатури, зокрема періоду перебування Західної України в складі Другої Речі Посполитої в ХХ столітті, є надзвичайно актуальною. Українські адвокати творили еліту суспільства: вони обирались послами до польського сейму і сенату, входили до керівних органів політичних партій і громадських організацій. Митрополит Андрей Шептицький ще в 1934 р. зазначав: “Історія української адвокатури є тісно пов’язана з історією цілого нашого народу, тому що українські адвокати грали провідну роль у політиці ... Український адвокат був не лишень правним дорадником в повнім того слова значенні, але і приятелем нас усіх. Найважливішу роль відіграла палестра на тернистому шляху політичних процесів. В усіх інших напрямках винне Вам українське громадянство високу пошану й щирю вдячність – за оборону в політичних процесах винне Вам ціле громадянство вдячність, якої не можна виразити без зворушливих й повних сліз висловів болючого й зраненого патріотизму” [5, 1934, Ч.1, с.3].

У вітчизняній історіографії означена проблема є малодослідженою. Першими її вивчали самі українські адвокати – Степан Баран [8, 9], Лев Ганкевич [10, 11], Михайло Глушкевич [13], Кость Левицький [12] та ін., які у своїх статтях розглядали передусім правовий контекст участі українських адвокатів в судових політичних процесах, аналізували їх окремі стадії.

Українська історіографія до недавнього часу розглядала, передусім, судові, політичні процеси проти членів КПЗУ, не виділяючи праці українських адвокатів. Лише після відновлення незалежності України в 1991 році загострилась увага науковців до багатогранної діяльності українських адвокатів. Серед сучасних досліджень виділяється монографія Івана Гловацького “Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) (Львів, 2003), в якій автор дав загальну характеристику кримінального й кримінально-процесуального права міжвоєнної Польщі, процесуальному становищі адвоката у кримінальному процесі Польщі [12].

Метою цього дослідження є аналіз участі українських адвокатів у суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі.

Об’єктом дослідження є робота українських адвокатів, а предметом – їх організаційні структури, участь у судових політичних процесах тощо.

Джерельною основою статті є матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі ЦДАУЛ), зокрема фондів Осипа Назарука (359), Володимира Старосольського (360), а також матеріали точасної періодики (“Життя і право”, “Новий час”), спогади Степана Шухевича та ін.

Адвокатура входила в систему органів юстиції міжвоєнної Польщі. До 1932 р. на території Польщі діяло три системи права, що регулювали її діяльність на різних територіях держави. У Східній Галичині функціонування адвокатури регулювалося австрійськими законами.

Станом на 1 січня 1939 р. Львівська палата адвокатів була найбільшою у Польщі (2713 членів), причому в самому Львові – 960 адвокатів та 1169 аплікантів [5, 1939, Ч. 1, с. 3].

Щодо національного складу польської адвокатури загалом, то станом на 1930 рік у самому Львові з поміж львів'ян адвокати-поляки становили 20 відсотків, а в окремих місцевостях – лише 5 відсотків, у 105 місцевостях не було жодного адвоката-поляка [15]. Архівні джерела Союзу Українських Адвокатів (СУА) підтверджують, що станом на 1932 рік у Львівській палаті адвокатів налічувалося: поляків – 10%, українців – 14%, євреїв – 70% [1, 21]. Таке співвідношення, безперечно, впливало на формування органів адвокатського самоврядування та загальну атмосферу конкуренції у самій палаті адвокатів. Адвокати-українці, природно, також намагалися в міру можливостей мати вплив у палаті адвокатів задля захисту прав та інтересів адвокатів-українців, коли розпочався процес формування органів адвокатського самоврядування на підставі нового закону про адвокатуру 1932 року.

З протоколу засідання СУА від 29 жовтня 1932 року видно, що українські адвокати робили певні спроби обрання українського адвоката до Начальної Ради адвокатури. На засіданні СУА Лев Ганкевич повідомляв, що він мав стосовно цього телефонні розмови із Зоммерштайном (член Начальної Ради адвокатури від Львівської палати), потім із помічником Зоммерштайна, а також з Еттінгером. Останній висловив думку, що коли і будуть брати когось до уваги як кандидата до Начальної Ради Адвокатів, то тільки д-ра Глушкевича. Але, на переконання Лева Ганкевича, адвокати-євреї вели подвійну гру щодо кандидата до Начальної Ради, пообіцявши свою підтримку українцям і полякам одночасно [1, 205].

Українським адвокатам не вдавалося обіймати провідні посади в адвокатському самоврядуванні. Зате порівняно часто вони обиралися членами відділу Ради, дисциплінарних судів, різних комісій тощо. Приміром, на загальних зборах адвокатів Львівської палати 30 січня 1926 року членами відділу Ради було обрано Михайла Глушкевича та Ярослава Олесницького; членами дисциплінарної ради – Євгена Давидяка і Миколу Волошина; до членів комісії фонду вдів і сиріт – Степана Федака; до комісії ініціативи – Дмитра Левицького; до ревізійної комісії – Степана Шухевича; екзаменаторами для прийому іспитів у кандидатів у судді – Михайла Левицького і Володимира Охримовича [16]. На останніх виборах у Львівській палаті адвокатів, проведених за австрійським законодавством, 1929 р. членами відділу Ради повторно обрали Михайла Глушкевича і Ярослава Олесницького, а Филипа Евина,

Костя Левицького, Олександра Надрагу і Володимира Старосольського – екзаменаторами для прийому адвокатських іспитів [15].

У 1923 р. українські адвокати створили своє національне товариство – Союз Українських Адвокатів (СУА). Першим головою СУА було обрано Степана Федака, його заступником – Лева Бачинського, членами керівництва – Филипа Евина, Михайла Левицького, Євгена Давидяка, Лева Ганкевича, Михайла Глушкевича, Михайла Волошина, Володимира Загайкевича, Аркадія Малецького, Степана Шухевича та Олександра Надрагу. Саме СУА сприяв появі нових організаційно-правових форм діяльності українських адвокатів у політичних судових процесах.

СУА був позапартійним товариством, яке складалося з: 1) почесних членів, 2) членів – добродіїв, 3) українських адвокатів як звичайних членів та 4) українських кандидатів до адвокатури й захисників у кримінальних справах, як надзвичайних членів [5, 1929, Ч. 2, с. 25]. Український часопис “Життя і право” з приводу створення СУА писав, що його метою є “боронити прав, інтересів і гідності адвокатського стану; виховувати українського адвоката на лицаря, який як рідний син свого народу у організованому Союзі Українських Адвокатів... носить у своїй душі живий прапор українського громадянина, якого не вільно понижувати ні на якому місці... Український адвокат мусить бути діяльним українським громадянином! Це є не писане право, а вроджене живе право його душі, без котрого нема українського адвоката...” [5, 1934, Ч. 4, с. 20-21]. Станом на 1939 рік членами СУА було 366 із 413 українських адвокатів [5, 1939, Ч. 1, с. 3].

У Східній Галичині до кінця 1920-х рр., як відомо, діяло австрійське кримінальне законодавство, тому багато правових норм, особливо статті Кримінального кодексу, що передбачали відповідальність за політичні злочини, не відповідали новим політичним умовам. Але це не було на користь польської влади, яка повною мірою використовувала суворість санкцій кримінального кодексу в боротьбі проти національного руху.

Причиною підозр щодо українця могло бути навіть його рівень культури, освіти, інтелігентності. Самійло Підгірський у 1927 р. в одній з адвокатських промов підкреслював: “Ще від половини 1924 р., коли не було ще ніякої організації, стежили за поодинокими обвинуваченими, а на запит оборони, чому попали вони в підозріння, відповідали функціонери поліції: тому що вони були інтелігентнішими, що вибивалося із сірої маси села, що читали часописи і тим звертали на себе увагу поліції. І справді, хто сидить сьогодні на лаві обвинувачених? Голови, секретарі й виділові “Просвіти”, солтиси і заступники солтисів, церковні урядники й ін.” [6, 1927, 14 січня].

Згідно, з австрійським і польським законодавствами, завдання адвоката в кримінальному процесі не полягало в пошуку істини. Польські вчені наголошували, що адвокат не зобов'язаний бути в процесі об'єктивним, йому заборонено подавати докази, які могли обтяжити становище клієнта, він також не повинен шукати докази на підтвердження висунутого обвинувачення. За словами польського дослідника С. Глазера, завдання адвоката – це пошук правди особливим методом “виправдання, перешкоджання в обтяжуванні” ситуації клієнта [16, 151].

Закон не обмежував кількості адвокатів, які могли захищати одного обвинуваченого. Судова практика цього питання була різною. Наприклад,

у справі про обвинувачення Ярослава Селезінки брало участь троє адвокатів: Володимир Бачинський, Михайло Глушкевич, Володимир Старосольський; у справі про обвинувачення Білого до суду присяжних у Тернополі зявилося 8 українських адвокатів, і головуючий, барон Гостковський, погодився всіх їх допустити до участі в справі, але адвокати самі вирішили, що у процесі залишаться двоє – Степан Шухевич та Степан Баран [7, 347]. Водночас, траплялися випадки, коли виявлялося, що судді “не знали” роз’яснень НСП, обмежували кількість захисників до одного, а якщо й допускали до участі в справі двох адвокатів, як приміром у справі українського посла Івана Ліщинського, то в судових дебатах дозволяли виголошувати промову лише одному з них [6, 110-111].

Аналогічно у справі про обвинувачення Миколи Лемика й Володимира Нидзи у вчиненні замаху на радянського консула у Львові на судові засідання з’явилося вісім українських адвокатів. Прокурор категорично заперечував проти того, щоб Лемика захищало більше ніж один адвокат. На його думку, “ст. 84 КПКП надає право на захист, а значить, право мати одного адвоката. Допущення до захисту більшої кількості адвокатів свідчило б про демонстрацію, а демонстрації у цій залі бути не може” [5, 31].

Адвокати переконували суд у тому, що вживання законодавцем терміну “право на захист” в однині зовсім не значить, що підсудного має право захищати лише один адвокат. Суд погодився допустити до захисту Миколи Лемика лише двох адвокатів, мотивуючи своє рішення, що “більша кількість адвокатів не буде сприяти кращому встановленню істини” [5, 31].

Кримінальні справи цієї категорії кардинально відрізнялися від звичайних кримінальних справ. Їхня відмінність полягала, насамперед, в тому, що майже по кожній справі притягалася велика кількість обвинувачених. Наприклад, у відомому “волинському” політичному судовому процесі на лаві підсудних було 151 особа, тому він, увійшов в історію як “процес 151”. Ця відмінність зумовлювала інше: кожна така кримінальна справа потребувала великої кількості адвокатів. Та оскільки всі ці злочини були політичними, спрямованими проти польської держави, то адвокати-поляки та адвокати – євреї, за поодинокими винятками, відмовлялися захищати обвинувачених. Отже, на українських адвокатів, які кількісно значно поступалися адвокатам-полякам і адвокатам-євреям, лягав неймовірно важкий тягар захисту українських політичних в’язнів. Велика кількість політичних судових процесів примушувала українських адвокатів безперервно брати участь в одній або в декількох кримінальних справах одночасно.

Крім цього, на початку 1930-х років з усіх українських адвокатів Східної Галичини, які в минулому брали участь у політичних судових процесах, залишилася лише одна невелика група адвокатів у кількості 10-15 осіб, що фактично несли на собі тягар участі в усіх політичних судових процесах. Принагідно зауважимо, що адвокати зі Східної Галичини також брали участь у цій категорії справ по всій Волині, оскільки на той час там налічувалося лише 2-3 українських адвокати. Наведені обставини позначалися на виробленні українськими адвокатами особливих форм і способів вивчення матеріалів кримінальних справ.

Першою особливістю було те, що саме адвокати які брали участь у процесі, обговорювали кандидатуру того, хто мусів самостійно організувати вивчення всієї кримінальної справи. Такий адвокат зобов’язувався не стільки детально вивчити всі матеріали, скільки зорієнтуватися, з яких варто зробити витяги, копії тощо. Ця робота, з урахуванням обсягів матеріалів слідства, була надзвичайно великою. Одному адвокату справитися з цим завданням було не під силу, тому залучались студенти університету, друкарки, деколи й самі підсудні. Скажімо у справі про обвинувачення Мельника, Коваленка та інших у шпигунстві, українські адвокати, доручили Степану Шухевичу організувати вивчення та проведення витягів із кримінальної справи з урахуванням потреб і завдань захисту усіх адвокатів. Він залучив до цієї роботи шістьох студентів університету. Кожних з них за вказівкою Степана Шухевича переписував певні матеріали справи. Так вони працювали щоденно з 8 години ранку до пізньої ночі. Хоча, аби мати потрібні умови для праці, Степан Шухевич мусив працювати понад встановлену норму робочого часу. І це йому, як правило, вдавалося [7, с. 328].

Свою специфіку мало вивчення кримінальних справ про шпигунство. Кожен адвокат ніс сувору відповідальність за розголошення державної таємниці. Жодного документу з кримінальної справи адвокат не мав права був розголошувати. Степан Шухевич у листі до Володимира Старосольського застерігав останнього, що “за надання кому-небудь обвинувального висновку можна мати великі неприємності.” [3, 94].

Через брак необхідних історичних джерел важко подати розгорнуту характеристику способів вивчення різними українськими адвокатами різних кримінальних справ. Але ті розрізнені дані, які збереглися в джерелах, свідчать, що найбільш поширеним серед адвокатів був такий порядок вивчення матеріалів справи: ознайомлення з актом обвинувачення, з постановою про порушення кримінальної справи, а згодом – з усіма матеріалами справи в їх послідовності. Скажімо, у своїх спогадах Степана Шухевич розповідав, що вже при уважному вивченні ним у суді акту обвинувачення в одній із справ він зауважив істотне неспівпадіння різних дат, які було внесено до акту обвинувачення [7, 309]. З цього випливає, що Степан Шухевич розпочинав вивчення матеріалів кримінальної справи з ретельного аналізу акту обвинувачення.

Після вивчення кримінальної справи адвокат складав план – схему, за яким мав діяти, спростовуючи обвинувачення. Кожна нова справа не була подібна до попередньої. Наприклад, у справі українського посла Івана Ліщинського, який звинувачувався у антидержавній агітації під час своїх виступів на зборах виборців, Степан Шухевич вбачав своє завдання в тому, щоб відшукати свідків, котрі були присутні на таких вічах, які би піддали сумніву твердження польських поліцейських агентів про те, що обвинувачений Іван Ліщинський виступав проти польської держави і уряду. З цією метою адвокат звертався з листами до багатьох осіб: адвокатів, священників, українських громадських діячів тощо. Ось як Степан Шухевич писав до одного із священників: “Дуже важне! Дуже пильне! Ваша Всечесности. Дня 15 квітня 1931 р. починається у Львові дня 29 квітня 1931 р. перед тутешнім судом присяжних розправа проти бувшого посла Івана Ліщинського про злочин головної зради, за що чекає

його немала кара. Злочин цей він мав поповнити своїми промовами по різних вічах. Думаю, що нашим обов'язком дати йому в цьому тяжкому положенню руку, тим більше, що обвинувачення опирається, здається, на непорозумінню і ворожим настрою деяких свідків... Як охоронець обжалованого Івана Ліщинського прошу, аби Ваша Високопреподобність зволила підшукати деяких наших мудрих і певних людей, що були на тім вічу і подали назвиська, звання і місце замешкання всіх свідків. Прошу не відмовити в моїй горячій просьбі, бо це ж не моя власна справа. Стає перед судом перший з берестейських в'язнів, проте треба дати йому відповідну оборону так, як це роблять поляки і євреї зі своїми політичними в'язнями" [6, 155]. Через невеликий проміжок часу почали надходити до Степана Шухевича листи: адвокат Дмитро Мудрецький надіслав список необхідних свідків із 13 осіб, адвокат з Яворова Михайло Фільц, а також згадуваний вище священник теж відгукнулися зі своєю допомогою й порадами [6, 157; 162].

В іншій кримінальній справі (про обвинувачення Процишина, Кравця та інших приналежність до ОУН) обвинувачення фактично ґрунтувалося на показах свідка Слоїк Стефанії. Під час вивчення матеріалів кримінальної справи покази цього свідка видалися Степану Шухевичу явно підозрілими. Інтуїція підштовхнула його до думки зібрати необхідну інформацію про свідка, аби можна було визначитися щодо правдивості його показів. Степан Шухевич звернувся з листом до священника села, в якому, ймовірно, люди мали знати Слоїк. Лист від священника підтвердив сумніви адвоката; чоловік свідка був поліцейським, а сама вона – "крайній легкодух і вітрогон", "веде себе дуже неправильно", раніше притягалась до кримінальної відповідальності [4, 177].

Кожному українському адвокату, що брав участь у політичних судових процесах, властиві були якості особливі, лише йому притаманні прийоми, методи, котрі використовувались у загальній тактиці захисту. Зокрема, Володимир Старосольський, маючи важливий і сильний аргумент у справі, оголошував про нього із самого початку судового засідання й постійно до нього повертався, посилюючи його щораз новими характеристиками. Цим самим адвокат намагався нав'язати присяжним думку про слушність свого аргументу, "залучаючи їх до свого способу мислення" [7, 290]. Коли ж мова йшла про подання якихось процесуальних документів у відповідний термін, то Володимир Старосольський вносив цей документ в останні хвилини й секунди, аби позбавити противника можливості родумувати над запереченням.

Іншою була загальна тактика адвоката Степана Шухевича. Він ретельно записував усе важливе для захисту, всі деталі судового слідства. Цим самим він "присипляв" пильність трибуналу й прокурора, які, зрозуміло, мали всі можливості для того, щоб висловлені адвокатом важливі аргументи звести нанівець. Коли ж слідство було завершено, адвокат у судовій промові викладав цілу низку аргументів, на які інші учасники, здавалося, не звернули особливої уваги, хоча й чули про них. Ні прокурор, ні трибунал не могли вже нічого вдіяти. Сам Степан Шухевич називав такий прийом "тактикою заскакування" [7, 290].

Більшість адвокатів, які брали участь у політичних судових процесах, фактично готувалися до промови ще до того, як вступали в

процес. З появою перших публікацій у пресі про вчинення політичного злочину, захисники скуповували часописи, в яких друкувалася інформація про нього, ретельно вивчали в міру накопичення цей матеріал. Адже вони знали, що хтось із них усе-таки буде задіяний у кримінальному процесі, який незабаром розпочнеться. В окремих політичних судових процесах промова адвоката могла містити декілька сотень сторінок друківаного тексту. Так, у справі Атаманчука й Вербицького промови Степана Шухевича й Володимира Старосольського разом становили біля 120 сторінок друку.

Таким чином, СУА виховував борців за національну державність, за рідну мову, і в цьому його велика заслуга перед українським суспільством. Діяльність українських адвокатів у політичних судових процесах була жертвовною, оскільки за участь у них не належала платня. Душевні тривоги, хвилювання, недоспані ночі, психологічні стреси, ризик – все це було незмінним супутником українських адвокатів при здійсненні ними правового захисту українських діячів, різних політичних напрямків.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 352. – Арк. 1-236.
2. ЦДАУЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 1-117.
3. ЦДАУЛ. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1-100.
4. ЦДАУЛ. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 1-205.
5. ЦДАУЛ. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1-45.
6. ЦДАУЛ. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 1-187.
7. Життя і Право. – 1924 – 1939.
8. Новий час. – 1925 – 1939.
9. Шухевич С. Моє життя. Спогади. – Лондон, 1991. – 526 с.
10. Баран С. Політичні процеси // Діло. – 1932. – Ч. 189. – 2 жовтня. – С. 3.
11. Ганкевич Л. Перший політичний процес у Львові // Життя і право. – 1932. – Ч. 2. – С. 28-36.
12. Гловацький І.Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921-1939). – Львів: Тріада плюс, 2003. – 348 с.
13. Глушкевич М. Естетичні завдання адвокатури // Життя і право. – 1932. – Ч. 3. – С. 9-13.
14. Левицький К. На маргінесі політичних процесів // Життя і право. – 1931. – Ч. 1. – С. 14-19.
15. Borysiewicz W. Zanik polskiej adwokatury w Malopolsce Wschodniej // Czasopismo Adwokatow Polskich. – 1930. – № 12. – S. 4-7.

Participation of the Ukrainian advocates in public-political life of Western Ukraine is analysed, their contribution to development of the judicial system of intermilitary Poland XX th.; organizational forms and methods of their activity are found out in the political trials of Western Ukraine 1920-1930th

Key words: *Ukrainian advocates, political processes, Union of the Ukrainian advocates.*

УДК: 94 (477) 092

ББК: 86.375(4 Укр)

Лілія Бурачок

УЧАСТЬ ОСИПА НАЗРУКА В КОНСОЛІДАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ТАБОРУ (1930-ТІ РР.)

У статті розглядається громадсько-політична діяльність Осипа Назарука в Західній Україні у 30-х роках ХХ ст. Консолідаційні акції, в яких він брав участь, були спрямовані на об'єднання зусиль національно-державницьких сил для боротьби проти наступу польського режиму.

Ключові слова: Осип Назарук, громадсько-політична діяльність, консолідація, католицизм, консерватизм.

Постать Осипа Назарука належить, без сумніву, до найвизначніших українських діячів першої половини ХХ століття. Його громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку ХХ століття, Першої світової війни й української революції 1917-1920 рр., міжвоєнний період, коли Західна Україна перебувала у складі Другої Речі Посполитої, та початок Другої світової війни. Осип Назарук завжди знаходився в епіцентрі українського громадського й політичного життя, виступав як активний учасник подій, нерідко особисто впливав на їхній перебіг.

У серпні 1927 р. після дев'ятирічної відсутності Осип Назарук опинився у Львові. Польська служба безпеки взяла колишнього міністра урядів УНР і ЗУНР під негласний нагляд. Однак побоювання перед можливими репресіями з боку властей за його діяльність під час революції не справдилися, і він зміг спокійно оселитися в помешканні свого тестя на вулиці Підвалля, 7, де мешкала дружина з сином.

Успішно вирішилася і справа його працевлаштування. На пропозицію Товариства безженних священників імені Св. Йосафата Осип Назарук у січні 1928 р. очолив редакцію католицького тижневика „Нова зоря”. Видання фінансували станіславський єпископ Григорій Хомишин і перемиський єпископ Йосафат Коциловський. Після того, як останній незабаром відійшов від справ видавництва, єдиним опікуном газети впродовж усього часу її існування залишався Григорій Хомишин.

Із приходом Осипа Назарука в редакцію її праця була поставлена на фахову основу. У церковних справах новий головний редактор намагався дотримуватися обраного групою Григорія Хомишина прозахідного курсу, радячись при потребі з єпископом або з о. Т. Галушинським. Зате в політичних справах Осип Назарук мав майже необмежену свободу, хоча в окремі моменти при визначенні позиції газети з принципових питань консультувався з Григорієм Хомишином. Повернувшись у Галичину, Осип Назарук поринув у громадсько-політичне життя краю, ставши одним із лідерів Української Християнської Організації, Української Католицької Народної партії, Української Народної Обнови. Та все ж головним заняттям, яке приносило йому радість, була дванадцятирічна праця редактором „Нової Зорі”. У своїх статтях політичного характеру він різко критикував ідеологію і тактику УНДО, щоденник „Діло”, націоналістичне

підпілля, стежив за виборами до польського сейму і сенату, полемізував у ідейній суперечці „візантійців” та „римшаків” у Греко-католицькій церкві.

Незважаючи на відстоювання своїх політичних поглядів, О. Назарук прекрасно розумів важливість пошуку порозуміння і напрацювання спільної лінії політичних сил Західної України в 1930-х рр. Прагнення консолідації мотивувалося змінами в міжнародному становищі та внутрішньополітичному житті.

На думку Михайла Швагуляка, основним чинником, що робив спробу консолідації різних українських політичних течій гостроактуальною, був, зокрема, стан польсько-українських взаємин і ситуація на українських землях під Польщею [16, 208]. Пацифікація польських властей проти українського населення восени 1930 р. на деякий час посилила консолідаційні зусилля в українському політичному таборі. Осип Назарук засудив політику польського уряду в українському питанні. Разом із Григорієм Хомишином він відстоював програму нормалізації українсько-польських відносин, яка відкидала радикальні методи боротьби націоналістичного підпілля і шовінізм польської влади. Основним гаслом, яке мало б консолідувати український політичний табір і відповідно польську сторону, була автономія Галичини в складі Польщі. Однак в українському середовищі цю програму консолідації не підтримали ні УНДО, ні УСРП, ні ОУН.

Загалом національно-політичне життя краю переживало кризу, що проявлялося в надто гострих суперечках та взаємному поборюванні партій і організацій. Напруження цих відносин в окремі моменти характеризувалося як „домашня війна серед українського громадянства” [2, 1]. Особливо негативно впливала на внутрішню політичну ситуацію в українському суспільстві затяжна полеміка між його провідними силами – УНДО і УСРП, внаслідок чого було припинено розпочату в 1933 р. кампанію за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу [5, 31]. Хоча Підготовчий конгресовий комітет (ПКК), до складу якого входив Осип Назарук та лідери всіх основних угруповань Галичини й еміграції, формально продовжував існувати, насправді від літа 1935 р. він не провадив жодної діяльності.

Гострі суперечності існували між легальним сектором українського громадянства і націоналістичним підпіллям, представленим Організацією українських націоналістів (ОУН). Провідники ОУН звинувачували партії в опортунізмі та зрадництві. Лідери та преса останніх, зі свого боку, різко критикували політику підпілля за революційні методи боротьби, вбачаючи в них загрозу існуючій українській партійно-політичній системі та налагодженому культурному й господарському життю.

Більшість речників консолідації – лідерів політичних партій та організацій – не мала ілюзій щодо можливості злиття різних ідеологічних течій національного руху. Вони виступали проти політичного курсу „нормалізації” і пропонували укласти угоду про спільний захист національних інтересів та здобутків. До ідеї міжпартійного порозуміння схилялося керівництво малочисельного консервативного угруповання – Української народної обнови. Активним прибічником цього задуму був, зокрема, один з провідних діячів УНО Осип Назарук.

Перші кроки щодо взаєморозуміння між представниками українських партій та організацій, окрім офіційного керівництва УНДО,

були зроблені у вересні-жовтні 1937 р. У “зондувальних” бесідах були задіяні Осип Назарук (УНО), Матвій Стахів і Михайло Матчак (УСРП), Мілена Рудницька (Союз Українок), Дмитро Левицький і Володимир Кузьмович (опозиція в УНДО).

На подальші рішення цих галицьких політиків мала вплив зустріч із Софією Русовою 19 жовтня 1937 р., в якій брали участь Осип Назарук, Дмитро Левицький, Матвій Стахів і Петро Костюк. Вони обговорювали питання активізації руху за скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК). Учасники зустрічі виявили близькість точок зору в оцінці польсько-української „нормалізації” та політичного курсу офіційного проводу УНДО [14, 7-8].

Ідею міжпартійного порозуміння підтримували голова УГКЦ митрополит Андрей Шептицький і станиславівський єпископ Григорій Хомишин. З іншими політичними угрупованнями переговори проводив В. Кузьмович. Їх результатом стала ухвала про скликання спеціальної наради стосовно цієї справи. Вона відбулася 4 листопада 1937 р. у будинку голови УСДП В. Старосольського за участю Осипа Назарука, Матвія Стахіва і Петра Костюка [14, 12]. Ця нарада поклала початок постійним міжпартійним контактам, що тривали аж до початку Другої світової війни. Протоколи їх дуже ретельно вів Осип Назарук.

На першому етапі розмов у центрі уваги стояло питання організації спільного протестаційного виступу українських політичних чинників. Осип Назарук і Михайло Стахів подали на розгляд наради 10 листопада 1937 р. два проекти декларації, які пізніше вдалося поєднати. На засіданні 16 листопада Осип Назарук представив відредагований ним остаточний проект документа. Основна ідея його, як зазначалося у вступній частині, полягала в тому, щоб подати спільний погляд єпископів та громадських діячів „на ситуацію українського народу в Польській державі і на головну передумову відповідного поведіння збірного життя нашого на будуче” [7, 1].

На думку авторів документа, після укладення „нормалізаційної” угоди вона погіршилася. Першою причиною такого стану вони вважали політику польської держави. Також критикувався офіційний політичний курс УНДО: „Сам цей перехід значної частини політичних діячів на другий бік без відповідних гарантій став джерелом внутрішнього українського ослаблення та потягнув за собою ті лиха, які нищать наш народний організм” [7, 5].

Закликаючи до консолідації, Осип Назарук і Матвій Стахів пропонували розробити кодекс поведінки громадських та політичних угруповань. У документі називались норми, які хотілося покласти в основу міжпартійних відносин: вести боротьбу між різними течіями „способами якнайбільше тактовними й етичними”, не ослаблювати взаємно українських організацій, почавши від церковних, обстоювати політичні та теоретичні протиріччя „тільки політичними і теоретичними аргументами” [7, 5-6].

Дискусія навколо проекту документа була доволі тривалою. Це пояснюється тим, що коло учасників контактних зустрічей істотно розширилося: керівники унівської опозиції Дмитро Левицький, Мілена Рудницька – голова Союзу Українок – і Дмитро Паліїв – голова ФНС (Фронт національної єдності). Істотні відмінності в оцінках політики „нормалізації” УНДО заважали підписати спільний документ.

Досить складною була практична організація протестаційної акції, зокрема визначення партій та організацій, які мали підписати спільну декларацію. Найбільшою проблемою для учасників зустрічей виявилось залучення до консолідаційних процесів найбільшої партії – УНДО. Учасники контактних зустрічей сприйняли пропозицію Володимира Кузьмовича відкласти цю справу до з’їзду УНДО, що мав відбутися наприкінці грудня 1937 р., а потім був перенесений на початок січня 1938 р. Опозиція сподівалась усунути від керівництва партії групи Василя Мудрого.

Але група „Діла” і лідери опозиції не мали впевненості в сприятливих для них результатах з’їзду УНДО. На думку Михайла Швагуляка, за таких умов проведення спільної протестаційної акції і весь процес консолідації могли опинитися під загрозою зриву, якщо ставити їх в залежність від підсумків з’їзду УНДО. Через місяць після початку контактів перед представниками українських політичних угруповань постало питання про забезпечення своїх консолідаційних зусиль від випадковостей. Виникла потреба надання йому стабільних та організованих форм.

На засіданні 6 грудня 1937 р. Осип Назарук запитав присутніх: „Чи годиться на правильний контакт наших груп без огляду на те, що вийде на з’їзді?” [7, 33]. Відповівши на нього ствердно, учасники наради створили новий представницький орган – Контактний Комітет (КК), який мав тимчасовий характер і повинен був існувати до укладення формального міжпартійного порозуміння.

Незважаючи на те, що КК уконституювався як дискусійний конспіративний клуб для обговорення актуальних суспільно-політичних питань, Осип Назарук пов’язував із ним далекосяжні надії. У листі до єпископа Григорія Хомишина від 21 грудня 1937 р. він зізнавався, що у Львові твориться центр української політики [6, 34].

Осип Назарук формально вважався в КК представником УНО, але фактично ця організація на той час не виявляла ознак існування. Його позиції в Комітеті спиралися головним чином на авторитет католицької преси і передусім редагованої ним газети „Нова Зоря”. Крім нього, до основної групи учасників засідань Комітету впродовж 1938 р. входили: Володимир Кузьмович, Дмитро Левицький (опозиція УНДО), Матвій Стахів (УСРП), Володимир Старосольський (УСДП), Мілена Рудницька (Союз Українок: з липня 1938 р. – Дружина Княгині Ольги), Дмитро Паліїв (ФНС).

Організувати спільну акцію широких кіл політичних сил Західної України не вдалося. Учасники контактних зустрічей вирішили змінити тактику. Надіючись на зміни у політиці УНДО, вони вирішили перенести центр ваги діяльності на конкретні суспільні справи.

Нелегальний характер діяльності КК обмежував його зв’язки з громадськістю. Оскільки члени Комітету були редакторами видань або членами видавничих спілок, вони вирішили використати насамперед пресу для консолідації політичних сил і посередництва в зв’язках із громадськістю.

„Нова зоря” Осипа Назарука долучилася до консолідаційних процесів української преси. Розпорядження польської влади на початку 1938 р. про заборону вживати в друці терміни „Галичина” і „галицький”

стало поштовхом для гуртування української преси різних напрямків. Її керівники вирішили висловити свій спільний протест проти дій цензури. Нарада редакторів газет і журналів 16 лютого 1938 р. запропонувала відрядити спільну делегацію до Львівського воєводи [8, 15]. А через 5 днів делегація з одинадцяти осіб висловила протест львівському воєводи проти несправедливого рішення адміністрації та вимагала скасування заборони на вживання термінів „Галичина” і „галицький”. Така спільна акція представників українських видань усіх без винятку політичних напрямків дала позитивний результат – дискримінаційний захід властей було скасовано.

Контактний комітет вирішив закріпити позитивні тенденції гуртування української преси через скликання загальних зборів її представників. Перше з них відбулось 13 березня 1938 р. у редакції „Діла”, на якому 31 учасник представляв 20 часописів. Ця конференція була присвячена судовому процесу над членами ОУН, яких звинувачували у вбивстві власників філярку в Белзі Золочівського повіту. На суді було встановлено, що звинувачені вчинили напад на польських землевласників зі своєї ініціативи і всупереч забороні проводу ОУН проводити експропріацію власного майна.

Учасники пресової конференції висловили негативне ставлення до тактики, „що послуговується таким фізичним і моральним терором” [4, 2]. За словами Осипа Назарука, це був „делікатний осуд методу ОУН” [8, 120]. Але проти такого висновку виступили представники тижневиків „Свобода”(УНДО) і „Наш прапор” (концерн І. Тиктора). Факт публікації в „Новій зорі” та деяких інших виданнях комунікату викликав протест із боку націоналістичної молоді.

У другій конференції 18 квітня 1938 р. не брали участі більшість націоналістичних видань, преса УНДО і часописи концерну Івана Тиктора. А її учасники (представники друкованих органів ФНС, клерикальних кіл, Союзу Українок, УСРП, УСДП) пропонували укласти мале пресове порозуміння [9, 32-33]. Дискусія навколо цієї проблеми народила комунікат, який був опублікований. Видання, що його підписали, вирішили взаємно співпрацювати „...в захисті zagrożеного здоров'я та існування українського народу”: 1) обмінюватися взаємними інформаціями і поглядами щодо найважливіших справ загальнонаціонального значення, а також намагатися узгоджувати способи пресової оборони громадянського життя українського народу; 2) визначити засади лояльної пресової полеміки різних ідеологічних і політичних течій та груп всередині української нації та їх дотримуватись [15, 2]. Осип Назарук оцінював пресову угоду як важливий здобуток у справі консолідації українського громадянства.

Другою проблемою, якої торкалися учасники Контактного Комітету, було становище в українській кооперації. Зацікавлення нею пояснювалося нездатністю проводу УНДО захистити кооперативний рух і прихилити його керівників на свій бік.

Як делегат Контактного Комітету Осип Назарук разом із Матвієм Стахівим, Дмитром Паліївим і Міленою Рудницькою взяв участь у двох зустрічах – 11 квітня і 10 травня 1938 р. – із кооператорами [8, 3].

Делегати Контактного Комітету виклали свій погляд на стан кооперативного руху. Зокрема, Осип Назарук закликав активізувати

„засадничу політику” і критикував практику, коли у верхах кооперативного руху акумулювалося становище політиків і кооператорів, що підсилювало опортуністичні тенденції в суспільстві. Представники Контактного Комітету пропонували керівникам кооперації спільно випрацювати шляхи оборони економічних інституцій, а також рекомендували здійснити приватизацію майна та децентралізацію кооперативного життя. При цьому домагались від кооперативної верхівки визначити свою політичну позицію щодо офіційного курсу УНДО [8, 21].

Лідери кооперативного руху, полемізуючи з окремими тезами представників Контактного Комітету, були солідарні з ними в головному необхідності консолідації національно-політичних сил для оборони українського суспільства від зовнішнього тиску. Можна вважати, що ініціатори таких зустрічей були задоволені їхніми результатами.

Як уже зазначалось, важливими для Контактного Комітету були взаємини з єпископатою Греко-католицької церкви. Записки Осипа Назарука та його листування засвідчують, що ієрархи УГКЦ, зокрема Андрей Шептицький і Григорій Хомишин, були причетні до налагодження міжпартійних контактів, знали про діяльність цього Комітету.

Будь-які спроби консолідації між різними українськими течіями сприймалися у Варшаві та польськими „кресовими” осередками в Галичині вкрай негативно. Вже перші публікації на тему порозуміння, що з'явилися в українських часописах восени 1937 р., викликали гостру реакцію польських політичних видань. Двотижневик „Wola i Czup” – орган ветеранів Польської Військової Організації та Легіонерів – 20 грудня 1937 р. опублікував статтю, в якій на основі матеріалів української преси звинувачував Дмитра Левицького, Осипа Назарука і Матвія Стахіва в прагненні утворити центр української політики, спрямований проти Польщі.

Дії польської влади (заборона видавати друковані органи Союзу Українок „Жінка” й „Українка”) певною мірою збігалися з політикою офіційного керівництва УНДО, яке розглядало пресове порозуміння як спробу створити конкуруючий політичний центр і вживало практичних заходів з метою припинення пресової угоди.

Особливо керівництво УНДО намагалось вплинути на єпископат Греко-Католицької Церкви, домагаючись виходу редакцій католицьких видань з угоди. Якщо митрополит Андрей Шептицький наполягав на її збереженні, то Григорій Хомишин і Йосип Сліпий (не без стороннього впливу) дотримувалися протилежних поглядів. Дискусія завершилась перемогою останніх – обидва католицьких часописи „Нова Зоря” і „Мета” у травні 1938 р. помістили роз'яснення мотивів своєї участі в укладенні угоди разом із виданнями, які стояли на протилежних до католицького світогляду позиціях [4, 2]. Ці публікації були поміщені всупереч прагненням редакторів обох католицьких органів Осипа Назарука і Володимира Кузьмовича продовжувати зусилля у справі згуртування української преси [8, 60-61].

Через тиждень часописи „Нова Зоря” і „Правда” на вимогу Григорія Хомишина оголосили про припинення участі в пресовому порозумінні. Більше спільні акції української преси не практикувалися. Але сам Осип Назарук продовжував працювати в Контактному Комітеті.

Стежачи за змінами в системі міжнародних відносин у 1938 р., Осип Назарук вважав, що вони торкаються і українського питання в Польщі. Тому постійно нагадував про згуртування національних сил: „Гряде грізний час, який вимагає від нас консолідації, а де вона неможлива, то бодай поважного взаємного відношення до себе без огляду на різницю політичних поглядів” [4, 2].

Улітку 1938 р. учасники Контактного комітету розглядали можливість реалізації слушної ідеї закордонного Підготовчого конгресового комітету в Празі про створення Всеукраїнської національної ради, яка мала б стати загальнонаціональним органом (парламентом), центром координації різних політичних угруповань українців [8, 99-100].

Важливим зовнішнім чинником, який сприяв кристалізації політичних сил, виявились вибори до сейму та сенату Польщі в листопаді 1938 р. УСРП, УСДП, ФНЄ і ДКО відмовилися від участі у виборах і вирішили об'єднати політичні сили на платформі опозиції до польської влади [1, 9-10]. Осип Назарук у листі до єпископа Григорія Хомишина від 15 вересня 1938 р. інформував останнього: „Вчора, 14 с.м., на вістку про розв'язання сойму і сенату зійшлися представники українських політичних партій та організацій у Львові і запросили на нараду також мене. На деннім порядку сходив було питання як поставитися українцям до недалеких соймових і сенатських виборів. По давній дискусії вирішено, що треба оснувати загальну Українську Національну Раду” [12, 135].

УНДО на засіданні свого ЦК 29 вересня 1938 р. вирішило взяти участь у виборах до сейму і сенату. Таку ж позицію зайняло керівництво Української народної обнови. Вирішальний голос у прийнятті рішення належав Григорію Хомишину. Це, однак, не перешкоджало Осипові Назарукові брати участь у діяльності Контактного Комітету. Таємна інструкція єпископа, яка рекомендувала не вступати „до ніякого представництва” [12, 135], ставила Осипа Назарука в непевне становище у дискусіях щодо створення Всеукраїнської Національної Ради (ВНР).

Дискусія щодо програми і принципів творення ВНР показала значні розбіжності учасників Контактного Комітету навколо цих питань [16, 228-229]. У ній Осип Назарук виступив із низкою статей у „Новій Зорі”. Він із сарказмом писав про проекти творення Національної Ради без участі партій (погляди Дмитра Левицького і Володимира Кузьмовича), порівнюючи їх із мильною бульбашкою [4, 2]. У 1938 р. так і не вдалося створити широкий загальнонаціональний орган.

Від осені 1938 р. Осип Назарук уважно стежив за розвитком подій на Закарпатті. Проголошення автономії Карпатської України в жовтні 1938 р., спроби Угорщини приєднати ці українські землі, підтримка польським урядом угорських територіальних претензій сколихнули західноукраїнське суспільство. Характеризуючи тодішні настрої, Осип Назарук у листі до ректора духовної семінарії в Станіславові о. Авксентія Бойчука 13 жовтня 1938 р. писав: „Тутешні поляки надзвичайно занепокоєні вражінням, яке на нашій народі викликають події за Карпатами... Є вісті про оживлення наших в цілім краю. Тут у Львові навіть малі діти интересуються українською державою за Карпатами, а трохи старші хлопці втікають з дому, щоб пристати до тамошнього легіону” [10, 82]. У листопаді відбулися нові маніфестації українців на підтримку Карпатської України. Польська влада знову вдалась до

репресивних акцій проти активістів українських партій та організацій, посилення цензури до українських періодичних видань.

У зв'язку із загостренням політичної ситуації учасники Контактного Комітету вирішили організувати спільну акцію протесту проти дій польської влади [13, 75]. 20 листопада 1938 р. у „Ділі” було вміщено заяву, під якою стояли підписи митрополита Андрея Шептицького та більшості єпископів УГКЦ, багатьох політичних і громадських діячів, більшості членів Контактного Комітету [15, 2]. Осип Назарук утримався від участі в колективній заяві, очевидно, під впливом Григорія Хомишина. Автори заяви протестували проти масових репресій і застосування методів спільної відповідальності щодо українського населення в різних околицях краю, закликали „до братньої солідарності з неповинними жертвами та до впертої праці для успішної оборони слухних прав української нації” [15, 2].

Погіршення польсько-українських взаємин, події на Закарпатті (підтримка польським урядом прагнень уряду Угорщини) спричинили еволюцію позиції УНДО в бік критичного ставлення до політики нормалізації. Керівники цієї партії виступили з низкою публічних заяв, у яких давали зрозуміти, що вважають ситуацію в західноукраїнському суспільстві, що склалась після падіння Карпатської України, сприятливою для урегулювання польсько-українських взаємин. Осип Назарук у листі до польського громадського діяча з консервативного табору графа Станіслава Лося 16 березня 1939 р. підкреслював, що „ніколи досі не було ліпшого моменту до зміни стосунків між українцями і поляками, як на тлі тої дуже болісної для нас трагедії” [11, 3]. Подібної думки дотримувалися й інші члени Контактного Комітету.

Саме в березні-травні 1938 р. відбулося декілька зустрічей представників українських політичних сил із польськими осередками. Проте польська сторона була представлена не силами правлячого табору в цих контактах, які в кінцевому підсумку не мали ніякого важливого значення. Зокрема, на зустрічі 3 травня 1939 р. з українського боку було підтверджено бажання до врегулювання відносин з державою і польським суспільством, а також сформульовано низку вимог стосовно зміни національної політики уряду. З польського боку висловлювалась готовність до налагодження нормального співжиття українців і поляків у Галичині.

На засіданні Контактного Комітету 8 травня 1938 р., де розглядалася проблема польсько-українських відносин, референт Осип Назарук висловився за ведення переговорів з польською стороною, мотивуючи цю свою думку потребою централізувати гостроту внутрішньополітичної ситуації [8, 22].

Перші прояви порозуміння в українському середовищі звелися фактично нанівець навесні 1939 р., коли обговорювалась відозва нового провідника ОУН Андрія Мельника, який змінив на цьому посту Євгена Коновальця (вбитого в травні 1938 р. більшовицьким агентом). Зміст документа, що зображав керівника ОУН вождем нації, а український націоналізм єдиним і визнаним носієм чинної боротьби і містив звинувачення на адресу легальних партій, викликав гостру реакцію учасників Контактного Комітету. Осип Назарук разом з Василем Мудрим, Дмитром Левицьким, Матвієм Стахівим і Міленою Рудницькою

наполягали на публічному відмежуванні від ОУН і осудові її діяльності. Володимир Кузьмович і Дмитро Паліїв відмовились від цієї заяви.

Після тривалих дискусій представники УНДО, УСРП і УНО ухвалили опублікувати полемічну брошуру, спрямовану проти ОУН. Текст праці під назвою „Підпільний націоналізм” підготував Осип Назарук. [9, 1-28].

Загалом, внутрішньополітична напруга позначилась на діяльності Контактного Комітету. Осип Назарук утримувався від участі в спільних акціях, організованих Комітетом. Інші члени – Володимир Старосольський, Дмитро Паліїв – майже припинили свою діяльність.

Лише влітку 1939 р. розпочалась нова хвиля обговорення проблеми консолідації національних сил на сторінках української преси, в процесі якої головною ідеєю було створення Українського Національного Проводу (УНП) – єдиного керівного органу. Практичне втілення цього задуму розпочалось наприкінці серпня 1939 р., після укладення радянсько-німецького договору про ненапад. Ідею створення єдиного національного центру підтримала Українська Греко-Католицька Церква. Деякі подробиці початкової стадії цього процесу подав О. Назарук у листі до ректора духовної семінарії в Станиславові о. Авксентія Бойчука 27 серпня 1939 р.: „... за апробатою Св. Юра твориться тут на гвалт щось в роді Національної Ради. Кузьмович вже приходив до мене в тій справі ...” [10, 138].

Контактний Комітет на своїх засіданнях 28, 30, 31 серпня обговорював концепцію такого керівного органу. Зокрема, на останньому з них, де був присутній Осип Назарук, представники УНДО вручили представникам Комітету проекти документів: 1) Конституції Українського Національного Проводу; 2) Правильника устрою, організації праці та компетенції УНП; 3) Маніфесту до народу; 4) Особового складу УНП; 5) Декларації евентуального Конгресу Українських Громадян і 6) Запрошення на конгрес [10, 140].

У проекті Конституції визначалось головне завдання Українського Національного Проводу: „сконсолідувати і скоординувати політичні та громадянські сили Українського Народу в Польщі” [10, 1]. Лідери УНДО запропонували і персональний склад УНП. Осип Назарук не мав місця в президії, а значився серед звичайних членів ради. У листі до Авксентія Бойчука 1 вересня 1939 р. він нищівно розкритикував усі проекти УНДО, а особливо – намір залучення Єпископату церкви до політичних справ. Осип Назарук вважав недоцільним „взагалі давати наші імена й підписи під акцією людям, які хочуть виключно самі рішати, а наші імена й підписи уважати за параван” [10, 140].

Назарукову критику концепції консолідації УНДО підтримали Матвій Стахів і Мілена Рудницька, однак реалізувати справу Українського Національного Проводу не вдалося – 1 вересня 1939 р. розпочалась німецько-польська війна, а Контактний Комітет вже більше не збирався.

Осип Назарук у Контактному Комітеті відігравав досить вагомий роль. Він прекрасно розумів потреби національного руху відповідно до міжнародної ситуації, що складалась у другій половині 1930-х рр. Будучи своєрідним „двигуном” (та ще й секретарем) Контактного Комітету, він усвідомлював необхідність консолідації на ґрунті спільного захисту здобутків та самого існування нації.

Нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. розпочалась Друга світова війна. 22 вересня Львів уже не був у польських руках. Цікаву деталь помітив Осип Назарук: „Дивним збігом подій поляки вдержали Львів точно тільки днів, кілька вдержали його ми, українці, в 1918 р.: Львів був тоді в руках галицьких українців від 1 до 22 листопада” [3, 13].

Деякі представники української інтелігенції 22 вересня 1939 р. після приходу сюди Червоної Армії відразу залишили місто. Серед них – віце-маршалок сейму Польщі, голова УНДО Василь Мудрий; редактор „Діла” Іван Кудрин-Рудницький; учений-філолог, професор Роман Смаль-Стоцький; голова спортивного товариства „Луг” Роман Дашкевич. Покинули місто й деякі наддніпрянські емігранти.

Незважаючи на перебування більшовицьких військ у Львові, не переривались зустрічі діячів різних українських організацій. Після 22 вересня 1939 р. вони відбувалися двічі на тиждень у помешканні Костя Левицького (в будинку „Дністра” на вул. Підвалля, 7, на 2-ому поверсі – навпроти помешкання Осипа Назарука).

На цих зустрічах обговорювали політичну ситуацію, утворили Допомоговий Комітет, схвалили самочинний вступ львівської молоді до міської міліції, а також прийняли рішення вислати делегацію до нової влади. До її складу включили Осипа Назарука, але в останній момент він вирішив не йти, вважаючи, що він як католицький редактор дражнив би нову владу. А до складу делегації ввійшли Кость Левицький, Роман Перфецький, Степан Баран, Кирило Студинський і Зенон Пеленський.

На зустрічі з представниками нової влади – генералами Івановим та Міщенком – Кость Левицький виголосив промову, в якій акцентував на перших кроках, зроблених представниками української інтелігенції для налагодження співпраці. Для Міщенка співпраця була можлива лише тоді, коли українці стануть у становище радянської інтелігенції. Кость Левицький від імені депутації заявив про лояльність до радянської влади, але й торкнувся проблеми існування Греко-католицької церкви, кількості українців у місті, видання щоденника „Діло”. Проте на ці питання чіткої відповіді з боку представників більшовицької влади почуто не було. Повернувшись до свого помешкання, Кость Левицький підсумував розмову коротко: „Слова були добрі, а діла побачимо” [3, 18].

Не дозволила радянська влада й проведення української демонстрації перед будинком колишнього воєводства. Проте багатьом українським діячам було запропоновано роботу. Зокрема, до керівництва шкільною освітою задіяли Юрія Полянського – візитатора середніх шкіл і Гриця Микитея – учителя середніх шкіл у Львові.

Перші дні нової влади переконували Осипа Назарука в тому, що треба залишитись і працювати лояльно, де призначать. Таку позицію займали і решта інтелігентів, що збирались у помешканні Костя Левицького. Осипа Назарука, зокрема, управа Союзу українських адвокатів призначила учителем української мови і термінології для адвокатів – євреїв і поляків.

Але після ув'язнення д-ра Івана Німчука, посла Володимира Целевича та, особливо, д-ра Костя Левицького він вирішив покинути Львів. Спонукало до цього ще й те, що офіцери ДПУ питались про нього, коли робили ревізію в помешканні Костя Левицького.

2 жовтня 1939 року Осип Назарук вирушив зі Львова у напрямку Рави-Руської. У планах втікача був візит у Варшаві до оо. василіян, які б могли надати інформацію про українські емігрантські осередки, а потім до Берліна, відвідати гетьмана Скоропадського. Щасливо оминаючи міліцію та червоноармійців, він опинився на колишньому австро-російському кордоні в Белзці. Тут, а потім в інших містах, увагу Осипа Назарука привертала наслідки полонізації та утисків місцевого українського населення [3, 45].

На хвилі емоційно-релігійного екстазу він по-своєму логічно трактував той жалюгідний стан, в якому опинилась Польська держава та церква (як справедливую відплату, своєрідну кару божу) і критикував, на його думку, нездатність польського керівництва йти на переговори з Гітлером, зневажливе ставлення до національних меншин [3, 63].

7 жовтня, коли Осип Назарук перебував у Красноставі, місто, згідно з радянсько-німецькою угодою про корекцію зон окупації, відійшло під німецький контроль. Після кількох днів поневірянь Осип Назарук 13 жовтня досягнув мети своєї подорожі – опинився у Варшаві. 31 березня 1940 р. він помер у Кракові.

Таким чином, реалії політичного життя Західної України 1930-х рр. (міжпартійна ворожнеча, гострі суперечності легальних партій і націоналістичного підпілля) та загострення міжнародних відносин в Європі переконали Осипа Назарука в необхідності активізації консолідаційних зусиль у краї. Він активно підтримував консолідаційні зусилля української преси, став активним поборником пресового порозуміння в значущих суспільних справах. Через Осипа Назарука вдалося прилучити до консолідаційних процесів митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. Будучи своєрідним „двигуном” (та ще й секретарем) Контактного Комітету, він усвідомлював необхідність порозуміння українських сил напередодні Другої світової війни.

Література

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 69, оп. 1, спр. 592, 24 арк.
2. “Домашня війна серед українського громадянства” // Громадський голос. – 1937. – 23 жовтня. – С. 1.
3. Назарук О. Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам’ятних днях 2–13 жовтня 1939. – Львів, 1995. – 95 с.
4. Назарук О. Пресове порозуміння (Як ми на нього дивимося передовсім зі становища католицького світогляду) // Нова зоря. – Львів–Станіславів. – 1938. – 5 травня. – С. 2.
5. Сосновський М. Шляхи реалізації концепції всеукраїнської єдності // Перший світовий Конгрес вільних українців: Матеріали. – Вінніпег; Нью-Йорк; Лондон, 1969. – С. 3-48.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ), ф. 359, оп. 1, спр. 2, 42 арк.
7. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 117 арк.
8. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 119, 133 арк.
9. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 195, 149 арк.

10. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 202, 180 арк.
11. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 209, 207 арк.
12. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 217, 14 арк.
13. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 29, 119 арк.
14. ЦДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 381, 269 арк.
15. Чайковський А. Внутрішні причини невдач нашої державности // Діло. – 1938. – 1 листопада. – С. 2.
16. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України // Записки НТШ. – Т. ССХХVIII. – С. 207-248.

In the article public-political activity Osypa Nazaruka on Western Ukraine in 30th years is considered. Consolidation actions in which took part to O. Nazaruc were directed on the union of efforts of natsionalno-dergavnitscih forces for the fight against the offensive of the Polish mode.

Key words: *O. Nazaruc, public-political activity, consolidation, catholicism, conservatism.*

УДК: 94 (477): 94(410): 06.07
ББК: 63.3 (4 Укр)

Ольга Забавська

ПЕРШІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

У статті зроблено спробу дослідити історію створення громадських об'єднань українців у Великій Британії у 1920-х – 1940-х рр., проаналізувати їх організаційну структуру та основні напрями діяльності.

Ключові слова: еміграція, громадські організації, суспільна діяльність, українська громада.

Історія поселення українців на Британських островах розпочалася наприкінці XIX ст. Внаслідок першої та другої еміграційних хвиль у Сполученому Королівстві сформувалася невелика українська громада, чисельність якої до Другої світової війни не перевищувала 500 осіб. Закінчення Другої світової війни та її наслідки зумовили третю хвилю масової еміграції українців до країн Західної Європи й Америки. Прибувши до Великої Британії як вояки союзних канадської чи польської армій або ж як добровільні європейські робітники й військовополонені, українці сформували чисельну етнічну групу, яка наприкінці 1940-х рр. нараховувала близько 35 тис. осіб і за рівнем організації громадського життя випереджала українські спільноти в багатьох інших державах Заходу.

Ця проблема є однією з малодосліджених у вітчизняній історіографії, що зумовлює актуальність нашої роботи. Серед найбільш ґрунтовних праць, присвячених історії розвитку організованого громадського життя української діаспори у Сполученому Королівстві, слід назвати монографію Юрія Покальчука “Українці у Великій Британії” [12] та дисертаційне дослідження Галини Щигельської “Союз українців у Великій Британії” [20]. Зокрема, в останній праці детально розглянуто етапи становлення, організаційну структуру та напрями діяльності СУБу – найбільшої громадської організації українців у післявоєнній Британії.

Значну цінність для дослідників означеної теми мають праці українських вчених з діаспори. Зокрема, монографія Євгена Небесняка “З червоної калини на червону рожу” [10] містить важливі фактологічні дані про суспільну діяльність перших українських емігрантів.

Серед наукових праць, опублікованих англійською мовою, відзначимо ґрунтовну роботу Романа Петришина “Британська – українська громада: дослідження політичного виміру в етнічному розвитку спільноти” [28] Написана у 1980 р., ця праця досі залишається одним із найбільш комплексних досліджень з історії української діаспори у Сполученому Королівстві.

Названі дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів склали базу, на яку опирається наша робота. Суттєвим доповненням до неї стали використані автором оригінальні джерела з фондів Британського національного архіву, а також із Бібліотеки та Архіву ім. Т. Шевченка в Лондоні.

У статті зроблено спробу дослідити історію виникнення громадських об'єднань українців у Великій Британії у 1920-х – 1940-х рр., проаналізувати їх організаційну структуру та основні напрями діяльності.

Першою громадською організацією українців у Великобританії було товариство “Самопоміч”, утворене в 1919 р. у м. Манчестер. Ініціаторами його були члени дипломатичної місії УНР в Лондоні на чолі з Миколою Стаховським. Відомо, що членами товариства стали 33 манчестерські українці, а головою був обраний Йосип Лісньовський. Метою діяльності “Самопоміч” було “надання моральної та матеріальної допомоги Україні” [17, 2]. Члени товариства намагалися привернути увагу британського уряду до українського питання в міжнародній політиці. З цією метою 30 серпня 1919 р. вони надіслали до Державного секретаріату спеціальне звернення, що містило такі вимоги:

– Визнати УНР як самостійну та незалежну державу.

– Надати моральну та матеріальну допомогу українській державі у боротьбі з більшовиками та анархістами.

– Розвивати торгово-економічні й політичні відносини між Британією та Україною [22, 213].

Внаслідок поразки національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. припинилися повноваження української дипломатичної місії в Лондоні, що призвело до занепаду товариства “Самопоміч”.

Новим осередком громадського життя емігрантів став заснований у 1929 р. “Український клуб” (зустрічаються й інші його назви: “Український соціальний клуб”, “Український товариський клуб”) у м. Манчестер, де проживало найбільше українських переселенців. У 1933 р. “Клуб” нараховував 116 членів, окрім українців до його складу входило кілька литовців, ірландців, англійців та євреїв [10, 44]. Головою організації протягом багатьох років був Йосип Лісньовський, а його заступником – Петро Тарнавський. При “Клубі” існувала читальня, бібліотека, хор, оркестр. У його приміщенні відбувалися урочисті святкування релігійних та національних свят, організовувалися зустрічі, певний час діяла суботня школа для дітей українських емігрантів та осередок “Пласту” [10, 28, 37, 107]. Завдяки діяльності “Клубу” у 1920-х – 1930-х рр. невеликій українській громаді у Манчестері вдалося уникнути денационалізації в англійському середовищі.

У 1943 – 1944 рр. для “Українського клубу” було придбане нове приміщення на вулиці Чітгам Гіл, 118, що відразу стало осередком згуртування тих українців, котрі потрапляли до Великобританії під час і після Другої світової війни [10, 39]. Зокрема, манчестерський клуб став місцем зустрічей і зібрань українських вояків Канадської армії, які прибули до Англії у 1940 – 1942 рр. За свідченням очевидців, манчестерська громада українців гостинно приймала земляків з Канади, даруючи їм відчуття “родинного затишку далеко від дому”. Саме при “Українському клубі” у січні 1943 р. був створений Союз україно-канадських вояків (СУКВ). Його головою обрали Богдана Панчука, замісником голови став Михайло Турянський, а секретарем – Гелена Козицька [27, 47].

На початку діяльності Союзом велися активні пошуки українців серед вояків, що прибували з канадськими частинами. З цією метою Богдан Панчук розіслав оголошення в канадські україномовні газети з

проханням до родин, члени яких перебували у Великобританії, надіслати їхні імена та адреси. Результати виявилися вражаючими: через кілька місяців надійшло понад 1000 імен, на адресу яких одразу ж було вислано запрошення на наступні збори [20, 64]. Таким чином, СУКВ за короткий термін часу став чисельною військовою організацією, наприкінці своєї діяльності нараховувала близько 12 тис. членів [8, 46].

У червні 1943 р. для потреб організації було винаймлено великий будинок у Лондоні на вулиці Сассекс Гарденс, 218. Кошти, необхідні для сплати оренди приміщення, надав Комітет українців Канади [27, 34]. Цей будинок став на кілька наступних років центром українського громадського життя у Великій Британії, отримавши назву “Український клуб”. Одна з тогочасних канадських газет “Вільна преса Вінніпегу” навіть назвала будинок СУКВ “місцем родинних зустрічей українців закордоном” [27, 58].

Директором “Українського клубу” стала Анна Чернявська, а секретарем – Емілі Винарська. У “Клубі” була створена бібліотека, фонди якої поповнювалися насамперед літературою про Україну й українською емігрантською періодикою, а також діяли хор та оркестр [27, 58, 60]. Проводячи культурно-просвітницькі заходи, керівництво СУКВ ставило за мету не лише організувати українців із середовища канадських вояків, а й розвивати в них етнічну свідомість. Адже більшість молодих вояків були представниками другого покоління канадських іммігрантів і серед них були й такі, що не вміли читати або навіть добре розмовляти українською мовою. У “Клубі» вони відвідували українські богослужіння, зав’язували дружні відносини між собою і в такий спосіб починали з часом все більше ідентифікувати себе українцями [20, 65]. Слід відзначити, що клуб СУКВ став осередком згуртування і для тих українців, котрі поселилися в Лондоні до початку Другої світової війни, і для тих, які потрапили до Великобританії у складі польських збройних сил [14, 95].

Після закінчення війни більшість вояків повернулися до Канади, тому на прощальному з’їзді, який відбувся 11 листопада 1945 р., було прийнято рішення про розпуск СУКВ [13, 3].

У вересні 1945 р. з ініціативи керівників СУКВ і в співпраці з Комітетом українців Канади було створене Центральне українське допомогове бюро в Лондоні, завданням якого було опікуватися і допомагати українським біженцям у Європі. Фінансову підтримку новій організації надали Фонд Допомоги Українців Канади та Злучений Український Американський Допомоговий Комітет [25, 84]. Центральний офіс ЦУДБ, як і СУКВ, знаходився в будинку на вулиці Сассекс Гарденс. Директором ЦУДБ був Богдан Панчук, секретарем – Стенлі Фроляк, скарбником – Юрій Ключевський [23, 25]. Сферою діяльності організації став захист українських військовополонених і переміщених осіб від насильницької репатріації до СРСР, надання їм інформаційної, політичної, правової підтримки або ж матеріальної допомоги, а також сприяння їх розселенню та працевлаштуванню у країнах Європи та Америки. Для реалізації цих завдань ЦУДБ тісно співпрацював із українськими допомоговими комітетами, які діяли на території Бельгії, Франції, Італії, Швейцарії, Канади, США, Аргентини та Бразилії [28, 161]. Щоб зібрати необхідну інформацію про кількість, розселення, духовні та матеріальні

потреби українських емігрантів, працівники організації відвідували табори для біженців та військовополонених у різних країнах Європи.

Керівництво ЦУДБ неодноразово надсилало до міністерства закордонних справ Великобританії меморандуми, в яких засуджувало насильницьку репатріацію українських біженців до Радянського Союзу як несправедливу та негуманну акцію і вимагало визнати за ними право на політичний притулок у державах Заходу, в тому числі і в Сполученому Королівстві [26, 1-3]. Намагаючись вплинути на рішення британського уряду щодо майбутньої долі вояків 1-ої Української Дивізії Української Національної Армії, які перебували у полоні в Італії, ЦУДБ запропонувало зарахувати їх до Британського Іноземного Легіону або ж перевезти на територію Англії і використовувати як робочу силу для відбудови економіки країни [24, 160]. Можна стверджувати, що активна діяльність цієї організації виявилася успішною, оскільки у травні – червні 1947 р. за дозволом британського уряду до Об’єднаного Королівства прибуло близько 9000 дивізійників [1, 378]. А в 1947-1950 рр. з таборів для переміщених осіб у Німеччині й Австрії як добровільні європейські робітники до Великої Британії приїхало 23 тис. українців, що становило 20,4 % від загальної кількості переселенців [9, 332].

Результативність заходів ЦУДБ занепокоїла Міністерство закордонних справ УРСР. Тому в доповідній записці МЗС УРСР про українську імміграцію, адресованій Центральному Комітетові КП(б)У відзначалося: “Ця організація (ЦУДБ), на чолі якої були поставлені на самому початку українські націоналістичні фашистські керівники, одразу ж взялася за роботу і ввезла в Англію не тільки українську робочу силу, але й значне число українсько-німецьких націоналістів, злих ворогів нашої країни. Завдяки такій діяльності “Бюро” до 1950 р. в Англії вже знаходилося більше 40000 українців” [19, 127].

У грудні 1948 р. на вимогу Комітету українців Канади діяльність ЦУДБ у Лондоні була припинена. Офіс організації було перенесено до м Білефелду в Британській зоні Німеччини [18, 4].

Окрім ЦУДБ матеріальну допомогу українським біженцям, переміщеним особам та військовополоненим надавав “Український допомоговий комітет” (УДК) у Манчестері [15, 3]. Він був створений 19 липня 1945 р. на загальних зборах манчестерської громади під головуванням Богдана Панчука. Перед Комітетом ставилося завдання негайно надати допомогу українцям – жертвам воєнного і повоєнного лихоліття, що опинилися у важкому становищі на території Німеччини, Австрії та інших держав Західної Європи. Спочатку головою УДК обрали Григорія Тарнавського, згодом його змінив Йосиф Лісньовський, а секретарював Михайло Калинюк [4, 4]. Джерелом доходів Комітету були добровільні грошові пожертви українських військовослужбовців з Польських збройних сил та українців, що проживали в Манчестері, які, окрім того, віддавали біженцям одяг і речі необхідного вжитку.

23 жовтня 1948 р. УДК в Манчестері припинив свою діяльність як окрема громадська організація, об’єднавшись із Союзом українців у Великій Британії [4, 4].

Під час Другої світової війни чимало українців прибуло до Великої Британії в складі польських військових частин. Більшість із них змушені були приховувати своє національне походження з огляду на негативне

ставлення польського командування до вояків-українців. Вони прагнули налагодити зв'язки з манчестерською громадою й діючими українськими організаціями. За таких обставин у середовищі українських старшин визріла ідея створити нову організацію, яка б об'єднала українських вояків з польських військових формувань і стала представником і захисником їх національних інтересів [20, 68].

28 серпня 1945 р. в будинку СУКВ у Лондоні відбулося перше засідання Ініціативного комітету "Союзу українських вояків у Польських збройних силах", на якому було створено тимчасову управу на чолі з Микитою Бурою. Завданнями управи стало проведення реєстрації українців у Англії, розробка проекту статуту організації та підготовка організаційного з'їзду [3, 34].

У зв'язку з тим, що норми військового законодавства забороняли створення будь-яких об'єднань військового характеру, Ініціативному комітету довелося змінити назву організації. Тому "Союз українських вояків у Польських збройних силах" було перейменовано на "Союз самопомочі українців у Великій Британії" (ССУВБ) [5, 2].

19–20 січня 1946 р. відбувся перший організаційний з'їзд "Союзу самопомочі українців" у м. Единбург. У ньому взяли участь 112 членів організації, гості та представники Польської телеграфічної агенції [6, 1]. Найважливішими питаннями, винесеними на порядок денний з'їзду, стали обговорення й прийняття статуту, а також вибори керівних органів. У статуті було затверджено нову назву організації "Союз українців у Великій Британії" (СУБ) і визначено його цілі :

- Організація українців на теренах діяльності .
- Надання своїм членам моральної та матеріальної допомоги.
- Ведення інформативної служби .
- Плекання українознавства .
- Утримання зв'язку з іншими українськими організаціями [11, 2].

СУБ проголошувався аполітичною й безпартійною організацією, яка об'єднує всіх українців незалежно від їх членства в партіях, політичних симпатій та уподобань [20, 77]. Керівна влада була розподілена так : вищий орган організації – звичайні загальні збори СУБ, найвища посадова особа – голова Союзу українців, виконавчий орган – управа СУБ, головний контролюючий орган – ревізійна комісія, головний арбітражний орган – мировий суд. Таким чином, вирішальне слово в СУБ було за його членами. На загальних зборах, що скликалися раз на рік, делегати зі свого складу обирали голову Союзу та інші органи влади, які керували поточною діяльністю організації. Всю роботу в період між зборами організувала управа СУБ [20, 83]. У 1946 – 1947 рр. управу СУБу очолювали Микита Бура (голова) і секретарі Михайло Опаренко, Андрій Пшик і Теодор Данилів; у 1948 р. – Богдан Панчук (голова) і Теодор Данилів (секретар) [3, 45].

20 грудня 1947 р. СУБ, згідно з чинним британським законодавством, було офіційно зареєстровано як спілку з обмеженою відповідальністю. Від цього часу Союз набув статусу юридичної особи, що значно розширило можливості його подальшої діяльності [3, 35].

Базовими джерелами фінансування організації стали членські внески у розмірі 1 шилінг і 6 пенсів, а також пожертви від окремих організацій та осіб. Центральний офіс Союзу в 1945 – 1946 рр. знаходився

у будинку на вулиці Сассекс Гарденс, 218, де мали свої представництва також згадувані уже СУКВ та ЦУДБ. У березні 1947 р. для потреб СУБу купили чотириповерховий будинок на вулиці Лінден Гарденс, 49, який став новим центром громадського життя українців у Великій Британії [16, 9].

Від початку діяльності організації її керівні органи особливу увагу приділяли справі залучення та об'єднання у своїх лавах нових членів. У перші три роки існування СУБу чисельність його членів стрімко зростає від 409 осіб у 1946 р. [7, 2] до 19752 осіб у 1949 р. [6, 3]. Така інтенсивна динаміка росту членства в зазначений період пояснювалася приїздом до Великобританії українців з таборів для переміщених осіб і звільнення військовополонених вояків 1-ої УД УНА, які стали потужним джерелом поповнення активу Союзу [20, 92].

Союз українців у Великобританії проводив активну діяльність у інформаційно-видавничому й культурно-освітньому напрямках, а також у справі благодійності, надання соціальної допомоги та правової опіки. Зокрема, у листопаді 1945 р. СУБ розпочав видавництво власного органу-часопису "Наш клич" [21, 1], що в січні 1947 р. був перейменований на "Українську думку" [2, 8]. Починаючи з 1946 р. регулярно друкувався "Календарець українця у Великій Британії". Придбати україномовні видання можна було в книгарні, що діяла при СУБ із жовтня 1947 р. З метою кращого ознайомлення британської громадськості з Україною та життям української спільноти в Об'єднаному Королівстві працівники організації підготували та виголосили англійською мовою низку доповідей у різних навчальних закладах Лондону, а також надсилали спеціальну інформаційну літературу до урядових установ, пресових агентств та публічних бібліотек [6, 3].

Результативною була діяльність Союзу українців у культурно-освітньому напрямі. Зокрема, майже у всіх відділах та осередках СУБу були створені українські бібліотеки й читальні, спортивні гуртки і різноманітні мистецькі групи.

Вагомою для українських іммігрантів у Великобританії була соціальна діяльність СУБ, зокрема, його відділу суспільної опіки. Працівники цього відділу надавали правову, моральну і матеріальну допомогу щодо переселення родин з континенту, опіки над хворими, інвалідами, жінками, дітьми, оформлення та перекладу документів тощо. У 1949 р. для забезпечення потреб непрацездатних інвалідів – колишніх вояків 1 УД УНА – придбали будинок у місцевості Чідінгфолд, який отримав назву "Оселя інвалідів" [20, 133, 141].

Таким чином, українці у Великій Британії протягом 1920-х – початку 1940-х рр. створили перші громадські організації, діяльність яких була спрямована на збереження національної ідентичності емігрантів, допомогу українським біженцям у країнах післявоєнної Європи, підтримку визвольної боротьби в Україні. Громадське життя української діаспори у Великій Британії інтенсивно розвивалося у м. Манчестер, де діяли товариства "Самопоміч", "Український соціальний клуб", УДК, та у м. Лондон, в якому працювали СУКВ, ЦУДБ, СУБ. Якщо в Манчестері громадські об'єднання створили українці, які прибули до Об'єданого Королівства під час першої еміграційної хвилі, то у розвитку організованого суспільного життя в Лондоні велику роль відіграли

українці – вояки польської та канадської армій. Останнім вдалося створити чисельні громадські об'єднання з чіткою організаційною структурою, які діяли за фінансової підтримки української діаспори Канади та США.

Найбільшою громадською організацією став СУБ, який протягом 1945 – 1949 рр. об'єднав 60 % українських іммігрантів у Сполученому Королівстві й розвинув активну видавничу, культурно-освітню, благодійницьку діяльність, репрезентуючи і захищаючи інтереси українців у Великій Британії.

Подальші дослідження історії громадських організацій українців в Об'єднаному Королівстві дадуть можливість відтворити цілісну картину розвитку української діаспори у Великій Британії.

Література

1. Боляновський А. Дивізія "Галичина". Історія. – Львів, 2000. – 525 с.
2. Від редакції // Українська думка. – 1947. – 22 лютого. – С. 8.
3. Десять років СУБу // Календарець українця у Великій Британії. – Лондон, 1956. – С. 30–50.
4. До відома українців у Великій Британії та українських громадських установ поза Великою Британією (Комунікат) // Українська думка. – 1948. – 17 жовтня. – С. 4.
5. За нами один рік праці // Наш клич. – 1946. – 29 вересня. – С. 2.
6. Звіт з діяльності СУБу за час від 1 січня 1949 до 31 грудня 1949 // Українська думка. – 1950. – 19 березня. – С. 3.
7. Звіт із Першого Організаційного З'їзду "Союзу Українців у Великій Британії" /СУБ/, який відбувся в днях 19 і 20 січня 1946 р. в Единбурзі, Шотландія // Наш Клич (додаток). – 1946. – С. 1–7.
8. Кравець Р. Українці у Великобританії // Українська діаспора. – Київ – Чикаго, 1994. – Число 5. – С. 45–57.
9. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. 1945-1951. – Мюнхен, 1985. – 126 с.
10. Небесняк Є. З червоної калини на червону рожу: До століття поселення українців у Манчестері, Великобританія: 1897-1997. – Т.1. – Рим – Львів – Манчестер, 1997. – 182 с.
11. Перший Статут Союзу Українців у Великій Британії прийнятий Першими Зборами СУБ в Единбурзі 19.1.1946 р. // Українська думка. – 1996. – 15 лютого. – С. 2.
12. Покальчук Ю. Українці у Великобританії. – Львів, 1999. – 140 с.
13. Союз Українських Канадських Вояків // Наш клич. – 1945. – 18 листопада. – С. 3.
14. Турко Т. Щаслива людина. Спогади. – Лондон, 1995. – 144 с.
15. Українське життя // Наш клич. – 1946. – 30 травня. – С. 3
16. Український дім в Лондоні // Українська думка. – 1947. – 15 березня. – С. 9.
17. Український комітет в Манчестері // Свобода. – 1919. – 21 серпня. – С.2.
18. Центральне Українське Допомогове Бюро перенесено до Німеччини // Українська думка. – 1949. – 13 березня. – С.4.

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві. – Ф. 1 – Оп. 24. – Спр. 185. – Арк. 2-144.
20. Щигельська Г. О. Союз Українців у Великій Британії: етапи становлення, організація та діяльність (1945-1949 рр.): Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / . – Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 211 с.
21. Як повстав "Наш Клич" // Наш Клич. – 1945. – 18 листопада. – С. 1.
22. National Archives. Kew (Great Britain). – FO 371/3965. – W. 125638. – P. 213-214.
23. National Archives. Kew (Great Britain). – FO 371/47957. – N.17691. – P. 24–25.
24. National Archives. Kew (Great Britain). – FO 371/56791. – N.4520. – P. 160.
25. National Archives. Kew (Great Britain). – FO 371/56793. – N.14988. – P. 84.
26. National Archives. Kew (Great Britain). – FO 371/57828. – WR.279. – P. 1–3.
27. Panchuk B. Heroes of Their Day. The Reminiscences of Bogdan Panchuk. – Ontario, 1983. – 168 p.
28. Petryshyn W.R. Britain's Ukrainian Community: A Study of the Political Dimension in Ethnic Community Development: A Dissertation. – Bristol, 1980. – 335 p.

This article is the effort to investigate the history of establishment of Ukrainian public associations in Great Britain in 1920-s–1940-s, to analyze their organizing structure and the main directions of activity.

Key words: *emigration, public organizations, public activity, Ukrainian community.*

УДК: 327(477):327.5
ББК: 66.4(4Укр)

Марина Володіна

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З НАТО В КОНТЕКСТІ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА МІЖ НАТО ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

У статті звернено увагу на сучасні геополітичні процеси, пов'язані з інтеграцією України в НАТО, перспективи ратифікації нашою державою вступу до Північноатлантичного альянсу, охарактеризовано динаміку розвитку відносин України та НАТО.

Ключові слова: НАТО, стратегічне партнерство

Геополітичний простір України передбачає визначення таких пріоритетних зовнішньополітичних напрямів, як Європейський Союз (перспективна мета на інтеграцію до європейського політичного, економічного, правового простору), НАТО (глобальний актор, відносини з яким мають важливе значення для побудови миру та стабільності в євроатлантичному регіоні), Російська Федерація і США (інтереси яких значною мірою визначають розстановку сил на європейському та пострадянському просторі). Питання та перспективи співробітництва України з цими акторами мають дуже важливе значення й знайшли відображення в наукових публікаціях, автори яких з різних поглядів аналізують ці відносини [див. 2, 3, 4, 5, 6, 11, 13, 14 та ін.]. Це стосується співробітництва України з ЄС і НАТО, а також стратегічного партнерства між ними [див. 1, 7, 8, 9, 10, 12]. Однак і перший, і другий напрямки слабо вивчені, в працях українських істориків і політологів характеризувалися лише окремі аспекти цієї проблеми, значну частку відповідних напрацювань складають не ґрунтовні дослідження, а журнальні публікації.

Відносини НАТО з Україною стали поступово розвиватися після отримання нею незалежності в 1991 році. Враховуючи стратегічне положення України як моста між Східною й Західною Європою, відносини між НАТО, ЄС й Україною мають найважливіше значення для побудови миру й стабільності в Євроатлантичному регіоні. Вони беруть активну участь в міжнародних операціях з підтримки миру та вирішенні загальних проблем безпеки. За ці роки склалася модель діалогу і практичної співпраці також в багатьох інших галузях. Головним аспектом партнерства є підтримка НАТО і окремими державами – його членами – зусиль України щодо здійснення реформ, які отримали додатковий імпульс після драматичних подій “помаранчевої революції” в 2004 році і залишаються ключовим моментом у прагненні України до тіснішої євроатлантичної інтеграції.

Офіційні відносини між НАТО й Україною почалися в 1991 році, коли Україна приєдналася до Ради північноатлантичної співпраці (його потім змінила Рада євроатлантичного партнерства – авт.) відразу після досягнення нею незалежності й розпаду Радянського Союзу.

У 1994 році Україна стала першою державою-членом Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка приєдналася до програми “Партнерство заради миру” (ПРМ). У дев'яності роки наша країна також продемонструвала свою готовність сприяти підвищенню євроатлантичної безпеки, надавши підтримку миротворчим операціям під керівництвом НАТО на Балканах.

9 липня 1997 року в Мадриді український президент і лідери держав і урядів країн НАТО підписали Хартію про особливе партнерство між НАТО й Україною. Цей документ служить офіційною основою відносин між ними. Хартія дозволила державам-членам НАТО знову підтвердити свою підтримку суверенітету і незалежності України, її територіальної цілісності, демократичного розвитку, економічного процвітання і статусу неядерної держави, а також принципу недоторканності кордонів. Північноатлантичний Союз розцінює їх як ключові чинники стабільності й безпеки в Центральній і Східній Європі, як і на континенті загалом.

Відповідно до Хартії була також створена Комісія Україна – НАТО (КУН), яка є керівним органом, відповідальним за розвиток відносин між НАТО й Україною і визначення напрямів спільної діяльності. Вона служить форумом для консультацій з питань безпеки, що викликають загальну стурбованість. У її завдання входить забезпечення належної реалізації положень Хартії, оцінка загального розвитку відносин між НАТО й Україною, аналіз планів майбутньої діяльності і пропозиція способів вдосконалення або подальшого розвитку співпраці. Вона також відповідає за аналіз спільної діяльності, що відбувається в різних рамках, наприклад, у програмі “Партнерство заради миру”, а також за співпрацю між військовими структурами згідно з річними планами роботи, що проходить під егідою Військового комітету за участю України.

У КУН представлені всі держави-члени НАТО й Україна. Ця комісія регулярно проводить свої засідання на рівні послів і військових представників, періодично – на рівні міністрів закордонних справ і міністрів оборони, начальників генеральних штабів, а також на вищому рівні. Для просування вперед в конкретних галузях були створені сумісні робочі групи: з питань військової реформи, озброєння, економічної безпеки, наукової і екологічної співпраці. Всі ці сфери діяльності виділені в Хартії як сфери політичних консультацій і практичної співпраці. Інші напрями діяльності охоплюють оперативні питання, кризове регулювання і підтримку миру, співпрацю між військовими структурами, а також цивільне надзвичайне планування.

У травні 2002 року, незадовго до п'ятих роковин підписання Хартії, тодішній президент Леонід Кучма оголосив про те, що Україна поставила собі за мету в майбутньому вступити в НАТО. Пізніше в тому самому місяці на зустрічі КУН на рівні міністрів в Рейк'явіку, міністри закордонних справ підкреслили своє бажання вивести ці відносини на якісно новий рівень, зокрема за допомогою консультацій і співпраці в політичній, економічній і оборонній сферах.

План дій Україна – НАТО був прийнятий на засіданні КУН на рівні міністрів закордонних справ в Празі в листопаді 2002 року. Він заснований на Хартії, що, як і раніше, служить фундаментом відносин між НАТО й Україною. Його мета полягає в тому, щоб чітко виділити стратегічні завдання України й пріоритети в реалізації її прагнення до повної

інтеграції до євроатлантичних структур безпеки і створити стратегічну основу існуючої і майбутньої співпраці. Цей план також направлений на поглиблення і розширення відносин між НАТО й Україною. У ньому викладені спільно узгоджені принципи і завдання, що охоплюють політичні, економічні, юридичні, інформаційні й військові питання, питання безпеки й оборони, а також питання інформаційного захисту й безпеки.

Ухвалення Плану Дій – причому тоді, коли Північноатлантичний Союз виражав глибоку заклопотаність у зв'язку з повідомленнями про даний на вищому рівні дозвіл на передачу українських протиповітряних бойових засобів Іраку, – продемонструвало силу зобов'язання союзників розвивати міцні відносини між НАТО й Україною, а також стимулювати Україну трудитися в ім'я тіснішої євроатлантичної інтеграції. Країни НАТО закликали Україну енергійно просувати вперед процес реформ з метою зміцнення демократії, верховенства закону, прав людини і ринкової економіки. Вони також наголошували, що допомога Україні в перетворенні її сектора оборони і безпеки – це ключовий пріоритет співпраці між НАТО й Україною.

Для забезпечення виконання завдань Плану Дій в рамках Комісії Україна – НАТО узгоджуються річні цільові плани. Україна визначає свої цілі, виходячи з тих видів діяльності, які вона бажає здійснювати на внутрішньому рівні і в співпраці з НАТО. КУН контролює їх реалізацію, двічі на рік проводяться засідання, на яких дається оцінка виконаної роботи, і, крім того, щорічно подається доповідь про досягнуті результати.

Оцінюючи роботу за планом дій у середині 2004 року, союзники підкреслили необхідність того, щоб керівництво України прийняло тверді заходи для забезпечення процесу справедливих і вільних виборів, гарантій свободи ЗМІ і верховенства закону, зміцнення цивільного суспільства і судової влади, підвищення експортного контролю над озброєннями, прогресу в реформах сектора оборони й безпеки та асигнувань фінансових коштів на їх реалізацію. Вони також відзначили істотний прогрес, досягнутий Україною в галузі військової реформи в 2004 році, зокрема завершення всебічного аналізу оборони, в якому був зроблений висновок про необхідність глибокої реорганізації побудови оборони України у поєднанні з масштабною модернізацією українських збройних сил.

Восени 2004 року країни НАТО уважно стежили за політичними подіями під час президентських виборів в Україні, де опозиція і міжнародні спостерігачі оскаржували законність результатів голосування в другому турі. Ці події привели до народного протесту і “помаранчевої революції”, а також до повторного проведення другого туру голосування згідно з ухвалою суду. За таких обставин було вирішено тимчасово відкласти засідання Комісії Україна – НАТО на рівні міністрів, заплановане на грудень 2004 року. Оголошуючи це рішення, генеральний секретар НАТО підкреслив, що ухвалення результатів вільних і справедливих виборів є одним з основних принципів, на яких будується Особливе партнерство.

За підсумками повторного голосування, як відомо, переміг Віктор Ющенко. Невдовзі після вступу на посаду президента в січні 2005 року він був запрошений на зустріч на вищому рівні в Брюсселі, яка відбулася 22 лютого. Керівники країн НАТО виразили підтримку сміливим планам нового президента стосовно реформ в Україні, які здебільшого відповідали

завданням, поставленим Україною в Плані Дій Україна – НАТО. Вони домовилися уточнити завдання співпраці України з НАТО і переорієнтувати його відповідно до пріоритетів нового уряду.

Через два місяці, 21 квітня 2005 року, на зустрічі міністрів закордонних справ КУН у Вільнюсі (Литва) союзники й Україна приступили до поглибленого діалогу в зв'язку з прагненням України вступити в НАТО.

Перший конкретний крок в цьому процесі був зроблений 27 червня 2005 року під час візиту генерального секретаря НАТО до Києва, коли український уряд офіційно представив свій початковий документ для обговорення цього питання.

У цьому дискусійному документі розглядаються ключові питання, ухвалені в Дослідженні про розширення НАТО 1995 року. До них належать питання внутрішньої і зовнішньої політики, оборони і реформ сектора безпеки, а також юридичні аспекти і питання безпеки. На передній план у ньому висуваються конкретні положення в тих галузях діяльності, в яких необхідно добитися прогресу, щоб прагнення України стали реальнішими. Цей документ ліг в основу послідовного обговорення означених питань на рівні експертів, що почалося у вересні 2005 року. Воно дозволяє українським посадовцям отримати більше інформації про те, що очікується від України як потенційного члена Північноатлантичного союзу, а також дає можливість офіційним представникам НАТО докладніше проаналізувати українську політику реформ і її можливості. У Вільнюсі країни НАТО й Україна також оголосили про комплекс короткострокових заходів, спрямованих на розширення співпраці між НАТО й Україною в ключових галузях реформ: зміцнення демократичних інститутів, поглиблення політичного діалогу, активізація реформ сектора оборони і безпеки, поліпшення інформування громадськості, а також регулювання соціально-економічних наслідків реформ. Ці напрями діяльності є пріоритетними для українського уряду, оскільки вони життєво важливі для успіху демократичних перетворень, яких зажадав український народ у грудні 2004 року. Крім того, в цих галузях НАТО може запропонувати конкретний експертний потенціал, а в деяких випадках і матеріальну допомогу. Поглиблений діалог конкретно пов'язаний з проблематикою можливого вступу України в НАТО. Комплекс короткострокових заходів передбачає, що практична співпраця буде зосереджена на підтримці першочергових реформ. Обидві ці ініціативи призначені доповнити і поглибити існуючу співпрацю в рамках Плану Дій Україна – НАТО.

Початок поглибленого діалогу з Україною став важливою віхою у відносинах між НАТО й Україною і в просуванні України дорогою до євроатлантичної інтеграції. Він може бути яскравим свідченням підтримки союзниками з НАТО прагнень України. Проте цей процес не гарантує запрошення вступити в Північноатлантичний Союз – воно ґрунтуватиметься на результатах, досягнутих Україною у вирішенні ключових завдань реформ. НАТО й окремі союзники зобов'язалися сприяти і надавати консультації, але темпи прогресу залежать від самої України.

У 1997 році Україна стала однією з перших країн, що відкрили свою дипломатичну місію в НАТО, а в 1998 році була відкрита й Військова місія

зв'язку. Українські військовослужбовці працюють також у Групі координації Партнерства, що перебуває в штабі Командування ОВС НАТО щодо операцій у Монсе (Бельгія).

У травні 1997 року відкрився Центр інформації й документації (ЦІДН) НАТО в Києві. Завдання цього Центру – вести інформаційну діяльність, роз'яснювати українській громадськості взаємовигідність партнерства України з НАТО і політику Північноатлантичного Союзу. Центр поширює інформацію і прагне активізувати дискусію з питань євроатлантичної інтеграції і безпеки за допомогою публікацій, семінарів, конференцій, а також інформаційно-навчальних заходів для молоді й державних службовців. За останній час Центр також відкрив низку інформаційних пунктів за межами Києва в декількох регіонах країни.

У квітні 1999 року в Києві було відкрито Бюро у зв'язках НАТО (БЗН) під цивільним керівництвом, яке працює безпосередньо з українськими посадовцями і стимулює їх більш повно використовувати можливості співпраці в рамках Хартії Україна – НАТО і програми ПЗМ. Це бюро проводить активну роботу, щоб підтримати зусилля України в перетворенні своєї сфери оборони і безпеки, укріпити співпрацю згідно з планом Дій і полегшити контакти між НАТО й українськими органами влади на всіх рівнях. У ньому також є військова група зв'язку, яка працює в тісному контакті зі збройними силами України, щоб полегшити їх участь у сумісній бойовій підготовці, навчаннях і миротворчих операціях під керівництвом НАТО. У серпні 2004 року відкрилося Бюро військової документації Україна – НАТО, мета якого – розширити доступ до документації для підрозділів і штабів збройних сил, що беруть участь у діяльності ПЗМ.

За минулі роки Україна виділила для миротворчих сил під керівництвом НАТО в Боснії і Герцеговині батальйон піхоти, батальйон механізованої піхоти і ескадрилью гелікоптерів. Для участі в операції під керівництвом НАТО в Косово була також розгорнена ескадрилья гелікоптерів і направлено близько трьохсот людей, які продовжують служити в сумісному польсько-українському батальйоні в секторі, яким керують США.

Україна продовжує робити свій внесок для забезпечення міжнародної стабільності й боротьби з тероризмом. Вона дала дозвіл на перекидання через свій повітряний простір до Афганістану військових підрозділів, що увійшли до складу Міжнародних сил сприяння безпеці (ІСАФ) під керівництвом НАТО, а також коаліційних сил, задіяних в операції “Ендюрінг фрідом” (“Непохитна свобода”) під керівництвом США. Близько 1600 українських військовослужбовців було також направлено до Іраку у складі багатонаціонального військового контингенту під керівництвом Польщі, який дислокувався в одному з секторів міжнародних сил стабілізації, що охоплює миротворців із декількох країн НАТО і держав-партнерів.

Союзники вітали пропозицію України підтримати операцію “Ектив Індивор” (“Активні зусилля”) – морську операцію НАТО в Середземномор'ї, яка служить забороні й запобіганню терористичній діяльності, а також захисту від неї.

21 квітня 2005 року у Вільнюсі генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер і міністр закордонних справ України Борис Тарасюк

обмінялися листами, в яких викладені узгоджені процедури подання підтримки з боку України. Це відкрило можливості контактів на робочому рівні, що дозволяють обговорювати плани залучення військового контингенту України в цю операцію. Підтримка з боку України ще більше поглибить співпрацю між НАТО й Україною в боротьбі з тероризмом і підвищить оперативну сумісність збройних сил України й НАТО, а також суттєво поповнить внесок України в європейську і євроатлантичну безпеку.

На початку дев'яностих років стало очевидно, що європейські країни повинні узяти на себе більше відповідальності за свою загальну безпеку і оборону. Зміна балансу відносин між Європою і Північною Америкою була необхідна з двох причин: по-перше, щоб перерозподілити економічний тягар забезпечення Європи, а по-друге, щоб відтворити поступове збільшення в європейських інститутах влади інтегрованої європейської політичної складової, а також переконаність багатьох членів ЄС в тому, що Європа повинна створювати власний потенціал для проведення військових операцій.

Поява цих нових підходів до проблем європейської безпеки великою мірою пов'язана з конфліктами на західних Балканах в дев'яності роки. Нездатність Європи запобігти або вирішити конфлікт, призвела до колективного усвідомлення того, що Європейський союз повинен виправити дисбаланс між своєю величезною економічною потужністю і обмеженими політичними можливостями. Для багатьох стало очевидним, що скоординовані дипломатичні зусилля, спрямовані на припинення конфлікту політичними засобами, повинні за необхідності підкріплюватися переконливою військовою силою. Внаслідок цього в дев'яності роки Європейський союз став розширювати свої зобов'язання щодо запобігання конфліктам і кризовому регулюванню за межами своїх кордонів.

Важливим кроком у цьому напрямі став Маастрихтський договір, підписаний в 1992 році, який містив угоду між керівниками країн ЄС про розробку спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ). Як невід'ємна частина свого розвитку, Європейський союз доручив Західноєвропейському союзові розробляти і здійснювати рішення й заходи ЄС в галузі оборони. Ініціатива створення європейського потенціалу оборони за допомогою Західноєвропейського союзу пізніше здійснювалася на основі Амстердамського договору ЄС 1997 року. Цей договір, який вступив у силу в травні 1999 року, включав так звані “петерсбергське завдання” ЗЄС – гуманітарні пошуково-рятувальні місії, миротворчі місії, завдання кризового регулювання, в т.ч. примус до миру, а також охорону навколишнього середовища. Цим була закладена основа оперативної розробки загальної європейської політики оборони.

Приблизно тоді ж, у 1994 році, на зустрічі на вищому рівні в Брюсселі було ухвалено рішення про створення в рамках НАТО Європейської складової безпеки й оборони. Це рішення спричинило пошук практичних механізмів, що дозволяють Північноатлантичному Союзу підтримати європейські військові операції, здійснювані Західноєвропейським союзом.

Вони включали деякі положення Завершального комюніке, прийнятого в червні 1996 року. До них належать питання надання ЗЄС сил

і засобів Північноатлантичного Союзу, розробка відповідних багатонаціональних механізмів європейського командування в рамках НАТО для проведення операцій під керівництвом ЗЄС, а також концепція багатонаціональних об'єднаних оперативно-тактичних угруповань з метою створення сил швидкого реагування для задоволення нових потреб стосовно всього спектру завдань Північноатлантичного Союзу, а також окремих та не роздільних штабів швидкого розгортання, які могли б використовуватися в ЗЄС. Ці положення були прийняті Північноатлантичним Союзом на наступних зустрічах на рівні міністрів закордонних справ і міністрів оборони країн НАТО в Берліні і Брюсселі в червні 1996 року, а також у 1997 році на зустрічі НАТО на вищому рівні в Мадриді.

Таким чином, Західноєвропейський союз розвивався одночасно як оборонний компонент Європейського Союзу і як засіб зміцнення європейської "опори" НАТО. Європейські держави-члени Північноатлантичного Союзу визнали, що в процесі створення власне європейського військового потенціалу необхідно уникати непотрібного дублювання вже наявних в НАТО структур органів військового управління, органів планування, а також військових сил, засобів і ресурсів. Більш того, такий підхід зробив вагомим європейський внесок у виконання завдань Північноатлантичного Союзу і одночасно відповідав наміру останнього розробити загальну концепцію зовнішньої політики й політики безпеки, а також загальній потребі в збалансованішому трансатлантичному партнерстві.

Домовленості про співпрацю, досягнуті між НАТО і ЗЄС в період від 1991 року до 2000 року, заклали основу подальшого розвитку відносин між ними. На практиці ці механізми повинні були гарантувати, що у випадку, якщо виникне криза й рішення Північноатлантичного Союзу в неї не втручатися, ЗЄС зможе залучити сили, засоби і ресурси Північноатлантичного Союзу для проведення операції під власним політичним контролем і стратегічним керівництвом.

Новий стимул розвитку цих відносин був даний на англо-французькій зустрічі на вищому рівні в Сан-Мало в грудні 1998 року. Франція і Великобританія домовилися про те, що Європейський Союз "повинен мати потенціал для автономних дій, що спираються на значні збройні сили, засоби ухвалення рішень по їх використанню і готовність їх використовувати при реагуванні на міжнародні кризи". Вони оприлюднили спільну заяву, в якій була висловлена рішучість забезпечити Європейському Союзу можливість конкретного втілення цих цілей.

У січні 2001 року внаслідок переговорів, що почалися у вересні 2000 року, відбувся обмін листами між генеральним секретарем НАТО і представниками країни-голови ЄС з метою визначення масштабів співпраці і способів "консультацій і співпраці з питань безпеки, оборони і кризового регулювання що представляють взаємний інтерес, з тим, щоб реагувати на кризи найбільш адекватними військовими засобами і забезпечувати ефективне кризове регулювання".

Обмін листами поклав початок спільним нарадам на різних рівнях. Зокрема, передбачалися дві зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО і ЄС щорічно і не менш ніж три спільні засідання кожні півроку на рівні послів Північноатлантичної Ради і Комітету з питань політики і

безпеки ЄС (відомі як зустрічі ПАР – КППБ). Крім того, було вирішено кожні півроку проводити дві сумісні зустрічі Військового комітету, а також планувати зустрічі між підлеглими комітетами на регулярній основі. У цих листах також передбачалися зустрічі на робочому рівні.

З тих пір зустрічі ПАР – КППБ стали звичайною частиною співпраці між двома організаціями. Терористичні акти у вересні 2001 року в США стали додатковим стимулом для розширення співпраці. Вже наступного дня генеральний секретар НАТО брав участь в засіданні Ради із загальних питань ЄС, на якому було проаналізоване міжнародне становище після цих терактів. Офіційні контакти і взаємна участь у різних засіданнях стали згодом інтенсивнішими.

На пражській зустрічі на вищому рівні в листопаді 2002 року керівники країн НАТО знову підтвердили своє зобов'язання розширювати співпрацю між НАТО і ЄС, ефективність якої стала очевидною вже під час спільних зусиль з метою відновлення миру і створення умов для прогресу на Балканах.

У Декларації НАТО-ЄС щодо ЕПБО, прийнятій у грудні 2002 року, обидві організації "вітали стратегічне партнерство, що склалося між ЄС і НАТО в галузі кризового регулювання, засноване на наших загальних цінностях, неподільності нашої безпеки і нашої рішучості протистояти викликам нового сторіччя". Через декілька місяців НАТО і Європейський Союз зробили своє стратегічне партнерство змістовнішим і відкрили шлях до скоординованих дій, погодивши деякі документи, що передбачали обмін секретною інформацією і співпрацю в сфері кризового регулювання, зокрема за допомогою механізмів "Берлін-плюс".

Характерно, що Україна після 2004 р. залишається осторонь від дискусій про поглиблення економічної співпраці з ЄС через дестабілізаційні тенденції всередині країни. Крім того, Україна повинна визначитися між європейською чи євразійською економічною інтеграцією. Свого часу (15 травня 2002 р.) вже озвучувалася ідея відносин України з ЄС у вигляді Спільного політичного й економічного європейського простору, однак представлена вона була нечітко. Така концепція кореспондувалася з діалогом ЄС та Росії щодо формування Єдиного європейського економічного простору. Справді, формат відносин, що пропонується в рамках концепції нового сусідства, нагадує статус відносин з учасниками Європейського економічного простору (СЄП) у складі Норвегії, Ірландії та Ліхтенштейну. Відмінність хіба в тому, що такий формат відносин з Євросоюзом ці країни обирали самі, а у випадку країн-сусідів він пропонується Союзом. Основними принципами цього формату відносин є такі: адаптація до *acquis* – у частині, що стосується функціонування внутрішнього ринку; країна-учасниця внутрішнього ринку має бути готова до спільної політики в сфері конкуренції та формування механізмів контролю за її дотриманням; перевага багатостороннього формату у відносинах в рамках Європейського економічного простору.

Безумовно, що реалізація ідеї спільного європейського економічного простору на засадах інтеграції з Європейським Союзом могла б у принципі скласти основу для розвитку інтеграційних процесів між окремими пострадянськими державами, які виступають країнами-сусідами ЄС. Для України це означало б принципово нову перспективу, коли

практично могла б бути знята геополітична і геоекономічна дилема напрямку інтеграції, оскільки обидва ці вектори можуть поєднуватися в межах єдиного інтеграційного курсу, спрямованого на формування спільного економічного та політичного простору.

Однак для України перспектива участі в угодах на зразок Європейського економічного простору не є реальною принаймні в короткостроковій перспективі через такі причини: затягування процесу адаптації законодавства до норм і принципів ЄС; низькі темпи економічно-торговельної та інвестиційної інтеграції України з ЄС; поточна структура торгівлі ЄС та України; Україна не готова до конкуренції з європейськими виробниками товарів та послуг.

Питання входження України до Єдиного європейського економічного простору має узгоджуватися з іншим напрямком формування єдиного економічного простору – між РФ, Україною, Білоруссю та Казахстаном (Договір СЕП, вересень 2003 р.). У цьому контексті зауважимо, що Європейський Союз у принципі не висуває заперечень щодо формування зон вільної торгівлі й має цілі стосовно сприяння регіональній інтеграції на своїх периферіях. Отже, єдиним реальним позитивним виходом із ситуації різноспрямованих економічних інтеграцій міг би бути взаємопов'язаний, синхронізований, скоординований розвиток інтеграційного процесу в обох напрямках із формуванням справді спільного економічного простору на засадах європейських *acquis*. Тобто реальною основою такої інтеграції в сучасних умовах мають бути саме стандарти Європейського Союзу. Таким чином, для України дилема “європейська економічна інтеграція чи євразійська” не є питанням вибору, – це питання співробітництва на можливих для України рівнях, що відповідають національним інтересам України та можливостям щодо їх реалізації. Крім того, на сьогодні формат формування загальноєвропейської зони вільної торгівлі вилучає Україну як рівноправного партнера через відсутність економічних підстав вважати її такою.

Література

1. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. – К., 2005.
2. Безпека: міжнародний та національний аспекти // Національна безпека та оборона. – 2000. – №7.
3. В Україні працюють проекти ЄС // Політика і час. – 2007. – №6.
4. Волощук П. Нова архітектура “європейського дому” // Підтекст. – 1997. – №12.
5. Гальчинський А. Нові можливості євроінтеграційної стратегії України // Аналітичний шоквартальник Делегації ЄК в Україні. – 2003. – №3.
6. Денисюк В. На периферії Європейських інтересів // Політика і час. – 2002. – №9.
7. Крапивин А.В., Крапивина М.А. Трансформація глобальних структур міжнародної безпеки и Украина. – Донецьк-Луганськ, 2006.
8. Крушинський В.Ю. Європейський Союз: історія і сучасність. – К., 2000.

9. Пасхвер А., Коберник К. Брат у ворот // Кореспондент. – 2007. – №28.
10. Преобразование НАТО. – Брюссель, 2004.
11. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільнот. – Донецьк, 2006.
12. Шпек Р. Україна-ЄС: Крок до членства // Політика і час. – 2007. – №5 та ін.
13. Щербак Ю. Україна: виклики і вибір. Україна в глобалізованому світі XXI ст. – К., 2003.
14. Gould T. Ukrainian's Place in the Wider Europe / 44th Annual Convention on the International Studies Association, Portland, Oregon, February 26 – March 1, 2003 та ін.

In the article the appeal the attention on the modern geopolitical processes related to integration of Ukraine in NATO, prospects of ratification by our state of entry in NATO, the dynamics of development of relations of Ukraine and NATO is described.

Key words: NATO, strategic partnership.

УДК: 821.161.2:82-2
ББК: 83.3 (4Укр)

Олена Бондарева

ОСОБЛИВОСТІ АВТОРСЬКОГО МІФОТВОРЕННЯ У ДРАМІ Я. ВЕРЕЩАКА “ДУША МОЯ ЗІ ШРАМОМ НА КОЛІНІ”: ТЕКСТ, ПІДТЕКСТ, ІНТЕРТЕКСТ

У статті розглядаються аспекти міфотворення в драматургії Я. Верещака, п'єси якого мають розлоге фольклорне, літературне й культурологічне підґрунтя. Простежується розвиток категорій тексту, підтексту та інтертексту.

Ключові слова: міфотворення, підтекст, інтертекст, драма.

Ярослав Верещак ще у 80-ті рр. ХХ ст. заявив про себе як один із лідерів і чільних представників “нової хвилі” в українській драматургії. На сьогодні він автор понад тридцяти п'єс, що успішно ставилися на сцені: у Львівському українському академічному театрі ім. М. Заньковецької, у Донецькому, Запорізькому, Харківському та Макіївському ТЮГах, Тернопільському музично-драматичному театрі, Дрогобицькому музично-драматичному театрі, а також на театральних сценах Рівного, Полтави, Одеси, Маріуполя, Хмельницького, Миколаєва тощо. Очолюючи благодійний фонд “Гільдія драматургів України”, Ярослав Верещак і зараз продовжує працювати як драматург. Одна з останніх його п'єс – “Душа моя зі шрамом на коліні” – вийшла друком у нещодавній драматургічній антології “Страйк ілюзій” (К., 2004) і засвідчила, що її автор, залишаючись вірним своєму сформованому раніше творчому кредо, за роки плідної співпраці з театрами не полишив літературного і культурологічного учнівства, а з надбаним багажем прагне підкорити нові літературні висоти і демонструє на цьому шляху все вагоміші досягнення, що дають підстави писати вже про досвід та ідіостиль Майстра.

Іще наприкінці 80-х рр. Ігор Мамчур намагався представити читачам театрального колажу “Антракт” “майже закінчений портрет” цього драматурга та виокремити основні риси його індивідуального стилю. Серед останніх ним були ідентифіковані:

- 1) використання прийому “театр у театрі”;
  - 2) “різке, свідоме загострення обраних життєвих ситуацій”;
  - 3) притчеві домінанти сюжетобудови;
  - 4) відверта театральність, “поєднання сценічного реалізму й художньої умовності”;
  - 5) зрештою – “розуміння виховної місії сучасного театру як щирого та відвертого співрозмовника” [16, 44].
- Зрілі твори Ярослава Верещака свідчать, що всі, окрім останнього, параметри сформованого ще в 80-ті ідіостилу драматурга перебувають

пріоритетними для нього і сьогодні, хоча деякі з них набувають дещо іншого звучання порівняно з “новохвилівською” стилістикою 80-х. Незмінним лишається й те, що драматург кожним своїм твором, по суті, пропонує нову сюжетну колізію в системі власної авторської міфології (особливості більш раннього сюжету про “Чорну зірку” на тлі естетичних констант авторської міфології Ярослава Верещака розглянуто у моїй першій монографії [3, 150-173]). У драмі, репрезентованій в антології “Страйк ілюзій”, письменник продовжує розсувати кордони своєї міфологічної новобудови, причому вектори розширення його естетичної ойкумени спрямовані як на мотивний пласт, так і на жанрову фактуру.

Прихильність до жанрового епатажу (у попередньому активі драматурга подибуємо примхливі авторські жанрові дефініції “притча”, “драматичний репортаж-попередження”, “невинна молодіжна комедія з переодяганням, жартами, боями і лише з одним невеличким скандалом – на дві частини”, “проба”, “колапс гравітаційний на 2 дії” та ін.) поволи витісняється задекларованим тяжінням до жанрологічної традиції: свою останню п'єсу Верещак жанрово маркує як “сучасну казку”. На її прозору “сучасність” як своєрідний неоміфологічний претекст-код ненав'язливо вказують численні мікромаркери: майже бренд початку ХХІ століття “сало в шоколаді”, опитування громадської думки щодо постаті українського президента, кримінальні “розбирання” в середовищі неонуворишів, заручником яких стає протагоніст, шалені гроші, що нині порядкують ніцими митцями та їхнім талантом, зрештою – непереборно абсурдні точечні вкраплення комп'ютерного сленгу. Концептосфера п'єси також рясніє сучасними понятійними маніфестантами: “звірячий бізнес”, “квартирні махінації”, “королівські вечорниці”, “наші владні структури”, “безбожні олігархи”, “мафія”, “знаменита авантюра з телесценарієм”, “кримінальний авторитет”, “шпигунські технології” та багато інших.

Зовні витримано й актуальні параметри дискурсу чаклунської казки, проаналізовані Володимиром Проппом [див.: 24]: наявний оповідач, позначений у реєстрі “казкових персонажів” (дійових осіб) як “Я – казка на прізвисько Слав. Ко-Ко”; у казкового героя, на якого перетворюється наратор, є супротивник-двійник, обидва вони разом виступають як близнюкова пара герой-трікстер з мотивними кодами псевдогероя, підмінної жертви, вирішального двобою; герой мандрує у потойбічний світ, де проходить через низку ініціаційних випробувань і тимчасову смерть (подибуємо виключно казковий архетип тимчасової смерті, який Ольга Фрейденберг пов'язує з латентною фазою оформлення коду двійництва: “проходження героєм фази смерті та більш пізні відокремлення цієї другої функції у часі породило образ двійника” [31, 233]), зрештою, виконавши майже нереальне казкове завдання, “чаклунським” способом воскресєє і починає новий етап життя; казковий герой має наречену, від їх таємних позашлюбних стосунків народжується двійко дітей, на володіння його нареченою зазіхає антигерой-двійник; протагоніста супроводжують “помічники” та “потойбічні дарувальники”; перша ремарка акцентує “казкове освітлення – як у дитячому мультику” і т.ін. Драматургом використано й універсальність потенціалу ініціальної схеми, властивої жанровим моделям чаклунської казки. При винятковому домінуванні подібного традиційного дискурсу сучасний твір навряд чи

можна було б поцінувати як новаторський, тим більше якщо йдеться про драматургію. Не випадково кризь химерні псевдожанрові тенета модернізованої чаклунської казки, виткані з багатьох усталених та легко виокремлюваних формальних компонентів, явно чи приховано проступають полівалентні складові потужного комплексу авторської міфології та рухомої жанрової системи Ярослава Верещака.

Надзвичайно розлоге фольклорне, літературне й культурологічне підґрунтя п'єси "Душа моя зі шрамом на коліні" потребує комплексних аналітичних міркувань і порівняльного аналізу цього драматургічного тексту з його численними фольклорно-міфологічними та літературними претекстами, які в цьому випадку дають змогу говорити про своєрідний "жанровий центон".

Концепція героя, запропонована драматургом, контамінує кілька міфологічних складових: автобіографічну ("Я"-концепція протагоніста вимальовується з розщепленого імені самого драматурга: Я-ро-Слав(ко) => Я + Слав + Ко), жанрологічну (протагоніст, так само як і автор, є не просто письменником, а представлений власне сучасним українським драматургом: "драматург видатний" – звертається до нього Ійсо, королева білих Мишей, "великим письменником" вважає його дівчина Ія, в яку він закохався як хлопчисько), психологічну (рельєфно прописана психосоматика героя в стані душевної кризи, матеріалізовані базові психоаналітичні категорії – бо ж те, що "метафізика називає мислєформами", психолог означає як "нав'язливі ідеї, комплекси, фобії та неврози" [33, 263]), літературно-статусну ("герой епохи" як новітній "Герой нашого часу" – переосмислений лермонтовсько-маканінський літературний міф: "І я, герой епохи, – на цирлах, і я вже на все готовий" + еволюція (мутация) "героя мертвого часу" Марії Віргінської), соціоісторичну ("жертва перехідного періоду", "інтелігентна людина в період зміни суспільної формації"), символічну (багаторушна система "двійництва", здатність героя перебувати в різних "світах"), ігрову (протагоніст не тільки "грає роль" у спектаклі, а ще веде неприховану "інтерактивну гру" з глядачами). Цю концепцію екстрапольовано на безліч фольклорних та літературних першоджерел, не названих драматургом жодного разу, але досить прозорих для декодування першосмислу і полікодування підтекстового рівня твору. У Ярослава Верещака літературоцентричний дискурс виявляє свою "риторичність", ознаками якої Тамара Гундорова вважає те, що "автор вибудовує себе знаково і текстуально", оскільки "так чи інакше "зміщуючи", суб'єктивізуючи мову, кодує культурні знаки і символи, він творить багатопланову смислову реальність, дискурсивно маркує свої інтенції, формує певну модель читача, фіксує "порожні місця" і перспективи ймовірних значень, закріплюючи так свою присутність, освоюючи, привласнюючи реальність з допомогою слів, образів, символів, з допомогою дискурсу" [10, 135]. П'єса Ярослава Верещака рясніє різнорівневими та багаторушно кодованими культурними цитатами.

Насамперед впадає в око євангельська проекція, пов'язана з неологічним "розп'яттям" героя. Символічні "п'ять ножових ран" (пор. із п'ятьома ранами Ісуса) на "тілі" душі сповідальника не лишають жодних слідів, а концептуально розп'яття переноситься в метафізичну площину тривалого "саморозпинання" протагоніста в боротьбі за можливість

донести власні твори до читача / глядача (хрестоматійні біографічні претексти життєвих колізій і творчої поведінки Мольєра, Гоголя, Булгакова) і мати з цього ще й раціональний зиск – повсякденне життя з гідною мірою добробуту (традиційна передвборча теза українського політикуму). Знижуючи рівень першокоду хресної жертви з християнського людинобожеського вертикального виміру на горизонтальний секуляризований і приземлений, базований на непереборній гріховності людської істоти щабель, Ярослав Верещак пропонує власну версію "гріхопадіння" свого протагоніста, заякорену на його, талановитого драматурга, тотальній залежності від "нідпільного махіатора Кулая, відомого хіба що своїм боягузливим тхорячим характером" [4, 103]. У зв'язку з суспільно мотивованим (період зміни формації) запроданством митця (божого обранця серед людей) та його зневажанням модерністського логоцентризму навіть Чорний Ангел, що приходиться по його душу, сумно і дивно всміхається, відводячи очі – "так, наче йому стало соромно не лише за мене, а й за весь рід людський" [4, 103]. Посланець з потойбічного світу пропонує, аби вбитий драматург (ремікс новітнього сюжету сучасного літературознавства – постулату "смерті автора") заспокоївся і пояснив шановній публіці (поєднання конструктив психотерапевтичної методики психодрами та сучасних театральних практик), чому він сам себе безбожно розпинав. Мотивний код саморозп'яття кореспондує з відносно сучасними філософськими тлумаченнями внутрішньої сутності мазохізму. Зокрема, Еріх Фромм схильний розглядати мазохістські тенденції не як паталогічні чи абсурдні, а з раціональної точки зору: тоді "мазохістська тенденція виступає під маскою любові чи вірності, комплекс неповноцінності видається за усвідомлення та повне розуміння власних недоліків, а страждання виправдані їх неминучістю за незмінних обставин" [32, 183-184]. Далі філософ переконливо доводить, що всі прояви мазохізму врешті-решт мають єдину спрямованість: якомога швидше вивільнитися від власної особистості, загубитися, себто "скинути з себе непомірний тягар свободи та все, що з нею пов'язано" [32, 1195]. Аналогічний сюжетний "вузлик" зав'язується на початку п'єси Ярослава Верещака, і саморозпинання протагоніста поблажливо сприймається як рятівне "забуття". Поступово нівелюючи зовнішні обставини, які начебто змушували письменника плазувати перед сильними світу цього заради високої мети, автор п'єси трансформує концепт розп'ятої жертви в сюжет фатальної спокуси та запроданої душі (але не у фаустівській іпостасі, а в параметрах біблійного невинуватого смертного гріха), відтак хресна жертва пластично переливається в образ своєрідного тривіального запроданця, а

* Момент появи Чорного Ангела перед вмираючим протагоністом, розп'ятим на хресті власних провин, у п'єсі Ярослава Верещака у цьому випадку корелює з сюжетом зустрічі "чорного духа" (Сатани) з вмираючим на хресті Ісусом у маловідомій поемі Р.Кедро "Жертва на Голгофі" [див.: 14, 87-88]. У поемі Кедро чорний дух також закидає страченому протагоністові звинувачення в надмірній кількості жертв, принесених на вівтар утвердження його моралі. У контексті колірної бінарної семантики потойбічних "спостерігачів" можна знову згадати драму Юрія Щербак "Маленька футбольна команда", в якій замість Чорного ангела до Поета на початку дії з'являється Муза в чорному вбранні (страждання земне життя Поета), а у передфіналі ця ж Муза, тільки тепер у білому, забирає Поета на небеса (світла "невмирушість" на землі геніальних поетів після фізичної смерті їх авторів – як писав герой цієї драми Леонід Кисельов, "Поэты умирают в небесах"). Сам Юрій Щербак декларує отождоження Музи з Долею свого протагоніста.

христологічна проекція зовні знижується до аналогії “протагоніст – біблійний Юда”. Виправдовуючись, герой козирає поставленою у недвозначний порівняльний ряд магічною грошовою сумою, заради якої він ледь не втратив право називатися людиною і був готовий навіть переступити першу заповідь Богу: “П’ятдесят тисяч доларів – то ж не якихось тридцять срібників, людоньки! Так, ми всі нині дуже вчені, знаємо, що скоро настануть часи, коли диявол буде спокушати кожного, але ж не такими грішми!!!” [4, 109]. Зраджує драматург-персонаж і власне покликання: Слово у розумінні Євангелії від Іоанна, уподібнюється до апокрифічного Сатанайла (Люцифера), котрий, за “Літописом Дмитрія, митрополита Ростовського”, “роздивляючись висоту й славу ества свого янгольського, міркуючи про мізерність тлінного ества людського, загордів і умислив не поклонитися прагнутому втілитися в Бога Слово” [19, 78-79]. Провина героя перед Словом викликає з боку його двійника-антагоніста Кулая найпринизливіші реакції-характеристики: “пися-меннику”, “дуринда”, “фантаст недороблений”, “ця продажна тварюка Слав.Ка.Ка”, “двововний хлюпик”, “розпутний драмороб” та ін., – що “спрацьовують” на його образ як на повноцінного представника “диявольського поріддя”, актуальний у символізмі, та підкреслений у символістській поезії іншими засобами. Свій статус знетроненого праведника (= упалого ангела) протагоніст усвідомлює досить недвозначно: на початку п’єси ми дізнаємось, що його колега-режисер повагом говорив йому свого часу: “Хіба можна стати таким видатним театральним діячем, як ти, і зберегти душу?” [4, 100]. Саме тому його душа в розпачі під час клінічної смерті благає Чорного Ангела забрати її з собою, оскільки, запродана, не має жодної надії на гіпотетичний порятунок під час Вищого суду: “Чому ти не забираєш мене з собою? Я ж лицедій, диявольське поріддя: все життя хімічив, кривив душею, пробивався в престижні компанії, аж поки не став жалюгідним придворним блазнем – отже, душа моя – чорна-чорнісінька!” [4, 112]. Ланцюг “пригадування” ключових моментів свого запроданства веде героя від “забуття” (мазохістського саморозп’яття) до “прозріння” його відродженої іпостасі. Таким чином, у п’єсі витримано стереотипну ініціальну схему і зовні аргументовано жанрове маркування твору як “сучасної казки”.

Взагалі-то образ душі, пластично змодельований Ярославом Верещаком, спирається на цілу низку теолого-анімістичних уявлень у різних традиційних міфологіях. Скажімо, в українській дохристиянській міфологічній традиції вірування в Душу як реально існуючу категорію, не пов’язану з людським тілом, мають розгалужену сюжетіку, зорієнтовану на те, що Душа, на відміну від тіла, вічна. Василь Скуратівський наголошує, що в язичницьких уявленнях, згодом християнізованих, по фізичній смерті людини душа переселяється в інший світ, сповнений митарств і незвіданості [див.: 26, 288-291]. Сергій Токарев поняття “душі” як безсмертної нематеріальної частини людського ества, оформлене в європейських народів під впливом християнського віровчення, розглядає

як плід “довготривалої та складної дистиляції значно непевніших та елементарніших міфологічних уявлень”. Він наводить різні погляди європейських вчених на душу, не залежну від тіла – “зовнішню” (Дж.Фрейзер), “вільну (психе)” (В.Вундт), “душу-дух” (Л.Штернберг), і пояснює причини різкої поляризації душі й тіла в міфологічних системах світових релігій, зокрема в християнстві, звертаючи при цьому увагу на максимальний ступінь дематеріалізації душі у християнській догматиці при збереженні її суто антропоморфного образу [29, 414]. Образ Душі протагоніста п’єси “Душа моя зі шрамом на коліні” протистоїть такому рівневі дематеріалізації (тут, навпаки, майже дематеріалізоване, розчинене тіло – наприклад, протагоніст, за життя звабник, не реагує на статеві забаганки красивих жінок; душа ж, навпаки, гранично матеріалізована – на її коліні є “шрам”, який навіть демонструється глядачам), то ж така Душа сприймається радше як міфопоетичне новоутворення, живлене різноплановими язичницькими традиціями. Крім того, Ярослав Верещак активізує міфологічний код давньоєгипетської психостасії – зважування душі на терезах з урахуванням усього, що небіжчик робив за життя, під час уневиннювальної “промови” його душі на потойбічному суді Озіріса (125-та глава “Книги мертвих” – одна з найвідоміших літературних пам’яток Стародавнього Єгипту доби Нового царства): у п’єсі на шальках метафізичних терезів Чорний Ангел має зважити добрі й погані вчинки героя (“Пройди ж через усі кола власного пекла. І хай переможе те, чого більше: страх чи кохання” [4, 109]), аби вирішити, чи вистачить останньому півтори хвилини, щоб виконати єдину умову чудодійного воскресіння: виростити чарівний льон, наткати з нього полотно і пошити для посланця небес білі янгольські шати. Виправдовувальна сповідь героя драми не схожа на спробу швидко поновити в пам’яті всі свої хороші справи за життя і в такий спосіб додати відповідній шальці терезів необхідної переваги; також якщо порівнювати її з кодексом принципового заперечення гріховних вчинків та намірів, зафіксованим в ідентичному претексті з “Книги мертвих” (перед всіма гріховними вчинками, причетність до яких душа ритуально заперечує, поставлено частку “не”), то, навпаки, очевидно стає інтенція на християнську сповідальність перед останнім причастям – коли в пам’яті стрімко зринає та розгортається все життя, і кожен свою провину перед Всевишнім треба не забути, аби не спокутувати її потім у потойбіччі довічними пекельними муками.

Водночас ця сповідь оголює цілу систему концентричних кіл, що оперезають акцентовану двоїстість Душі на (перед)смертному одрі у драматургічній ситуації останньої спокути. Насамперед звертаємо увагу на яскраво виражений соціально-часовий локус основних гріховних справ протагоніста як “героя часу”: більшість із них справді спричинена примхами абсурдної доби, “коли без грошей далі ні кроку” [4, 107], коли світобудова постає у своїй перевернутій проекції, бо її “зони” (традиційно це “Рай” і “Пекло”) “помінялися місцями”: “Ті, хто раніше були в зоні, за тратами, стають повелителями, а нормальні люди опинилися в жахливій тюрмі, ім’я якій злидні, безправ’я, безробіття, хамство, наймані вбивці ет цетера, ет цетера” [4, 108] (згадаймо художню модель “перевернутого світу” в національній традиції “низового” бароко,

* Галина Мережинська розглядає концепт “гроші” як нову цінність, що претендує на статус “абсолютної” у пізньому постмодернізмі і посідає привілейоване місце в концептосфері пост-постмодерністських текстів, а герой, випробовуваний шостою “цінністю”, на думку дослідниці, запрограмований на “меніппейні випробування” [див.: 18, 282-283].

ускладнену моделлю “імпровізаційно-драматичного театру в зоні суворого режиму”, розробленою Ярославом Верещаком у драматичному репортажі “Банка згущеного молока”). Водночас всі його позитивні аргументи перебувають поза часовими та соціальними фанаберіями і в сукупності складають повноцінну систему загальнолюдських цінностей – кохання, натхнена творчість, зворушливе ставлення до тільки-но народжених дітей, прагнення передати їм найцінніший соціальний досвід та забезпечити гідні умови для їхнього життя, внутрішнє презирство до крутіства і подвійної моралі. Герой “заплутався”, “упав у біду, як Муха в борці” між своїм високопоетичним і витонченим людським еством та диявольськими витівками часу, а якщо дивитися глибше – між інтуїтивним сплеском, яким живуть “люди, а тим більше видатні театральні діячі з кривавими шрами на колінах” [4, 110], тобто кордоцентричні українські письменники, та раціональною жорстокою арифметикою постіндустріальної доби з її гедоністично-продажною, гуманістично знеціненою аксіологією й налагодженим конвеєром споживання. Таким чином, маємо новий парафраз відомого літературного сюжету про митця, що за сучасних умов силкувався виміряти “алгеброю гармонію”, і традиційну сюжетну розв’язку невимірюваності інтуїтивного раціональним, бо подібні експерименти, незалежно від ціннісної шкали будь-якої доби, руйнують митця зсередини та інспірують його лицедійство (аспект диявольного промислу). Якщо раніше, наприклад, у “Маленькій футбольній команді” Юрія Щербака, драматургові доводилося вводити в сюжетні “манівці” для свого протагоніста-письменника ще одного персонажа – його дзеркального антагоніста, то Ярослав Верещак у своєму творі ускладнює ситуацію перенесенням опозиції між полярними реалістичними персонажами у суто міфологічну площину. Як бачимо, драматург пропонує спресовану авторську версію філогенетичного процесу розвитку коду двійництва від фольклору до художньо-літературних творів; цей процес Ольга Фрейденберг укладає в містку формулу: “Спершу герой є подвійним; згодом його друга частина, брат або друг, стає самостійною. Смертний герой лишається в пеклі, а переможець смерті виходить на світ і живе” [31, 233].

Також не слід забувати, що віддавна в українській міфології вкорінені уявлення про людей, котрі мають по дві душі – “людську та демонічну” [27, 130] – і котрих Володимир Гнатюк називає “опирі дводушники”: “Як такий чоловік умре, – пише дослідник, – то його власна душа вийде з нього, а та нечиста лишається, і він потому ще живе у гробі” [7, 55]. Подібну дуалістичну модель витримано в давніх міфопоетичних джерелах і щодо єдиної душі звичайної людини, бо ж світлою і темною половинками людського внутрішнього ества опікуються у язичницьких уявленнях українців відповідні боги: Білобог (“володар світла, себто добрих сил і вчинків”) і Чорнобог (“репрезентатор зла”) [26, 85, 177]. Відповідно в міфології вони відряджають до людей своїх посланців – у п’єсі ж перед Душею героя спочатку з’являється Чорний Ангел, наприкінці його таки перевдягнуто у білі янгольські шати. По суті, тут ми маємо справу з повноцінним варіантом близнюкового міфу, широко опрацьованим фольклорними жанрами, насамперед казково-легендарними (типологічно найбільш близька колізія – мандровані сюжети про Правду і Кривду).

В’ячеслав Іванов констатує, що тема близнюків у подальшій культурній традиції пов’язана з темою двійника людини [13, 176]. Двійника-антагоніста має й Душа героя п’єси Ярослава Верещака. Драматург Слав.Ко.Ко – “член Національної спілки письменників”, “лауреат” – поставлений у ситуацію тотального двійництва з підпільним крутієм, “новим хазяїном життя” і носієм нової моралі, якому він у своїх щоденникових записах дав наймення “Кулай” (аббревіатура від “купа лайна”, що “навіть у колах брудних махіаторів розшифровується не вельми приємно на запах” [4, 104]). Казковий аспект смерті та роздвоєння героя, на думку Ольги Фрейденберг, дає змогу створити ще одну об’ємну філіацію персонажа – “подобизну” та паралельний мотив “підміни” [31, 240]. Відповідно двійники в п’єсі неймовірно схожі – як близнята: “в обох непристойно голубі очі, й голоси практично однакові” [4, 104], обидва обожають містифікацію, пишуть вірші, прозу, п’єси. Портретна тотожність двійників, їх подібність доведена до абсурду, єдине, що її порушує – це “аномальні” (марковані) зачіски: Слав.Ко.Ко має “розкішну чуприну” (аномалія в бік надміру), а Кулай “облісів” (аномалія нестачі). Втім, цю розбіжність легко виправити за допомогою майстра-перукаря, здатного виготовити дві класні перуки. Двійники, які начебто мінялися місцями ще в молоді роки, вдаються до абсолютної містифікації: запевняють глядачів, що вони обмінюються творами, гонорарами, соціальними масками, але разом ведуть фінансові справи щодо вигідного продажу талановитих п’єс протагоніста. Останній пропонує глядачам у залі інтерактивну гру – самотужки скласти “сюжет” з “нескладного” двійницького “ребусу”: “Домовилися: письменник, як і належить сучасному талановитому митцеві, скнітиме без копійки, а бізнесмен, як це заведено серед сучасних багатіїв, буде жорстоким і вульгарним діловаром, який зневажає письменника, але іноді, жартуючи, вибиває для нього грошовиту халтуру, влаштовує обговорення його творів, а то й спонсорує постановку вистави чи видання книжки. Домовилися: новоявлений мільйонер, який нарешті вийшов з підпілля, по телефону відповідатиме не “алло” чи “слухаю”, а “Дурак-падлець”, – і це буде своєрідною ознакою його, мільйонера, могутності й незалежності. Домовились: якщо письменник, доведений до відчаю злидінням життям, захоче відвести душу – приміром, напише на мільйонера памфлет чи епіграму, – останній не одразу організує вбивство на замовлення. А тепер найголовніше: домовилися час від часу мінятися місяцями” [4, 105]. За всіх зовнішніх спокус, які надає людині статус забезпеченого крутія, внутрішньо герой-драматург зорієнтований на збереження недоторканності кордонів свого духовного світу, тому він так ревно обстоює власне право на людські та мистецькі поривання, автономні від тотальної подвійної містифікованої гри: “І все, що я робив за останні півтора року, – сповідь писав, п’єсу відгрозив – самостійно!.. – “Зустрічний рух Лелеки” називається, я вже казав, Ію – сонечко ясне зустрів і закохався, як хлопчисько, – все це діяння письменника, а не якогось там примітивного діловара” [4, 108]. Та при цьому міфологічну ситуацію “двійництва” Ярослав Верещак розгортає не в міметико-реалістичній площині тривіальної зовнішньої схожості двох різних людей, яка дає їм змогу періодично пошивати в дурні довірливих глядачів та

демонструвати їм казуси як циркові фокуси, а в полісемантичній символічній проекції. Насамперед активізовані численні необарокові коди, бо, як пам'ятаємо, у мистецтві бароко особливе місце відводилося людині, що перебувала в постійному протиставленні до Бога і Диявола, обираючи життєвий шлях, людині “роздвоєній, що відчуває тягар тілесної оболонки і рветься душею до небес, проте цілком залежною від гри фортуни, розгубленою в лабіринті світу” [28, 25]. Також розгорнуто неосимволічні коди драми “живих символів”, тлумачення яких дав свого часу Микола Вороний: “Виймаючи з душі дійової особи все те, що складає трагедію її життя, автор утворює нову постать, утворює проект внутрішньої боротьби і конфлікту, – і все має дві сильні постаті, що раз у раз впливають одна на одну. Ся друга постать, будучи символом, є разом і реальністю, є приятелем і другом, невідомою і укритою на дні душі силою, що уявляється нам в мріях-снах, уяві і передчуттях, або ж страшним гостем, що загіздився в серці людини; ся постать з вигляду реальна, в істоті символічна, не повинна тратити враження *таємничості* або якогось скритого і глибокого значення” [6, 167].

Символічне світосприйняття, як відомо, на двійництві ставить особливий акцент: “Будь-який двійник, чи то тінь, віддзеркалення, образ уві сні, подумки, в маячінні, – або ж портрет, статуя, “замісна” річ як вмістище духа або душі людини, – або двійник-тварина, двійник-рослина, – всі ці подобизни, іпостасі, “не зовсім” люди якраз і презентують “не зовсім наш” (“зовсім не наш”) простір: потойбіччя” [21, 31]. Не випадково спілкування двійників у п'єсі відбувається в “межисвітті” – між небом та землею (а якщо врахувати триярусну структуру українського барокового театру – (небо ↔ земля ↔ пекло), – то “серединний” рівень пантеїзованого природного сакруму, до якого ментально причетний протагоніст, і є, по суті, межовим виміром між “небом” – вищою правдою мистецтва – й “пеклом” – буденним життям митця у постіндустріальному суспільстві), у “межичасі” – між життям та смертю, між хронологічно маркованим конкретно-історичним сьогоденням та ахронною вічністю, водночас – в ігровому полі “квазіреальності”. Подібне спілкування в діалогічному ключі замість розгорнутого монологу протагоніста Микола Вороний вже на початку ХХ століття вважав новим, дієвим резервом драматичного діалогізму. Ще від ранніх п'єс полюбуючи ошукувати й епатувати читача / глядача, Ярослав Верещак ускладнює та свідомо перетасовує культурні коди, ремінісцентно засвоєні та рецитовані в аналізованій драмі.

Цього разу реципієнт епатований мінливістю та поліваріативністю самого коду двійництва: раз по разі цей код апелює до різних культурологічних протомотивів, відповідно двійник-антагоніст “вислизає” з-під чіткої ідентифікації і цілком у дусі постмодерністської естетики постає новоукладеними “словником”, “каталогом”, “енциклопедією” кодових іпостасей сучасного “двійника” з їх відповідною претекстовою концептосферою:

– “біологічний двійник” (концепт “клону”, тиражований сучасними “мильними операми” ЗМІ);

– “спонсор” = “хазяїн” (концепт “меценатства”, трансформований постіндустріальним суспільством у концепт “власника” з найширшим семантичним контекстом: власність на авторські права, на визначення

тематичного діапазону творчості свого підопічного, на його душу і ширше – на його життя [тіло, родину, ім'я, імідж]);

– “ігрок у бісер” (складне концептуальне плетиво, базоване на класичних претекстах: романі “Ігрок” Федора Достоєвського – боротьба у людському серці Диявола з Богом, ідея “фатальної жінки”, мотив “поезії гри” + роман “Гра в бісер” Германа Гессе – двійники, що полемізують про вищі цінності та сенс людського буття, залишаючись супротивниками, але не затятими ворогами; мотив незливності й нероздільності позицій, вербалізованих двійниками, колізія розчинення героя у природній стихії, більш принадливий, аніж сучасний йому світ; залучення читацької аудиторії до “гри” за правилами автора + фразеологічна максима “Метати бісер перед свиньми”, перевернута в опозиції протагоніст-антагоніст);

– “найближчий друг” протагоніста, його “названий брат” (концепт “підмінної жертви”, опрацьований героїчним епосом і трансплантований в естетику сучасних телесеріалів, коли міфологічний “двійник” вмирає смертю, призначеною протагоністові, а останній живе лише завдяки цій офірі);

– “брат-близнюк” головного героя (концептосфера близнюкового міфу та його більш пізніх фольклорних і літературних переробок);

– “раб”, яким відчуває себе протагоніст, є дуже давньою метафорою смерті, пов'язаною з міфологемою двійництва (на що вказує Ольга Фрейденберг у “Поетиці сюжету і жанру”);

– “маска”, невіддільна від обличчя (код маскованих посейбічного і потойбічного героїв-двійників п'єси Ігоря Костецького “Близнята ще зустрінуться”, для яких життя є грою, а люди – маскованими акторами, що для них не існує кордону між світами);

– “маска”, яка приховує іншу “маску” (модерністська теза про алієнацію особи від свого “я”, постульована Фрідріхом Ніцше: “За Ніцше, людина взагалі не має обличчя, маску можна скинути тільки тоді, коли під нею знаходиться інша маска”, і навіть “кожне слово є маскою” [див.: 23, 361]);

– “псевдонім”, “несправжнє ім'я” протагоніста (алюзія на драматизоване оповідання Ігоря Костецького “Ціна людської назви”, в якому художники-двійники “живуть абсурдним життям в абсурдному світі”, причому “їхній антагонізм деструктивний для психіки обох”, до того ж у Костецького, як і у Верещака, події поступово переходять “з реального розламаного світу у світ ще більш розламаного підсвідомості” [23, 355] на тлі спливання на поверхню численних мікроцитат і шифрів з інших культурних текстів. Григорій Грабович в аналізі цього твору Костецького появу “двох Павлів” пояснює “таборними обставинами”, в яких творив письменник і драматург, “де нібито мертві раптом з'являються..., а живі раптом зникають” [8, 261], потрактовуваними як ключ до шифрованого діалогу інтрасуб'єктивного та інтерсуб'єктивного вимірів героя – порівняймо з навантаженням концепту “зона” у перевернутій моделі Ярослава Верещака);

– той, хто грає у ребуси, які необхідно “розгадувати” (прихований код відомого роману Хуліо Кортасара – “62. Модель для складання”);

– замовник “вбивства драматурга” (химерна контамінація експлікованого пушкінського “Чорного чоловіка”, що у трагедії “Моцарт і

Сальєрі” замовляє митцеві “Requiem” напередодні його насильницької смерті, та деструктурованої, обуквальненої вульгаризації деконструктивістського естетичного постулату “смерть автора” – провідної літературознавчої міфологеми кінця ХХ – початку ХХІ століття);

– “віддзеркалення” протагоніста (неіснуючий примарний імпліцитний “Чорний чоловік” Сергія Єсеніна: “Я в цилиндре стою, / Никого со мной нет: / Я один. / И разбитое зеркало...” – тобто “відображення у люстерку”: “Я злякано озирваюся – чи не підглядає за нами Чорний Ангел? Це ж ганьба яка. Господи! Я, відомий... і так далі – і раптом на цирлах... перед самим собою! Бо у нього ж моє обличчя і одяг – копія...” [4, 112]);

– “розпорядник” придворного юродства драматурга – героя п’єси, котрий перед першими особами держави – “Хазяїном”, “міністром оборони”, “міністром юстиції” – грає роль “придворного блазня” (код біографічного міфу Мольєра), ускладнюючи цю роль міфологічними рецепціями “блюзнірства”, де блазні є “носіями божественної семантики”, а безумство, справжнє чи удаване, виступає сакральним образом [31, 234];

– раціональний “руйнач” внутрішнього світу інтуїтивного героя, органічно “розчиненого” у Природі (код “Лісової пісні” Лесі Українки – поганство як реанімована “парарелігія модерну” (термін Ярослава Поліщука));

– одне з “амплуа” героя-сповідальника (код “Героя з тисячею облич” Дж.Кемпбелла: “основний парадокс міфу – парадокс подвійної точки зору” [15, 216] + код “театру в театрі”);

– “тілесна оболонка”, емансипована від Душі вбитого драматурга (код протиставлення “гріховного” тіла та “чистої” душі в “інтуїтивних” моделях культури раннього середньовіччя, бароко, модернізму; сперечання душі й тіла – жанровий простір містерії);

– “чорна сутність” протагоніста (фольклорно-міфологічний код “дводушника” чи то уявлень про “денну” та “нічну” іпостасі людини);

– “внутрішній голос”, “совість” героя (цей же код, перевернутий щодо опозиційованих персонажів і ускладнений відсиланням до чехівського “видавлювання з себе раба” та більш пізніх ремінісценцій цієї максими: *“Кулай (на колінах): І тебе, потворо, немає... Не існує тебе, двомовний хлюпiku... Ти! Ти і такі, як ти, щирі українці продали рідну мову, землю, народ свій... Я все життя... Я вичавлював тебе зі своєї душі, як міг. (Сповзає на землю). Ти! Ти і такі, як ти, фанфарони зробили мій народ безвольним і сліпим. І тепер хитрі зайді з усіх боків розкрадають серед білого дня...”* [4, 131]; аналогічний прийом раніше був застосований Володимиром Винниченком у психологічній драмі “Брехня”, герой якої “натомість монологу веде діалог з “живим символом” – з собою” [6, 178]), а звідси:

– “фарисей”, що ладен допустити “лицемірство, сріблoloубство, удавану праведність та зневагу до інших людей” [22, 462], на відміну від свого антагоніста – “митаря” – “грішника” та “язичника” [див.: 2, 491] (код Біблійних візій Ісуса Христа та евангелістів [Мт21:31; Лк7:13, 11:37; Іоан12:42], запозичення мотиву Ісусової притчі про фарисея і митаря [Лк18:9] та її несподіваного мотивного резюме про лицемірство першого та внутрішню незайманість другого і відповідне місце для митаря у Царстві Божому, куди не буде перепустки фарисеєві; пор. із містерійним

сюжетом про митарства душі – “поневірвання” чи “блукання” – в українських язичницьких віруваннях);

– механічний “прилад”, синхронізований із протагоністом – аналогічним “колішатком” єдиного механізму – так, наче обидва “сковані невидимим ланцюгом” (варіація смислового акценту знакової для кінця 80-х – початку 90-х рр. пісні “Скованные одной цепью...” відомої рок-групи “Наутилус Помпіліус”).

Ускладнений код двійництва програмує авторську міфологію Ярослава Верещака на питому дихотомію, закладену в основу архетипної сфери: психолог-трансперсоналіст Станіслав Гроф висуває полемічні питання про єдине джерело творіння, що виходить за межі протилежностей та відповідає за добро і зло, або ж про Всесвіт як арену боротьби двох космічних сил, що задекларовано у християнстві, зороастризмі, маніхействі [9, 108]. Зреалізовані в архетипній площині сюжети “космічної гри”, спричиненої трансцендентальною дихотомією, Ярослав Верещак екстраполює на проекцію власної гри з читачами/глядачами, покликаними ідентифікувати ці архетипні форми, сприймаючи органічно виписану через систему двійництва цілісність означеної дихотомії.

У зв’язку з цим на окрему заувагу вартують концептуальні для жанрового моделювання твору ремінісценції “гри в бісер” (низведеної до омофонічної “гри в бізнес”) та “гри в ребус” (запропонованого читачам/глядачам самостійного конструювання містифікованого сюжету і декодування сюжету “справжнього”), що є насамперед відсилками до романів “Гра в бісер” Германа Гессе і “62. Модель для складання” Хуліо Кортасара. Саме назви цих романів Марія Зубрицька вважає “виразною ілюстрацією візії гри як художнього комунікування, заснованої на інтерактивності, співтворчості, співпричетності, й водночас декларацією гри як принципу побудови художнього тексту, гри як технології провокування певних реакцій”. Зіставляючи обидві назви, вона виокремлює дві відмінні стратегії гри далекоглядного автора з інтерактивним реципієнтом-співавтором: стратегію “Гри в бісер” – гру, засновану на “переплітання значень, безконечності їх комбінацій, візерунків, кольорової гами”, та стратегію “Моделі для складання”, де “той самий образ гри, з незліченною кількістю комбінацій, однак уже на рівні візуальної образності набуває конструкторсько-механістичного виміру монтажності” [12, 241-242]. Ярослав Верещак творчо засвоює й комплікує обидві стратегії, ускладнюючи гіпертекстове новоутворення ще й інтермедіальним кодом “театру в театрі”.

На відміну від інших, прихованих, цей код закладений зримо, рельєфно, декларативно. З першої ж репліки протагоніст попереджає, що він “отруєний театром”, по виході на кін він одразу бачить глядачів і довго вдивляється в обличчя найближчих із них, потім ходить між глядачами, жартує з ними, навіть залицяється до гарненьких жінок, у скрутній для себе сценічній ситуації, в присутності Чорного Ангела, апелює до “колективного розуму глядачевої зали”, здатного “розшифровувати найхитріші детективні заморочки”, заявляє про власний намір “пошити кохану публіку в дурні” [4, 104], а потім намагається залучити її до співтворчості та інтерактивної гри.

Підштовхуваний обмеженим часом, відпущеним йому на прощання з земним своїм життям, він знову починає подвійну гру, адресовану водночас і своєму невблаганному співрозмовникові, і глядачам:

Я (до глядачів): *Що робити, Господи, як затримати час? Доця, доця! (До Нього). А чого поспішати? Люди прийшли на виставу, гроші заплатили – треба відробляти!*" [4, 110].

Він і далі питає у глядачів поради, звертається до них зі своїми найпотаємнішими думками; метушиться по сцені, не отримавши від них очікуваної відповіді, де саме росте чарівний льон; на кону б'ється, немовби у прозорій клітці, з якої не може визволитися; після деяких мізансцен повертається до глядачів, переводить замислений погляд з одного обличчя на інше. Та й Божий посланець прямо на сцені перевтілюється в різні іпостасі: від Сусідки-відьми до Смерті, а згодом – знову ж таки на очах глядачів – стає щасливим Білим Янголом. Подібні прийоми відсилають нас до жанрвого коду мораліте, словесна фактура якого має подвійне спрямування: всередину драматичного тексту і водночас назовні – на глядачів, присутність і мовчазна співучасть яких навмисно акцентуються.

Антагоніст героя перед публікою демонстративно витирає сорочкою груди, фарсово "розмальовані різнокольоровими ранами", рецитуює потаємні щоденникові записи драматурга, "ставши в позу провінційного читця-декламатора", а потім те ж саме повторює "з неймовірною афектацією", заслуговуючи на палкий комплімент: "**Я** (до Кулая). *О, ви не тільки талановитий письменник – ви геніальний актор, браво! (Бере його під руку)...*" [4, 112, 113, 129].

Ярослав Верещак вдається й до "нанизування" кодів у межах "міфа театру", пропонуючи ситуації, коли присутні на сцені персонажі не завжди чують одне одного, демонструють дискретну комунікацію, абсолютизовану "драмою абсурду", травестіюють попередні репліки, так і найбільш знецінений у постмодерністській культурі концепт "п'єси", й літературознавчу ідею драматургічного, зокрема жанрологічного новаторства:

Йісо (хиває в бік глядачів). *Вони тебе чують?*

Я. *А ти мене, королево? Ти мене чуєш?*

Кулай. *Не впевнений.*

Йісо (сміється). *То чого ж ти з ними розмовляєш?*

Кулай. *Бо це така новаторська, така експеримента-а-а-альна п'єса, крулево. (І знову дає волю рукам).*

Я. *Пігмей. (Відвертаюся)...*" [4, 121-122].

Формуючи шаблі власної авторської міфології, Ярослав Верещак секуляризує й значною мірою театралізує поле "космічної драми", у якій, за свідченням Станіслава Грофа, так само, як у кіно чи театральній п'єсі, "насправді нікого не вбивають і ніхто не вмирає, оскільки актор після виконання своєї ролі знову повертається до власної більшої, глибиннішої особистості" [9, 121]. З цього погляду п'єса Ярослава Верещака цілком вписується в параметри "нової драми" (модерної неміметичної структури), визначені Миколою Вороним у статті "Драма живих символів" на матеріалі символістських п'єс модерністської стилістики: "Нова драма моделює боротьбу індивідуума з самим собою; се драма почувань, докорів, сумління, драма неспокою, вагання волі, ляку і жаху; се

страшливий образ кривавого побоїща в душі людини. Вся увага художника в ній скупчується через психологічні концепції, через те, не пориваючи з реальністю, він інтригу, зовнішні обставини, побутові ознаки відсуває на другий план" [6, 165]. Антропоморфізовані учасники новоявленого драматургічного дійства про справжнє покликання талановитої людини в драматургічній концепції п'єси "Душа моя зі шрамом на коліні" реалізують у холотропному стані не лише коди близнюкового міфу чи космічної драми, адже у їхньому герці "між світами" знову оживає комплекс жанрових правил чаклунської казки: зокрема, актуалізується сюжет словесного двобою героя із втіленням у казкову персоналію світовим злом, який має усталену нормативну розв'язку з вирішальною перемогою героя.

Зрештою, всі попередні різнорівневі коди зацементовано авторським "міфом України", ключовим для міфосвіту Ярослава Верещака. Ще у пролозі протагоніст пригадує позаторічні гастролі у Володимирській області: "*Аж раптом: Мальви коло біленької хати! "Наші! – кричу. – Українці тут живуть, щоб я пропав!" Постукали до воріт, вийшла гарна жіночка, а господаря не було вдома, – з Кіровоградщини доля занесла і людей, і Мальви... Заплакав я тоді – а чого, питається, плакати, якщо люди не забули про Мальви?!"* [4, 99]. Таким чином, актуалізуються властиві українській літературній традиції уявлення про "часточку України" на чужині ("На колимським морозі калина..." Василя Стуса, "двійники" українських сіл у далекому Забайкаллі у "Тигроловах" Івана Багряного та ін.). Якщо у більш ранній драмі Ярослава Верещака "Чорна зірка" (1989) персонажі тільки-но визволялися з-під спуду комплексу національної меншовартості, долаючи панівний англомовний акцент у найпростіших українських словах, що вимовлялися "по складах", як це роблять недорозвинені діти на початковому етапі засвоєння лексичного огрому чужої мови, і вербалізуючи хаотичну концептосферу іконічної та стереотипної анекдотичної рецепції українця ("*Та-то... нень-ка... тро-янда... ка-пе-люх... чорно-брив-ці... ко-хан-ня... бать-ків-ци-на... ва-ре-ни-ки... си-ву-ха...*") [5, 98-100; детальніше див.: 3, 168-169], то герої останньої п'єси вже пропонують зрілі рефлексії щодо повноцінної національної самоідентифікації. Рефлексивне підґрунтя більшої частини роздумів та несвідомих дій протагоніста складає багатоярусний світ язичницької душі праукраїнця, шматованого пристрастями внутрішнього ества людини доби українського бароко, поетичного символізму модерністських та новоромантичних національних претекстів, високих громадянських інтенцій пізнього українського дисидентства, акупунктурних літературоцентричних міфологем національної версії постмодернізму. Як бачимо, матеріал для вибудови цього корпусу за своєю природою здебільшого стосується "інтуїтивних" або помежових, синтетичних культурних локусів, вторинних за своєю стильовою природою, тому "міф України", пропонований Ярославом Верещаким, не має нічого спільного з примітивною одіозною соціально-політичною міфологією, базованою на раціональних поняттях, та з Шевченковим міфом "покрітки", надто продуктивним в етнодраматургічній традиції. Натомість він наближений до модерністської міфології, в якій ієрархізовано зацентований природний *sacrum* – майже недосяжний для сучасної людини ідеал

упорядкованого, космізованого світу, гармонійний і досконалий локус, протиставлений знеціненому людському світові-хаосу.

Ми знаємо, що праукраїнець-язичник завжди жив у злагоді з природою і вважав себе її малою толікою: “головним, першовартісним у релігійних діях давнього слов’янина-землероба було звернення до Природи, до макрокосму в усіх його проявах, адже від цього залежало його існування”, – свідчить Борис Рибаків [25, 127].. Пантеїстична концепція гармонійного перебування протагоніста в одухотвореному світі природи розгортається й на сторінках п’єси “Душа моя зі шрамом на коліні”: після випробування смертю воскреслий герой переконаний, що “розподіл на людей, Птахів, Рослин, Тварин – умовний. Це – усміх Божий, лагідний каприз. Насправді ж існує одна-єдина безконечна душа, і всі ми часточка її, а матінка Земля – найбільша і найсвятіша її частка...” [4, 137]..

Якщо соціоісторичний раціональний світ у п’єсі постає духовною порожнечою (актуальною проекцією пізнього європейського модернізму), якщо він майже нищить митця як особистість і перетворює його на придворного блазня (алюзія на культурологічну бінарію “влада”/“митець”), то інтуїтивне природне середовище формує в нього глибоку повагу до всіх живих істот, наснажує його поетичну душу, стимулює творчі імпульси, повертає віру в себе та змушує шануватися (візійний контекст раннього українського модернізму). У такому середовищі не приживаються брехня та брутальна лайка, а рослини, тварини і навіть комахи стають друзями, натхненниками і розрадниками, тут замість “Бобік, мати твою, стій.” [4, 127] “отруений театром” герой шанобливо та лагідно звертається до собаки “Сер Тоббі” в пам’ять про шекспірівського героя з “Дванадцятої ночі”, а кішку Глашу називає “Фірся” на честь чеховського беззахисного Фірса з “Вишневого саду”; тут і Картопля, і Помідори, і Квіти, Соняхи, Мальви, і Миші, Мухи, Лелека пишуться з великої літери, з чого глузує розбещений Кулай: “А якщо це не відьомські штучки, а певна закономірність? Якщо після смерті всі Миші, Коти, Собаки, Бджоли, Кактуси, Дерева, Квіти стають людьми, а люди, які багато грішили, стають різними Кузьками, Блохами?.. Та ні, багато людей не заслуговують на таке щастя – стати після смерті Блохою з великої літери...” [4, 121].. Душі померлих тварин і рослин, презентовані в повноцінній антропоморфній тілесності, у казкових потойбічних випробуваннях обертаються для героя не тільки чарівними помічниками й дарувальниками, а й “підмінними жертвами”: їхні передчасні смерті драматург-персонаж сприймає як невідворотну кару за власні земні провини і засмучено питає в Чорного Ангела: “Чому, скажи мені, найдорожчі істоти?.. Ну, добре, добре, я розпутник, я бабій, я халтурник – але при чому тут маленька біла Мишка? Нещасна Кішка, яку дітлахи привчили до Валер’янки? Покручений колючий Кактус? Сер Тоббі, поміць Тер’єра з Дворнягою – при чому-у?!” [4, 102].. Пантеїзований світ природи мудріший за нищу, внутрішньо суперечливу людину, розіп’яту між *ratio* й *emotio*: він здатен цінувати життя, радіти його щоденним дарункам, надихати всіх на світлі поривання. Відмінності між життєвим призначенням тварин і рослин і аналогічним покликанням людини іронічно витлумачує кицька Фірся:

“Я. Фірся, ти мене вбила! Ну, подумай своїм котячим розумом, навіщо ми приходимо на цей світ?”

Фірся. Ми – щоб Мишею ловити (важко підводиться), а ви – щоб мучитися дурним запитанням: “Ах, навіщо ми приходимо на цей світ?..” [4, 127].

Органічність та паралелігійна “узгодженість” пантеїзованого природного світу – це символічний код драми-феєрії Лесі Українки “Лісова пісня”, з якої у п’єсі Ярослава Верещака є ціла низка ремінісценцій: модель Світового Дерева – Старої Груші, що центрує місто дії; полотняний одяг з тонкого полотна на головних героях; крісло-гойдалка на дачному подвір’ї вбитого драматурга – гойдалка-коліска, сплетена Мавкою, нові варіації наскрізних мотивів “Лісової пісні” – підступності людського світу (“але минай людські стежки, дитино, / бо там не ходить воля, – там жура / тягар свій носить...” [30, 387]), одухотвореної природи, що завжди приязно промовляє до людини (“Німого в лісі в нас нема нічого” [30, 389]), нехтування талановитою людиною свого високого призначення під спудом зовнішніх детермінант (“а тільки – смутно, що не можеш ти / своїм життям до себе дорівнятись” [30, 425]), зрештою – кара за відступництво від високих критеріїв людського/пантеїстичного/мистецького життя, за зневіру, зниження життєвих цінностей і зраду свого покликання (“**Лісовик.** Доню, доню, / Як тяжко ти караєшся за зраду!.. / **Мавка** (підводить голову) Кого я зрадила? / **Лісовик.** Саму себе. / Покинула високе верховіття / і низько на дрібні стежки спустилась” [30, 440]).

Пантеїзованим природним світом порядкують не гроші, не крутість та махінації, там немає “хазяїв життя” і “рабів”, але протагоніст п’єси “Душа моя зі шрамом на коліні” подивований, “чому ж ми так уперто не бажаємо повірити в існування справжнього Господаря Світу?..” [4, 133]. Образ Господаря Світу у Ярослава Верещака не є образом християнського Бога: він радше корелює з образом Пана Господаря з українських колядок: під фарбами, якими його вимальовано у фольклорі, “можна спізнати давній міфічний образ якогось світлого бога”, “навіть старшого од місяця і од зорі” [20, 15, 16].

З українського язичництва запозичено й ідею Навського Великодня, на який сходяться душі мерців і впродовж якого “не гоже було називати праведні душі “мерцями” чи “покійниками”, а тільки по йменню – бо вони серед нас у цей час як живі” [26, 306]. Навський Великдень стає одним із провідних мотивних кодів п’єси Ярослава Верещака: протягом усього дійства Душа головного героя спілкується в межисвітті з душами раніше померлих Опунції, Мишки, Кактуса, Кішечки Фірсі, Собаки Сера Тоббі і дивується, що вони у цьому незбагненному світі – живі. А от “півтори

⁸ У претексті – це великий прастарий дуб: “Він наче компонує лісову галявину, озеро, інші дерева в органічну цілість і водночас набуває метафізичного змісту – коріння і крона, життя і смерть, тривкість і кінечність, міль і крихкість... Саме дуб є тією структуротворчою силою, що притягає чи віддаляє ті чи інші події... Леся Українка свідомо робить це дерево конче потрібним атрибутом ритуально-міфологічного дійства, бо саме з ним зв’язані не просто календарно-господарські цикли, зміни пір року, а завперш процеси людського співжиття чи долі конкретної дійової особи” [34, 11]. Ярослав Верещак Старою Грушею також центрує місце дії, про що свідчить її функція розділової вісі у передфіналі п’єси: “Рантом Кулай встає, тримаючись за Грушу. А я – двійник його – спинаюся на ноги з іншого боку стовбура. І поки він з неймовірною внутрішньою силою виголошує свій останній монолог, я повільно звільняюся від його пластики...” [4, 131].

хвилини”, що даються Душі протагоніста на прощання із земною домівкою, ідуть у розріз із язичницькою традицією, згодом адаптованою до християнства: душі традиційно відводиться три дні, коли вона “перебуває біля небіжчика і супроводжує його в останню путь”, наступні шість днів (з першими трьома усього дев’ять) блукає довкіл домівки, а до сорока днів проходить “всіма стежами, якими мандрував при житті покійник” [26, 292]. Усі ці усталені “норми” автор “спресовує” до півтора хвилини – того мінімуму, коли людину ще напевне можна “оживити” після клінічної смерті. Цілий спектр обрядодій, пов’язаних із колізіями про митарства душі, треба втиснути у ці “півтори хвилини”, а зорієнтована на модерністський український *sacrum* Душа головного героя поринає у спомини про Тварин і Рослин, що покинули земний світ раніше, про своє неземне кохання, від якого, як приголомшує її Чорний Ангел, “десять хвилин тому” народилися близнятка – синочок і донечка.

Катартичним каталізатором, що змушує героя згадати про “митарства душі”, так само як і початком Навського Великодня, під час якого він у своїх померлих друзів шукатиме розради й порятунку, якраз і стає для нього звістка про новонароджених діток, особливо про дівчинку: “**Я. Дівчинку?! (І знов упав на траву). Дівчинку... манюню, сліпеньку це, але вже через кілька днів мій запах стане для неї... Аякже, мій запах. Ніколи вже не відчує. Запах тата. І не схопить мене за чуприну ніколи. І мочку вуха мого не буде смоктати. Кисюня моя. І повзати по мені не буде, і смішно сопіти при цьому. Ніколи. А хто ж її на руках підкидатиме до самого неба? Та й на коркошах носитиме? Щобетушечку мою. І хто ж її колодійок весільних співати навчить? А до школи за рученьку ніжну? А важкий наплечник тягати за нею?.. Та й хто ж її, красуні моїй довгокосій, нашепче, як хлопцям голови дурити, а самій у пастку сердечну не потрапляти? Ой, та кому ж вона заспіває на весіллі своєму: “Дякую тобі, тату, що пускав мене гуляти – більш не будеш, не будеш”?! А-ай! Усе життя я мріяв про дівчинку...”** [4, 103]. Від цього моменту перед Душею протагоніста (а відповідно – перед глядачами) стрімко зринають ключові моменти його життя у двох протилежних вимірах – згармонійованому природному (“Рай”) й дисгармонійованому людському (“Пекло”). І якщо природний світ “окриляє” Душу метафізично і наочно, уможливорює її політ разом із Бджолиним Роем (пор. із поширеними народними уявленнями про те, що “душа має вигляд бджоли” [11, 127]), то людське безглуздя, навпаки, ставить героя на коліна в переносному, і в буквальному значенні: метафора “придворного блазня” матеріалізується в епізоді, коли перед “Хазяїном” за порадою “міністра оборони” та “міністра юстиції” (ключі до “прочитання” концепту “Хазяїн”) драматург-персонаж має п’ять хвилин вистояти на колінах на товченому склі, щоби звеселити свого патрона, вельми засмученого черговою політико-економічною санкцією “американців”. Саме звідси – його “шрам”, тавро пристосування й королівського блазня, цей шрам виступає межею, що не дає героєві змоги “розчинитися” у пантеїстичному світі природи, як у ньому розчиняється Мавка або як це ж відбувається з головним персонажем “Гри в бісер”. “Шрам” маркує найпекельнішу зраду – зраду себе і власного логоцентризму, тому він тягне Душу протагоніста в Пекло – на поталу новітньому чорту Кулаю, який, до речі, закидає драматургові: “**Мудю! Ти мій раб – і тілом, і душею**” [4, 114]. Цей “шрам” відсилає нас ще до одного

біблійного претексту – ісусової притчі про Багатія і Лазаря [Лк16:19 і далі]: струпи на тілі новітнього Лазаря локалізовані до одного-єдиного шраму на коліні, а постать Багатія прозоро прочитується в антагоністі головного героя. Більш того, обом уже призначена посмертна доля: на Багатія очікує Пекло, Лазаря ангели мають забрати до Раю. Натомість цієї розв’язки сюжету, запрограмованого інтенцією на жанр мораліте, “калиновий міст” між Душею коханого та земним життям встановлює Ія – дівчина, в яку він несамовито закохався, яка презентує життєдайний райський оазис посеред земного пекла брехні та зневіри, мати його двох новонароджених немовлят: саме вона приносить героєві Бджолиний Рій (пор. із українським язичницьким обоженням бджіл, зокрема, з легендами про те, що “їх послав “людям у прислугу” Всевишній [26, 384]), здатний виконати чаклунську умову його воскресіння.

Образ Ії в п’єсі поставлено в центр авторського “міфу України”: своє кохання герой зустрів у Севастополі – російськомовному українському “*городе русских моряков*” (своєрідний міфологічний код сучасної україно-російської етнополітики, зітканий з суцільних протиріч, із досі непевним “покордонним” статусом). Дівча, що підійшло до нього взяти інтерв’ю – “*зеленооке, струноньке, молоденьке*” – шебетало російською, і драматург-персонаж вирішив спокусити її “*найпекучішою нашою бідкою*”: “*Ах, україночко, ти мови рідної не поніме? Що? Ці два зелені озераця, коси русяві, брівки, як намальовані, гордий стан – усе це не наше, не українське? Ну, тоді даруй, козачко, я – китайський імператор! (І, склавши руки “по-китайському”, смішно вклоняюся)*” [4, 128]. З’ясувалося, що дівчина не тільки знає рідну мову, а й розуміється на українській літературі та культурі, обожає кларнетичний шедевр Павла Тичини “Панно Інно” (протагоніст називає цю поезію “*унікальною молитвою україномовного, більш-менш освіченого населення*”), який для неї – “*порятунок серед пустелі яничарської*”, імпульс до гостропубліцистичного одкровення: “*Чому так не цінуємо своїх геніїв, чому дозволяємо диявольським покручам безкарно поганити наш довірливий і хазяйновитий народ: “Усіх яблук не з’їм, але понадкусую”, – та ще й видаємо цю підлу брехню за основну рису характеру українця-господаря, філософа, гумориста?”* [4, 129]. “Діагноз” українському суспільству та його негараздам під впливом раптової зустрічі з Ією ставить сам протагоніст, вважаючи, що ми “*все своє вельми розумне невдоволення тратимо на пусті балачки, вульгарну штовханину і брутальні гасла*”, “*не можемо зорганізуватися на продуктивні цивілізовані акції*”. Знижений рівень “діагнозу” озвучує кицька Фірся (через травестіювання українського анекдотичного дискурсу про “клятих москалів”, які своїм незугарбним номінуванням “плондрують” український анекдотичний *sacrum*), натякаючи на залежність сучасного українського менталітету від західних або транснаціональних цінностей і технологій, у тому числі нищівних, і майже розчинення в їхніх безоднях. Вона пропонує героєві скуштувати цілюще зілля з назбираних у наших полях рослин: “**Фірся. У нас воно зветься ІВАН-ТА-МАР’Я. А вони там, за океаном, зарази буржуазні, по-своєму перекутили. МАРІ-ХВАН... От зарази, га?**” [4, 127]. Очевидна невідповідність ототожнених за омофонним принципом концептів національної і транснаціональної концептосфер відтворює

загрозливий процес сучасного “розчинення” національної ідентичності в огроми глобалізаційних антилюдських цінностей постіндустріальної західної спільноти. І навіть мафіозі Кулай виявляється національно не безнадійним, адже навіть він знає напам'ять вірші яскравого, емблематичного представника української поезії 70-х років ХХ століття Леоніда Кисельова – російськомовний, але ментально український парафраз на вже згадуваний майже сакральний в українській культурі текст ХХ століття “Панно Інно” та витончену ліричну поезію про те, “Что всё на свете – только песня / На украинском языке” [4, 127].

До постмодерністських проєкцій “міфу України” Ярослав Верещак звертається в зв'язку з міфологічною постааттю китайського поета Лі Бо. Двійник протагоніста п'єси обирає собі літературний псевдонім Лі Міт (“міф про Лі”). Тут за претексти правлять “трансцендентальна п'єса” Олега Лишеги “Друже Лі Бо, брате Ду Фу” (*Я. Лі, брате мій...*), – таким чином контамінуючи обидві частини синтаксично запаралеленої назви “гучної” української п'єси 80-х, звертається до свого двійника герой у драмі Ярослава Верещака) та поетичні тексти західноукраїнського поетичного угруповання “Західний вітер”. Одним із культових першотекстів представники “Західного вітру”, поруч із Біблією, майже в одному ланцюжку з нею, називають поезію китайця Лі Бо – він, згадаймо, ідентифікував себе “небожителем”, яким запроваджено новий погляд на поета: на думку Лі Бо, поет мусить бути унікальним, неординарним, навіть ексцентричним. Саме поезія Лі Бо являє нам взірці зневаги до загальноприйнятих літературних норм, до канонічних версифікаційних розмірів, що його сучасниками сприймалося як літературна брутальність. З поетичних одкровень “Книги пагорбів і годин” Василя Махна “*Лі Бо / цитований, як сніг летить, либонь, / і барва глини мітить сні і теми*” [17, 16], а Гордій Безкоровайний у поетичному циклі “Виробництво світла” закликає читача не лише приділити увагу знаковій постаті Лі Бо, а й “повірити” йому, малюючи при цьому над поетом постемблематичний “німб”: “*Читав про це в щоденниках Лі Бо. / Йому я вірю. Й ви повірте...*”, – попереджаючи читачів, що без цієї “віри” “*наша бесіда не варта / того осканженого азарту, / з яким вона успішно співіснує. / Та й бесіда, можливо, буде всує, / якщо ми не повіримо Лі Бо. / Бо ж він – поет і забобон, / він – заборона й дозвіл заборон, / міцний держак могильної лопати...*” [1, 15-16]. Перелицьований міф українського постмодернізму про невтомного нонконформіста, експериментатора й здатного перебувати поза часом ексцентрика Лі Бо в авторській міфології Ярослава Верещака перетворюється на свою антиміфологічну проєкцію: новітній “міф про Лі” презентує пристосуванця, омазу й нелюда, потворного у власній ексцентричності, спустошеного душею, скаліченого часом, проте схильного до містифікації та гри і ще не безнадійного для реанімації прихованих людських чеснот.

Таким чином, головним “позитивним героєм” сюжету в драмі Ярослава Верещака стає не літературний персонаж і не казкова абстракція “добра”, персоніфікована в цьому персонажеві, а саме дискурс з усіма його інтертекстуальними хитросплетіннями та риторичністю завуальованої авторської позиції драматурга.

Література

1. Безкоровайний Г., Махно В., Щавурський Б. Західний вітер. Поезії. – Тернопіль, 1994.
2. Библиейская энциклопедия: репринтное изд. 1891 г. – М.: Свято-Троїце-Сергієва Лавра, 1990.
3. Бондарева О.Є. Драматизм міфу і міфологізм драми. – Херсон: Персей, 2000.
4. Верещак Я. Слав. Ко-Ко. Душа моя зі шрамом на коліні: Сучасна казка // Страйк ілюзій: Антологія сучасної української драматургії / Авт. проекту та упоряд. Н.Мірошніченко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2004.
5. Верещак Я. “Чёрная звезда”: Коллапс гравитационный в двух частях // Современная драматургия. – 1989. – № 2.
6. Вороной М.К. Театр і драма: 36. ст. / Упоряд., вступ. ст. О.К.Бабишкіна. – К.: Мистецтво, 1989. – С.178.
7. Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України, 2000.
8. Грабович Г. Недооцінений Костецький // Грабович Г. Тексти і маски. – К.: Критика, 2005.
9. Гроф С. Космическая игра. Исследование рубежей человеческого сознания: Пер. с англ. – М.: Институт трансперсональной психологии, Издательство САТТВА, 2000.
10. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму: Постмодерна інтерпретація. – К.: Критика, 2005.
11. Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002.
12. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004.
13. Иванов В.В. Близнечные мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: НИ “Большая российская энциклопедия”, 1997. – Т.1.
14. Кедро Р. Піністий келих: Поезії. – Львів, 1939.
15. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячами лицами. Миф. Архетип. Бессознательное: Пер. с англ. – К.: София, 1997.
16. Мамчур І. Ознаки нового, або спроба огляду сучасної української драматургії (1986-1988) // Антракт: Театральний колаж-88 / Упоряд. І.Жиліна. – К.: Молодь, 1988.
17. Махно В. Книга пагорбів та годин. – Тернопіль, 1996.
18. Мережинская А.Ю. Проблема ценностных ориентиров в текстах “позднего” русского литературного постмодернизма (концепты “деньги”, “новый русский” в концептосфере произведений) // Літературознавчі студії: Збірник наукових праць. Випуск 11. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004.
19. Міфи України. За книгою Георгія Булашева “Український народ у своїх легендах, легендарних подвигах та віруваннях”. – К.: Довіра, 2003.
20. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2003.

21. Новикова М.А., Шама И.Н. Символика в художественном тексте. Символика пространства (на материале "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя и их английских переводов): Учеб. пособие. – Запорожье: СП "Верже", 1996.
22. Нюстрем Э. Библейский словарь: Энциклопедический словарь: Пер. со шведск. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 1999.
23. Павличко С.Д. Дискурс модернізму в українській літературі. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999.
24. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986.
25. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: София, Гелиос, 2001.
26. Скуратівський В.Т. Русалії. – К.: Довіра, 1996.
27. Славянская мифология. Словарь-справочник / Сост. Л.М.Вагурина. – М.: Линор & Совершенство, 1998.
28. Софронова Л.А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в. Польша, Украина, Россия. – М.: Наука, 1981.
29. Токарев С.А. Душа // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: НИ "Большая российская энциклопедия", 1997. – Т.1.
30. Українка Леся. Лісова пісня: Драма-феєрія в 3 діях // Українка Леся. Оргія: Драматичні поеми. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001.
31. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – Л.: Художественная литература, 1936.
32. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с нем. – Мн.: Харвест, 2003.
33. Холл М.П. Целительство: Пер. с англ. – М.: Издательство Духовной литературы; Сфера, 2001.
34. Хороб С.І. Слово – образ – форма: у пошуках художності. – Івано-Франківськ, 2003.

In the article the aspects of myth-creation are examined in dramaturgy by I. Vereshchak, the plays of which have spreading folk-lore, literary and culturally basis. Are traced development of categories of text, implication and intertext.

Key words: *myth-creation, implication, intertext, drama.*

УДК: 821.161.2:801.81

ББК: 83.3(4Укр)

Ярослав Гарасим

ФОЛЬКЛОРНІ СИМВОЛИ У ХУДОЖНІЙ КОНЦЕПЦІЇ СВІТУ ГАВРИЇЛА КОСТЕЛЬНИКА: ЕТНОЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано роль і значення фольклоризмів у художній спадщині Гавриїла Костельника в етноестетичному аспекті. Зроблено висновок про використання фольклорних засобів мистецького увиразнення авторського поетичного тексту на рівнях композиційної структурованості, образного переосмислення, інтертекстуальної інкрустації та ідейно-естетичного наповнення художньої концепції світу письменника.

Ключові слова: *етноестетика, поетика, фольклоризм, фольклорна символіка, народнопісенна стилізація.*

Художня спадщина Гавриїла Костельника, талановитого українського письменника початку ХХ століття, на жаль, залишається маловивченою сторінкою в історії літературного процесу, незважаючи на те що вже дебютну збірку автора "З мого валала. Ідилічний вінець" (1904) високо оцінив авторитетний учений, дійсний член НТШ Володимир Гнатюк у своїй рецензії "Поетичний талант між бачванськими Русинами", надрукованій у "Літературно-науковому віснику". З-поміж інших літературознавчих студій, присвячених науковому збагненню творчості Гавриїла Костельника вирізняються своєю ґрунтовністю та глибиною аналітичного осмислення праці відомого дослідника Ю.Тамаша, зокрема його монографія "Гавриїл Костельник: між доктриною і природою", у якій детально простежено складні та багатовимірні колізії життєвої і творчої долі письменника. З методологічного боку цей літературно-науковий портрет є бездоганно структурований і скерований на проникливий аналітичний зондаж філософського, релігійного та художнього світогляду Гавриїла Костельника.

Усе ж окремі аспекти Костельникового поетичного доробку заслуговують на спеціальне потрактування з огляду на ймовірні додаткові джерела його художньої символіки. Йдеться про творче використання надзвичайно багатой української фольклорної образності та продуктивних сюжетно-композиційних структур у художній канві авторського літературного тексту. Ще одним важливим завданням є необхідність з'ясувати функціональний діапазон уснословесної символіки для ідейно-естетичної організації поетичних циклів і збірок, що вийшли з-під пера Гавриїла Костельника. Виокремивши для аналізу три збірки, а саме: "З мого валала" (1904), "Встань, Україно!" (1918) та "Помершій донечці" (1921), – спробуємо простежити трансформацію художньо-стилістичних фольклорних елементів у мистецькій концепції світу письменника.

Як слушно зауважив свого часу Ю.Тамаш, фольклоризм першої Костельникової збірки "З мого села" відчувається вже на рівні композиційної циклізації та структурної архітектоніки. Автор фрагментарно схоплює своєю творчою уявою історично позачасовий календарний рік сільського життя, наповнюючи його традиційним подієвим спектром. Циклічний час майстерно доповнено циклічним

простором, у якому вміло розташовані символічно насичені стереотипні орнітоморфні образи та певною мірою універсалізовані людські персонажі в калейдоскопічному плінні сільського побуту. Декларована в підзаголовку ідилічність поетичних картин вирішується за допомогою промовистих етноестетичних фрагментів, що, без сумніву, суголосні з вітаїстичною настроєвістю традиційної календарної обрядовості. Відтак маємо стилізовані засобами фольклорної поетики формально стислі та емоційно розпросторені згустки символічного світосприйняття, аксіологічно значущі першочергово в ціннісній етнокультурній площині. Скажімо, спів жайворонка чи перепілки стає “правдивим раєм”, бренькіт коси у гарячу жнивну пору уподібнюється до голосу дзвінких струн, а пейзажний малюнок вижатої і встеленої скиртами широкої ниви сприймається як стадо білих гусей:

Інотод чупор гусокох біліх, цо уж зльетнуц майу,

Так на слунку з дальєка ше і вони бльіскайу

Не менш заангажованим у фольклорну поетику видається і передріздвяний елемент сільського пейзажу:

Льєца коньї йак ластовкі, грівї їм пірхайу,

І пантльїчкі запльєчені воздухом льєтайу

Іноді для відтворення конкретних побутових реалій Гавриїл Костельник звертається до простого етнографічного фактажу, позбавленого етнопоетичних ремінісценцій, стилістично нейтрального, хоча й закоріненого в звичайний канон. Образну асоціативність у таких поетичних рядках змінює описове зображення традиційно типової ситуації. Це, зокрема, можна простежити на прикладі художньо переспіваного народного повір'я про прогнозування майбутнього заміжжя:

Уж ше змерка, а в 'но з хїжі вонка шмеце ньеше;

Щерцо му ше треше – слуха, откаль пес то бреше?

Та за тім ше воно гласом з родней хїжі ода,

За нїм з дому оцовского поїде йатод млода.

Аналізуючи в цілому дебютну збірку Гавриїла Костельника у згадуваній уже рецензії, Володимир Гнатюк зазначав, що автор “... малює лише спокійні принадні боки сільського життя, що впливають на читача так, як роса на рослину серед довгої посухи: настроюють його ніжно, солодково...” [1, 177]. Своїми міркуваннями рецензент ще раз засвідчує факт ідилічної тональності, якою пронизані всі поетичні тексти, що увійшли до цієї збірки. Таким чином, у художній концепції ранньої поезії автора, підсиленої фольклорними образно-стилістичними фігурами та етнографічними ремінісценціями, витворено світ-ідилію – своєрідне органічно збалансоване буття, в якому гармонійно переливаються людина і природа, праця і забава, будні і свята. Єдиним елементом, який трохи дисонує із всепоглинаючим безтурботним життєвим комфортом, є парафразована за Геродотом філософська максима “нет щашлівого живота без щашлівей шмерці”, бо нагадує про конечність та швидкоплинність людського життя і є певним виходом за межу, здавалося б, замкнутого, позачасового міфологічного циклу.

Цілком іншим характером сприйняття зовнішнього світу позначена поетична збірка “Встань, Україно: Пісні неволі і визволення”, що вийшла друком у Львові 1918 року. Від наївно романтичної ідилії бачванського

села не залишається майже нічого, а натомість в усіх дванадцяти поезіях та в пролозі виразно звучить гнів, роздратування, абсолютна неприйнятність бездержавного становища рідної України. Зміна основних змістових ідеологем потребувала і переосмисленого відбору художньо-виражальних засобів, окремі з яких генетично сягають знову ж таки в українську усну народну словесність. Зокрема, чи не єдиною ланкою, що поєднувала поета з Батьківщиною на чужині, став всеприсутній у фольклорній пісенній ліриці українців образ-символ Дунаю-ріки:

На Дунаю-ріці я за філями глядів

Запропащений в світі, осамлений у світі,

Я лиш з Богом розмовляв – я не знав братів –

Я братьми уважав дунайські філі й цвіти! [3,3]

Однак не так страшною є географічна чужина, як прикре відчуття того, що на власній землі все належить сусідам-зайдам. Відтак психоестетична бінарна категоріальна опозиція “свій-чужий” стає найпродуктивнішою для вивершення радикальних інтенцій у громадянській ліриці Гавриїла Костельника:

Для чужинців-панів наші ліси ростуть, шелестять;

для чужинців-панів наші води шевелять ся;

для чужинців-панів наша земля родить;

для чужинців-панів наш піт цвітом сходить [3,12].

Внутрішньорядкова антитезовість цього поетичного фрагмента свідчить про його художньо-семантичний перегук з народнопісенними елементами адекватної стилістики. Однак проблема фольклоризму літературного тексту не обмежується лише зверненням певного автора до потенційно продуктивних формально-виражальних засобів етнопоетики, а є набагато складнішою. Відомий український історик та літературознавець Михайло Грушевський у “Передньому слові” до четвертого тому “Історії української літератури” подає своє розуміння усїєї складності трансформаційного процесу, що відбувається під час впливу одного типу словесності на інший. На його глибоке переконання, одним із елементів такого процесу є етап, коли “творчість книжних верств переходила в широкі верстви некнижної людності та поширювалась тут шляхом усної передачі” [2,8]. Отже, йдеться про те, що деякі імперсонально прикметні поетичні зразки одного автора можуть або повністю, або окремими своїми гранями засвоюватись фольклорною словесною естетикою й ставати фактором виникнення на їх основі нових, вже власне фольклорних творів. Очевидно, що саме процитовані вище рядки з Костельникової збірки спричинилися до появи аналогічних мотивів у пізнішому українському повстанському пісенному репертуарі. Принаймні такі рядки з нескореної музи упівців, як

Ти бачиш жита похилились,

Ти сіяв – воно не твоє,

Трудився щодня і щоночі,

А ворог із того жие, –

свідчать про те, що схожість тут не випадкова.

Важко заперечити зв'язок Костельникової музи з фольклорною, що виявляється в імперативному заклику до України про повернення історично минулої величі, насиченому орнаментальною символікою,

найчастотніше вживання якої характерне для народних пісень з лицарським сюжетом дружинно-князівського періоду.

*Встань Україно-Ненько! Сядь на золотий престол,
Убери ся в золотий шелом, возьми золоте берло в руки [3,4].*

Попри назагал домінуюче антиідилічне ідейне наповнення збірки “Встань Україно!”, яке поетично реалізується через наскрізну атрибутику з центральним семантичним ядром “чужий”, у деяких випадках автор вдається до творення поодиноких ідилічних картин на зразок тих, що всуціль заповнили збірку “З мого валала”. Щоправда, усвідомлюючи те, що в сучасній йому об’єктивній суспільній дійсності ніякої ідилії бути не може, Гавриїл Костельник переносить її або в історичне минуле України, або ж проектує на обезлюднену до певної міри алегоричну природну панораму. В обох випадках простежуємо щедre використання фольклорної символіки з її промовистим натуроцентризмом. Відтак маємо романтично піднесену, часову ретроспективу, в якій передано своєрідний “золотий вік” української держави:

*як наші давні батьки-Бояни
трясному сонцю пісні складали?
трясне небесне сонце розуміли,
буйнії вітри в лету слідили,
а соловейка у лузі співати учили [3,4]*

Природна ж ідилія є не менш романтичною:
*Цвітка радіє, птичка радіє,
що перед сонечком
з новим днем новим щастечком
похвалитись сміє [3,20].*

Як результат певного мистецького експерименту варто сприймати інтертекстуальний характер фольклоризації шостої пісні збірки “Встань Україно!”, що є своєрідним гімном українській народній пісні. Перелік особливо важливих заслуг нашої легендарної пісенності перед історичним буттям нації супроводжується інтертекстуальними самохарактеристичними вкрапленнями з текстів відповідної настроєвої гами і створює ефект досить цікавої фольклорної хрестоматійності, введеної в анафоричну композиційну структуру літературного ліричного твору.

Загалом, на відміну від ідилічного пафосу збірки “З мого села”, художня концепція світу громадянської поезії зі збірки “Встань Україно” виформовується в антиідилічну модель національного буття, що спричинене цілою низкою історико-суспільних протиріч, котрі потребують невідкладного розв’язання і вкладаються в чітку афористичну риторичну формулу:

*Хто, як ми, багатий? А, як ми, убогий?
Хто, як ми, могутий? А, як ми, без влади?
Хто, як ми, благородний? А, як ми, без чести [3,8].*

Оригінальним жанровим уворенням у поетичному доробку Гавриїла Костельника, без сумніву, є структурно цілісний й композиційно зорганізований цикл поезій під назвою “Помершій донечці”. За переважно діалогічним характером нарації та надривним емоційним напруженням ця збірка фактично “межує” між жанрами фольклорного голосіння та авторської ліричної трагедії. Несподіване особисте лихо в житті

письменника: смерть його дочки Святослави, – стало причиною появи низки яскравих поетичних зразків, у яких Гавриїл Костельник робить спробу ілюзорно-умовно продовжити життя своєї дитини, спілкуючись з нею у двадцяти п’ятьох віршових текстах. Ідилію та антиідилію двох попередньо проаналізованих збірок заступає тут ситуація цілковитого розпачу від безсилля перед непоправною втратою. Ще однією важливою особливістю цієї біографічно продиктованої добірки є те, що вона спроектована не на об’єктивний, значною мірою нейтральний щодо автора світ, а перебуває в площині суб’єктивних переживань письменника, і концепцію світу затінює нав’язливий індивідуальний есхатологічний мотив. Грунтовний аналіз наявної у цій збірці символіки, перш за все християнської, подає Ю.Тамаш у згадуваній монографії. Учений проводить цілком аргументовані паралелі художньої канви поезій з біографічним та емоційно-настрояним станом Гавриїла Костельника.

Що ж до фольклорної інкрустації аналізованого поетичного циклу, то вона тут відіграє низку чітко визначених функцій. Приміром, у восьмому вірші поет, ніби втомившись від тягару власної нещасливої долі, здійснює своєрідний перепочинок у рамках художньої умовності і перекладає вагу свого жалю на алегоричний образ рожі:

*Журились рожі на весні в городі,
Що передчасно люди їх зривають:
Чому їх вроді розвинулись годі?*

Чому життя найкрасишим відбирають? [4,9]

Народнописенну стилізацію можна відчутти і в художніх способах подолання найвіддаленіших просторових дистанцій, що їх підсилює і без того доволі рельєфний психологізм складної екзистенційної ситуації:

Де ані орел за дзень не долета!

Долета там лем дума мацеріна [4,13].

Процитовані рядки, написані, як зазначає сам автор, бачванським діалектом, є складовою частиною розгорнутого стилізованого голосіння баби за онукою, яке дещо розширює рамки виключно особистісного горя письменника. Як слушно зазначає Ю.Тамаш, “... нариканє баби “керестуровой” за унуку, слилизованє справ усного нариканя керестурских женох, висловленє з бачванско-руську бешеду, з чим ше до хлопского нариканя уключує фолклорне и тот укладок особному нешесцу дава ширшу народну димензию” [5,74].

Висловлюючи вкотре високий ступінь родинної трагедії, Гавриїл Костельник вдається до максимально відшліфованого в народній естетиці художнього засобу фольклорного паралелізму:

*Ах, легко діти забувають пташині,
Що лиш вчорашию днину памятає –
Та тяжко діти забувають людині,
– Вона ж душею вічність обіймає [4,21].*

Як бачимо, можна простежити чітку еволюцію художнього світогляду Гавриїла Костельника – від патріархально спокійного, циклічно-повторюваного умиротворення першої збірки “З мого валала” до індивідуально втаємниченого гуманізму циклу “Помершій донечці”, де художня концепція світу переорієнтована з макрокосмічних горизонтів на суб’єктивний простір мікркосмосу.

Загалом же використання фольклорних засобів мистецького вираження авторського поетичного тексту в ліричному доробку Гавриїла Костельника відбувається на рівнях композиційної структурованості, образного переосмислення, інтертекстуальної інкрустації та ідейно-естетичного наповнення художньої концепції світу письменника, що дало підстави Володимирові Гнатюкові вже у 1904 році заявити, що перед нами "... автор безперечно обдарований немалим талантом".

Література

1. Гнатюк В. Поетичний талант між бачванськими Русинами // ЛНВ.– 1904.– Кн.IV-VI.– Т. XXVI.
2. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1994.– Т.4.– Кн.1.
3. Костельник Г. Встань Україно! Пісні неволі й визволення.– Львів, 1918.
4. Костельник Г. Помершій донечці. Поезії.– Львів, 1921.
5. Тамаш Ю. Интерпретация и поэтика литературных творох // Тамаш Ю. Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу.– Нови Сад: Руске слово.– 1996.

In the article it has been analyzed the role and significance of folklorisms in Hovryil Kostelnyk's works of art in ethno-esthetic aspect. The conclusion is drawn concerning the usage of folklore means of artistic expressiveness of the author's poetic text on the level of contextual composition, figurative reinterpretation, inter-textual incrustation and idea-esthetic completeness of the author's artistic concept of the world.

Key words: *ethno-esthetics, poetics, folklorism, folklore symbolism, folk song stylization.*

УДК: 902
ББК: 63-434

Тарас Ткачук

"БАЛКАНСЬКІ НАДПИСИ" (5 500/5 400- 4 200/4000 Р. ДО Н.Е.) І ЗНАКОВІ СИСТЕМИ КУЛЬТУРИ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ І КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

У статті аналізуються знакові системи культури Кукутень-Трипілля і Кам'яної Могили у контексті "Балканських надписів". Зроблено певні висновки щодо розвитку древніх суспільств на території України, оцінено рівень їх культури.

Ключові слова: *Кам'яна Могила, трипілля, знакова система, нео-енеоліт.*

У травні 2004 року в сербському місті Новий Сад був проведений представницькій міжнародний симпозиум під егідою Сербської академії наук і мистецтва та Інституту археоміфології (США). Симпозиум називався "Знаки цивілізації", і в його роботі приймали участь фахівці з Сербії, Македонії, Болгарії, Румунії, Греції, України, Латвії, США, Італії, Фінляндії. Серед запрошених був і автор цієї статті.

Головною темою виступів були нео-енеолітичні знакові системи на Балканах VI-IV тис. до н. е., названі "балканськими надписами" або "давньоєвропейським письмом". Що приховували ці знаки? Про який рівень розвитку суспільства вони свідчать? Чи були балканські знаки основою, на якій виникло лінійне письмо А?

Про рівень зацікавленості цими та іншими питаннями розвитку культур нео-енеоліту Давньої Європи (за М. Гімбутас) свідчить, наприклад, існування спеціального проекту з досліджень давньоєвропейських написів під керівництвом М. Мерліні (Італія).

У своїй короткій історії досліджень вінчанських знаків А. Старович [20, 17-31] пише, що відкриття "балканських надписів" почалося наприкінці XIX ст. із розкопок Зофією Торми поселення Тордош в румунському Банаті. У своєму щоденнику вона описала і скопіювала багато знаків (біля 200), нанесених на денця посуду та інші предмети. Ця збірка була систематизована і опублікована М. Рошка більш ніж через чотири десятиріччя після цих розкопок [46]. Ще пізніше до матеріалів, замальованих у щоденнику Зофії Торми, звернувся Шон М.М. Вінн.

Під час розкопок першим сербським археологом Мілоєм Васічем у с. Вінча на правому березі Дунаю, розпочатих у 1906 р., звернули увагу на "врізані знаки і маркування", не пов'язані з орнаментациєю посуду. Була запропонована гіпотеза, згідно з якою їх тлумачили як знаки виробників чи власників посуду, знаки належності до певних кланів чи сімей [48, 23-39, taf. 7-16]. У своєму капітальному виданні досліджень Вінчі Васіч навів предмети зі знаками [5;6].

У 1940 році Георгієвські, один із співробітників Васіча, опублікував у белградському журналі статтю з першою спробою систематизації вінчанських знаків. А роком пізніше Рошка систематизував знахідки зі знаками з Тордоша, поділяючи думку Васіча щодо їхнього призначення. На таких самих позиціях стояли Февкес (39, р. 5-81), Холст чи Мілойчич.

Археологічну культуру Вінча (до якої належить Тордош і епонімне поселення) виділив М. Гарашанін. Він визначив її відносну хронологію, виділив дві фази її розвитку (старшу – тордошську і молодшу – плочнік). Аналізуючи матеріальну і духовну культуру, вчений описав розвиток, основні характеристики і багатство цієї неолітичної культури в південно-східній частині Європи. У своїх працях Гарашанін відстоював думку, що знаками маркували власність [3].

У 50-х-60-х роках ХХ сторіччя було відкрито і досліджено близько 100 нових вінчанських поселень у Сербії, Чорногорії, Боснії і Румунії. Повідомлялось і про відкриття врізаних знаків на посуді. Хоча вони і далі інтерпретувалися як знаки власності або як знаки гончара [21].

Трохи інакше інтерпретували такі знаки археолог Я. Тодорович (32, 77-84) та лінгвіст В. Станишич (22, s. 187-193, abb. 1-4). Тодорович розглядав вінчанські знаки як систему для писемної комунікації. Станишич вважав, що вони не могли розвинути в систему письма через консервативність символів [14, 19].

Особливий інтерес до “балканських написів” викликала знахідка в 1961 році Ніколою Влассою табличок у ямі, яка належала до культури Вінча на поселенні Тертерія-Гура Лунць (Банат, Румунія) (табл. I, рис. 4-6). Вони лежали разом з кістками людини, які Власса вважав чоловічими; кістки, на його думку, носили сліди канібалізму й перебування у вогні. Крім цих знахідок, у ямі знаходилися глиняні фігурки і браслет.

Сам Власса інтерпретував свою знахідку як ритуальне поховання, жертвоприношення жерця або шамана. Він вважав, що аналогіями до тертерійських табличок могли бути архаїчні таблички з Урука IV, адже багато тертерійських знаків подібні до шумерських (35, 485-494, fig. 1-10).

Це відкриття, за висловом Андрея Старовича, викликало справжню бурю серед археологів і палеолінгвістів. Такі видатні дослідники, як Адам Фалькештейн (25, 269-273), М. Худ (26, 99-102), Янош Маккей (30, 272-289) та інші писали про значення табличок з Тертерії.

Найбільш дивним був факт, що форма тертерійських табличок і знаків на них мала аналогії в ранній фазі розвитку письма в Месопотамії (фаза Урук IV-Джемдет Наср) (25, 269-273). Важко було пояснити контакт між двома регіонами через велику географічну й хронологічну відстані. Джемдет Наср датується близько 2 800 р. до н.е. а тертерійські таблички – на тисячу років раніше, і вони належали до ранньої фази розвитку культури Вінча. Тому Маккей спробував запропонувати значно молодшу хронологію культури Вінча, відносячи її до середини 3 тис. до н.е. Але за радіокарбонном культура Вінча датується початком 5 тис. до н.е., що не дозволяє прийняти гіпотезу Маккея (14, 25).

Зважаючи на формальну подібність тертерійських знаків на шумерські, росіянин Анатолій Кіфішин “прочитав” одну з тертерійських табличок з допомогою шумерської мови. У його інтерпретації це виглядає так: “40 княжіння. За наказом бога Шауе старійшина ритуально спалений. Це десята (жертва)” (10, 32). Можна погодитися з Андреем Старовичем, який пише, що “... не треба претерано трошити папір на критику оваквих ідеја...”. Якби не великий ентузіазм, який викликали “прочитання” Кіфішиним мовою “написів” на балканських предметах на Кам'яній Могилі серед певних кіл української інтелігенції.

Важливим для подолання міфів довкола тертерійських табличок стали дослідження кісток з тертерійської ями, які розпочали в жовтні 2003 року професори Георгіє Лазарович і Марко Мерліні під патронатом проекту “Доісторичні знання”.

Кістки вивчалися в Центрі антропологічних досліджень Румунської Академії наук в Яшь (Яссах) під керівництвом Георгіє Міу, а радіокарбонне датування було проведено в Римі, у лабораторії департаменту “Scienze della Terra” університету Ла Сапенза під керівництвом Гілберто Кальдероні.

Дослідження показали, що кістки ніколи не були у вогні, вони належали не чоловіку, а жінці, яка була дуже хворою і дуже старою за мірками того часу (вона мала 50-55 років), була на зріст біля 147см. і належала до середземноморського типу. Відтак немає підстав говорити, на думку Мерліні, про тертерійську шаманку чи жрицю. Дослідник пропонує інтерпретувати тертерійську знахідку як поховання святої жінки. Більша частина фігурок у похованні, як вважає Мерліні, має фалоподібну форму, а одна – якіроподібна.

Проведений аналіз кісток спростував ще одну гіпотезу – кістки не мали жодних слідів канібалізму. Мерліні висловив гіпотезу, що поховання у тертерійській ямі було вторинним: кістки поклали в яму після того, як тіло розклалося на відкритому місці, можливо, на високому помості.

Радіокарбонне датування кісток з Тартарії 5 370-5 140 р. до н.е. свідчить про те, що тертерійські таблички значно давніші від шумерських часу Урук IV-Джемдет Наср (29).

Ці дослідження дуже важливі для розуміння тертерійського поховання. Крім цього, вони свідчать про принципову помилку Кіфішина в його спробах “читання” як тертерійських, так і інших нео-неолітичних знаків шумерською мовою.

Найбільше досягнення у вивченні вінчанських знаків належить американцю Шону М.М. Вінну (36). Він зібрав і проаналізував близько 210-ти різних знаків із 50-ти поселень культури Вінча. Знаки були вирізьблені на посуді (табл. III, рис. 1; табл. V, рис.2), пряслицях (табл. II, рис. 3; табл. III, рис.3), фігурках (табл. II, рис. 2; табл. III, рис.2), рідше на табличках (табл. 1, 7) чи інших виробках (табл. III, рис. 5-6; табл. IV, рис.6). Вони не входили до орнаментальних мотивів, хоча деякі генетично зв'язані з ними. Знаки зображували окремо або як складові певних композиційних груп. Дослідження Вінна виявили зв'язок використання знаків з контекстом – посудом, фігурками, пряслицями, мініатюрними посудинами, табличками і предметами невідомого призначення.

Окремі знаки зображували на посуді, менше на фігурках і рідко на пряслицях. Деякі з них були нанесені на верхні частини посуду, а також входили до груп знаків. Піктографічні знаки і символи переважно розташовувалися на добре помітних частинах посудин.

У Тордоші, як зазначає Вінн, піктограми іноді наносили на денця (табл. III, рис. 7-10), скоріше за все як інформацію про припаси, які в них зберігалися. Деякі знаки, що траплялися зрідка, могли вказувати на власника або виробника посуду. Знаки, які, ймовірно, слугували для системи підрахунку, були нанесені на денцях або в нижніх частинах посуду, біля донець. Багато тордошських знаків, розташованих на денцях,

могли позначати те, що було в посуді, або вказувати на призначення посуду, його виробника або власника. Деякі знаки, що рідко трапляються на посуді, зображені на фігурках.

Групи знаків здебільшого зображували на пряслицях, менше – на посуді. Невелика група табличок і фігурок маркована групами знаків. На посуді вона зазвичай складається з двох фігур, хоч ще є місце для нанесення інших знаків. Довжина груп знаків на пряслицях обмежувалася наявним місцем для них. Напрямок знаків у цих групах невідомий. Деякі із знаків можна побачити на пряслицях і табличках.

Багато знаків, вважає Вінн, могли мати магічне значення і символізувати успіх або побажання успіху. Знаки на пряслицях типові і для табличок.

Стосовно тертерійських табличок Вінн знаходить багато точних паралелей в оформленні й виконанні в інших поселеннях Вінчі. Тому, на його думку, немає потреби твердити про месопотамський вплив на створення цих знаків. Скажімо, на сферичному камені з Лепенського Виру (табл. II, рис.1) нанесені типові вінчанські знаки, які є і на табличках з Тертерії. Знаки на лепенському камені, за Вінном, мали магічне значення, а сам предмет був ритуального призначення.

За Вінном, прості знаки мали ритуальний або магічний характер. Знаки на денцях або біля них маркували номер посудини, форму, вказували на власника чи виробника. Деякі мотиви і символи могли бути значно схематизованими. Певна кількість піктограм ґрунтувалася на зображенні об'єктів чи явищ довколишнього середовища.

На думку болгарської дослідниці Х. Тодорової, балканські знаки з'явилися в результаті економічного розвитку регіону – як потреба фіксувати майно, власність чи предмети для обмінної торгівлі (15, 60). Та хоч багато знаків трапляється на посуді поселення Тордош, що розташоване біля родовищ міді і золота, інтенсивний обмін якими міг викликати потребу у виникненні різних записів економічного характеру, однак, вважає Шон М.М. Вінн, немає достатньо доказів на користь гіпотези про економічні причини виникнення вінчанських знаків. Свідченням цього є, наприклад, такий факт, що вінчанські знаки трапляються в поселеннях, дуже віддалених від родовищ металів.

Більшість номерних знаків, як зазначе Вінн, були зображені на денцях або наближених до донець місцях. Ці знаки являють собою номери чи класифікацію, і їх використовували протягом виробництва посуду, переважно перед випалом. Номерні знаки у вигляді крапок і ліній трапляються рідко. В одному випадку крапки поєднані з лінією. Таке поєднання зустрічається також біля денця посудини. Деякі знаки, які трапляються на табличках (два – на камені з Лепенського Виру) могли мати значення міри, судячи з їхнього розташування біля донець посуду.

Існує набагато більше доказів релігійного використання балканських (вінчанських) знаків (7, 337-352). Вони, на думку Вінна, несли інформацію про циклічні події. Знаки на фігурках використовувалися в домашніх магічно-релігійних церемоніях. У ритуальному контексті вирізьблені на фігурках знаки могли висловлювати побажання, прохання. Після церемоній, фігурки, скоріше за все, могли знищуватися. На це вказують фрагменти фігурок, знайдені під час розкопок ям та інших ділянок з

сміттям. Таблички з Тертерії були знайдені в поховальній ямі. Групи знаків на мініатюрному посуді могли містити релігійні формули.

Різниця між знаками на посуді і більш організованими знаками на табличках та інших предметах можуть бути пояснені різним рівнем їхнього використання.

Знаки дуже мало змінювалися у часі. Їх статична природа може свідчити про незмінність погляду на Світ і систем уявлень, які існували сторіччями.

У пізній Вінчі (період С-D) з'явилися декілька нових знаків (особливо їх поєднань-лігатур), хоча більшість знаків була обмежена специфічними місцями, визначеними релігією.

Статична природа знакових систем свідчить, за Вінном, що ідеологія, репрезентована знаками, не потребувала подальшої еволюції. Інакше кажучи, вінчанські знаки не розвивалися, тому що слугували передовсім циклічним ритуалам, а не політичним чи економічним цілям, інститути яких потребують зміни знаків.

Тисячі фігурок яскраво демонструють важливу роль домашніх ритуалів у вінчанському суспільстві. Припинення їх виробництва в кінці неоліту було пов'язане, на думку Вінна, з припиненням зображення знаків на посуді і пряслицях (37).

Хоча найбільше знаків було виявлено в культурі Вінча на всіх етапах її розвитку (14, 34-97), вони відомі також в інших нео-енеолітичних культурах Балкан і суміжних територій. Особливо цікавою і навіть сенсаційною стала знахідка в 1993 р. експедицією Аристотелівського університету в Салоніках під керівництвом професора Гюргіуса Хоирмоузіадіса в неолітичному поселенні на озері в Діспілію (Греція). Завдяки сприятливим умовам тут зберігся фрагмент дерева, на якому були нанесені знаки. Знахідка датована 5 250 р. до н.е. (23). З іншого неолітичного поселення на півночі Греції Гіаннітсі, датованого 5 300-5 000 р. до н.е. походить кам'яний предмет із врізаними знаками і крапками, нанесеними в три лінії (28, tabl. X) (табл. IV, рис.1). Трапляються врізані знаки і на посуді культури Тісаполгар. Наприклад, на антропоморфній посудині з Кьокеньдомба (Угорщина), датованої близько 5 300 – 5 000 р. до н. е. (7, 341, рис. 8-6), нанесено цілу низку знаків (табл. V, рис.1). Трапляються вони й на денцях посуду з поселення Градешніца (Болгарія). З цього ж поселення походить мілка посудина з нанесеними на ній з двох боків знаками (12, фот. 67, 70, 71, 89, 109, 110; 68, 69) (табл. IV, рис.5). Знаки зображували на пірамідальних глиняних предметах з поселення Слатіно (Болгарія), датованих 4 850 – 4 750 р. до н.е. (21, 141, fig. 5-9) (табл. IV, рис.3-4), на посуді з поселення Ваксево (Болгарія) (19, 130, рис. 61,3; 138, рис. 69, 4; 176, рис. 94, 5-11), на округлій пінтадері з Караново VI (Болгарія) (15, фото. 80) (табл. IV, рис.2). Хенрієта Тодорова згадує про знаки з інших поселень на території Болгарії - Овчарово і культури Курило (29, 60).

Зрідка подібні до балканських знаки трапляються на предметах з ранніх поселень культури Кукутень-Трипілля. Скажімо, два таких знаки зображені на посудині з Ерестегхіна серед орнаменту (22, 67, fig. 50, 1) (табл. V, рис.3) і один – біля дна посудини з Бернашівки (8, 87, рис. 55, 11), яка датується 5 367±56 р. до н.е., 5 450±65 р. до н.е. (2, 11). Аналогічні різьблені знаки зрідка трапляються також на денцях посуду, наприклад, у

Ленківцях (34, 267, табл. LIV, 1), і на його стінках – інколи у вигляді рельєфного наліплення (8, 104, рис. 69, 2). Та найбільше різьблених знаків зустрічаємо на антропоморфних глиняних фігурках, приміром, із Тирпешть III (табл. V, рис.4) або Нових Русешть I 16 (20, 270, табл. CVI, 11)). Перше поселення датують 4 391±77 р. до н.е., а друге – 4 415±95 р. до н.е. (1, 22).

Цікавий мальований знак, подібний до балканських, трапився на денці посудини з пізнішого поселення заліщицької групи трипільської культури Більшівці. Посудина за формою нагадує тисаполгарські миски з парними наліпленнями на вінцях (27, 268, pl. 42, 1; p. 276, pl. 50, 1; p. 248, pl. 58, 1). Можливо, що такі миски потрапляли до верхньодністровського поселення через посередництво культури Малиця (33, 153, гус. 2, 12). Цікаво зазначити, що ця миска, тисаполгарська за формою, мала типовий трипільський біхромний (червоним по білому) розпис.

Пізніші трипільські знакові системи (етапів В II - початку С II) розвивалися цілком самостійно. Можна припустити, що лише деякі знаки, балканські за походженням, були ними запозичені. Формальний підрахунок подібностей між знаками культури Вінча і пізнішими кукутенсько-трипільськими показав, що лише 9,5% знаків, можливо, були спільними для двох знакових систем. На мальованому посуді пізніх пам'яток культури Кукутен-Трипілля (етапи В II - початок С II) знаки, на відміну від балканських, майже ніколи не виходили за межі орнаментальних схем. Пізньотрипільськими знаками не розмальована жодна табличка, і відомо лише декілька випадків лінійного розташування пізньотрипільських знаків на посуді (16).

Біля сучасного міста Мелітополя, на ріці Молочній, розташована ще одна пам'ятка з багатьма різноманітними знаками, нанесеними на її стіни, – Кам'яна Могила. Її дослідник, Борис Михайлов, виділяє шість місцезнаходжень “піктографічного письма”, які він порівнює з протоеламським і протошумерським письмом, а також 31 місцезнаходження “буквених” знаків. Деякі з них розташовані в лінію. Борис Михайлов наводить, наприклад, місцезнаходження 51 б, де лінійно розташовані 3 знаки, а в місцезнаходженні 63 – аж 12 знаків (11, 152; 282, р. 122-123; 152-155). Дослідник вважає, що найраніші з них – синхронні з балканськими знакам і архаїчними шумерськими, і датує їх VI - V тис. до н. е. (11, с. 163).

Щодо протошумерських написів, то вони, як ми вже зазначали раніше, значно пізніші. Усе ж між знаками з Кам'яної Могили і балканськими “написами” справді є багато аналогій, що дозволяє поставити питання про можливість існування єдиного центру виникнення цього типу знакових систем.

Генеза балканських знаків досі невідома. Довінчанські знаки трапляються на предметах ранньонеолітичної культури Кьореш (Криш), наприклад, на глиняних пінтадерах (Угорщина) (17, 97, рис. 49, 2-3) (табл. I, рис.1-2) або на підставці з Окна-Сібіулуй (Румунія) (табл. I, рис.3). Ці предмети датуються близько 5 500 р. до н.е (7, 342, рис. 8-9). Знаки на них виглядають досить складними, що викликає думку про їхнє більш раннє походження.

У пошуках відповіді на питання про походження “балканських написів” деякі дослідники звернулися до верхньопалеолітичних знаків

(37). Справді, детальне дослідження палеолітичного мистецтва франко-кантабрійського району проведене А. Леруа-Гураном, показало, що більше половини всіх зображень належить до трьох класів об'єктів – кінь, бізон і знаки (18, 86-87). Знаки зображували біля тварин або на них. Іноді їх розташовували в лінію. Палеолітичні знаки траплялися як на стінах печер, так і на дрібних предметах; скажімо, на гравійованій кістці з Лорте (Франція) біля реалістичних зображень риб і оленів нанесено два ромби з вертикальними лініями в середині (13, фото 12).

У печерах Йьокюлю-Ін та Карп-Ін біля Бельдебі (Туреччина) знайшли наскальні зображення тварин, які продовжували традицію більш ранніх пам'яток верхнього палеоліту франко-кантабрійського району. Так само були знайдені камені із символічними рисунками, які, на думку В'ячеслава Іванова подібні на нео-енеолітичні знаки Балкан.

Цей же дослідник доводив, що збіг деяких балканських знаків з протошумерськими, на що звернув увагу, зокрема, Адам Фалькенштейн, неварто відкидати лише через хронологічні причини, бо завдяки дослідженням Д. Шмандт-Бессера заповнилася існуюча раніше лакуна в розвитку передписемних знаків. Тому В'ячеслав Іванов вважає за можливе пов'язати знаки верхнього палеоліту, скульптурне передписемно Малої Азії, “написи” Балкан і раннє письмо Месопотамії (9, 55-56).

У світлі цієї гіпотези знаки Кам'яної Могили можна розглядати як продовження верхньопалеолітичних традицій. На це вказують, наприклад, “ребусні” рисунки на кам'яних блоках (4, 131-143; 17, 99-105).

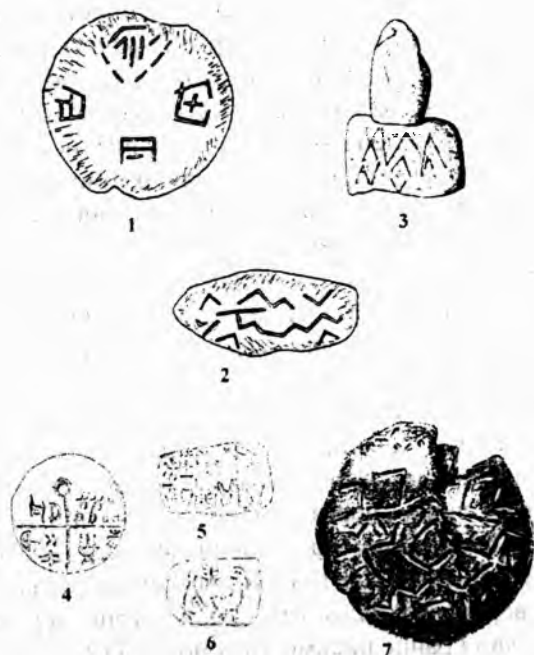
Можливо, що балканські знаки стали основою для лінійного письма А, яке все ще не прочитане. За дослідженнями Харольда Хаарманна, між цими двома системами знаків існує близько 50 паралелей (7, 349).

Таким чином, на сучасному рівні знань можна сказати, що балканські нео-енеолітичні знаки виконували переважно магічну або ритуальну функції. Вони не використовувались для адміністративних чи комерційних потреб, як це було у випадках з шумерським письмом чи лінійним письмом Б (7, 350-352), хоча серед них і виділяються знаки виробників чи власників (37).

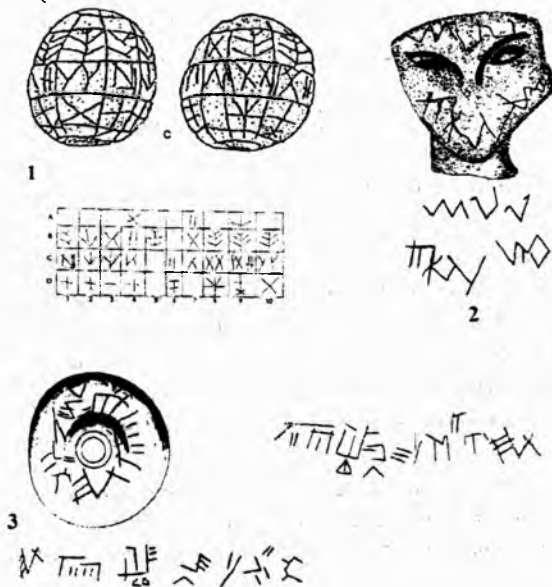
Балканські знаки використовували не тільки в середовищі культури Вінча, але й у інших культурах Балкан та генетично пов'язаній з ними культурі Кукутен-Трипілля (на ранньому етапі розвитку). Можливо, що деякі балканські знаки увійшли до кукутенсько-трипільських знакових систем, але на пізніх етапах культури (ВІІ - початку СІІ) вони розвивалися самостійно. А витоки формування балканських знаків, “написів” Кам'яної Могили й знаків, які передували шумерському письму, були, судячи з усього, у верхньопалеолітичних (чи епіпалеолітичних) знакових системах.

The sign systems of culture of Coucoute-Tripillya and Stone Grave in the context of “Balkan inscriptions” are analysed in the article. Certain conclusions are done in relation to development of ancient societies on territory of Ukraine, the level of their culture is appraised.

Key words: Stone Grave, Tripillya, sign system, neo-eneolith.

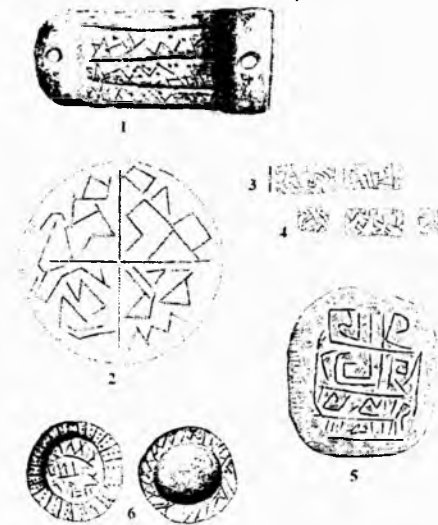
- I. 1-2. Знаки на глиняних пінтадерах. Культура Кьореш, Котачпарт, Угорщина, близько 5600-5400 р. до н. е. (За: Титов В.С. 1980, с. 97, рис. 49, 2-3).
3. Глиняна підставка із знаками. Культура Старчево-Криш, Окна-Сібіулуй, Румунія, близько 5500 р. до н. е. (За: Гимбутас М. 2006, с. 342, рис. 8-9.). 4-6. Таблички з Тергерії. Культура Вінча, Румунія, близько 5370-5140 р. до н. е. (За: Gimbutas M. 1989, p. 66, fig. 5). 7. Табличка із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Merlini M. 2004, pl. IX).

- II. 1. Кам'яна сфера із знаками. Культура Вінча, Лепенський Вир, Сербія, біля 5000 р. до н.е. (За: Merlini M. 2004, pl. VII). 2. Глиняна фігурка із знаками. Культура Вінча, Бело-Брдо, Сербія. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 8-5). 3. Пряслице із знаками. Культура Вінча, Фафос, Сербія (Косово), біля 5000-4500 р. до н. е. (За: Гимбутас М. 2006, с. 342, рис. 8-10).

- III. 1. Мініатюрна посудина із знаками. Культура Вінча. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 8-7). 2. Фігурка із знаками. Культура Вінча. (За: Merlini M. 2004, pl. XVIII). 3. Глиняне пряслице із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.). 4. Глиняний предмет із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.). 5-6. Глиняні тягарці із знаками. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.). 7-10. Знаки на деннях посуду. Культура Вінча, Тордош, Румунія. (За: Winn M.M.S.).

- IV. 1. Кам'яний предмет із знаками. Гіаннітса, Греція, близько 5300-5000 р. до н. е. (За: Merlini M. 2004, pl. X). 2. Глиняна пінтадера із знаками. Культура Караново VI, Караново, Болгарія. (За: Тодорова Х. обр. 80). 3-4. Глиняні предмети із знаками. Комплекс Градешница-Слатіно-Дікілі-Таш, Болгарія, близько 5000 р. до н. е. (За: Chokadziev S. 1995, p. 146, fig. 5,8,9). 5. Мілка посудини із знаками. Градешница, Болгарія, початок 5 000 р. до н.е. (За: Николов Б. 1974, обр. 68, 69). 6. Знаки на денці малої посудини. Культура Петрешть, Дайя-Романе, Румунія. (За: Paul I. 1992, pl. LII, 11a -c).

- V. 1. Знаки довкола ніжок антропоморфної посудини. Культура Тіса, Кьокеньдомб, Угорщина, близько 5300-5000 р. до н. е. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 8-6). 2. Мала посудина із знаками. Культура Тіса, Сегвар-Тюзьковеш, Угорщина. (За: Гимбутас М. 2006, с. 341, рис. 2). 3. Посудини із знаками. Культура Прекукутень I, Ерестегхін, Румунія. (За: Dumitrescu V. 1974, p. 67, fig. 50, 1). 4. Глиняна фігурка із знаками. Культура Кукутень-Трипілля, Тирпешть III, Румунія. (За: Черныш Е.К. 1982, с. 270, табл. LVI, 3).

УДК: 821.161.2

ББК: 83.3 (0)5(2=Укр)

Андрій Печарський

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОДИНАМІКИ ЕРОСУ-ТАНАТОСУ В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ НАДІЇ КИБАЛЬЧИЧ

Стаття присвячена проблемі суїциду та особливостям психодинаміки Еросу-Танатосу в житті та творчості Надії Кибальчич. Матеріалом для дослідження стали психологічні моделі поведінки персонажів у творах „На хуторі”, „Пропаші сестри”, „Нарис”, „За високим тинном”, „Засуджені”, „3 життя”, „Останні” та ін., а також факти зовнішньої та внутрішньої біографії письменниці.

Методологічний інструментарій охоплює здобутки психоаналітичного підходу в сфері суїцидології, зокрема інтерпретації Зигмунда Фрейда, Карла-Густава Юнга, Жака Лакана, Карен Хорні та ін.

Ключові слова: Ерос, Танатос, проективна ідентифікація, перенесення, нарцисистична образа, терапевтичний альянс, мотиви суїциду, літературні угруповання.

Надія Кибальчич як письменниця znana в українській літературі більше із листування Івана Франка і Лесі Українки, а також своєю трагічною біографією, ніж творчістю. І це невипадково. Бо, як зауважував Карл-Густав Юнг, „психологічний підхід до літературного твору відрізняється від літературознавчого підходу. Цінності і факти, які мають вирішальне значення для першого, можуть виявитися для іншого наче б несуттєвими; також твори цілком сумнівної літературної цінності нерідко представляються психологу особливо цікавими” [9, 104].

До цього другого з означених типу літературних творів належала й творча спадщина Надії Кибальчич, а схвальні відгуки на її літературно-художню діяльність з боку Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського чи Бориса Грінченка видаються радше доброзичливими побажаннями. Надто вже наклали відбиток на поетику художнього світу Надії Кибальчич її внутрішньо надломлена світосприйняттям психічна організація розуму, надмірна вразливість характеру, суїцидальні помисли, що спричинило до ослаблення певної художньо-композиційної логіки творів.

Меланхолійні образи героїв несвідомо спливають у сюжетній канві письменниці, перебуваючи в льодяному холоді абсолютного Ніщо. Створюється враження, що для багатьох персонажів Надії Кибальчич самовбивство є нічим іншим, як „дитячою грою”, „душевною анестезією” або „оптимальним виходом із ситуації”, а їх можливість адекватно аналізувати події є настільки далекою від реальності, що втрачає будь-яку логіку сприйняття зовнішніх подій. Прикладом цього є оповідання „На хуторі”, „Пропаші сестри”, „Нарис”, „За високим тинном” та ін.

Скажімо, комплекс провини, як злий геній, стає внутрішнім невгамовним володарем і суддею, проникаючи непомітно і в художній світ митця.

Дослідники творчості Надії Кибальчич прослідковували паралелі між біографічними фактами письменниці та сюжетними лініями її творів: „У дитинстві Надії Кибальчич неодноразово доводилося переживати стан

психічного розладу... Певне напруження позначало стосунки з матір'ю. Школяркою вона потрапила до іншої родини, де тимчасово виховувалася.

Але які б не були обставини, важливо, що дитячі неврози наклали відбиток на все життя Надії Кибальчич. Вони сприяли виробленню песимістично-фаталістичного світогляду, ознаки якого стійко проявляються у прозі та поезії Кибальчич і становлять невід'ємну частку творчої індивідуальності" [6, 80].

Традиційно вважається, що самогубство Надії Кибальчич очищене пізньою романтичною позолотою любові і спричинене було втратою улюбленої людини, тобто свого чоловіка. Приміром, Петро Ротач із цього приводу писав: „Смерть чоловіка була причиною її самогубства” [5, 97]. У некрологах тогочасної преси також пов'язували причину суїциду письменниці із смертю її судженого. Зокрема Сергій Бердяєв зазначав, що „втрата чоловіка тяжко вразила Надію Костянтинівну. Остання нитка, що прив'язувала її до життя, уірвалася. Жити стало нічим. „Нема мені місця на світі”, – не раз казала вона. До почуття самотності прилучилось ще власне без здоров'я й матеріальна незабезпеченість. І через рік по своїй тяжкій втраті Надія Костянтинівна вкоротила собі віку, отруївшись (6 вересня 1914 р.)” [1, 196].

Це нагадує до певної міри давній індійський обряд ритуального самознищення вдів після смерті свого чоловіка – саті, який передбачав задоволення „чуттєвих” потреб покійного в потойбічному світі.

Рідна тітка Надії Кибальчич Леся Слинко знала, що її племінниця страждала комплексом провини і підсвідомо прагнула до містичного самопокарання, тому в листі до Іллі Шраги писала: „...сестра хоче примусити небогу прийти до мене, бо небога казала, що вона не переживе смерті свого чоловіка. Він болів на сухоти, а вона поки що зовсім здорова і молода ще людина.

До матері їй поїхати зараз не слід, бо мати її хора і нервова, то вона там не знайде спокою. Якщо небога приїде, то кидати її не можна, такий тяжкий рік, що кругом свої панахиди рвуть душу” [4].

У 1913 році в альманасі „За красою” був надрукований фрагмент з поеми „Жаль” Надії Кибальчич, який можна вважати своєрідною поетичною передсмертною запискою. Наведемо деякі його рядки:

*Пить – умерти... не пить – теж умерти!
Буду пити, отруто моя!...
Покохати? Умру я з кохання.
Тож не любить коханий мене.
Не кохати? Загину, зав'яну...*

*Я байдужо богині кохання
Вбогу долю положу до ніг
Я діждуся страшною хвилини
Подивлюся, що іншу коха,
Та й загину... Така моя доля...*

*Я дитинства ясною не мала,
Молодою я теж не була.
Мов в могилу мене положили
Та живою... Десь пісня гула... [2, 134-135]*

Якщо застосувати техніку психоаналізу стосовно „мовлення в перенесенні”, то логіко-символічна схема вірша дозволить нам зрозуміти метаморфозу психодинаміки Еросу-Танатосу поетеси, які опираються на добре опрацьовані граматичні перетворення еротоманії згідно з різними способами заперечення твердження: „Я його люблю!” Наприклад, „Мені страшно його любити, бо тоді я помру (Ерос-Танатос) – „Це не я його люблю” (розщеплення особистості) – „Він не любить мене” (манія ревності) – „Я його не люблю” (агресія) – „Він любить мене” (нарцисизм) – „Що я скажу богині кохання?” (містичний страх) – „Я кохаю іншу людину, тому змушена загинути” (комплекс провини і підсвідоме прагнення до самопокарання) – „В усьому винні мої батьки, які позбавили мене щасливого дитинства” (загострення негативного едіпового комплексу) – „Усе життя я наче перебувала в могилі” (абсолютне відчуження від зовнішнього світу).

Таким чином, наведені символічні структурування, що локалізовані в „підсвідомому порядку”, дозволяють нам збагнути генезу суїциду письменниці.

У контексті можемо поставити запитання. До якої реальності відсилає нас значення? Цю ключову проблему в своїй психоаналітичній практиці завжди ставив Жак Лакан. І доказував: будь-яке значення відсилає нас завжди до іншого значення (до себе самого), що значною мірою є завжди метафоричним, а мовлення, за своєю суттю, – це засіб, щоб отримати визнання.

„Коли ми знаходимося, – писав Жак Лакан, – у внутрішній будові мовлення, усе, що утверджує в реальності якусь іншу реальність, у кінцевому результаті набуває свій смисл і свою гостроту лише залежно від самої цієї будови мовлення. Якщо емоція може піддаватися зміщенню, інвертуванню, гальмуванню, якщо вона локалізується в певну діалектику, то саме тому, що вона охоплена символічним порядком, з якого випливають інші порядки, уявне і реальне, займають свої місця і впорядковуються” [3, 312].

Отже, поетичні слова Надії Кибальчич уявного і реального („Покохати? Умру я з кохання”) не слід відмежовувати від самого символу і його використання. Буде помилкою вважати, що тут мова йде про правдиву силу почуттів кохання поетеси, яке є лише вторинним розгортанням первинного явища. Цей вислів сам по собі має на увазі той факт, що любов не зіграє письменницю, хоча дає життя і є центром гравітації Еросу тієї тьмяної сторони Тантосу, що затемнює, надаючи її світогляду неправдиву очевидність.

Таким чином, система образів-символів творить у людських стосунках порядок нового буття, а творче застосування символічного звернення завжди можна звести до рівня біографічних фактів.

Відомо, що через кілька літ після закінчення гімназії Надія Кибальчич вийшла заміж за полтавського лікаря Миколу Козловського.

Минув рік опісля одруження, і вона пише оповідання „На хуторі”, головна героїня якого Галина, щоб хоч якось запобігти своїй внутрішній самотності, вийшла заміж за свого учня Андрія: „Поплили такі ж нудні дні з людиною, яка не розуміла її, хоч і щиро кохала. Кохання тільки дратувало Галину і вона все робила, аби охолодити його” [2, 137].

Можна замислитися: чому після одруження за такий короткий термін у художньому світі Надії Кибальчич знову панує чорна смуга песимізму й почуттєвої прохолоди стосовно любові? Чи означає це, що подружнє життя

було неспівмірним з деякими особливостями її психічної й світоглядної організації духу? Складається враження, що для письменниці шлюб – тільки ілюзія, не здатна наповнити смислом її життя.

На перший погляд проблема здається надто простою. Травматичне минуле в дитинстві, матеріальна скрута, одноманітний стиль життя, нестабільна ситуація в країні, ностальгія роблять безперспективними, нудними і втомленими стосунки між людьми в цілому. Адже в 1905 році Надія Кибальчич разом зі своїм чоловіком була на півроку арештована за радикально-революційну діяльність. Тюрма підірвала здоров'я молодому подружжю, особливо чоловікові, який захворів на туберкульоз. Згодом вони виїжджають за кордон в Австрію, а потім в Італію на вісім років, живучи там у скрутних умовах. У 1914 році Надія Кибальчич повертається на Україну з умираючим чоловіком, якого самовіддано доглядала.

Наведені біографічні факти й модифіковані художні фрагменти оповідання „На хуторі” і поеми „Жаль” недвозначно говорять, що подружнє життя письменниці протікало на ґрунті едіпової ситуації. Хвороба Миколи Козловського хоча й приносила клопоти письменниці, проте стимулювала в ній почуття материнської опіки, а фах лікаря-чоловіка з наділеною професійною турботою частково компенсував у ній обділену в дитинстві батьківську любов.

Проте, як зауважувала Карен Хорні, „не обов'язково студіювати ідеї Фройда, щоб збагнути, що спустошеність шлюбу є не наслідком звичайної втоми, а результатом прихованих дій деструктивних сил, які підірвали його основи, що вона проросла із зерна, кинутого в родючий ґрунт розчарувань, недовір'я, ворожості і ненависті” [7, 71]. Далі психоаналітик ставить фундаментальне психологічне запитання: яким чином виникає неприязнь до свого партнера в шлюбі? І, даючи різні відповіді, в яких фігурує проблема едіпової ситуації, комплексу і внутрішнього конфлікту людини, доходять висновку, що успіх у шлюбі залежить від ступеня емоційної стабільності, яку досягають обоє партнерів ще до шлюбних стосунків. Самопожертва, на думку Карен Хорні, нав'язана дійсними недоліками партнера, не є перепоною, що загрожує подружньому життю, а радше абсолютним соціально-індивідуальним стандартом моногамії, який потрібно ретельно дослідити: його генезу, цінності і пов'язані з ними небезпеки.

У контексті психоаналітичних ідей варто згадати про літературні традиції родини Надії Кибальчич, яка була представником уже третього письменницького покоління. Дід письменниці по лінії матері Матвій Симонов належав до інтелектуального гуртка петербурзького українського часопису „Основа” (1861-1862). Його сестра – поетеса Ганна Барвінок. Мати Надії Кибальчич також була літератором і виступала під псевдонімом Наталка Полтавка.

Проте не завжди професійні зацікавлення літературної династії дають добрий проріст зерна у своїх нащадках. Складається враження, що в Надії Кибальчич вони протікали не згідно з логікою власного творчого покликання, а здебільшого інертно – за едіповою ситуацією.

Про це можуть свідчити песимістичні слова письменниці в „Листі”, надрукованому в „Літературно-науковому віснику” за 1904 рік: „У моїй душі палає жаль. Нема жалю, ні втину, ні спокою. Моє слово як лід: не дав мені Бог слова. Не хочеться спати. У хаті чорно і тихо... Єдине, в чім живе українська нація – це письменство... Єдине, чого наш письменник може

сподіватися, це що після смерті його згадають чулим словом... Хто береться до української літератури, той відрікається від слави, заробітку, віддає увесь свій талант (нехай буде й малий, але людина віддає все, що має) і за це йому судиться бути вічно у самоті” [2, 77-78].

Аналогічно заряджені духовним пережиттям трагічного світосприйняття Надії Кибальчич й іронічні слова епіграфу до невеличкої збірки дитячих оповідань („Тася і Павлик”, „Маруся і Таня”, „Сергійко”, „Уривок із розмови”): „Все, що у нас є кращого – добре зерно, закинуте у нашу душу в дитячі роки любовою родиною” [2, 68]. У цих творах звучать мотиви дитячої онтологічної непевності, острах, відчувається диктатура батька, що часто вів аморальний спосіб життя, а також погане виховання. Така едіпова ситуація і конфлікт вмотивовуються не тільки художніми, а й біографічними фактами з життя письменниці.

Як відомо, одруження не принесло матері Надії Кибальчич родинного щастя, бо чоловік почав дорікати їй, що вийшла заміж з розрахунку. Подружнє життя стало нестерпним. Натомість офіційне розірвання шлюбу тривало більше п'яти років, бо батько швидше із помсти, ніж із любові намагався відсудити доньку.

Мати з маленькою дочкою змушена була повертатися додому, на Полтавщину, де зіткнулася з нерозумінням свого батька, Матвія Симонова, – людини деспотичної і складної вдачі, що врешті-решт відмовився від своєї доньки та малолітньої внучки, які поселилася в якісь халупі, де провели дев'ять років злиденного життя.

Коли Надії Кибальчич виповнилося чотирнадцять років, вона поселилась у сім'ї свого хрещеного батька і проживала там кілька років, де нарешті відчула якусь душевну відряду злагодженого родинного життя. Про це письменниця з пієтетом писала в своїх „Матеріалах до біографії”.

Творчість для неї стала, таким чином, виявом нереалізованих дитячих мрій, фантазій, розчарувань, сирітних комплексів, внутрішніх конфліктів і неврозів. Звідси ясно, чому однією із ознак творчості Надії Кибальчич була проблема суїциду, а відповідно – песимістична індивідуальність письменниці.

В оповіданні „Нарис” Надії Кибальчич епізодично описаний шизоїдний стан героїні, коли чітко простежується розщеплення особистості, розрив між інтелектуальними і емоційними сферами людини. Інні здається, що інші читають її думки. Фантазії на ґрунті едіпового комплексу змішуються з реальною дійсністю, де важко простежується якесь розмежування. Відчуття внутрішньої спустошеності нерідко супроводжується уявою, і тоді персонаж уявляє себе скляною посудиною. Страх і почуття провини перед людьми – це мова його серця. Наприклад: „З того часу, видно, ваші погляди змінилися, – зауважила Маруся. Але я думаю, нам слід кинути сю розмову, бо ви вже турбуєтесь.

Вся збентеженість Інни зникла після тих слів. Умить їй здалось, що її долю хтось хоче присвятити чужим думкам, що хтось нахабно стежить за кожним її словом. Потім вона почула себе ніби втомленою і все на світі, навіть власна доля здавалось їй нецікавим” [2, 49]. Врешті-решт героїня закінчує життя самогубством, отруюючи себе.

Дослідники творчості письменниці зауважували, що у дитячі та юнацькі роки Надії Кибальчич активно виявилася її схильність отримувати найяскравіші враження від уяви, а не від реальних вражень. Ця схильність також стане засадничою для художньої творчості. Реальна дійсність, як

правило, гірко розчарувала, вбивала найкращі поривання душі дівчини. Натомість фантазії та мрії, витвори уяви заповнювали свідомість, тішили сподіванкою, якщо не дійсною, то вимріяною. Це досить прозоро відчувається у творах, позначених інтимними враженнями автора, зокрема „Спогади kota Сивка”, „Матеріал до біографії”, „Пропащі сестри” та ін. Візіонерський матеріал таких творів, як „За високим тинном”, де „*Ольга чула, що нікуди їй нема дороги... тільки до самогубства...*” [2, 303], оповідання „Пропащі сестри” (Оля топиться), „3 життя” (топляться люди похилого віку), „Нарис” (Інна отруїлась), „На хуторі” (Галина отруїла себе і сина), „Хвилини”, коли „*Радина душа злилася водно з юрбою, Рада стала смілива, самозабуття... Вона нічого не боялася, навпаки, ждала, щоб її скалічили, вбили...*” [2, 132-133], має загальну чинність. Він виходить із тих нетрів творчого духа, де починається справжнє життя письменниці, яке в особистому психічному світі переживає прадавнє світовідчуття народу. Можна погодитися із думкою Карла-Густава Юнга, що „згідно з основним філогенетичним законом, психічна структура так само, як і аналогічна, мусить нести на собі відзнаки розвитку попередніх поколінь предків” [8, 101-102].

Подібно до того, як у суспільстві в кожній особі домінують риси якоїсь однієї етнічної групи, так і в літературі, у конкретних художніх творах, образи-символи, підпорядковуючись законам загальнонародського мистецтва, органічно зростаються із поетичним світом митця. Відтак вони служать засобом осмислення того чи іншого поняття, узгоджуються з системою цінностей, які реально існують і глибоко вкоренились у культурі певного народу.

Скажімо, деякі види самогубства в творчості Надії Кибальчич (оповідання „На хуторі”), нагадують до певної міри японські етнокультурні особливості, як-от: „ояко-сіндзю” – суїцид двох молодих людей, які не змогли дати раду в своєму житті. Особливо це стосується сімейного стилю життя, коли мати після вбивства своїх дітей вирішує покінчити з собою. Вона не може залишити немовля жити одного, оскільки впевнена, що ніхто в світі не буде піклуватися ним, тому дитині краще вмерти разом з нею.

Так Танатос як добровільне бажання померти стає для героїні оманливим символом свободи і вирішення життєвих проблем. Меланхолійні настрої Галини разом із суїцидальними помислами перейшли в нарцисистичну ідентифікацію відносно своєї дитини: „*Ніхто не має права над життям другого – це так, але хто ж жадав, щоб його у дитинстві було страчено? Потім так скрізь, що права над життям не мають, а над долею мають... Хіба це у безліч раз не гірше?...*”

А покинувши Василька жити, вона тим самим керує його долею” [2, 145].

При цьому об’єкт прив’язаності локалізується в самому „Я” героїні і наче б спроектовується на це Его. У цьому випадку з власним „Я” поведяться, наче б із залишеним об’єктом, і воно відчуває на собі всі агресії і прояви помсти. *Яка мета життя? ... Все одно вмирати!* [2, 145].

Деструктивні тенденції матері є відображенням агресивності, скеровані на зовнішні об’єкти, а власне „Я” починає сприйматися як щось зовнішнє.

Особливості несвідомої колективної психодинаміки Еросу і Танатосу в житті і творчості Надії Кибальчич набувають етнокультурних особливостей, що вкорінилися ще в давні часи Європи. Це стосується насамперед тих країн,

де природні умови життя були особливо суворі і в племенах існували звичаї позбуватися калік і немічних від старості членів общини. Зазвичай люди похилого віку з власної волі покидали життя. Наприклад, у скандинавських народах, вестготів, була Скала предків, з якої люди, не бажаючи бути тягарем для своїх рідних, кидалися в прірву. Подібні звичаї існували і в провінційних японських поселеннях, які залишили за собою документальну згадку про гору „Обасутеяма” (буквально – „Гора, де залишають бабусь”). У свідомості північних народів ще з незапам’ятних часів також існували подібні обряди. Наприклад, ескімоси, які відчували, що сили їх покидають, самі йшли в тундру і там замерзали. А іспанські кельти в античні часи влаштовували бенкет, випиваючи отруту (цикуту).

У контекст відповідних давніх етнокультурних традицій вписується й оповідання „3 життя” Надії Кибальчич, в якому двоє людей похилого віку (чоловік з жінкою), не маючи засобів для існування, разом добровільно накладають на себе руки:

- *Тепер усе рішилося.*

- *У річку?*

- *У річку.*

- *Коли б була яка отрута, така щоб не мучитись, а відразу.*

- *Де ж ти візьмеш? Таке горе бідним й на отруту не спроможешся...*

[2, 355]

- *Нехай нам Бог простить! – сказав старий і взяв дружину за руку.*

Обоє ступили на край берега і як тіні зникли... [2, 359]

Літературні критики визначали в оповіданнях Надії Кибальчич таку характерну градацію настроїв: „самотність – смуток – спустошеність – туга – відчай – самогубство”. Мотиви суїциду домінують у таких творах письменниці, як „На хуторі”, „Засуджені”, „3 життя”, „Пропащі сестри”, „Нарис”, „Останні” та ін.

Ми ніколи не зможемо вийти за межі містичного світу символів. Психодинаміка Еросу-Танатосу в житті і творчості Надії Кибальчич набуває смислу лише всередині символічного художнього світу, вимальовуючись в діалектику почуттів письменниці. Звідси – розвиток депресії, яка наближала трагічний кінець життя молодій людині. Дійшовши до крайнього розпаду, Надія Кибальчич двічі робила спроби покінчити життя самогубством, але вчасно приходили на порятунок близькі. Третя спроба обірвала нитку її життя.

Нерідко в творчості Надії Кибальчич звучать мотиви апофеозу суїцидальним помислам героїв, що супроводжуються ледь не пафосним оспівуванням самої смерті. Наприклад: „*смерть безнадійно журлива й велична*” („Фантазія”), „*і в смерті я рівний, о Боже, тобі*” („Кайн”) і т.ін.

Здебільшого персонажі письменниці здійснюють самогубство, яке ґрунтується на вияві неусвідомленого прагнення суїцидента до смерті внаслідок посиленої дії Танатосу. За Зигмундом Фройдом, – це інстинкт смерті, який разом з інстинктом життя Лібідо є джерелом психічної енергії.

У прагненні до самознищення герой нерідко не здатний сам собі признатися в його наявності у своїй психіці, щоб не зруйнувати свою самооцінку, що потягне за собою особистісні і суспільні руйнації. У результаті танатосні бажання витісняються механізмами психологічного захисту в несвідому сферу психіки особистості, звідки дають про себе знати у небезпечній ризикованій поведінці, окремих вчинках. Наприклад, в

оповіданні „Злочинець” герой несвідомо воліє смерті: „Часами йому здавалося, що найкраще б було, коли б його засудили на смерть... Каторга... тюрма... визволили... Коли оборонець роз'яснив дядькові Омелькові, що він вільний, той здригнувся і подивився на його очима, повними жаху. Треба, значить, вертатися у свою хату” [2, 176].

Основа енергії – насолода, задоволення. Обидва ці інстинкти керуються „принципом задоволення”. Одним із потягів у структурі інстинкту смерті, Танатосу, є самознищення, що позбавляє життя від тягара, від тих нестерпно важких обов'язків, які мусить виконувати людина, і цим приносить хоч недовготривале, але сильне задоволення. Ці теоретичні фрейдівські інтерпретації здебільшого несуть гіпотетичний характер у психоаналізі, який часто заперечували Еріх Фром, Віктор Франкл, Карен Хорні, проте вони чітко простежуються в житті та творчості Надії Кибальчич.

Література

1. Бердяев С. Надія Костянтинівна Кибальчич. Некролог // Сяйво. – 1914. – № 7-9.
2. Кибальчич Н. Вибране. – Чернівці: РВК „Деснянська правда”, 2006.
3. Лакан Ж. Семинары, Кн. I: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54). – Пер. фр. – М.: Изд-во Логос, 1998.
4. Лист Л. Слинько до І.Шраги від 13 / VII – 1913. ЧИМ, інв № АЛ 59-200(13) / 603.
5. Ротач П. Матеріали до українського біографічного словника. Літературна Полтавщина // Архіви країни. – 1965. – № 6.
6. Томчук Л. Поліщук Я. Художній світ Надії Кибальчич: Монографія. – Рівне, 2003.
7. Хорні К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. – СПб.: Питер, 2002.
8. Юнг К.-Г. Психология і поезія: Пер. з нім. // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Вид-во Літопис, 1996.
9. Юнг К.-Г. Психология и поэтическое творчество / Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в совр. об-ве. – М.: Политиздат, 1991.

The article is dedicated to the problem of suicide and specialities of psychodynamic Eros-Tanatos in the life and works of Nadia Kybalchych. The materials for researching are psychological models of behaviour of haracters in the stories “On the farm”, “Propashchi sisters”, “Story”, “By the high fance”, “Blamed”, “From life”, “The last” and others. And also the facts of his outer and inner biography.

The methodological tools involve the achievements of the psychoanalytical approach in the sfare of suicidology, also interpretation of Freud, Yung, Lacan, Horni and others.

Key words: *Eros-Tanatos, projective identification, figurative meaning, narcissus (selfish) offence, therapeutic alliance, suicide motives (reasons), literary groups.*

УДК: 821.161.2

ББК: 83.3 (4 УКр) 6

Наталія Плетенчук

ФІЛОСОФІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ В РОМАНІ “ЧОГО НЕ ГОЇТЬ ОГОНЬ” УЛАСА САМЧУКА

У статті досліджується художньо-філософське мислення Уласа Самчука в контексті української національної та європейської екзистенціально-онтологічної проблематики, зокрема на матеріалі роману “Чого не гоїть огонь”, в якому зображено “пасіонарний спалах” історичного феномену увівства. Аналіза художньої структури роману дає підстави авторці статті говорити про органічне поєднання ознак сартризму (етико-антропологічної “естетики абсурду”) та національного екзистенціалізму (антеїзму), що трансформується у філософію української ідеї.

Ключові слова: *екзистенціалізм, екзистенційність, сартризм, концепція абсурдності буття, еміграційна естетика, антеїзм, філософія української ідеї.*

Естетико-філософська парадигма екзистенціалізму, що легко прижилась у світовому літературному контексті, зосібна у французькій літературі, пов'язана насамперед з амбівалентною проблемою філософізації літератури або охудожнення філософії (відомий творчий імператив молодого Альбера Камю: “Хочеш стати філософом – пиши роман”). На українському ґрунті екзистенціальний тип художнього мислення, розвиваючись стихійно, по суті, випередив подібний світовий процес [див. про це: 4; 9; 27]. Згадаймо в цьому контексті хоча б індивідуалізм “лицарів абсурду” (Леся Українка), концепції відчужено-приреченого амар'янства (Володимир Винниченко) чи малахіанства, “абсурдного бунту” (Микола Куліш), екзистенціально-онтологічну проблематику в українській літературі 20-х рр. ХХ століття (Микола Хвильовий, Валер'ян Підмогильний та ін.).

Архетипне поняття екзистенційності* в українській свідомості зумовлене ментально-історичною специфікою “межового” світовідчуття. Воно, як правило, містить невичерпний евристичний потенціал і передбачає семантичну надбудову з ознаками трансцендентності, кордоцентризму, антеїзму тощо. Навіть у класично-секулярному варіанті (відтворення трагізму буття) екзистенційне філософування в національно-художньому вимірі здебільшого тяжіє до сквородинівського “позитивного екзистенціалізму” [див. 15].

На істотну казуїстичну різницю між українським та європейським екзистенціалізмом звернув увагу Петро Іванишин, розмірковуючи: “Якщо екзистенціалізм Європи боровся в основному проти дегуманізації

* На наш погляд, слід розмежовувати споріднені поняття “екзистенційний” та “екзистенціальний”. Перше поняття ширше, оскільки екзистенційна філософія – це світоглядно-гуманістичне спрямування окцидентальної філософської культури ХІХ – ХХ сторіч, що сформувалося в добу Відродження (Реформація, Бароко, романтизм, кордоцентризм) як опозиція натуралістично-раціоналістичній антропоцентричній світоглядній парадигмі Просвітництва Нового часу. На противагу новочасній філософській спрямованості до гносеології, “раціо”, екзистенційна філософія репрезентує себе як “онтологічний поворот” до духовної реальності, вторинності “логіки голови” (розуму) щодо “логіки серця” (духу), зокрема в кордоцентризмі Геймстергеяса, Григорія Сковороди, Памфіла Юркевича, у представників “філософії життя” – Анрі Бергсона, Вільгельма Дільтея, Фрідріха Ніцше, Артура Шопенгауера, у “фундаментальній онтології” Мартіна Гайдеггера та ін. У межах екзистенційної філософії в 40-50-х рр. ХХ ст. сформувався власне екзистенціалізм, що пов'язувався із фундаментальною категорією «екзистенції», започаткованою Сереном К'єркегором [див. 11].

суспільства через нівелюючий вплив техногенної цивілізації, то українські мислителі вирішували попри що ще й іншу, страшнішу проблему ... існування (виживання!) нації в умовах денационалізуючої окупації рідної землі” [10, 68]. Отже, у філософсько-художній парадигмі української “літератури межової ситуації” (Юрій Лавріненко) простежується побутування “філософії існування” у двох площинах: 1) власне екзистенціалізм; 2) національний екзистенціалізм (за визначенням Юрія Шереха, антеїзм), що трансформується у філософію української ідеї.

У соціологічно заангажованому радянському літературознавстві “філософія песимізму” не вкладалася в прокрустове ложе методу соцреалізму, та й еміграційна критика з відчутною прохолодою віднеслася до “філософії жаху і смерті” (Г. Голіян) [2, 5] та її “супутників душевної хворобливості” (В. Сварог), бо українська Terra Irredenta потребує філософії життя, любові й людської гідності [25, 11]. Тим часом вакуум після пасіонарних сплесків Розстріляного Відродження заповнила саме “недосхронена” еміграційна естетика. Тож закономірно постало питання про іманентний тип світопереживання і художнього філософування.

Екзистенціальна парадигма виявилася найближчою творчому поколінню Ді-Пі, яке пережило кризовий стан тотальної “межової ситуації” і змушене було робити вибір між просторовими опозиціями “тут” (схрон фізичний) – “там” (схрон духовний). Тому нелегко було збагнути суть своєї екзистенції “на Роздоріжжі” (Аскольд Мельничук), у “просторі без простору” (Улас Самчук). Не випадково Галина Журба назве “дівський” період добою автобіографізму (самовидця), ототожнивши його з “філософією песимізму”. “Тут, у т. зв. “вільному світі”, – міркує вона про становище письменника-емігранта, – він опинився на психічному безгрунті, повис у порожнечі загального розгублення, безметевості, пірваний маховим колесом безглузого, сліпого “темпу”, чи пак лету в порожнечу” [6, 276].

Психологічний конфлікт роздвоєної душі неминуче зумовлює екстраполяцію негативних модусів-екзистенціалів: страх перед репатріацією, депресивний синдром (Тодось Осьмачка), відчуження чи посилене звертання до Біблійного архітексту (Василь Барка, Улас Самчук) як християнського порятунку від морального і фізичного самогубства [див.: 23, 18, 47, 76]. І все ж це покоління донкіхотів-пасіонаріїв, що ознаменувало “надсадний і приречений (так само, як і партизанка на два фронти, проти двох наймогутніших мілітарних режимів одночасно) рух опору, героїчне зусилля протиставитись довоколишній дійсності, затримавши ... ілюзорний, залишений в минулому, ... культурний космос” [8, 259].

В еміграційній літературній практиці, зокрема періоду МУРу, відбувалось вивчення екзистенціалізму і як суто естетичного феномена. Це явище простежувалось на двох рівнях: художньо-белетристичному (повість “Еней і життя інших” Юрія Косача, романи “Марія” і “Чого не гоїть огонь” Уласа Самчука, “Доктор Серафікус”, “Дівчина з ведмедиком”, повість “Самотній мандрівник простує по самотній дорозі” Віктора Домонтовича та ін.) й літературно-критичному (публікації в журналах “Звено” й “Арка”, зокрема статті “Театр екзистенціалізму” Юрія Косача, “Екзистенціалізм і ми” Віктора Петрова (Домонтовича) тощо).

Повість “Еней і життя інших” Юрія Косача викликала неоднозначну реакцію критиків і, по суті, стала осердям конфлікту між народниками та модерністами. Перші не визнавали ні французько-німецького зразка

екзистенціалізму, ні його “штучних” українських варіантів. Роберт Марксмен у своїй статті “Історія однієї повісті”, надрукованій у “Літературно-науковому віснику” (Регенсбург), з цього приводу зазначив: “Чому Сартрів песимізм, чому аж його думки про “ніщоту життя” мають заступити українцям всі дотеперішні ідейні скарби...” [цит. за: 17, 337]. Натомість Юрій Шерех, зробивши глибинний літературознавчий аналіз повісті Юрія Косача, слушно зауважив, що сартризм став лише каталізатором українського варіанту екзистенціалізму і назвав його *антеїзмом*. Філософська основа антеїзму полягає в тому, що “не зосередженістю в собі, не орденським самозамиканням і самовдосконаленням, не конспіраторським змовництвом, а *відшуканням ґрунту під ногами* (виділ. наше. – Н.П.) можна знайти ту точку прикладення важеля, яка дасть змогу перевернути світ” [28, 514].

Отже, на цьому ідейно-концептуальному рівні власне екзистенціальна “націєрозповідність” трансформується у філософію національної ідеї, позаяк, писав Томаш Масарик, національна ідея є ідея етична. Ще Іван Франко вивів українську ідею з кола національного поганства на фаустівський шлях – в екзистенціально-персоналістичну, тобто в етико-антропологічну площину [7, 52-53]. Власне, сартризм як філософія французького резистансу й антеїзм як філософія українського Руху Опору в 1939-1945 рр. суголосні в міркуваннях про свободу й активно-творчий гуманізм. Це постулювання наводить на думку про генетичну спорідненість українського екзистенціалізму (антеїзму) та віталізму з його домінуванням активного (на національному ґрунті, читай, *пасіонарного*. – Н.П.) начала.

Екзистенційний вакуум, а відтак і світоглядний песимізм, з’являються як наслідок “недонаціональності, “застрягання” національного духа на півдорозі від давньої до нової віри” [7, 70]. Заповнити цей вакуум може лише новий “пасіонарний спалах”. Йдеться про історичний феномен упівства, адекватно відтворений у романі канадського періоду Уласа Самчука “Чого не гоїть огонь”. Цим твором автор, як, зрештою, іншими (приміром, такими, як “Волинь”, “Ост”, “На твердій землі”), руйнує пасивний міф українства – як психологічного, у цьому випадку, сурогату національно-визвольної боротьби. Писаний протягом 1948-1958 рр., тобто в той час, коли спостерігалось найвище піднесення французького екзистенціалізму як літератури Руху Опору, Самчуків роман є інваріантом авторсько-програмової “синтези мислення” – синкретизму ознак сартрівського й антеїстичного екзистенціалізму.

Улас Самчук, живучи в еміграції, безперечно, був знайомий із засадами екзистенціалістської естетики, правда, вона “дуже мало підходила до тодішньої української дійсності, зокрема до теми, за яку взявся письменник, тому роман ... не рівний у різних його частинах ... прозаїкові довелось вдаватися до мотивації поведінки героя, навряд чи у всьому вірогідно” [18, 49]. І все ж, попри деякі огріхи, цей роман може вважатися етапним і новаторським не лише в художній системі Уласа Самчука, а й у всій українській літературі, бо чи не вперше в ній правдиво поставлено проблему українського Руху Опору (діяльності УПА)^{*} і вирішено її у

^{*} У цьому контексті не можемо погодитися з думкою Оксани Забужко, що “епопея” УПА “... так і не зробилася фактом культурної історії (сотні тисяч життів канули в прах, і не лишилося в жодному жанрі художнього твору (згадаймо також феномен “української поезії резистансу” – Н.П.), що на повну силу кристалізував би й зафіксував для прийдешнього естетичний смисл цієї гекатомби)” [8, 258].

гостродинамічному пригодницько-детективному сюжеті з акцентом на питанні глибинного патріотизму. Тим часом так звані ідеологічні памфлетисти “нагороджували” Самчука – прозаїка і редактора “Волині” – “титулами” “фашистського борзописця”, “чорнорильного раба Гітлера” й “волинського Геббельса” [14; 16].

У романі “Чого не гоїть огонь” Улас Самчук створив екзистенціальний образ світу. Перша частина роману (частково друга і третя) становить художню інтенцію сартризму, екзистенціальної концепції абсурдності життя: людина існує у світі без будь-якої мети, як і все в природі. Дещо іншою видається друга частина роману – це перехід від “естетики абсурду” до “естетики бунту”, але не в розумінні Камю, а в плані народження людини “нового гарту”, за шерехівською концепцією українсько-антеїстичного екзистенціалізму. Третя частина – це “гуманізм дії”, тобто конкретна реалізація філософії українського резистансу.

В образі Якова Балаби автор відтворив тип абсурдного героя, який спочатку не має чіткої мети і не знає, що робити зі своїм життям. Начитавшись Лондона, Кіплінга, Конрада, які потягнули Якова “довкола світу океанами та пралісами”, він заплутався в тому, де “його чекає доля” [24, 28]. Яків хотів дійти до України з іншого боку, ніж його односельці, тільки не знав, з якого. Самчуків герой, стоячи осторонь від усяких ідеологій, “ізмів”, в екзистенціальному дусі “був самотній, не мав одностороннього, поле орав, на музики ходив, гіднішої праці шукав...” [24, 29].

Покликаний життям, як кожен юнак у свій “поборовий вік”, до війська, Яків став уланом п'ятого полку. Дослужився до вахмістра-підхорунжого і організував військо з уланів, яке, затиснуте з двох сторін німцями і росіянами, добровільно здалося. Яків, перебрівши ріку, обрав інший шлях: змінив військовий одяг на одяг бурлаки. Автор влучно схопив просторово-екзистенціальний малюнок “блукань без мети” героя: “Манджав собі на схід сонця рідною землею, оминаючи різні небезпеки, багато за цей час передумав, дивувався з химерності буття (виділення наше. – Н. П.) і одного підвечора, обшльоганий вітрами, дощами, сонцем, прибитий курявою, приблукав до свого Дерманя, на своє Запоріжжя, де вже в той час господарювали нові люди, з новими порядками” [24, 30]. Яків, йдучи за течією життя, одружується, стає колективним господарем, виконує норми і відчуває, що вже сам починає “перетворюватись у якусь норму, якась рука почала розбирати його по кісточках і знов, на свій лад, складати, причому кожна зернина його трудодня набирала для нього значення фатуму...” [24, 30].

На рівні інтертекстуальності в романі легко прочитується концепція французького екзистенціалізму: абсурдність навколишнього світу, та “нудота”, яку людина відчуває від зіткнення з ним; людина, закинута у вир ірраціонального буття, шукає свою сутність і свободу: “людина – це свобода” (Жан-Поль Сартр). Яків Балаба знаходить свою сутність у тому, що залишається у війську на все життя. Отже, він свідомо обирає свою приреченість “в-світі-буття”, яка закономірно породжує екзистенціальні модуси: відчай, страх, жах, відчуття трагедії буття. Адже на війні немає, як міркує Довженків герой, переможців і переможених, є тільки загинули й уцілілі. Загалом концепція героя в романі не є цілковито песимістичною. Екзистенціальний фатум може скеровувати Якова і в “позитивному” напрямку: “Шукаючи, як він казав, місця, він забрів був до Українського

Червоного Хреста... Якова негайно представили німецькому капітанові, що відав цією справою, і по годині розмови з ним Яків став сам “капітаном”. Німецький капітан був ним просто захоплений. Такий “керль”, така сила, така інтелігенція, такий фахівець! Яків буде не перекладачем, він буде вишкільним інструктором! Але ж, виправдовувався Яків, він всього-на-всього кіннотник. Нічого! Тепер війна! Передусім він вояк, а це – головне!” [24, 20].

Самчуків герой, закинтий у вир ірраціонального життя, робить свій вибір. Правда, на нього постійно тиснуть жінки, скажімо, підсвідомо Маруся (із сином) як аналог внутрішнього сумління Якова, але він переконаний, що “роджений не для родинного затишку, а для вітрів і буревіїв, що з них він сам зітканий” [24, 77]. Єврейка Шприндзя пропонує Якову екзотичний простір, і він мало не погоджується на цю безглузду ідею. Віра Павліна як надполовинена особистість, з одного боку, хоче довести Якову свою відданість, щирість, любов, а з іншого – спонукає співпрацювати його зі структурами НКВД.

Оскільки Віра Ясна є ще й землячкою, подругою дитинства, то через так звану екзистенційну “комунікацію” (Карл Ясперс) вона стає alter ego Якова, який не може розібратися між свободою і залежністю у суперечливому світі. Дослідник Борис Головка зауважує: “Специфіка екзистенційного тлумачення комунікації полягає в тому, що вона розуміється як реально плинний процес спілкування з певним “другим” у конкретному просторі й часі. Муляж комунікації стає антитезою справжнього самовиявлення “Я”. Тому в глибинному своєму вимірі екзистенційна комунікація монологічна. Мовне спілкування означає лише привід до трансценденції у надособистісний вимір буття” [3, 77]. Якраз комунікація Віри з Яковом (виховання історією у Києві, земляцькі теми) спричиняється до прояснення екзистенційного змісту його самосвідомості.

Щоб переконатись у цьому, візьмімо для прикладу монолог Віри, який, по суті, є виявом alter ego Якова, його внутрішнім голосом: “Позбутись ґрунту предків? Злякались? Чого? Яків Балаба з Дерманя, нащадок ... легендарних запорожців, що вгрузали і вгрузали в цю землю віками – душею, тілом, кров'ю, потом, що боронили її шаблями, орали її плугом, їли її хліб, грілися її огнем ... і ви хочете саме тепер залишити, і то добровільно, без бою, без спротиву, без жертви... Ви просто хочете втекти, дезертирувати... Забуваєте, що за цю землю велися й ведуться бої не перші і не вперше – віки, тисячоліття, за свободу, за честь, за право, за мову, та традиції, за святині, за дітей, за жінок... Во врем'я люте, трудне, врем'я огню, напасти... Ви мусите бути тут! Тут! Де горить огонь, що все гоїть, де потрібна мужня сила, – битись, змагатись, боротись!...” [24, 69].

Віра своїм філософсько-патріотичним монологом, що шокує звучить для Якова з її “грішних” уст, пробуджує Самчукового героя з пасивного песимістичного сну, розбурхує його глибинні національні інстинкти, активізує його ego навіть іронією: “Ей ви!.. Задубілий! Рухайтесь, рухайтесь! Темпо! Життя!.. Тут Київ, тут Дніпро, тут Рівне, тут Дермань, а він ... до рейху! В раби закортіло, остом, на смалець!...” [24, 66]. Віра подібно, як і Лена в романі “На твердій землі” (до речі, твори схожі за жанром), – яскраві жінки, які виступають каталізаторами в житті головних героїв – Якова і Павла, хоча ця проблема вирішується автором у названих романах по-різному.

Просторово-часовий онтологічний статус екзистенції, в ясперсівському розумінні, локалізується в момент прориву зовнішнього буття усвідомленням самоданості існування [3, 76]. У свідомості Якова цією самоданістю існування є рідний простір Дерманя, що спричиняється до народження людини “нового гарту” – Трояна, в якого вже мало чого від сартризму, а швидше від антеїзму, що має свій ґрунт в українському резистансі – національно-визвольному русі. “З горна трагічних років 1938-1945 вийшов новий Еней, – пише Юрій Шерех, – справжній і вже нездоланий” [28, 519]. Це герой вергліївського типу, який поставив кінець домонтовичівському “безґрунтянству”, який шукає “свій Рим” і в українській історії постав як відомий воєначальник УПА, а в художній апології як Ірин Юрія Косача, Троян Уласа Самчука.

Звичайно, ідея незалежної держави, коли український народ залишився проґрашною картою в сутичці двох тоталітарних хижаків, була ілюзорною, ідеалістичною з точки зору прагматизму історії. Адже німецькі окупанти ставили чітку мету – перетворення східного життєвого простору в німецьку колонію, українців – в “ост”, тобто в дешеву робочу силу, натомість заселення звільненого простору “чистокровними” арійцями (в романі Даргель каже: “Ми не прийшли сюди робити вам Україну! Ми прийшли будувати Нову Європу” [24, 93]). У своїх мемуарах Самчук також вказував на примарність української державності: “Чи можемо на щось надіятися? Дуже сумніваюся. Ви ж бачите: це є крик за простором, це запізніле конкістадорство... (виділення наше. – Н. П.). Розуміється, що щось дістанемо. Але ніколи не те, чого потребуємо” [22, 103].

Діяльність УПА під час Другої світової війни з погляду сьогоднішнього дня дає підстави констатувати, що діяла когорта самовідданих патріотів, які боролись до кінця, які фанатично вірили у свою справу, ідею й Україну. Таким є командир підрозділу УПА-Північ – Зеленої Бригади, – що належить до сильних, вітаїстичних натур, які здатні на самопожертву задля вищої ідеї, які обирають “тактику вмерти” і таким чином “поповнюють собою галерею “лицарів абсурду” [19, 20]. Звісно, смерть Трояна можна трактувати в екзистенціальному дусі як “ідейне” самогубство. Абсолюти екзистенціалізму – погранична ситуація, “пафос смерті”, усвідомлення того, що екзистенція людини – це буття для смерті як єдиної мети і підсумку існування, “проте жити й боротись треба, – каже А. Камю, – хоч ця боротьба є ніщо інше, як порух назустріч смерті” [цит. за: 1, 80]. Самчуків герой живе за принципом *memento mori*, але усвідомлює, що лише пам’ять про добрі вчинки увічне після смерті людину, яка знайшла і реалізувала себе у хаосі абсурдного світу.

Філософське резюмування Альбера Камю є, по суті, життєвим кредо Трояна: “Є сенс вмирати тільки за свободу, бо тільки тоді людина впевнена, що вона вмирає не повністю” [1, 80]. Тому видаються безпідставними закиди Богдана Романенчука, що Троян бореться не за визволення, не за національну ідею, а за власну славу. Рецензент вважав роман “поворотом до вчорашнього”, бо, на його думку, підрозділ Трояна діє проти ворога “стихійно, відрухово”, “не народна кривда зрушила його “стихію”, тільки особиста.” Самчукова теорія, писав Б. Романенчук, “дерев’яна і цілком непереконалива”, бо “трійка друзяк”, яка “під Здолбуновом випала з вагону”, так само добре почувалася б і діяла б у большевицькій банді чи іншій... Те

саме із Балабою – якби німці не арештували його, він би не був Трояном, яким зробив його простий випадок...” [21, 30].

Поміркуємо: чи могла б навіть організована когорта людей на Волині протидіяти трьомстам дивізіям?! Крім того, рецензент, очевидно, не помітив, що роман написаний на філософській основі екзистенціалізму, за якою існування людини випадкове в абсурдному світі, людина сліпо підпорядковується випадку, фатуму, який скеровує її в негативному (переважно) або позитивному напрямку дій.

На початку роману превалює, згідно зі специфікою філософського екзистенціалізму, етична площина. Самчуків герой сповідує кодекс “чистої правди”, йому чужі будь-які ідеології, рухи, течії. Автор характеризує його так: “Був людиною чести... Не зносив насильства. Не був для такого роджений. І тут уже ніякі доктрини. Тут уже його людське” [24, 146]. Лише згодом, відкинувши власні амбіції, Троян визнає свою помилку, яка, на його думку, притаманна українцям історично, – це внутрішня несформованість, ось чому вони пережили “сотні років перманентної війни фактично в порожнечу і мільйони розірваних, мов старі лахи, душ, що за дрібничками не бачать сонця” [24, 204]. Троян щораз більше переконується в тому, що справжній боєць – не той, що мстить, а той, що відстоює правду і закон. Ось чому він закликає діяти своїх воїнів свідомо як розумних реалістів, а не стихійно як непоправних мрійників. Людина, за концепцією автора, гріється вогнем рідної землі, і він її не пече, але “е-бо кривди, що їх не спалиш огнем, не віцлиш наганом. Українська земля не увігнеться ні під якими дивізіями!” [24, 206]. Троян виховує своїх воїнів трьохсотлітньою історією, яка становить собою патологічний комплекс Ітаки і знову несе подібну розв’язку. Трагедія і причини цієї патології у тому, що нас роздирає “не так хтось, як щось”, бо “рана наша не на тілі, а в... дусі” [24, 206]. Троян закликає своїх воїнів покінчити із внутрішньою рабською психологією і безґрунтянством.

В образі Трояна – сильного, незнищеного, готового на будь-які самопожертви – розкривається концепція антеїстичного екзистенціалізму. Активно-трагічний гуманізм дії об’єднує воїнів Трояна до тієї міри, що відбувається трансценденція: “На хвилинку вони перестали бути вояками. Торкались один одного, дихали одним і тим самим повітрям, думали одну думку. Неначе зрослися в одну долю, злилися в одне серце, скувалися в один удар” [24, 206]. Поєднані спільністю долі, ці люди входять у ширший просторово-часовий континуум єдиної вічної екзистенції буття – України. Власне за цим простором, який вирвали з-під ніг, але не з серця, затужила людина, яка пройшла Ді-Пі табори, війни, поневіряння по світах.

У романі “Чого не гоїть огонь” Улас Самчук ставить ще одну важливу проблему – “г. зв. українських колаборантів та їх ролі в єврейській заґладі” [5, 49] – і вирішує її у просторово-екзистенціальній площині. На прикладі однієї єврейської родини автор узагальнено відтворює жахливий стан існування євреїв у розірваному, суперечливому, деформованому світі буття. Сім’я Зільберів підбирає пораненого Якова. Згодом він видає себе за німця і переховує її, рятуючи від гетто. Автор актуалізує вертикальну просторову вісь, вводячи її в етичну площину: зло, що йде згори, змушує євреїв втікати вниз (у льох): “Позносили туди ліжка, поставили якісь інші меблі. Тільки маленька свічка освітлювала їх невеликий простір... Їх мешкання нагорі спорожніло” [24, 21]. Малий низький простір, освітлений згори, символічно

нагадує Шприндзі розкрити труну. Навіть велика кількість дорогоцінностей у цьому могильному просторі не може врятувати людське життя, і мимоволі напрошується думка, що світ не забереш із собою в могилу і не відвернеш свою долю.

Яків, заглиблюючись у філософські спогади часів “Старого Завіту”, загострено відчуває історично-екзистенційну приреченість нації, яка віками йшла до своєї вимріяної землі. Але ширий, схвильований монолог 20-річної Шприндзі, сім’я якої опинилась у трагічній ситуації, обеззброює Якова: “Я хочу просити у вас допомоги... Ви мужчина. Ви сильний... ви розумієте, що сталося... Одні туди, інші туди. Їх так багато... всі вони несуть у собі самих себе. І кожний живе сам собою. І кожний думає, що лише він є, а інших нема. У кожному болить, що він такий самотній і ніхто не співчуває йому... ніхто з нас не може бути сильнішим від інших, щоб допомогти тим, які підуть разом з ним. Здається, всі люди поробилися слабими. Нема між ними більше героїв... і святих. Усі змішалися в одну масу, як пісок пустині... І тільки вітри женуть нас кудись... І ніхто не знає куди...” [24, 16]. Автор скомпонував глибоко психологічний проникливий філософський монолог в екзистенціальному світлі, в якому одночасно прочитуються, за словами Григорія Костюка, “і скарга, і благання, і філософський роздум про добу і масу людей, і фаталістична приреченість” [12, 509], яка викликає у Якова страх – страх перед небуттям. Адже доля українців так схожа на долю євреїв – екстермінація духовна і фізична.

В образах Якова і Шприндзі автор узагальнено поєднує історичну приреченість двох знедолених націй, тому в уяві Якова Шприндзя постає не як жінка, а насамперед як символ: своїм бажанням “жити без уваги на ціну”, “зберегти життя на кожному камені, у кожній атмосфері, при кожній температурі” вона деформує пасивно-екзистенційну сутність Якова, активізує, як і Віра, його чоловіче еґо.

Екзистенціальний вимір роману закономірно передбачає дві площини: простір існування і час існування. У романі “Чого не гоїть огонь” відображено події реального (історичного) часу – 1941-45 рр. Другої світової війни, діяльності УПА (не випадково Оксана Веретюк називає роман “хронікою УПА” [29, 65]) – і реальний простір: Рівне, Київ, Дермань та його присілки. Однак у художній канві роману домінантним виступає індивідуальний простір буття головного героя Якова Балаби (Трояна), що входить у ширший просторово-часовий континуум соціально-історичного буття (existential-essentia). Цей континуум надбудовується головним чином шляхом неґації війни, яка на рівні людської реальності є відповідником руйнації буття.

Власне, роман починається зображенням раптового початку війни і руйнації міста: “Одна мить – і весь центр шістдесятитисячного міста, чверть кілометра вздовж головної вулиці, вилітає в повітря...” [24, 5]. Замкнутий простір (дім) як аналог захищеності “внутрішнього” людського буття від зовнішніх дегресій зруйновано (“примарно трималося кілька напівруїн, що нагадували будови”). Замкнутий простір змінює відкритий, але з негативною надбудовою, – це хаос (просторовий і психічний), невідомість, що породжує у Самчукової людини страх, приреченість, закинутість, відчай. Адже людина, втрачаючи замкнутий простір, скажімо, власний дім, стає незахищеною перед невідомістю буття, вона не знає і не може проектувати свого майбутнього.

Якщо заглибитись у цю проблему, скажімо, відштовхуючись від монументального твору “Волинь”, то стає очевидним, що абсолют Самчука – селянин-хлібороб, який віками працює на своїй землі, замкнений в її обшир, творить свій внутрішній світ із просторовою вертикальною віссю “земля-небо”, органічно пов’язаний з архетипом Magna Mater, і явище війни чи революції для нього неорганічне, чуже, тимчасове (генетично й історично). Цю концепцію Самчук продовжує розвивати у своєму романі канадського періоду, відтворюючи дерманський образ світу. В обидвох творах наскрізною є проблема антеїзму (прив’язаність до рідної землі), але вирішується вона у різних площинах: у “Волині” людська екзистенція розкривається автором переважно через хліборобську працю на власній землі, у романі “Чого не гоїть огонь” – через зброю як знак боротьби за свою землю.

Аналіза художньої структури роману Уласа Самчука “Чого не гоїть огонь” під кутом зору екзистенціального світомилення автора засвідчує глибоку філософічність твору, новаторство в постановці кардинальних проблем екзистенції індивіда і загалом української нації, в органічному поєднанні ознак європейського й антеїстичного (національного) екзистенціалізму. У такому контексті Самчуків екзистенціалізм трансформується у філософію української ідеї. Превалюючі мотиви свободи, активно-трагічного гуманізму дії, пасіонарності, “пафосу смерті” задля вищої – української ідеї дозволяють говорити про вітальну природу Самчукового екзистенціалізму в художньому відтворенні історичного феномену упівства.

Література

1. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
2. Голіян Г. Філософія жаху і смерті // Овід. – 1951. – Ч. 12 (29). – С. 5.
3. Головка Б. А. Філософська антропологія. – К.: ІЗМН, 1997. – 240 с.
4. Гриценко О. L’etranger у ролі попутника // Всесвіт. – 1991. – № 12. – С. 169-174.
5. Гром’як Р. Образ світу в Леопольда Бучковського й Уласа Самчука (на матеріалі повістей “Вертепи”, “Чорний потік” і романів “Волинь”, “Чого не гоїть огонь”) // Слово і час. – 1997. – № 3. – С. 46-51.
6. Журба Г. Письменник та його супровід // Слово. – 36. 1. – Нью-Йорк, 1962. – С. 265-289.
7. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
8. Забужко О. Що сказано, або як українська література “виходить в люди” // Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. – К.: Факт, 1999. – С. 255-269.
9. Залеська-Онишкевич Л. Елементи неоавангардизму в українській драмі ХХ ст. // Українська література. Матеріали першого конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1995. – С. 72-84.
10. Іванишин П. Екзистенційне прочитання поеми Петра Скуня “На границі епох” // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 2. – С. 64-86.
11. Історія філософії: Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006. – 1200 с.

12. Костюк Г. Образотворець "времени лютого" // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття: У 3-х кн. – Кн. 2. – К.: Рось, 1994. – С. 499-514.
13. Лавріненко Ю. Література межової ситуації // Зустрічі. – 1990. – №1-2. – С. 178-188.
14. Мельничук Ю. Чорнорильний раб Гітлера; Натє вам, панове, тертого хрину // Мельничук Ю. Під чужим порогом: Памфлети, фейлетони, статті. – К.: Дніпро, 1974. – С. 38-55; 98-107.
15. Михайловська Н. Екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності: Автореф. дис. ... докт. філос. наук. – Львів, 1998. – 34 с.
16. Омельчук Ю. "Волинський Геббельс" // Омельчук Ю. Змова. – Львів: Каменярь, 1967. – С. 27-51.
17. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
18. Пінчук С. Генезис роману Уласа Самчука "Чого не гоїть огонь" // Улас Самчук. 90-річчя від дня народження: Ювіл. збірник. – Рівне: Азалія, 1994. – С. 48-50.
19. Пінчук С. Улас Самчук // Літературна Україна. – 1991. – 17 січня. – С. 6.
20. Поліщук Я. Пасивний стереотип національної свідомості // Міфологічний горизонт українського модернізму: Літературознавчі студії. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – С. 276-289.
21. Романенчук Б. Поворот до вчорашнього або "Чого не гоїть огонь" // Київ (Філадельфія). – 1959. – Ч. 6. – С. 27-33.
22. Самчук У. На білому коні: спомини і враження. – Вінніпег: Видання товариства "Волинь", 1972. – 249 с.
23. Самчук У. Плянета Ді-Пі: нотатки й листи. – Вінніпег: Накладом товариства "Волинь", 1979. – 355 с.
24. Самчук У. Чого не гоїть огонь: Роман. – К.: Укр. письменник, 1994. – 233 с.
25. Сварог В. Екзистенціалізм // Нові дні. – 1957. – Ч. 7-8. – С. 11.
26. Шаповал Ю. Чого не гоїть вогонь // Дзвін. – 1995. – №12. – С. 119-127.
27. Шерех Ю. Зустрічі з Заходом // Шерех Ю. Пороги і заборіжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія: В 3-х т. – Т. 1. – Х.: Фоліо, 1998. – С. 390-423.
28. Шерех Ю. Прощання з учора ("Коли ж прийде справжній день?") // Там само. – Т. 1. – С. 500-541.
29. Weretiuk O. Wizja Ukrainy w współczesnej powieści polskiej i ukraińskiej. – Warszawa, 1998. – 297 с.

The article is explored the artistic and philosophical thinking of Ulas Samchuk in the context of Ukrainian national and European existential-ontological problematic especially on the material of the novel "What the Fire doesn't Heal". The analysis of the novel's artistic structure allows authoress of this article to speak about the organic combinations of sartryism and national existentialism, features, that are transported into a philosophy of the Ukrainian idea.

Key words: existentialism, sartryism, conception of an absurdity existence, emigratory aesthetics, anteism, philosophy of the Ukrainian idea.

УДК: 39(477.83/86) "1890/1939"

ББК: 63.59

Оксана Баран

ДЖЕРЕЛА І ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ ст. – 1939 р.)

У статті проаналізовано джерела і шляхи формування української сільської інтелігенції Галичини наприкінці ХІХ ст. – 30-х років ХХ ст. та вплив різних факторів на цей процес. До 1939 р. представники інтелігенції в основному походили із сімей духовенства, селян, вчителів і службовців, а також із середовища працівників вільних професій і різних специфічних соціальних категорій. Останні включали безробітних інтелігентів та осіб, які через несприятливі матеріальні обставини чи події Першої світової війни не завершили навчання. Роль цих професійних груп у структурі джерел формування інтелігенції постійно змінювалась.

Ключові слова: сільська інтелігенція, духовенство, вчителі, селяни, шляхи формування.

Інтелігенція завжди відігравала провідну роль у процесі продукування духовних цінностей, формування орієнтацій розвитку і культурного поступу суспільства. Тому проблема діяльності найбільш освіченої верстви, покликаної очолити націю на шляхах суспільно-політичних, соціально-економічних і культурно-просвітніх перетворень, постійно перебуває в полі зору зацікавлень істориків, соціологів і філософів.

Однак питання способів формування української сільської інтелігенції Галичини в специфічних умовах життєдіяльності досі залишається малодослідженим. Виняток становлять праці львівського історика Наталії Мисак, присвячені вивченню соціального походження галицької інтелігенції наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. [19; 20].

До 1939 р. існувало п'ять головних джерел становлення національної еліти: сім'ї священнослужителів, учителів, селян, а також службовців і працівників вільних професій (адвокатів, лікарів, інженерів та ін.). Досліджуючи походження освіченої верстви, насамперед треба визначити внесок цих соціальних груп у процес формування інтелігенції, а також чинників, що на нього впливали. Не менш важливим видається аналіз зміни ролі джерел поповнення української еліти впродовж різних історичних періодів. Водночас необхідно підкреслити, що тогочасна українська сільська інтелігенція Галичини була представлена переважно вчительством і духовенством. Під останнім маємо на увазі греко-католицький клір, оскільки православні священнослужителі не становили чисельної соціальної категорії серед інтелектуальної еліти краю.

Більшу частину інтелігенції Галичини становили вихідці з сільської місцевості. Така ситуація була закономірним наслідком професійної диспропорції у структурі галицького соціуму. За умов переважання в містах польського і єврейського елементу українські міщани слабо залучалися до формування власної освіченої верстви. Із цього приводу газета "Діло" писала: "Українська інтелігенція є кість від кости і кров від крові української народної маси, українська інтелігенція в 90 проц. є

селянською, народницькою інтелігенцією в першому, другому чи третьому поколінні” [12, 1].

Подібні висновки зустрічаємо і в дослідженнях сучасників тих процесів. Зокрема, за підрахунками В'ячеслава Будзиновського станом на 1890 р. у Галичині не було жодного світського інтелігента, який би не народився в священничій чи селянській родині [4, 323]. У наступні два десятиліття принаймні половина української інтелектуальної еліти формувалась із середовища селян [20, 9; 25, 514-515; 42, 180].

Протягом тривалого часу єдиною освіченою верствою, а відтак і головним джерелом становлення інтелігенції в Галичині залишалися сім'ї греко-католицького кліру. Як писав І. Франко, “говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини у нас, то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції в нас не було” [40, 87].

Духовенство як провідна соціальна верства на селі мало давні традиції. Воно вирізнялося “вищим” походженням, адже багато служителів культу були синами священників, окремі з них виводили свій рід від шляхти [43, 116]. До шляхетсько-священницьких родів належали Барвінські, Бачинські, Вербицькі, Витвицькі, Головацькі, Гординські, Добрянські, Крушельницькі, Матковські, Яворські та ін. [37, 13-14]. Учений з діаспори Ісидор Сохоцький серед нащадків шляхетських родів назвав 68 родин духовенства, зауважуючи при цьому, що такий перелік є неповним [31, 31].

На відміну від душпастирів, вчителі походили з нижчих верств, головним чином селянства. Один із дописувачів газети “Народ” у статті “Дещо про учителів сільських яко провідників народних” виділив групи, які наприкінці XIX ст. поповнювали ряди педагогів на провінції. Серед них називалися: дяки і громадські писарі; студенти середніх шкіл, які не виявили здібностей до навчання і були відраховані; молодь із незаможних родин, що прагнула якомога швидше здобути можливість утримуватись із власного заробітку; військові у відставці [5, 78].

Через низький рівень матеріального забезпечення педагогів багато хто розглядав роботу в школі лише як тимчасовий заробіток перед переходом на працю поштового чи податкового службовця. Тому відома німецька приказка “Як усі сторонки порвуться, то піду на ревізора” серед галицької громадськості набула дещо іншого вигляду: “Як усі сторонки порвуться, то піду на посаду учителя” [21, 236].

Натомість у сім'ях духовенства сильними були традиції наступності поколінь, коли сан передавався від батька до сина. Це сприяло своєрідній стратифікації священницького стану, наданню йому характеру, подібного до шляхетського чи дворянського [34, 27].

Як стверджував Григор Лужицький, незалежно від впливів західноєвропейської культури, що через освіту і науку проникала у доволі замкнене середовище духовенства, “вже саме душпастирство одного й того самого роду (з батька на сина “по мечі”, чи одруження дочки й перебрання зятем даної парохії “по кужелі”) на одному й тому самому місці впродовж 200 – 300 років, створило окремішню традицію священничого українського дому” [35, 286]. Схожі міркування висловлював о. Северин Матковський, доводячи, що “наше духовенство в минулім столітті представляло собою дуже тісно зв'язане тіло – майже касту – що

жила своїм питомим життям, своїм світоглядом, своїми традиціями, звичаями й обичаями” [18, 11].

Священики намагались одержати парафію неподалік від місця душпастирвання своїх родичів. У такий спосіб формувались цілі території, де настоятелями церков були представники одного того самого роду. Наприклад, члени роду Бурачинських тримали в своєму посіданні парафію Криворівня Косівського повіту понад 100 років [1, 24]. Існували родини, які протягом двох-трьох століть проживали в тих самих населених пунктах. До них належали, зокрема, Темницькі на Теребовельщині, Шанковські на Гусятинщині, Білінкевичі на Станіславщині [18, 11].

Аналогічний розподіл сфер діяльності на прикладі власної сім'ї подав відомий громадський діяч Степан Шухевич. Із спогадів цього автора довідуємось, що на Городенківщині майже у кожному другому, а подекуди навіть у сусідньому селі працював хтось із його родини – якщо не парохом, то сотрудником, тому “ціла околиця попівська була сливе одною родиною” [41, 29].

Творення територіальних родинних структур відбувалося порівняно легко в першій половині XIX ст. (особливо після епідемії холери 1831 р.), коли було багато вакантних посад, і значно ускладнилось у другій половині цього ж століття [9, 55]. Досить поширеною була практика, коли після смерті когось із духовних осіб за домовленістю між священниками-сусідами (часто родичами сім'ї померлого) призначався адміністратор на тимчасово звільнену парафію. Водночас вдова мешкала у селі, доки її діти не виростили і не займали місце батька [18, 11].

Роки, протягом яких парафія продовжувала давати дохід сім'ї померлого, а церковним життям села відали душпастирі із ближніх сіл, називалися “сиротинськими” [9, 58]. Попри наказ консисторії від 1877 р., згідно з яким адміністратори мали призначатись на вакантну парафію не пізніше як через півроку після смерті священника, подібні випадки траплялися до Другої світової війни [9, 58; 36, 14].

До кінця XIX ст. діти служителів культу поповнювали переважно ряди греко-католицького кліру. Цю закономірність можна проілюструвати на прикладі окремих родів. Із восьми дітей о. Юліана Тарнавського із с. Ясенів Бродівського повіту п'ять синів стали священниками, двоє доньок – дружинами душпастирів і тільки одна дочка вийшла заміж за вчителя [36, 22]. А із десяти дітей пароха с. Козівка Тернопільського повіту Дмитрія Білінського шість синів обрали духовний сан і чотири доньки стали дружинами священників, їхні ж діти, зі свого боку, теж пішли шляхом своїх батьків [2, 65].

Та не слід зараховувати духовенство до цілком замкнених соціальних структур, адже воно поповнювалося й вихідцями із селян, так само як молоде покоління зс священничих сімей нерідко обирало світські професії. Наприклад, із десяти дітей душпастиря с. Тишківці Городенківського повіту Осипа Шухевича (1816 – 1870) лише половина повернулись на село як священники чи дружини служителів культу. Його син Зенон був парохом у згаданих Тишківцях, Євген – у с. Підберізі Львівського повіту, доньки Марія, Ольга і Євгенія вийшли заміж за священників. Натомість син Володимир став “професором” середньої школи, Ізидор – військовим лікарем, Микола – адвокатом, а дочка Модеста – дружиною гімназійного вчителя у Києві [32, 30-31].

Таким чином, через систему творення розгалужених родинних зв'язків та адміністрування парафій священники родини сприяли збереженню традицій душпастирства всередині однієї сім'ї. Водночас вони протягом тривалого часу "постачали кадри" не тільки для формування власне греко-католицького духовенства, але й світської інтелігенції.

Другим важливим джерелом становлення освіченої верстви до 20-х років ХХ ст. були селянські сім'ї.

Наприкінці ХІХ ст. намітився значний вплив дітей селян до середніх і вищих шкіл. Наприклад, у 1910 р. із 305 учнів Станіславської гімназії 169 походили із селянських, 30 – священничих, 9 – учительських родин, решту склали діти урядовців, ремісників та інших соціальних груп [24, 5].

Підрахунки львівської дослідниці Наталії Мисак, яка провела аналіз студентського складу Львівського університету за 1890 – 1914 рр., підтверджують тенденцію до збільшення частки селянських дітей серед слухачів вузу із 14,1 % до 44,5 %. Натомість у зазначений період кількість вихідців із сімей духовенства зменшилась із 36,5 % до 18,3 % [20, 8].

Порівняно високі темпи зростання представників соціальних низів серед тих, хто здобував середню чи вищу освіту, дали можливість деяким сучасникам говорити про "гіперпродукцію української інтелігенції". Проте такі звинувачення були безпідставними, адже за 1888 – 1898 рр. кількість українців серед учнів галицьких гімназій збільшилась тільки на 711 осіб, тоді як поляків – на 3040 [45, 95]. У 1897 – 1898 рр. на 100 гімназистів припадало 79 представників польської національності і лише 18 – української (решту склали здебільшого німці) [45, 95].

Ситуація ускладнювалась тим, що далеко не кожному вдавалось завершити навчання. У 1894 – 1895 шкільному році із 943 учнів усіх галицьких гімназій випускний іспит склали лише 656 [39, 665]. У листі до відомого суспільно-політичного діяча Олександра Барвінського учитель Григорій Боб'як писав, що під час його педагогічної праці тільки на першому році Самбірську гімназію залишили 33 % учнів, більшість серед яких становили українці [3, арк. 7 зв.].

Отже, відсоток дітей, які так і не здобули гімназійну освіту, серед українців був доволі значним. Однак такий стан речей зумовлювався не байдужістю молоді до освіти, а політикою шкільних властей, дискримінаційним ставленням багатьох педагогів до учнів української національності. Не останню роль відігравав і матеріальний чинник: неспроможність багатьох родин забезпечити навчання гімназиста протягом тривалого періоду.

Влада застосовувала радикальні засоби, щоб на майбутнє унеможливити "збагачення" української еліти вихідцями з села. У сільських місцевостях, де основну масу населення становили українці, існували переважно одно-, дво- чи трикласні початкові школи. Школи вищого типу (третього ступеня), які давали можливість вступати до гімназій, концентрувалися у містах, що суттєво ускладнювало процес здобуття освіти дітьми селян. До всього, розпорядженням Крайової шкільної ради від 1906 р. міським багатокласним школам заборонялося приймати на навчання сільських дітей [14, 271]. Попри наявність таких

перешкод чимало вихідців із нижчих верств все ж здобували середню, а невдовзі і вищу освіту.

У 30-х роках ХХ ст. ситуація з освітою дітей із незаможних прошарків ще більше ускладнилася. На території Львівського шкільного округу, який охоплював три східногалицькі воєводства (Львівське, Станіславське і Тернопільське), налічувалося 768 шкіл третього ступеня, що складало 13 % від загальної кількості навчальних закладів такого типу [23, 233]. Природно, що вони, як і в попередні часи, розміщувались у містах. При вступі в такі школи сільські діти продовжували піддаватись дискримінації [33, 1].

Внаслідок цього в 1931 – 1932 рр. із 409 учнів Львівської академічної гімназії тільки 9 були дітьми селян, тоді як напередодні Першої світової війни частка представників цієї соціальної категорії у даному навчальному закладі складала 53,3 % [16, 115; 19, 200]. Наведені показники переконливо свідчать про зменшення впливу кадрів із селянських сімей у міжвоєнний період.

Трохи кращою була ситуація у приватних навчальних закладах педагогічного товариства "Рідна школа". Тут у 1936 – 1937 рр. серед учнів налічувалось 37 % дітей селян, 23 % урядовців, 10 % священників, 9 % ремісників, 7 % приватних службовців, 4 % представників вільних професій, 3 % робітників, 2 % купців, 5 % інших [11, 16; 38, 119].

Зменшення частки сільських дітей серед учнів гімназій зумовлювалось не тільки перешкодами при вступі до цих навчальних закладів, а й погіршенням матеріального становища селянства у міжвоєнний період [22, 2; 30, 11]. Якщо до Першої світової війни селянин міг утримувати у гімназії одного чи двох синів, то в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. навчання дитини залишалось доступним кожному третьому чи четвертому господарю [7, 188; 25, 515]. Особливо складним у цьому плані було становище на Гуцульщині. Там із сіл Ясенів Горішній і Гринява у 1938 р. гімназію відвідувало лише двоє дітей [10, арк. 9].

Роль сільської родини як одного із джерел формування української інтелігенції, таким чином, постійно змінювалась. Якщо на рубежі ХІХ – ХХ ст. спостерігалось зростання її представників серед учнів гімназій і вищих шкіл, то у міжвоєнний період цей процес не тільки припинився, а й зазнав регресивних проявів. Причиною такого явища стали дискримінаційна політика польської влади, спрямована на унеможливлення поповнення освіченої верстви за рахунок соціальних низів, і погіршення матеріального становища селян.

Так само нестабільною в структурі інтелігенції була частка вихідців із сімей державних службовців. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. вона становила близько 10 % [20, 8]. Однак тенденція до зменшення цього показника серед даної категорії працівників, на відміну від селянства, намітилась уже до Першої світової війни. Скажімо, частка студентів-юристів Львівського університету, які походили з родин службовців, у 1890 р. становила 16,8 %, а в 1913 р. – тільки 8,3 %. За цей же час на філософському факультеті кількість таких дітей скоротилася втричі: із 33,3% до 11,1 % [20, 9].

У міжвоєнний період служба в урядових установах для українців практично була закритою, що сприяло зменшенню ролі цієї соціальної групи в формуванні галицької інтелігенції, у т. ч. і сільської. Примусово

звільнялися державні службовці, які під час перепису населення 1921 р. задекларували себе як українці [26, арк. 1]. На з'їзді представників безробітних українських службовців 25 лютого 1923 р. стверджувалось, що з часу польської окупації у Східній Галичині без посад залишилось понад 4 тис. урядовців [17, арк. 47]. Серед них найбільшого тиску зазнали працівники залізничного транспорту: у переліку звільнених їх нараховувалось понад 3200 чоловік [8, 328; 17, арк. 47].

Внаслідок дискримінаційної політики у сфері розподілу державних посад частка греко-католиків в адміністративному апараті всієї Польщі складала тільки 5,4 %, натомість римо-католиків – 86,8 % [17, арк. 50]. Такі дані свідчать про поступове зменшення ваги державних службовців української національності у структурі галицького соціуму, з чого закономірно напрашується висновок про зниження представництва цієї категорії серед гімназистів і студентів.

Частка вихідців із сімей вчителства у структурі української освіченої верстви наприкінці XIX – початку XX ст. становила близько 8 % [20, 8]. Такі на перший погляд низькі показники були зумовлені перш за все складним матеріальним становищем працівників педагогічної сфери, а відтак і невеликими можливостями стосовно забезпечення навчання власних дітей.

Сім'ї представників вільних професій, безперечно, постачали кадри для поповнення інтелігентного прошарку, однак через свою малочисельність вони об'єктивно не могли відіграти суттєву роль в означеному процесі. Зокрема, серед студентів Львівського університету середній показник вихідців із цих родин за 1890 – 1914 рр. зберігався на рівні 2,2 %, а серед учнів Львівської академічної гімназії – 1 % [19, 201].

Українська сільська інтелігенція Галичини формувалась не тільки із названих вище соціальних груп. Її кількісне зростання відбувалось за рахунок осіб, які внаслідок дискримінаційної політики польської влади не могли знайти роботу. За оцінками сучасників у 1932 р. налічувалося 6 тис. представників української освіченої верстви, яких не допускали до державних посад [15, 5].

Становище інтелігенції погіршувалось через високий рівень безробіття в усій Польщі, спричинений світовою економічною кризою. Зокрема, у державі за 1928 – 1933 рр. тільки офіційно зареєстрований рівень безробіття серед розумових працівників зріс із 9,9 тис. до 52,3 тис. [44, 132]. Давалася взнаки і недорозвиненість інфраструктури українського ринку праці, який не міг забезпечити роботою всіх кандидатів на посади [27, 169].

За таких умов багато освічених українців пішло працювати в село. Вони реалізовували себе в організації самоосвітніх гуртків, курсів, значно прискоривши соціально-економічний і культурний розвиток провінції.

Крім цього, лави української сільської інтелігенції поповнювали т. зв. “відскоки” – молоді люди, які через Першу світову війну не змогли завершити навчання в університетах [13, 3; 25, 516]. Існувало й багато випускників середніх шкіл, що їм складні матеріальні обставини так і не дозволили здобути вищу освіту. Адже у міжвоєнний період, за неофіційними підрахунками, тільки 15 % гімназистів закінчували вищі навчальні заклади [27, 170]. Вони становили категорію осіб, які під час проживання у місті ознайомились із перевагами побуту інтелігентної

верстви, володіли певним обсягом знань і не бажали повертатись до звичайної сільськогосподарської праці. Їхній освітній рівень і досвід вимагав відповідної інтелектуальної діяльності.

При цьому сильним був вплив і соціально-психологічних чинників. Як писав о. Олексій Пристай, “згідно з неписаними законами галицької суспільності, хто лише раз почав учитися в “панських” школах, той не смів вже ніколи бути знову хлопом!” [29, 273]. Інакше він ставав об'єктом загального осуду і глузувань. Ще складнішою була ситуація із вихідцями з інтелігентних сімей. За твердженнями цього-таки автора, “діти священників, урядників, лікарів, учителів, адвокатів і т. д. вже з природи самої речі мусіли бути панами. Так наказувала етика “панської” Галичини” [29, 273].

Такі суспільно активні працівники здебільшого вступали в ряди кооператорів. Процес кількісного зростання представників цієї сфери діяльності відбувався і за рахунок випускників українського таємного університету у Львові [28, арк. 16]. У мережі кооперативних товариств знаходив роботу майже кожний сьомий – восьмий безробітний інтелігент [7, 194]. Саме із цієї молоді, як писав Ілля Витанович, “постали цінні кадри сільської й міської фахової інтелігенції, практичної й ідейно-відданої громадській економічній організації, яка дала їм змогу віднайти в ній і власну мету життя, і підставу особистого забезпечення та пошану в громадянстві” [6, 329].

Таким чином, формування української сільської інтелігенції відбувалось з джерел, характерних для всієї освіченої верстви Галичини, а також категорій безробітних представників розумової праці.

Частка різних соціальних груп у цьому процесі постійно змінювалась. На початкових етапах вирішальну роль відігравали родини духовенства і менше – селянства. Наприкінці XIX – початку XX ст. до навчальних закладів середнього і вищого типу суттєво зріс вплив вихідців із селян, внаслідок чого вони склали половину від загального числа українських гімназистів і студентів. Водночас діти інженерно-технічних і медичних працівників через малочисельність представників цих фахів не могли стати базою для кількісного зростання освіченого прошарку.

Свій відбиток накладали і суспільно-політичні обставини. Зокрема, у міжвоєнний період політика недопущення українців до посад державних службовців призвела до зниження ролі представників цієї категорії у формуванні інтелігенції. Тоді ж відбулось суттєве скорочення студентів із соціальних низів, зумовлене загальним зубожінням селян і дискримінаційною політикою польської влади. Натомість з'явилася нова група в особі працівників кооперативної сфери, які активно долучались до соціально-економічної і культурно-освітньої розбудови галицького села.

Література

1. Арсенич П. Священний рід Бурачинських. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 192 с.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.

3. Боб'як Г. Листи до Барвінського Олександра Григоровича // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. – Ф. 11. – Спр. 660. – 57 арк.
4. Будзиновський В. Латинка // Нові шляхи. – 1931. – Кн. III. – С. 314 – 323.
5. В. Дещо про учителів сільських яко провідників народних (Допись) // Народ. – 1890. – Ч. 6. – С. 78 – 79.
6. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: ТУК – Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
8. Західно-Українська народна республіка 1918 – 1923: Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 644 с.
9. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини XIX століття // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4-5. – С. 50 – 80.
10. Звіт інспектора про результати контрольної поїздки по Гуцульщині з метою перевірки стану українського шкільництва // Центральний державний історичний архів України у м. Львів. – Ф. 206. – Оп. 1. Спр. 334. – 11 арк.
11. Зі статистики шкільництва в Польщі // Рідна школа. – 1938. – Ч. 1. – С. 16.
12. Інтелігенція і маса // Діло. – 1928. – Ч. 222. – С. 1.
13. К. На ясний шлях! (З приводу Загальних Зборів “Просвіти”) // Покутське слово. – 1927. – Ч. 1-2. – С. 3.
14. Кошелева Н. Діяльність Галицької Крайової шкільної ради стосовно української шкільної освіти в 1873 – 1914 роках // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 269 – 276.
15. Криза і безробіття інтелігенції // Нова Зоря. – 1932. – Ч. 93. – С. 5.
16. Лев В. Рецензії: Державна гімназія з українською мовою навчання у Львові. І. Звідомлення. За шкільні роки 1921/22 – 1930/31 і за шкільний рік 1931/32: Накладом батьківського комітету. 1932 // Українська школа. – 1932. – Ч. 6-9. – С. 114 – 118.
17. Матеріали про безробіття у Польщі // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 6 – Оп. 1. – Спр. 59. – 52 арк.
18. Матковський С. Три синодальні архієреї: Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича. – Львів, 1932. – 107 с.
19. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни: соціальне походження // Військово-науковий вісник. – Львів: ЛВІ, 2005. – Вип. 7. – С. 191 – 202.
20. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Л., 2005. – 20 с.
21. Михайлишин О. Дещо про перешкоди, спиняючи діяльність учителів народних в просвіті простонародя // Народ. – 1890. – Ч. 15. – С. 235 – 236.

22. На давні шляхи // Діло. – 1934. – Ч. 270. – С. 2.
23. Народне шкільництво в Галичині в числах статистики // Рідна школа. – 1938. – Ч. 23. – С. 233.
24. Новинки. Руська гімназія в Станіславові // Діло. – 1910. – Ч. 158. – С. 5.
25. Пеленський З. Між двома конечностями: Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 502 – 524.
26. Переписка з повітовими старостами про звільнення з роботи службовців української національності, які відмовилися прийняти польське підданство під час перепису населення // Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 99. – 51 арк.
27. Перший Український Педагогічний Конгрес. – Львів: Накладом товариства Рідна Школа, 1938. – 249 с.
28. Постанови Секретаріату ЦК Комуністичної партії Західної України, докладні записки про стан і роботу кооперативних організацій у Західній Україні // ЦДАГОУ. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 249. – 245 арк.
29. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів: Спомини з минулого і сучасного: У 4 т. – Т. II. – Львів – Нью-Йорк, 1935. – 366 с.
30. Село збідніло // Правда. – 1938. – Ч. 49. – С. 11.
31. Сохоцький І. Що дали греко-католицька Церква й духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951. – 105 с.
32. Старосольський Ю. Шляхами предків // Записки НТШ / Володимир Старосольський. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. ССХ (210). – С. 3 – 117.
33. Стефанович А. Ще в справі львівських шкіл // Діло. – 1931. – Ч. 159. – С. 1 – 2.
34. Стоколос Н. Трансформація греко-католицизму в Австро-Угорській імперії // Людина і світ. – 2002. – № 4. – С. 21 – 29.
35. Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Сідней, 1990. – Т. I. – 634 с.
36. Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя. – Торонто: Добра книжка, 1981. – 267 с.
37. Терещенко Ю. Причини до історії галицького консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія “Історія, економіка, філософія”. – 2000. – Вип. 4. – С. 11 – 67.
38. Терлецький М. Українське приватне середнє шкільництво // Українська школа. – 1938. – Ч. 7 – 12. – С. 108 – 126.
39. Ф. И. С. [Свистун] Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. – Ч. II (1850 – 1895). – Львовъ, 1896. – 744 с.
40. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 26. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 74 – 93.

41. Шуевич С. Мое життя: Спогади. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – 619 с.
42. Bujak F. Galicya. – Т. 1. – Lwow – Warszawa, 1908. – 562 s.
43. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton: CIUS, 1988. – 343 p.
44. Mały rocznik statystyczny. – Rok V. – Warszawa, Nakładem głównego urzędu statystycznego, 1934. – 232 s.
45. Podrecznik statystyki Galicyi. – Т. VI. – Cz. 1. – Lwow, 1900. – 192 s.

The article analyzes the main sources and the way of formation of the Ukrainian rural intelligentsia of Halychyna at the end of XIXth century till the 30th of the XXth century on the basis of numerous sources and literature and the influence of different factors on the process of formation of intelligentsia. By 1939 the representatives of rural intelligentsia mainly came from the families of priests, peasants, teachers, employees. There were also the representatives of free professions (lawyers, doctors, engineers) and of some specific social categories. These categories included unemployed intellectuals and persons who could not finish education because of unsatisfactory financial position and the First World War. The share of different professional groups in the structure of sources of intelligentsia constantly changed.

Key words: *rural intelligentsia, priests, teachers, peasants, the way of formation.*

УДК: 910.2:94 (477.83/.86)
ББК: 63.3 (4 Укр)

Семен Побуцький

ГАЛИЦЬКА МИТРОПОЛІЯ XIV СТОЛІТТЯ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Стаття присвячена висвітленню історії Галицької митрополії українськими і російськими дослідниками з позицій їхньої релігійно-світоглядної ідеології.

Ключові слова: *Галицька митрополія, цезаропанізм, месіанство, політичне і релігійне правонаступництво.*

Із здобуттям Україною незалежності зріс інтерес дослідників до історії Галицької митрополії у контексті взаємовідносин між державою і релігією.

Однією з найважливіших проблем українського релігієзнавства є дослідження взаємовідносин між релігією і державою, яка зумовлена, з одного боку, перехідним становищем нашого суспільства, а з іншого – соціальними змінами, характерними для сучасного українського суспільства. Тому пошук нових підходів неминуче передбачає звернення до попередніх досліджень із метою розширення діапазону вибору ідей, понять, концепцій із досліджуваної теми. Підхід до цієї проблеми актуальний і з огляду на невивченість цього питання. А тому запропонована стаття пов'язана з важливими науковими завданнями, які стоять перед сучасним релігієзнавством.

У 1303 році Галицько-Волинське князівство отримало для себе окрему від Київської, митрополію. Історія Галицької митрополії почала цікавити дослідників ще в XIX столітті, особливо це стосується українських і російських науковців. Однак при висвітленні різних аспектів історії Галицької митрополії вони виходили з позицій притаманної їм релігійно-світоглядної ідеології. Тому завданням цієї статті є висвітлення стану наукового осмислення Галицької митрополії українськими і російськими дослідниками через призму їхнього релігійного світогляду.

Досліджувана тема привертала увагу українських істориків з другої половини XIX століття. Зокрема, історик Ісидор Шараневич, зібравши і проаналізувавши весь наявний на той час фактичний матеріал з цієї проблеми, встановив причини виникнення Галицької митрополії, серед яких найголовнішими вважав бажання галицько-волинських князів шляхом створення митрополії піднести престиж своєї держави (тут на передній план виходить релігійно-світоглядна ідея давньоруського християнського патріотизму, релігійно-ідеологічне обґрунтування якого зробив у XII столітті київський митрополит Клим Смолятич). Другою причиною дослідник називав бажання галицько-волинських володарів мати духовного радника в особі митрополита, яке базувалось на релігійно-світоглядному принципі верховенства духовної влади над світською, що було характерним для католицького Заходу. Третю причину Ісидор Шараневич вбачав у небажанні галицько-волинських князів визнавати владу київського митрополита, котрий був підпорядкований володимиро-суздальському князю (ідея церковної самостійності, а отже, початків

національного та релігійного самоусвідомлення). Вчений згадав про грека Ніфонта як про першого галицького владу, з'ясував історію митрополії в період правління митрополита Петра з позицій його небажання підпорядковуватись світській владі, тобто заперечив ідею візантійського цезаропапізму в діяльності Петра, а також прагнення митрополита бути духовним володарем усіх давньоруських епархій. Також Ісидор Шараневич висунув концепцію про боротьбу проти залежності епархій Галицької митрополії від киево-московських митрополитів після смерті Петра і вважав, що епархії Галичини, на відміну від інших давньоруських епархій, підпорядкованих киево-московському митрополиту, до середини XIV століття були незалежними від світської влади Галицько-Волинської землі [17]. У цих процесах простежується притаманна для Західної Європи релігійно-світоглядна ідея незалежності духовної влади від світської.

На початку XX століття, висвітлюючи історію релігійних відносин в Україні у XIV столітті, Микола Аркас виводить такі причини заснування Галицької митрополії:

1) внаслідок частих набігів монголо-татар зменшилась кількість населення на українських землях, що зі свого боку скоротило прибутки київського митрополита, тому він для виправлення ситуації переїхав до Володимира-на-Клязьмі, а пізніше до Москви, щоб за допомогою тамтешніх князів поправити свої фінансові справи;

2) сам переїзд київського митрополита Максима у 1299 році з Києва до Володимира-на-Клязьмі [1, 88; 1, 92] (в обох випадках домінують ідеї візантійського цезаропапізму, тобто підпорядкування духовної влади світській).

Наступним після Аркаса на проблематику Галицької митрополії звернув увагу Михайло Грушевський. Він, зокрема, причину заснування Галицької митрополії вбачав у переїзді київського митрополита Максима до Володимира-на-Клязьмі, що був потрактований як перенесення митрополії з Києва на північний схід. Це спонукало, на думку вченого, галицько-волинського князя до заснування митрополії у Галичі. Зі сказаного вище випливає ідея релігійно-політичного престижу держави, яка на основі релігійного світогляду європейських країн XIV століття передбачала поєднання в одній державі духовної і світської влади. Також Михайло Грушевський вважав, що головна заслуга в заснуванні Галицької митрополії належить візантійському імператору, а не константинопольському патріарху, якому підпорядковувались епархії Галицько-Волинського князівства на початку XIV століття. Отже, тут простежується ідея залежності духовної влади від світської, що було характерним для Візантійської імперії та для Константинопольського патріархату. Саму ж історію Галицької митрополії вчений подає в контексті того, що нею управляли вихідці з Галицько-Волинської землі, а це, зі свого боку, суперечило візантійській ідеї месіанства та практиці призначати митрополитами у підпорядковані Константинополю митрополії греків, що й поклало відбиток на історію Галицької митрополії і на короткочасність її існування [6; 7]. Як бачимо, Михайло Грушевський вважав, що діяльність галицьких князів і галицьких митрополитів суперечила політичним, ідеологічним та релігійним принципам (цезаропапізму і месіанству) Візантійської імперії та Константинопольського патріархату і стала причиною ліквідації Галицької митрополії.

У 20-х роках XX століття Наталія Полонська-Василенко, розглядаючи історію церковних відносин на українських землях у XIV столітті, вважала, що Галицька митрополія проіснувала з 1303 по 1347 рік, а ліквідована була за посередництва київсько-московського митрополита Теогноста – грека за національністю та московського князя Семена Гордого [11, 235]. Це стало наслідком візантійської практики призначати митрополитами у східнослов'янських землях греків, а також ідеї релігійного правонаступництва Москви після Києва у Східній Європі.

У радянські часи тематика Галицької митрополії в українській науці замовчувалась.

Тому аж у 90-х роках XX століття до проблематики Галицької митрополії звернувся Володимир Грабовецький. У 1992 році він відстоював концепцію про те, що Юрій І Львович добився для Галицько-Волинського князівства заснування окремої Галицької митрополії. Сама це піднесла авторитет Галицько-Волинської землі [5]. Відбувається, таким чином, зародження релігійного і політичного самоусвідомлення Юрієм І Львовичем себе як керівника народу, котрий не бажав підпорядковуватись чужому митрополиту, що було характерним для ідеології давньоруського християнського патріотизму.

У 1997 році професор Грабовецький вважав однією з причин заснування Галицької митрополії політичний поділ Давньоруської держави на північно-східні і південно-західні князівства, що призвело до потреби у поділі Київської митрополії, оскільки Київ не міг залишатись центральним митрополичим осідком [4]. На перше місце, як можна бачити, виходить ідея формування окремої національної церкви для Галицько-Волинського князівства як політичного правонаступника Київської Русі на південно-західних українських землях, тобто ідея автокефалії.

Паралельно з Володимиром Грабовецьким до питань Галицької митрополії звернулися дослідники Ігор Коваль та Олег Мельничук. У своєму короткому огляді історії Галицької митрополії (1303 – 1401 роки) вони звернули увагу, зокрема, на припущення деяких вчених про існування митрополичого осідку в Галичі ще в XIII столітті, а також на участь у справах Галицької митрополії в 30-х роках XIV століття литовського князя Любарта Гедиміновича. Крім того, ці дослідники висунули гіпотезу про вирішальний вплив галицького боярства на релігійне життя України в першій половині XIV століття [10]. Отже, у міркуваннях Ковалю та Мельничука можна виділити такі моменти:

1) прагнення деяких дослідників довести, що від самого виникнення Галицько-Волинського князівства її володарі розпочали формування окремої церкви;

2) ідея самоусвідомлення галицьким боярством себе як єдиного оборонця релігійно-світоглядної ідеології християнства на теренах України в умовах втрати політичної незалежності.

У другій половині 90-х років XX століття Олена Русина, розглядаючи причини виникнення Галицької митрополії та її історію у 1303 – 1390-х роках, висунула концепцію, котра стосується життя й діяльності четвертого галицького митрополита Теодора (Феодора). Зокрема, вона вважає, що Феодор у 1328 році був висвячений київським митрополитом Феогностом тільки на галицького єпископа. Та на початку

40-х років XIV століття він усе-таки став галицьким митрополитом. А було зроблено це завдяки константинопольському патріархові як данина заповіту київського, галицького і всієї Русі митрополита Петра Ратенського, який, вмираючи, призначив Феодора галицьким митрополитом [12, 206-207, 212]. Утверджується, таким чином, ідея спадковості духовної влади.

У новітній період проблематикою Галицької митрополії займався історик Зіновій Федунків. Він, зокрема, вивчив джерела до початку історії митрополії, розглянув суперечки науковців щодо дати її заснування, діяльність митрополитів Ніфонта, Петра, Гавріїла, Теодора, процес скасування та відновлення Галицької митрополії у середині XIV століття, діяльність митрополита Антонія, управителів митрополії ієромонаха Симона і єпископа Івана, процес остаточної ліквідації Галицької митрополії і т. ін. На основі цього Зіновій Федунків дійшов висновків, що майже півстоліття Галицька митрополія як релігійна правонаступниця Києва у XIV ст. була впливовою релігійною й політичною інституцією Східної Європи, визнаною церковними ієрархами та главами держав [15]. Тут простежується ідея релігійного правонаступництва.

Таким чином, упродовж другої половини XIX, всього XX і початку XXI століть українські історики, висвітлюючи історію Галицької митрополії XIV століття, підходили з різних релігійно-ідеологічних позицій, але при цьому не намагалися врахувати релігійно-ідеологічну, міждержавну і міжконфесійну ситуацію в часи існування самої митрополії.

З іноземних істориків у першій половині XIX століття до питань Галицької митрополії звернувся Микола Карамзін. Однак до висвітлення історії Галицької митрополії він підійшов з позицій неподільності Російської імперії, а відповідно – і неподільності російської православної церкви і обмежив історію митрополії 1305 – 1308 роками. При цьому вчений велику увагу приділив життю і діяльності митрополита Петра Ратенського як засновника Московської митрополії [8]. З усього сказанного випливає, що Микола Карамзін відстоював ідею московського релігійного правонаступництва як релігійного центру давньоруських земель після занепаду Києва. А основоположником такого правонаступництва російський учений вважав митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Ратенського.

У подібному до Карамзіна руслі на початку другої половини XIX століття висловився інший російський історик Сергій Соловйов. Він також обмежив історію Галицької митрополії 1305 – 1308 роками, велику увагу приділяючи при цьому діяльності митрополита Петра, відстоюючи ідею започаткування митрополитом Петром московського релігійного правонаступництва на землях колишньої Київської Русі після занепаду Києва як релігійного центру [14].

У 80-их роках XIX століття проблематика Галицької митрополії зацікавила Іларіона Чистовича. Він доводив, що галицький князь Юрій І Львович забажав мати свого митрополита і відіслав ігумена Петра до Константинополя як кандидата на галицького митрополита. Однак константинопольський патріарх висвятив Петра не на галицького митрополита, а на митрополита всієї Русі. Також учений висунув припущення, що в середині XIV століття єпархії колишньої Галицько-

Волинської землі були поділені між московсько-київським митрополитом Теогностом та литовсько-київським митрополитом Романом. Відновлення Галицької митрополії у 1371 році на думку Іларіона Чистовича було зроблено завдяки втручання у справи митрополії польського короля Казимира III Великого. Наступний висновок дослідника зводиться до того, що після смерті в 1391 році галицького митрополита Антонія константинопольський патріарх, не бажаючи сваритись із київсько-литовським митрополитом Кипріяном, ліквідував Галицьку митрополію [16].

Отже, дослідження Іларіона Чистовича стосовно історії Галицької митрополії містять релігійно-світоглядну ідею про боротьбу за єдність давньоруської церкви, чому суперечило існування Галицької митрополії. Саму ж митрополію вчений розглядає як результат верховенства у Галицько-Волинському князівстві світської влади над духовною; інакше кажучи, коли володарям Галичини це було потрібно, тоді вони й добивались створення Галицької митрополії.

На початку XX століття російський історик Євген Голубинський також звернув увагу на історію Галицької митрополії XIV століття. Зокрема, період історії Галицької митрополії від 1326 до 1347 року дослідник подав у контексті боротьби за її існування між литовським князем Любартом Гедиміновичем та київським митрополитом Теогностом [3]. Головна релігійно-світоглядна ідея праці Євгена Голубинського зводиться до формування Москви як нового релігійного центру на території давньоруської держави за підтримки Константинопольського патріархату в особі київсько-московського митрополита Теогноста.

У першій половині XX століття російський історик Василь Ключевський розглянув життя і діяльність митрополита Петра у контексті початку формування єдиного московського релігійного центру на теренах Давньоруської держави, а про Галицьку митрополію при цьому не згадав [9]. Прямо чи опосередковано проводиться думка про правонаступництво Москви на теренах колишньої Київської Русі після втрати Києвом статусу єдиного митрополічного центру.

На початку 70-х років XX століття історик Ярослав Шапов на основі аналізу Володимиро-Волинської кормчої грамоти подав історію трьох Галицьких митрополій (1303-1308, 1326-1328, 1334-1347 років) а також висвітлив значення існування Галицьких митрополій для Галицько-Волинського князівства у контексті мирних релігійно-політичних відносин з Константинополем і Римом [19]. У підсумку вчений виходить на ідею універсалізму давньоруського християнства, релігійно-світоглядні ідеали якого перейняла Галицько-Волинське князівство. Інакше кажучи, спроби насадити Галицько-Волинському князівству, а після його розпаду у XIV ст. Галичині, візантійського цезаропапізму або католицької ідеї унії змушували володарів цих територій мати окремого митрополита як захисника релігійно-світоглядних ідеалів Галичини.

У другій половині XX століття дослідник Микола Борисов звернувся до питань історії Галицької митрополії. Зокрема, він розглянув діяльність митрополита Петра як основоположника московського православ'я, але в контексті відчуження Петра від світської влади. Діяльність митрополита Теогноста Борисов виклав у контексті його боротьби за збереження під своєю владою православних єпархій Південно-Західної Русі, де за

допомогою місцевих князів з'являлись самовисвячені, а – інколи визнані Константинополем, конкуренти. Також дослідник відстоював думку, що у 1371 році польські феодалі, не бажаючи визнавати влади московського митрополита Олексія, добились у Константинополі окремого митрополита для галицько-волинських земель [2].

Головні положення праці Миколи Борисова зводяться до таких:

- 1) відокремлення духовної влади митрополита Петра від світської;
- 2) церковна єдність на теренах колишньої Київської Русі під владою нового після Києва релігійного центру – Москви;
- 3) боротьба у другій половині XIV століття з опозиційністю польських феодалів (як володарів Галичини) до релігійно-світоглядної ідеології київсько-московських митрополитів, котрі вважали себе духовними володарями галицьких епархій.

Тоді ж історик Ярослав Щапов, аналізуючи церковно-політичну ситуацію у Західній Україні у XIV столітті, трактував, що в цей період тричі створювалась Галицька митрополія, але співвідношення політичних сил у Східній Європі не сприяло довгостроковому функціонуванню митрополічних кафедр [18]. Отож, у Галичині духовна влада залежала від світської.

На початку 90-х років XX століття про утворення Галицької особливої південно-руської митрополії у 1303 році з ініціативи галицько-волинського князя згадав історик Руслан Скринніков [13], схилившись до думки про верховенство світської влади над духовною, що було в XIV столітті притаманним для візантійського цезаропапізму.

Як бачимо, попри висвітлення російськими істориками різних аспектів історії Галицької митрополії ця тема не була достатньо розкрита, часто носила фрагментарний характер і, як правило, висвітлювалась у контексті боротьби за створення у XIV столітті єдиного московського релігійного центру на теренах колишньої Київської Русі шляхом знищення Галицької митрополії.

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що українські й російські дослідники, досліджуючи Галицьку митрополію, намагались виходити з притаманної їм релігійно-світоглядної ідеології і з позицій пануючої в їх час політичної ідеології, та при цьому вони не враховували політичної і релігійно-ідеологічної ситуації у галицько-волинських землях, Візантійській імперії, Московському князівстві і Західній Європі в XIV столітті.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа. – 1991. – 414 с.
2. Борисов Н. С. Церковные деятели средневековой Руси XIII-XVII вв.. – М. – 1988. – 200 с.
3. Голубинский Е. Период второй, московский // История русской церкви. – М. – 1900. – Т. II. – Ч. I. – 919 с.
4. Грабовецкий В. Нарис історії Галича. – Галич. – 1997. – 240 с.
5. Грабовецкий В. Нарис історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ. – 1992. – Т.1. – 212 с.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III.-К.: Наукова думка, 1993.- 588 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – К.: Наукова думка, 1994. – 689 с.
8. Карамзин Н. М. История государства Российского: В 3 книгах с приложением. – Кн. I. – Т. IV. – М.: Книга, 1988. – 616 с.
9. Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. Курс Русской истории. – Т. 2. – Часть II. – М.: Мысль, 1988. – 886 с.
10. Коваль І., Мельничук О. Галицька митрополія // Сторінки галицької церковної культури. – Галич 1993. – С. 3-6.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т.-К.: Либідь. – 1993. – Т. 1: До середини XVII століття. – 640 с.
12. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою // Україна крізь віки: В 15 т. Т.6. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1998. – 320 с.
13. Скрынников Р. Г. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв.: подвижники русской церкви. – Новосибирск.: Наука, 1991. – 397 с.
14. Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах. – М.: Мысль, 1988. – Книга II. История России с древнейших времен. – Т. 3-4. – 712 с.
15. Федунків З. Галицький релігійний центр. Проблеми і факти. – Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2001. – 287 с.
16. Чистович И. Очерк истории Западно-русской церкви. – Ч. 2. – СПб. – 1884. – 449 с.
17. Шараневич И. История Галицко-Волинской Руси до 1453 года. – Львов. – 186. – 462 с.
18. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси, X – XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 232 с.
19. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI – XIV вв. – М. – 1972. – 328 с.

This article is dedicated to reflecting the history of Halych Metropolis by Ukrainian and Russian researchers from the point of view of their religions world outlook ideology.

Key words: *Halych Metropolis, mission (missionary), political and religions successions, Cuessaropopism.*

УДК: 82-3: 821.161.2
ББК: 83.3 (4 Укр) 444

Оксана Курилів

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР І ВАДИ СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ: РЕАЛІЗАЦІЯ ІРОНІЧНОГО СМІСЛУ¹

У статті досліджується сучасна проза, що іронізує стосовно суспільного ладу сьогодення та хиб національної вдачі (твори Марії Матіос, Павла Загребельного). З'ясовуються прийоми побудови художньої моделі суспільства та механізм іронічного ефекту.

Ключові слова: ментальність, іронія, іронічний ефект, художня модель суспільства.

*Україно! Тебе я терпіти не можу,
Я тебе ненавиджу чуттями всіма,
Коли ти примітивна й на лубок похожа,
Коли думки на лобі у тебе нема.*

В. Симоненко

У час духовного відродження, а отже, і в наші дні, особливо загострюється проблема української ментальності. Сьогоднішній національний психоповедінковий інваріант у сучасній прозі осмислюється засобами комічного. Цю тенденцію засвідчують, зокрема, романи “Стовпо-творіння” (2004) Павла Загребельного та “Містер і місіс Ю-ко в країні укрів” (2006) Марії Матіос, з’ява яких зумовлена історично-політичними умовами сьогодення. Нові тенденції в розвитку комічного неминуче вимагають дослідження цих творів, які є, на наше переконання, етапним явищем у розвитку великої прози. Звернення до їх особливої творчої лабораторії – лабораторії іронічного – в межах однієї статті не є випадковим. Обидва автори спираються на створення соціально-політичної моделі суспільства, котра включає алегоричний генотип (психологія мешканців Стовполандії та укрів). Відтак наше дослідження є першою спробою типологічного аналізу цих творів, тим паче, що їм були присвячені тільки поодинокі (причому полярні стосовно оцінок) рецензії в періодиці.

Намагання виробити цілісне уявлення про поетику нової іронічної прози, об’єктивне її вивчення “за гарячими слідами” є актуальною потребою розкриття загальної сутності комічного. У зв’язку з цим головна мета нашого дослідження полягає у відстеженні особливостей художнього відтворення вдачі українців, задля чого необхідним стає розв’язання завдань: з’ясувати своєрідність побудови умовно-експериментальних моделей суспільства; виявити художньо-стилістичні домінанти в поетиці творів; віднайти паралелі в українській сміховій традиції.

¹ Термін “іронічний смисл” запропоновано й обґрунтовано С. Походнею: реалізація іронічного смислу відбувається за схемою “інтенція автора (задум створення іронічного тексту) – конструювання відповідного контексту – текст, компонентом смислової структури якого є іронія”. На означення іронії як результату літературознавцями використовувався і термін “іронічний ефект” (Т. Козанська, А. Щербина).

Досі існують проблеми зі сплутуванням, ототожненням форм, прийомів і засобів комічного. Звернімося до однієї із чітких і обґрунтованих теорій комічного [див. 8]. Форми (сатира та гумор) створюються на основі засобів і прийомів. Засіб – конкретний, це те, що ми бачимо й вимовляємо (полісемія, метафори, порівняння, власні назви, стилістична зміна вживання слів, каламбури і т.ін.). Прийом же – абстрактний, пов’язаний зі здатністю письменника виводити на поверхню глибинні течії змісту чи його певні пласти (езопівська мова, деформація явищ, образів і характерів, прийоми несподіваності, непорозуміння, неспівмірності, перебільшення і применшення). Щодо іронії літературознавці та лінгвісти підійшли до необхідності розмежування двох понять: з одного боку, іронія як засіб, техніка, стилістичний прийом, з іншого – іронія як результат (іронічний смисл, створений низкою різнорівневих засобів мови) [11, 5].

Іронія є засобом створення іронічного ефекту, виявляючись у специфічній іронічно-насмішкуватій інтонації, яка сприймається зразу. Порівняймо: “План порятунку країни від замерзання крові у жилах був простий, неначе житомирський віник для бані: корпорація ЄЕСУ – єдиний дистриб’ютор Еклектичних Сумішей Роззуйкраїну – стає ексклюзивним експортером шнурків, сірників, дусту, газових ламп, лучин, свинського смальцю для чищення кирзаків” [10, 59-60]; “А який простір для розгуляних фантазій! Для наукових, культурних, економічних, політичних, геополітичних. Проштริกнемо всю земну кулю, затьмаримо досконалість давньогрецьких колон Парфенону й Пропілей нашими національними стовпами, випхаємо з усіх світових ринків нашими стовпами гамериканські “кадилаки”, японські “тойоти”, німецькі “мурсудеси”, відгородимо нашими стовпами (Г)Європу від (Г)Азії, застовпимо панівну позицію на світовій політичній арені” [3, 18-19].

Зрештою, у “чистому”, “стерильному” вигляді суто іронічних, як сатиричних чи гумористичних, творів не існує – як правило, наявне й перше, і друге, і третє, що, власне, і демонструють аналізовані нами твори. Щодо самої різниці між гумором, іронією та сатирою – нам видається вичерпною заувага Л. Пінського (“Магістральний сюжет”): “В іронії смішне ховається під личиною серйозності – з переважанням негативного (насмішкуватого) ставлення до предмета, в гуморі серйозне – під личиною смішного, звичайно з перевагою позитивного (“що сміється”) ставлення. Складність іронії, таким чином, лише формальна, її серйозність – удавана... Складність гумору, навпаки, змістовна, його змістовність – справжня, його природа – навіть у грі – скоріше “філософічна”, світосприймальна. Сатира, на відміну від близької до неї за суттю іронії, відкрито розвінчує об’єкт... відверта за своїми цілями, тоді як серйозна мета гумору, згідно з більш складним ставленням до предмета, глибше залягає в структуру образу, більш чи менш прихована за аспектом сміховим” [цит. за кн.: 6, 350]. Загальну тональність творів П. Загребельного та М. Матіос можна визначити як іронічну, подекуди гумористичну, втім, образи суспільства й нації мають, окрім того, і сатиричне забарвлення, про що йтиметься далі.

Спроби пізнати й схарактеризувати психічні особливості українського народу, побудувати “психологічну концепцію народності” мають неперепутне значення в розвитку нашого самопізнання. Численні

розвідки про українську вдачу виокремлюють самобутні риси українців, як-от: високу емоційність, “кордоцентричність”, що відносно зменшує роль раціонально-вольових компонентів, чутливість та ліризм, пасивність, послаблення важливої світосприймальної настанови – активності, слабе виявлення інстинкту підпорядкування, прив’язаність до землі, неагресивність, пацифізм, перевагу чуттєвості над розсудком, інтроверсію, ідеалізм, первинність козацької основи української психіки, потяг до волі, негативне ставлення до влади, сентиментальність, брак волюнтаризму, індивідуалізм, любов до історичних ворогів [див. 2]. За І. Мірчуком, деякі особливості, навіть позитивні, “при несприятливих умовах можуть довести до катастрофи, тобто історичних трагедій” [цит. за кн.: 18, 66]. Відомо, що Д. Донцов, В. Липинський дошукувалися причин національних невдач саме в наших духовних хибах. Підкреслювалась суспільна необхідність скріпити національні прикмети при рівночасному послабленні хиб, оскільки причини нашої історичної долі – не поза нами, а в нас самих [18, 279].

Нація завжди мала змогу побачити себе в “кривому дзеркалі” сатири. Всебічний – соціальний і моральний – сатиричний образ сучасної Т. Шевченкові національної еліти розкритий в адресованій національному загальному поемі-посланні “І мертвим, і живим...”; актуальними залишаються образи Кирпи-Гнучкошиєнко-ва (“Тайдамаки”) та землячки “з циновими гудзиками”, що розмовляє в Петербурзі “по-здешньому” (комедія “Сон”). І. Франко затаврував Русь як расу “обважлилу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту і сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту” [13, 30]. Громада, що на угоду “гостям” сама себе побилла батою (“Сон”), слуга всеруської ідеї (“Воссоединенний галічанін”), “м’якенька душа” (“Твердий русин”), і “щирий” патріот (“На печі: Українська патріотична дума”) – типові образи сатири В. Самійленка. Щоб розпочати нову сторінку в історії, треба позбутися рабської психіки, “хохлацьку розляпаність і сахаринність” замінити вольовістю і мужністю, зазначив М. Хвильовий у “Вальдшнепах” і памфлетах. Хоча сучасна іронія щодо української вдачі, певна річ, менш прямолінійна, однак не менш “критична” й результативна.

Сучасні прозаїки більшою чи меншою мірою відображають національну психологію у своїх творах, послуговуючись новітньою концепцією “розпеченого пера”. Ю. Борев слушно називає самокритику “вічною категорією розвитку соціально здорового суспільства” – саме тому, на думку вченого, для такого суспільства важливі всі, в т. ч. і комічні, форми критичного самоаналізу, розкриття недоліків з метою їх усунення [1, 97]. “Шмагати батою” націю, звісно, неодмінно означає гладити проти шерсті, говорити про те, чого сам народ не готовий чи не воліє чути. За З. Фрейдом, такий сміх письменника, націлений на об’єкт, до якого автор причетний (на збірний персонаж – власний народ), слід вважати автоіронією [14, 68]. Так, Є. Дудар у сатиричних мініатюрах зображує збірний образ українця – категоричний, “крайній”, з деталями мізерно-тлінної фізіології, як і В. Даниленко (“Супліка до чительника”), післямова до “Дзеньок-бреньок”), Ю. Винничук (“Острів Зиз”). Непривабливий “автопортрет” доповнює ще й “брила пісної недовченої поважності на всьому українському”, схильність до монументальності,

“закам’янілості, забронзо- і бронзовіліості і бонзовіліості” – “дитячої національної релігії” (“Аве, Крайслер!” Ю. Андруховича). Лукавство імперсько-колоніальної психіки та психологія українця, пострадянської людини, стали темою прози Б. Жолдака. Зрештою, “комічним самоїдством”, що, на думку Н. Зборовської, є “наслідком комплексу меншовартості” [4, 55], сповнена вся антологія української прозової сатири, гумору, іронії 80-90-х років ХХ ст. “Опудало”.

Важливою складовою концептуальної картини світу, втіленої у аналізованих нами творах, є хронотоп. І це, ймовірно, не випадково, адже саме природно-географічному та історичному факторам українські вчені надавали важливого значення у формуванні психічних особливостей. Певна річ, умовність такої побудови цілком очевидна, як і в куплетному вірші “під акомпаньямент” “Щасливий край” (“Ельдорадо”) В. Самійленка. У ситуацію України кінця ХХ ст. П. Загребельним спроектовано біблійний образ Вавилонського стовпотворіння – символ безладдя, розкоші, розпусти, людського зухвальства і безбожності. Стовополандії, як сучасному Вавилону, у цій світобудові відведена роль “тупа землі”. “Саме в наших степах, а не біля Єрусалима на Кордоні, пролягає біблійна долина Йосафата, де Бог вершитиме Страшний суд над народами” [3, 137], – такі “наукові” висновки стовполадських академіків прямо іронізують щодо “характерного для українця переконання в тому, що Україна є центром світу” (Ю. Липа). З іншого боку, такі претензії на виняткове місце серед інших народів (прояв етноцентризму), відбивають і теорії пангерманізму, панамеріканізму, пантюркізму, які доводять статус народів як “центрів світобудови”. Інша схожа теорія (Стовополандія розташована на найкращому шестикутнику планети, а в степах знаходиться неймовірна кількість золота) іронічно переосмислює віру в автоматичність поступу – рису українців, яка обурювала В. Липинського (ця віра, мовляв, ґрунтується лише на хизуванні багатою територією [18, 36]).

Епіцентрами роману стають розділи про т. зв. космічну чорну Дірку в степах України, що поглинає стовпи країни і загрожує всьому світу, та Гуманітарної латки – авторський задум поглиблюється “фантастичним колоритом”. Факти реальної дійсності у Загребельного набувають фантастичних рис, що нагадує комічно-безглузду картину міста Глупова з “Історії одного міста” М. Салтикова-Щедріна. І навпаки – фантастична зав’язка зворотно зміщується в реальну площину: як повідомила на сесії ВР Стовопулія, насправді це була страхітлива аварія системи очисних споруд одного з індустриальних гігантів, американську ж Латку з дорогоцінних металів вкрали самі олігархи-українці. Тобто ефект емоційного впливу фантастичної ситуації на читача ґрунтується на реальних життєвих аналогах: Дірка, “штучка, сильніша за весь міжнародний тероризм і навіть за “Фауст” Гете” – наслідки аварії на ЧАЕС; Гуманітарна латка, яку транспортують два американські авіаносці і півмільйона африканців – допомога світу, зокрема США, в їх подоланні. Фантастичний елемент, як і гротеск, стає засобом викриття, а також невичерпним джерелом комізму: до Латки з’їхались антиглобалісти, феміністки, нудисти, ісламські терористи, інтелектуали – всі зі своїми правами на Латку. Таким чином, гротескна ситуація розростається до стовпотворіння планетарних масштабів, увиразнюючись безглуздими

назвами міжнаціональних утворень – Стотурборум, Стовпякитінд, Стовпгевгам.

Художня модель укрівського суспільства М. Матіос також зумовлює специфічну часову й просторову організацію твору. Можна говорити про майстерне оволодіння тією вільною художньою формою, що органічно охоплює і сучасний, й умовний історичний матеріал, як у “Винайденому рукописі про руський край” (1897) Леся Мартовича та “Чукрен” (1927) Остапа Вишні. Це відтинок “до” (охоплює 2 тисячі років) і “після” (впродовж одного року) апокаліптичної мітки, так званого “шкереберту на благословенних землях” – “9 вересня 0005 року від другого пришествя Спасителя на Землю”. Образ країни Укр сконцентрований у певному часі (фатальному дні “фальстарту”) й просторі. Саме просторові ознаки (родюча земля і добре підсоння), як вважав В. Липинський, і є однією з причин нашої недержавності, бо зумовили “лінивість і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля” [цит. за кн.: 18, 36]. Неміряні обшири протиставляються розтринькуванню власних чеснот і багатств, а унікальне географічне розташування – недбалості: “Країна, що зручно вместилася на транс’європейській рівнині, зусібіч захищеної багатством і розкішшю, своєю площею запросто могла мірятися з територіальними монстрами часів глобалізації, які запускали ракети в космос, але в яких чомусь не бракувало клепок підрихтувати власні дороги і вичистити громадські клозети” [10, 16]. Ця ж антитеза стає наскрізною в Загребельного: з одного боку, простори, що “дорівнюють площі класично європейської Франції або віковичної антагоністки ЦСД Туреччини”, “найтовщі на світі чорноземи” “тисячолітні традиції безмежного демократизму”, а з іншого – мешканці, “такі довірливі, такі наївні, такі простодушні, і, власне, вічно нещасні”. Окрім того, об’єктивність оцінки увиразнюється поглядом зовні: укри як нація зображуються під кутом бачення її Європою, а саме як невпорядкована і безголова, що легко піддається асиміляції, намагаючись “спочатку впровадити забугорні національні ритуали і звичаї у власну традицію, а далі – закріпити їх ментально” [10, 26]. Перегукуючись із Шевченковим “претеса на чужину // Шукати доброго добра”, така “догана” наче вказує на кількостолітню заостенілість негативного в національній вдачі. Висновок світу (оонівських консультантів) про Стовполандію, вкраплений у роман Загребельного, іронічно розвінчує стовполандську манію величі: далека азіатська держава з типовим диктаторським режимом, на карті світу практично неіснуюча, із малозаселеними преріями – степами.

Художня соціально-політична модель суспільства, створена засобами сатири, умовності і фантастики, покликаних розкрити суть сучасного державного устрою, зумовлює арлекінаду “Стовпо-творіння”, тобто прийом зашифровки характерів гротескними масками. Соціально-історична реальність, що лежить в основі цієї моделі, не лише не втрачає своєї конкретності, а й часто набуває несподіваної новизни сприйняття й особливої емоційної дієвості. Образ кумедної держави, де все підпорядковане генеральній абсурдній ідеї – стовпо-творінню, близький в історії світової прози до химерної країни з роману Веркора і Коронеля “Квота, або Прихильники достатку” (1966). Як у французькому творі за допомогою гротеску доведено до логічно закономірного абсурду головну ідею “цивілізації споживання”, так у Загребельного – ідею стовпо-

творіння. Скажімо, у стовпи, основу національної ідеї, чухаються свині, вони використовуються для ралі, реклами, побачень та голубів; крім того, вчені науково обґрунтовують теорію стовпів і навіть відбувається поетичне змагання на тему стовпів.

Стрижнем роману є якраз глузування із глупоти сучасних – використовуючи означення Еразма Роттердамського – “дурномудрів”, “невігласів у законах” та “жерців Глупоти”. Розумову недозрілість та недоумкуватість, що, до речі, були постійними сатиричними ідеями І. Вишенського, П. Загребельний виводить за межі правдивості, надаючи їм гротескних рис. Влучним епіграфом твору могли б слугувати рядки Івана Франка з “Лиса Микити”: “Що за ряд! Яка держава! Дурням в ній гонори й слава”. Сміх, як і в “Похвалі глупоті” Еразма Роттердамського, має обмежену, чітко виражену суспільну функцію – осміяти “глупоту” суспільства. Новотвір Загребельного “дурнократія” – це, по суті, новий курс Стовполандії: “Куди нас завели всі розумники? В тупик. Вся надія на дураків”.

Розвиток сюжету є, власне, пародією на політичну діяльність можновладців, причому історичним прообразом цієї пародії є справжні події. Так, продаж паличок японцям та китайцям – це витік капіталів та сировини за кордон; універсальний фантастичний клей для склеювання стовпостружки в порожнисті стовпи – незаконний продаж зброї, виробництво срібних, золотих та платинових клізм і наповнення з того бюджету – занепад медицини; фонд для збереження скелетів мамонтів, викопаних у Якутії, і яєць динозаврів, знайдених у Монголії, – фіктивні фонди для відмивання грошей, 12 центрів досліджень (магічних, космогонічних, патологічних, трагічних, комічних, дотичних, зуботичних тощо) – замовні соціологічні центри; канал Стовполандського телебачення, на якому щось “такеє й говорять, а прислухаєшся: нічого ніц!” – Перший Національний канал. Автор загострює свої іронічні коментарі то глумливими окликами (“Хвала і слава нашій молодій дурнократії!”), то навмисним переліком численних безглуздь, які, нагромаджуючись, створюють іронічний ефект. Джерелом комізму є комічні ситуації політичного змісту: запровадження стовпболу з нереальними правилами гри; 40 тисяч м’ячів у подарунок школам, указ віджиматись від підлоги весь день, щоб громадянам ніколи було красти, створюються академії божевільних ідей, ахінеї, гопакізму, дірки від бублика, виїденого яйця; галерею видатних національних діячів на чолі зі статуєю Батюні охороняють колгоспні бугаї, а Батюня мріє полетіти на стовпі на Місяць.

Однак без слухняних маріонеток неможливе існування Стовполандії та впровадження ідеї стовпо-творіння. Тому іронічній інтерпретації підлягає не лише психологія людини влади, а й “затурканого електорату” – людей, позбавлених критичного сприймання та стійкої соціально-політичної позиції, з низьким рівнем національної самоідентифікації: так, кандидат зачарував чоловіків (мовляв: коли випиває, то наш) і жінок, які за словом “стовп” прочитували прихований сексуальний символ. “У головах гуде, як у вуликах – нічого не видно, суцільна темрява, памороки забиті, але пахне медом”, – влучна художня перифраза етнопсихологічних визначень “соціальне незацікавлення” (Я. Ярема) та “віта мініма” (О. Кульчицький). Проблема маніпуляції свідомістю також доведена до

логічного кінця – абсурду: іміджмейкери усім претендентам видаляють нижні ребра і жирові відкладення, чинний присидент перемагає завдяки демонстрації галстуків та обіцянці нових гудзиків для вояків, а Батюно народ обирає завдяки обіцянці стовпів із паляниць, ковбас, сала, воскових щільників.

Той тип образу автора, який Марія Матіос “закріплює” в читацькому сприйнятті, дає можливість подати обриси укрівського генотипу в науково-популярній і переконливій формі. Приміром, увертюри №1 та №2 гомеричного роману-симфонії – це начебто зовсім відчайдушні й безнадійні намагання “роздобути генні чи ідентифікаційні коди внутрішнього життя укрів”, адже, як сказано, навіть “жучкам”, запущеним у людський мозок, це б не вдалося. Якщо у Остапа Вишні і Л. Мартовича маски перекладача і видавця, науковця і дослідника стають діючими персонажами, то у М. Матіос – це суто словесна маска, що виражається лише в стилі оповіді, яка найімовірніше нагадує лекцію про “бідну країну укрів” для іноземної аудиторії: назва дублюється англійською мовою, наявні звернення до тих, хто, як видно, вперше дізнається про “місцевий менталітет” (“Чи маєте ви терпіння дізнатися все про країну укрів після 9 вересня?!”; “Щоб вам простіше було уявити закони буття країни УКР, не обов’язково знати основоположні постулати філософії чи іще якоїсь науки, такої ж малозрозумілої, як і сама ця країна і її жителі” [10, 7]).

Структуризація цих “законів буття” і національного характеру стає одним із провідних способів творення іронічного смислу. Виокремлюються три головні принципи укрівського менталітету: 1. *Або на палю, або на гак*; 2. *Ви нам палю, а ми вам – дулю* (в категоріальному апараті етнічної психології це т. зв. “етнічні образи” як реакція на наругу з боку інших спільнот); 3. *Маємо те, що дозволили мати*. У цих афоризмах – гірка іронія і стосовно вікової неволі, що формувала нашу ментальність, і української добродушності до ворогів, і слабо розвиненої войовничості. Останній переформується з тотожними варіаціями вислову Л. Кравчука із низки унікальних рис стовполандців: 1. *Маємо те, що обіймаємо*; 2. *Маємо те, що розваляємо*; 3. *Маєш те, що розкрадаєш*; 4. *Сміх і регіт*; 5. *Буква ї (їдемо, куди хочемо; їмо, що хочемо)*; 6. *Хоч сопливе, та своє*. У поєднанні з відомими п’ятьма “глибоко національними рисами” чухраїнців (1. *Якби ж знаття?* 2. *Забув*. 3. *Спізнився*. 4. *Якось то воно буде!* 5. *Я так і знав*.) витворюється комплексна картина негідних особливостей національного характеру, що в метафізичній площині зветься “духом нації”, “душею народу”.

Психологічний образ певного народу найвиразніше проявляється в т. зв. “етнопсихологічних маркерах”, що іноді стають поняттями-символами (як-от: *німецький педантизм, американська мрія, англійська стриманість*) [12, 187]. Як зауважує В. Храмова, умовою виживання українців під тиском політичних обставин впродовж віків ставав соціопсихологічний і політичний конформізм, який передбачав не лише прислужництво “меншовартої” нації, але й її “задоволення у рабстві” [15, 18]. Комплекс провінційності в політичній площині, слабкість української політичної ментальності відтворені в М. Матіос через яскраві маркери, символи: по-перше, “паля й гак” як начебто найважливіші стимули розвитку укрів, по-друге, забавка Іван-покиван (“Ванька-встанька – мовою стратегії”). Країна УКР – “розкарячена на всі сторони світу”, ладна

“догодити кожному із стратегічних партнерів, а їх у країні УКР було 37” [10, 25]. “Нехай скаже німець”, – знову-таки злободенна Шевченкова сатира на нестачу власної психологічної центровості та пошук точки опори поза собою відлункоє в рядках письменниці. Брак належного розуміння соборництва, роз’єднаність трансформовані в творі в апокаліптичному образі “шкереберту”: наче в країну Укр “одночасно ввірвалося цунамі у складчину з торнадо, кориди биків із формулою-1” [10, 15], причина чого – саме незгода між новітніми “гетьманами”. До речі, новітні міжусобиці “жабомишодралівка” (алюзія до старогрецької пародії “Батрахоміомахія”) є гальмом розвитку ЦЄД: “Досі в цій химерній державі було дуже багато балачок, гамору, крикняви щодо якоїсь національної ідеї, але ніхто не знав до пуття, що то таке” [3, 44].

Авторська розвідка психіки народу здійснюється у романі-симфонії через нанизування взаємовиключних, діаметрально протилежних рис, що утворюють розлогі синтаксичні конвенції: в УКР одночасно зводяться церкви і в’язниці, палаци і бараки, таврують своїх героїв та патріотів (так звана “проблема авторитету” в етнопсихології) і доземно поклоняються чужинцям, звеличують злодіїв і мучеників, Ісуса і Будду, кохаються в старовині та ігнорують нові технології, на будь-яке місце у державі претендувати може і добродій, і гвалтівник, в пошані і священники, і дурисвіти, а наперсточники і шулери – це заразом і проповідники моралі та ін. Закономірно, що аби сказати гіркі слова викриття про народ, ці слова запозичено у самого народу: просторіччя, прислів’я та звернення до “автохтонної творчості, яка була вищою за всі конституції” (як-от: *швидка Настя, опростоволосились, винна тільки невістка, “характеристика-мораль” не так тії вороги, як любії друзі*).

Зображення Росії як примітивної сили дещо нагадує інтерпретацію північного сусіда Д. Донцовим і його однодумцями. Якщо порівняльна характеристика українців та росіян М. Костомарова була очевидно „чорнобілою”, то художнє втілення такого зіставлення радикальне в тавруванні “безголових укрів” і “корисливого, захланного сусіда”. Думки етнопсихологів про те, що росіяни багато де в чому перегнали нас внаслідок нашої політичної слабкості [див. 5], мабуть, небезпідставні. Укри – менш хитрі гравці на геополітичному полі, бо це завдяки їм сусід, “не виколупуючи із носа шмарки”, поповнив свої матеріальні й “нематеріальні дивіденди”. Сам Господь, явлений у видінні, викриває “ведмежатників”: товстошкірих, атрофованих та з амнезією на красу. Іронічно знижуються й образи інших партнерів: Європа – “щедро на платні обійми”, “знаменита куртизанка”, “стара курва”, ЗША (З’єднані Шви Атлантиди) – “шльондра-перестарок”, “перестаріла і пересичена грішми, забавами і фантазіями пані, що любить омолоджувати себе хірургічними способами”, “звикла жити дуркуючи” й посилати “жахкі, часто-густо вогненні привіти-натяжки всьому світові з-поза десяти морів і трьох океанів, доводячи мало не до сказу чи білої гарячки всіх гравців маленького геополітичного поля, яким був світ” [10, 12]. Згадуються і лицемірні “мовчки співчуваючі і голосно схлипуючі країни-спостерігачі”. П. Загребельний через порівняльну етимологію слова у різних мовах (у

* Синтаксична конвенція – синтаксичний засіб актуалізації іронії, хаотичне перелічення однорідних членів, іноді з використанням стилістичного ефекту.

хорватів – краватка, у німців – галстук) протиставляє відмінні історичні шляхи: „А що в нас? Зашморг на шиї?”. Наче палімпсест, за рядками такого аж надто гіркого усміху проступає Франкове: „Любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею” [13, 31]. Додамо, що в ідкій іронії сучасних творів стосовно душевного складу нації загалом відлунює каменярьське “не люблю русинів”, що водночас означає “почуття собачого обов’язку” (“я ж гавкаю раз в раз, щоби вона не спала”). Здається, що підтекст романів прочитується прозоро: проблема української демократії – не тільки соціально-політичне, але насамперед психологічне питання.

Отже, сучасна доба загострення соціальних конфліктів при загрозі “бездержавного стану” неминуче накладає свої ознаки на розвиток форм комічного. За таких умов і з’явилися твори П. Загребельного та М. Матіос, “узгоджуючись” із фактором актуальності комічного. Соціально-історична реальність, що лежить в основі аналізованих образних моделей дійсності, конкретна й сповнена прикмет і деталей нашого часу. Тобто зворотню гранню фактора актуальності є ймовірна перспектива такого конкретно спрямованого сміху бути позбавленим значної частини свого впливу поза контекстом своєї доби, коли твір потребуватиме коментарів і навіть за їх допомогою не досягатиме колишньої сили свого ефекту через натяки на персон і події, які раніше були актуальними й викликали інтерес. Прикметно, що, як і в Остапа Вишні (“Чукрен”, “Чухраїнці”), головною мішенню висміювання у сучасних прозаїків є триада особливостей народу: 1) слабка національна самосвідомість; 2) покірність і смиренність; 3) роз’єднаність і розбрат. Щоправда, способи та міра кепкування із цього індиферентного типу етнічної ідентичності й етнічного нігілізму дещо різні, що, зрештою, і засвідчує неповторність стилю кожного з прозаїків. Однак спільним для суголюсних творів є весь арсенал деформації дійсності, тобто цілеспрямованого викривлення: перебільшення, згущення та загострення негативного в суспільстві.

Загальний іронічно-насмішкуватий ефект створюється за допомогою найпростіших форм іронії (суто мовних і контекстуально-стилістичних засобів і прийомів), а також іронії глибоко схованої, породженої внутрішньою структурою контексту. Механізми породження сміху, прийоми і засоби, що створюють іронічний ефект, хоча й мають універсальний характер, та в романах займають специфічне місце. Іронічна оповідь і яскраво виражена оцінність мовленнєвих засобів, що посилюють її (передусім перифрази, несподівані гострі зіставлення і порівняння, перефразування відомих крилатих виразів, невідповідність численних цитат і контексту, авторське дослідження етимології слів, синтаксичні конвергенції) є питомою рисою картин суспільства Стовполандії і Укр. Принцип зовнішньої вдаваної безсторонності й об’єктивності – це лише позірна відчуженість, що насправді взаємодіє з імпліцитною авторською позицією, яку можна, скоріше за все, передати висловом “gastigare ridendo mores” (сміхом виправляти звичаї). Тим паче, що іронізують прозаїки якраз стосовно динамічних компонентів психологічної структури народу – психічних властивостей, що справді можуть змінюватися під впливом умов суспільного розвитку.

Література

1. Борев Ю. Комическое // Борев Ю. Эстетика. – М. Изд-во политической литературы, 1975. – С. 90-111.
2. Дорошенко В. Література з етнопсихології // Народна творчість та етнографія. – 1998. – №4. – С.105-107.
3. Загребельний П. Стовпо-творіння; Кавтаклізма. – Харків: Фоліо, 2005. – 286 с.
4. Зборовська Н. Чиї опудала на літгороді? // Слово і час. – 1998. – №6. – С.51-55.
5. Камінський А. З історії етнопсихології українства: Комплекс провінційності та його відгомони // Народна творчість та етнографія. – 1998. – №1. – С.22-32.
6. Киенко І. Сучасний англійський комічний роман. – К.: Наукова думка, 1993. – 129 с.
7. Кульчицький О. Світовідчужання українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С.48-65.
8. Кязимов Г. Теория комического (проблемы языковых средств и приемов) // http://www.uludil.gen.az/teoriya/3_4.php
9. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
10. Матіос М. Містер і місіс Ю-ко в країні укрів. Mr. & Ms. U-ko in country UA. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 136 с.
11. Походня С. Языковые виды и средства реализации иронии. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
12. Савчук Б., Кафарський В. Етнічна психологія // Савчук Б., Кафарський В. Вступ до етнології. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – С. 169-199.
13. Франко І. Дещо про себе самого // Франко І. Зібрання творів у 50 томах. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 28-31.
14. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному // Фрейд З. Художник и фантазирование. – М., 1995. – С.21-128.
15. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3-35.
16. Шлемкевич М. Загублена українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 158 с.
17. Щербина А. Про іронічний ефект і методи його вивчення // Питання граматики та лексикології української мови. – К., 1963. – С. 60-69.
18. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

The article deals with the prose as far as social system and Ukrainian mentality are concerned (M. Matios's and P. Zagrebelyj's works). Here one can find the analysis of methods social type's organization and accomplishment of ironical effect.

Key words: *mentality, irony, ironical effect, social model.*

МИСТЕЦТВО

УДК: 262.1:7.04

ББК: 86-3(4Укр)

Володимир Лукань

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І ЦЕРКОВНЕ МИСТЕЦТВО ГАЛИЧИНИ

У статті висвітлюється діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті становлення і розвитку церковного малярства Галичини на поч. ХХ ст.

Ключові слова: релігія, церква, мистецтво, малярство, стиль

Велетом духу, одним із найвидатніших діячів Церкви, історії та культури в ХХ ст. був митрополит української греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Гідною подиву масштабністю відзначалася його культурна й просвітницька діяльність, що охоплювала широкі аспекти суспільного життя. Діяльність митрополита на культурно-просвітницькій ниві визначала, значною мірою, долю української культури й духовності загалом у Галичині.

Як меценат української культури й образотворчого мистецтва, митрополит Шептицький підтримував діяльність культурно-освітніх товариств, надавав матеріальне забезпечення і постійно піклувався церковними та світськими хорами, майстрами народного декоративно-ужиткового мистецтва, давав можливість навчатися у “високих” мистецьких школах Європи багатьом талановитим українським художникам, як от: Михайлові Бойчуку, Модестові Сосенку, Михайлові Парашуку, Миколі Федюку, Якову Струхманчуку та багатьом іншим. Діяльність Олекси Новаківського та його школи, Петра Холодного, Павла Ковжуна, Михайла Осінчука, Василя Дядинюка та ін. видатних мистців була теж тісно пов’язана з ім’ям Андрея Шептицького. Фундація “Церковний музей”, заснована митрополитом 1905р., трансформувалася в Національний музей у Львові. Пожертвування Андрея Шептицького музею становили безліч творів, серед яких зразки пластики, малярства, графіки, рукописні книги, стародруки, численні вироби ремісничої культури. Завдяки йому було закуплено майже всі твори з першої української мистецької виставки у Львові в 1905 р.

Вагомою була роль митрополита Андрея у вихованні мистецьких кадрів Галичини, а також у розвитку церковного мистецтва. Галицька земля не могла спромогтися на вишколення своїх митців, які були наділені великими потенційними творчими можливостями та не могли їх розвинути. Це добре розумів митрополит Шептицький. Упродовж трьох десятиріч він підтримував фінансово талановитих юнаків, особливо з бідних родин, які прагнули здобути мистецьку освіту у вищих європейських навчальних закладах, на що витрачав величезні кошти. Водночас митрополит плекав

думку про створення мистецької школи на власному національному ґрунті. Усвідомлюючи, що покладатися на підтримку державних установ, коли йдеться про розвиток української культури в умовах Австро-Угорської монархії, не доводиться, Андрей Шептицький розраховував насамперед на свої власні кошти і допомогу з боку національно свідомої творчої інтелігенції та своїх стипендіатів.

Питання національної традиції в церковному мистецтві займало вагоме місце в доволомистецьких роздумах митрополита, оскільки він вважав, що ця традиція є першоджерелом українського мистецтва. “Я мав велике замилювання до нашої давньої культури, – писав він, – від батька навчився її любити і цінити. Він передав мені любов до нашої, до руської традиції” [1, 184]. Мистецтво було його улюбленим заняттям у вільний час. Потяг до мистецтва, як і до краси загалом, отримав, очевидно, від своєї матері – Софії, яка теж любила малювати. У батьківському домі митрополита, а згодом у митрополичних палатах у Львові було багато творів образотворчого мистецтва.

Глибокий слід у серці митрополита з дитинства залишила ікона. “...Заки я навчився писати і читати, – згадував Андрей Шептицький, – ще дитиною, коли я собі не здавав справи з почувань, я серцем відчув красу старої нашої ікони. Я був, відай, дуже малим хлопчиком, коли в нашій старенькій дерев’яній церкві в Прилбичах, стоячи перед іконостасом, відчував я ту непонятну якусь емоцію, що її я нині називав би артистичною емоцією...” [2, 1]. Спогади митрополита про свої дитячі враження від зустрічі з церковним мистецтвом свідчать про глибокі внутрішні відчуття, про вразливість душі, – якості, що йому вдалося зберегти впродовж усього складного Богонатхненного життя. “Гієратичні постаті в іконостасі, – згадував митрополит, – на мене звернений зір Христа Спасителя і його святої Матері, та якась містична темрява, в якій світили тільки свічки і їх відблиск на золотих тлах ікон, дим кадила, що підносився до неба разом із звуками пісні, – все те разом склалося на якесь враження – таке глибоке, яке ледве чи коли в житті пам’ятаю. А глибоке враження було якраз тому, що поза тими зовнішніми проявами відчувало серце якусь глибину, що наче промінчик спливав на душу з-поза світу, наче з неба” [2, 1].

У студентські літа, вивчаючи право, Шептицький відвідував дискусійні вечори на мистецькі теми в Кракові. З особливою силою мистецькі прагнення Андрея Шептицького були зреалізовані під час його перебування на митрополичому престолі. У 1899 р. він був іменований Папою Левом XIII греко-католицьким єпископом міста Станіслава, а від 1900 року і до самої смерті, що сталася 1 листопада 1944 р., він – Львівський Архієпископ.

На суто мистецькі теми митрополит писав мало, хоча ті роздуми, що є в його листуванні, у виступах, промовах, проповідях, а також спогади сучасників стосовно розмов Андрея Шептицького про мистецтво, дають уяву про його мистецькі погляди. З-поміж небагатьох праць, у яких митрополит Андрей безпосередньо торкається мистецьких проблем, треба назвати статтю “Мої спогади про предмет музейних збірок” [2].

До того, як Андрей Шептицький почав систематично збирати пам’ятки галицького ікономалярства, яке було предметом випадкової уваги поодиноких любителів старовини. Нові мистецькі течії, новий погляд на

образотворче мистецтво перетворило ікону давнього українського виконання в об'єкт незрозумілий, у "пережиток" церковного вжитку. Староукраїнське церковне мистецтво сприймалося як дивне й небажане явище суспільного життя. Зокрема, в Галичині, де були відчутні впливи європейського мистецтва, до давньої ікони ставилися упереджено – як до речей менш вартісних. Розуміючи цю тенденцію, митрополит намагався кардинально змінити такий стан речей. Він писав: "Ікона загально уходила за рід радше приміненого мистецтва, за щось такого як писанка, може цікавого, може цінного, але не за образ, не за картину... По-моєму, вони так діють на людську природу, що часом у якусь хвилину фізичні дрижання емоції проймають людину на вид твору – ікони від голови до стіп. Тоді то дехто міг би навіть приписати даній іконі якусь чудодійну силу чарівну" [2, 1].

Митрополит вважав, що любов є необхідністю для поцінування мистецького твору. Та водночас вона, на думку Шептицького, ставала перешкодою для об'єктивної оцінки того-таки образу. "Гадаю, – аргументував свою позицію, – що лікар пояснив би це враження мистецького твору якимсь стисненням чи розширенням серця й порівняв би артистичну емоцію до враження глибоко відчуті любові. Тому й не дивуюся, що мистецтво можна любити любов'ю серця ... Тільки любитель, що всім своїм еством дрижить на вид мистецького твору, може оцінити прикмети цього твору. Але тим самим він є неспосібний оцінити прикмети іншого твору – чи іншої школи, що до його Душі не промовляє і лишає його рівнодушним" [2, 1]. Такі мистецькі категорії, як натхнення, розум і емоції є постійними супутниками процесів художнього творення та сприймання: "Як до творчої мистецької праці потреба зворушення серця й розбудження почуття, так і до оцінки мистецького твору треба відчутти це тремтіння душі, яке відчував би перед 1000 роками мистець, що в мрамор закував дрижання власного серця. А може просто треба розрізнити те, що тільки зовнішньо подобається умові, що сам ум холодною комбінацією признав за красу – і то, що красою своєю діє на серце" [2, 2].

На переконання митрополита Андрея, великою є вартість старовинної ікони, що могла бути намальована навіть сільським ікономаляром за давніми зразками XIII – XIV ст., в яких яскраво простежуються давньоукраїнські мистецькі засади. Все це "своєю мистецькою вартістю і красою, – писав він, – далеко перевищало, вже не кажу тендитні олійні друки, які зустрічаються тепер по сільських хатах, але й усі образи та репродукції, що прикрашають вибагливі сальони пересічного європейського інтелігента". Завершується стаття коротким і вартісним зауваженням автора: "Досвід доперва показав, що в іконах є багато цінного матеріалу – історичного й етнографічного, та що наше старе мистецтво далеко ще не є так оцінене й досліджене як воно на те заслуговує. Та пізнали ми, що для нас нема поступу й розвитку в мистецтві, яке не опиралося б на нашому мистецькому переданні і не виходило з нього" [2, 2].

Не оминав увагою митрополит Шептицький іконографічних канонів. Зокрема, в посланні до духовництва "Про почитання пресвятого Серця Христового" (1906) він писав: "Видимо, приміром, що цілком затратився в нас канон, приписуючи малярові церковному, які образи вільно йому малювати і як їх має малювати. Я уважав би за одну з гарних задач будучого

Провінціального Собору реститувати цей канон, однак я вважав би за перебільшення консерватизму таке поняття, що в приписаний правом церковним подлинник малярів не годиться вводити нової тематики. Можна би, треба би жадати, щоби приміром ікони Пречистої Диви Непорочно Зачатої, св.Йосафата, Христового Серця відповідали візантійському стилеві" [3, 9-10].

А в декреті Архиепархіяльного Собору під заголовком "Іконографія" (Правила Аеп. Собору. – 1941. – Ч. 64-74) митрополит доручав духовництву розширювати вшанування святих за допомогою розповсюдження ікон (правило 64). Таке вшанування опирається на одвічний звичай нашого народу прикрашати домівки іконами святих (правило 65). Собор висловив побажання і надію, що ікономалярську школу можна утворювати при монастирях чи товариствах з метою "видавати цілий ряд ікон, які могли б нашому народові заступити неестетичні олійні друки, без ніякої краси ні вартости" (правило 73). У правилах Собору знайшли втілення думки самого Андрея Шептицького про мистецтво. Зокрема, в 69-му правилі зазначалося: "Мистець, що посв'ячує в представленні зовнішніх предметів свою індивідуальність, може її відзискати в тих безкінечних прикметах мистецької творчости, в яких проявляється не тільки мистецька краса, але й та неначе бездонна глибінь, що є першою і найважливішою прикметою мистецького архитвору".

Митрополит не тільки знав і вивчав мистецькі твори – він був ще пильним збирачем української старовини, перш за все предметів церковного вжитку: ікон, хрестів, літургійного посуду, книг і т. ін. З нагоди відкриття Національного музею у Львові 1 грудня 1913 р., Андрей Шептицький говорив: "Не хочемо бути сторожами гробів, хочемо бути радше свідками відродження. Збірки музею передаємо українському народові не тільки як документи й свідки слави наших батьків, ми передаємо їх тим, що над культурою українського народу працюють, як живу основу майбутнього, дасть Бог – спільної праці нашого духовенства й інтелігенції, майбутніх поколінь нашого народу. Пам'ятників минулого не відділюймо навіть думкою від тогочасности, від завдань майбутнього" [4, 122]. У промові митрополита Андрея важливими є ще такі його міркування: "Що може мати більше вплив на виховання нації, на розбудження справжнього, широкого патріотизму серед нашої спільноти, ніж реальні свідки, краса природи нашої батьківщини, її вартости в сучасному та сили й значення в минулому? Полюбити можемо лише щось гарне й велике, тому головним завданням національних музеїв є виявлення власної сили перед своїм, щоб черпати з неї снагу" [4, 122].

На урочистому відкритті Національного музею у Львові Андрей Шептицький відверто й рішуче заявив усім присутнім, що українці не хочуть чужої культури, що вони бажають жити своєю культурою, витвореною тисячоліттями, відмінною від усіх культур слов'янського Сходу Європи; хоча вона й творилась під впливом Візантії, та в ній ще з дохристиянських часів зберігалась поетична душа народу, який згодом почав називатися українським. Для митрополита, як і для багатьох інтелектуалів тієї доби, залишалось своєрідною загадкою, як упродовж століть український народ, цей переважно убогий сільський люд, якому постійно загороджували напади турків чи татар, приречений на моральне і

фізичне винищення чужих вірою і мовою окупатнів, народ, що змушений був переживати страшні наслідки частих воєн, народ без керма і вітрил, – як він зумів зберегти свою, лиш йому притаманну духовність, виявом якої є українське церковне малярство. Митрополит пророче передбачував, що українське мистецтво, українські мистці, українські ікономалярські школи, про які Європа до того часу майже нічого не чула, знайдуть своє місце в мистецькому русі Європи і остання пізнає через них Україну. У промові митрополит Андрей виразно окреслив думку про недопустимість будь-якого розриву з традиціями своєї рідної культури. А якщо ті традиції в багатьох напрямках уже перервані, то не можна йти вперед без розв'язання питання: “Яка має бути наша культура?”

Митрополит застерігав, що не слід живцем прищеплювати на мистецьке дерево нашого народу європейську культуру, бо Русь-Україна, вихована на традиціях Візантії, ожиттевила й надихала цей візантійський світ, який упродовж тисячоліть могутньо і глибоко впливав на історію Європейської цивілізації своєю Церковною унією з Римом. Відокремлення від Риму стало для візантійської культури причиною мертвоти, знесилля і слабкості, а в решті – турецької неволі. Відрізана від пня, як галузка, що відірвана від центру церковної єдності, від Риму, Східна Церква втратила те, що було найбільшою силою, життям кожної моральної інституції. Замкнена в собі, візантійська культура стала легким здобутком ісламу. З упадком Царгородської Церкви розпалася й ціла система Східної Церкви, а разом з нею завмерли й культури цієї Церкви і тих народів, які входили до її складу. Численні представники культурного та мистецького світу Галичини, керівники і члени різноманітних організацій, товариств, духівництва, що прибули на відкриття музею навіть з далеких галицьких провінцій, широко підтримували та оплесками супроводжували виступ митрополита. Водночас, виступ Андрея Шептицького з нагоди відкриття Національного музею був викликом для тих, хто вважав, що український народ завжди і всюди має комусь служити, а незалежність України – зі сфери фантастики.

До збирання старовини Андрей Шептицький активно заохочував і своє духовенство. Розпорядженням митрополита від вересня 1901 року (частина 298) зверталася увага на необхідність збереження мистецьких пам'яток і на активну підтримку Церковного музею, що згодом перетворився в Національний музей. “Час знищив чимало старих церков, – говорилося в розпорядженні, – а з ними й старих пам'яток іконопису, яким не виявилось місця в нових церквах, бо їх заступили образи малярів, котрі не мають нічого з давніх традицій церковного малювання”. Церковні мистці, що потребували заробітку, навіть за дрібну платню перемальовували, іноді неодноразово, навіть прекрасні зразки, лише тому, що вони давні, лише з метою вдовольнити смаки, а радше несмак, не завжди освіченої у справах мистецьких цінностей громади-замовника.

Велика кількість богомазів, що “прикрашали” галицькі церкви, змусила замислитися церковне керівництво над проблемою небезпеки засилля низьковартісних у мистецькому відношенні творів церковного мистецтва, тому з'являється низка розпоряджень Єпископського Ординаріату. Скажімо, розпорядженням від 25 грудня 1912 року, частина 6, № 385, “забороняється прикрашати Доми Божі образами і всякими мальовилами, як також сницарськими роботами без попереднього

предложення дотичних планів Єпископській Консistorії до затвердження”. У частині 3, № 712, розпорядження Єпископа Консistorії “О пристроєнню церков мальовило і різьбами” (лютий 1913), містилася заборона на виконання будь-яких оздоблювальних чи будівельних робіт без попереднього затвердження планів чи проектів у Єпископській Консistorії”.

Згодом умови й вимоги до представлених Консistorії проектних матеріалів були конкретизовані. Вимагалися, зокрема, “пляни в 3-х примірниках – плян будівництва, сницарства, мальовила. 1) комплект для архіву будови церков і церковних прекрас”; 2) комплект зберігається в дотичній церкві, щоб кожний мав можливість проконтролювати роботу, що виконується; 3) комплект одержує майстер для роботи”. У розпорядженні під заголовком “У справі украшення церковей” є такі рядки: “Щоб запобігти неестетичним украшенням храмів Божих і щоб усунути всякі надужиття, які діють будь-то зі сторони комітетів чи братів церковних, будь-то зі сторони малярів різьбярів, заряджується і постановлюється, щоби кожний душпастир під послухом кононічним переслав до Єпископського Ординаріату пляни, в крайній мірі начерк і кошторис маючого ся підприємяти украшення церкви. Дперва по одобренню через власть духовну буде можна виконати дотичну роботу” [5, 36].

Іноді священики самовільно, без погодження, використовували церковні гроші на оздоблення храму, даючи малярську роботу не завжди кваліфікованим майстрам, а тим, хто виконає роботу на вигідніших умовах. Непоодинокими були випадки коли священики продавали церковні землі, а на виручені кошти робили реставрації. У зв'язку з цим з'явилося розпорядження від 13 червня 1914 року частина 3, № 291 (IV), яким заборонялося “уживати гроші церковні на реставрацію і інші потреби Церкви без попереднього позволення Єпископського Ординаріату”. А там, де розбирали стару дерев'яну церкву, митрополит Андрей рекомендував зробити з неї світлину, яка б давала уявлення про її архітектуру. Після Першої світової війни багато церковних споруд зазнало руйнування, тому розпорядженням від 4 липня 1918 року “В справі ушкодження війною старинних церков” доручалося д-ру Йосифу Пеленському “перевести погляд всіх старинних церков а війною ушкоджених”. При цьому повинні були вказані: 1) дати побудови і руйнування; 2) опис завданої шкоди всередині і ззовні; 3) які кошти треба на ремонт і реставрацію.

Щодо спорудження нових церков, їх планів й опорядження, Андрей Шептицький рекомендував “...від будівничого домагатися такого пляну, котрий би був застосований до давнього візантійського стилю; від маляра ж таких ікон, котрі б у всім відповідали переданням нашого обряду” [6, 2]. Митрополит доручає духівництву на найближчому деканальному соборчику “вибрати одного священика, що має до того найбільше знання і охоти, на члена епархіальної комісії консерваторів до охорони пам'ятників і мистецтва”. Такі деканальні консерватори, затверджені Ординаріатом, мали б передовсім виявляти й облікувати всі найважливіші пам'ятки, які є в церквах того деканату. Вони повинні були стати дорадниками деканів і парохів у справі консервації та реставрації пам'яток церковного мистецтва. Важливо, що така комісія консерваторів була зорганізована. В її діяльності брав дійову участь Іларіон Свенціцький, який за дорученням

Консерваторської Комісії склав лист під заголовком “Консервація і реставрація історичних пам’яток церковного мистецтва” [7].

Зацікавлення митрополита Андрея Шептицького візантійським стилем, візантійською іконографією були тісно й безпосередньо пов’язані з його концептуальними уподобаннями й об’єднавчою (унійною) ідеологією. Візантійське мистецтво – ікономалярство, мозаїку – він знав дуже добре і з цього приводу писав: “Чи то вплив нашого домородного мистецтва, чи якийсь атавізм справляв, – не знаю. Те однак певно пам’ятаю, що хоч я і захоплювався красою образів Рафаеля, хоч мені страшенно подобався кольорит Рембранта – то правдивої мистецької емоції я в них не находив. Дізнав я трохи перед творами Белліні, Джотто, Фра Анджелико, всіх великих малярів, що опиралися на примітивній християнській, – а тому вчастій на візантійській культурі” [2, 2]. У розпорядженні Митрополичого Ординаріату від 1 вересня 1901 р., частина 298, митрополит так писав про артистичну вартість візантійського мистецтва: “Хто лише хоч трохи здає собі справу з артистичної вартости творів візантійського мистецтва, той мусить признати, що в напрямі релігійного малювання жодна школа не могла зрівнятись з візантійською школою. Що цілі століття створили, того не досягне один чоловік”.

Андрей Шептицький усвідомлював, що лише теоретичними закликами й обмеженнями перейти в церковному малярстві на візанто-українську основу неможливо. Потрібні були насамперед мистці-практики, високодуховні церковні малярі, які б своїми талановитими руками втілювали в життя ці ідеї. Надзвичайно важлива роль митрополита в процесі тривалих змагань за створення у Львові українського вищого мистецького закладу. На нього покладалася поважна місія – поряд з Національним музеєм розкривати й плекати творчий геній народу [8, 586-591]. Принципи діяльності такої школи, запропоновані Михайлом Бойчуком, Олексою Новаківським, Василем Дядином, Петром Холодним та іншими відомими в Галичині мистцями, згодом лягли в основу “Проекту правильника української мистецької школи ім. Високопреосвященного Митрополита Андрея Шептицького при Національній музеї у Львові”. У цьому “Проекті” пропонувалася адміністративна навчальна структура майбутньої школи, основні постулати якої спиралася на навчальні програми мистецьких закладів Європи. Релігійне малярство в ній мало зайняти чільне місце. Особливо велику увагу повинно було приділятися в майбутній школі моральному вихованню. Зокрема, вимагалася “кожному учневі ставити перед собою високі цілі мистецтва, тому учень мусить зрозуміти, що його ворогом в житті є компроміси. Лише висока мораль може допомогти в досягненні цілі мистецтва” [1, 186-187]. У школі передбачався шестирічний термін навчання, який мав розподілятися на три роки навчання рисунку і три роки вивчення малярства. Зі збільшенням штату професорів та учнів планувалося створити відділи спеціальних студій з окремих видів і жанрів мистецтва.

Особливі стосунки склалися в митрополита з мистцями. Андрей Шептицький в одному з листів до своєї матері, як їх інтепретує письменник Меріам Лужницький, писав: “Я люблю мистців: у них є інший світ в цьому світі вони постійно живуть, незалежно чи це світ фарб, ритмів, чи театральних кінкетів. І правдивого мистця зразу ж пізнаєш, у правдивого мистця не має цієї пихи, цього сказати б, панівного тону, яким дехто

старається відділитися від загалу, мовляв, я – мистець; а навпаки: у правдивого мистця є якась дитяча соромливість, незрозуміла для інших, покора перед цим мистецтвом, яке є відблиском Бога” [9, 41].

Великі надії покладав Андрей Шептицький на мистців – вихідців із Галичини, а особливо на своїх стипендіатів, зокрема, на свого улюбленого художника Модеста Сосенка. У листі до митрополита від 1 лютого 1901 року Сосенко писав із Мюнхена: “Ваше Високопреосвященство ..., спішу щоб подякувати найперше ... за численні добродійства. В горах Яблониці украшав Презбітерку, котру малював аж до від’їзду до Мюнхена. Старавимся малювати кольористично як також у візантійським стилі. В тім році посвячу більше часу на студіювання того стилю” [10, 14]. У декреті Архиепископського Собору (розділ “Іконографія”) митрополит Андрей схвалює напрям мистців-малярів, що бажають дотримуватися візантійського стилю, і сверджує, “що візантійський або старохристиянський стиль, що був провідником для наших малярів у час найвищого розцвіту українського іконопису, одинокий відповідає предметам церковного малярства” [11].

Треба сказати, що Андрей Шептицький не одразу став глибоким і переконливим прихильником візантизму в українському церковному мистецтві. Цьому передувала велика й кропітка праця зі збирання церковних мистецьких пам’яток, їх аналізу, реставрації, систематизації, – тобто величезна науково-мистецтвознавча праця. “Зразу в цих старих іконах, – згадував митрополит, – ми цінили перш усього їх вік. Що лиш по довгому часі ми дійшли до вивчення мистецьких прикмет нашої старої ікони. Зрештою, йдучи за загальними напрямками європейської критики чи естетики, ми всі були ще реалістами і кожний із нас був би правдоподібно означав як найвищу ціль мистецтва – віддавати якнайправдивіше відбиття природи, у всіх університетах і академіях Європи переважав аксіом, що природа є великим маестром мистецтва ...” [2, 8]. Мине небагато часу, і розвиток мистецтва піде іншим шляхом, у глибини підсвідомої, формальної сутности, коли маестром мистецтва знову стане людина, що збагнула, які нові завдання мають стояти перед мистецтвом.

Митрополит Андрей глибоко розумів процеси мистецької творчості, про що свідчать його думки, висловлені в статті “Значення національного мистецтва”. “Без сумніву, – писав він, – кожне покоління видасть таких артистів, що виховані за границею або на чужих узорах, віддадуть свій талант чужому напрямові, чужій культурі. Якщо між ними знайдеться якийсь геній, то розширить національну культуру, приєднавши до неї частину чужого духа. Якщо то будуть люди менших спібностей, що не потраплять бути самі собою в творчості, а піддадуться цілковито чужій культурі, вони не створять у ній навіть того середнього, що могли б створити в середовищі своєї власної культури. Бо кожен мистецький твір мусить бути висловом душі, а кожна душа висловлюється ліпше, повніше і правильніше, коли захоче ті ціхи, що серед них вироста й до них належить” [12].

Добре знання мистецьких стилів та напрямів дало можливість митрополитові фахово викладати історію мистецтва в школі Олекси Новаківського. Як глибокий знавець світової культури, він прекрасно орієнтувався у всіх новітніх віяннях європейського мистецтва. У 90-х роках

XIX ст. провідні мистецькі школи почали займатися питаннями ірреальності, підсвідомості, трансцендентності, і твори європейських художників кінця XIX – початку XX ст. позначені цими захопленнями. При уважному вивченні давньої української ікони виявилось, що саме глибоким насиченням духовності форми і змісту було досягнуто те, над чим замислювалися провідні мистці XX ст.

Андрей Шептицький намагався “узгодити” розвиток церковного мистецтва з новітніми напрямками, максимально шануючи при цьому традиційні художні форми. Його аргументи стосовно саме такого розвитку релігійного мистецтва були простими та водночас цілком переконливими: “В часах панування реалістичних шкіл мистецтва, ми під сугестією того світового напрямку були вже майже згодні на те, що нам малярі малювали святих, в яких ми не спостерігали нічого інінко з того, що називаємо святістю і ми вже не грішили тим, коли у церкві виділи святого на подобу чоловіка, якого щодня могли ми стрічати на вулиці з цигаром в устах і в циліндрі. Коли і світські, стоячі поза церквою, артисти стали нам говорити про те, що є понад і поза природою, ми собі і нашим малярам сказали: Досить! Це не образ святого, що нам даєш. Ми вимагаємо, щоби в образі святого переважаючим характером і типом була святість. Ми стали вимагати, щоби образ той приносив нам щось з-поза гробу, щось з вічності, щось з неба, щось з цієї глибини, за якою серце тужить, хоч око її не бачить” [13, 2]. Тими якостями, про які говорив митрополит і яких вимагав від творів сучасних йому церковних малярів, була наділена давня українська ікона. “І тоді ми віднайшли стару ікону, – продовжував він свої міркування, – поламану побиту, часом вже засуджену на спалення. Вона промовила до наших душ бесідою, якої ми від новочасних мистців не чули. Ми навчилися розрізняти між тим, що могло бути рисунковим блудом, невлучною технікою сільського маляра, що сам із землі і листя тер собі краски і живою ще не знаменитою, пречудовою та прецінною традицією того, що наші батьки так любили, що подивлялися і чим любувалися. Аналізуючи твори тих неграмотних сільських іконописців, ми знаходимо в них не раз такі могутні прикмети великих мистців, що в наших очах чим більше блідли у прославлені твори великих мистців, заражених реалізмом. Таким чином, ми знайшли великих геніяльних, хоч і неграмотних мистців, котрих твори відповідали потребам релігійного мистецтва до тої міри, що ми собі сказали: Ми досі на блудній дорозі, ось учителі, які нам допоможуть знайти те, чого нам потреба” [13, 3].

Коли Андрей Шептицький вживає знаменник “ми”, то, очевидно, має на увазі не тільки тих, хто поділяв його думки. Йдеться про загальний напрямок, тенденцію у виборі мистецького напрямку, що об’єднувала більшість інтелектуальної еліти. До таких людей слід віднести насамперед багатолітнього директора Національного музею, видатного й авторитетного вченого, мистецтвознавця, відданого пошанувальника діяльності митрополита Андрея Шептицького і продовжувача його справи Іларіона Свенціцького. Підсумовуючи свою співпрацю з митрополитом, Свенціцький у написаній з нагоди 70-ліття митрополита статті “Любитель і опікун мистецтва на владичому престолі”, доводив, що від часу творців будівель св. Юра у Львові – Атанасія (помер 1746 р.) та Лева (помер 1779 р.) Шептицьких – серед галицьких владик не було таких шанувальників

мистецтва як Андрей Шептицький. “Перші способи українських мистців, – писав він, – вийти поза межі натуралістичного академізму через імпресіонізм і сецесіонізм стрінули в особі Митрополита Андрея широкого прихильника й мецената” [14].

Важко переоцінити роль митрополита Андрея Шептицького в усвідомленні необхідності пошуків нових шляхів українського мистецтва, а також у відродженні монументального церковного малярства та ікони. Він поставив справу оздоблення церкви на відповідний рівень. Важливими кроками митрополита Андрея щодо впорядкування організаційних принципів будівництва та оздоблення церков і піднесення загального рівня церковного мистецтва були відповідні церковні документи, акти, розпорядження, які значною мірою регулювали ці процеси в Галичині. Саме завдяки йому набув нової вартості український національний стиль у церковному мистецтві, ідеї якого пропагував митрополит Андрей. Він став тим дороговказом, з яким зв’язалися талановиті українські мистці, що стали гордістю українського образотворчого мистецтва у XX ст., та мають зв’язатися мистці, що працюють і працюватимуть в царині сакрального мистецтва в XXI ст.

Література

1. Матеріали до біографії митрополита А. Шептицького. // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 1. – Од. зб. 122.
2. Шептицький А., Митрополит Галицький, основник Національного музею: Мої спомини про предмет музейних збірок. В 25-ліття Національного музею у Львові, 1905-1930, під ред. І. Свенціцького. – Львів, 1931.
3. Митрополит Андрей. Про почитання Серця Христового. – Жовква, 1906.
4. Горняткевич Дам’ян. – Збірник “Львів”. – Нью-Йорк, Торонто, Вашингтон. – 1954.
5. Вісник Станіславської Єпархії. – Ч. 5. – № 423 (VI). – 1928.
6. Розпорядок Митрополита Андрея. – Ч. 298, від 1 вересня 1901.
7. Лист Митрополитичого Ординаріату. – Ч. 70, від 15 лютого 1932.
8. Овсійчук В.А. Андрей Шептицький і мистецька школа у Львові. // Українська академія мистецтва. – Вип. I. – К., 1994. – С.86-91.
9. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері: Упорядник Г. Меріам-Лужницький. – Львів, 1944.
10. Листи до митрополита Андрея Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф.358. – Оп. 2. – Од. зб. 259.
11. Правила Архиепископского Собору. – Ч. 64-74. – Львів, 1941.
12. Шептицький Андрей. Значення національного мистецтва. // Літопис Національного музею. – Львів, 1934. – С.4-12.
13. Свято Духовної Семінарії. Слово о. Митрополита Андрея Шептицького при посвяченні молитвенниці. // Діло. – Ч. 3, – Львів, 17 лютого 1929.
14. Свенціцький Іларіон. Любитель і опікун мистецтва на владичому престолі. // Назустріч. – Львів, 1 серпня 1935.

The author considers the activity of metropolitan Andrey Sheptytskyi in the context of the development of the church in Halychyna at the beginning of the 20-th century.

Key words: church, religion, art, painting, style.

УДК: 783.65
ББК: 85.318

Олена Сироїд

ДО ПРОБЛЕМИ РЕЦЕПЦІЇ ДУХОВНОЇ ПІСНІ УСНОЇ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті описуються дослідження української народної пісні у працях українських фольклористів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Особливо звернено увагу й на спроби літературної обробки народних пісень та літературної авторської пісні.

Ключові слова: духовна пісня, рецепція, фольклористика, пісенний жанр.

Початок записування та вивчення духовної пісні української усної традиції найчастіше пов'язується з межею ХІХ і ХХ ст. Однак і тоді цей процес мав здебільшого принагідний характер. Водночас самі лише друковані джерела (а їх число наразі важко встановити) дають підстави стверджувати, що уявлення про жанр формувалися вже з кінця ХVІІІ ст. Найсприятливішим у цьому плані періодом виглядає друга половина ХІХ і початок ХХ ст., найважчим – більша частина ХХ ст.

Спроби вивчати рецепцію духовних пісень від кінця ХVІІІ і в першій половині ХІХ ст. утруднює малодоступність чи загалом недоступність багатьох пам'яток. За такої ситуації навіть поодинокі згадки чи дотична інформація про духовні пісні та їх народних виконавців, нечисленні, зате унікальні записи текстів та коментарі до них мають неабияку цінність і дозволяють робити висновки про популярність духовної пісні в українській усній традиції і про безсумнівний загальний інтерес до неї.

У друкованих пісенниках не раз знаходять собі місце пісні Григорія Сковороди. Такі відомості подає Михайло Сперанський у праці “Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ” [16], що стала одним з джерел для дослідників творчості Григорія Сковороди. До описів російських пісенників кінця ХVІІІ століття вдається також Олександр Андрієвський, підтверджуючи присутність Сковородинівських пісень у подібних виданнях [1, ХІІ-ХІІІ]. З коментарів Андрієвського випливає, начебто описані пам'ятки зберігалися на початку ХХ ст. у Київських фондах, де він і мав можливість їх оглянути [1, VII]. Пошуки першоджерел, на які покликаються і Михайло Сперанський, і Олександр Андрієвський, у фондах Львова і Києва наразі не дали позитивного результату. Важко робити за такої ситуації якісь припущення, проте залишається надія, що пісенники збереглися у російських музейних колекціях, на які вказував Михайло Сперанський. За його інформацією, пісня Григорія Сковороди “Ахъ, поля, поля зелены” була надрукована в збірниках “Избранный пѣсенникъ, или собраніе наилучшихъ старыхъ и самыхъ новѣйшихъ русскихъ пѣсень. Въ 4-хъ частяхъ” видання 1798 і 1806 років [16, 134], “Всеобщій, новоизбранный пѣсенникъ всѣхъ лучшихъ российскихъ авторовъ, содержащій въ себѣ пѣсни, арии и хоры ..., малороссийскія, анакреонтическія и проч., положенныя на голоса, по новѣйшему вкусу на 13 отдѣленій. Въ четырехъ частяхъ” [там само], “Новѣйшій полный и всеобщій пѣсенникъ” 1818 року [16, 136]. Ще один

популярний витвір митця – “Ахъ, ти птичка желтобока; Не клады гнезда свисока...” – було вміщено в “Самый новѣйшій отборнѣйшій Московской и Санктпетербургской пѣсенникъ” видання 1799 та 1803 року [16, 134], “Новѣйшій и отборнѣйшій всеобщій пѣсенникъ, изданный въ 4-хъ частяхъ” 1812 року (Санкт-Петербург) [16, 134-135]. Зауважимо, що ранній етап Сковородіани обмежений лише самою констатацією факту таких публікацій, і натрапити на аналіз записаних текстів поки що не вдалося.

З 1816 року маємо “ледве чи не перший відгук харківця про Сковороду” [2, 114] і водночас чи не найраніше спостереження над явищем трансформації авторського твору в народний репертуар. Зі слів Василя Масловича стає зрозуміло, що пісня “Всякому городу нрав і права” глибоко ввійшла в життя мандрівних виконавців, зазнала значних змін або, як сказано, “зіпсована ... без жодного милосердя” і в такому вигляді “гарантувала” захоплення слухачів, так що співці були “завжди певні того, що їм заплатять за неї” [цит. за кн.: 2, 114]*.

Автори наступних публікацій про Григорія Сковороду роблять спроби охарактеризувати його поетично-музичні взірці, називаючи їх “віршами”, “духовними кантами”, “піснями духовного чи морального змісту”, “псалмами”. Помітне намагання окреслити картину загального поширення творів Григорія Сковороди: “...вірші його зробилися народними піснями...” [5, 119], “...його псалми і канти до цих пір співають в Україні і згадують Сковороду...” [15, 262].

Учитель із Чернігова І.Кульжинський, який у 1824 році написав “Нѣкоторыя замѣчания касательно Истории и характера Малороссийской Поэзии” [10], вважав Сковороду генієм, що “прославляв своїми піснями Бога” і до того ж справив велике враження “поезією свого життя” [10, № 3, 186]. За його словами, неможливо пізнати “дорогоцінний пам'ятник” – українську пісню – і зрозуміти “естетичну красу народного”, не звертаючись до “бардів нації” [10, № 1, 46]. І.Кульжинський змальовує романтичний портрет кобзаря і не вказує жодних конкретних відомостей про нього, навіть його імені чи назви села, де це все відбувалося*. За словами автора, “картина ... для любителей всего Оссіановскаго имѣеть великія прелести”. І справді, важко втриматися, щоб не подати тут цього “величного видовища”: “Вообразите себѣ почтеннаго старца, коего сѣдые волосы небрежно разсыпаны по согбеннымъ плечамъ, покрытымъ рубищами, и длинная борода стелется сѣдыми волнами по широкимъ грудямъ. – Уже бандура снята изъ за плечь, и издаеть тихіе, гармоническіе звуки; но рѣсницы и вѣки слѣпца торжественно подняты къ небу, и еще ожидаютъ вдохновения. Вдругъ глубокія морщины его лица освѣжаются пїитическою живостію, длинные костистые пальцы его летаютъ по струнамъ; бандура трепещетъ въ рукахъ, – звонъ летитъ по долині, и

* На жаль, не вдалося знайти працю Василя Масловича “О басне и баснописцахъ разныхъ народов, известія об ихъ жизни с некоторыми замечаниями на ихъ басни и самыя басни оныхъ” (Харьков, 1816) ні у Львові, ні в Києві, тому довелося скористатися цитатою, яку подав Дмитро Багалій.

Розповідь починається так: “Смѣйтесь, или не смѣйтесь, друзья мои, – а я всегда съ торжественнымъ почтеніемъ снимаю мою шляпу одному слѣпцу, который съ бандурою за плечами, и съ посохомъ въ рукѣ, приходитъ каждое лѣто въ нашу деревню, и, окруженный красными дѣвушками, играетъ и поетъ имъ пѣсни, пробуждающія въ памяти славныя подвиги нашихъ предковъ” [10, № 1, 45].

рѣсницы темныхъ очей сѣдовласаго Барда своимъ гармоническимъ движеніемъ повторяють каждый тактъ очаровательной музыки!" [10, № 1, 45-46].

Олександрові Хиждеу "вдалося ... зібрати декілька пісень і байок Сквороди, які перейшли в надбання живої народної словесності" [фрагмент – див.: 19, 271]. У цих "добросовісних" записах він "намагався зберегти, по можливості, народну специфіку, оригінальність мови" [3, 273]. Перша публікація Хиждеу про українського філософа й поета містить тексти трьох "сковородинівських веснянок" з репертуару "одного сліпця в Харкові, що навчився їх – (si fabula vera) – від самого Сквороди в пустині Моначинівській" [19, 133]. В іншій праці Олександра Хиждеу [18] натрапляємо на свідчення виразного в 30-ті роки XIX ст. впливу народного мудреця і його творчості на українську усну традицію: "И теперь народ располагает преданиями о Сквороде и его песнями и притчами как своим достоянием, по своему произволу, сообразно с своими понятиями. И теперь каждое умное словцо, каждая складная песня, каждая назидательная сказка кажется народу Сквородиною, которая у него перенята, затвержена и пересказывается за новую. И теперь в некоторых местах, особенно великим постом, поются Сквородинские псалмы, как молитвы, по сельским церквам" [19, 143]. Словом, Сквороді судилося, за виразом цього дослідника, "двозначне щастя перейти в притчу" [там само].

Наприкінці свого історично-критичного нариса Олександр Хиждеу подав короткий "одноприсідний" словничок ("обмежився лише тим, що відразу виринали з пам'яті" [19, 153]) Сквородинівських слів – ідіотикон [19, 152-156]. Пояснюючи, що таке "дудка", він принагідно вказує на деякі особливості тодішнього музикування. За Олександром Хиждеу, Григорій Скворода насправді грав на флейті (flauto traverso), хоча називав її дудкою, пищавкою, свирілкою. Загалом же серед українських народних співців вирізнялися дударі, лірники і бандуристи, які мандрували містами й селами. Найбільш сприятливими для них були ярмаркові дні й храмові свята. Якраз ці виконавці знали "кращі часи і старі пісні"**. Про торбаністів чи "тробаністів" – придворних співаків-музик – Григорій Скворода, за свідченням Олександра Хиждеу, казав: "Не любы мне; по мне дудары в будни, а лирники в праздник" [19, 154].

У контексті порушених проблем важливими є "Отрывки из записок о старце Григории Сквороде" Ізмаїла Срезневського, доповнені примітками Григорія Квітки-Основ'яненка [17], де безпосередньо розглядається тема музики в житті Григорія Сквороди. Для пізніших дослідників цей порівняно багатий матеріал, поданий подекуди дуже мальовничо, служив основою для узагальнень [див., наприклад, праці: 21; 4, 186-193 та ін.]. Та, на жаль, ніхто не перевіряв, наскільки правдивими є ті чи інші факти. Так само можна засумніватися й у тому, що значнішу частину репертуару українських рапсодів "суть сочиненія Сквороды" [17, 81]. Окремі описи Ізмаїла Срезневського сприймаються як неповторні прикмети часу, скажімо, свідчення, як сліпі співці "въ сопровожденіи

* "Ой ты, птичко жолтобоко", "Ах поля, поля зелены", "Всякому городу нрав и права" [див.: 20].

** Народний вислів, який подає Олександр Хиждеу [19, 154].

малютокъ, родныхъ или наемныхъ" ходили "изъ двора во дворъ и подъ окнами" наспівували "священныя пѣсни", які вони ще називали псалмами [там само]. Срезневському вдалося добре показати, "какъ скоро и какъ искусно измѣняются народомъ сочиненія, любезныя памяти его" [17, 83] на прикладі Сквородинівської пісні "Всякому городу нрав и права". Ця пісня виступає тут однією "изъ сихъ Псалмовъ, который болѣе другихъ любимъ народомъ, и чаще другихъ поется слѣпцами" [17, 82]. Очевидно, мається на увазі та територія, що потрапляла в поле зору Ізмаїла Срезневського.

Запис із "зібранія народныхъ Украинскихъ пѣсень" [17, 83] – ранній і водночас яскравий приклад трансформованого твору [текст див. 17, 84-87; 11, 68-69], що виявляє виразну спорідненість із текстом чернетки-автографа Григорія Сквороди [14, 68, 470-471], а не значно пізнішого списку, який уклав Михайло Ковалинський [14, 67]. Такий факт може підтвердити контакти автора з кобзарями і його симпатії до них. Власне кобзарське середовище було своєрідною лабораторією, яка чи не найпершою приймала, переймала й відразу ж "опрацювала" Сквородинівську творчість. Крім "опрацювань" у вигляді колоритних деталей зі слідами перекручень, додаються ще й "допрацювання". У цьому випадку це аж десять нових строф, які посилювали й без того великий успіх твору. Принаймні це можна зрозуміти зі слів Ізмаїла Срезневського та його сучасників. Мабуть, окремі моменти цього творіння могли б здобути популярність і в наш час, бо не втрачають, на жаль, своєї актуальності й вражають правдивістю.

Осердя псалми – народний вірш у Сквородинівському стилі. Авторський текст пізнається лише в перших чотирьох строфах і наприкінці твору. Отож, пісня Григорія Сквороди "Всякому городу нрав и права" знайшла справді глибокий відгук у народному середовищі та викликала сильне зацікавлення в колах народних поетів. Ось для прикладу деякі штрихи до загальної картини світу в їхній інтерпретації:

V.

... Тотъ на прекрасной женился женой;
Въ тѣхъ дома блещутъ внутрь такъ, какъ и внѣ;
Тѣ шестернями на бенкетъ летять,
Въ сихъ для гостей чай и пунши кипятъ ... [17, 85].

VI.

... Тотъ иностранныхъ себѣ лошадей,
Сей закупилъ драгоцѣнныхъ парчей;
Въ тѣхъ миллионы ревутъ въ сундукахъ;
Въ тѣхъ горчатъ тысячи въ темныхъ углахъ... [Там само].

VIII.

... Тотъ у въ перинѣ по уши курнулъ,
Какъ послѣ маковки впишишь заснулъ.
Съ теплыхъ перинъ не встаетъ до повдня.
У церкву пойдти ему – то есть брідня... [Там само].

X.

... Намъ судья дѣлаетъ истинный судъ,
А въ его истинѣ лжи и члвкъ пудъ.
Онъ и на нищихъ раздалъ сто рублей,
Что надраль съ подданныхъ бѣдныхъ людей... [17, 86].

XI.

... Онъ какъ забрался на ту бѣдну честь,
Черезъ свои поклоны, дарчи и лестъ,
Удругъ издѣлался гордъ и спѣсивъ,
Сильно, пріятельно сребролюбивъ... [Там само].

XII.

... Честь, благородство за вѣтромъ летитъ;
Трупъ же смердящій смерть въ яму тащитъ;
Все остается его при двору –
Тѣло несуть на Холодную Гору... [Там само].

Дмитро Багалій стосовно цього твору писав: "...ми звичайно не одкидаємо думки, що цю Сковородинську псалму з її додатками співали кобзарі, лірники і Ізм.Ів.Срезневський, або хто-будь з його співробітників у збиранні пісень міг записати від харківського кобзаря в той час; я сам записав цю пісню Сковороди від харківського кобзаря на початку 80-х років і її текст мало в чому відрізнявся від запису Ізм.Ів.Срезневського. Я тільки підтримую ту гадку, що це не народня пісня і навіть не народній додаток до Сковородинської псалми, а скорше всього шкільна псалма на взірєць тих, що співали кобзарі та лірники" [2, 326-327]. Дмитро Багалій зауважив і таке: "...додаток до пісні, зроблений однак влучно, що так само зробив би сам Сковорода, коли б захотів поширити зміст своєї пісні" [2, 326]. Незважаючи на завищену оцінку "додатку", який значно програє Сковородинівським віршам, не можна цілком відкинути версії про ненародність твору. Та, попри це, деякі сумніви залишаються. По-перше, немає певності, що текст, який подав Ізмаїл Срезневський, точно зафіксований з уст народного співця і не зазнав редагування. По-друге, прості й дотепні доповнення до вірша Григорія Сковороди якраз виказують погляд народного середовища, для якого важливий зміст, а не форма. По-третє, якщо до появи вірша причетні школярі чи студенти, то вони також були вихідцями з того ж середовища. І, нарешті, по-четверте, вплітання до авторського твору додаткових строф – це передусім типове явище в процесі входження твору до народного репертуару [див. про це, зокрема, 7, 144-145].

Таким чином, Сковородіану кінця XVIII – початку XIX століття можна розглядати як важливий етап в історії вивчення українських духовних пісень усної традиції. Ці публікації передусім засвідчують увагу до особистості Григорія Сковороди, а водночас займають помітне місце серед друкованих джерел, без яких важко уявити студії над народним репертуаром християнського змісту.

У 1843 році в Харкові вийшла книжка "Объ историческомъ значеніи русской народной поэзии" – одна з ранніх наукових праць Миколи

Костомарова*. Її перша частина "Жизнь Духовная" містить підрозділ "Религія", який певною мірою розкриває рецепцію духовної пісні усної традиції в першій половині XIX ст. Микола Костомаров узяв собі за мету виявити характер української народної релігійності. Найкращим джерелом до пізнання цього явища він вважав народну творчість. У процесі аналізу різних фольклорних жанрів Костомаров доходить висновку, що духовна сутність українця постає на беззастережній відданості Божій Волі [9, 21].

Серед народних духовних творів Костомаров розрізняє епос і лірику [9, 14]. При цьому він зауважує, що релігійність в українській поезії проявляється не лише в піснях релігійних, а й там, "де релігійні поняття і почуття виказуються опосередковано" [там само].

Деякі спостереження Миколи Костомарова стосуються природи духовних творів усної традиції. Зокрема, відзначено їх "дитячу простоту, фантастичність і живе почуття" [там само]. Дослідник підкреслює, що біблійні сюжети розгортаються з "произвольными отступлениями и украшены вымыслами, которые однако не вредят истинному понятию и должны быть разсматриваемы, какъ слѣдствія участія народного чувства и воображенія" [там само]. Привертає увагу Миколи Костомарова трактування образу Матері Божої – заступниці нещасних і спасительки грішних, який "въ народныхъ религіозныхъ пѣсняхъ есть предметъ умилительнаго поклоненія и нѣжной любви" [9, 18]. Більше зупиняється дослідник на ліричних духовних піснях, які називає гімнами. За його твердженням, це релігійно-філософські думи, що виявляють схильність українців до споглядання і роздумів. Костомаров виділяє і головні мотиви таких творів: молитовний, покаянний і дидактичний [9, 19-20].

Треба зазначити, що зразки фольклору, які наводить учений – то фрагментарно, то повними текстами, – друкуються вперше. Такий момент, без сумніву, додає ваги його праці. Унікальні записи колядок взято з "дорогоцінного" рукописного зібрання галицьких пісень Г.Берецького, а всі решта, ніде досі не опубліковані понад п'ятсот українських пісень, – ще з іншого рукопису, який він "мав під рукою" [9, 216].

Неабияку цінність становить повний текст "Притчі про Лазаря і Багача" з уст сліпців [9, 15-17]. Силу творчої фантазії, винахідливості, дотепності, спостережливості народних інтерпретаторів особливо помітно в сцені-діалозі між головними персонажами – справжнім фольклорним витвором. Ось як, наприклад, звучать останні "земні" слова Багача до Лазаря: "Не боюсь я й Пана-Бога, за все хлопчусь я, а де не принада менѣ, денежками оплачусь. Одъ наглои смерти откуплюсь, до Царства Небесного приближусь, а не приближусь, такъ прикуплюсь" [9, 16].

Великий інтерес викликає пісня "Въ четвергъ зъ вечера Жиды совѣтъ сотворили..." про Страсті Христові [9, 17-18]. Її "поють слѣпцы въ Великую Пятницу". Нині маємо чимало записів Страсних творів, на яких часто "лежить відбиток чисто-народної лірики". Запис Костомарова виказує цікавість співців до образу Юди, спробу передати його психологічний стан, осмислюючи при цьому роль учня-зрадника:

*... написано для получения степени магистра историческихъ наукъ".

** "Къ сожалѣнію, разсмотрѣть вполнѣ религіозность русскаго народа, какъ она является въ народныхъ пѣсняхъ, здѣсь не могу, потому что не имѣю ничего въ этомъ родѣ изъ великорусской поэзіи; а потому рѣшаюсь ограничиться одною малорусскою" [9, 14].

... До ихъ Іюди притече,
 А притекше, Жидамъ рече:
 Що менъ дасте, продамъ Его,
 Бо я есть ученикъ Его?
 Мовлять Жиды: гроши дамо,
 Коли намъ продашь Его.
 Вже Іюда розглядъвся,
 Що у сердцѣ постъшився;
 Продавъ Христа, одиурався,
 А самъ Царствія зостався.
 Вже Іюда побѣгъ зъ дому,
 Бы то не бувъ у чужому.
 Спознавъ Христа въ Его муцѣ;
 Мовить – люблю Тебе, Пане... [9, 17].

Микола Костомаров подав повний варіант покаянного твору “Та проживъ я свій вѣкъ не такъ, якъ чоловѣкъ!” [9, 19-20]. Він детально переказав також зміст ще однієї пісні: про поступове навернення козака, якому весь час допомагав св.Миколай [9, 20-21].

У 1848 році в Москві починають друкувати “Русскія народныя пѣсни” з зібрання Петра Кириєвського. Першу частину складають п’ятдесят п’ять духовних творів під назвою “Русскіе народныя стихи” [13, 145-226]. Ця порівняно рання публікація вже давно перебуває в полі зору дослідників, однак давно не є таємницею присутність у ній не лише російських творів. Зосібна, Юліан Яворський, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса звернули увагу на варіант пісні про Христа й Самарянку (№ 51)*. Якраз щодо її походження, поширення й появи в “Російських народних віршах” Кириєвського свого часу розгорнулася дискусія [див., наприклад, 22; 6]. Слушно з цього приводу зазначав Володимир Гнатюк: “Варіант Кириєвського ... се ніщо инше, як український варіант, тільки записаний по старомодному, коли діалектичні (українські) форми не вважало ся гріхом замінити на літературні (великоруські)...” [6, 220]**. І це не єдиний такий приклад. Те ж саме можна сказати й про пісню п’ятдесяту:

Еще солнце не заходитъ.
 Я спать положуся;
 На исповѣдь готовлюся,
 Богу не молюся...

На варіанти цієї пісні можна натрапити в різних виданнях. Один з таких, наприклад, – лемківська постова пісня “О кончинѣ челѣвѣка”:

Еще солнце не зашло,
 Спати положуся,
 До сповѣданья беруся,

* Стихъ о блудницѣ [13, 223]; Філарет Колесса вказує на цей текст як на варіант до свого запису зі села Розстайного [див.: 8, 256 – 257, 427].

** Крім зацитованого, Володимир Гнатюк наводить ще й інші переконливі аргументи щодо тісних зв’язків цієї пісні з українським ґрунтом. Треба додати, що пісня про Христа і Самарянку досі, як засвідчує багато записів із Західної й Східної України за останній період, залишається в українській усній традиції.

*** Стихъ о безуміи челѣвѣскомъ [13, 223].

Богу помолюся... [12, 733-735]

Часто подібні тексти виникають на основі компіляцій ліричних, покаянних і пісень про смерть.

Важливими також, принаймні, для порівняльних студій при вивченні українських духовних пісень усної традиції є й інші тексти зі збірки Кириєвського, як от: (№ 7) “Стихъ объ Алексѣѣ, Божиємъ Челѣвѣкѣ” [13, 167-175], (№ 10) “Стихъ о Лазарѣ Убогомъ” [13, 182-187], (№ 13) “Адамовъ плачь” [13, 193-194], (№ 30) “Плачь земли” [13, 214], (№ 16-19) вірші про Страшний Суд [13, 195-203] та ін.

Отже, розглянувши окремі друковані пам’ятки кінця XVIII – першої половини XIX століття, які становлять лише незначну частину відповідних джерел, сміливо можемо назвати цей період часом записування, друкування і спроб дослідження духовної пісні з українського народного репертуару.

Література

1. Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. – Том I. – К., 1930.
2. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Друге, виправлене видання. – К., 1992.
3. Балмуш П. Примечания // Хиждеу А. Избранное. Поэзия, проза, публицистика, письма, мысли, заметки, аналекты / Сост. Н.Романенко; Биограф. очерк и коммент. П.Балмуша. – Кишинёв, 1986.
4. Боровик М. Григорій Сковорода і музика // Григорій Сковорода 250: Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження / Упоряд. І.П.Стогній і П.Я.Шабатин. – К., 1975.
5. Гессъ де Кальве Г. Сковорода, Украинскій Философъ // Украинскій вѣстникъ на 1817^н годъ. – Часть шестая. – Мѣсяць Апрель. – Харьковъ, 1817.
6. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти. IV. Народня пісня про неплідну матір. Її відносини до пісні про Христа й Самарянку // Записки НТШ. – Том СХХХІІІ. – Львів, 1922.
7. Гнатюк О. Українська духовна барокова пісня. – Варшава-Київ, 1994.
8. Колесса Ф. Народні пісні з Галицької Лемківщини // Етнографічний збірник. – Т. 39 – 40. – Львів, 1929.
9. Костомаров Н. Объ историческомъ значеніи русской народной поэзии. – Харьковъ, 1843.
10. Кулжинскій И. Нѣкоторыя замѣчанія касательно Истории и характера Малороссийской Поэзии // Украинскій журналъ. – 1825. – Часть пятая. – № 1. – С. 43 – 54. – № 2. – С. 89 – 101. – № 3. – С. 178 – 187.
11. Пісні літературного походження / Упорядкували В.Бойко (тексти), А.Омельченко (мелодії). – К., 1978.
12. Пѣсьни русиновъ-лемковъ въ Галиціи, собранныя Алексѣемъ Ивановичемъ Торонскимъ // Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я.В.Головацкимъ. – Часть II. – Москва, 1878.
13. Русскія народныя пѣсьни, собранныя Петромъ Кирѣевскимъ. Часть I–я. Русскіе народныя стихи // Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ

- Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ. – Годъ третій. – № 9. – Москва, 1848.
14. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. / Передмова В.Шинкарука, І.Іваня. – Т. 1. – К., 1973.
  15. Снегирѣв И. Украинскій философъ Григорій Саввичъ Сковорода // Отечественныя записки. – 1823. – Часть шестнадцатая. – № 43 (ноябрь).
  16. Сперанский М. Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ // Этнографическое обозрѣніе. – 1909, № 2-3.
  17. Срезневский И. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде // Утренняя звезда. – Кн. I. – Харьков, 1833 [1834].
  18. Хиждеу А. Григорий Варсава Сковорода. Историко-критический очерк. Отрывок первый: общее основное понятие о Сковороде, объясненное из его собственного сознания. [С доб.] Сковородинского Идиотикона // Телескоп. – 1835. – Ч. 26. – № 5. – С. 3 – 42. – № 6. – С. 151 – 178 // Хиждеу А. Избранное. Поэзия, проза, публицистика, письма, мысли, заметки, аналекты / Сост. Н.Романенко; Биограф. очерк и коммент. П.Балмуша. – Кишинёв, 1986.
  19. Хиждеу А. Избранное. Поэзия, проза, публицистика, письма, мысли, заметки, аналекты / Сост. Н.Романенко; Биограф. очерк и коммент. П.Балмуша. – Кишинёв, 1986.
  20. Хиждеу А. Три песни Сковороды // Телескоп. – 1831. – Ч. 6. – № 24. – С. 578 – 580 // Хиждеу А. Избранное. Поэзия, проза, публицистика, письма, мысли, заметки, аналекты / Сост. Н.Романенко; Биограф. очерк и коммент. П.Балмуша. – Кишинёв, 1986.
  21. Шреєр-Ткаченко О. Григорій Сковорода – музикант. – Київ, 1972.
  22. Яворскій Ю. Очерки по исторіи русской народной словесности. – II. Духовный стихъ о грѣшной дѣвѣ. – Киевъ, 1905.

In the article the researches of the Ukrainian folk song are described in labours of the Ukrainian specialists in folk-lore of end XVIII – the first half of the XIX th. Separately appeal the attention and on the attempts of literary treatment of folk songs and literary author song.

Key words: *spiritual song, reception, folklore, song genre.*

УДК: 78.071.1 (477.83/.86)

ББК: 85. 310.2

Наталія Толошнюк

ТВОРЧА ПОСТАТЬ БОРИСА КУДРИКА У КОНТЕКСТІ МИСТЕЦЬКО-ОСВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ МУЗИЧНОГО ЖИТТЯ ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (до 110-ої річниці від дня народження)

У статті простежується життєвий і творчий шлях знаного українського музикознавця, композитора, публіциста, уродженця славетної опільської землі Бориса Кудрика в контексті мистецько-освітніх тенденцій музичного життя Галичини першої третини ХХ століття.

Ключові слова: *композиторська творчість, наукова спадщина, публіцистика, музична стилістика.*

Друга половина ХІХ – початок ХХ століття – один з найважливіших періодів історії української музики, на який припадає загальне піднесення музичної культури, становлення і розквіт української національної школи. У складних умовах соціально-політичних подій того часу відбувається консолідація художніх сил, помітною стає професіоналізація українського музичного мистецтва, внаслідок зміни співвідношення між фаховими й аматорськими художніми силами.

У плеяді видатних діячів музичної культури Галичини першої третини ХХ ст. особлива роль належить Борису Кудрику (1897-1952). Творча особистість цього митця неординарна, яскрава та багатогранна. Він виявив себе в різних галузях музичного мистецтва, і в кожній із них грані його таланту висвітлювалася своєрідно. Борис Кудрик – відомий музикознавець, фольклорист, музичний критик, педагог, один із перших дослідників української церковної музики, автор ґрунтовної наукової праці “Огляд історії української церковної музики”. Особливо цінними в творчій спадщині митця були музикознавчі дослідження, які стали помітним явищем у розвитку українського історичного музикознавства.

Тривалий час творча постать Бориса Кудрика була майже невідома більшості знавців і любителів музичного мистецтва, і лише після посмертної реабілітації (6.04.1993р.) відкрилися можливості для вивчення й популяризації його діяльності завдяки доступу до багатьох заборонених раніше матеріалів, що зберігаються в рукописних фондах та архівах м. Івано-Франківська і Львова. У цьому році мистецька громада Прикарпатського краю готується відзначити 110-у річницю від дня народження і 55-у річницю від дня смерті Бориса Кудрика. Тому метою нашої розвідки є реконструкція на основі архівних і публіцистичних матеріалів, а також спогадів його сучасників життєвого та творчого шляху Кудрика в контексті мистецько-освітніх тенденцій музичного життя Галичини першої третини ХХ століття.

Борис Кудрик народився в Рогатині Станіславівської (тепер Івано-Франківської) області. У свідоцтві про народження, виданому патріархальним братством м. Рогатина, зазначається, що Борис Кудрик, син Павла Кудрика та Ірени Герасимович, народився 20 червня 1897 року. Мати майбутнього митця походила з сім’ї радника Рогатинського суду.

Батько був священиком греко-католицької парафії, брав активну участь у громадському житті міста. Він був співзасновником гімназії Українського Педагогічного Товариства ім. Володимира Великого, організатором філії товариства "Просвіта", а в 1906 р. – її головою, засновником та управителем Русько-Української Бурси, промотором і ентузіастом організацій "Січ" у місті, а також засновником українського ощадного банку "Руської Щадної каси".

У сім'ї зростало четверо дітей: Віра (1895-1957), Борис (1897-1952), Дарія (1899-1955) та Юрко (1901-1919). Будинок Кудриків у Рогатині знаходився на вул. Галицькій, 86, в якому зараз розміщується дитяча школа мистецтв ім. Бориса Кудрика.

Середню освіту майбутній композитор здобув у місцевій гімназії ім. Володимира Великого. Усі гімназійні роки Бориса Кудрика відзначені зразковим навчанням, активною громадською діяльністю. Він постійно співав у мішаному хорі як сопраніст, грав на скрипці в студентському ансамблі, акомпанував на фортепіано хору й солістам. Упродовж 1915-1918 років навчався у Віденському університеті на філософському факультеті, де здобув спеціальність "музикознавство та німецька філологія".

У червні 1918 році, із завершенням війни, сім'я Кудриків повертається до Рогатина, і Борис Кудрик з 1918-1919 шкільного року розпочинає свою педагогічну діяльність викладачем теорії співу та німецької мови у приватній українській гімназії "Рідної школи". Він був педагогом завдяки своїй феноменальній пам'яті, унікальним енциклопедичним знанням, багатій образній уяві. Це була неординарна особистість, наділена від Бога непересічним талантом, гострим розумом, глибоким і широким світосприйняттям, вродженою інтелігентністю і добротою. Він умів цікаво, захоплююче і доступно подавати навчальний матеріал, швидко входив у тісний контакт з учнями. Його широка обізнаність та освіченість дозволяли при потребі викладати не тільки музичні дисципліни.

Борис Кудрик був активним громадським діячем. Від 1925 року – член Українського Національно-Демократичного Об'єднання, яке виникло в тому році на базі Народно-трудова партії та деяких інших дрібних політичних угруповань центристського спрямування.

Наступний період мистецької та суспільної діяльності Бориса Кудрика пов'язаний із Галицькою столицею – містом Львів, де він з головою поринає в музичне життя.

Від вересня 1926 року Кудрик продовжує своє навчання – вже у Львівському університеті Яна Казимира на гуманістичному відділі. Під час навчання в університеті Борис Кудрик спрямував свій творчий потенціал на дослідження галицької музики. Тому він обирає темою докторської дисертації, над якою працює впродовж 1926-1928 років, "Історію української музики в Галичині в епоху 1829-1878 рр". У Львівському університеті рішенням Ради гуманістичного відділу йому було зараховано шість семестрів навчання у Віденському університеті, і 24 жовтня 1932 р. Бориса Кудрика було допущено до складання іспитів на ступінь доктора філософії. Отже, своє навчання Борис Кудрик увінчує докторатом.

У львівський період Борис Кудрик працював у Вищому музичному інституті (ВМІ) і водночас викладачем музики в гімназії Сестер-Василянок. У 1933 р. Кудрика запрошують до Богословської Академії, де він розпочинає читати курс історії церковної музики. Паралельно продовжує досліджувати галицьку музику, розширюючи і доповнюючи свою докторську дисертацію цікавими матеріалами з інших історичних періодів [8]. Нове дослідження Бориса Кудрик публікує в 1937 р. як монографію "Огляд історії української церковної музики" (передрукована 1995 року Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові) [6].

Монографія Бориса Кудрика стала помітним явищем в українському музикознавстві. Вона була по суті першим науковим і систематичним викладом історії української церковної музики від часів княжої доби до огляду творчого доробку композиторів першого десятиліття ХХ ст. У праці автор виявляє добре знання й глибоке розуміння музики, взірці якої він детально аналізує і дає вичерпну оцінку. Огляд історії церковної музики поданий дослідником в еволюційному плані. У своїй роботі Борис Кудрик висвітлює етапи розвитку української музики, вводить свої визначення деяких з них ("золота доба", "перемишльська школа"), досліджує корені та зв'язки української церковної музики, а також намагається з'ясувати контекст її функціонування.

У цьому дослідженні автор акцентує увагу на високомистецьких художніх зразках і перш за все – на творчості композиторів "золотої доби" (М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя). Борис Кудрик уперше вводить у науковий обіг спадщину композиторів "перемишльської школи": Михайла Вербицького та Івана Лаврівського – і дає їй фахову оцінку.

Своєрідним доповненням до змісту і положень, викладених у монографії "Огляд історії української церковної музики", можна вважати статтю Бориса Кудрика "Участь духовенства в галицько-українській музичній культурі", яка вийшла друком у 1938 році. Цінність цієї історичної розвідки полягає в тому, що автор висловлює твердження, згідно з яким "галицька духовна культура до 80-х років минулого століття лежить у руках духовенства", а музична культура "держиться у священничих кругах ще довше, чим інші ділянки й позостає там до кінця ХІХ ст., ба навіть подекуди аж по сьогодні" [7, 208]. Продовжуючи викладені в монографії думки, автор статті пріоритетними в розвитку галицько-української музичної культури вважає роль священиків та композиторів-священиків, як-от: Івана Снігурського, Михайла Вербицького, Івана Лаврівського, Порфирія Бажанського, Максима Копка, Віктора Матюка, Остапа Нижанківського та ін.

Борис Кудрик констатував, що поза чисто "творчою і виконавчою працею зазначається наше музикальне духовенство також організуванням хорів, навіть хоч би невеличких оркестрів, театральних гуртків". Якщо в першій половині ХІХ століття, відзначається при цьому, "гнізда хорового співу були лише в більших містах краю, і то з дуже хиткою екзистенцією, опертою зчасти на поміч чужинців, то наприкінці століття бачимо вже численні хори при маломістечкових а навіть сільських церквах та читальнях "Просвіти". Водночас Борис Кудрик робить слушні висновки, що "як терен музично-організаторської праці духовенства ширшає, композиторська праця переходить у руки світських людей" [7, 211]. А

насамкінець стверджував, що “муравлина праця робітників в духовних ризах остане незатертою у вдячній пам’яті навіть найдалших поколінь, усе одно яким шляхом не пішла б наша дальша музична культура” [7, 213].

Фундаментальні дослідження музикознавця в галузі української церковної музики доповнюються численними виступами в періодичних українських і польських виданнях: “Музичний фінал Свята “Українська Молодь Христові”, “У справі популярної католицько-релігійної пісні”, “Духовний концерт Святоюрського хору”, “Музична частина Академії в честь Митрополита Й.В.Рутського”, “Доба старшого так званого “партесного співу””, “Духовний концерт у Дрогобичі й Бориславі (з нагоди 900-ліття проголошення Пр. Богородиці Покровителькою Українського народу)”, “Українська духовна музика у львівському радіо” тощо.

Період 30-х – початок 40-х був найбільш плідним у науковій, музично-критичній і публіцистичній діяльності Бориса Кудрика. Він активно співпрацював з багатьма періодичними виданнями: газетами “Діло”, “Мета”, “Наші дні”, “Нова зоря”, “Львівські вісті”, “Краківські вісті”; журналами “Життя і знання”, “Дзвони”, “Богословія”, “Українська музика” та ін. Його музикознавча спадщина цього періоду численна й різнопланова – понад 160 статей. Вона включає як оглядові матеріали, присвячені ювілейним датам видатних композиторів, так і глибоко аналітичні студії, що розкривають проблеми історичного розвитку музичної культури, роль визначних митців у цьому процесі, їх погляди, аналіз композиторського стилю і творчої спадщини [11, 12, 14].

Виступи Бориса Кудрика на шпальтах періодичної преси містили основні тематичні напрямки досліджень і слугували певною мірою зразками пізнавально-критичного ставлення автора до виявлення й висвітлення загальних проблем культуротворчого процесу, торкалися вагомих подій мистецько-громадського значення Галичини в першій половині ХХ ст., творчо-індивідуальної самобутності митців, неперевершеної виконавської майстерності українських артистів, жанрово-стильових характеристик творчого доробку західноєвропейських та вітчизняних композиторів, музично-виразових та естетичних засад народності й національного стилю.

Значну частину публіцистичної спадщини Бориса Кудрика становить жанр аналітичної статті, що є одним з найпоширеніших жанрів періодичної преси. Серед цієї групи праць виділяються дослідження, які пропагують творчість вітчизняних і західноєвропейських композиторів: Й.С.Баха, В.Білінні, Й.Брамса, К.М.Вебера, М.Вербицького, С.Воробкевича, Г.Ф.Генделя, К.Глюка, І.Лаврівського, М.Лисенка, В.Матюка, Р.Франца, Ф.Шуберта та ін.; вони яскраво демонструють музичну ерудицію автора, логічність його думок, широкий спектр порушуваних проблем.

Виклад матеріалу в цих статтях характеризується пристрасним словом, різноманітними образними засобами, багатою стилістикою. Прикметною ознакою такого типу праць є широта й точність фактологічних даних, схильність до аналітичних міркувань та оригінальності суджень, що виявляють високий рівень компетентної обізнаності автора.

Левову частку публіцистичної спадщини Бориса Кудрика складають рецензії, що є одним із головних жанрів музичної критики. Рецензії митця охоплюють широкий спектр виконавського мистецтва: вокальне, фортепіанне, хорове, ансамблеве та симфонічне. Усі вони відзначаються науковістю й обґрунтованістю думок, широтою проблематики й логічною послідовністю, критичним пафосом й емоційністю оцінок.

Активна праця Б.Кудрика в публіцистиці, окрім просвітницько-пізнавального та виховного, нерідко мала ще явне довідково-інформативне значення.

Борис Кудрик був одним із перших фольклористів свого часу. Його ім’я стоїть поруч з іменами таких видатних фольклористів, як М.Гайдай, К.Квітка, М.Колесса, М.Коляда, Р.Верещагін.

Розвиток української фольклористики Галичини в перші десятиліття ХХ ст. відбувався в складних умовах. Важливим заходом щодо налагодження планомірного збирання і дослідження музичного фольклору стало відкриття Кабінету музичної етнографії при Етнографічній комісії ВУАН, яка була створена 20 квітня 1920 року. У цей час були закладені міцні підвалини вивчення особливостей пісенної, інструментальної і танцювальної музики.

Однією з перших фольклористичних праць Б.Кудрика була “Українська народна пісня і всесвітня музика” (Львів: Просвіта, 1927). Ця збірка включає багато цікавого матеріалу про українські впливи на творчість багатьох композиторів світу, хоча, на думку сучасних фольклористів, деякі приклади впливів української народної музики на західноєвропейських композиторів, що їх розглядає автор, вимагають додаткової аргументації.

Борис Кудрик вів активну суспільно-громадську діяльність. Він був членом хорового товариства “Львівський Боян” (з 1928 р.), членом Спілки Професійних Музик (з 1934 р.), членом Спілки радянських композиторів (з 1940 р.), працював секретарем новоствореної комісії Музикознавства НТШ, був членом “Літературно-мистецького клубу” (з 1942 р.). Він відзначався невтомною енергією, творчим горінням та високим професіоналізмом. Брав активну участь у проведенні музичних імпрез, ювілейних концертів, творчих звітів, як приміром, “Концерту в пам’ять 15-літтю бою під Крутами (лютий 1933), “35-ліття Станіславівського “Бояна” (січень 1933), “Концерту в пам’ять митрополита Рутського” (березень 1937). Не забував композитор-піаніст і рідне місто. Зокрема, 22 грудня 1932 року в Рогатині відбулося свято з нагоди 60-річчя Богдана Лепкого. “Найбільше оплесків зібрав професор доктор Борис Кудрик, який спеціально приїхав зі Львова і відіграв на фортепіано сонату ф-дур Бортнянського і варіації на тему “У сусіда хата біла” В.Витвицького”[10].

У Львові Борис Кудрик плідно працював і на творчій ниві. Діяльність його не обмежувалася лише теоретичними розвідками. Борис Кудрик знайий і своїм композиторським доробком, який охоплює різноманітні жанри і налічує близько чотирьохсот творів. Жанровий діапазон його творчого доробку вражає своєю різноманітністю. Він писав солоспіви, світські та церковні хори для різного складу виконавців, інструментальну музику для фортепіано і скрипки, твори для духового оркестру, обробки народних і стрілецьких пісень тощо [13]. Частина творів Кудрика була видана у народному музичному видавництві

Товариства “Просвіта”, видавництві Ревізійного союзу Українських кооператорів, Підручній бібліотеці співочого товариства “Боян” та ін. Усе ж багато його творів (музичних композицій) залишилося в рукописах і зберігається у фондах Львівського архіву, Центральної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та особистих архівах.

Значну частину хорової спадщини композитора репрезентують світські хори, які він створював для різних хорових складів. У своїх уподобаннях композитор звертався до творчості українських поетів. Серед них перше місце посідає Тарас Шевченко, хоча Борис Кудрик з великою повагою і проникливістю втілював у музику поетичне слово Лесі Українки, Івана Франка, Юрія Федьковича, М. Устияновича, В. Шашкевича, Олександра Олеса. Звертався автор і художнього слова поетів-аматорів та стрілецької поезії: А. Курдидика, Богдана Лепкого, Петра Карманського.

Хорові мініатюри Бориса Кудрика досить різні за жанровими ознаками й охоплюють широкий образно-емоційний діапазон: життєрадісні картини (“Ой маю, маю я оченята”, “Ой стрічечка до стрічечки” – сл. Тараса Шевченка), пісні-хори народнопобутового типу (“Як би мені черевички”, “В садочку” – сл. Олександра Олеса), твори з елементами філософських роздумів (“Ненаситець” – сл. Тараса Шевченка), а також твори, сповнені трагічного настрою (“Думи мої” – сл. Тараса Шевченка, “Жаль” – сл. Богдана Лепкого).

За змістом світські хори Кудрика можна поділити на кілька груп: невеликі ліричні п’єси, патріотичні пісні-гімни й пісні-марші. Музична мова ліричних хорових мініатюр наповнена щирістю вислову, класичною рівновагою музичного мислення та тісно пов’язана з народнопісенними традиціями.

Ліричний жанровий різновид хорової мініатюри у творчості галицьких композиторів 20-30-х років налічує порівняно небагато творів. Однак саме в цей час були закладені основи поділу його на типи: лірико-пейзажний та лірико-психологічний.

Прикладом лірико-пейзажної хорової мініатюри в творчості Бориса Кудрика є п’єса “Вечірня година” на слова Лесі Українки (1928) для жіночого хору і сопрано соло, яка вперше була виконана ученицями гімназії Василіянок під керівництвом М. Гайворонського. Ця лірична мініатюра інтонаційно близька до старогалицької пісні. Весь хор витриманий у нескладній для виконання гомофонній фактурі з плавною мелодичною лінією, розміреним ритмічним малонком, у межах яких композитор зумів створити яскраву, образно-настроєву мініатюрну поему.

Лірико-психологічний жанр хорової п’єси у творчості Кудрика яскраво представлений “Поетовою долею” на слова Юрія Федьковича, присвяченою століттю уродин поета. Фактура твору, незважаючи на загальний трагічний настрій, сповнена високої мужності і поетики. На передній план виходить образ митця, котрий тільки в стражданнях може творити і котрий прагне розуміння і визнання.

Окрему групу становлять хори Бориса Кудрика на героїко-патріотичну тематику. Це твори здебільшого на слова поетів-аматорів і представників стрілецької поезії. У музичній інтерпретації тексту цих творів основний акцент композитор зробив на карбований чіткий ритм та енергійний плін мелодичних мотивів. Ці хори репрезентують широко

розповсюджений жанр хорової пісні-маршу і гімну, що продовжують стильову традицію старогалицьких пісень-гімнів. Хорам-гімнам притаманні колективний дух єднання, монументальність викладу, здебільшого єдиний фактурний план, чіткість музичної мови, пластичність образів. Репертуарними в хорових колективах того часу були такі твори Бориса Кудрика, як “Гімн пластунів”, “Відродження”, “Кооперативний гімн”, “Нагородний гімн”, гімнічний хор “Вільна Україна”.

У своїй творчості Борис Кудрик багато уваги приділяв музиці духовно-релігійного змісту. Цьому сприяли соціокультурні процеси й освітньо-мистецькі тенденції часу, а також особистісно-родинні чинники. З одного боку, на межі століть особливу роль осередку духовності та національної культури на теренах Галичини відігравали релігія й церква, які були не тільки світоглядно-конфесійним феноменом, а й важливою складовою розгортання процесу утвердження ідеї національної самоідентифікації в її духовно-мистецькому контексті. А з іншого – Борис Кудрик походив із священницької сім’ї і виховувався в традиціях греко-католицької церкви, де релігійності світовідчуття належала роль світоглядно-філософської та ментально-психологічної першооснови, що впливала на процес національного культуротворення. Окрім цього, Борис Кудрик був одним із перших членів Українського Католицького союзу, заснованого у Львові 1 січня 1931 р., а також фундатором Інституту церковної музики, де сформував спеціальну бібліотеку духовних музичних видань та музикознавчих праць.

Борис Кудрик тяжів переважно до малих пісенно-церковних форм: літургійні пісні (“Алілуя”, “Єдин свят”), мотети (“Блажен муж...”, “Хвалить, діти, Господа”), псалми (“Із “Псалмів Давидових”. Псалом 132), канти (“Пасли пастирі”, Почаївський кант XVII ст., “Кант про хрещення Княгині Ольги”), нововасиліянські пісні (“О Мати Божа”, “Княгиня України”).

Вивчаючи історію української церковної музики, Борис Кудрик орієнтувався на кращі її зразки, зокрема на духовну музику Д. Бортиянського, І. Лаврівського, М. Вербицького. Та нова доба потребувала насамперед творів, скерованих на народні маси, роль яких в історичному процесі зростала. Тому Борис Кудрик своєю творчістю прагнув безпосередньо долучитися до створення релігійно-дидактичних нововасиліянських пісень, які, окрім молитовно-прославної ідеї, несли б потужний національно-виховний заряд. Релігійні пісні композитора втілили мистецько-освітні проблеми часу, тому що нововасиліянська пісня, “будучи носієм традиційних релігійно-моралізаторських ідей, слугувала ще й засобом національно-патріотичного виховання”, заповнивши якоюсь мірою вакуум, що утворився в царині церковної музики на межі XIX-XX ст. [9, 11].

Для духовно-релігійної музики композитора притаманне поєднання піднесеного, урочисто молитовного настрою з ліричністю музичного вислову. У духовних творах Борис Кудрик використовує особистісний, лірико-інтимний характер втілення високих почуттів, пісенний тип мелодики, заокруглені й плавні мелодичні фрази, поєднання гомофонно-гармонічного та поліфонічного типів викладу, синтез пісенних композиційних структур і поліфонічних форм (фуга, фугато). Композитор

опирається на класичну європейську мажоро-мінорну систему, уникаючи церковних ладів.

Звертається Кудрик у своїй творчості і до рідкісних жанрових типів композицій. Насамперед це “Панахида пам’яті А.Вахнянина” (1927) для мішаного хору, оригінальна цілісна композиція, що повністю відтворює обряд панахиди і являє собою своєрідне інтерпретування образної сфери духовних текстів. У “Панахиді” проявляються традиції самолівкової манери імпровізаційного розспіву, ритмічної і метричної свободи (перемінний метр) та речитації.

Музичні твори Бориса Кудрика свого часу були досить знаними в Галичині і мали успіх. Їх виконували провідні колективи Галичини: львівський та коломийський “Бояни”, “Бандурист”, “Трембіта”, “Сурма”, хор Богословської Академії та хор гімназії Сестер-Василіянок. Отож, автор вважався “репертуарним” композитором.

Після виконання одного з нових хорових творів композитора у 1927 році В.Барвінський зазначав: “...Львів одержав тепер щирого працівника на нашій убогій музичній ниві... Вже тепер можна ствердити серйозність його праці, далеку від такого частого у нас делінтантизму, бо оснований на глибокому музичному знанню” [3].

Композиторська творчість і стиль мистця неоднаково сприймалися і сприймаються в музикознавчих колах. Для прихильників усього новітнього мова Кудрика була застарілою, а його твори, за словом А.Рудницького, – “справжнім анахронізмом і своєрідним дивоглядом у розвиток сучасної української музики” [1, 98]. Зате на думку В.Барвінського, Кудрик прагнув “поєднати український елемент з духом і формою класичної музики” [1, 98]. Василь Вітвицький у своїх спогадах зазначає, що “давнім музичним переданням він (Кудрик – Н.Т.) залишався вірним, незважаючи на докорінні чи навіть революційні переміни перших десятиліть ХХ сторіччя; мистецький традиціоналізм – здавалося – його вродженою рисою, яка ще більш утвердилася під впливом його перебування в давньому центрі музичного класицизму, тобто у Відні” [1, 95]. Усе ж, як підкреслює Ю.Булка, “незважаючи на традиційну музичну мову, близьку до віденських класиків, твори Б.Кудрика знаходили шлях до слухача й визнання прискіпливої музичної критики” [2, 571]. Своєрідний погляд на композиторський стиль Бориса Кудрика має сучасний музикознавець Л.Кияновська. Вона характеризує манеру композитора як “вишуканий синтез пізнього романтизму, символізму та української пісенності..., позначений рисами вторинності” [5, 2].

Львів був осередком музичного життя і в період Другої світової війни. За часів німецької окупації Борис Кудрик співпрацював із Львівським оперним театром та театром легкого жанру і малих форм “Веселий Львів”. У 40-і роки у Львівському оперному театрі ставилися драматичні спектаклі, музику до яких створив Борис Кудрик: “Камінний господар” Лесі Українки (1942), “Облога” Юрія Косача (1943), “Ніч на Івана Купала” Михайла Старицького (1941), “Самодур” і “Хитра вдовичка” К. Гальдоні (1943) та ін.

Театр легкого жанру “Веселий Львів” задумувався як театр-рев’ю, в якому можна було б “відгукнутися на всі щоденні події та представити львів’янам легку музику й дотеп”. Тексти для театру писали Зенон Тарнавський, Богдан Нижанківський, Іван Керницький та ін. А музику

створювали Анатоль Кос-Анатольський, Едвард Козак, Юрій Косач. У цьому театрі Борис Кудрик працював музичним керівником театрального ансамблю, робив аранжування окремих музичних номерів та оркестрував музичний супровід. У березні 1944 року театр виїхав за дорученням Відділу Пропаганди при Губернаторстві Дискриту Галичини на гастролі. Разом з театром у подорож відправився й Борис Кудрик. Свої виступи театр розпочав у м. Герліц, далі – Лігніц та Людвігсдорф, дві вистави були зіграні у Бреслау. Після цього театр продовжив гастролі в Німеччині, а Борис Кудрик залишився у Відні і влаштувався органістом у костелі П’єсшайнздорфа.

У Відні митець активно включився в музично-культурне життя міста. Борис Кудрик був великим приятелем студіюючої молоді, мав серед молодшого покоління своїх прихильників. Часто брав участь в академічних музичних імпрезах, у хорі церкви Святої Варвари, був загальноновизнаним рецензентом концертів і мистецьких подій.

З наближенням радянських військ до австрійської столиці група студентів Віденської “Січі” у квітні 1945 року мала покидати Відень. Борис Кудрик через хворобу не зміг виїхати з міста. До цього спричинилося й те, що він не хотів розлучатися з сотнями партитур своїх інструментальних і хорових творів. Ця ситуація мала трагічне завершення. 13 травня 1945 року група контррозвідки “Смерш” обходила район, в якому проживав Борис Кудрик, і затримала його. Закритим судом, що відбувався у Відні 7 червня, він був звинувачений у злочині на підставі ст. 19-58-2, 31-а, б, в КК РРФСР і засуджений на 10 років із позбавленням громадянських прав на 5 років та конфіскацією всього майна. Вирок касаційному оскарженню не підлягав. Бориса Кудрика було відправлено в табори для політичних в’язнів у Мордовську АРСР, станція Потьма, Добровлаг МВС.

Борис Кудрик належав до непересічних діячів музичної культури Західної України 20-40-х років ХХ століття. Його постать особливо вирізняється серед інших культурно-громадських діячів. Творчість Бориса Кудрика відіграла важливу роль у національному музичному процесі, а суспільна та мистецька діяльність сприяли розвитку та піднесенню музичної культури рідної Галичини і всієї України.

Література

1. Булка Ю.П. Музична культура Західної України // Історія української музики. – Т.4: 1917-1941. – К.: Наукова думка, 1992. – С.545-589.
2. Вітвицький В. Життєвий шлях Бориса Кудрика // Василь Вітвицький. За океаном: Збірник статей. – Л., 1996. – С.95-99.
3. Діло. – 1927. – 25 березня.
4. Кияновська Л. Духовна культура не знає провінції // Музика. – 1990. – №1. – С.2-4.
5. Кияновська Л. Стильова еволюція галицької музичної культури ХІХ-ХХ ст. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2000. – 339 с.
6. Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. – Львів, 1995.
7. Кудрик Б. Участь духовенства в галицько-українській музичній культурі // Богословія. – 1938. – Т.ХVІ. – Кн.4. – С.208-214.
8. Львівський обласний державний архів. – Ф. 26. – Оп. 4. – Од. зб. 345.

9. Матійчин І. Українська василіянська піснетворчість кінця ХІХ- першої половини ХХ ст. (до питання дослідження) // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль-Київ, 2004. – №1 (12). – С. 9-16.
10. Свято Лепкого в Рогатині // Діло. – 1932. – Ч.289. – 29 грудня.
11. Голошняк Н.А. Наукові студії Бориса Кудрика в галузі церковної музики // Музика Галичини. – Т. VI. Наукові збірки ЛДМА ім. М.Лисенка. – Вип. 5. – Львів, 2001. – С.165-169.
12. Голошняк Н.А. Музично-теоретична спадщина Бориса Кудрика // Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць. – К.: 2002. – Вип. I. – С.93-95.
13. Голошняк Н.А. Жанрово-стилістичні особливості хорової спадщини Бориса Кудрика // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Мистецтвознавство. – Вип. V. – Івано-Франківськ, 2003. – С.74-84.
14. Голошняк Н.А. Борис Кудрик: Бібліографія наукових праць, статей і рецензій // Калюфонія. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. – Число 2. – Львів: Видав-во Українського Католицького Університету, 2004. – С. 347-355.
15. Голошняк Н.А. Борис Кудрик – корифей рогатинської землі // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль-Київ, 2005. – № 2(14). – С. 29-35.

The article deals with the life and activity Borys Kudryk in the context of artistic and educational tendencies in music Halychyna in first three decades of the 20-th century. Borys Kudryk was a renowned Ukrainian musicologist, composer, a music critic, a publicist, a native of glorious land of Opillya.

Key words: *composer activity, scientific heritage, publicism, musical stylistics.*

УДК: 821.161.2:821.162.2

ББК: 83.3 (4Укр)1

Тамара Ткачук

СИНТЕЗ МИСТЕЦТВ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ СТАНІСЛАВА ПШИБИШЕВСЬКОГО ТА ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

У статті здійснено типологічний аналіз прози Станіслава Пшибишевського та Ольги Кобилянської з погляду ролі в їх творах музичних символів, встановлено місце, значення, способи вираження музики у ранній творчості митців. Простежено генезу і трансформацію музичних та зорових вражень як прикметної ознаки поетики їх творів.

Ключові слова: *типологія, музичний символ, синтез мистецтв, сутестія.*

В українській та європейських літературах кінця ХІХ – початку ХХ століття помітне зацікавлення проблемою синтезу мистецтв – насамперед у малій прозі, що засвідчує наполегливі пошуки письменниками нових способів пізнання світу в його сталості й мінливості та новаторських форм самовираження. У цей період з'являються художні твори, головними героями яких стають музиканти, поети, художники. Відбуваються й перші спроби передати слово засобами музики чи музику втілити в слові, при цьому художній твір може перетворюватися на наукову студию твору музичного (приміром, у творчості Андрія Белого, Богдана Ігоря Антонича, Гната Хоткевича, Ернеста Теодора Амадея Гофмана, Михайла Коцюбинського, Михайла Яцківа, Ольги Кобилянської, Оскара Уайльда, Станіслава Пшибишевського та ін.).

Про вплив музики на творчість Станіслава Пшибишевського та Ольги Кобилянської писали чимало літературознавців, проте відособлено в польській та українській літературах. Зокрема, творчість української письменниці під означеним кутом зору долідували Іван Денисюк [4], Ірина Демченко [3], Наталія Венгуренко [1], Наталія Науменко [10], Олександр Рисак [13]. Відсутні також праці щодо музичного символу, оперті на порівняльному аналізі творчості обох авторів. Хоча подібне дослідження, здійснене в типологічному ракурсі, дозволило б зрозуміти явище синтезу мистецтв не в окремо взятій національній літературі, а в єдності з європейським письменством, що має підтверджувати інтертекстуальність музичного символу. Тим паче, що це була загальноєвропейська тенденція, й українські та польські митці не були винятком у цьому плані. Натомість у “сусідів” творчість модерністів у цьому аспекті студіювали Марія Кунцевічова [22], Ян Тучинський [32], Анджей Стренгер [31]. Але немає окремої праці, яка б торкалася даної проблеми в нараціях польського письменника.

Мета нашого дослідження – здійснити типологічний аналіз прози Станіслава Пшибишевського та Ольги Кобилянської з погляду ролі в їх творах музичних елементів як невід'ємної складової авторської ідейно-естетичної свідомості, дослідити особливості музичного символу в фантазії Ольги Кобилянської “Impromptu phantasie”, новелах “Valse mélancolique”, “Битва” та в есе Станіслава Пшибишевського “З психології творчої особистості” (“Zur psychologie des individuum”, польська версія “Z psychologii jednostki twórczej”), “Requiem aeternam” (“Поминальна

меса”), поеми прозою “Біля моря” (“Nad morzem”) й новелі “Святвечори” (“Wigilii...”).

На роль музики у художній творчості ще раніше звернули увагу філософи й літературознавці. Приміром, Георг Вільгельм Гегель вказував на тісний зв'язок між музикою та поезією, вбачаючи його в наявності спільного чуттєвого засобу – звуку. Він зазначав, що під час прослуховування музичного твору простежується часовий характер музики, яка, репрезентуючи розміщені в часі переживання, проникає в душу реципієнта [19, 186].

Музичність – характерна риса творчості романтиків, які відводили їй особливу роль у системі мистецтв і світобудові. Скажімо, Ернест Теодор Амадей Гофман, поділяючи загальну думку німецьких романтиків про те, що музика є квінтесенцією мистецтва, водночас вважав, що вона – “санскрит природи”, бо природа сама поклала себе на музику і через неї виражає свій внутрішній лад і свою таємницю [9, 75]. Поезія Фрідріха фон Гарденберга, відомого під псевдонімом Новаліс, – вершина музичності, Вільгельм Вакенродер висловлював прагнення заміни слів тонами. Едгар Аллан По підкреслював, що поет повинен дбати про музику вірша, оскільки лише таким способом може передати іншим те, що у поетичному тексті неможливо виразити [9, 389]. Іншими словами, він виголосив ідею вищості поезії, що ґрунтується на музичності, алюзіях, миттєвих, неосяжних настроях і враженнях. Із польських романтиків прибічниками подібних поглядів можна вважати Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Яцека Мальчевського, з українських – Амвросія Метлинського, Михайла Петренка.

Згодом така сентенція була трансформована у гасло символістів, які висловлювали переконання, що у поезії можна втілити музичні звуки. Вони теж прагнули до зближення поезії з музикою [33, 70]; на важливій ролі музики у літературній творчості акцентували, зокрема, Андрій Бєлий, Артур Рембо, Олександр Блок, Поль Валері, Поль Верлен, Стефан Малларме, Шарль Бодлер. Для Олександра Блока, скажімо, ідея музики була основним критерієм оцінки культурних явищ, а Володимир Іванов у багатьох своїх картинах саме музиці приписував роль ініціаторки і “рушія” будь-якого синтетичного твору” [6].

Отже, багато важливих імпульсів, що сприяли “омузичненню” літературних текстів Станіслава Пшибишевського та Ольги Кобилянської, ішло від європейських символістів [24], а також від філософів А. Шопенгауера й Ф. Ніцше. Перший із них стверджував, що музика як ідеальна й абсолютна форма мистецтва найбільш повно і глибоко виражає сутність світової волі й, згідно з його уявленнями, “на відміну від інших мистецтв, це зовсім не відбиток ідей, а відбиток самої волі, ось чому вплив музики настільки потужніший і глибший від впливу інших мистецтв: адже вони говорять тільки про тінь, музика ж – про сутність” [14, 153].

За спостереженням Сергія Яковенка, аналогічну до шопенгауєрівської ідею музики розвивав Станіслав Пшибишевський у ранній період творчості, практично втілювала у своїх героях Ольга Кобилянська (приміром, Софія з новели “Valse mélancolique” чи лірична героїня з “Impromptu phantasie”).

Уявлення про музику як “наймогутнішу з мистецтв” [6] знаходимо і в творі “Народження трагедії з духа музики” Фрідріха Ніцше, яким

захоплювалися Ольга Кобилянська (у ранній період творчості) та Станіслав Пшибишевський (його вважали найвизначнішим інтерпретатором Фрідріха Ніцше в Німеччині).

Ольга Кобилянська неодноразово говорила про свою любов до музики, прагнула грати на цитрі, захоплюючись творами Людвіга Бетховена, Миколи Лисенка, Ріхарда Вагнера, Фридерика Шопена. Зокрема, у листах до Василя Стефаника та Франтішека Ржегоржа вона наголошувала на надзвичайному впливові музики на неї: “...музику люблю пристрасно, і вона має на мене дуже сильний, майже потрясаючий вплив” [12, 316]. Такі “несамовиті” враження від музичного твору письменниця передавала через різних героїнь, які переживали незвичні стани від почутих мелодій. Особливо великий вплив на Ольгу Кобилянську мала музика Фридерика Шопена. Як і Станіслав Пшибишевський, розуміла її до найглибших деталей, пропускаючи кожен звук через власні душевні пориви, свідченням чого може слугувати “Impromptu phantasie”, титул якого є алюзією з твору Фридерика Шопена, “Valse mélancolique”, “Весняний акорд”. Про музичність, як невід’ємну складову творчості буковинянки, пише Ірина Демченко: “Музичні ремінісценції стають вагомими структурними компонентами у багатьох творах автора “Царівни” [3, 54].

Про те, як сильно впливав Фридерик Шопен на Станіслава Пшибишевського, свідчить його визнання в “Moich współczesnych” (“Мої сучасники”): „По-іншому, ніж шопенівськими звуками, взагалі мислити не вмю” [26, 105]. Польському композиторові він присвятив кілька праць: “Chopin und Nietzsche”, “Szopen a naród”, “Szopen” (“Impromptu”).

У ранніх рапсодіях польського модерніста можна спостерігати музичну композицію, евфонізм стилю, ритмічність речень і мелодію слова. Найбільшим рівнем музичності, за свідченням критиків, відзначається поема у прозі “Біля моря” (“Nad morzem”), в якій внутрішні переживання героя осмислюються в єдності із чутливою природою, яка промовляє звуками. Письменник, зображуючи живу картину органічного єднання людини і природної стихії, сягає трансцендентних вимірів, розширює межі малярського мистецтва. Тільки засобами словесного багатства можна було і малювати, і озвучувати явища навколишньої дійсності, досягаючи найбільшого ефекту впливу на реципієнта.

Теорія Станіслава Пшибишевського стосовно читача як співтворця, котрий незалежно від власних прагнень може стати учасником творчого акту, переживаючи у процесі ознайомлення з твором аналогічні до авторських стани, має багато спільного із феноменологічною теорією Романа Інгардена (він зокрема стверджує, що в тексті залишається багато сказаного “між рядками”, а зображуваний художній світ має “місця недоокреслення, які доповнює чи “довизначає” індивідуальний “тон” реципієнта”) [21, 98].

Про важливість взаємозлиття композитора-творця і виконавця як відтворювача творчого задуму, що формує “гармонію звуків”, роз’яснює своїм співмешканкам Софія із “Valse mélancolique”, яка була справжнім митцем. Говорячи мовою Станіслава Пшибишевського, героїня вважала за необхідне бути співтворцем у процесі гри, проявляти особливу чуттєвість до твору. Якщо в ланцюгу митець – реципієнт останній буде пасивним, то не вдасться досягнути належного ефекту. Судження Софії звучать як

ремінісценції із концепцій лідера молодопольяків: "Відограваючи композитора, треба відгадувати і його істоту, щоб зрозуміти мотив самої композиції. Інакше грання стає безхарактерне... гарною грою є лише гармонія звуків" [7,154]. На активного реципієнта розраховувала і Ольга Кобилянська, і Станіслав Пшибишевський. Музика, як первісна і сутнісна стихія, в розумінні обох митців, стає мелодією душі. У сутності Софії Дорошенко бачимо яскраве підтвердження наведеної тези, зокрема, коли вона говорить про "Valse mélancolique" Фридерика Шопена, який не має матеріального втілення в нотах, а є складовою її душі. У Станіслава Пшибишевського природа як досконалий творець звуків теж знаходить своє відлуння в душі персонажа, причому автор будує образи тільки шляхом використання слухових асоціацій, амплітуда яких то зростає із швидкістю снігового валу, то поступово спадає.

Він бачить ліричного героя єдиним цілим із зображуваною картиною природи, що змальована на основі вражень, викликаних втраченим коханням. Внутрішнє ірраціональне "я" героя розщеплене, природа є його "alter-ego", вона персоніфікована, непередбачувана, як і сам персонаж. Світ суб'єктивних переживань людини автор уміло проектує у світ природи. Власне "Біля моря" Станіслава Пшибишевського справедливо можна назвати реквіємом інтимних переживань ліричного героя. У цьому контексті влучними видаються судження Івана Денисюка: "І в О. Кобилянської і в Лесі Українки музичні переживання, зображені в новелі, є компонентом страждань героя, реквіємом його інтимних історій" [4,188].

Таким чином, настроєвість – одна з характерних рис художніх систем ранніх творів Станіслава Пшибишевського та Ольги Кобилянської. Тому треба погодитися з думкою Ірини Демченко, що окремі риси імпресіонізму в творчості Ольги Кобилянської покликані до життя бажанням (свідомим чи підсвідомим) зробити так, як це "робить музика і новітній живопис" [3,50].

У нараціях письменниці образи природи також виконують функцію розкриття людської індивідуальності, "пейзажу душі" [3, 55]. Так само причиною зародження подібної експресії, її рушієм стає негатив, від'ємні переживання героя через втрату своєї коханої у "Біля моря" Станіслава Пшибишевського. У "Битві" таким поштовхом є теж реальна, загальнолюдська проблема – вирубка прадавніх лісів. Своєрідною експозицією в обох авторів є опис краси природи, де панує "таємна тишина". У Станіслава Пшибишевського ця думка констатується у формі простого речення: "Я був королем", присудок якого окреслює минулий час, вказує на ідилію, в якій перебував ліричний герой: "Неосяжна була моя країна, і без меж моя сила" [27,2]. Теза автора "Закриваю очі і слухаю" є близькою описові лісу, який сприймається крізь призму звуків, що віщують біду: "шум ...розходився важким зітханням по лісі"; слово "зітхання" вжите на означення смутку лісу, персоніфікує його, перетворюючи із об'єкта замилувань на суб'єкт, готовий до дії.

І польський, і український автори акцентують на слухових асоціаціях, дія для них є вторинною, а шум виступає зловісною, зростаючою небезпекою. "Чую таємничий шум" [27, 2], – говорить наратор, і це явище створює картину непередбачуваності. Проте якщо в "Битві" цей шум трансформується в зітхання, то в поемі прозою "Біля

моря" стає "чорним стогоном моєї душі", зливається з ліричним героєм, вростає у його ество. Тобто синтез зорових і слухових образів – із перевагою останніх – стає домінуючим принципом художньої організації матеріалу. Він посилює загальну експресивну (у Станіслава Пшибишевського) та експресивно-ліричну (в Ольги Кобилянської) тональність опису: відповідно, бурхливого моря та лісу, що перебувають у стані очікування. Однак польський автор створив картину змінних, пульсуючих вражень героя, які злилися з бурхливим морем.

Особливого емоційного напруження польський письменник досягає за допомогою "музичної" метафори, яка пробуджує слухові асоціації тріщання, лящання і грому, хаосу, руйнації: "А тріскання, гуркіт і грім став тілом, розірвав повітря" [27, 3].

Картини бурхливої природи властиві для творів Ольги Кобилянської, проте вони вмотивовані передчуттям вирубки лісу, на що природа відповідає по-своєму, а тому градаційний синонімічний ряд творять дієслова із семантикою нищівної, руйнаційної дії блискавок: "блискавиці летіли", "розколювали", "грім пробував розсаджувати гори". Природа, таким чином, виступає засобом помсти людині за її необдумані дії. У Станіслава Пшибишевського подібний опис теж є ознакою помсти, проте не за конкретно вчинений гріх, а за "загальні" гріхи людства. Причому якщо Ольга Кобилянська переживає з приводу винищення лісу, який є таким же чутливим, як і людина, то ліричний герой польського письменника, якого можна певною мірою ототожнити з автором, дистанціює себе понад стихією, над знищенням, тобто постає вищою караючою силою. Обидва автори описи експресіоністичної руйнівної природи здійснюють подібними засобами.

Бурхливість несподівано змінюється на спокій, що в обох творах супроводжується процесом падання дощу, причому тривалості перманентної. Будучи життєдайною силою, дощ символізує надію на майбутнє відродження. Він цікавить Ольгу Кобилянську як явище, що має оригінальне звучання, до якого вона прагне дослухатись. Таке раптове перетворення у природі підтверджує гегелівську діалектику буття, зосібна її закон єдності і боротьби суперечностей: одвічна теза-антитеза-синтез, триєдність, що лежить в основі розвитку.

Складносурядне речення із двома непоширеними відмежоване від наступної інверсованої конструкції, яка підкреслює спосіб падання дощу, основною ознакою якого є звук. Інверсованими авторка робить слова "голосно" і "хлипаючи", які мимоволі привертають і затримують на собі більше уваги. Граматично зв'язані слова "розводяться" в межах суміжних речень.

Дієприслівник "хлипаючи" вказує на персоніфікованість дощу, який стає активним суб'єктом, що співпереживає з лісом і наче плаче, проте це не звичний плач, а спосіб вираження відчаю і безнадії, спричинений незаслуженою образою, емоційним зривом.

Станіслав Пшибишевський малює картини вогняних сліз світу, що "розкраплюються", тобто передається процес навколишньої руйнації, подібно як Ольга Кобилянська – знищення лісу: дощові краплини, які "накрапають пильно", стають матеріалом для створення нищівного потоку, що "голосно піниться". Автор постійно акцентує на звукових асоціаціях, які мають на меті викликати у читача відчуття моторошності.

Аналогічне явище було засадничим принципом манери письма польського наратора. Порівняймо:

"Блискавиці летіли в смереки, розколювали без милосердя найкращі пні, а грім пробував розсаджувати гори. З таким лоскотом і гуком потрясав ними, неначе б хотів їх присилувати виступити зовсім із свого непохитного спокою. Здавалось, що горами котились великанські кулі, викликувані від часу до часу золотисто миготячими блискавицями..." [7, 37].

"Але ось ... наче чорна хмара, піді мною клубиться гнів і гріх життя, пролившись, наче струмінь розтопленого золота, впала перша блискавка... І бачу як велетенські скали льоду послаблюються та з острахом перед останнім судом скочуються вниз. А тріскання і гуркіт, і грім... розірвали повітря згори донизу" [27, 3]* (Підкресл. наше – Т.Т.).

Гук і грім повторюються в обох творах, однак у першому вони розривають гори, у другому – повітря. Обое авторів створили вражаючі картини грізної стихії бурі, сповнені великих потрясінь і руйнацій, які спричинені гріховністю людей. Така буря набуває великого резонансу, сягає трансцендентних вимірів. За словами Ірини Демченко, Ольга Кобилянська "зображає зв'язок природи з Космосом і показує той "душевний" надривний стан, який огорнув це одвічне "дуо" під час нищення" [3, 60].

Письменники послуговуються незавершеними або точніше – обірваними синтаксичними конструкціями, свідомо перериваючи зображення бурі лексемою "блискавиця", спонукаючи тим самим реципієнта до уявлення зображуваного явища і до роздумів про сенс власного життя.

Відтворивши слухові враження, митці вміло підсилюють їх зоровими ефектами. Метафоричні образи вбирають у себе проміжні ланки зв'язків та асоціацій, і перед читачем час від часу спалахують імпресіоністичні "миготіння", що сприяє відтворенню можливої кольорової гами. При цьому доміантною лексемою на означення кольору є "золотистий" у Ольги Кобилянської, тобто колір золота, і саме "золото" в Станіслава Пшибишевського, що нагадує розтоплену гарячу лаву. Золота барва конотує загрозу і небезпеку, оманливість, примарність надій. Хоч ця лексема у польського творця безпосередньо використана на означення блискавки, проте містить попередження людям, застерігаючи від необдуманих учинків, оскільки може призвести до деструкції. Таким чином, колір набуває експресіоністичної наповненості, а тому стає самостійним висловом експресії. Це не тільки сповнило нарацію відблиском імпресіоністичних замальовок певних вражень, а й посилює психологічний підтекст. Обом характеризованим творах властива напруга, гостра конфліктність, драматизм.

Настрій новели "Битва" поступово змінюється, рухаючись від тиші до звукових потрясінь або в зворотному напрямку. При цьому тиша набуває нового семантичного наповнення: вона "звучить". Виникає парадоксальне явище "тиші" як різновиду музики. Тиша як спосіб проникнення в себе не могла не зацікавити модерністів. Микола Євшан, зокрема, був переконаний, що незавершені місця читач повинен заповнити

власною чутливістю [5, 321]. Як слушно зауважують деякі польські дослідники (Едвард Бонецький, Марія Подраза-Квятковська), концепцію "мовчання" та символу загалом польські митці запозичили з французького символізму. "У нас немає жодного певного засобу для вираження наших думок, окрім, може, мовчання", – говорив Моріс Метерлінк [Цит. за кн.: 24, 50-51]. Сергій Яковенко доводить, що "мовчання" як негачія слова було запереченням саме отієї комунікативної мови, яка склалася в процесі щоденного користування й затерла свої первісні "експресивні" значення [15, 200]. У символістів "мовчання" мало виражатися відсутністю словесних засобів чи їх семантики, а тому вони відкидали час і простір, оскільки за їх допомогою не можливо пізнати Абсолют. Адже мистецтво, за словами Станіслава Пшибишевського, "це відтворення того, що є вічним, незалежним від усіляких змін чи випадковостей, незалежним ані від часу, ані від простору" [28, 6]. Саме із прагненням проникнути у таємниці Всесвіту, у вічність Василь Пачовський пов'язував необхідність введення у художній твір тиші: "Добрий митець вміє ділити тишину, лиш марний чоловік фальшивим рухом продирає її і падає в безодню. Найглибші музичні твори постали з тишини... Серед співу крові, серця – мовчать слова, а говорить вічність" [16, 217].

Тиша, як засіб проникнення в душевні переживання героїв або як стан, неминучий після бурі, містить глибоке семантичне навантаження, має поліфонічний характер і в окремих випадках говорить чи то звучить, омузичнюється більшою мірою, аніж у певних описових формах. Приміром, у "Битві" Ольги Кобилянської її характеризують епітети: "беззвучна", "незвичайна", "повна очікування", що викликає напруженість, призводить до трагічності. Алогічне у цьому контексті дієслово "розіслалася", що означає дію, яку супроводжує звучання, здавалося б, не може бути вжитим з іменником "тиша", тому що розіслатися може голос, звук. Однак таке поєднання не випадкове, оскільки тиша в письменниці власне звучить. У експозиційній частині новели, яка висловлює замилювання Буковинськими Карпатами, їх природою, все сповнене "таємної тиші", гармонії лісу, сонця. Зображено ліричну картину прекрасного світу, створеного Богом, в якому немає зайвої жодної рисочки, що пробуджує найніжніші відчуття: "Їх [сосен – Т. Т.] пишні корони пестилися з облаками й зносили над собою лиш сяйво сонця" [7, 35]. У цьому випадку таємна тиша серед пануючої ідилії передвіщає небезпеку.

Манері письма Станіслава Пшибишевського теж властива ліричність, ніжна інтимність, а особливо якщо це стосується опису коханої ліричного героя. Спогад складається зі звукових та зорових характеристик: "Ти була такою тихою й блідою, як подих літньої ночі, що розпливається в росі м'якою насолодою квітучого бузку..." [27, 4]. Епітет "тихою" та порівняння "як віддих ночі" характеризує героїню з погляду звукових асоціацій.

Образ "мертвої тишини" як передвісниці смерті присутній у багатьох новелах Ольги Кобилянської, як, скажімо, "Смутно колишуться сосни", проте особливого звучання він набуває у "Valse mélancolique" й "Impromptu phantasie". У першому – події із зовнішнього світу перенесено у душу героїні, що виступає засобом характеристики персонажа: "Мертва тишина... однак я відчула, що в її душі відогравався цілий вальс, що його

* Тут і далі переклад мій – Т.Т.

лиш скінчила... ті болючі гами й неспокійне глядання в низьких тонах... Я боялася перебивати тишину. Але се й не була звичайна тишина” [7, 161].

Епітет “мертва” тут конотує процес самозаглиблення героя-митця, який прагне пізнати внутрішнє “я” в єдності з всесвітом, музикою як космосом, а також свідчить про емоційне згорання виконавця музичного твору, який органічно злився з автором у переживанні витвору мистецтва. Музичними термінами “болючі гами”, “низькі тони” озвучено (саме таке безособове дієслово у цьому контексті видається найбільш влучним) тишу, яка отримує конкретно визначену тональність “болю”, але не фізичного, а емоційного. Проте ця тиша наділена не тільки звучанням, а й візуалізується “формами зловістих тіней”, що передвіщають згорання творчої особистості, яка спалахує на мить, щоб назавше залишитись у душах оточуючих (у цьому випадку – Марти і Ганни), а можливо, й у вічності. Отже, тиша, як це не парадоксально, здійснює вплив на зорові й слухові рецептори, виражаючи відчуття героїні.

Автор “Біля моря” використовує лексему “тиша” на означення свого існування. Причому послуговується антитетичним принципом світосприймання і вибудовує образ на основі контрастування смислових значень бінарних опозицій: “тиша” – “вихор”. Тиша також тісно переплітається з відчуттям героя, відображаючи стан відчаю, такі ж почуття передано засобами тиші у Ольги Кобилянської.

У “Wigilijach” (“Святвечорах”) польський письменник знову засобами слова передає настрої музики Шопена, при цьому тиша набуває звукового резонансу, де домінують шиплячі звуки – [š – č] – [ш – ч] та їх м’які відповідники [š – č] [ш’ – ч’]; приміром: *cisza – oczekiwanie – czai się – ścianach – odgłosie – powietrza – rośnie coś – kościół – wznosi się – ciche – przysadzony – pieśń*. Стан внутрішньої напруги досягається шляхом використання повторів та висхідної градації, яка передає зростання звука: “таїться” (“czai się”), “росте” (“rośnie”), “пливе” (“pływie”), “підноситься” (“wznosi się”), “напружується” (“prężę się”), “обривається” (“ręka”), а також поступове його поширення у вечірньому костелі.

Мотив обірваної тиші скеровує нас до обірваної струни у “Valse mélancolique”. В Ольги Кобилянської він віщує власне смерть героїні, трагічний фінал, а в Станіслава Пшибишевського символізує початковий етап звучання органів, які руйнують тишу.

Тиша уможлиблює трансформацію візуальних уявлень образів-тіней, які створюють відчуття моторошності й водночас інтригуючої таємничості в творі української письменниці та “Святвечорах” (“Wigilijach”) Станіслава Пшибишевського, виступаючи засобом психологічної характеристики героїв. Проте польський автор за допомогою тиші створює вечірній, містичний простір нічного костелу, захоплюється його святістю, зосібна вітварем і вечірньою месою: “Кам’яні опори кидають густі тіні...” [29, 92].

Намагаючись озвучити переливання тиші в органі нарастаючі звуки, автор зумів відтворити потоки слухових, зорових, нюхових асоціацій, викликаних у героя побаченням і почутим. Звуки навіюють в уяві оповідача світлові образи неба, простору перед великими містами, що зливаються в мільйони світел, підносяться вгору і творять єдине вогнище, на фоні якого згорають різнобарвні квіти. Таке нагнітання світлових образів робить зображувану картину ясною, експресивною, що пече очі.

Світлові образи раптово змінюються сприйняттям запахів, які захоплюють людину. Водночас аромат розквітлих троянд, який є найвишуканішим, ледь вловимим, збуджує в мозку наратора візійні малярські картини: “А запах розквітлих троянд пливе, наче ясність імлі в гарячу літню ніч” [29, 92]. Проте така ідилія швидкоплинна, над натовпом людей герой бачить “упира, що розправив чорні крила” [29, 92]. Це може свідчити про “лавірування” автора між земними силами і потойбічним світом.

У “Битві” тиша непередбачувано переривається криком, що передається дієсловом-інфінітивом “Зрубати!”, яке персоніфікується, набуває рис не просто звучання слова, а дзвону і навіть характеризується фізичним переміщенням у просторі. Наростання напруги підсилюється градацією дієслівних форм: “відзивалося”, “оживило”, “розбігалось”, “не завмираючи”. Ситуація стає більш напруженою після повторного “зрубати”, висота звуків зростає і градація трансформується у висхідну. У дієсловах та іменниках домінують глухі звуки [x – ш]: “шемрання”, “щепіт”, “зітхання”, “шум” (який “піднявся”, тобто посилив своє звучання, а висотою характеризуються звуки за тонами), “вихор”, “воздух”, “хмари”, “зашуміла”, згодом шиплячі звуки переходять у свистячі, що доповнює звукову гаму твору: “сик”, “свист”, “станув”, “сопучи”, – збагачує і увиразнює звучання буревію, підсилює його потужність.

Станіслав Пшибишевський та Ольга Кобилянська – майстри слова, що вдало поєднували зорові, слухові, нюхові та дотикальні асоціації, створюючи якісно нові художні образи.

Амплітуда емоцій у “Битві” та “Біля моря” (“Nad morzem”) хвилеподібно зміщується від стану спокою й тиші до зародження незрозумілого шуму, шемрання, яке переростає у бурю як попередження про небезпеку, реакція природи на гріхи людства; пізніше раптова тиша перериває громову картину. Таким чином, тональність твору змінюється за схемою параболи. Аналогічний звуковий образ створює Станіслав Пшибишевський, однак початковим є шум, який в українській письменниці наростає після тиші, що вказує на поступовість зростання звукової гами, у польського митця – одразу відбувається нагнітання звуків, згодом – шуму, що трансформується в бурю відчуттів, яка теж закінчується тишею.

Автори прагнули передати найнезначніші звукові зміни у природі, що є проекцією емоційно-душевних зрушень ліричного героя чи навіть самого автора, сягають найвищого рівня мистецтва, створюючи картини найвитонченіших звуків, які трансформуються в найменшу відстань між відтінками кольорів: зміна звукового напруження поєднується із грою між складними для відтворення тонами барв, які породжують вібрації почуттів людини.

Крім зазначених звукових подібностей між творами Станіслава Пшибишевського й Ольги Кобилянської, безперечно, є суттєві відмінності. Хоча їх об’єднує антропоцентризм, імпресіоністичне відтворення дійсності, проте в польського письменника пануючими є деструктивні мотиви (буря, апокаліптичні візії), що виводяться із його захоплення окультними науками; водночас такий погляд спричинений кризовими явищами епохи, коли людина розгублена, перебуває у стані неспокою внаслідок соціальних потрясінь, кардинальних змін у сфері науки, техніки, економічного життя. Натомість в авторки “Царівни”

спостерігаємо безмежну любов до світу і людей, бажання надати їм своєчасну допомогу, змусити переосмислити власне життя, однак не можна стверджувати, що кризова епоха жодним чином не позначилась на її творчості. Безмежна туга, самотність, індивідуалізм, прагнення заглибитись у душу людини, проблема суверенності мистецтва (у ранніх творах Ольги Кобилянської), містицизм, хоча й дещо відмінний, виступають тими найважливішими рисами, що об'єднують митців зламу епох.

Письменники розраховували на читача, який вмітиме прочитувати звуки, зрозуміє підтекст, доповнить обірвані або незавершені синтаксичні конструкції, якими насичені аналізовані твори.

Музичність, що стає органічною складовою поетики словесної творчості, сприяє формуванню нових утворень у системі образного світу, створює особливу мелодійну наповненість художньої оповіді. Художній образ, як результат такого синтезу, активніше формує в уяві читача асоціативні образи, що утворюються за допомогою зорових, слухових, чуттєвих рецепторів. Автори засобами музики заглиблюються у внутрішні, душевні переживання героїв, таємниці їх психологічного світу, підсвідоме, що розширює валентні можливості художнього твору, зокрема сугестії, осявання, прояснення свідомості.

Увага Станіслава Пшибишевського передусім спрямовується на емоційні порухи в душі ліричного героя, найменша зміна яких призводить до поступового наростання звуків; у нараціях Ольги Кобилянської музика безпосередньо пов'язана із переживанням "соснового лісу", якому притаманна людська душа.

Терміни, взяті з різних галузей мистецтва, музичні образи та картини виконують в аналізованих творах письменників не тільки смислотворчу, а й функцію звукових імпульсів, передають раптові зміни настрою ліричного героя чи стану природи, посилюють динамізм сюжету й увиразнюють колорит обстановки. Вони виступають своєрідними символами, концентруючи в собі художню ідею, збагачуючи художній образ додатковими асоціативними значеннями, стимулюють увагу читача, розкривають внутрішній світ персонажа, створюють або доповнюють його психологічну характеристику.

Компаративістський підхід в аналізі малої прози обох письменників дає підстави для об'єктивного вивчення кожного з них, а також для аргументованого визначення внеску Станіслава Пшибишевського у польську, а Ольги Кобилянської в українську літературу.

Література

1. Венгуренко Н. Художній світ О. Кобилянської у контексті синтезу музики та живопису в українській літературі // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 55-59.
2. Галеев Б. Содружество чувств и синтез искусств. – М., 1982. – 70 с.
3. Демченко І. Особливості поетики Ольги Кобилянської: Монографія. – К.: Твім інтер, 2001. – 208 с.
4. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – Львів: Науково-видавниче товариство "Академічний Експрес", 1999. – 280 с.

5. Євшан М. Тарас Шевченко // Українська хата. – 1911. – № 5-6. – С. 312-328.
6. Иванов В. Взгляд Скрябина на искусство // Памятники культуры: Новые открытия. – Ленинград, 1985. – С. 32-98.
7. Кобилянська О. Оповідання / Упоряд., післямова І. О. Денисюка; Худож. І. Г. Пенік. – Львів: Каменяр, 1982. – 271 с.
8. Лавров А. Юношеские дневниковые заметки Андрея Белого // Памятники культуры. Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология Ежегодник. – М., 1980. – С. 119-159.
9. Наливайко Д., Шахова К. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму: Підручник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 416 с.
10. Науменко Н. Інтертекстуальність музичного символу в образній структурі тексту (в новелах І. Франка, О. Кобилянської, М. Яцкова) // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 20-25.
11. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. / Пер. с нем.; Сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьян. – Т.2. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
12. Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 560 с.
13. Рисак О. Мелодії і барви слова: Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 96 с.
14. Шопенгауер А. Мир как воля и представление. – Минск: Попурри, 1998. – 342 с.
15. Яковенко С. Романтики, естети, ніцшеанці: Українська та польська літературна критика раннього модернізму. – К.: Критика, 2006. – 296 с.
16. Яцків М. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1973. – 454 с.
17. Boniecki E. Struktura "Nagiej duszy". Studium o Stanisławie Przybyszewskim. – Warszawa: IBL, 1993. – 151 s.
18. Claude Debussy // Encyklopedia muzyczna. T. II. Pod red. E. Dziębowskiej. – Kraków, 1984. – S. 365-384.
19. Hegel G. Wykłady o estetyce. Przeł. J. Grabowski. T.II. Warszawa, 1967. – 560 s.
20. Heidegger M. Co to jest metafizyka / M. Heidegger. Budować, mieszkać, istnieć. Eseje wybrane, red. K. Michalski, Warszawa, 1977. – S. 36-58.
21. Ingarden R. O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury. – Warszawa: PWN, 1960. – 290 s.
22. Kunciewiczowa M. Fantasia alla Polacca. – Warszawa: Czytelnik, 1979. – 169 s.
23. Matusiak A. Muzyczne inspiracje w twórczości "Młodej Muzy" // Варшавські українознавчі записки. 19-20. За ред. Стефана Козака. – Варшава, 2005. – С. 193-210.
24. Peyre H. Co to jest symbolizm? Przeł. M. Żurowski. – Warszawa, 1990. – 135 s.
25. Podraza-Kwiatkowska M. Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski. – Kraków: Universitas, 1994. – 225 s.
26. Przybyszewski S. Moi współcześni. – Warszawa: Czytelnik, 1959. – 446 s.
27. Przybyszewski S. Nad morzem. – Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1978. – 64 s.

28. Przybyszewski S. Na drogach Duszy. – Kraków, 1900. – 126 s.
29. Przybyszewski Stanisław. Wybór pism. Opr. R. Taborski. – Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1966. – 347 s.
30. Przybyszewski S. Z gleby kujawskiej. – Poznań, 1932. – 71 s.
31. Strenger A. "O życiu Chopina, geniuszu i duchu jego muzyki". – Lwów, 1910. – 250c.
32. Tuczyński J. Schopenhauer a Młoda Polska. – Gdańsk, 1987. – 350 s.
33. Valéry P. Rzeczy przemilczane, przeł. Y. Guze, Warszawa, 1974. – 65 s.
34. Wieckowski D. La poétique de Mallarmé. – Paris, 1998. – 163 c.

The author of the article gives the typological analysis of the prose works by S. Przybyszewski and O. Kobylianska. The analysis deals with the role of musical symbols, also their place, a meaning and the ways of their expression in the early literary work of these writers.

Key words: *typologia, musical symbols, synthesis of arts, suggestion.*

ПОСТАТІ

Василь Грешук

НЕПЕРЕСІЧНА ОСОБИСТІТЬ

(до 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика)

У 2007 році наукова громадськість нашої країни вшановує 100-річчя від дня народження видатного українського мовознавця, з ім'ям якого пов'язано становлення української дериватологічної школи, яскравого дослідника актуальних проблем українського й слов'янського мовознавства, чудового педагога й вихователя науково-педагогічних кадрів, автора підручників для вищих навчальних закладів професора Івана Ковалика. Скоро мине два десятки літ, як він відійшов у вічність, але й сьогодні по всій Україні, де є кафедри української чи слов'янської мов, є чимало науковців, у долі яких ця по-життєвськи мудра, задушевна, залюблена в життя і абсолютно віддана науці Людина залишила слід чи то як науковий керівник дисертації, чи то як її опонент, чи то як університетський викладач, чи то як член спеціалізованої ради для захисту кандидатських дисертацій, чи то як рецензент наукових праць з мовознавства, чи то як автор відгуків на автореферат дисертації, чи то як порадник щодо теми дисертаційного дослідження, чи то як організатор наукових конференцій, чи то як керівник міжвузівського лексикографічного семінару з укладання Словника мови поетичних творів Івана Франка...

Народився Іван Ковалик 16 лютого 1907 р. у селі Млинів колишнього Яворівського повіту, яке після війни відійшло до Польщі, в родині бідних селян. Вчився спочатку в Млинівській початковій школі та Перемишльській гімназії. По maturi записався на теологію в Перемишлі, однак потяг до світських наук переміг прагнення здобути священничий сан і в 1928 р. поступає на гуманітарний факультет Львівського університету. У 1933 р. здобув ступінь магістра філософії в ділянці слов'янського мовознавства. За особливі успіхи в навчанні був залишений на кафедрі для підготовки докторської дисертації, однак за доповідь на II Міжнародному з'їзді славістів у Варшаві 1934 р., виголошену українською мовою в умовах відголосків політики пацифікації, яку проводив тодішній уряд Польщі, змушений був залишити докторантуру. Не зміг дістати посади за фахом і в школі, тому пішов працювати звичайним робітником у пекарню. Потяг до наукової роботи не полишає його й тут, і з'являється наукова розвідка з ... технології випікання хліба. Обдарованого випускника університету запримітив відомий український філолог, етнограф і громадсько-культурний діяч І. Свенціцький і запросив на роботу в очолюваний ним Національний музей. У 1939 р. з відкриттям у Львівському університеті повноцінної кафедри української мови, якою керував Василь Сімович, стає аспірантом, викладачем. У часи воєнного лихоліття знову повертається до пекарської справи як службовець

хліботресту, а згодом викладач ремісничої школи. Після війни у 1944 р. – старший викладач, через два роки – доцент, а з 1950 р. і до 1971 р. – незмінний завідувач кафедри української мови Львівського університету ім. І. Франка.

Після сумнозвісного 1971 р. маланчуківська опричина своїм зловісним крилом торкнулася і долі професора Івана Ковалика. В університеті штучно створюється атмосфера, в якій далі працювати професор не зміг. Планомірно руйнують його дітище – найпотужнішу в Україні кафедру української мови, на якій працювали три доктори філологічних наук, професори, а лаборанти кафедри проводили наукову роботу не менш ефективно, ніж викладачі з науковими ступенями, чиняться всілякі перешкоди щодо організації роботи над Словником мови поетичних творів І. Франка, почастишали нагадування, що не член партії, забирають завідування кафедрою. Якийсь час працює професором кафедри, а з липня 1974 р. очолює кафедру української мови в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаніка, де пропрацював аж до виходу на пенсію в 1983 р. Повертається до рідного Львова, поближче до дітей. Ще два роки працює професором-консультантом Дрогобицького педінституту ім. І. Франка.

Помер проф. Іван Ковалик 12 квітня 1989 р., похований у Львові на Янівському цвинтарі.

Як справедливо зазначено в передмові до збірника праць і матеріалів на його пошану (Львів, 2003), “Іван Ковалик належав до тієї когорти вчених, що жертвовно відроджували українську мовознавчу науку в повоєнному Львові. Його новаторські за своїм характером праці заклали міцний фундамент для широкого спектру лінгвістичних студій і ще довго слугуватимуть надійним орієнтиром для нинішнього і майбутнього покоління дослідників”.

Він відомий передовсім як дослідник словотвору слов'янських мов. Упродовж усього творчого життя словотвір залишався головною проблемою його наукових студій, за результатами яких захистив докторську дисертацію “Питання словотвору іменників у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами” (1961), опублікував ряд праць, найголовнішими з яких є “Питання слов'янського іменникового словотвору” (1958), “Вчення про словотвір” у двох випусках (1958, 1961), “Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах” (1964), “Некоторые вопросы славянского словообразования” (1962), “Дериватология (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову” (1979).

Загальновідомі заслуги проф. Івана Ковалика і в дослідженні інших мовознавчих проблем. Він, зокрема, є автором вступної, теоретичної частини до книжки “Морфологія” академічної колективної праці “Сучасна українська літературна мова” (1969). Низка його наукових праць присвячена лінгвістичним дослідженням та естетичній функції слова, які він розглядав як необхідну передумову більш складної проблеми – укладання словника мови художніх творів письменника. Учений опрацював наукові основи укладання Словника мови творів В. Стефаніка та Словника мови поетичних творів І. Франка, під його керівництвом створені картотеки цих словників, на базі яких опубліковані

словопоказчики “Художнє слово Василя Стефаніка” та “Лексика поетичних творів Івана Франка”.

Своє вагоме слово сказав І. Ковалик і в фонології, діалектології, термінології, ономастиці, історії мови, загальному мовознавстві.

Тільки з відстані часу можна оцінити науковий доробок вченого. У проф. І Ковалика він вагомий і різноаспектний. Його ідеї знайшли щедre використання і розвиток у сучасних мовознавчих працях із української та інших слов'янських мов учнів і послідовників вченого. Напевно, цей доробок був би ще більший, якби не час, потрачений на викладання, завідування кафедрою, інші щоденні клопоти університетського викладача. Однак тоді, безсумнівно, втратила б українська лінгводидактика, втратили б ті студенти, яким пощастило вчитися у професора. Лекції і практичні заняття І. Ковалика наснажили багатьох до творчої праці зі словом у середній школі або до науково-дослідної діяльності. Вчений любив студентів, шанобливо, без будь-якого натяку на професорську зверхність, ставився до них. Із допитливими студентами часто обговорював дискусійні питання науки про мову після занять. Для студентів у співавторстві з іншими науковцями написав підручники “Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки” та “Методика лінгвістичного аналізу тексту” та кілька методичних посібників, які й донині користуються популярністю у студентів-філологів.

Професор І. Ковалик був чудовим керівником, дуже уважним, чуйним, винятково делікатним у стосунках із своїми колегами-науковцями і підлеглими, завжди випромінював душевну теплоту й інтелігентність. Де б не працював, умів створити творчу атмосферу наукового пошуку, володів особливим даром захопити до науково-дослідної праці всіх, хто оточував його. Пригадую, як уже в Івано-Франківську з приходом професора завирувало наукове життя на кафедрі української мови, навіть викладачі передпенсійного віку активно включились у наукову роботу, заохочені професором до науково-дослідної праці, згодом успішно захистили кандидатські дисертації. Загалом же під його керівництвом науковий ступінь доктора або кандидата наук здобули понад 30 мовознавців. Як науковий керівник І. Ковалик був принциповим у відстоюванні власних поглядів на проблему, однак допускав плюралізм думок, право на “інакомисліє”, ніколи не сковував творчої ініціативи здобувача і вважав, як сам любив жартувати, що найкращий той науковий керівник, який не заважає.

У пам'яті тих, хто знав професора І. Ковалика, мав щастя з ним спілкуватися, він назавжди залишився невтомним трудівником науки, інтелектуалом, прекрасним педагогом і вихователем, людиною світлої душі, щедрого серця й великої притягальної сили.

Василь Грещук, Гафія Василевич

НЕВТОМНИЙ ТРУДІВНИК НА НИВІ МОВОЗНАВСТВА

Ім'я Володимира Олександровича Горпинича, академіка Академії наук вищої школи України, доктора філологічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, посідає гідне місце у плеяді вчених-філологів.

Науково-педагогічна діяльність ученого триває уже майже шістдесят років. Вона досить багата на події та охоплює широку географію. Ще з дитинства Володимир Олександрович зберігає в пам'яті спогади про свою рідну сторону – село Варварівку Гуляйпійського району Запорізької області, де він народився 26 листопада 1927 року, де навчався в початковій школі і набирився сил і снаги на довгі роки життя. Цей прекрасний південний край України опоетизований багатьма талановитими людьми. Вчитайтесь у зворушливі рядки поета М. Чернявського:

Далеко-далеко степи простяглись
І з небом гарячим під млою злились.
Земля тільки, й небо, та сонце вгорі,
Та ген-ген далеко могили старі ...
Все – рідне, знайоме, і все те мені
Дорожче від раю в чужій стороні.

У цих рядках відчувається подих рідної землі, героїки і романтики.

У місті Гуляйполе В. Горпинич навчався в середній загальноосвітній школі та здобув середню спеціальну освіту в педагогічному училищі. Далі було навчання у Станіславському учительському інституті та Дніпропетровському державному університеті.

Нам, авторам цих рядків, приємно відзначити, що педагогічна діяльність В. О. Горпинича починалась на Прикарпатті. У 1946 році молодого вчителя Володимира Олександровича було направлено на роботу до Бистрицької (тепер Підгірської) семирічної школи Богородчанського району Станіславської області (тепер Івано-Франківської), трохи згодом учителем Підвисоцької семирічної школи Снятинського району та директором Стецівської початкової Снятинського району і Ганнусівської семирічної школи Жовтневого району (тепер Галицького). Педагогічну роботу поєднував із навчанням на філологічному факультеті Станіславського учительського інституту в 1949-1951 рр.

А ще в нашому прикарпатському краї щаслива доля звела Володимира Олександровича із видатним мовознавцем, вченим Іваном Івановичем Коваликом, який став його учителем, духовним наставником, що зародив у душі молодого вченого перші паростки наукових дерзаних, пов'язаних зі словотворенням.

Плідною та багатогранною стала педагогічна і науково-дослідна діяльність у вищих навчальних закладах України: Глухівському педагогічному інституті (1962-1966 рр.; асистент, старший викладач, декан), Миколаївському педагогічному інституті (1966-1974 рр.; старший викладач, доцент, завідувач кафедри мовознавства, потім – кафедри

російської мови), Запорізькому педагогічному інституті (1974-1979 рр.; проректор з наукової роботи, потім ректор і завідувач кафедри російської мови), Полтавському педагогічному інституті (1979-1981 рр.; завідувач кафедри російської мови), Кіровоградському педагогічному інституті (1981-1996 рр.; завідувач кафедри філологічних дисциплін та кафедри української мови), а з 1996 року і понині – професор кафедри української мови Дніпропетровського університету.

Наукові ідеї та напрацювання вченого у галузях словотвору і топоніміки знайшли передовсім своє відображення у кандидатській дисертації “Словотворення прикметників і назв жителів від топонімів у східнослов'янських мовах” (1967) та в докторській дисертації “Відтопонімне словотворення в українській мові” (1974).

Уперше у слов'янському мовознавстві на широкій лексичній базі досліджено процеси формування та закономірності утворення відтопонімних дериватів, розроблено наукові засади відтопонімного словотвору із позицій функціональної дериватології. Як відзначає професор Ю. О. Карпенко, науковець В. О. Горпинич “став провідним спеціалістом країни з питань української і російської катойконімії та ад'ектонімії”, він знайшов “те щасливе поєднання ономастичної і словотворчої проблематики, яке залишилось, при всьому розмаїтті і широкій амплітуді наукових інтересів ученого, головною справою його життя”.

Вагомим підтвердженням цього є такі монографічні дослідження: “Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов” (К.: Наукова думка, 1973. – 168 с.), “Відтопонімні прикметники в українській мові. Питання теорії і історії словотвору” (К.: Вища школа, 1976. – 144 с.), “Оттопонимические производные в белорусском языке” (Запоріжжя, 1978. – 76 с.), “Назви жителів в українській мові. Питання слововживання та нормування” (К.: Вища школа, 1979. – 160 с.), “Морфеміка і морфемологія української мови” (К., 1994. – 80 с.), “Українська словотвірна дериватологія” (Дніпропетровськ, 1998. – 190 с.), “Слов'янська ад'ектонімія і катойконімія” (Дніпропетровськ, 2003. – 407 с.) та ін. У цих наукових дослідженнях основна увага зосереджена на особливостях словотвірної системи відтопонімних похідних, її продуктивних моделях та морфологічних особливостях, а також розкриваються сучасні тенденції у розвитку ад'ектонімного словотворення.

Широчінь наукових інтересів професора В. О. Горпинича, його безперервні творчі пошуки знайшли яскраве вираження і в підготовці та виданні словників, більшість з яких є результатом копіткої праці у царині топоніміки та словотвору. Це, зокрема, такі лексикографічні праці: “Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України” (у 2-х томах, Кіровоград, 1994), “Прізвища степової України. Словник” (Дніпропетровськ, 2000), “Словник географічних назв України (топоніми і відтопонімні прикметники)” (К., 2001).

Маючи великий досвід викладацької роботи, Володимир Олександрович багато уваги приділяє написанню та виданню підручників і посібників для вищих навчальних закладів (“Морфологія української мови”, “Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір.

Морфологія”) для педагогічних училищ, коледжів (підручники з української та російської мов упродовж 1976-1993 рр., у співавторстві).

Немало методичних порад знаходять учителі-словесники і в навчально-методичних посібниках, присвячених вивченню української мови в школі, зокрема будови слова та словотвору, частинам мови. В умінні використовувати наукові здобутки, в осмисленні проблем сучасної школи розкрилися грані педагогічної майстерності доктора філологічних наук, професора В. О. Горпинича.

До такого поважного послужного переліку соціально значущих діянь і справ ученого додамо ще підготовку науково-педагогічних кадрів, особливо вищої кваліфікації, яка забирає багато часу й зусиль, але яка з лихвою компенсується науково-педагогічними здобутками учнів.

Багато вихованців професора В. О. Горпинича в Україні та за її межами доносять до студентства високе слово науки про мову, 15 з них під його керівництвом успішно написали й захистили кандидатські дисертації, а В. В. Лучик та З. О. Валюх доганяють свого учителя, захистивши докторські дисертації. Воістину, щасливий той учитель, який продовжує себе в учнях!

Понад п'ятдесятюх дослідників благословив на непросту дорогу служіння мовознавству учений як офіційний опонент докторської чи кандидатської дисертацій, в тому числі, що особливо приємно зазначити, одного з авторів цих рядків.

Свій славний ювілей професор В. О. Горпинич зустрічає сповнений сил та енергії, творчого натхнення, нових задумів і планів. Побажаймо ж йому міцного здоров'я і здійснення всього запланованого.

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Грещук

СЛОВНИК СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 2005. – 264 с.)

Сучасна середня школа, зрештою, як і вища, відчуває гостру потребу в різного типу спеціалізованих словниках з української мови. Скажімо, з учення про словотвір, яке за останнє півстоліття повноправно утвердилося як окремий самостійний розділ у навчальних програмах середньої і вищої школи, в українському мовознавстві маємо лише невеликий “Українсько-російський словотвірний словник” З. Сікорської (К., 1985), у якому подаються словотвірні пари української мови та їх відповідники в російській, та “Кореневий гніздовий словник української мови” Є. Карпіловської (К., 2002), що містить словотвірні гнізда слів з коренями-омографами. Тому вихід у світ “Шкільного словотвірного словника сучасної української мови” Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк треба тільки вітати, актуальність його беззаперечна.

Відкриває словник “Передмова”, у якій досить стисло висвітлено відмінності між морфемною і словотвірною структурою слова, обґрунтовано перспективність гніздового підходу до словотворення, дано визначення словотвірного гнізда і його компонентів – словотвірної пари, словотвірного ланцюжка, словотвірної парадигми. Тут же подаються рекомендації читачам, як користуватися словником.

Сам словник становить собою 127 словотвірних гнізд, у яких 15600 похідних слів упорядковані відношеннями тотожності кореневої морфеми та словотвірної похідності. З огляду на ступеневий характер українського словотворення для кожного гнізда встановлена базова вихідна одиниця, його вершина, яка водночас є одиницею реєстру словника. Спільнокореневі похідні розміщені у колонках відповідно до I, II, III і наступних ступенів словотворення. Горизонтальне розташування дериватів у колонках увиразнює кожну словотвірну пару “твірне – похідне” та кожен словотвірний ланцюжок в цілому. Словотвірне гніздування похідних дає змогу на якісно вищому рівні репрезентувати словотвірний механізм мови, унаочнити словотвірні можливості як вершини гнізда, так і його окремих компонентів, а відповідно створити лінгводидактичні передумови для більш осмисленого усвідомлення й сприймання словотворення у середній і вищій школі.

Словотвірна структура кожного деривата показана через відокремлення твірної основи від дериваційного форманта дефісом. Флексія у словотвірному форманті береться в дужки, відмежовуючи її таким чином від словотворчого афікса.

Реєстровими словами словника, або базовими одиницями словотвірних гнізд виступають слова різної частиномовної належності та

словотворчої спроможності – дієслова, іменники, прикметники, числівники, поодинокі прислівники, а також окремі зв'язані корені, якщо йдеться про коренево-словотвірні гнізда. Усі гнізда упорядковані за алфавітною послідовністю вершин гнізд.

Більшість словотвірних гнізд мають досить розгалужену будову – по кілька сотень похідних. Так, словотвірне гніздо з вершиною *могти* формують 612 дериватів, *класти* – 501, *жити* – 472, *мова* – 321, *вода* – 303, *два* – 337, *білий* – 272, що засвідчує особливу роль словотворення в структуруванні лексики сучасної української мови. Відомо, що дериваційна продуктивність різних базових твірних одиниць неоднакова, що зумовлюється комплексом семантико-граматичних чинників. У зв'язку з цим у словнику подано й такі словотвірні гнізда, структура яких не перевищує десяти похідних, наприклад, словотвірні гнізда з вершинами *метрика*, *миро*, *повагом*, *садиба* утворюють відповідно один, два, три і чотири деривати.

Розміщення похідних у словотвірних гніздах уніфіковано: на кожному ступені творення до твірних одиниць спочатку подаються прості слова в такій послідовності – безафіксні, суфіксальні, префіксальні, префіксально-суфіксальні, потім – складні слова, спочатку ті, перша основа яких збігається з твірною основою, за ними ті, в яких друга основа відповідає твірній. Частиномовне розташування похідних у межах кожної парадигми гнізд визначається частиномовною належністю твірного слова. Спочатку подаються результати внутрішньокатегоріального словотворення, тобто у гніздах з дієслівними вершинами – дієслова, з іменниковими – іменники, з прикметниковими – прикметники і т.д., а потім похідні, які належать до інших частин мови, згідно з традиційним розташуванням їх у сучасних граматиках – іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, службові частини мови. З огляду на основне призначення словника – допомогти вчителям та учням на якісно вищому рівні опанувати закономірності словотворення – подачу дериватів за частинами мови згідно з традицією розташування їх у граматиках варто було витримати послідовно, тобто, незважаючи на частиномовний характер базової твірної одиниці, розміщати деривати у всіх парадигмах в такій послідовності: іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, службові частини мови. Таке загальноуніфіковане розміщення похідних краще увиразнює специфіку словотворення кожної частини мови, унаочнює роль і значення загально- і частковокатегоріальної семантики твірного слова на формування словотвірних значень похідних.

Словотвірні гнізда різноманітні й щодо ступенів творення. Максимальну кількість ступенів творення – сім – засвідчують словотвірні гнізда з вершинами *могти*, *мова*, мінімальною кількістю ступенів (одним) характеризуються словотвірні гнізда з базовими словами *гад*, *миро*, *повагом* та ін. Відбір для словника словотвірних гнізд за різними параметрами (за неоднаковою частиномовною належністю вершин, за кількістю компонентів, за кількістю ступенів тощо) є методично виправданим, оскільки демонструє різноманітність словотвірних гнізд і дає змогу унаочнити усвідомлене сприймання учнями таких важливих понять вчення про словотвір, як роль і місце різних частин мови у словотворенні,

залежність якісного й кількісного лексичного наповнення словотвірного гнізда від характеру базової, твірної одиниці, центр і периферія у словотворі та ін.

Визначальною вузловою проблемою словотворення є відношення словотвірної мотивації. Особливої ваги набуває встановлення відношень словотвірної мотивованості у процесі побудови словотвірних гнізд, адже вони являють собою множини спільнокореневих слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності. Подані у словнику словотвірні гнізда демонструють високий науковий рівень визначення напрямків мотивації в словотвірних парах, опертий на найновіші здобутки сучасної дериватології. Ті ж похідні, які допускають абсолютно рівнозначні мотивації, без будь-яких формальних чи семантичних підстав для надання переваги одній із них, інтерпретуються як двомотивовані та подаються на відповідних ступенях творення відповідно до кожного з мотивувальних слів, наприклад *вірність* > *не-вірність* та *невірний* > *невірн-ість*, *вкладатися* > *по-вкладатися*, *повкладати* > *повкладати-ся* тощо. Цілком виправданим є також уведення до словотвірних гнізд тих форм слів (ступені порівняння прикметників, дієприкметники), які з погляду словотворення характеризуються як окремі лексичні одиниці, бо стають базовими, твірними для певних категорій похідних, беруть безпосередню участь у розбудові словотвірних гнізд.

Таким чином, сучасна лінгводидактика поповнилася ще одним словником, словником нового типу, який допоможе учителю краще підготуватися до вивчення в школі розділу “Будова слова і словотвір”, забезпечити високий науково-методичний рівень його висвітлення, а учневі – глибше сприйняти складні питання українського словотворення. Словник є неперевершеним довідником з ряду питань словотвірної проблематики, таких, як словотвірна і морфемна будова майже шістнадцяти тисяч слів, ступеневий характер українського словотвору, словотвірне гніздо і його компоненти – словотвірна пара, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок, словотвірна спроможність твірного слова, дериваційна продуктивність кореня тощо. Вдумливий учитель із успіхом використає рецензований словник для розробки системи вправ для закріплення основних теоретичних питань лексичної деривації, для урізноманітнення прийомів і методів навчання морфемної будови слова і словотвору, для заохочення учнів до пошукової діяльності під час вивчення словотвору. На завершення зауважу, що практичне значення рецензованого словника не обмежується лише лінгводидактикою. За всіма параметрами – повнотою охоплення похідних у межах кожного гнізда, принципами побудови словотвірних гнізд, репрезентацією словотвірної структури кожного деривата, морфонологічних явищ, які супроводжують словотворення, – він є фактично фрагментом повного академічного словотвірного словника сучасної української мови, тому зацікавить також науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться українським словотвором.

Борис Савчук

ВАРТІСНЕ НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

(Стасюк О. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН
(1941-1953 рр.)*. – Львів, 2006. – 383 с.)

В останні півтора десятиліття нестримно наростає потік найрізноманітнішої літератури з історії українських національно-визвольних змагань 40-50-х років ХХ сторіччя. У цьому розбурханому річищі, що має задовольнити як вибагливого читача-інтелектуала, так і чийсь прагнення висловитися, донести правду чи спростувати написане, зустрічаємо доволі різне читиво — від інформативно насичених глибокопсихологічних спогадів, до низькопробної белетристики. На такому тлі з особливим інтересом і хвилюванням завжди сприймаються саме наукові праці, підготовлені на солідній джерельній базі та нових науково-методологічних засадах, які сприяють виваженому неупередженому осмисленню подій, пов'язаних із цією складною й драматичною сторінкою нашої історії.

Наразі ще невелику скарбницю таких наукових студій поповнює монографічне дослідження Олександри Стасюк “Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.)” (Львів, 2006). Здійснивши в першому розділі книги історіографічний огляд проблеми, авторка доходить висновку, що, попри існування багатьох публікацій, її праця може претендувати на одне з перших комплексних досліджень на означену тему.

Монографія (в основі якої, до речі, лежать результати дисертаційної роботи) загалом добре структурована, хоча формулювання розділів і підрозділів, очевидно, могли б бути досконалішими. Відтак крок за кроком логічно, послідовно розкривається безмежно складна й багатогранна панорама видавничої та пропагандистської діяльності ОУН у понад десятирічний буремний період боротьби українського народу за свою незалежність і національну державність. Відверто імпонує ґрунтовний підхід дослідниці до висвітлення комплексу проблем, що стосуються організації видавничої справи та аналізу тематики пропагандивних видань. Виклад величезного за обсягом фактологічного матеріалу не видається нудним читивом завдяки повсякчасному прагненню до узагальнень. Особливо імпонують авторські оцінки процесів і явищ, пов'язані з налагодженням підпільної видавничої праці впродовж 1941-1944 рр. та функціонуванням видавничих структур у повоєнний період. Прискіпливе око науковця не оминуло тут аналізу прийнятих провідниками ОУН стратегічних рішень щодо розвитку видавничо-пропагандистської справи, а також безлічі важливих та “дрібних” форм, методів, засобів щодо їх реалізації. Це, для прикладу, стосується розкриття механізму функціонування й обслуговування сотні підпільних друкарень ОУН та багатьох інших процесів і явищ.

Важливою складовою монографічного дослідження стало з'ясування ролі друкованих видань у розробці та висвітленні ідейно-політичних засад

ОУН. Олександра Стасюк запропонувала свій погляд на одне з концептуальних питань історії та ідеології українського визвольного руху 40-50-х років, яке стосується еволюції (трансформації) його першопочаткових ідейно-політичних постулатів у доктрину боротьби на “два фронти” – проти німецько-фашистського та радянсько-сталінського режимів. Це питання сьогодні жваво дискутується в наукових колах, тож поряд із висвітленням еволюції ідеологічних принципів українського націоналізму та поглядів його речників і різних чинників, що впливали на ці процеси, доцільно було б більше уваги приділити оцінкам, підходам до розв'язання цієї проблеми сучасними вітчизняними і зарубіжними науковцями.

Не лише зовнішньої, а й змістової привабливості монографічному дослідженню надає наповненість його текстової частини численним маловідомим ілюстративним матеріалом, який органічно доповнює різні теоретичні положення. Всілякого схвалення заслуговують укладені авторкою ґрунтовні додатки, що становлять понад третину від загального обсягу книги. Вони, з одного боку, виразно засвідчують, що підготовлена монографія стала результатом копійної пошукової роботи, узагальнення й систематизації значного за обсягом емпіричного матеріалу. З іншого боку, зафіксовані у додатках різні за характером і типом видання яскраво демонструють масштабну видавничу діяльність ОУН, що, безумовно, не може залишитися поза увагою дослідників українського визвольного руху. Предметом зацікавлення також стане й укладений список прізвищ і псевдонімів публіцистів ОУН.

Цілком закономірно, що кожен науковець має власний погляд на досліджуване ним явище і сам добирає найефективніші, на його думку, підходи, методи і засоби для розв'язання пропонованих завдань. Тож, напевно, і наші зауваження відображають лише один із безлічі “суб'єктивних поглядів” на цю безмежно складну, суперечливу й багатогранну проблему.

Мотивація визначених авторкою хронологічних рамок дослідження чомусь подається у прикінцевому розділі “Висновки”. Їхня верхня межа – 1953 р. – визначається появою останнього з відомих періодичних часописів ОУН – журналу “Молодий революціонер”. Покликання на дані радянських спецслужб про вилучення у 1954 р. останніх техзасобів, вірогідно, не може означати, що їх насправді не існувало, як також не можемо стверджувати відсутності друкованих листівок націоналістичного змісту в середині 50-х рр. До речі, побутуючі загалом у сучасній історіографії твердження про “ліквідацію” у 1953/54 рр. українського визвольного руху часто обґрунтовуються саме покликанням на відповідні заяви радянського керівництва, хоча насправді тоді визвольна боротьба лише перейшла в нову стадію свого розвитку. Додаткових пояснень вимагає і нижня межа дослідження – 1941 р., адже видавничо-пропагандивна діяльність ОУН велася і до вибуху радянсько-німецької війни. Було б доречним окреслити й особливості діяльності ОУН (чи пак ОУН-УПА) в окремих регіонах України, тоді, напевно, вдалося б уникнути занадто категоричних тверджень, буцімто реорганізація відділів УПА у збройне підпілля ОУН завершилася в 1947 р. (с. 15, с. 220). Відомо, зокрема, що цей складний процес проходив десинхронно: на Волині він

розпочався вже 1945 року, а на Закерзонні ще влітку 1947 року активно діяли регулярні відділи УПА тощо. Видається, що, виходячи із завдань і змістовної спрямованості дослідження, все-таки вартувало ширше показати як загальне суспільно-політичне тло, так і внутрішньоорганізаційні аспекти розвитку ОУН, тоді чимало аспектів її видавничо-пропагандистської діяльності виглядали більш мотивованими, зрозумілішими. Вірогідно, предметом для широких наукових дискусій могли б стати авторські оцінки і характеристики не тільки окремих публіцистичних творів, а й певних аспектів еволюції української націоналістичної думки.

Загалом маємо всі підстави стверджувати факт появи нового вартісного наукового дослідження, яке розкриває один з важливих зрізів розвитку українського визвольного руху. Видавнича діяльність та публіцистика ОУН 40-50-х років ХХ ст. – унікальне, самодостатнє явище у розвитку ідейно-політичної думки та журналістики не лише України, а й усієї Європи.

Василь Грещук, Марта Петришин

КРИЛАТІ ВИСЛОВИ НА ЩОДЕНЬ

(Шеремета Л.В., Шеремета О.В. Латинь на кожен день: Словник латинських афоризмів, літературних цитат, наукових термінів, приказок, прислів'їв, фразеологізмів. – Івано-Франківськ: Облдрукарня, 2005. – 788 с.)

Пам'ятки мистецтва, історії, культури та науки античного Риму й дотепер вражають людину своєю досконалістю. Отож не дивно, що чимало зі спадщини давніх римлян використовується й сьогодні. Одним з найяскравіших прикладів такого практичного і корисного застосування є латинські крилаті вислови, прислів'я, приказки, фразеологічні формули, літературні цитати. Прислів'я і приказки давніх греків і римлян набули фундаментального значення для європейського фольклору. Виняткова роль латинської мови і античної культури в країнах Західної Європи забезпечила їм широкі можливості для проникнення як у західноєвропейські культури й мови, так і в східнослов'янські, у тому числі й українську. Більшість з них вже давно стали крилатими, і ми вживаємо їх, навіть не здогадуючись, що вони примандрували у ХХІ століття з давніх часів. У зв'язку з цим довідник "Латинь на кожен день", який нещодавно побачив світ, є справжньою скарбницею людської мудрості. Словник містить понад сім тисяч латинських афоризмів, літературних цитат, наукових термінів, приказок, прислів'їв, фразеологізмів, які увійшли до складу багатьох мов світу не тільки у перекладній формі, а й як прямі запозичення із збереженням графіки та орфографії, властивих мові-джерелу. Ці влучні вислови узагальнюють багатовіковий суспільно-історичний досвід народу, його культурну і мовну самобутність. Латинські афоризми – це і своєрідні слушні поради, і філософські міркування щодо людського буття. Книга містить афоризми давніх римлян, а також латиномовні вислови доби Середньовіччя (V–XIV ст.), Відродження (XV–XVI ст.) та Просвітництва (XVII–XVIII ст.). Паремії подані в алфавітному порядку латинської мови, також наводяться українські та російські переклади. Збірник не просто подає найпоширеніші латинські прислів'я та приказки в українському та російському перекладах з відповідниками в паремійному фонді обох мов. Його мета – виявити типологічну подібність латинських, українських і російських прислів'їв та приказок, показати, що деякі латинські прислів'я та приказки прижилися в українській і російській мовах у незмінній формі, як наприклад: *Animus in pedes decidit* – Душа в ноги пішла. Пор.: душа в п'яти пішла; душа в п'ятки ушла. *Qualis rex, talis grex*. – Який цар, така й юрба. Порівняймо: укр. Який цар, така й орда. Який пастух, така (його) й череда. Цим автори прагнули показати подібність реакції трьох народів на типові явища суспільно-політичного життя, багатогранність і різноманітність усіх сфер життя давніх римлян, українців і росіян.

У словнику подані не лише прислів'я і приказки, які відбивають у собі певні історичні, соціальні, географічні умови існування народу, його міфологічні уявлення, як наприклад, *equus Troianus* – троянський кінь, тобто підступний подарунок; *ululam Athenos ferre* – везти сову в Афіни, тобто робити щось зайве, витратити сили дарма, адже в Афінах, як

свідчать античні письменники, було багато сов; *quot servi, totv hostes* – скільки рабів, стільки й ворогів; *brevis vitae Isthmus* – коротким є Істм життя (Істм (в античності) – дуже вузький перешийок між двома морями – Егейським та Іонійським, що з'єднує середню частину Греції з Пелопонесом), а й сентенції й афоризми, які походять з літературних або історичних джерел і були створені конкретними авторами, майстрами слова. З часом такий влучний вислів, запозичений з літературного твору або відомої промови, стає загальновідомим, крилатим. Наприклад, вислів Горація – “*Aurea mediocritas*”, Ю. Цезаря – “*Veni, vidi, vici*”, Цицерона – “*O tempora, o mores*”. Для підвищення пізнавальної цінності наведеного фразеологічного матеріалу до нього у більшості випадків подаються коментарі міфологічного, історичного та історико-літературного характеру. Там, де це можливо, вказується першоджерело вислову та історія його подальшого семантичного розвитку, адже надзвичайно цікаво простежити ті семантичні зрушення, які відбуваються у багатьох пареміях упродовж віків, з'ясувати їх причини. У довіднику знаходимо і дещо переосмислені, творчо перероблені вислови Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, які добре знали давньогрецькі і латинські крилаті вислови.

Книга адресована і широкому колу спеціалістів, пов'язаних з юриспруденцією, римським правом. Вона стане в нагоді не тільки теоретику-правознавцю, а й юристу-практику, студенту. Правова афористика, зібрана у довіднику, дозволить краще зрозуміти основи римського права. Більшість юридичних латинських висловів походять із конкретних літературних джерел та правових пам'яток. Їх можна розглядати як спеціальні терміни, але завдяки своїй витонченій формі, глибокій образності, вони мають і художню цінність. Юридична фразеологія увібрала в себе досвід римлян, правову культуру і практику Афін, звичаї перегринів. Юридичні формули – це спільна мова правників усього світу. Канули в Лету епохи і цивілізації, а численні формули римського права і сьогодні широко використовуються в документах, юридичній літературі, публіцистиці. Незважаючи на їх поважний вік, на відмінності історичних передумов, ми знайдемо в них багато близького до наших уявлень про право. Словник містить не тільки латинську фразеологію різних галузей права, правового регулювання, правових інститутів, а й торкається інших сфер – логіки, філософії. Слід відзначити, що поряд з юридичними формулами, медичними термінами, поняттями логіки, читач має можливість познайомитися з багатою біблійною паремійною спадщиною, порівняти її з афоризмами давніх римлян і побачити плідотворний вплив Біблії на розвиток латинської фразеології. Принагідно зауважимо, що біблійні висловлювання у словниках такого типу раніше практично не траплялись. Лише у 2003 році з'явилась книга “Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та латинською мовами”, яку уклали Ю. Цимбалюк, Й. Кобів, Л. Смурова, Л. Латун.

Крім висловів давніх римлян, у словнику знаходимо і римовані крилаті вислови доби Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, як наприклад, *homo propōrit, sed Deus dispōnit* – людина намічає, а Бог постановляє; *si sapis, sis apis* – якщо ти розумний, то будь бджолою, тобто

будь працьовитим, як бджола. Вони цікаві тим, що давні римляни не знали рим і не використовували їх як засіб увиразнення поетичної мови.

Упорядники словника звернулися до різноманітних лексикографічних джерел. Проте запас латинських крилатих слів надзвичайно великий. Їх невичерпними джерелами служать література, критика, історичні документи, наукові трактати, промови відомих політичних діячів і ораторів. Тому наївно було б вважати, що у рецензованому виданні зареєстровані усі афоризми. Так, у словнику відсутні такі вислови, як *Si datur venia, cum grano salis* та ін., які використав у своїх наукових працях М. Грушевський.

Оскільки підручники і навчальні посібники з латинської мови ґрунтовно не розглядають латинську фразеологію, появу словника “Латинь на кожний день” слід тільки вітати, оскільки багатий фразеологічний матеріал не лише поглибить і пожвавить курс стародавньої мови, а й допоможе краще зрозуміти специфіку античної моралі і культури. Крім того, вміння доречно вживати античні вислови, дотепно і вміло вплітати у мовленнєву канву “золоті класичні скарби” захоплює нас, виявляє високоерудовану, інтелектуально і духовно багату людину. Уважне вивчення та засвоєння низки влучних сентенцій допоможе читачеві не лише пізнати давню мудрість, але й самому вести переконливі дискусії, виголошувати промови, захоплювати увагу слухачів. Цей словник стане в нагоді усім, хто бажає знайти пораду, скористатися мудрою думкою. Будь-якому книголюбу приємно буде мати у власній бібліотеці вишуканий, з любов'ю виданий том, який дає змогу поринути у світ античних паремій, переконує у спільності загальнолюдських цінностей від давнини до сучасності.

Василь Бурдуланюк

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (Зайцева З. І. *Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*. – Київ: КНЕУ, 2006. – 366 с.)

В останні роки історія розвитку науки в Україні посідає належне місце серед різноманітних проблем, які порушують українські історики. Монографія Зінаїди Іванівни Зайцевої “Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)” присвячена історії розвитку української науки, зокрема її інституціоналізації.

Рецензована праця складається зі вступу, п’яти розділів та висновків. У вступі автор обґрунтовує актуальність дослідження, а також доводить, що організаційне оформлення і діяльність національних наукових товариств (Наукового Товариства імені Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві), їх видавничих установ, книгарень, бібліотек та музеїв в означений період завершувало перший цикл інституціоналізації української науки, внаслідок чого вона розвивалась як нова соціальна реальність – з погляду структурно-організаційної форми і в предметно-дисциплінарному сенсі.

У першому розділі монографії всебічно розкривається проблема утворення та перспективи розвитку Наукового товариства імені Шевченка у Львові, наголошується, що постало воно за активної підтримки діячів науки та культури Галичини й Наддніпрянської України в 1873 році як видавнича фундація “Товариство імені Шевченка”. Згодом, у 1892 році, почалося перетворення Товариства в наукову установу з метою створення в майбутньому на його базі Української Академії наук на зразок академій інших слов’янських народів, що діяли тоді в Австро-Угорщині. Особлива увага звертається на роль Михайла Грушевського, який з 1897 до 1913 року очолював НТШ, у непростому процесі академізації Товариства. Саме завдяки чіткій позиції Михайла Грушевського, Івана Франка та Володимира Гнатюка НТШ не інкорпоровалось у політичне життя краю, відсторонившись від сфери активної політики, а зосередилось на науково-дослідній та видавничій діяльності.

Другий розділ присвячений аналізу науково-галузевих напрямів та форм структуризації діяльності НТШ. При цьому акцентується на формуванні Історично-філософської, Філологічної та Математично-природничо-лікарської секцій, у яких гуртувались дослідники згаданих напрямів науки. Поповнення секцій відбувалось через категорію дійсних членів Товариства на основі їхньої наукової кваліфікації. Історико-філософську секцію від листопада 1894 року очолював Михайло Грушевський, Філологічну – Омелян Огоновський (починаючи з 1893 року), Степан Смаль-Стоцький від 1896 року та Іван Франко (від 1898 до 1912 року). Головою Математично-природничо-лікарської секції був Іван Верхратський.

Крім секцій, доводить Зінаїда Зайцева, структуротворчими елементами НТШ були також наукові комісії. З кінця ХІХ століття в

Товаристві працювали Археографічна, Лікарська, Етнографічна та Правнична комісії. Згодом, на початку ХХ століття, з’явилися Мовна, Статистична, Бібліографічна, Фізіографічна та Видавнича комісії. Секції та комісії, слушно наголошує автор, структурували внутрішню організацію НТШ, скріпили його членів корпоративними інтересами науки, стимулювали науково-дисциплінарне оформлення національних досліджень.

У наступному розділі монографії йдеться про науково-видавничу діяльність Товариства. Тут докладно обговорено проблему заснування “Записок НТШ”, шлях їхнього утвердження як видання академічного стандарту. Проаналізовано також шлях появи та функціонування спеціалізованих періодичних та серійних видань НТШ: Збірника історико-філософської секції, Збірника філологічної секції, Збірника математично-природничо-лікарської секції, Етнографічного збірника, Матеріалів до українсько-руської етнології, Збірника статистичної комісії, Студій з поля суспільних наук і статистики.

Крім наукових збірників, секції гуманітарного характеру мали серійні видання. На початку ХХ ст. Філологічна секція видавала Українсько-руську бібліотеку, а Історико-філософська секція видавала серію “Руської історичної бібліотеки” (з 1894 р.) та “Часопись правничу” (згодом “Часопись правничу і економічну”). Археографічна комісія мала дві серії видань: “Жерела до історії України–Руси” та “Пам’ятки українсько-руської мови та літератури”. Як видно, комплекс видань НТШ у досліджуваний період був досить складним і розгалуженим. Крім “Записок НТШ”, Товариство видавало 11 назв періодичних і серійних видань та збірників наукових праць.

У розділі приділено також належну увагу інтеграції НТШ в науково-інформаційний простір, показано процес налагодження обміну виданнями НТШ з науковими установами та товариствами Австро-Угорщини й інших країн Європи і світу. Про рівень інтеграції НТШ свідчить те, що в 1893 році Товариство вело взаємообмін з 236 науковими товариствами, університетами, бібліотеками та редакціями наукових часописів Європи, Азії, Австралії та Америки. До структурних підрозділів НТШ надходили праці, друковані 23 мовами з найрізноманітніших галузей знань. Вчені НТШ брали участь у наукових конференціях, з’їздах. Їхні праці публікувались у наукових збірниках інших наукових закладів.

Четвертий розділ монографії автор присвятила Українському Науковому Товариству, створеному 1907 року в Києві. Тут висвітлено процес створення та концепцію діяльності УНТ, охарактеризовано діяльність його секцій та комісій, науково-видавничу діяльність. Наголошується, що в УНТ та його Історичній, Філологічній і Природничо-технічній секціях брали участь вчені з Наддніпрянської України та Галичини. Друкованим органом товариства були “Записки УНТ”.

В останньому розділі книги йдеться про українські кафедри і навчальні дисципліни в університетах Австро-Угорщини та Росії. Тут показано складний процес заснування, комплектування кваліфікованими кадрами та діяльність українських кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах. Підкреслюється та обставина, що з другої половини ХІХ століття швидкими темпами відбувалась полонізація Львівського

університету. У 1914 році в університеті було 8 українських кафедр і 80 польських. Українські професори і доценти забезпечували читання українською мовою 22 предмети, 265 – читались польською мовою, 3 – німецькою і 20 – латинською мовами.

Ще слабшими були позиції українців у Чернівецькому університеті, який створювався як суто німецький. Зразу після відкриття університету, з середини 70-х років XIX століття, там була відкрита кафедра української мови та літератури, яка залишалась самотньою українською кафедрою впродовж усього досліджуваного періоду.

Такий стан справ з українською вищою освітою гальмував і розвиток науки на західноукраїнських землях. Тому з кінця XIX століття гостро постало питання про створення українського університету у Львові. У дослідженні наголошується, що цю ідею підтримували М.Грушевський, М.Міхновський, І.Франко, О.Барвінський, Ю.Романчук та багато інших діячів.

Рубіжною подією в історії боротьби за український університет була сецесія 520 українських студентів з Львівського університету наприкінці листопада 1901 року. Це був протест проти обмежень вживання в університеті української мови. Студентська акція була підтримана багатолюдними вічними в багатьох містах Галичини. До австрійського парламенту надійшло понад тисячу петицій від українських громад, інституцій і товариств. Однак ні тоді, ні пізніше до Першої світової війни включно справа відкриття у Львові українського університету через опір поляків та відсутність належної злагоженості серед українців так і не отримала позитивного вирішення.

У монографії справедливо підкреслюється й те, що в трьох університетах Східної України – у Києві, Харкові та Одесі – були зосереджені значні наукові сили, проте там не було жодної українознавчої кафедри. Офіційний проект “великої російської нації” взагалі виключав можливість їх появи, як і запровадження української мови в навчальний процес.

Свобода наукових досліджень в університетах стримувалась офіційною ідеологією, надмірною централізацією наукового життя, наглядом за тематикою досліджень та навчальним процесом. У таких умовах гальмувалося інтелектуальне звільнення історії України та інших українознавчих дисциплін від панівних у російській науковій думці концепцій. Тому систематичні українські наукові дослідження здійснювались переважно за межами університетів. Так, наприклад, В.Антонович лише спорадично в університеті читав курси з історії України, а свою діяльність в НТШ, УНТ, Історичному товаристві Нестора Літописця, вчених губернських комісіях широко використав для виокремлення українських наукових досліджень у науковому дискурсі. Схожу роль щодо виокремлення українознавчих курсів на філологічному відділенні Київського університету відіграв В.Перетц.

Деякі ширші можливості для інституціоналізації українознавчих курсів в університетах Східної України відігравала приват-доцентура. Так, на кафедрі російської історії Одеського університету першим почав читати курс з історії України та краєзнавчі спецкурси О.Маркевич, а згодом – І.Линниченко та О.Грушевський.

Водночас вкрай несприятливо починалась у 80-х роках XIX століття наукова кар’єра Д.Яворницького, який вивчав історію запорізьких козаків і відмовився змінити тему наукового дослідження на більш “зручну”. Всі кафедри російської історії в університетах Києва, Харкова та Одеси були закриті для нього як місця праці чи захисту дисертації.

Після оголошення в 1905 році під тиском революції Жовтневого маніфесту в Східній Україні почався рух за відкриття українознавчих кафедр і запровадження української мови в навчальний процес. Однак через різкий спротив російських шовіністів та млявість цього руху до реального вирішення цієї проблеми справа тоді не дійшла.

Наприкінці хочеться наголосити на тому, що автору варто було показати також роль Ставропільського інституту у Львові в науковому русі Галичини в окреслений період. Бо ж, незважаючи на політичну заангажованість його членів між русофільством і москвофільством, вони мають вагомий досвід досягнення у вітчизняній науці, які заради об’єктивності потрібно належно поцінувати.

Загалом рецензована монографія З.І.Зайцевої є вагомим внеском у вітчизняну історичну науку. Вона об’єктивно відтворює непрості умови та шляхи розвитку української науки кінця XIX – початку XX століть і буде цікавою для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто виявляє зацікавлення до історичного минулого України.

Уляна Єдлінська

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРАЦІ ОЛЕКСИ ГОРБАЧА (1918–1997)

Національний університет “Львівська політехніка”, при якій декілька років плідно працює Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології, згуртовує науковців-термінологів країни, виконуючи роль керівної установи в галузі опрацювання і стандартизації терміносистеми. У межах діяльності цього Комітету термінологічна серія “Слово і Світ” видає біографії вчених-термінологів України. У 2004 р. цю серію поповнив томик № 7, присвячений професору Олексі Горбачу і його термінологічним працям. Головний редактор – Богдан Рицар. (Видавництво “Ліга-Прес”, 2004, 295с. Книга має особливу передісторію. Її автор у різних постатях прибуває тепер в Україну після важких років замовчування його в рідному краю. Усе своє творче життя Олекса Горбач пробув поза його межами, де працював для України в європейському контексті, несучи українське слово в світ. Серед багатьох праць, розміщених у восьми томах, виданих за життя професора, є студії з ділянки термінології (точніше, історії термінології), які зараз зібрані і видані окремо як тематична цілість. Вони, як і інші посмертні видання наукової спадщини професора, з’являються заходами дружини вченого, відомого перекладача творів української літератури на німецьку мову, літературознавця, невтомного, закоханого у свою діяльність ширителя відомостей про українську культуру, історію, літературу в західному, зокрема німецькому середовищі – Анни-Галі Горбач, уроженки Буковини.

У названій збірці представлено одинадцять тематичних груп, дуже різних за їх функціями побутування в системі української мови. При їх аналізі насувається, між іншим, питання про джерельну базу окремих розділів збірника, доступну авторові в діяльних мовах. Це, по-перше, так би мовити, книжні джерела з писемної мови, літературних пам’яток, раніших опрацювань, по-друге, зібрані з уст народу, поширені на певній етнічній території матеріали діалектного характеру.

1993 р. О. Горбач у плані своєї плідної едиторської діяльності перевидав два з трудом здобуті термінологічні словники, опубліковані в час інтенсивної термінотворчої діяльності – 20-30 рр. в радянській Україні. Це російсько-український “Словник ділової мови” Інституту української наукової мови ВУАН [Післяслово] / М.Дорошенко, М.Станиславський, В.Страшкевич. (К., 1930 – фотопередрук. Мюнхен, 1993) та Словник військової термінології Якубських [Післяслово] / Якубські С. і О. К.: ДВУ, 1928 – фотопередрук. (Мюнхен, 1993). У післясловах О.Горбач дав загальну характеристику кожній з тих праць, визначив їх місце в історії розвитку української термінології. Перший з них охоплював 20 000 слів, складається з 11 тематичних груп, які відбивають розуміння укладачів терміну “ділова мова”. У це поняття вкладено багатогранне розуміння побуту, різних проявів суспільних умов життя українців 20-их рр. ХХ ст., періоду творення нових форм суспільного ладу, періоду українізації. У статті представлені умови праці над словником і названий особливий склад. Подано відомості про джерела

словника – це загальні і спеціальні словники, які творилися в тому часі, а також раніші, як Словарь ... Б.Грінченка. У складі словника є біля 70 неологізмів, позначених літерою Н, створених з пуристичних тенденцій у дусі праць О.Курило, М.Сулими, С.Смеречинського, типу *виказувач* – донощик, *підроб* – фальсифікація, *здоровниця* – санаторій тощо. Словник ділової мови – це частинка історії творення термінологічної системи, він відійшов разом із періодом, для якого був створений.

Другий словник військової термінології має складну історію, зв’язану зі складною долею українського війська. Це взагалі перший такого типу український словник, виданий Інститутом української мови УАН, а складений старшинами харківської Школи червоних старшин (ШЧС) військовими С. і О.Якубськими. Та словник зі своїм лексичним складом, по суті, ніколи не був застосований у військовій практиці. Разом із ліквідацією ШЧС, українськомовних частин Червоної армії на початку 30-их рр. словник був знищений, відійшов у непам’ять, так само як і його майже невідомі автори. Українська мова в армії вживалася тільки в 20-их рр. в окремих територіальних частинах, де функціонувала як мова командування. Для тих частин навіть виходив у 1925–1928 рр. тижневик “Червоноармієць” і “Бібліотека червоноармійця”, що було ґрунтом для творення і розвитку військової термінології. Для потреб українськомовних частин був створений названий словник. Його склад був продискутований у 1926 р. начальницьким складом ШЧС та узгоднений Інститутом української наукової мови. Джерелом для словника послужили видані вже тоді загальні й інші термінологічні словники, фахові військові журнали, перекладені на українською мовою статuti, описи військової техніки. Військова термінологія тоді спиралася на російську дореволюційну термінологію, але й брала до уваги терміни, вживані в армії УНР і УГА. Словник військової термінології О.Горбач видавав не тільки з уваги ствердження його існування й історію, але ще більше на його майбутнє, як можлива допомога при створенні тоді у Львові нового сучасного словника військової термінології. Такий словник був створений і вийшов: А.Бурячок, М.Демський, Б.Якимович. Російсько-український словник для військовиків. (Київ–Львів: Вид-во “Варта”, 1995. 382 с.). Він становить собою черговий етап творення військової термінології з досить обмеженим її застосуванням.

Джерельною базою і дослідницьким характером відрізняються всі інші термінологічні групи збірника. Дві з них: “З історії української церковно-музичної термінології” та “Українська народна релігійно-християнська термінологія і лексика” – тематично споріднені. Починаючи першу з них, О.Горбач пише: “Ледве чи багато хто з-поміж неспеціалістів здає собі справу, заглянувши в молитовник, що вся термінологія нашої церковної – а отже найдавнішої вченої – музики в основному грецька і що скрізь ідеться або про безпосередні позичення з грецького, або про кальки – переклади грецьких термінів на церковнослов’янщину” (с. 58). У таких двох варіантах спеціальні терміни засвоювалися українською мовою, причому вчений зауважує, що, мабуть, слов’янський переклад-калька раніший, бо постав тоді, коли книжники ще добре знали грецьку мову і перекладали грецьке слово на церковнослов’янську докладно за словотвірними елементами. Грецькі терміни, окремо кальки, окремо

запозичення, подано в трьох групах: 1. назви священодійців; 2. назви книг; 3. назви богослужб і їх частин, церковних співів. Третя група особливо вражає своїм багатством, з якого пробивається пряме особисте ставлення автора до викладеного матеріалу. Разом з поданим словом, викладом значення, етимологічними довідками часто описується нагода, ситуація, в якій використовується слово. По ходу подачі прикладів термінів типу *кондаки*, *тропарі* тощо наводяться і народні утворення, як, наприклад, *алелуйко* – дяк (від алелуя). Крім факту побутування церковно-музичної термінології, з різних богословських праць наводяться відомості про виникнення греко-візантійських церковних напівів, зв'язане з діяльністю окремих церковних діячів, як, наприклад, Йоан Дамаскин (8 ст. по Хр.), який разом з Космою Маюмським звів дотогочасні місцеві напиви у 8 голосів октоїха. На Україну прийшли враз із християнством з Візантії і Болгарії теж тамешні церковні напиви, як і виникали свої варіанти, зокрема в Києво-Печерській лаврі, в окремих монастирях, духовних семінаріях зі своїми місцевими відмінностями.

У статті певне місце відведене термінам нотної графіки, нотних знаків, проблемі виникнення крюкового письма. Поширення нотно-лінійного письма із Заходу через Польщу йшло разом з хвилею нової церковно-співучої музикологічної польсько-італійської термінології в XVI–XVIII ст. На цей час припадає виникнення хорového співу. Новий поліфонічний (багатоголосий) спів у XVII ст. названо від латинського *партесним*. Увійшли в українську мову, між іншими, латино-італійські назви голосів: *альт*, *бас*, *тенор*. В історичному підході до розвитку музикознавчої термінології автор зупиняється на її відбитті в Граматиці музичній М.Дилецького XVII ст. Тут викладена система музикознавчих термінів у його латинському звучанні з перекладами – польськими на церковнослов'янську мову, з італійськими варіантами з позначкою (по влоску). Крім нормативної лексики, М.Дилецький не цурався і жартівливих окреслень для окремих музичних понять, наприклад, *багойди* – монотонне повторення в басовому супроводі, чого радить композиторам уникати; *фафоки* – неправильне вживання для всіх тонів шкали єдиного складу – назви “фа”.

Св. Письмо, зокрема Псалтир, і церковна література внесли через літургічні тексти грецькі назви і для давніх музичних інструментів, але перекладачі попідставляли їм свої слов'янські для духових, струнних, тарілкових.

Дзвони “хрещені” і їх заміна дерев'яними калатальцями з місцевими народними назвами “бузьки”, “деркачі”; “било” – дерев'яні дошки по монастирях.

Проблемою обговорення стало і мовно-термінологічне конфесійне розрізнення з наявними конфесійними діалектизмами.

Багато представлена церковно-музична термінологія є частиною українського лексичного складу, що своїм корінням сягав південно-візантійсько-болгарського, згодом польсько-латинсько-італійського впливу.

У 1988 р. О.Горбач до ювілею 1000-ліття хрещення Руси-України написав статтю “Українська народна релігійно-християнська термінологія і лексика”. Тоді він справедливо писав, що наша лексикографія на

сьогодні не може похвалитися великими досягненнями в цій ділянці, хоч у слов'янській лінгвістиці є свої здобутки. Короткий огляд автор почав від Ф.Міклошича, в праці якого включений і український матеріал. Чеську церковно-релігійну термінологію розглядав А.Фрінта з етимологіями кореневих морфем. Його висновки мають значення і для української термінології, наприклад, через Чехію прийшли до нас *покута*, *попора*. У дослідженнях польської термінології розглядаються терміни, які з XVII ст. входили в український лексичний фонд, наприклад, *захристія*, *каплиця*, *келіх*, *костюл* тощо, зокрема з ділянки церковно-адміністративної, титулятури латинського походження, частіше в побуті католицького населення Галичини. Найгрунтовніше зі слов'янських опрацьована християнська термінологія і лексика у хорватів, де в праці о. Є.Шетки визначений історичний шлях і виникнення християнства і його лексики за джерелами. З українських О.Горбач досить докладно аналізує працю з церковно-християнської термінології українського дослідника українста Євгена Грицака, який на цю тему написав реферат на 2-й Славістичний конгрес у Варшаві 1934 р. Основою доповіді автором послужили матеріали словника Б.Грінченка і власно зібраний матеріал з Перемишльщини і Східного Поділля, околиць Гайсина, де Є.Грицак був під час визвольних змагань. Автор ділив лексику на чужу і народну, тобто літературно-церковну термінологію і поширені в народній мові слова.

Проблема існування термінів у ділянці поганських вірувань і згодом побутування їх поряд з християнізацією з новим змістом, питання семантичного переходу поганських термінів на християнські становить окрему галузь дослідження.

Обговорена в попередній статті церковно-музична термінологія є частиною загальнорелігійно-християнської. Тому основні тези про їх походження повторюється і тут.

З Болгарії різними шляхами потрапило багато церковнослов'янських книг, а разом з ними – і термінологія. У болгарських редакціях засвідчена грецька мова Візантії. Майже всі наші збережені рукописні частини Св. Письма (Євангелія і Апостоли) належать саме до північно-східної болгарської “Симеонівської редакції” X віку. Друга хвиля такого впливу т.зв. “юсового письма” зайшла на Україну в XV–XVI ст. разом із масовим емігруванням болгарських і сербських ченців перед османсько-турецькою навалою. У нас вона ширилася через переписувані книги. Багато місця в статті з десятками прикладів займає розгляд (старо) церковнослов'янської термінології за походженням, перенесеної з християнізацією на Україну, засвідченої у перекладах Св. Письма, церковного Номоканону, житійних, гомілетичних і літургічних грецьких текстів. У тому окрему численну групу становлять паралельні слов'янські (ймовірно) різнодіалектні вирази – синоніми до грецьких термінів. Таке термінологічне різноголосся згодом почали усувати. Характерно при цьому, що для термінологізмів вужчого вжитку (назви літургічного утвару, ієрархії, чернецтва тощо) приймалися грецизми, а термінологізми ширшого призначення (назви свят, співів, обрядів тощо) вживані за походженням слов'янські (здебільша кальки з грецької).

Розвиток братських шкіл від кінця XVI ст., навчання молоді в езуїтських колегіях та за кордоном – все це було джерелом напливу

полонізмів і латинських кальок. Цей процес широко представлений прикладами з тогочасних літературних творів, де панує церковнослов'янсько-латино-польський термінологічний паралелізм. Особливо багато уваги приділив автор творові Петра Могили "Требник" 1646 р., який мав особливий вплив, будучи тричі перевиданим. О.Горбач, підкресливши велике значення цього твору, виписав з нього поазбучно усю лексику церковно-релігійної тематики за такими групами: 1. храм і утвар; 2. духовенство та його одяг, ризи; 3. чинодіяння; 4. свята; 5. теологія. Оця, так широко виписана, термінологія "Требника", пише автор, важлива ще з уваги на те, "що вона походить із часів перед пізнішою русифікацією Православної церкви на Україні в 18 в., а з другої сторони – відображує тут нашу післякиївську спадщину, а отже якось її ілюструє" (102 с.). Додатково автор звертає увагу на те, що в цьому творі є і елементи нашої філософської і психологічної термінології.

Дальшим об'єктом дослідження О.Горбача є пам'ятки діалектного походження, які є джерелом церковної термінології з вузькотериторіальними особливостями. До таких відноситься т.зв. Нягівське учительне Євангеліє XVI ст., видане А.Петровим і опрацьоване у формі словника угорським українцем Л.Деже. З цього твору О.Горбач подає три групи лексики: духовенство, обряди, наука. Простонародний характер учительного Євангелія сприяв впровадженню в його мову місцевої лексики, серед якої часті мадяризи, рідше румунізми, які як терміни не ввійшли в теологічну науку. Тут панує північнокарпатська церковнослов'янська і на ній витворена народна термінологія. Закарпатський варіант церковно-християнської термінології ілюструється ще іншими пам'ятками тамтешнього письменства.

Церковно-релігійну термінологію з терену бойківських говірок ілюструється матеріалом словника М.Онишкевича, з якого виділено такі групи: церква, духовенство, чинодіяння, свята і віра.

Багатий пласт термінологічної лексики автор наводить із своїх особистих записів, зроблених при опитуванні і з письмових відповідей інформаторів, які охоплюють 84 місцевості південнозахідного мовного обширу. У статті перелічені усі назви місцевостей під порядковими номерами, а далі подані десятки прикладів церковно-релігійної термінології у чотирьох тематичних групах, де кожне слово локалізоване номером із списку населених пунктів.

Стаття О.Горбача про церковно-релігійну термінологію єдина в українському мовознавстві з таким великим діапазоном історичного матеріалу, починаючи від прийняття християнства до половини XX ст. у ній. Крім аналізу нормативної термінології, є великий пласт діалектних утворень, які також служать термінами у своєму народному середовищі.

Не відступаючи від релігійного матеріалу, О.Горбач займався ботанічною і зоологічною термінологією на матеріалі перекладів Біблії в німецькомовній статті *Die nahörtliche botanische und zoologische Terminologie in den neueren ukrainischen Bibelübersetzungen*. Для порівняння автор зупинився на трьох українських перекладах: 1) Панька Куліша, Івана Пулюя та Івана Нечуя-Левицького 1887/1903 рр.; 2) Івана Огієнка з 1930-их рр.; 3) Івана Хоменка Плюти, який працював над перекладом від 40-их рр. і видав 1963 р. в Римі. Аналіз тих праць у порівнянні з перекладами

інших європейських мов (німецьким, французьким, польським, грецьким, чеським, російським) показав, з якими проблемами українська писемна мова XIX – першої половини XX ст. зустрілася при ідентифікації східно-египетських тварин і рослин, переданих гебрайською і грецькою мовами Біблії. Своєрідна група зоологічної і ботанічної термінології подана у статті крізь призму різниць за місцем походження перекладачів (Чернігів, Київ, Східне Поділля), що призвело до певної регіональної українізації біблійних реалій. Наприклад, рослина, що в німецькому перекладі звучить *Nessel* – кропива в українських перекладах передається як "лобода" (в Куліша і Огієнка), "мальвія" (у Хоменка); для кедра Огієнко вводить "граба", а Хоменко "сосну".

Тут не система термінологічної групи слів, а мовний стосунок перекладача до назви конкретної біблійної реалії.

Зовсім іншу тематичну групу становить термінологія, аналізована в інших двох статтях: "Українська морська і судноплавна термінологія" (1957) і "Назви в мореплавній "Рожі вітрів" нашого Причорномор'я" (1968). Автор не ставить собі завдання скласти словник, він "хоче лише розглянути генезу такої нашої лексики в княжу й козацьку доби та проаналізувати її зміну в XVI–XIX вв. враз зі створенням Росією чорноморської флотії, в яку тоді враз із голляндськими зразками внесено безліч голляндсько-мовних назв..." (136 с.).

Незважаючи на те, що морський берег становить значний відсоток кордону України, українській лексикографії не пощастило на створення системи морської термінології. У радянський період вона із "захопленнями морськими перспективами України" потрапила в буржуазно націоналістичну категорію. Усі потреби на цю термінологію заступали різні російські морсько-річкові словники.

Джерелами для накреслення розвитку мореплавної термінології вченому послужили: матеріали словника І.Срезневського для періоду княжої доби, убогого в цій ділянці лексикону П.Беринди, козацьких дум. Для термінології новішого періоду автор користав з лексики художніх творів, російських словників та власних матеріалів, зібраних серед колишніх морців на еміграції. Свою статтю автор вважає популярно-інформаційною, тому вона без наукового апарату.

Християнство значною мірою причинилося до популяризації мореплавних понять – через свою символіку (корабель – "людське життя, церква", керманіч – "Христос", якор – "надія", схвильоване життєйське море – "гріховні небезпеки". Візантійцям VI–XIII ст. нашої ери та італійцям XIII–XV ст., що плавали по Чорному морю, не одним завдячує і наша мореплавна термінологія, звідти, наприклад, кермо, якор. Від грецького північно-чорноморського набережного населення перейнято чимало слів у XVII–XIX ст., головню в Приазов'ї і Криму. Це були назви дрібних рибальських суден, набережних влаштувань, чорноморських риб, як, наприклад, скумбрія, кефаль, дельфін, креветка і багато іншого. Степові кочівники і татарська навала на чотири сторіччя відштовхують нас від "Руського моря". У цей час північний захід через Польщу і Литву пов'язується з Балтикою, а отже, – з німецько-ганзейською термінологією наших сплавників. Щойно козацькі дніпрові чайки й байдаки, починаючи від кінця XVI ст., зв'язують нас знову з Чорним морем. Хвиля торкізмів

“вдирається” в наше морське словництво. Враз з російською розбудовою флоту Петром I починається повільно голландських германізмів, а під російським впливом – і на Україні. Щодо чисельності за голландськими запозиченнями в нашій морській термінології пізніше друге місце зайняли англізми. Стосуються вони переважно, як і перші, термінів суден рибальських і воєнних. Голландська термінологія поступово відживає разом з означуванням об’єктом, поступаючи місце англійській (подається подиву гідна кількість спеціальних термінів з широким знанням оснащення судна, зокрема вітрильного).

Морсько-судноплавна термінологія збагачувалася термінами через широко використовуваний річковий сплав більшими річковими артеріями. Сплавлювання солі, збіжжя і дерева річками балтійського і чорноморського басейнів внесло в нашу термінологію сплав низку північно-німецьких висловів за польським посередництвом (тратва, флісник...). Сплав дерева південно-карпатськими річками в Дунай вніс деякі малярські терміни в словництво гуцульських сплавників. Словництво наших східно-поліських і лівобережних річок найвільніше від чужининомовних запозичень. Водною артерією для транзитної торгівлі Туреччини з Московщиною були Дніпро–Десна–Сейм, і тут побутувала незасмічена германізмами термінологія сплаву оснаців (плотарів) і бурлак. На цій приморсько-рибальській лексиці, каже автор, могла б опиратися наша модерна судноплавна термінологія. Думаючи про майбутнє української морсько-річкової термінології, О.Горбач радить якнайповніше зібрати морські терміни наших приморських говірок, які при відповідному підборі могли б заступити принесене слово.

Стаття про українську морську і судноплавну термінологію має історичний характер. Багатий всесторонній опис джерел, контактів, діяльності у водному середовищі, які впливали на появу слів, що побутували на Україні в цій галузі упродовж віків. Тут відбите все українське безпосереднє і посереднє довкілля, яке в різні історичні відрізки внесло свій вклад у скарбницю української мови.

До морської термінології належать назви вітрів, які відіграють важливу роль у житті моряків. За географічними напрямками укладено вітри в “рожу вітрів”, яка налічує 24 напрямки. Як свідчать дані з пам’яток Київської доби, найдавніша судноплавна термінологія наших предків була в основному слов’янська, і вітри зветься по-своєму: с’кверь, угь/югь... З розбудовою флоту в Росії у XVIII ст. за голландським зразком і назви вітрів прийшли звідти.

Відомості про українську термінологію назв вітрів з її переліком автор подав на основі спеціальних досліджень діалектизмів Одеської області А.Москаленка, Нижнього Подністров’я Й.Дзендзелівського і А.Берлізова та своїх власних записів з уст рибалок: “Діалектний словник північно-добружанської говірки села Верхній Дунавець біля Тульчі” (1968) і “Діалектний словник північно-добружанської говірки с. Муругиль над Дунаєм” (1969), а також лексики художніх творів Ю.Яновського “Майстер корабля”, “Вершники”.

З морською тематикою О.Горбач виступав ще на конгресі балканістики в Букарешті 1974 р. з доповіддю німецькою мовою: “Die mediterranen Elemente in der ukrainischen Schifffahrt – und

Fischfangterminologie” (“Середземноморські елементи в українській мореплавній і рибальській термінології”). Під цією термінологією вчений розумів терміни, вживані зайнятими в цій ділянці українськими моряками і рибалками Чорного й Азовського морів. У доповіді на матеріалах двох попередніх статей подані приклади за їх походженням: старосведські, грецькі, турецькі, італійські, польсько-німецькі, румунські, голландські, англійські, російські. З наведених прикладів автор виділив три тематичні групи: оснащення кораблів, напрямки вітрів і команди при судноплаванні.

Статті О.Горбача з морської тематики своїм великим лексико-термінологічним багатством з історично-етимологічними довідками суттєво заповнили прогалину української лексикографії в цій ділянці і становлять надійний матеріал для майбутнього словника української морської, судноплавної термінології.

Нелегко визначити джерела для написання рідкісної за тематикою статті “Лексика наших картярів і шахістів”. Це, мабуть, іноземна література й особиста обізнаність автора з предметом: кості, шахи, варцаби-шашки, карти. Це група слів, яка не має власного народного коріння. Самі ігри приходили до нас із Заходу, хоч місцем їх народження були здебільшого далекі країни Сходу. Найдавніша із названих ігор – кості, а наймолодша – карти. Кості як азартна гра “костирство”, “костира” – запалений грач прийшли до нас через Польщу в пізні середньовіччя. Термінологія в Польщі для цієї гри була романсько-німецька, пройшовши через чещину, зайшла до нас. *Ас, туз, дрия, кватер...* – з латинського, середньо-горішньо-німецького. Ігри набирали популярності в різних суспільних середовищах, звичайно входили в моду спершу в котромусь вищому прошарку – шляхти, дворян, міщан, а потім ширилися і в інших середовищах. Костирство поширилося було особливо серед простого вояцтва, по обозах. Кістку витіснили у вищих прошарках шахи і варцаби, в нижчих – карти. Картам дісталися в спадок і окреслення перших очок кістки: *ас, туз* для ознаки найважливішої карти. Звідти пішло східноукраїнське *тузувати, потузувати* “побити” кого.

Карти до гри винайдено, мабуть, у Китаї, знані вони були і в Індії. У південно-західну Європу (спершу в Італію XIII ст.) карти занесено з Близького Сходу. Найважливішою грою, винайденою в Італії, був *тарок*. В різних країнах усталювалися свої типи карт, їх фігури. Німецький тип карт враз з назвами через Чехію і Польщу поширився в Україні і перетривав в народі навіть хвилю французької моди в XVIII–XIX ст. У них: *черва, вино, дзвінка, бубни...* Із конкретною картовою грою були пов’язані назви фігур, різні за походженням і способом засвоєння. Наприклад, поширену назву *дама* з французького звали раніше *краса*, з чеського *kralka* (яке набрало у нас значення “красуня”). Французьке *валет* заступав у нас “хлопець”.

Дуже різноманітні назви картових ігор, вони бувають різні залежно від місця запозичення. До XVIII ст. ігри приходили до нас переважно з Німеччини через Чехію і Польщу, тому мали німецькі назви: *флюс, руммель, руш* та ін. Більшість ігор, що поширилися в нас у XIX ст., носять французькі назви: *лябет, преферанс, пасіянс* тощо. Під кінець XIX ст. прийшла мода на англійські ігри: *ремі, брідж, покер*.

Коли картярство поширилося на міські вулиці, то його лексика виявила великий вплив на фразеологію, була джерелом тюремно-злочинського аргю (жаргону), дуже поширилася в тюрмах, у вуличному світі і створила свій світ сленгової лексики.

Шахи – дуже улюблена гра на Заході ще від середніх віків. Вона виникла давно до Христа в Індії, назву взяла від перського володаря *sah*. З Заходу через Польщу в XV ст. прийшла в Україну. Шахова термінологія виводилася майже вся з французько-німецького Заходу через Польщу і побутувала в нас у перекладних термінах *бігуни, пішаки, пйонки*. Французькі за походженням терміни поширилися в XIX ст. через підручники гри в шахи, складені за французькими джерелами в Росії і на Східній Україні. У той час на Західній Україні через німецьку фахову літературу ширилися германізми. Так само давня гра в шашки прийшла до нас із Близького Сходу двома шляхами: через французько-німецько-польський Захід і через Росію на двох типах дощок, гра на яких називалася варцабами.

Карти і шахи – це специфічна термінологічна група, обмежена в користуванні серед певної групи людей, переважно у сфері міського населення, не має зв'язку з народними джерелами, вся чужинецька, має інтелектуально-розважальний характер, прийнята від інших народів і є одним з доказів зв'язків і контактів з ними.

Широкий діапазон термінологічної лексики поповнює ще така цікава ділянка народного життя, як виноградарство, викладена у німецькомовній статті “Ukrainische Weinbauterminologie”, читаній на Міжнародному славістичному конгресі у Варшаві 1973 р. Топонімічним матеріалом підтверджується давність вирощування на Україні винограду. Церковнослов'янські назви реалій виноробства походять з гебрайських і грецьких перекладів Св. Письма. Основні райони поширення цієї культури на Україні – Крим, Закарпаття, південне Поділля – відрізняються народною терміносистемою, в яких історично відбиті іншомовні запозичення. Наприклад, французькі через російські в Криму, угорські на Буковині і Закарпатті. Термінологічна група поповнюється подиву гідним багатством назв сортів винограду і вина, вкладених в авторську схему.

Інший, особливо народний характер має термінологічна лексика, подана у німецькомовній статті “Die ukrainische Südhuzulische waldarbeiter und Flösserterminologie in der Südbukovina und in Marmarosch” (деревообробна і деревосплавна термінологія). Джерелом статті є матеріали, зібрані з уст мовлян, що живуть в українських селах за межами України. Цьому сприяв щасливий збіг обставин. Дружина О.Горбача, Анна-Галія Горбач – уроженка села Броднина на Буковині, єдиного українського села, засвідченого в мовознавчому атласі румунської мови. Подружжя Горбачів, живучи постійно в Німеччині, мало можливість у 60–70-их рр. декілька разів побувати в Румунії. Вони їздили не тільки відвідувати родичів, але і з метою дослідження унікальної української говірки. Село Броднина розрослося під кінець XIX ст. на місці старого села Садова в час розбудови залізниці, куди прибули селяни зі старих українських Шипинець. У Броднині почалося лісорубство і сплав дерева

гірською рікою Бродниною, яка вливалася в ріку Сучаву і від якої пішла назва села. Праця селян у конкретній галузі виробничої діяльності була джерелом зародження і розвитку спеціальної термінології, яка має особливий мовний характер. Поряд з місцевими майстрами працювали італійські, південнотирольські, німецькі робітники в румунському середовищі, що залишило свій відбиток у мові місцевого, українського селянства. Ці мовні особливості зафіксував О.Горбач у згаданій вище статті, яка з уваги на свій вузькодialeктний характер не може служити джерелом для становлення чи поповнення спеціальної загальноукраїнської термінології, вона скоріше є джерельним матеріалом для відтворення мовної ситуації носіїв південно-гуцульського діалекту українців, що жили в іншомовному середовищі як одне із відгалужень корінного українського населення. Це матеріал для досліджень мовної інтеграції в плані загального мовознавства. У статті виділяється шість тематичних груп (приклади писані латинкою):

1. Організація виробництва, напр., *baraba* – сезонний лісовий робітник, який ніколи більше не повертається додому; *polenta (kuleša šo tal'jany jily)*; *stokmytsy* – найнятися на роботу.

2. Ліс і територія, напр., *č'uhir, Č'uhirnyk* – зарослі, кущі; *kuštur (ce pust' i l'isy, hrapy, tam nyč'o sy ne rodyt)*.

3. Дерево, сорти дерев, напр., *hromove derevo (jeho ne vil'no spal'uvaty)*; *brenavyi* – спорохнявілий; *butuk* – балка; *hadžuga* – ялиця на 30 м висока; *kuc, kusak* – 4–6 м довга балка.

4. Знаряддя, напр., *barda (šyroka sokyra)*; *bardyčka tesaty derevo; manualka* – ручна пила.

5. Транспорт, напр., *cugar* – фірман кінського транспорту балок; *varde!* – пересторога, увага; *varde burha!* – увага, велика балка надходить; *varde-husto* – надходить одна балка за другою; *gryndžoly* – дерев'яні сани для перевезення дерева.

6. Лісосплав (на річках Серет і Прут), напр., *argan (kolys kolopjenyj s povisma, potym zal'iznyj z droi'enk'y)*; *burlana* – перша велика хвиля великої води; *hužva (hužvow pryupnajut bokory)*; *čopovana, rubana* – разом спаяна тратва; *kowbk'y ne hrajut* – балки є різної довжини; *kolyba, xalupa na bokori* – сторожова кабіна на тратві; *zarinok* – старе корито річки.

Короткий огляд усіх одинадцяти термінологічних груп, викладених у працях О.Горбача є свідченням великої ерудиції автора його знання письмових пам'яток, окремих мовно діалектних груп, широкого мовознавчого і культурологічного діапазону. Анатоль Вовк – термінолог з Едісона, одержавши праці О.Горбача, писав йому: “Надіслане тільки підтверджує моє признання і пошану до Вас як до мовознавця найвищого калібру. Багатство використаних джерел, глибина дослідження кожної проблеми та мурашина праця”. Неначе сказане від нас сьогодні.

НБ ПНУС

787496

ИБ ПНУС

787496